

ประมุขมณฑลสาย นาม วิสุทธิมคฺคสังฆคณนํ

มหาฐีกาสมมตํ

ตติโย ภาค

ขนฺธนิทฺเทสวณฺณา

[๑] สพฺพภากาเรนาติ อุปจารากาโร อุปฺปนากาโร วสีภาวา-
กาโร วิตฺตกาทีสมตฺตีกุมารกาโร รูปาทีหิ วิรัชชนากาโร จุฑทสฺธา
จิตฺตสฺส ปรีทมฺนากาโร ปญฺจวิธอานิสํสาคีรณกาโรติ เอวมาทินา
สพฺพเพน ภาวนาการเณ ๑ ตทนนฺตรราติ จิตฺตํ ปญฺจนฺติ เอวํ
เทสฺนากุกเมน ปฏฺฐิปตฺตีกุกเมน จ ตสฺส สมာธิสฺส อนนฺตรรา ๑
ปญฺญา ภาวตพฺพา สมာธิภาวนาย สมนฺนาคเตน ภิกฺขุณาติ
สมฺพนุโร ๑ ปญฺจนฺจ ภาวนฺติ เอวํ อติสงฺเขปเทสิตตฺตา
คาถาวณฺณนํ วา สมာธิสฺสลา ย นิมฺมิตฺตํ วิปฺสฺสนาปญฺญาสตุณฺติ
เอวํ อติวิย สงฺเขเปน ภาสิตตฺตา อัยฺ สา ปญฺญาติ สภาวโต
วิญฺญาตุมฺปิ ตาว น สุกฺรา ๑ ภาวนาวิธานสฺส ปน อทฺสฺสิตตฺตา
ปกฺเว ภาเวตฺถ น สุกฺราติ สมฺพนุโร ๑ ปุจฺจนฺนุเจน ปญฺหา กมฺมํ
กิริยา กรณํ ปญฺหาว กมฺมํ ปญฺหากมฺมํ ปุจฺจนฺปโยโคติ
อตุโธ ๑ กา ปญฺญาติ สรฺูปุจฺจา ๑ เกนฺนุเจน ปญฺญาติ
๑. ม. สมာธิสฺสลา ย นิมฺมิตฺตํ.

วิสุทธิมคคส์วณณนาย

เกน อฏฺเฐน ปญฺญาติ วุจฺจติ ปญฺญาติ ปทํ กํ อภิเชยฺยตถํ
นิสฺสาย ปวตฺตุนฺติ อตฺถโธ ฯ สทา ปนายํ ปญฺญา สภาวโต
กิจฺจโต อุปฏฺฐานาการโต อาสนฺนการณโต จ กถํ ชานิตพฺพาติ
อาห กานสฺสา ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานปทฺฐานานีติ ฯ กติวิชาติ
ปเภทปฺจฺญา ฯ กสฺมา ปเนตฺถ สงฺกิลเสโวทานปฺจฺญา น คหิตาติ ฯ
วุจฺจเต ฯ โลกุตฺตราย ตาว ปญฺญา นตฺถเว สงฺกิลโส อสติ
จ ตสฺมี กฺโต โวทานปฺจฺญาติ ตทฺถุญํ น คหิตํ ฯ โลกิยาย ปน
ตานี ภาวนาวิชานเอาว อนฺโตคฺชานีติ กตฺวา วิสุํ น คหิตานี
มคฺคามคฺคณทสฺสนวิสุทธิอนฺโตคฺชตฺตา สมาธิภาวนายํ วา วุตฺต-
นยานุสारेณ เวทิตพฺพานีติ น คหิตานี ฯ ปฏฺธิปตฺติ นาม ทิฏฺฐานี-
สํเสอาว โหตีติ อาห ปญฺญาภาวนาย โโก อาณิสฺโสติ ฯ ตตฺตราติ
ตสฺมี ตสฺส วา ปญฺหากมฺมสฺส ฯ วิสขฺชนนฺติ วิวรณํ ฯ ปฺจฺจนิโต
หิ อตฺถโธ อวิภาวิตตฺตา นิรฺพฺโห มฺภูจฺฉิ กโต วิย ติฏฺฐติ ฯ
ตสฺส วิวรณํ วิสขฺชนํ วิภูตภาวกรณโต ฯ

กา ปญฺญาติ กามญฺจายํ สรฺูปปฺจฺญา วิภาควนฺตฺตานมฺปน
สภาววิภาวนํ วิภาคทสฺสนมฺมุขเเนว โหตีติ วิภาโค ตาว อนวเสสโต
ทสฺเสตพฺโพ ฯ ตํทสฺสเนน จ อຍมาทਿນ်ໄວຕີ ทສເສຕຸ່ ປຣຽນາ
ພຸໂວຮາຕີອາທິ ວຸຕຸຕຸ່ ຯ ຕຸຕຸ ພຸໂວຮາຕີ ກຸສລາທິວເສນ ອເນກວິຮາ ຯ
ນານປຸປາຣາຕີ ອຕຸຕຸຂາປິກາທິເກເທນ^໑ ສຸຕມຍຸຣາຣາທິເກເທນ ຈ ນານາ-
ວິຮາ ຯ ຕຸ່ ສພຸພນຸຕີ ຕຸ່ ອນວເສສຸ່ ປຣຽນາວິກາຕຸ່ ຯ ນ ສາເຣຍຸຍາຕີ

๑. ม. นิคุพฺโห. ๒. ส. อตฺถชาติกาທິເກເທນ.

ขุณฺณิทุเทส วณฺณนา

วิปฺสฺสนาภาวนาย สทฺธิ มคฺคภาวนา อธิ อธิปฺเปตา* ตาย หิ
ตณฺหาชฎาวิภูณฺํ ตณฺจ น สาเชยฺย ฯ อนวเสสโต หิ ปญฺญา-
ปภเว วิสขุชียมาเน เอกวิเชน ฅาณวตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
วตฺต
สกโลปี วา อภิธมฺมนโย อหริตฺวา วิสขุเชตพฺโพ ภเวยฺย ตถา
จ สติ ขฺวายํ อธิ ปญฺญาภาวนาวิธิ อธิปฺเปโต ตสฺส วิสขุชฺนาย
โองาโสว น ภเวยฺย ฯ กิณฺจ ขฺวายํ จานาจानกมฺมนฺตร-
วิปากนฺตราทิวิสเย ปญฺญา ยวตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ผลาผลภเวเน วิภิชิตฺวา วิสขุเชตพฺโพ สียา โส จปนวิสขุชีย-
มาโน อลฺยทตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
เตนาห อุตฺตรวิญฺจ วิภฺชปาย สํวตฺเตยฺยชาติ ฯ กุสลจิตฺตสมฺปยุตฺตํ
วิปฺสฺสนาฅาณนฺติ เอตฺถ กุสลคฺคหณฺเนน ทฺวิธมฺปิ อพฺยาคตํ นีวตฺเตติ
ตถา อตฺถิ สงฺกิลิฏฺฐา ปญฺญาติ เอวํ ปวคฺตํ มิจฺฉาวาทิ ปฏฺฐิเสเชติ ฯ
วิปฺสฺสนาฅาณคฺคหณฺเนน เสสกุสลา ปญฺญา ฯ

สฺลฺยชานนวิชานนการวิสิฏฺฐจฺนฺติ สฺลฺยชานนการวิชานนการเรหิ
สาตีสยฺ ๑ ยโต นานปฺปการโต ชานนํ ชานนภาโว วิสยคฺคหณฺนากาโร
โส หิ เนลํ สฺมาโน น สฺลฺยชานนาทิกากาโร ๑ ปิตกนฺตฺตฺตฺตฺต
อิตฺตฺสทฺโท อาทิอฏฺฐโจ ๑ เตน โลหิกตํ โอทาทํ ทิฆมฺ รสฺสนฺติ-
อาทิกเส สฺลฺยชานน คเหตุพฺพากาเร สงฺคณฺหาติ ๑ สฺลฺยชานนมตฺตเมวาติ
เอตฺถ สฺลฺยชานนนฺนาม นิลํ ปิตกนฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
๑. ม. อธิปฺเปตฺตฺตฺตฺต

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณนํ

อวิชฺขมานํ วา สลฺยณานิमितฺตํ กตฺวา ชานนํ ๑ ตถาเสสา ปุณ
สลฺยชานนปจฺจยนิमितฺตกรณฺรสา ๑ มตฺตสทฺทเทน วิเสสนิวตฺติอตุเถน
วิชานนปชานนากาเร นิวตฺเตติ ๑ เอวสทฺทเทน กทาจิปี อิมิสฺสา
เต วิเสสา นตฺถเววติ อวธาเรติ ๑ เตนหา อนิจฺจํ ทุกฺขนฺติอาทิ ๑
ตตฺถ วิญฺญาณกิจฺจํปี กาคฺ์ อสกุโกนฺติ สลฺยณา กุโธ ปญฺญากิจฺจํ
กเรยฺยาติ ลกฺขณปฏฺิวเฐํ ปาเปตฺ์ น สกุโกติจฺเจว วุตฺตํ น วุตฺตํ
มคฺคปาทุภาวนฺติ ๑ อารมฺมเณ ปวตฺตมานํ วิญฺญาณํ น ตตฺถ
สลฺยณา วิช นีลปีตกาทิกสฺส* สลฺยชานนวเสเนว ปวตฺตติ อถโข
น ตตฺถ อญฺญญจ ตาทิสํ วิเสสํ* ชานนฺตเมว ปวตฺตตีติ อาห
วิญฺญาณนฺติ อาทิ ๑ กถมฺปน วิญฺญาณํ ลกฺขณปฏฺิวเฐํ ปาเปตีติ ๑
ปญฺญาท สุตฺติมคฺเคน ๑ ลกฺขณารมฺมณิกวิปสฺสนาย หิ อนเกวาริ
ลกฺขณานิ ปฏฺิวิชฺฉิตฺวา ปฏฺิวิชฺฉิตฺวา ปวตฺตมานาย ปคฺคณภาวโต
ปริจฺจวเสน ญาณวิปฺปยุตฺตจิตฺเตนปี วิปสฺสนา สมฺภวติ ยถาคํ
ปคฺคณสฺส คนฺถสฺส สขฺฆายเน ญาชาคตาปี วารา น วิญฺญาณนฺติ ๑
ลกฺขณปฏฺิวเฐนฺติ จ ลกฺขณานํ อารมฺมณมตฺตํ* สนฺธาย วุตฺตํ น
ปฏฺิวิชฺฉนํ ๑ อุตฺสกุทฺวาติ อุกฺทพฺพญาณปฏฺิวิชฺฉิตฺวา อายุหิตฺวา ๑
มคฺคปาทุภาวนฺจ ปาเปตฺ์ น สกุโกติ อสมฺโพธสภาวตฺตา ๑
วุตฺตนยวเสนาคิ วิญฺญาเณ วุตฺตนยวเสน อารมฺมณญจ ชานาคิ
ลกฺขณปฏฺิวเฐญจ ปาเปติ อตฺตโน ปน อญฺญสาชารเณน* อานุ-
ภาเวน อุตฺสกุทฺวา มคฺคปาทุภาวนฺจ ปาเปติ ๑ อิทานิยถา-
๑. ม. นีลปีตกาทิกสฺส. ๒. ม. อถโข ตตฺถ อญฺญญจ วิเสสํ. ๓. ม. อารมฺมณกรณมตฺตํ.
๔. ม. อนญฺญสาชารเณน.

ขนุทธนิตุเทศ วณณา

วุดตมตถิ อูปมาย ปติภูจาเปตุ ยถา หิติ อาทิ วุดตติ ๑

[๒] ตตถ อชตพุทธิติ อสยชตพยวหารพุทธิ ๑ อูปโภค-
ปริโภคนุติ อูปโภคปริโภคการหิ อูปโภคปริโภควตถุนิ ปฎิลาภ-
โยคยุนุติ อตุโธ ๑ เณโกติ มหาสโร ๑ กุโณติ กหาปณปฎิรูปโก
ตมพกัสาทิมโย ๑ อพทสโรติ อูปพทคณนโก ๑ อิติสทโท
อาทิจุโ ๑ เตน ปาทสสารสมสารปโรปาทสสาราทินิ สงคโ ๑ เต
ปการติ อินุทชลา มาติปุปผาทิปุปการะ เจว เณกาทิปุปการะ จ ๑
สยณา หิติ อาทิ อูปมาสิสนุทนิ ๑ สยณา วิภาคิ อกตวา ปินุท-
วเสนว อารมมณสส กหณโต ทารกสส กหาปณทสสนสทิสี
วุดตา ๑ ตถา หิ สย ยถา อูปภูจิตวิสยปทภูจนา วุจติ ๑ วิณณณิ
อารมมณเ เอกจจวิเสสคคหณสมตถตย คามิกปฐิสกหาปณทสสน-
สทิสี วุดตติ ๑ ปณณา อารมมณเ อนวเสสวิเสสวโพธโต เหรณณิก-
กหาปณทสสนสทิสี วุดตติ ทภูจพพิ ๑ นานปุปการโต ชานนุติ
อิมินา เณยชมมา ปจเจกนิ นานปุปการาติ เตสิ เตสิ ยถาวโต
อวโพธ ปณณาติ ทสเสติ ๑ ตถาหิ วุดตติ สพเพ ชมมา
สพพการณ พุทธสส ภควโต ณาณมุเข อาปาถิ อากจณนตีติ ๑

[๓] ยตถาติ ยสุมิ จิตตูปปาเท ๑ น ตตถ เอกเสน โหตีติ
ตสุมิ จิตตูปปาเท ปณณา เอกนุเตน น โหติ ๑ น หิ ทุเหตุก-
อเหตุกจิตตูปปาเทสุ ปณณา อูปปชชติ ๑ อวินิพภูตตติ อวิยุดตา ๑
เตหิติ สยณาวิณณาเนหิ ๑ ยถา หิ สุงิ ปิตिया น นิยมโต

๑. ม. อินุทชลาชตปุปผาทิปุปการะ.

วิสุททธิมคค สัวณณาย

อวิยุตติ เอว สณณาวินยณณานิ ปณณาย น นิยมโต อวิ-
ยุตตานิ ๑ ยถา ปน ปิตติ สุเขน นิยมโต อวิยุตตา เอว ปณณาย
สณณาวินยณณานิ นิยมโต อวิยุตตา ๑ ตสฺมา เอว อวินิพุกุเตสุ
อิมesu ตีสุ ฐมเมสุ เตสั วินิพุกุโก ทุกฺกโรติ ตินณั ชนानั
กหาปณทสฺสนั นิตฺตสฺสิตนฺติ เตสั ทฺวิญญेยฺยณานตฺตเตยว วจฺนนตฺเรนปิ
ทสฺเสตฺตุ เตนาหาติอาทิ วุตฺต ๑ ตตฺถ ฐปฐมเมสุปิ ตาว นานานทินั
อุทกสฺส นานาเตลสฺส วา เอกสฺมี ภาชเน ปกฺกขิปิตฺวา จปิตสฺส
อิทํ อสุกาย นทिया อุทกั อิทํ อสุกเตลนฺติ นิตฺธาเรตฺวา สรฺูปโต
ทสฺสนั ทุกฺกโร กิมงฺกั ปน อรฺูปฐมเมสุติ ทสฺเสนโต ยั อิมลั
อรฺูปีนั จิตฺตเจตฺตีกานนฺติอาทิมาห ๑

ฐมมานั สโก ภาโว สมานอ จ ภาโว ฐมมสภาโว ๑ ตตฺถ
ปจฺเมเน กกฺขพฺพสฺสนาทิสลกฺขณั คหิตั ทฺติเยเน อนิจฺจกฺกขตาทิ-
สามญฺจลกฺขณั ตทฺกยสฺส จ ยถาวโต ปฏฺิวินยณณลกฺขณา
ปณณายติ อาห ฐมมสภาวปฏฺิวเรลลกฺขณา ปณณายติ ๑ ฆญฺปฏฺาทิ-
ปฏฺิจฺฉาทกฺสฺส พาหิรณฺชการสฺส ทิปาโลกาทิ วิย ยถาวุตฺตฐม-
สภาวปฏฺิจฺฉาทกฺสฺส โมหนฺชการสฺส วิทฺธฺสนรสา ๑ อุปฺปชฺชมาโนเอว
หิ ปณณายโลโก ททฺยณฺชการั วิธเมนโต เอว อุปฺปชฺชติ ๑ ตโตเอว
ฐมมสภาวेषุ อสมฺมุยหนากาเรน ปจฺจุปฺตฺิจฺฉิตฺติ อสมฺโมหปจฺจุ-
ปฏฺุจฺฉานาการณฺญาตา วา สยั ผลญฺตํ อสมฺโมหํ ปจฺจุปฏฺุจฺฉาเปตฺติ
เอวมฺปิ อสมฺโมหปจฺจุปฏฺุจฺฉานา ๑ วิปฺสฺสนาปณณาย อิชาธิปฺเปตฺตฺตา

๑. ม. มถิตสฺส.

ขนฺธนิทฺเทส วณฺณนา

สมาธิ ตสฺสา ปทญฺจานนฺติ วุตฺตํ ฯ ตถาหิ สมาหิตํ ยถาญฺตํ
ปชานาติ ปสฺสตีติ สุตฺตปทํ นิพนฺธนภาเวน อากตฺ ฯ

ธมฺมสภาวปฏิเวธํ นาม ปญฺญา ย อาเวณิโก สภาโว น
เตนสฺสา โภจิ วิภาโค ลพฺภตีติ อาห ธมฺมสภาวปฏิเวธลฺกขณฺณ
ตาว เอกวิธาติ ฯ ลุชฺชนปฺลชฺชนญฺเจน โลโก วุจฺจติ วญฺญํ ฯ
ตปฺปฺริยาปนฺนตํ โลเก นิยฺยุตฺตา ตตฺถ วา วิทิตาติ โลเก ย ฯ
ตตฺถ อปฺริยาปนฺนตํ โลเก โถ อุตฺตรา อุตฺตติณฺณาติ โลเกุตฺตรา ฯ
โลเกุตฺตราปิ หิ มคฺคสมฺปยุตฺตา ภาวตพฺพา วิปสฺสนาปฺริยาโยปิ
ตสฺสา ลพฺภเตวาติ โลเกุตฺตรคฺคหณฺนํ น วิรุชฺฌติ ฯ อตฺตานํ
อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺเตหิ สห อาสเวหิติ สาสวา ฯ อารมฺมณ-
กรณฺวเสนปี นตฺถิ เอติสฺสา อาสวาติ อนาสวา ฯ อาทิสทฺเทน
อาสววิปฺยุตฺตสาสวทฺกาทินํ สงฺคโห ทญฺจพฺโพ ฯ นามรूपวญฺจนา-
นวเสนาติ นามวญฺจนาเวสน จ รุปวญฺจนาเวสน จ ฯ ปจฺมํ
นิพฺพานํ สส ทสฺสนโต ทสฺสนญฺจ นิสฺสยภาวโต สมฺปยุตฺตธมฺมา
ภวนฺติ เอตฺถ สยมฺปิ วา ภวติ อุปฺปชฺชติ น นิพฺพานํ วิย
อปาตุภวานฺติ ญฺมิ จาติ ทสฺสนญฺมิ ปจฺมมคฺโค ฯ เสสมคฺคตฺตยมฺปน
ยสฺมา ปจฺมมคฺเคน ทิฏฺฐสมฺมึเยว ธมฺเม ภาวนาเวสน อุปฺปชฺชติ
น อทิฏฺฐปฺพุทฺธิ กิณฺจติ ปสฺสตี ตสฺมา ภาวนา จ ยถาวุตฺเตนตฺเถน
ญฺมิ จาติ ภาวนาญฺมิ ฯ ตตฺถ ปญฺญา ทสฺสนญฺมิภาวนาญฺมิเวสน

วิสุทธีมคค สังฆณนาย

ทวิธาติ วุตตา ฯ สุตาทีนริเปกขาย จินตาย นิพพตฺตา จินตมยา ฯ
เอวํ สุตมยา ภาวนามยา จ ฯ มยสทฺโท ปจฺเจกํ สมพฺนุชิตพฺโพ ฯ
อาเย วุฑฺฒิยํ โกสลํ อายโกสลํ อปาเย อวุฑฺฒิยํ โกสลํ
อปาโยสลํ อวุฑฺฒิยํ อตฺตสฺส อตฺตสฺส อตฺตสฺส นิพฺพตฺติการณํ
โกสลํ อวุฑฺฒิยํ โกสลนฺติ วิสุํ วิสุํ โกสลปทํ สมพฺนุชิตพฺพํ ฯ
อชฺชตฺตํ อภินเวโส ปฏิปชฺชนํ เอติสฺสาติ อชฺชตฺตภินเวสา ฯ
เอวํ พหิทฺธาภินเวสา อุกฺขาภินเวสา จ เวทิตพฺพา ฯ

[๘] โลกียมคคสมปยุตฺตาติ โลกียกฺกุสลจิตฺตูปปาเทสุ มคค-
สมปยุตฺตา ฯ วิเสสโต ทิฏฺฐิวิสุทฺธิอาทิวสุทฺธิจตฺตูกสงฺกหิตมคค-
สมปยุตฺตา ฯ สมุททาเยสุ ปวตฺตา สมณฺณา ตเทกเทเสสุปี วตฺตตีติ
อาห มคคสมปยุตฺตาติ ฯ ปจฺเจกมฺปี วา สมมาทิฏฺฐิอาทินํ
มคคสมณฺณาติ กตฺวา เอวํ วุตฺตํ ฯ ชมฺมมานตฺตาภาเวปี ปทตฺต-
นानตฺตมตฺเตน ทฺกนตฺตรวณํ โหตีติ วุตฺตํ อตฺตโต ปเนสา
โลกียโลกุตฺตราวาติ ฯ อาสววิปฺปยุตฺตสาสวทฺกาทีสุปี วิปฺปยุตฺตา-
ทิกฺคหณเมว* วิเสโส ฯ อตฺตโต โลกียโลกุตฺตราว ปณฺณาติ อาห
เอเสว นโยติ ฯ อาทิสทฺเทเน โอมวิปฺปยุตฺตโอมนียาทิทฺกานํ สงฺกโ
ทฺฐรพฺโพ ฯ ปรมชฺชมานิกานิ จตฺตารี มคคจิตฺตานิ ตถา ทุตฺติยา-
ทิชฺชมานิกานิ จาติ เอวํ โสพสฺสุ มคคจิตฺเตสุ วิปฺปยุตฺตนาปณฺณาย
อิธาธิปฺเปตฺตตฺตา มหคคตฺตปณฺณาน คหิตา ฯ

อตฺตโน จินตาวเสนาติ ตฺสฺส ตฺสฺส อนวชฺชสฺส อตฺตสฺส

๑. ม. นิพพตฺติการณ. ๒. ม. วิปฺปยุตฺตตาทิกฺคหณเมว.

ขนฺธนิทฺเทส วณฺณนา

สาธเน ปโรปเทเสน วินา อตฺตโน อุบายจินฺตาวเสนเนว ฯ สุต-
วเสนาคิ ยถาสุตฺตส ปโรปเทสสุตฺต วเสน ฯ ยถาตถา วาติ ปโรโต
อุปเทสํ สุตฺตวา วา อสฺสุตฺตวา วา สยเมว ภาวนํ อนฺุญฺญชฺนตฺตสฺส ฯ
อปฺปนาปฺปตฺตาคิ อิทํ สิกฺขาปฺปตฺตภาวนามยํ ทสฺเสตฺถํ วุตฺตํ น
ปนฺน อปฺปนาปฺปตฺตาว ภาวนามยาคิ ฯ โยคฺควิทฺติเตสฺสติ ปญฺญาวิทฺติเตสฺ
ปญฺญาปริณามิตเตสฺ อุบายสมฺปาทิตเตสฺ ฯ กมฺมมายตเนสฺสติ เอตถ
กมฺมเมว กมฺมมายตนํ กมฺมมฺลจฺจ ตํ आयตฺนญจ อาชีวานนฺติ วา
กมฺมมายตนํ ฯ เอส นโย สิปฺปายตเนปิ ฯ ตตถ ทฺวริชํ กมฺมํ
หีนญจ วฑฺฒกเกกมฺมาทิจฺจ อุกกฏฺจญจ กสิวณฺชิชาทิจฺจ ฯ สิปฺปมฺปิ
ทฺวริชํ หีนญจ นพการสิปฺปาทิจฺจ อุกกฏฺจญจ มุทฺธาถคณฺนาทิจฺจ ฯ วิชฺชา
วิชฺชาภูจฺจานํ ฯ ตํ ชมฺมิกเมว นาคมฺมณฺฑลปฺริตฺตตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
เวทิตพฺพิ ฯ ตานิจฺจ ปเนตานิ เอกจฺเจ ปณฺชิตา โพธิสฺตตฺตสทิสสา
มนุสฺसानํ ฬาสฺสูวิหารํ อากงฺขนฺตานิ เนว อญฺเฐหิจฺจ กยิรमानานิจฺจ
วิปฺสฺสนฺติ น วา กตานิ อุกฺกณฺหนฺติ น กถเณตานิ สฺสนฺติ อถโย
อตฺตโน ชมฺมตฺตาย จินฺตฺตาย กโรนฺติ ปญฺญวณฺเตหิจฺจ อตฺตโน ชมฺมตฺตาย
จินฺตฺตาย กตานิปิ อญฺเฐหิจฺจ อุกฺกเหตุวา กโรนฺเตหิจฺจ กตสทิสานเนว
โหนติ ฯ กมฺมสฺสกตฺต
สกนฺติ เอวํ ชานนถาณํ ฯ สจฺจฺจานฺุโลมิกนฺติ วิปฺสฺสนาถาณํ ฯ
ตถหิจฺจ สจฺจปฺปฏิเวชฺส อญฺุโลมฺนโต สจฺจฺจานฺุโลมิกนฺติ วุจฺจติ ฯ
อทานิสฺส ปวตฺตนาการ์ ทสฺเสตฺถํ รูปํ อนิจฺจนฺติ วาติอาทิจฺจ วุตฺตํ ฯ
๑. ม. กสิวณฺชิชาทิจฺจ. ๒. ม. กยิรमानานิจฺจ.

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณาย

ตตฺถ วาสทฺเทน อนิยฺมญฺเจน ทฺถุขานตตฺถกฺขณานิปี คหิตาเนวาทิ
ทฺถุสพฺพิ นานนฺตฺตริยภาวโต ฯ ยลฺลหิ อนิจฺจนฺตํ ทฺถุขํ ยํ ทฺถุขํ
ตทฺนตฺตาทิ ฯ ยํ เอวรฺูปนฺติ ยํ เอวํ เภฏฺฐา นิทฺทฺธิญฺญสฺสภาวํ ฯ
อนฺุโลมิกํ ขนฺุติณฺุติ อาทิณี ปญฺญาเวจฺจนานิ ฯ สฺวา หิ เภฏฺฐา
วฺุตฺตานิ กมฺมาตนาทินิ อปฺจจฺนิกทสฺสเนน อนฺุโลมนโต ตถา
สฺตฺตานิ หิตจฺริยาย มคฺคสจฺจสฺส ปรมคฺตสจฺจสฺส นิพฺพานสฺส จ
อวิโลมนโต อนฺุโลเมตฺติติ อนฺุโลมิกา ฯ สพฺพานิปี เอตานิ การณานิ
ขมฺติ ทฺถุจฺุ สกโกตฺติติ ขนฺุติ ปสฺสตีติ ทิฏฺฐิจิ โรเจตฺติติ รุจि มฺนาตีติ
มฺุติ เปกฺขตีติ เปกฺखा ฯ เต จ กมฺมาตนาทโย ฐมฺมา เอตาย
นิชฺฌายมฺานา นิชฺฌานํ ขมฺนฺตีติ ฐมฺมนิชฺฌานกฺขณฺุติ ฯ ปฺรโต
อสฺสฺตฺวา ปฏฺฐิภตฺตีติ อลฺลสฺส อฺุปเทสวจฺนํ อสฺสฺตฺวา สยเมว จินฺเตนโต
ปฏฺฐิภตฺติ ฯ อยํ วุจฺจตีติ อยํ จินฺตมฺยา ปญฺญา นาม วุจฺจติ ฯ สฺวา
ปเนสฺวา อภิลฺลวตฺตานิ โพรธสฺตฺตานิเมว อฺุปฺปชฺชติ ฯ ตตฺถาปี สจฺจา-
นฺุโลมิกํ ฌาณํ ทฺวินฺุเนยฺว โพรธสฺตฺตานิ อนฺุติมภวิกานํ เสสฺสปญฺญา
สพฺเพสฺสมปี ปฺรุตฺตปารมฺิณิ มหาปฺญฺญานํ อฺุปฺปชฺชติ ฯ ปฺรโต สฺตฺตฺวา
ปฏฺฐิภตฺตีติ กมฺมาตนาทินิ ปเรน กยิรฺมานานิ กตฺตานิ วา ทิสฺวาปี
ปฺรสฺส กถยฺมานสฺส วจฺนํ สฺตฺตฺวาปี อจฺริยสนฺุติเก อุกฺคเหตฺวาปี
ปฏฺฐิลทฺธา สพฺพา ปฺรโต สฺตฺตฺวาเยว ปฏฺฐิลทฺธา นามาทิ เวทิตฺตฺวา ฯ
สฺมาปฺนฺนสฺสชาติ สฺมาปฺตฺติสมฺกฺกิสฺส ฯ นิตฺตฺสนมคฺตฺตยเจตฺติ ฯ วิปฺสฺสนา-
มคฺคปญฺญา อธิ ภาวนามยา ปญฺญาติ อธิปฺเปตา ฯ

๑. ม. มหาปญฺญานํ.

ขนฺธนิทฺเทส วณฺณนา

[๕] สาดิ ปรีตฺตารมฺมณา มหคฺคตารมฺมณาติ วุตฺตปฺลยา ฯ
โลกิยวิปฺสฺสนาติ โลกิยวิปฺสฺสนาปฺลยา ฯ สว โลกุตฺตรวิปฺสฺสนาติ
ยา นิพฺพานํ อารพฺก ปวตฺตา อปฺปมาณารมฺมณา ปฺลยา วุตฺตา
สว โลกุตฺตรวิปฺสฺสนาติ มคฺคปฺลยํ สนฺธายาห ฯ สว หิ สงฺขารานํ
อนิจฺจตาหิ อคฺคหนฺตึปปี วิปฺสฺสนากิจฺจปาริปุริยา นิพฺพานสฺส วา
ตลลกฺขณํ วิเสสโต ปสฺสตีติ วิปฺสฺสนาติ วุจฺจติ ฯ โคตฺรภูทิกานมฺปน
กิลฺจายี อปฺปมาณารมฺมณํ มคฺคสฺส ปน อวชฺชนภูจฺจานียตฺตา
น วิปฺสฺสนาโวหาริ ลกฺติ ฯ

อายนฺติ เอตาย สมฺปตฺติโยติ อาโย วุฑฺฒิ ฯ ตตฺถ
โกสฺสฺลนฺติ ตสฺมี อนตฺถหานิอนตฺถูปตฺติลกฺขณเ อายเ โกสฺสฺลํ
กฺสฺลตา นิปฺนตา ฯ ตมฺปน เอกนฺตีกิ อายโกสฺสฺลํ ปาลิวเสเนว
ทสฺเสตฺถุ อิมเ เม ฐมฺเมตฺถิอาทิ วุตฺตํ ฯ ตตฺถ อิทํ วุจฺจตีติ
ยา อิมสฺส อกฺสฺลฐมฺมานํ อนฺนูปตฺติปฺปหานสฺส กฺสฺลฐมฺมานญจ
อฺนูปตฺติภูจฺจิตฺตํ ปฺลยา อิทํ อายโกสฺสฺลํ นามาทิ วุจฺจติ ฯ
วุฑฺฒิลกฺขณา อายโต อเปตฺตตา อปาโย อวุฑฺฒิ ฯ ตตฺถ
โกสฺสฺลนฺติ ตสฺมี อตฺถหานิอนตฺถูปตฺติลกฺขณเ อปาเย โกสฺสฺลํ
กฺสฺลตา อปาโยโกสฺสฺลํ ฯ ตมฺปิ ปาลิวเสเนว ทสฺเสตฺถุ อิมเ เม
ฐมฺเมตฺถิอาทิ วุตฺตํ ฯ ตตฺถ อิทํ วุจฺจตีติ ยา อิมสฺส กฺสฺลฐมฺมานํ
อนฺนูปชฺชนนिरุชฺชนเนสฺส อกฺสฺลฐมฺมานํ วา อฺนูปตฺติภูจฺจิตฺตํ ปฺลยา
อิทํ อปาโยโกสฺสฺลํ นามาทิ วุจฺจติ ฯ อายโกสฺสฺลํ ตาว ปฺลยา

วิสุทธีมคฺค สัณฺณนาย

โหตุ อปายโกสลลํ กถํ ปญฺญา นาม ชาตติ เอวํ มณฺณติ
อปายูปาทนสมตฺถตา อปายโกสลลํ นาม ลียาติ ฯ ตมฺปน ตสฺส
มตฺติมตฺตํ ฯ กสฺมา ฯ ปญฺญาเวหิ หิ มยฺหิ เอวํ มนสิกโรโต
อนุปฺปนฺนา กุสลา ฌมฺมา นุปฺปชฺชนฺติ อุปฺปนฺนา นีรุชฺชนฺติ
อนุปฺปนฺนา อกุสลา ฌมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ อุปฺปนฺนา ปวตฺตมนฺตีติ
ปชานาติ ฯ โส เอวํ ญตฺวา อนุปฺปนฺเน อกุสเล น อุปฺปาเทติ
อุปฺปนฺเน ปชหติ อนุปฺปนฺเน กุสเล อุปฺปาเทติ อุปฺปนฺเน ภาวนา-
ปาริปฺปรี ปาเปติ ฯ เอวํ อปายโกสลลมฺปิ ปญฺญาเอวาติ ฯ สพฺพตฺถาติ
สพฺเพสุ ฯ เตสํ เตสํ ฌมฺมานนฺติ สตฺตทานํ ตํตํหิตฺตฺสฺส ฌมฺมานํ ฯ
ตํชณฺนปฺวตฺตนฺติ อจฺจาเยเก กิจฺเจ วา ภเย วา อุปฺปนฺเน ตสฺส
ติกิจฺจณฺตํ ตสฺมีเยว ฌเน ปวตฺตํ ฯ จาเนน อุปฺปตฺติ เอตฺส
อตฺถิติ จานฺนูปฺปตฺติ ตํ จานฺนโสเอว* อุปฺปชฺชนกํ ฯ ตตฺรฺูปายาติ ตตฺร
ตตฺร กรณฺีเย อุปฺปายญฺจตา ฯ

[๖] กเหตุวาติ อิหิ รุปี เอตฺตํ รุปนฺติอาทินา ปริกฺคณฺหน-
วเสน กเหตุวา ฯ อุภยํ กเหตุวาติ อชฺฉตฺตํ พหิทฺธาติ อุภยํ
อนุปฺพุทฺโต ปริกฺคเหตุวา ฯ อถวา ฯ ยํกิญฺจิ สมุทฺยธมฺมํ สพฺพนฺตํ
นิโรธธมฺมฺนฺติ* เอกุปฺปหารเนว สพฺเพปิ ปญฺจกฺขนฺธ อวิภาเคน
ปริกฺคเหตุวา ฯ อยมฺปน ติกฺขวิปฺสฺสนกฺสฺส มหาปฺญฺญสฺส* กิจฺจฺโน
วิปฺสฺสนาภินิเวโส ฯ

๑. ม. จานฺนูปฺปตฺติกํ จานฺนโสเอว. ๒. วิ.ม. มหาขฺนฺธก. ๑/๒๒. ๓. ม. มหาปฺญฺญสฺส.

ขนฺธิทฺเทศ วรรณนา

ทุกขสจฺจํ อารพฺภาติ ทุกขสจฺจํ อารมฺมณํ กตฺวา ตปฺปฏิจฺฉาทก-
สมฺโมหวิทฺธิสนวเสน ปวตฺตํ ฌานํ ทุกฺเข ฌานํ ฯ ทุกฺขสมฺหํ
อารพฺภาติ เอตฺถาปี เอเสว นโย ฯ ตถา เสสฺสททฺทเยปี ฯ
ปจฺจเวกฺขณฌานํ หิ จตฺสจฺจํ* อารพฺภ ปวตฺตฌานํ นาม ฯ
ตติยมฺปน มคฺคฌานํ อิตฺรสจฺจานิ วิปฺสฺสนาฌานนฺติ ปากฺกเมว ฯ

[๗] อตฺถาทีสุ ปเภทคตานิ จตฺตารี ฌานานีติ สงฺเขเปน
วุตฺตมตฺถํ ปาลิวเสนว วิวริตฺถํ วุตฺตตฺถเหตุตฺถนฺติอาทิ วุตฺตํ ฯ ตตฺถ
อตฺถ ฌานํ อตฺถปฏฺธิสมฺภิทาติ ยํ อตฺถปฺเภทสฺส สลฺลกฺขณ-
วิภาวนววฏฺฐานกรณสมตฺถํ อตฺถ ปเภทคตํ ฌานํ อยํ อตฺถ-
ปฏฺธิสมฺภิทา นาม ฯ เสสฺสททฺทเยปี เอเสว นโย ฯ ฌมฺมปฺเภทสฺส
หิ สลฺลกฺขณวิภาวนววฏฺฐานกรณสมตฺถํ ฌมฺเม ปเภทคตํ ฌานํ
ฌมฺมปฏฺธิสมฺภิทา ฯ นิรุตฺติปฺเภทสฺส สลฺลกฺขณวิภาวนววฏฺฐาน-
กรณสมตฺถํ นิรุตฺตาทิลาเป ปเภทคตํ ฌานํ นิรุตฺติปฏฺธิสมฺภิทา ฯ
ปฏฺธิภาณปฺเภทสฺส สลฺลกฺขณวิภาวนววฏฺฐานกรณสมตฺถํ ปฏฺธิภาณ
ปเภทคตํ ฌานํ ปฏฺธิภาณปฏฺธิสมฺภิทา ฯ นิรุตฺติปฏฺธิภาณปฺเภท
ตพฺพิสฺยานํ อตฺถาทีนํ ปจฺจยฺยปฺนฺนตาทิเกเทหิ ภินฺทิตฺวา
เวทิตพฺพา ฯ นิพฺพานมฺปิ สมฺปาปกเหตุอนุสारेณ อริยตี อธิคมฺมตี* ตีตี
อตฺถโต ฯ ยํภยฺยจฺจ ปจฺจยสมฺภุตฺตนิ เอเตน สจฺจเหตุฌมฺมปจฺจยา-
การวาระสุ อากตานิ ทุกฺขาทีนํ คหิตานิ สจฺจปจฺจยการวาระสุ
นิพฺพานํ ปรียตฺตฺวาเร ภาสีตฺตฺโต อภิฌมฺมภาษนีเย วิปาโก กิริยา
๑. ส. จตฺตจฺจจฺจ. ๒. อริยตี อธิคมฺมตีตี.

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณนํย

จาดิ เอวํ ปาลิยํ วุตฺตํนํเอว วเสน ปณฺจ อตฺถา เวทิตพฺพา ฯ
ทหตีติ วิทหติ ฯ นิพฺพตฺตกเหตุอาทีนํ สาธารณเมตํ นิพฺพจณํ ฯ
ตทตฺตมฺปน วิภาเวตฺถํ ปวตฺเตติ วา สมฺปาปฺปณฺตี วา เทตีติ
วุตฺตํ ฯ เตสุ ปฺริโม อตฺถโถ มคฺควชเชสุ ทฏฺฐพฺโพ ฯ ภาสิตมฺปิ
หิ อวโชนวเสน อตฺถํ ปวตฺเตติ มคฺโค ปน นิพฺพานํ ปาเปตีติ
ตสฺมี ปจฺฉิมํ อตฺถโถ ฯ นิพฺพานํ หิ ปตฺตพฺโพ อตฺถโถ ภาสิตตฺถโถ
ฉาเปตพฺโพ อตฺถโถ อิตโร นิพฺพตฺเตตพฺโพ อตฺถโถติ เอวํ ติวโร
โหติ ฯ โยโกจิ ผลนิพฺพตฺตโก เหตุติ เอเตน สจฺจเหตุสมฺมปจฺจยา-
การวาระสุ อากตานิ สมฺพยาทีนํ คหิตานิ สจฺจปจฺจยการวาระสุ
มคฺโค ปรียตฺติวาระ ภาสิตํ อภิสมฺมภาชนิเย กุสลาकुสลนฺติ
เอวํ ปาลิยํ วุตฺตํนํเอว วเสน ปณฺจ ชมฺมา เวทิตพฺพา ฯ ตตฺถ
มคฺโค สมฺปาปโก ภาสิตํ ฉापโก อิตฺรํ นิพฺพตฺตโกติ เอวํ ติวโร
เหตุ เวทิตพฺโพ ฯ เอตฺถ จ กิริยานํ อวิปากตํย ชมฺมภาโว
น วุตฺโต ฯ ยถิ เอวํ วิปากา น โหนตีติ อตฺถภาโวปี น
วตฺตพฺโพ ฯ น ปจฺจยฺยุปฺนฺนภาวโต ฯ เอวํ สติ กุสลาकुสลาณมฺปิ
อตฺถภาโว อापฺชชตีติ เจ ฯ นํยํ โทโส อปฺปฏิสฺตีทฺชตฺตา ฯ
วิปากสฺส ปน ปฏฺฐานเหตุตํย* ปากฏภาวโต ชมฺมภาโวเอวเตลฺล
วุตฺโต ฯ กิริยานํ ปจฺจยภาวโต ชมฺมภาโว อापฺชชตีติ เจ ฯ
นํยํ โทโส อปฺปฏิสฺตีทฺชตฺตา ฯ กम्मผลสมฺพนฺชสฺส ปน เหตุภาวา-
ภาวโต* ชมฺมภาโว น วุตฺโต ฯ อปีจ อัย อิมสฺส ปจฺจโย อัย
๑. ม. ปธานเหตุตํย. ๒. ม. เหตุภาวสฺสาภาวโต.

ขนฺธนิทุเทศ วณณนา

ปจฺจยุปฺปนฺโนติ เอวํ เกทมกตฺวา เกวลํ กุสลากุสเล วิปากกิริยา-
ชมฺเมจ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ชฺมฺมตฺถปฺปฏิสมฺภิตา โหนฺตฺติ เตสํ อตฺถ-
ชมฺมตฺตาน วุตฺตติ ทฏฺฐพฺพํ ฯ อยฺเมว หิ อตฺถโถติ ยวายํ
อตฺถชมฺมานํ ปญฺจธา ปญฺจธา วิภชนวเสน อตฺถโถ วุตฺโต อยฺเมว
อภิชรฺเม วิภชิตฺวา ทสฺสีไคํ สมฺพนฺโธ ฯ

[๘] ชฺมฺมนิรฺรุตฺตาทิลลาเปติ เอตฺถ ชฺมฺมสทฺโท สภาววาจโกติ
กตฺวา อาห ยา สภาวนิรฺรุตฺตฺติ ฯ อวิปริตฺตนิรฺรุตฺตฺติ อตฺถโถ ฯ เตนาห
อพฺยวิกฺจาริโวหาโรติ ฯ ตสฺส ตสฺส อตฺถตฺส โพรเชเน ปฏฺิณฺยตสมฺพนฺโธ
สทฺทโวหาโรติ อตฺถโถ ฯ ตททิลลาเปติ ตสฺส สภาวนิรฺรุตฺติสลฺลตฺส
อพฺยวิกฺจาริโวหารตฺส อภิลปนฺเน ฯ สวา ปนายํ สภาวนิรฺรุตฺติ มาคธ-
ภาสา* อตฺถโถ นามปฺลยตฺตฺติ อจาริยา ฯ อปฺเร ปนฺ ยถิ
สภาวนิรฺรุตฺติ ปฺลยตฺตฺติสภาวา เอวํ สติ ปฺลยตฺตฺติ อภิลปีตพฺพา
น วจนฺนติ อาปชฺชติ ฯ น จ วจนฺโต อณฺณํ อภิลปีตพฺพํ
อุจฺจಾರೆตพฺพํ อตฺถิ ฯ อถ ผสฺสาทิวจนฺนํ โพรเชตพฺพํ อภิลปีตพฺพํ
เอวณฺจ สติ อตฺถชมฺมานมฺปิ โพรเชตพฺพตฺตา เตสมฺปิ นิรฺรุตฺติภาโว
อาปชฺชติ ฯ ผสฺโสติ จ สภาวนิรฺรุตฺติ ผสฺสาติ* น สภาวนิรฺรุตฺตฺติ
ทสฺสีโตวายนฺตฺถโถ ฯ น จ อวจนฺนํ เอวมฺปการิ อตฺถิ ตสมฺมาวจน-
ญตฺตายเอว ตสฺสา สภาวนิรฺรุตฺติยา อภิลลาเป อุจฺจಾರೆตติ อตฺถโถ
ทฏฺฐพฺโพ ฯ ตํ สภาวนิรฺรุตฺตีสทฺทํ อารมฺมณํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส
ตสมฺมี สภาวนิรฺรุตฺตาทิลลาเป ปเภทตํ ฌานํ นิรฺรุตฺติปฺปฏิสมฺภิตา

๑. ม. เอคฺ. ๒. ส. มาคธภาสา. ๓. ม. ผสฺสํ ผสฺสา

วิสุทธีมคค สวณณนย

เอวมย นิรุติปฏิสมภิกา สททารมมณา นาม ชาดา น ปลายติ-
 อารมมณาติ จ อฏฐกถาย วุตตตดา นิรุติสททารมมณาย
 โสตวิญญาณวียา ปรโต มโนทวาระ นิรุติปฏิสมภิกา ปวตตตีติ
 วทนต์ ๑ นิรุติปฏิสมภิกา ปจจุปปนุนารมมณาติปี วจนสททำ
 คเหตุวา ปจจา ชานน สนุชย วุตตนต์ ๑ เอว ปน
 อลลสมี ปจจุปปนุนารมมณ อลล ปจจุปปนุนารมมณ วุตตนต์
 อาปชชติ ๑ ยดา ปน ทิพพโสตถาณ มนุสสามนุสสาทิสททเกท-
 นิจลยสส ปจจยภุติ ตตสททวิภากัม เอว สภาวาสภวานิรุติ-
 นิจลยสส ปจจยภุติ ปจจุปปนุนสภวานิรุติสททารมมณ ตวิภากัม
 ถาณ นิรุติปฏิสมภิกาติ วุจจมานน น โภจิ ปาลิวิโรไซ ๑ ต
 สภวานิรุติสททำ อารมมณ กตวา ปจจเวกขนตสสาติ จ ปจจุปป-
 นนุสททารมมณ ปจจเวกขณ ปวตเตนตสสาติ จ สกกา วตตุ ๑
 ตลหิ ถาณ สภวานิรุติ วิภาเวนตเมว ตตสททปจจเวกขณา-
 นนุตร ตตปเกทนิจลยสส เหตุภาวโตปี นิรุติ กิณฑนต์
 ปฏิวิชณนตเมว อุปปชชตีติ ปเกทคตมปิ โหตีติ ๑ สพพตถ ถาณนติ
 สพพสมี วิสเย ถาณ ๑ สพพมปิ ถาณนติ อธิปปาโย ๑
 เตนหา ถาณารมมณ ถาณนติ ๑ สพพตถาติ วา สพพเส
 อตถาทีสุ ๑ तीสุ จตุสุปี วา ปวตตตดา กุสลกิริยภุคย ปฏิ-
 ภาณปฏิสมภิกาย รมมตถภาวโต तीสุเอว วา ปวตตตดา สพพตถ
 ถาณนติ วุตติ ๑ เตนหา ยถาวุตเตสุ วาติอาทิ ๑ ตตถ

๑. ม. มนุสสาทิสททเกทนิจลยสส.

ขณฺฐนิตฺเตส วณฺณนา

สโคจฺรกิจฺจาทิวเสนาติ สโคจฺรสฺส กิจฺจาทิกฺสฺส จ วเสน อิทํ ฅาณํ
อิทํ นาม อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตํ อิมินา นาม กิจฺเจนาติ ชานนํ ฯ
อาทิสทฺเทน ลกฺขณปจฺจุปฺปฏฺจฺจานปทฺฏฺจฺจานภูมิจฺจาทินํ สจฺคโห ฯ
เตเนวหา อิมานิ ฅาณานิ อิมมํคฺตฺตโชตฺกานีตฺติอาทิจฺจ

[๕] ปเภทํ คจฺจนฺตฺติติ อเนกเกทภินฺเนสุ อารมฺมณฺเสสุ เตสํ
ยถาวโต ตตฺตปเกทาวโพนสมตฺถตฺติ อฺปคจฺจนฺติ ฯ มหาสาวกานญจ
อเสขภฺภูมิจฺจ ปเภทํ คตฺตาติ สามณฺญวิธินา ทสฺสิตมตฺถํ อปฺวาเทน
นิวตฺเตตฺถํ อานนฺทตฺเตรคฺคหณฺณํ กตฺติ ฯ เอตา ปฏฺฐิสมฺภิทา ฯ
เสขภฺภูมิจฺจ ปเกทกมฺนํ อปฺปวิสฺสํ อเสขภฺภูมิจฺจ พหุวิสฺสนฺติ อาห
อริคโม นาม อรหตฺตปฺปตฺตฺติติ ฯ สาคิสฺสํ วา อริคมํ สนฺชาย
เอวํ วุตฺตํ ฯ เสเขน ปตฺตฺตานมฺปิ หิ อิมาสํ อรหตฺตปฺปตฺตฺติยา
วิสทภาวาทิกโมติ ฯ ปุพฺพโยโค วีย ปน อรหตฺตปฺปตฺติ อรหโตปิ
ปฏฺฐิสมฺภิทาวิสทตฺตาย ปจฺจโย น โหติติ ปณฺจณฺนมฺปิ ยถาโยคํ
เสขาเสขปฏฺฐิสมฺภิทาวิสทตฺตาย การณฺตา โยเชตฺตพฺพา ฯ อตฺถธมฺมาทินํ
อนวเสสสงฺกมฺหนโต พุทฺทจฺจนวิสยาเอว ปฺริยตฺตฺติอาทโย ทสฺสิตา ฯ
ปาลิยา สขฺฆมาโย ปฺริยาปฺปณฺนํ ฯ ตทตฺถสวณฺ สวณฺ ฯ ปฺริโต สพฺพโส
ฅาตฺถํ อิจฺฉา ปฺริปฺุจฺฉาติ อาห ปาลิอฏฺฐกถาทีสุ คณฺฐิปทอตฺถ-
ปทวินิจฺฉยกถาติ ฯ ปทตฺถโต อธิปฺปาโยจฺจ จ ทฺวิณฺญฺเยยฺยญฺ्ञานํ
วิตถารโต สนฺนิญฺ्ञานกถาติ อตฺถโถ ฯ ยสฺส หิ ปทสฺส อตฺถโถ
ทฺวิณฺญฺเยยฺโย ตํ คณฺฐิปทํ ฯ ยสฺส อธิปฺปาโย ทฺวิณฺญฺเยยฺโย ตํ
๑. ม. อิทมคต. ๒. ม. ทฺวิณฺญฺเยยฺยญฺ्ञานํ.

วิสุทธีมคค สวณนาย

อตุลปท ๑ อาทิสทเทน ขนุชาติปฏิสยตุเต กถามคเค สงคณหาคี ๑
ภวานานุโยคสทิต คต ปจจากตยจ เอตสส อตุถิติ คตปจจากคิโก
ตสส ภวโว เตน คตปจจากคิกภวณ ๑ วสนฐจันโต ยาว
โคจรคาโม ตโต จ ยาว วสนฐจัน กมมฐจันานุยุตุโตติ
อตุโก ๑ ยาว อนุโลมโคตรฐจมีปนติ สงขารุเปกขณณมาห ๑
ตยหิ เตส สมีปปวตต ๑

สตเถตุติ อนุวษเชตุ สตตจัน หิตสขาวเฮตุ กณเจตุ ๑ ตถา
สิปพายตเนตุติ เอตุถาปี ๑ ปุพพกาเล เอกสตราฐน เทสภวา
เอกสโตวหารา ๑ ชมมปเท ยมกวคโค โอปมมวคโคติ วทนติ ๑
มุลปณณาสะ ยมกวคโค โอปมมวคโคเอวาติ อปเร ๑
สตุปฐิกถณพหุลานนติ พหุสตุตจัน ปฏิภณวณจัน ๑ สพพานิติ
ปุพเพ วุตจันิ ปญจ ปจจนา วุตจันิ อฏฐปี วา ๑ เสขผล-
วิโมกขปริโยसानะ ภวา เสขผลวิโมกขนตีกา ๑ จานาจันณณ-
พลาทีนิตี สพพพทฐคณเส สกัจจโต ปากฐตจันนิตี วุตต ทสพลา
นิตี ๑ อณเเว วา สพพพณณตยณณมาทโยปี สพเพ ภควโต
คณวิเสสา อเสขผลวิโมกขนตีกาเอว ๑

[๑๐] อิมาย ปณณายาติ วิปสสนาปณณาย ๑ ฐมิต สลล-
ขณาทิคคหณวเสน ปวตติฐจันภวโต ๑ อาทิสทเทน อหาราทิน
สงคโห ทฐพโพ ๑ กสุม ปเนเต เอว พหุ ชมมา
ฐมิตภวณ คยหนติ นนุ ขนุชาติส เอเกนาปี อตุลสิทฐิ โหตีติ ๑

๑. ม. พหุชมา.

ขนฺธนิทุเทศ วรรณนา

น ติวีสตตานุคฺคหตฺถํ ขนฺธาทิตฺตยคฺคหณํ กตฺตพฺพิ อญฺญถา
สพฺพสาธาโรณ อญฺญคฺคโห น กโต ลียา ฯ ติวีธา หิ สตฺตา
รूपสมฺมุพฺพา อรูปสมฺมุพฺพา อญฺญสมฺมุพฺพาทิ ฯ เตสุ เย อรูป-
สมฺมุพฺพา ตทตฺถํ ขนฺธานํ คหณํ อรูปชฺมมานํ จตฺธา วิภตฺตตฺตา ฯ
เย รุปสมฺมุพฺพา ตทตฺถํ อายตฺนानํ รุปชฺมมานํ อญฺญเตกาทสธา
วิกตฺตตฺตา ฯ เย ปน อญฺญสมฺมุพฺพา ตทตฺถํ ธาตฺตุนํ อญฺญสมฺปิ
วิกตฺตตฺตา ฯ ตถา อินฺทุทริยภเททฺน ติกฺขินฺทุทริยา มชฺฌิมินฺทุทริยา
มุทินฺทุทริยา สงฺขิตฺตจฺจํ มชฺฌิมจฺจํ วิตฺถารจฺจํ จ ติวีธา สตฺตา
เตสํ อตฺถาย ยถากมฺม ขนฺธาทิคฺคหณํ กตฺนฺติ โยเซตพฺพิ ฯ
อินฺทุทริยคฺคหณมฺปน กามเมเต ชฺมมา อิสฺสรธา วิย สหชาตชฺมเมสุ
อิสฺสรธิ์ อาธิปจฺจํ ปวตฺเตนฺติ ตมฺปน เนสํ ชฺมมสทาวสิทฺธํ น
เอตฺถ กสฺสจํ วสีภาโว สุตฺตธา เอเต อวสวตฺติโนติ อนตฺต-
ลกฺขณสฺส สุขคฺคหณตฺถํ ฯ ตมฺปนเนตฺตํ จตฺตพฺพิชฺมปิ ปวตฺตินิวตฺติ-
ตทฺภยเหตุวเสน ทิฏฺฐเมว อุปการาวิทฺถํ น อญฺญถาติ สจฺจาทิตฺตย-
คหิตฺตํ ฯ อาทิสทฺเททฺน คหิตชฺมเมสุปิ อยํ นโย เนตพฺพิโพ ฯ มฺลํ
ปติฏฺฐาภาวโต ฯ สติ หิ สีสฺวิสุทฺธิยญฺจ จิตฺตวิสุทฺธิยญฺจ อยํ
ปญฺญา มุลชตา โหติ นาสตีติ ฯ สริริ ปริพฺรุเหตุพฺพิโต ฯ
อิมิสฺสา หิ ปญฺญาย สนฺตทานวเสน ปวตฺตมฺมานาย ปาทปาณิ-
สีสฺสุจฺฉานียา ทิฏฺฐวิสุทฺธิอาทิกาทิ อิมาย ปญฺจ วิสุทฺธิโย อวยเวน
สมฺทายูปลกฺขณนเยน สริรินฺติ เวทิตพฺพา ฯ

๑. ม. เตสมฺปิ.

วิสุทธีมคฺค สัวณณาย

ปญจกฺขนุชาติ เอตฺถ ปญฺจชาติ คณนปริจฺเจโท ฯ เตน
น ตโต เหฏฺฐา น อุทฺถนฺติ ทสฺเสติ ฯ ขนุชาติ ปริจฺฉินฺน-
ธมฺมนิทฺตสนฺ ํ ยสฺมา เจตฺถ ขนุสทฺโท ราสฺฏฺโง มหาอุทกฺก-
ขนุโรตฺติอาทิสฺ วีย ตสฺมา อตฺตาทิวิภาคภินฺนํ สพฺพํ รุปํ ราสีวเสน
พฺพุทฺธิยา เอกขณฺมํ คเหตฺวา รุปเมว ขนุโร รุปกฺขนุโรตฺติสมานา-
ธิกรณสมาสฺ ทฏฺฐพฺโพ ฯ โภจฺจาสฏฺโง ตีหิ ขนุเชหิ อณฺ
ทสฺสามาตฺติอาทิสฺ วีย ฯ โภจฺจาสฏฺเจ ปน ขนุสทฺเท นิพฺพานสฺสาปี
ขนุชนฺตรภาโว อปฺชชฺตีติ ฯ นاپฺชชฺติ อตฺตาทิวิภาคภาวโต ฯ
น หิ เอกสฺส นิจฺจสฺส สโต นิพฺพานสฺส อตฺตาทิวิภาโค อตฺถิติ
ปจฺเจเนตฺถน รุปราสีติ อตฺถิโต ทฺติเยน รุปโภจฺจาสฺติติ ฯ
เวทนากฺขนุโรตฺติอาทิสฺปี เอสฺว นโย ฯ กสฺมา ปเนเต ขนุชา ปญฺเจว
วุดฺดา อิมินาเอว จ กเมนาติ ฯ ภาชนโภชนพฺยณฺชนภตฺตการก-
ภฺยชฺชวีกปฺทสฺสนโต ยถาโอพาริกยถาสงฺกิลฺลสฺสเทสโต จาติ
เวทิตพฺพํ ฯ วิวาทมูลเหตุภาวํ สัสารเหตุตํ กมฺมเหตุตฺถจ จินฺเตตฺวา
เวทนาสณฺญา สงฺขารกฺขนุโรตฺติ นีหริตฺวา วิสฺสุ ขนุชภาเวน เทสิตา ฯ
ตตฺถาติ เตสฺส ปญฺจสฺส ขนุเชสฺส ฯ ยํกิลฺลจิตฺติ อนวเสสปริยาทานํ ฯ
รูปฺปนลกฺขณฺนติ อตฺติปฺปสงฺกนิยมนํ ฯ ยํสทฺเทน หิ สนิปาเตน
กีสทฺเทน จ คหิตฺเตน อนิยฺมตฺถตฺย อตฺติปฺปสงฺเก อาปฺนเน ตํ
รูปฺปนสทฺโท นีวตฺเตติ ฯ เตน รูปฺสฺส อนวเสสปริคฺคโห กโต โหติ ฯ
สีตาทิหิตฺติ สี่ตฺถนฺนชฺชจฺฉาปฺปาสาทิหิ ฯ เหตุอตฺถเจตฺถ ภิรณวจฺจํ ฯ
๑. ม. อัย ปาโจ นตฺถิ.

ขนุนนิตุเทศ วรรณนา

รูปปนี ลกขณิ เอตตสชาติ รูปปนลกขณิ ฯ ธมโมเอว ธรรมชาติ ฯ
รูปปนญเจตถ สีตาทิวิโรธิปัจจยสนนิปาเต วิสทิสุปฺปตฺติ ฯ นนุ จ
อรุปรหมมานมุปี วิโรธิปัจจยสมากเม วิสทิสุปฺปตฺติ ลพฺภตีติ ฯ สจฺจ
ลพฺภติ น ปน วิภูตตรฺ วิภูตตรลฺลเหตฺถ รูปปนี อธิปเปตฺ
สีตาทิลฺลคฺคหนโต ฯ ยทิ เอวิ กถํ พุรหฺมโลเก รูปสมลฺลญา ฯ ตตฺถาปิ
ตํสทวณตฺตวตฺตนโต โหติเยว รูปสมลฺลญา อนุคฺคาหปจฺจยวเสน
วา ฯ วิโรธิปัจจยสนนิปาเต โย อตฺตโน สนนฺทาเน ภินฺเน
ภิชฺชมานสฺเสว วิสทิสุปฺปตฺติเหตุภาโว ตํ รูปปนนฺติ อญฺเณ ฯ
อิมสฺมี ปกฺเข รูปยติ วิการิ อปาเทตีติ รูปํ ปุริมปกฺเข ปน
รูปปตีติ ฯ สงฺฆญฺญาเนน วิการาปตฺติยิ รูปปนสทฺโท นิริพฺโหติ เกจิ ฯ
อิมสฺมี ปกฺเข อรุปรหมเมสฺสุ รูปสมลฺลญา ย ปสฺงโกเอว นตฺถิ
สงฺฆญฺญาเนาวโต ฯ ปฏฺิฆาโต รูปปนนฺติ อปเร ฯ สพฺพนฺตํ
เอกโต กตฺวาติ ราชญฺจํ หทฺเย จเปตฺวา วตฺติ ฯ ญฺโตะปาทาย-
เกทโตติเอตฺถ ฯ ตทธีนวุตฺติตฺตย ภาวติ เอตฺถ อฺปาทายรูปนฺติ
ญฺตํ ฯ ญฺตานิ อฺปาทียเตว น ปน สยิ เตหิ อญฺเณหิ วา
อฺปาทียตีติ อฺปาทายิ ฯ กามิ จตฺธาตฺตวญฺจฺจาเน วจนตฺถาทิโตปี ญฺตานิ
วิภาวิตานเนว สทวณมฺมานมุปน ลกขณาทิวิกาวณานิ กตฺวา วุตฺตํ
ลกขณรสปจฺจูปญฺจฺจานานิ จตฺธาตฺตวญฺจฺจาเน วุตฺตานิตีติ ฯ ตตฺถ
ปทญฺจฺจานสฺส อวุตฺตตฺตฺตา อาห ปทญฺจฺจานโต ปนาคีอาทิ ฯ
อวจนญจ ตสฺส ตสฺสตฺถสฺส ปจฺจยโตติ เอตฺถ ปการนฺตเรณ

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณาย

วิภาวิตตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํ ฯ สพฺพาปีติ จตฺสฺโสปี ชาติโย ฯ
อาโปสงฺกหิตาย เตโฆอนุปาลิตาย วาโยวิตุณฺมกิตายเอว ปจฺวีธาตฺยา
ปวตฺติ น อณฺณถาติ สฺวา เสสฺสทฺตฺตฺยปทฏฺฐานา ฯ เอวมิตฺราปีติ
อาห อวเสสธาตฺตฺยปฏฺฐานาติ ฯ

[๑๑] จตุวิสฺตฺติวิชนฺติ คณนปฺริจฺเจโท พลฺรูปาทีนํ ปฏฺฐิเสช-
นฏฺฐโง ๑ ตตฺถ ยํ วตฺตพฺพํ ตํ ปฺริโต อาวิภวิสฺสตี ฯ จกฺขตีติ
จกฺขุ วิญฺญาณาธิฏฺฐจฺติ รุปี อสฺสาเทนฺตํ วิย โหตีติ อตฺถโง ๑
จกฺขตีติ หิ อยํ จกฺขตฺติสทฺโท มํหํ จกฺขติ พฺยณฺชนํ จกฺขตีติอาทีสุ
วีย อสฺสาทนฏฺฐโง ๑ วุตฺตลฺลเหตํ จกฺขุ โข มาคณฺฑิย รุปรามํ
รุปรตํ รูปสมฺมุทิตนฺติ ฯ อฏฺฐกถายมฺปิ วุจฺจติ รุเปสุ อาวิญฺจน-
รสนนฺติ ฯ สตีปี โสตาทีนํ สทฺทการมฺมณตาทิภาเว นฺริพฺพหตฺตา
ทสฺสเนเอว จกฺขุสทฺโท ปวตฺตติ ปทฺฐมาทีสุ ปงฺกชาทิสทฺทา วียาติ
ทฏฺฐพฺพํ ๑ อถวา ๑ จกฺขตีติ วิญฺญาณาธิฏฺฐจฺติ สมวิสมํ อาจิกฺขนฺตํ
วีย อภิปฺพยตฺตํ วทนฺตํ วิย โหตีติ อตฺถโง ๑ อฏฺฐกถายมฺปน
วิภาเวติ จาติ วุตฺตํ ๑ ตํ อนเกตฺถตฺตา ธาตฺตุนํ วิภาวนตฺถตฺตาปี จกฺขติ-
สทฺททสฺส สมภวตีติ กตฺวา วุตฺตํ ๑ สฺฐนาติเอเตน วิญฺญาณาธิฏฺฐจฺติ
สยํ วา สฺฐนาตีติ โสตี ๑ ฌายติ เอเตน สยํ วา ฌายตีติ
ฌานํ ๑ รสคฺคหณฺมุลกตฺตา อชฺโฆหรณฺสฺส ชีวิตนฺิมิตฺตํ อาหารรโส
ชีวิตํ ตสฺมี นินฺนตฺยา ตํ อวฺหายตีติ ชิวฺหา นฺริตฺตฺนเยน ๑ กุจฺจิตานํ
๑. ม. ม. ๑๓/๒๗๒ ๑ ปาลิยมฺปน รูปสมฺมุทิตนฺติ ทิสฺสตี ๑

ขนฺธนิทฺเทศ วรรณนา

สาสวรมฺมานํ อายโ อุปฺปตฺติภูจฺจานนฺติ กาโย ฯ อนุตฺตรियเหตุภาวํ
อนาคจฺจนฺเตสุ กามราคณิทานกมฺมชฺฉินฺเตสุ กามราคสุส จ วิเสส-
ปจฺจเยสุ ฆานชิวฺหากายेषฺสุ กายสุส วิเสสโต สาสวปจฺจยตา ฯ
เตน หิ โฝฏฺจพฺพสุขํ อสุสาเทนฺตา สตฺตา เมถุนมฺปิ เสวนฺติ ฯ
กายินฺทุริยวตฺตูกา วา จตฺตาโร ขนฺธา พลวกามาสวาทีเหตุภาวโต
วิเสเสน สาสวาตี กุจฺฉิตานํ สาสวรมฺมานํ อายอติ กาโย วุตฺโต ฯ

วรรณวิการิ อปาชฺชมานํ รูปี หทยจฺกตฺภาวํ รูปรยตีติ รูปี
รูปรมิว ปกาสิ กโรติ สวิคฺคหมิว ทสฺเสตีติ อตฺโต ฯ อนุตฺตตฺตฺตา
วา ธาตุนํ ปกาสนฺนฺโจเอว รูปรสทฺโท ทฏฺจพฺโพ ฯ สพฺพตีติ สทฺโท
อุทาทริยตี สเกหิ วา ปจฺจเยหิ สพฺพียตี* โสตฺวิญญฺเยยฺยภาวํ
อุปฺนียตีติ อตฺโต ฯ กนฺธยตีติ กนฺโธ อตฺตโน วตฺถุํ สฺวยตี
อปากฺกํ อิทํ สฺกนฺธํ ทฺกคฺคณฺชฺฉนฺติ ปกาเสตี ปฏฺิจฺฉนฺนํ วา
ปฺปฺผลาที อิทเมตฺถ อตฺถีติ เปสฺสณฺณํ กโรนฺตํ วิย โหตีติ อตฺโต ฯ
รสฺนตีติ ตํ สตฺตาตี รโส อสุสาเทนฺตีติ อตฺโต ฯ

อิตฺถียาเอว อินฺทุริยํ อิตฺถินฺทุริยํ ฯ ตถา ปฺริสินฺทุริยํ ฯ ชีวนฺติ
เตน สหชาตฺตมฺมาตี ชีวตี ฯ ตเทว อินฺทุริยํ ชีวตีนิทุริยํ ฯ หทยญฺจ
ตํ วตฺถุญฺจ หทยสุส วา มโนวิญญฺณาณสุส วตฺถุณฺติ หทยวตฺถุ ฯ
โจปนฺกายภาวโต กาโย จ โส อธิปฺปายวิญญาปนโต วิญญฺตฺติ
จาทิ กายวิญญฺตฺติ ฯ โจปนฺวาจาภาวโต อธิปฺปายวิญญาปนโต
จ วจि จ सा วิญญฺตฺติ จาทิ วจिवิญญฺตฺติ ฯ วิคฺคหาภาวโต

๑. ม. สปปตีติ. ๒. ม. สปปียตี. ส. สรียตี.

วิสุทธีมคฺค สัวณณาย

น กสฺสติ กสิตฺถุ จินฺนิตฺถุ น สกฺกา น วา กาสติ ทิพฺพตีติ
อกาลิ ๑ อกาสมเว อากาลิ ๑ ตเทว นิสฺสคฺคตนิชฺชิวฺภูเจน
อากาสธาตฺ ๑ รูปสฺสาติ นิปฺพนนฺรูปสฺส ๑ ลหฺภาโว ลหฺตา ๑ สยิ
อนิปฺพนนฺตฺย รูปสฺสาติ วิเสตีติ ๑ เอส นโย เสเสสุปี ๑ อยมฺปน
วิเสโส ๑ กมฺมนิ สากฺข กมฺมณฺณํ ตสฺส ภาโว กมฺมณฺณตฺยา ๑
ปจฺมํ อุปริ จ จโย ปวตฺติ อุจโย ๑ ปุพฺพาปฺรวเสน สมฺพนฺธา
ตติ ปวตฺติ สนฺตติ ๑ อนิจฺจสฺส วินาสิโน ภาโว อนิจฺจตา ๑ กวพฺ
กรียตีติ กวพฺกัโร ๑ อหฺรตีติ อหฺโร ๑ เวนฺตาว อุปาทฺยรูปิ
สทฺทตฺถโต เวทิตพฺพิ ๑

กมโต ปน สพฺเพลํ รูปชฺมมานํ นิสฺสยภาเวน มฺลภูตตฺตา
ปจฺมํ ภูตฺรฺพานิ อุทฺธิภูจฺจานิ ๑ อิตเรสุ อชฺฌตฺติกภาเวน อตฺตภาว-
สมณฺณาย มฺลภาวโต จกฺขาทีนิ ปณฺจ อาทิตฺโต อุทฺธิภูจฺจานิ ๑
เตลํ วิสยิณิ อิม วิสยติ ทสฺเสตฺถุ รูปาทีนิ จตฺตารี อุทฺธิภูจฺจานิ ๑
โผฏฺจพฺพมฺปน อนฺุปาทฺยรูปตฺตฺตา ภูตฺกคฺคหฺเนน คหิตตฺตฺตา จ อธิ น
คหิตํ ๑ สุวายิ อตฺตภาโว อิมหิ อิตฺถีติ วา ปฺริโสติ วา
สงฺขยิ คจฺจตีติ ทสฺสนตฺถิ ตทนฺนตฺริ อิตฺถิปฺริสินฺุทฺริยทวยิ อุทฺธิภูจฺจํ ๑
อิมินา ชีวตีติ โวหฺริ ลภตีติ ทสฺสนตฺถิ ตโต ชีวิตินฺุทฺริยิ ๑
ตสฺส อิมํ นิสฺสาย วิณฺณณปฺวตฺติยิ อตฺตหิตาทิสฺทฺริตี ทสฺสนตฺถิ
หทฺยวตฺถุ ๑ ตสฺส อิมาสํ วเสน สพฺเพ กายวจิปโยคาคิ ทสฺสนตฺถิ
วิณฺณตฺติทวยิ ๑ อิมาย รูปกายสฺส ปฺริจฺเจโท อณฺุชโส จาติ
๑. ม. กพลํ กรียตีติ กพฺพิกาโร. เวมฺปฺริปี.

ขนุรนิทเทส วณณา

ทสสนตถิ อากาสธาตु ๑ อิมหิสส สขปวตติ อุปตติอาทโย จาติ
ทสสนตถิ ลหุตาทโย ๑ สพโพ จายิ จตฺสนตติรูปสนฺดาโน อิมิมา
อุปตฺถมภยิตฺติ ทสสนตถิ อนฺเต กวพิงกาโร อาหาโร อุทฺทิกฺโขจติ
เวทิตฺตโพ ๑

อิทานิ ยถาอุทฺทิกฺขจานิ อุปาทายรูปานิ ลกฺขณาทิตฺโต นิทฺทิสิตฺตุ
ตตฺถ รุปาภิฆาตารหฺนตฺตปฺปสาทลกฺขณนฺตติอาทิ อารทฺธ ๑ ตตฺถ
ตตฺถาติ เตสฺส อุปาทายรูปेषุ ๑ รูปเป รูปสฺส วา อภิฆาโต
รูปาภิฆาโต ตํ อรหฺตฺติติ รูปาภิฆาตารโห รูปาภิฆาโต โหตุ วา
มา วา เอวํสกาโว จตฺนุนํ ภูตानํ ปสาโท รูปาภิฆาตารหฺนตฺตป-
ปสาโท เอวํลกฺขณํ จกฺขุติ อตฺถโธ ๑ ยสฺมา ปจฺจยนฺตรสฺสทิตฺเตว
จกฺขุปฺปสาโท รูปาภิหฺนนวเสน ปวตฺตติ น เกวโล ๑ ตสฺมาตฺ-
สกาเวว ปมณํ น รูปาภิฆาโตติ ทสสนตถิ รูปาภิฆาตาหฺรตา
วตฺตทา ยถา วิปាកารหิ กุสลาकुสลนฺตติ ๑ อภิฆาโต จ วิสยวิสยิณํ
อณฺณมณฺณํ อภิมุขีภาโว โยคฺยเทสวภูจฺจานํ อภิฆาโต วียาติ กตฺวา ๑
โส รูปเป จกฺขุสฺส รูปสฺส วา จกฺขุมนฺหิ โหติ ๑ เตนนาห ยํ จกฺขุ
อนิทสฺสนํ สปฺปฏฺธิณํ รูปมนฺหิ สนิทสฺสนมนฺหิ สปฺปฏฺธิมนฺหิ ปฏฺธิลฺลลฺลิตฺติ วาติ
ยมนฺหิ จกฺขุมนฺหิ อนิทสฺสนมนฺหิ สปฺปฏฺธิมนฺหิ รูปํ สนิทสฺสนํ สปฺปฏฺธิณํ
ปฏฺธิลฺลลฺลิตฺติ วา ปฏฺธิลฺลลฺลิตฺติ วาติ จ อาทิ ๑ ปฺริปฺปณฺณาปฺริปฺปณฺณา-
ยตฺนตฺตภาว- นิตฺตตฺตกสฺส กมฺมสฺส นิตานภูตทา กามตฺตนาหา รูปตฺตนาหา

วิสุทฺธิมคฺค สัวณฺณนํ

จ ตทายตฺนิกภวปฏฺจนาภวโต ทฏฺฐกามตาทิโวหาริ อรหตีติ
 ทุตฺยนิโย สพฺพตฺถ วุตฺโต ฯ ตตฺถ ทฏฺฐกามตานิทานิ กมฺมํ สมฺภูจฺจัน
 เอเตสฺนติ ทฏฺฐกามตานิทานกมฺมสมฺภูจฺจานานิ ฯ เอวิธานิ ภูตานิ
 ปสาโท ทฏฺฐกามตา- ฯเปฯ ปสาโท เอวํลกฺขณํ จกฺขุ ฯ
 ตสฺส ตสฺส หิ ภวสฺส มฺลการณภูตา ตณฺหา ตสฺมี ตสฺมี ภเว
 อุปฺปชฺชนารหายตฺนวิศยาปี นาม โหตีติ กามตณฺหาทีนํ ทฏฺฐกาม-
 ตาทิโวหารารหตา วุตฺตา ฯ ทฏฺฐกามตาทิ หิ ทฏฺฐมิจฺฉา
 รูปตณฺหาติ อตฺถโธ ฯ เอตฺถ จ ทฏฺฐกามตาย เสสานนฺจ
 ตนฺตํตตฺถภาวนิพฺพตฺถกมฺมายุหนกฺขณโต สติ ปุริมฺนิพฺพตฺติยิ^๑ วตฺตพฺพิ
 นตฺถิ อสตี ปน มกฺเคน อสมฺมุขมาตฺตภาเวเนว^๒ การณนฺติ ทฏฺฐพฺพิ ฯ
 ยโต มกฺเคน อสมฺมุจฺฉินฺนการณลาภ^๓ สติ อุปฺปชฺชิตฺวา อตฺตโน
 ผลสฺส ปจฺจยภาวูปกมฺนโต น^๔ วิชฺชมานเมวาทิ อุปฺปนฺนตาอตฺถิตา-
 ปริยาเยหิ^๕ วุจฺจติ อริยิ อฏฺฐจฺงกิกํ มกฺคํ ภาวเนโต อริยิ อฏฺฐจฺงกิกํ
 มกฺคํ พหุติโกโรนฺโต อุปฺปนฺนูปฺปนเน ปापเก อกฺุสเล ชมฺเม
 อนฺตรายเว อนฺตรธาเปตีติ^๖ สนฺตํ วา อชฺฉตฺตํ กามจฺฉนฺทํ อตฺถิ เม
 อชฺฉตฺตํ กามจฺฉนฺโทติ ปชานาตีติ^๗ จ เอวมาทีสุ ฯ รูปेषุ ปุคฺคลสฺส
 วิญฺญาณสฺส วา อวิญฺจนรสี^๘ ฯ อาธารภวปจฺจุปฏฺจจัน
 นิสฺสยปจฺจยภวโต ฯ ทฏฺฐกามตานิทานกมฺมชฺชภูตปฏฺจจัน เยสิ
 ภูตานิ ปสาโท เตวสฺส อาสนฺนการณนฺติ กตฺวา ฯ เอตฺถ จ
 ๑. ม. ปุริมฺนิพฺพตฺติยิ. ๒. ม. อสมฺมุขมาตฺตภาโวเว. ๓. ม. อสมฺมุจฺฉินฺน.
 ๔. ม. นสฺสทฺโท นตฺถิ. ๕. ม. อุปฺปนฺนตา อตฺถิตา ปริยาเยหิ. ๖. ม. มฺ. ๑๒/๑๑๑ ฯ
 ๗. ส. มหาวาร. ๑๕/๗๖ ฯ

นฺธิทเทส วณณา

ตฺนตฺตภาวนิปฺพาทกสาธารณกมฺวเสน ปุริมํ จกฺขุทกฺขณํ วุคฺตํ
การณวิเสสสุ อนามภูจตุตา ฯ เอวรูปํ นาม เม จกฺขุ โหตุติ เอว
นิพฺพตฺติตอาเวณิกกมฺวเสน ทฺตฺยนฺติ วทนฺติ ฯ สติปิ ปน ปญฺจนํ
ปฺสาทภาวสามณฺเว สวิสยาวภาสสนสงฺฆาตฺตสฺส ปฺสาทพฺยาปารสฺส
วเสน ปุริมํ วุคฺตํ ฯ ปฺสาทการณสฺส สติปิ กมฺมภาวสามณฺเว
เอกตฺเต วา อตฺตโน การณเภททสฺสนวเสน* ทฺตฺยนฺติ ทฺฏฺจพฺพํ ฯ
โสตาทีนํ ลกฺขณาทีสุ วุคฺตฺนเยเนว อตฺโถ เวทิตพฺโพ ฯ

เอตฺถาห จกฺขาทีนํ อินฺทฺริยานํ ที เอกกมฺมฺนา อุปฺปตฺติ อุทาห
นानากมฺมฺนาติ ฯ อุภยถาปีติ โปราณา ฯ ตตฺถ นานากมฺมฺนา
ตาว อุปฺปตฺตฺยํ จกฺขาทีนํ วิเสส วตฺตพฺพํ นตฺถิ การณสฺส
ภินฺนตฺตา ฯ เอกกมฺมฺนา ปน อุปฺปตฺตฺยํ ถถึ เนลฺลํ วิเสโสติ ฯ
การณสฺส ภินฺนตฺตาเอว ฯ ตฺนตฺตภาวปฺฏฺจนาฏฺตา ที ตณฺหา
ตฺนตฺตภาวปริยาปฺนนายตนาภิลาสตาย สยํ วิจิตฺตรูปา อุปฺนิสฺสยภาเว
ตฺนตฺตภาวนิพฺพตฺตกกมฺมสฺส วิจิตฺตเภทตํ วิทฺทติ ฯ ยโต ตทาหิตวิเสลฺลํ ตํ
ตถารูปสมตฺถตาโยเคน อนกฺรฺปาปฺนํ วิย อนกํ วิสิฏฺฐสภาวผลํ^๒
นิพฺพตฺเตติ ฯ น เจตฺถ สมตฺถตา สมตฺถภาวโต อณฺเวย เวทิตพฺพา
การณวิเสเสน อาหิตวิเสสสฺส วิสิฏฺฐผลนิปฺพาทนโยคฺยตามตฺตโต ฯ
อญฺจ เอกสฺสปี กมฺมสฺส อนกฺินฺทฺริยเหตุตาวิเสสโยโค ยุตฺติโต
อากมฺโต จ ปฺรโต อากมฺิสฺสติ ฯ อปีจ เอตฺสเสว กุสลจิตฺตสฺส
โสพฺสาทวิปากจิตฺตนิพฺพตฺติเหตุตา วุจฺจติ ฯ โลเกปี เอกสฺเสว

๑. ม. การณเภทน เกททสฺสนวเสน. ๒. ม. วิสิฏฺฐสภาวํ ผลํ.

วิสุททธิมคฺค สํวณณาย

สาลีวิษสฺส ปริปฺพณฺณาปริปฺพณฺณตณฺฑลผลนินฺนพฺพตฺติเหตุตา* ทิสฺสเตว ฯ

กึ วา เอตายน ยุตฺติจินฺตายน ฯ ยโต กมฺมผลํ จกฺขาทินิ กมฺมวิปาโก

จ สพฺพโส พุทฺธานํเยว ฅณฺสสฺส วิสโยติ ฯ

[๑๒] เกจฺติ มหาสงฺฆิเมสฺส เอกจฺเจ ฯ เตสฺส หิ วสุทฺธมฺโม
เอวํ วทติ จกฺขุมฺหิ เตโฆ อธิกํ โสเต วายู ฅมานเ ปจฺวี
ชวฺหาย อาโป กาเย สพฺเพปี สฺมาติ ฯ จกฺขาทิสฺส เตชาทือธิกตา
นาม ตนฺนินฺนสฺสยภูตานิ ตทฺธิกตายนติ ทสฺเสนฺโต เตชาธิกานํ
ภูตานิ ปสาโท จกฺขุติอาทิมาย ฯ กายो สพฺเพสนฺติ โโก เอตถ
วิเสโส นนฺ เตชาทือธิกานญจ ภูตานิ ปสาทา สพฺเพสฺสเยวติ ฯ
สจฺจเมตํ ฯ อิทมฺปนฺน สพฺเพสนฺติ วจันํ สฺมานานนฺติ อิมมตถํ
ทีเปติ อนุวตฺตมานสฺส เอกเทศาธิกภาวสฺส นินฺนารณฺวเสน วุตฺตตฺตา ฯ
เตชาทินญหิ ปจฺเจกํ อธิกภาเว วิย ทฺวินฺนํ ตินฺนํ วา อธิกภาเวปี
ยถาวุตฺตธาธิกภาเวเนว เอกกาทิวเสน ลพฺกมานาย โอมตฺตตายนปี
กายปฺปสาโท น โหตีติ ปากโฏยมตฺโต ฯ ตสฺมา จตฺนุนมฺปี
ภูตานิ สฺมภาเวน กายปฺปสาโท โหตีติ สพฺพสทฺโท อธิ สฺมภาวทีปโก
ทญฺจพฺโพ ฯ เตชาทินนฺติ ปทีปสงฺฆาตสฺส เตชสฺส โอภาสฺสรูปเ
วายุสฺส สทฺเทน ปจฺวียา คนฺเรน เขพฺสงฺฆาตสฺส อุตฺกสฺส รเสนาติ
ปฺริมวาเท ปจฺฉิมวาเท จ ยถาโยคํ ตนฺนตฺตภูตคฺคณฺเห อญฺญคฺคยห-
ภาวโต รูปาทิกคฺคณฺเห อุปการิตพฺพโตติ อตฺโต ฯ อาโลกาทิ-
สทฺการิการณสฺสทิตานํเยว จกฺขาทินํ รูปาทิวภาสฺนสมตฺถตา วิวรสฺส

๑. ม. -ตณฺฑลตณฺฑลผลนินฺนพฺพตฺติเหตุตา.

ขนฺธนิทฺเทศ วนฺณนา

จ โสตฺวิณฺณานุปนิสฺสยภาโว คุโณติ เตสั ลทฺธิ ๑ เตชาทีนั
วีย ปน วิวรฺสฺส ภูตภาวภาวโต ยถาโยคคฺคหณั ๑ อถวา ๑
รูปาทโย วีย วิวรฺมปี ภูตคฺคณาคิ ปราชิปฺปาเย เตชฺสฺส อาโลกรูปน
อากาศสงฺฆาตฺสฺส วิวรฺสฺส สทฺเทน วายฺสฺส คนฺธนฺ อุตฺทกฺสฺส รเสน
ปจฺจวีย โฝฏฺจพฺพเณตติ เอว ยถาโยคั ตนฺตํภูตคฺคเณหีติ โยชนา ๑
รูปาทีนั อธิกภาวทฺสฺสนโตติ อคฺคิมฺหิ รูปสฺส ปภฺสฺสรสฺส วายฺมฺหิ
สทฺททฺสฺส สภาเวน สฺยฺยมาณสฺส ปจฺจวีย สฺสรฺกิอาทีโน คนฺธสฺส อาเป
จ รสสฺส มฺธฺรฺสฺสชาติ อิมสั วิเสสยฺตฺตํ ทฺสฺสนโต ๑ รูปาทโย
เตสั คฺคณาคิ ปจฺจมาที อาหาคิ ตสฺเสว อิจฺเจยฺยามาคิอาทีนา
อฺคฺตฺตรมาท ๑ อิมินาว อฺปาเยน ทฺคฺคิยวาทโนปี นิคฺคโห โหตีติ ๑
อถวา ๑ รูปาทิวีเสสคฺคเณหิ เตชอากาศปจฺจวียอาปวายฺหิ จกฺขาทินี
กตานิตี วทฺนตฺสฺส การณทฺสฺสนวาทั อฺทฺทฺทริตฺวา ตํ นิคฺคเหตฺ
อถาปี วทฺยฺยฺนฺตฺติอาที วฺตฺตฺนฺตฺติ ทฺฏฺจพฺพั ๑ อาสเว อฺปลทฺท-
มานปี คนฺธโร ปจฺจวีย อาโปสัยฺตฺตฺย กปฺปาสโต วิสทิสายาคิ
น กปฺปาสคนฺธสฺส อธิกภาวปตฺตีติ เจ ๑ น อนนิกฺคตฺตฺตา ๑
อาสเว หิ อฺทฺทกสัยฺตฺตฺตา ปจฺจวีย อฺทฺทเกน อภิภูตฺตา น กปฺปาสปจฺจวีย
ตสฺสเอว คนฺธนฺ อธิเกน ภวิตพฺพั ๑ อฺณโหทกสัยฺตฺโต จ อคฺคิ
อฺปลทฺทญีโย มหนฺโตติ กตฺวา ตสฺส ผสฺโส วีย วนฺณโณปี ปภฺสฺสโร
อฺปลทฺทญฺยาคิ อฺณโหทกวนฺณโต อคฺคินา อนนิกฺสมพฺนฺธสฺส สีสฺททกสฺส
วนฺณโณ ปรีหาเยถ ๑ ตสฺมาติ เอตสฺส อฺกฺยสฺส อภาวา ๑

๑. ม. กณาทสฺส วาทั. ๒. ส. วิสทิสตายาคิ. ๓. ม. อฺณโหทก วนฺณโต.

วิสุทธีมคฺค สัณฺณนาย

ตทภาเวน หิ รูปาทีนํ เตชาทีวิเสสคุณตา นิวตฺติตา ตนนิวตฺตเนน
เตชาทีนํ คุณเทหิ รูปาทีหิ อนุคฺคยฺหภาวโตติ อิทํ การณํ นิวตฺติตฺตฺติ
เอวํ ปรมฺปราย อุภยาภาโว วิเสสปริกปฺปนฺปฺปหานสฺส การณํ โหตีติ
อาห ตสฺมา ปหาเยตฺตฺติอาทิ ฯ เอกกตาเปปี รูปรสาทโย วิสทิสฺสา ฯ
โก ปน วาโท นานากตาเป จกฺขาทโย ภูตวิเสสภาเวปีติ ทสฺเสตฺตํ
รูปรสาทีนิตสฺสนํ วุตฺตํ ฯ

[๑๓] ยทิ ภูตวิเสโส นตฺติ กิมฺปน จกฺขาทิวิเสสสฺส
การณตฺติ ตํ ทสฺเสตฺตํ ยํ อลฺยณมลฺยสฺสชาติอาทิ วุตฺตํ ฯ เอกมฺปิ
กมฺมํ ปลฺยจายตฺตนิคตฺตภาวปฺภุจฺจนาณิปฺปนํ จกฺขาทิวิเสสเหตุตฺตย
อลฺยณมลฺยสฺส อสาธารณตฺติ จ กมฺมวิเสโสติ จ วุตฺตตฺตฺติ ทภฺจพฺพํ ฯ
นเหตฺติ เยน วิเสเสน จกฺขุสฺส ปจฺจโย เตเนว โสตฺตสฺส โหตี
อินฺทฺริยนฺตฺรภาวูปฺตฺติโต ฯ ปฺภุสฺสนฺธิกฺขณฺเ มหคฺคตา เจตนา
กภูตฺตารูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโยติ วจฺเนน ปฺภุสฺสนฺธิกฺขณฺเ
วิหฺชमानานํ สพฺเพสํ กภูตฺตารูปานํ เอกา เจตนา กมฺมปจฺจโย
โหตีติ วิลฺยายติ ฯ นานาเจตนาย หิ ตทา อินฺทฺริยูปฺตฺติยํ
สตี ปฺริตฺเตน จ มหคฺคเตน จ กมฺมฺนา นิพฺพตฺติตํ กภูตฺตารูปํ
อาปฺชเชยฺยติ ฯ น เจกา ปฺภุสฺสนฺธิ อเนกกมฺมนิพฺพตฺตา โหตีติ
สิทฺทเมเกน กมฺเมน อนนฺทฺริยูปฺตฺติ โหตีติ ฯ อนลฺลีนํ นิสฺสโย
เอตฺตสฺสชาติ อนลฺลีนนิสฺสโย รูปสทฺทสฺสงฺขาโต วิสโย ฯ คณฺฐรสาณํ
นิสฺสยา ฆานจิวฺหานํ นิสฺสเย อลฺลียนฺตฺติเต เต นิสฺสยวเสน อลฺลีนํ ฯ

ขนุรนิทเทส วณณา

โผฏจพพิ สย กายนิสขยอลลีน ภูตตต* ๑

อปโร นโย ๑ จกขุโสทานิ อปฺตตวิสยคคากานิ สานุตเร
 อธิเก จ วิสเย วิญญาณูปฺตติเหตุภาวโต ๑ โสตมปิ สมฺปตฺต-
 วิสยคคาคีติ เกจิ ๑ ยทิ โสตํ สมฺปตฺตคคาคี จิตฺตโซ สทฺโท
 โสตวิญญาณสส อารมฺมณํ น สียา น หิ พหิทฺธา จิตฺตสมฺภูจฺจานนํ
 อูปฺตติ อตฺถิ ๑ ปาลิยญจ อวิเสเสน สทฺทอารมฺมณสส
 โสตวิญญาณารมฺมณภาโว วุตฺโต ๑ กิลฺยจ ทิสาทสววภูจฺจานญจ
 สทฺทสส น สียา อตฺตโน วิสยิปฺเทศสสเอว คเหตุพฺพโต กนฺโธ
 วิย ๑ ตสฺมา ยตฺถ อูปฺปนฺโน สทฺโท ตตฺถเอว จิโต ๑ สเจ
 โสตปเถ อาปาถมากจฺจติ นนุ ทูเร จิตฺเทหิ รชกาทิสทฺทา จิเรน
 สฺยยนตีติ ๑ น ทูราสนนฺนํ ยถาปากญฺเ สทฺเทท คหณวิเสสโต ๑
 ยถา หิ ทูราสนนฺนํ วจนสทฺเทท ยถาปากญฺเ คหณวิเสสโต อการ-
 วิเสสนํ" อคฺคหณํ คหณญจ โหติ เอวํ รชกาทิสทฺเทปิ อาสนนฺนสฺส
 อาทิตฺโต ปภฺวติ ยาว อวสานา กเมน ปากญฺเฏเต ทูรสฺส จ อวसानเ
 มชฺเณ วา ปินฺทวเสน ปวตฺติปากญฺเฏเต นิจฺจยคคหณนํ โสต-
 วิญญาณวีธียา ปฺรโต ปวตฺตानํ วิเสสโต ลหุํ สฺโต จิเรน สฺโตติ
 อธิมานโ โหติ ๑ โส ปน สทฺโท ยตฺถ อูปฺปนฺโน ตนฺนินฺสฺสลิโตว
 อตฺตโน วิชฺชมานกฺขณเ โสตสฺส อาปาถมากจฺจติ ๑ ยทิ สทฺทสฺส
 ภูตปฺรมฺปราย สมฺนตฺโต ปวตฺติ นตฺถิ กถิ ปฏฺธิโสมฺสฺสูปฺตติติ ๑
 ทูเร จิโตปิ สทฺโท อณฺณตฺถ ปฏฺธิโสมฺสฺสูปฺตติยา ภาชนาทิจลนสฺส
 ๑. สี. ภูตตตยตฺตา. ๒. สี. อกฺขรวิเสสนํ.

วิสุทธีมคค ส้วณณนาย

จ อโยกนุโต วีย อโยจนสส ปจโย โหตีติ ทฐพพิ ฯ

ปพเพ ลกขณาทิต วิภาวิมปี จกขุ จิตฐจนาทิต วิภาเวตุ
จกขุญเจตถาติอาทิ อารทฺธิ ฯ ตตถ จกขุ สาชยมานํ ติฐจตีติ
สมพนุโธ ฯ จกาโร พยติเรกฐโธ ฯ เตนสส วุจจมานเมว
วิเสสํ โชเตติ ฯ เอตถาติ เอเตสฺ ยถานิทฺธิฐเจสฺ ปณจสุ
อุปาหารุเปสฺ ฯ สรีรสณจนาอุปฺตติเทเสติ เอเตน อวเสสกณหมณฺทลํ
ปฏิกขิปติ ฯ เสนหมิว สตต อกขิปฏถานี พยาเปตฺวา จิตาเหว
อตฺตโน นิสฺสยภูถาหิ จตฺุหิ ธาตฺุหิ กตฺุปรการี ตนฺนินิสฺสิตฺเตเหว
อาชฺวณฺณาทิหิ อนุปาลิตปรีวาริตํ ติสนตฺติรูปสมญฺฐาปเกหิ อุตฺุจิตฺตา-
หารเหหิ อุปฺตถมภियมานํ ติฐจติ ฯ สตตอกขิปฏถพฺยาปนวจเนเนว
จกขุสส อนกกถาปคตภาวํ ทสฺเสติ ฯ ปมาณโต โอกาสีรมตฺตนฺติ
โอกาสีรมตฺเต ปเทเส ปวตฺตนโต วุตฺตํ ฯ จกขุวิญญานสส
วตฺุถภาวนิสฺสยภาวโต อวชฺชนสมปฏิจฺจนาทินํ ตทาลมฺพนาวसानานํ
ทฺวารภาวํ สมวสฺรฐจนาโต* จ ฯ ตมฺปนตํ จกขุ อธิฐจนาภทโต
ตถापปี ปจเจกํ อนกกถาปคตภาวโต อนกมฺปี สมานํ สามญญ-
นิตฺุเทเสน อวชฺชนาย เอกตฺตา เอกสฺมี ขณฺเ เอกสฺเสว จ
กิจจกรตฺตา เอกํ กตฺวา วุตฺตํ ฯ เอวมฺปี พหุสฺ กตเมกสฺเสว*
กิจจกรตฺตํ ฯ ยํ ตตถ วิสทํ หุตฺวา รูปาภิมาทารหํ ตํ
วิญญานสส นิสฺสโย โหตีติ กเหตุพพิ โสญฺฐพพิวิเสโส วีย
กายวิญญานสส อารมฺมณภาเว ฯ

๑. สี. สมวสฺรทานโต. ๒. ม. กถเมกสฺเสว.

ขณนทเทส วณณน

[๑๔] มนุสฺสตีติ มกาโร ปทสนฺธิกรโร ฯ อถว ฯ มนฺติ
มจฺโจ ฯ องฺคฺลิวเรกํ องฺคฺลิวลยกํ ฯ วิสมชฺฆสยตย จกฺข
วมมิกฉิทฺทาทริตสฺปโป วิย พิลชฺฆสยตย โสตํ อฺทกพิลาทริต-
กฺมฺภีโล วิย อากาสชฺฆสยตย ฆานํ อชฺฆากาสาทริตปฺกฺขี วิย
คಾಮชฺฆสยตย ชิวหา คามาทริตกฺกฺกฺโร วิย อฺปาทินฺนชฺฆสย-
ตย กายो อามกสฺสทานาทริตสฺงฺคาโล วิย ปสฺสิตพฺโพติ ทสฺเสนฺโต
วมฺมิ ฯเปฯ ทฺฆฺจพฺพติ อห ฯ วิสมชฺฆสยตย จ จกฺขสฺส
วิสุมชฺฆสยํ วิย โหตีติ กตฺวา วุตฺตา ฯ จกฺขมฺโต วา ปฺกฺคฺลสฺส
อชฺฆสยวเสน จกฺข วิสมชฺฆสยํ ทฺฆฺจพฺพํ ฯ เอเสว นโย เสเสสฺสุปี ฯ
สพฺโพปี จยถาวุตฺโต ปฺปญฺโจ โสตาทีสฺสุปี ยถารหํ เวทิตพฺโพ ฯ

จกฺขมฺหิ จกฺขสฺส วา ปฺภูหนนํ จกฺขปฺภูหนนํ ตํ ลกฺขณํ
เอตสฺสชาติ จกฺขปฺภูหนนลกฺขณํ ฯ ปฺภูหนนญฺเจตฺถ ยถาวุตฺโต
อภิกฺขาโตว ฯ วิสยภวो อารมฺมณปฺจฺยตย ฯ กามํ สวเอว
โคจรตย ตถาปี วิสยโคจฺรณํ อโย วิเสโส ฯ อนญฺญตฺถภวो
ตพฺพหุลจาริตย จ จกฺขวิญญานสฺส ฯ วิสยภเว จสฺส ยํ วุตฺตพฺพํ
ตํ ปฺรโต อวีกวิสฺสติ ฯ ยตฺถ ปน กายวิญญตฺติอาทิกะ ฯ

[๑๕] อิตฺถิยา ภวो อิตฺถิภวो อิตฺถีติ วา ภวติ เอเตน จิตฺตํ
อภิกฺขานญฺจติ อิตฺถิภวो ตํ ลกฺขณํ เอตสฺสชาติ อิตฺถิภวาลกฺขณํ ฯ
ตโตเอว อิตฺถีติ ตํสหิตํ สนฺตณนํ ปกาเสนฺตํ วิย โหตีติ วุตฺตํ อิตฺถีติ-
ปกาสนรสนฺติ ฯ วญฺญฺสตา อวิสทหตฺถปาทาทิตย จ อิตฺถีลฺงฺกํ ฯ

๑. ม. องฺคฺลิวเรกํ.

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณนํ

ถนํสาวิสททา นิมฺมสุสุทาทิตา* เกสพนุชนํ วตฺถกคฺคหณฺณจ อิตฺถิตฺติ
สณฺขานนสฺส ปจฺจยภาวโต อิตฺถินิมิตฺตํ ๑ ทหฺรกาเลปี สุปฺปก-
มุสลาทีหิ กีพา มตฺตคิกตฺกเกน สุตฺตกนฺตนาที จ อิตฺถีกุตฺตํ อิตฺถิ-
กิริยาตี อตฺถโธ ๑ อวิสทฺฐจฺานคฺมนาทิกโก อากาโร อิตฺถากปฺโป ๑
อปฺโป นโย ๑ อิตฺถินํ มุตฺตกรณํ อิตฺถิลิงฺกํ ๑ สราธิปฺปายา
อิตฺถินิมิตฺตํ ๑ อวิสทฺฐจฺานคฺมนนิสขฺชาขาทนโกชนาทิกํ* อิตฺถีกุตฺตํ ๑
อิตฺถีสณฺจํ อิตฺถากปฺโป ๑ อิมานี จ อิตฺถิลิงฺกาทีนํ ยถาสกํ
กมฺมาทีนา ปจฺจเยน อปฺปชฺชมานานปี เขภฺยเยน อิตฺถินุทฺริย-
สทฺธิเตอว สนฺตानเ ตนฺตทาการานี หุตฺวา อปฺปชฺชนตฺติ อิตฺถินุทฺริย
เตสํ การณฺนตี กตฺวา วุตฺตํ อิตฺถิลิงฺกนิมิตฺตกุตฺตาทปฺปํ กรณ-
ภาวปจฺจปฺฐจฺานนตี ๑* อิตฺถิลิงฺกาทีสุเอว จ การณภาวสงฺขาเตน
อธิปฺติภาเวน ตสฺส อินฺุทฺริยตา วุตฺตา อิตฺถินุทฺริยสทฺธิเต สนฺตानเ
อิตฺถิลิงฺกาทีอาการรูปปจฺจยํ อณฺณตา อนฺุปฺปาทนโต อิตฺถิกคฺคหณฺณสฺส
จ เตสํ รูปานํ ปจฺจยภาวโต ๑ ยสฺมา ปน ภาวทสเกปี รูปานํ
อิตฺถินุทฺริยํ น ชนกํ นาปี อนฺุपालกํ อปฺตฺถมฺภกํ วา น จ
อณฺณเตสํ กลาปฺฐจฺานํ ตสฺมา ตํ จีวิตฺตินุทฺริยํ วิย สกกลาปฺฐจฺานํ*
อาหาโร วิย วา กลาปฺนฺตฺฐจฺานนฺจ อินฺุทฺริยอิตฺถิวิตฺตปจฺจโยตี
ปาถียํ น วุตฺตํ ๑ ยสฺมา จ ปจฺจยนฺตฺฐจฺานานี ลิงฺกาทีนํ
ตสฺมา ยตฺถสฺส อาธิปจฺจํ ตํสทฺธิเสสฺ มตฺตจิตฺตกตฺฐเปสฺสปี ตํสณฺจํานตา
ทิสฺสตี ๑ เอส นโย ปุริสฺสินุทฺริเยปี ๑ ยมฺปนฺตฺถ วิสทฺธิสํ ตํ
๑. นิมฺมสุสุทาทิตา. ๒. ม. -โกชนาทิกา. ๓. ม. การณ- ๔. สกลาปฺฐจฺานํ.

ขนฺธนิทฺเทส วณฺณนา

วุดฺตนยานุสารณ เวทิตพฺพํ ฯ ตยิทํ ทวยํ ยสุมา เอกสุมี สนฺदानเ
สท น วุดฺตติ ยสุส อิตฺถินฺทริยํ อุปฺปชฺชติ ตสุส ปุริสินฺทริยํ
อุปฺปชฺชตีติ โนติอาทิวจฺจโต* ตสุมา อุภโตพฺยณฺชนกสุสาปี เอกสุมี
ขณฺเ เอกเมว โหตีติ เวทิตพฺพํ ฯ เย ปน สรีเรกเทสวุดฺติ
ภาวรูปนฺติ วทฺนฺติ เตสมฺปิ ตํ มิจฺฉาติ ทสฺเสตฺถํ ตทฺถกฺขมฺปิ ฯเปฯ
พฺยาปฺกเมวาทิ วตุวา ยทิ เอวํ กายปฺปสาเทน สงฺกโร สียาติ
อาสงฺกํ นีวตฺเตนฺโต น จ กายปฺปสาเทนาติ อาทิมานํ ฯ ตสุสตุโธ
ยทิปี สกฺลสรีรพฺยาปีตําย กายปฺปสาเทน อฏฺฐจิตฺกาเส จิตฺนฺติ
วุดฺตพฺพตฺถํ นาปฺชฺชติ เตน ปน ภินฺนนิสฺสยตฺตา จิตฺกาเส จิตฺนฺติปี
วุดฺตพฺพตฺถํ นาปฺชฺชตีติ ฯ อยเมว เจตฺถ นีปฺปรียายกฺกา ฯ
รูปรสาทโย วียาติ เอเตน สมานนิสฺสยเยสุปี นาม สงฺกโร นตฺถิ
ลกฺขณภทฺโต กิมฺจํ ปน ภินฺนนิสฺสยสภาวะสูติ ทสฺเสตี ฯ

สทฺชรูปํ ปาลนลกฺขณฺนฺติ อตฺตนา สทฺชาตฺรुปํ อนุปาลน-
ลกฺขณํ ฯ ชีวิตินฺทริยสุส เอกนฺตกมฺมชฺชตฺตา สทฺชกฺคหณฺเนว
อนุปาลเตตฺตพฺพานมฺปิ กมฺมชฺชาโว สิทฺโธติ กมฺมชฺชกฺคหณฺ น กตฺติ ฯ
ยถาสกํ ขณฺมตฺตญฺจาโยโนปี กมฺมชฺชรูปสุส ปวตฺติเหตุภาเวน ตํ
อนุปาลกํ ตสุมา สทฺชรูปํ ปาลนลกฺขณํ ฯ น หิ กมฺมชานํ
กมฺมเยว จิตฺติเหตุ ภาวิตุํ อรหตีติ อาหารชาทินํ อาหาราทิ วีย กิ
การณฺ* ตํขณฺภาวโต ฯ เตสนฺติ สทฺชรูปํ ฯ ปวตฺตนํ ยาปนํ

๑. อภิ. ย. ๓๘/๑๕๒ ฯ ๒. ม. การณา.

วิสุทธิมคฺค สำนวนนาย

จปนํ จิตฺตเหตฺตา ฯ อุตฺตนาณูปาลนวเสน ยาเปตพฺพานิ ปวตฺเตต-
พฺพานิ ภูตานิ เอตฺตสฺส ปทฺฏจฺจานนฺติ ยาเปตพฺพภูตปทฺฏจฺจํ ฯ
อนูปาลนลฺกขณาทิมฺหีติ อาทิสทฺเทน ปวตฺตนรสาทิมิว สงฺคณฺหาติ ฯ
อตุฏฺฐิขณฺเวยวติ อนูปาเลตพฺพานํ อตุฏฺฐิขณฺเวยว ฯ อสฺติ
อนูปาเลตพฺเพ อุปลาทิมฺหิ ทึ อุกํ อนูปาเลยฺย ฯ ยถิ กมฺมจฺจํ
จิตฺตเหตฺมฺนฺตเรณ จิตฺติ น โหติ จีวิตฺตินฺทฺริยสฺส โภ จิตฺตเหตฺติ อาห
สยฺนฺติอาทิ ฯ ยถิ กมฺมจฺจํ จํ จีวิตฺตินฺทฺริยปฏฺฐิทฺธํ อถ กสฺมา
สพฺพกํลํ น จเปตฺติ อาห น ภงฺกโถตฺติอาทิ ฯ ตสฺส ตสฺส
อนูปาลนาทิกสฺส สาธนฺโต ฯ ตํ สาธนํ จ จีวฺมานตาวิเสสสฺส ปจฺจย-
ภาวโถ ฯ อินฺทฺริยพฺพชรฺรูปสฺส หิ มตฺตรูปโถ กมฺมชฺสฺส ตทฺนพฺนชฺชภูตสฺส
จ อุตฺตสมฺภูจฺจนาทโถ จีวิตฺตินฺทฺริยกโถ วิเสโส ฯ น เกวํ
ขณฺภูจฺจิตฺติยาเอว ปพฺนชฺชานุปจฺเจทฺสสาปํ จีวิตฺตินฺทฺริยํ การณฺนฺติ
ทฺฏจฺพํ ฯ อิตฺรธา อายุกฺขยโถ มรณฺนํ น ยฺยชฺชยฺยติ ฯ

[๑๖] มโนชาตฺมมโนวิญฺญาณชาตฺมํ นิสฺสโย หทฺยวตฺตฺตฺติ กถเมตํ
วิญฺญาตพฺพนฺติ ฯ อากมโถ ยุตฺติโถ จ ฯ ยํ รุปํ นิสฺสาย มโนชาตฺ
จ มโนวิญฺญาณชาตฺ จ ปวตฺตนฺติ ตํ รุปํ มโนชาตฺยา จ
มโนวิญฺญาณชาตฺยา จ ตํสมฺปยุตฺตกานณฺจ ฌมฺมานํ นิสฺสยปจฺจเยน
ปจฺจโยติ* เอวมาทิ อากโม ฯ ยถิ เอวํ กสฺมา รุปกณฺเทตํ น
วตฺตนฺติ ฯ ตตฺถ อวจํ อณฺยการณํ ฯ กิมปนฺ ตนฺติ ฯ เทสนา-
๑. ม. ยาปยิตพฺพภูต. ๒. อภ. ติกปฏฺจจํ ๔๑/๖ ฯ

ขนฺธนิทฺเทศ วรรณนา

เถโท ฯ ยถา หิ จกฺขุวิญญาณาทีนึ เอกนฺตโต จกฺขาทีนึสฺสยานิ
น เหวํ มโนวิญญาณํ เอกนฺเตน หทฺยวตฺถุนิสฺสยํ ฯ นิสฺสิตฺวเสน
จ วตฺถุทฺถกาทีเทศนา ปวตฺตา อตฺถิ รุปี จกฺขุวิญญาณสฺส วตฺถุ
อตฺถิ รุปี น จกฺขุวิญญาณสฺส วตฺถุติ* อาทีนา ฯ ยมฺปิ เอกนฺตโต
หทฺยวตฺถุนิสฺสยํ ตสฺส วเสน อตฺถิ รุปี มโนวิญญาณสฺส วตฺถุติ
อาทีนา ทฺถาทิสฺส วุจฺจมานสฺสปี น ตทฺนุคฺคณา อารมฺมณทฺถาทโย
สมภฺวานฺติ ฯ น หิ อตฺถิ รุปี มโนวิญญาณสฺสอารมฺมณํ อตฺถิ รุปี
น มโนวิญญาณสฺสอารมฺมณฺติ สกฺกา วตฺถุนฺติ ฯ วตฺถารมฺมณทฺถา
ภินฺนคฺคิกา สิญฺนติ เอกรสฺสา เทศนา น ภเวยฺย ฯ เอกรสฺสจ
เทศนํ เทเสตฺถุ อึชฺ สตฺถุ อชฺฌมาสโย ฯ ตสฺมา ตตฺถ หทฺยวตฺถุ น
วตฺถุติ น ลพฺภมานตฺถาติ ทฺถุจพฺพิ ฯ ยุตฺติ ปน เหวํ เวทิตพฺพา ฯ
นิปฺพนฺนุปาทาทรูปีนีสฺสยํ ชาตฺถุทฺถยํ ปญฺจโวการภเว ฯ ตตฺถ รุปา-
ยตนาทีนํ โອชาย จ อินฺทฺริยพฺทฺธโต พหิปี ปวตฺติทสฺสนโต น
ตฺนฺนีสฺสยตา ยฺชฺชติ ฯ อิตฺถิปฺริสฺสินฺทฺริยานมฺปิ ตทฺถยรหิเตปี สนฺตนา
ชาตฺถุทฺถยสฺส ทสฺสนโต น ตฺนฺนีสฺสยตา ยฺชฺชติ ฯ ชีวิตินฺทฺริยสฺสาปี
อญฺญํ กิจฺจํ วิชฺชตีติ น ตฺนฺนีสฺสยตา ยฺชฺชติเอวาติ ปฺริเสสโต
หทฺยวตฺถุ เตสํ นิสฺสโยติ วิญญาติ ฯ สกฺกา หิ วตฺถุํ นิปฺพนฺน-
อุปาทาทรูปีนีสฺสยํ ชาตฺถุทฺถยํ ปญฺจโวการภเว รุปีปฺปฏิพฺทฺธวตฺถุติภาวโต
ยํ ยํ หิ รุปีปฺปฏิพฺทฺธวตฺถุติ ตํ ตํ นิปฺพนฺนอุปาทาทรูปีนีสฺสยํ ทิฏฺฐิ*

๑. อภ. ส. ๓๔/๑๘๗ ฯ ๒. ส. นิตฺติฎฺฐิ.

วิสุททธิมคค สัวณณาย

ยถา จกขุวิญญาณชาตติ ๑ ปณจโวการภเวติ จ วิเสสนั มโน-
วิญญาณชาตวเสน กตัม ๑ มโนชาตุ ปน จตุโวการภเว นตเถว ๑
นนุ จ อินุทริยนิสฺสยตยาปี สาชนโต วิรุทฺโธ เหตุ อาปชชตีติ ๑
น ทิฏฺฐพารชนโต ๑ ทิฏฺฐณฺเหตํ จกขุวิญญาณสฺส วีย ชาตฺทวยสฺส
วตฺถุโน มนุทตฺกขาทีอนนุวิธานัง ๑ ตถา หิสฺส ปาลียํ อินุทริยปจฺจยตา
น วุตฺตา ๑ เตน ตทฺทวิธานสงฺฆาตา อินุทริยนิสฺสยตา พาริยตี ๑
โหตุ ชาตฺทวยนิสฺสโย หทยวตฺถุ อฺปาทายรูปี จ เอตมฺปน กมฺม-
สมฺภูจฺจํ ปฏฺินิยตฺกิจฺจํ หทยปฺปเทเส จิตฺเมวาทิ กถํ วิญญาณตีติ ๑
วฺจฺจเต ๑ วตฺถุรูปภาวโต กมฺมสมฺภูจฺจํ จกขุ วีย ตโตเอว
ปฏฺินิยตฺกิจฺจํ ๑ วตฺถุรูปภาวโตติ จ วิญญาณสฺส นิสฺสยภาวโตติ
อตุโธ ๑ อฏฺฐจิกตฺวา มนสิกตฺวา สพฺพํ เจตโส สมฺนุนาหริตฺวา กิณฺจ
จินฺเตนตฺสส หทยสฺส จิขฺชนโต ตตฺเถตมวฏฺฐิตนฺติ วิญญาณตี ๑
ตาส์เยว ชาตฺตุนนฺติ มโนชาตฺมโนวิญญาณชาตฺตุนฺเวย ๑ นิสฺสยภาวโต
อฺปริ อาโรเปตฺวา วหนฺตํ วีย ปจฺจูปตฺติฏฺฐตีติ อฺพพฺพหนปจฺจูปฏฺฐานัง ๑^๒
เสสํ เหฏฺฐจา วุตฺตนยเมว ๑

อภิกฺกโม อาที เยสํ เต อภิกฺกมาที ๑ อาทิสทฺเทน ปฏฺิกกม-
สมฺมิถฺชนปฺสารถฺตอฺกฺเขปนอวกฺเขปนาทิกา สพฺพวา กิริยา ปรีคฺคยฺหตี
เตสํ อภิกฺกมาทีนํ ปวตฺตกํ จิตฺตํ สมฺภูจฺจํ ยสฺสา สวอภิกฺก-
มาทีปฺปวตฺตกจิตฺตสมฺภูจฺจานา วาโยชาตฺต ตสฺสา ยํ สหฺสรูป-
กายสฺส อมฺภนสนฺธารณจฺจนสงฺฆาตํ กิจฺจํ ตสฺส สหการิการณ-
๑. ม. อฏฺฐี กตฺวา มนสิกตฺวา สพฺพเจตโส. ๒. ม. อฺพพฺพหนปจฺจูปฏฺฐานัง.

ขนฺธนิทุเทส วณณนา

ภูโต อาการวิเสโส กายวิณฺณตฺติ นามาทิ ทสฺเสนฺโต อาห
อภิกฺกมาทิ ๗เป๗ กายวิณฺณตฺติ ๗ กสฺส ปน อาการวิกาโรติ ๗
สามตฺถิยโต วาโยธาตฺตอธิกานํ จิตฺตชมมหาภูตํ ๗ กิณฺตํ สามตฺถิยํ ๗
จิตฺตชตา อุปาทายรูปตา จ ๗ อถวา ๗ วาโยธาตฺตยา อาการ-
วิกาโร สห๗- ๗เป๗ ปจฺจโยติ สมฺพนฺธิตพฺพิ ๗ ยทิ เอวํ
วิณฺณตฺติยา อุปาทายรูปภาโว น ยุชฺชติ ๗ น หิ อุปาทายรูปํ
เอกภูตสนฺนิสฺสยํ อตฺถิ จตฺตุนํ มหาภูตํ อุปาทายรูปนฺติ หิ
วตฺตํ ๗ นํยํ โทโส จตฺตุนํ วิกาโร จตฺตฺส เอกสฺสาปี โหติ
จตฺตฺสธารณณํ วิย ๗ วาโยธาตฺตอธิกตํย จ กลาปสฺส วาโย-
ธาตฺตยาติ วจฺนํ น วิรุชฺชติ ๗ เอวํ อธิกตา จ สามตฺถิยโต น
ปมาณโต ๗ อณฺณถา หิ อวินิพฺโกทฺตฺติตา น ยุชฺชเยย ๗
วาโยธาตฺตยาเอวาติ เกจิ ๗ เตสํ มเตน วิณฺณตฺติยา อุปาทาย-
รูปตา ทฺตฺตฺสปาทา ๗ น หิ เอกสฺส วิกาโร จตฺตุนํ โหติ ๗
สา ปนํยํ หตฺถจลนาทิสฺส สนนฺทमानวณฺณคฺคหณานนฺตรมวิณฺณาย-
มานนฺตรเรน มโนทฺวารชวเนน คยฺหติ ๗ สนนฺทमानวณฺณวินิมฺตฺโต
โกจิ วิกาโร อตฺถิ ๗ ตสฺส จ ตคฺคหณานนฺตรํ คหณํ โหตีติ
กถเมตํ วิณฺณายตีติ ๗ อธิปฺปายคฺคหณโต ๗ น หิ วิณฺณตฺติ-
วิการริเตสฺส รุกฺขจลนาทิสฺส อิทเมส การเตติ มณฺเณติ อธิปฺปาย-
ยคฺคหณํ ทิฏฺฐํ หตฺถจลนาทิสฺส ปน ทิฏฺฐํ ตสฺมา สนนฺทमान-
๑. อภ. ส. ๓๔/๑๘๐ ๗ ๒. ม. ทฺตฺตฺสปาทา. ส. ทฺตฺตฺสปาทา.

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณาย

วณฺณวินิมฺตฺโต โกจิ วิกาโร อตฺถิ อธิปฺปายสฺส ฌาปโกติ
วิญฺญาติ ฯ ฌาปโก จ เหตุ ฌาเปตพพมตฺถํ สยํ กหิโตเอว
ฌาเปติ น วิชฺขมานตามตฺเตนาติ วณฺณคฺคหณานนฺตรํ วิการคฺค-
คหณมฺปิ อนุมานโต วิญฺญาติ ฯ ตถาหิ วทนฺติ

วิสยตฺตํ อนุปฺนฺนา สทฺททาเนวตฺถโพชกา

น สตฺตฺตา มตฺตฺโต อตฺถเถ เต อณฺญาตา ปกาสกาทิ ฯ
ยฺหิ วิการคฺคหณเมว การณํ อธิปฺปายคฺคหณสฺส ตสฺมา อคฺคหิต-
สงฺเกตานํ อธิปฺปายคฺคหณํ น โหตีติ ฯ น เภวํ วิการคฺคหณเมว
อธิปฺปายคฺคหณสฺส การณํ อถโข ปุริมสิทฺธสมฺพนฺธคฺคหณญจ
อิมสฺส อุปฺนิสฺสโยติ ทฏฺฐพฺพํ ฯ ฌมฺภนสนฺธารณจลนानิวิญฺจตฺติ-
วิการสฺหิตาย วาโยธาตุยา โหนฺตีติ วุตฺตํ ฯ ก็ สพฺพาว วาโยธาตุ
สพฺพานิ ตานิ กโรนฺตีติ ฯ นยิทเมวํ สตฺตมชวณสมฺภูตา หิ วาโยธาตุ
ปุริมชวณสมฺภูตา วาโยธาตุโย อุปตฺถมฺภกปจฺจเย ลภิตฺวาเทสนตฺรฺรูป-
ปตฺติเหตุภาเวณ จลยติ จิตฺตชฺรูปํ น อิตฺรา ฯ อิตฺรา ปน สนฺถมฺภน-
สนฺธารณมตฺตํ กโรนฺติโย ตสฺสา อุปการาย โหนฺติเทสนตฺรฺรูป-
ปตฺติเอว จลนฺนฺติ นิมิตฺเต จ กตฺตฺภาโว สมารปีโตติ ทฏฺฐพฺพํ ฯ
อณฺญา ฌมฺมานํ อพฺยาปารตา ขณฺนิกตา จ น ลียา ฯ สตฺตฺหิ
ยฺเกหิ อากทฺตฺติตพฺพสภฺกเมตฺถ อฏฺฐกถายํ นิสฺสํสํติ ฯ จิตฺตชฺรูปे ปน
จลนฺเต สมฺพนฺธตฺาย* อุตฺถกมฺมาหารชฺรูปมฺปิ จลติ นทีโสเต ปกฺกจิตฺต-
สูกฺขโคมยปฺณํ ฺวีย ฌนฺทมานวณฺณคฺคหณานนฺตรํ วิญฺจตฺติคฺ-

๑. ม. กสฺมา. ๒. ตํสมฺพนฺธตฺาย.

ขณฺฐนิตฺเตส วณฺณนา

คหณสฺส วุตตตฺตา ฯ กิ จลนกราวเ วาโยธาตุ วิญญตฺติวการ-
สหิตาติ ฯ นยิทเมวํ ตถา จลยิตฺตมสกุณฺณนฺติโยปี ฅมฺภนสนฺธารณ-
มตฺตกราว ปจฺมชวนาทิสมฺภูตาปี วาโยธาตุ วิญญตฺติวการสหิตาเอวาติ
คเหตุพฺพิ ฯ เยน ทิสภาเคณายํ อภิกฺกมาทึ ปวตฺเตตฺตกาโม ตทภิมฺข-
วการสพฺภาวโต อธิปฺปายสพฺภาวี หิ วิกาโร วิญญตฺติ ฯ เอวญจ
กตฺวา มโนทวาราวชชนสฺสาปี วิญญตฺติสมฺภูจาวปกวจันํ สุกฺขํ ชฺชชติ ฯ
ยถาวุตตฺติวการคคหณมฺเขน ตํสมงฺกิโน อธิปฺปาย วิญญาตฺติติ วุตฺติ
อธิปฺปายปฺปกาสนรสาติ ฯ กายวิปฺพนฺทนสฺส เหตุญตฺตาย วาโยธาตุยา
วการภาวโต ปรียาเณน วิญญตฺติ กายวิปฺพนฺทนเหตุภาวปจฺจูปฺภจฺจนา
วุตฺตา ฯ จิตฺตสมฺภูจาววาโยธาตุปทฺจฺจนาติ จ วาโยธาตุยา กิจฺจ-
ธิกตฺตาย วุตฺติ ฯ กายวิปฺพนฺทเนน อธิปฺปายวิญญาปนเหตุตฺตาติ กาย-
วิปฺพนฺทเนน กรณญเตน อธิปฺปายสฺส วิญญาปนเหตุภาวโต กาย-
วิญญตฺติติ วุจฺจตีติ สมพฺนฺโร ฯ อยญเหตุถ อตฺโถ ฯ วิญญาเปตีติ
วิญญตฺติ ฯ กิ วิญญาเปติ ฯ อธิปฺปายํ ฯ เกน ฯ กาเณน ฯ
กิตฺติเสน ฯ วิปฺพนฺทมาเนนาติ ฯ ทฺติยนเย ปน ยถาวุตฺเตน กาเณน
วิญญาตฺติติ กายวิญญตฺติ ฯ เสสํ วุตฺตนยเมว ฯ

อตฺถาวโพชนสมตฺโถ วจิวีเสโส วจึเกโท ฯ เตน วายฺวนปฺปติ-
นทึโฆสาทึ นีวตฺเตติ ตสฺส ปวตฺตกํ จิตฺตํ สมฺภูจันํ ยสฺสา สา
วจึเกทปฺปวตฺตกจิตฺตสมฺภูจานา ปจฺวีธาตุ ฯ ตสฺสา ยํ อฺปาทินฺน-
สจฺจาทสฺส อกฺขรปฺปตฺติญฺจานสฺส ฅมฺภฺนสณฺณิตํ กิจฺจํ ตสฺส

วิสุทธีมคฺค สัวณณาย

สหาธิการณฺโฑ อาการวิเสโส วิจิวิญฺญตฺติ นามาติ ทสฺเสนฺโฑ อาห
วิเจท ๔เป๔ วิจิวิญฺญตฺติ ๔ อิทานิ กสฺส ปน อาการวิกโรติอาทิ
กายวิญฺญตฺติยํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพิ ๔ อยมฺปน วิเสโส ๔
ยถา ตตฺถ ผนฺทมานวณฺณคฺคหณานนฺตรนฺติ วุตฺตํ เอวมิธ
สุยฺยมานสทฺทสวานนนฺตรนฺติ โยเชตพฺพิ ๔ อิธ จ ฅมฺภนาทีนํ อภาวโฑ
สตุตฺชวณสมฺภูตฺติ อาทิ นโย น ลพฺภติ ๔ ฅมฺภฺนเนน หิ สทฺธี สทฺโท
อุปฺปชฺชติ ๔ ฅมฺภฺนณจ ปจฺมชวนาทีสุปี ลพฺภเตว ๔ ฅมฺภฺนํ ปจฺจย-
วเสน ภูตฺกลาปานํ อณฺณมณฺณํ อาสนนฺตรปฺปาโท จลนํ เอกสฺสาปี
เทสนนฺตรปฺปาทปรมฺปรตฺติ อยมเตสํ วิเสโส ๔ ยถา จ วาโยธาตฺยา
จลนํ กิจฺจํ เอวํ ปจฺจิธาตฺยา ฅมฺภฺนํ ๔ เตเนวาท ปจฺจิธาตฺยา
อุปาทีนนฺฅมฺภฺนสฺส ปจฺจโยติ ๔ เสสํ วุตฺตนเยเนว ๔ ยถา หีติ อาทิ
กายวิจิวิญฺญตฺตินํ อนุมานวเสน คเหตุพฺพภาววิภาวนํ ๔ ยถา หิ
อุสฺสาเปตฺวา พทฺธโคสิสชาติรูปานิ ทิสฺวา ตทนนฺตรปฺปวตฺตตาย
อวิญฺญาيمانนฺตราย มโนทฺวารวិธิยา โคสิสชาตินํ อุทกสหาจริป-
ปการสณฺญาณาการํ คเหตุวา อุทกคฺคหณํ โหติ เอวํ วิปฺผนฺทมาน-
สมฺภูจฺจาริยมานวณฺณสทฺเท คเหตุวา ตทนนฺตรํ ปวตฺตตาย อวิญฺญา-
मानนฺตราย มโนทฺวารวิธิยา ปุริมสิทฺธสมฺพนฺธคฺคหณฺปนินฺสยสสฺหิตาย
สาธิปฺปายวิการคฺคหณํ โหติ ๔

[๑๗] รูปานิ ปฺริจฺฉินฺทติ สยํ วา เตหิ ปฺริจฺฉิขฺชติ รูปานํ
วา ปฺริจฺฉेतฺตํ รูปปฺริจฺฉเโท ตํ ลกฺขณํ เอติสฺสาติ

ขนฺธนิทฺเทส วณฺณา

รูปปริจฺเจทลฺกขณา ๑ อยฺยหิ อากาสธาตฺ ตนฺตํ รูปกลาปํ ปริจฺ-
ฉินฺทนฺตํ วย โหติ ๑ เตนาห รูปปริยฺนตฺปฺปกาสนรธาติ ๑ อตฺถโต
ปน ยสฺมา รูปานํ ปริจฺเจทมตฺตํ หุตฺวา คยฺหติ ตสฺมา วุตฺตํ
รูปมรียาทปจฺจุปฺภูจฺจานาติ ๑ ยสฺมี กลาเป ภูตानํ ปริจฺเจโท
เตเหว อสมฺมุจฺจภาวปจฺจุปฺภูจฺจานา ๑ วิชฺชมาเนปิ หิ กลาปนฺตร-
ภูตानํ กลาปนฺตรภูตสมฺมุจฺจภาเว ตนฺตํภูตวิวิตฺตตา รูปปริยฺนโต
อากาโสติ เยสํ โส ปริจฺเจโท เตหิ โส อสมฺมุจฺจโจว ๑ อณฺณตา
ปริจฺฉินฺนตา น สฺยา เตสํ ภูตानํ พฺยาปฺภาวาทตฺติโต ๑ อพฺยาปิตา
หิ อสมฺมุจฺจตา ๑ เตนาห ภควา อสมฺมุจฺจํ จตฺถหิ มหาภูเตหิติ ๑
กณฺณฉนฺนิทฺทมุขวิวราทิวเสน จ ฉนฺนิทฺทวิวรภาวปจฺจุปฺภูจฺจานา วา ๑
เยสํ รูปานํ ปริจฺเจโท ตตฺถเว เตสํ ปริจฺเจทภาเวน ลพฺภตฺติ วุตฺตํ
ปริจฺฉินฺนรูปปฺทฺจฺจานาติ ๑ ยาย ปริจฺฉินฺนเนสฺสูติ อาทินา อากาสธาตฺยา
ตฺนตํกลาปานํ กลาปนฺตเรหิ อสงฺกการณตฺตํ ทสฺเสติ ๑

อทฺนฺธธาติ อกรฺธา ๑ วิโนทนํ วิกฺขิปนํ อปนยนฺนติ อตฺถโต ๑
อถฺนฺธธาติ อถฺฉินฺตา ๑ อตฺตโน มฺหุภาเวนเนว สพฺพกิริยาสุ อวิโรธิตา ๑
มฺหุ หิ กตฺถจฺจ น วิรุชฺฌติ ๑ ติสฺสปี จาเนสุ ปฏฺธิปฺกฺเข อกาโร
ทฺนฺธธาติเหตฺวนํ ปฏฺธิปฺกฺขสมฺมุจฺจานตฺตา ลหฺตาทินฺนติ เกจฺจ ๑ อปฺเร
ปน สตฺตา ปฏฺธิเสเชติ วทฺนฺติ ๑ สรีเรน กตฺตพฺพกิริยานํ อนุกุลตา-
สงฺขาตกมฺมณฺณภาโว ลกฺขณํ เอตฺตฺสธาติ สรีรฺกิริยานุกุลกมฺมณฺณ-

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณาย

ภวลกฺขณา ฯ อกมฺมณฺณํ ทุพฺพลํ นาม โหตีติ กมฺมณฺณตา
อทุพฺพลภวปจฺจุปฺภูจฺจนา วุตฺตา ฯ ลหฺตาทินิ อณฺณมณฺณาวิชฺชนน
ทฺวิณฺณเยยฺยนาณตฺตตา วุตฺตาทิ ตนฺตํวிகารราชิกรูเปหิ ตนฺนนาณตฺตป-
ปกาสนตฺถิ เอว สนฺเตปปีติ วุตฺตํ ฯ ชาติฺกฺโขภวตฺตปิต-
เสมฺหปโกโป รสาทิจาตฺถนํ วา วิการาวตฺถา ฯ ทฺวิธา วุตฺโตปปี
อตฺถโต ปจฺจวาทิจาตฺถนฺเยว วิกาโรติ ทฺภูจฺจทฺโป ฯ ปฏฺธิปกฺขปจฺจยา
สปฺปายอตุอาหारा วิกจฺจิตฺตจิตฺตตา ฯ เต จ ตนฺตํวิการสฺส วิเสส-
ปจฺจยภวโต วุตฺตา ฯ อวิเสเสน ปน สพฺเพ สพฺเพสํ ปจฺจยา ฯ
ยโต เนสํ อณฺณมณฺณาวิชฺชนํ ฯ อิทธิวณฺณนาทิสฺส วิย วสวตฺตนํ
มทฺทวปฺปกโร ฯ สฺสปริมทฺทิตจมฺมสฺวณฺณคฺคหณฺณเจตฺถ มทฺท-
กมฺมณฺณสทิสฺสรูปนิตฺตสนมตฺถิ ฯ น ตํ อิธ อธิปฺเปตํ มทฺทตา-
กมฺมณฺณตาสมฺภวโต ฯ น หิ อนินฺทฺริยพฺทฺชรูปฺสนฺตนาเน ลหฺตาทินิ
สมฺภวณฺติ ฯ อินฺทฺริยพฺทฺเชปิ รูปภาเว น สนฺติ ทนฺตตฺตกราทิ-
ชาติฺกฺโขภวตฺตปิตฺต ฯ สติ หิ ตาทิเส ชาติฺกฺโขภเว ตปฺปฏฺธิปกฺข-
ปจฺจยสมฺภูจฺจนาหิ ลหฺตาทินิ ภาวิตพฺพนฺติ เกจิ ฯ ตํ อการณํ ฯ
น หิ วุสเมตพฺพปจฺจนีกาเปกฺโข ตพฺพิโรธมฺมสมฺปฺปาโท ฯ ตถา
สติ สเหตุกกริยจิตฺตฺตปฺปาเทสฺส กายลหฺตาทินิ อภาโวเอว สฺยา ฯ
กสฺมา ปน กมฺมชฺรฺเปสฺส ลหฺตาทโย น โหนตีติ ฯ ปจฺจุปฺปน-
ปจฺจยาเปกฺขตฺตา อณฺณตา สพฺพทา ภาวีนํ ลหฺตาทินิ ภาวิตพฺพ
สฺยาคิ ฯ

ขณนุทธิเทส วณณนา

[๑๘] อาทิจโย อีลั วา จโยติ อาจโย ยถาปจจยั
ตโต ตโต อากตสส วีย จโยติ วา อาจโย ตทุภยั เอกขณณ
คเหตุวา อาจโย ลกขณณ เอตสสาคิ อาจยลกขณณ ๑ รูปสส
อุปจโย ปจมุปปาโท วทุณณิ จ อุปณณตตติ อุปสิตตุนนุติอาทิส
วีย อุปสททสส ปจมุปริมตตสส* นิตสสนโต ๑ ปุพพนตโตติ
ปุพพโกณณาสโต อนาคตภาคโตติ อตโต ๑ อุปปชชมานเน รูปชชเม
อุปปาโท อนาคตกขณณโต อุมมุชชชาปนุโต วีย โหตติ วุตติ
อุมมุชชชาปนุโรติ ๑ ตถา โส อิมเม รูปชชมาติ นียยาเตนุโต
วีย คยหตติ อาห นียยาตนปจจูปจจจาโนติ ๑ ปรีปจจณภาว-
ปจจูปจจจนาตา อุปริ จโย อุปจโยติ อิมสส อตตสส วเสน
เวทิตพพา ๑ ปวตติลกขณณาคิ รูปานั ปวตตุนนุติ ลกขิตพพา ๑
อนุปปพพชชนรสาติ ปุพพาปรวเสน อนุพพชชชกัจจา ๑ ตโตเอว
อนุปจเจททวเสน คเหตุพพโต อนุปจเจททปจจูปจจจนา ๑ อุกขมปิตี
อุปจโย สนุตติติ อุกขมปิ ๑ ชาติริรูปสเสว* อธิวณณ ๑ ยทิเอว
กสุมมา วิภชชช วุตตาคิ อาห อาการนนานตตโตติ ๑ ชาติริรูปสส
ปวตติอาการเกทโตติ อตโต ๑ เวเนยยวเสน วิภชชช กถเน การณณ
ปรีโต อาวิภวิสสติ ๑ กถมุปนเนตติ วิณณตพพ ๑ ปวตติอาการนา-
นตตโต ๑ ชาติริรูปสส เกโท น สภาวโต นิตุเทสโตติ ทสเสนุโต
ยสุมมา ปนาติอาทิมาท ๑ ตตถ โย आयตनนานนุติ โย อจจเต-
กาทสนนั รูปายตนาณั อาทิจยตตทา อาจโยติ วุตโต ๑ โสเอว
๑. ม. ปจมุปรีอตตสส. ๒. ม. ชาติริรูปสเสวาคิ รูปปปาทสเสว.

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณนํย

อุโปจโย ปรมุโปปาทภํวโต อุโปสทโท ปรมภูโจติ กตฺวา ฯ
โย ปน ตตฺถเว อุโปชฺชมนํ อุปริจยตฺตา อุโปจโย สํเว
สนฺตติ อนุโปปนฺนชวเสน อุโปตฺติภํวโต ฯ อถวํ โย อายตฺนํ
อจโย* ปรมภํเวณ อุปลกฺโขโต อุโปปาทโ ส ปน ตตฺถเว
อุโปชฺชมนํ อุปริจยตฺตา อุโปจโย วุฑฺฒิติ อตฺโธ ฯ อุโปจโย
วุฑฺฒิภํเวณ อุปลกฺโขโต อุโปปาทโ สํเว สนฺตติ ปนฺนชวเสน
อุโปตฺติภํวโต ฯ เตนํห อภูจกถํยเมปีติ อํทึ ฯ ตตฺถ เอวิ
กึ กถิตฺนติ โย อายตฺนํ อจโยติอํทินํ นิทฺเทเสน กึ อตฺถชํตํ
กถิตํ โหติ ฯ อายตฺเนณ อจโย กถิตํ ฯ อจยฺอุปจยสนฺตติโย หิ
นิพฺพตฺติภํเวณ อจโยเอวํติ อายตฺเนหิ อจยํทึนํ ปกํสิตตฺตา
เตหิ อจโย กถิตํ ฯ อายตฺนํ อจยํทึวจเนเนว อจยสภํวณิ
อุโปปาทชฺชมนํ อายตฺนํติ อจเยน ตมฺปิ กถิตํ* อายตฺนํ กถิตํ ฯ
ลกฺขณฺณหิ อุโปปาทโ น รุปรุปนฺติ ฯ รุปรุปรึปํโก รุปรุชฺชมนํ
ชिณฺณตํ ฯ อุปนฺนชวเสน ภูจฺอุปนฺนภิจจํ ฯ สภํวณปคเมปีติ
กภฺชตํทิสภํวสฺส อวิกเมปี ฯ จิตฺกฺขณฺเน หิ ชรํ น จ ตทํ
ชฺชโม สภํว วิชหติ นํม ฯ นวภํโว อุโปปาทชฺชมนํ ตสฺส
อปคเมภํเวณ คยฺหติติ อํห นวภํวอปคเมปจฺจุปฺภูจํณํติ ฯ
อรุปรุชฺชมนํติ อํทึ เตสํ ชรํย สฺสุจฺจุ ปฺภูจฺจณฺนตํย วุฑฺฒติ ฯ
รุปรุชฺชมนํมฺปิ หิ ขณฺนชวเสน ปฺภูจฺจณฺนํเว ยํ อวิจฺชเรติปี วุจฺจติ ฯ
เอส วิภํโรติ ขณฺนชวเสนวิภํรํมํห ฯ โส หิ อรุปรุชฺชเมสฺสุ น
๑. สึ. อํทึจโย. ๒. ม. ตํปคิตํ.

ขนฺธนิทฺเทส วณฺณนา

ลพฺภติ ฯ ยา อวิจฺจรา นาม ตสฺสปี เอส วิกาโรปี นตฺถิติ
สมฺปนฺนิตฺตํ ฯ นตฺถิ เอตฺตสฺส ชราย วิจฺจติ อวิจฺจรา ฯ นวภาวโต
ทฺวิญญฺเยยฺยนฺตรชฺรติ อตฺถโธ ฯ ปริโต สพฺพโส ภิชฺชนนฺติ ลกฺขิ-
ตพฺพตฺติ ปริเภทลฺกฺขณา ฯ นิจฺจํ นาม ชฺวํ ฯ รุปมฺปนฺน ขณฺภกฺกิตาย
เยน ภงฺเคน น นิจฺจนฺติ อนิจฺจํ โส อนิจฺจสฺส ภาโวติ อนิจฺจตา ฯ
สา ปนฺน ยสฺมา จิตฺตปฺตฺตรูปํ วินาสภาเวน ตํสฺสทฺนฺติ วิย โหตฺติ
วตฺตํ ตํสฺสทฺนฺรสาติ ฯ ยสฺมา จ สา รุปชฺมมฺมานํ ภงฺกภาวโต
ขยวยาการเณว คยฺหติ ตสฺมา วตฺตํ ขยวยปจฺจูปฺภูจฺจานาติ ฯ

[๑๕] โยชาลฺกฺขโณติ เอตฺถ อํกมฺงคานฺุสาร์โน รสสฺส สารี
อุปฺตมฺภพฺลโร กฺุณฺนิตฺสโร เอโก วิเสโส โยชา ฯ กวพฺ
กรียตีติ กวพฺกาโร ฯ อารียตีติ อารโ กพฺลํ กตฺวา
อชฺโฆหฺรียตีติ อตฺถโธ ฯ อิทมฺปนฺน สวตฺถุํ โยชํ ทสฺเสตฺถุ
วตฺตํ ฯ พหฺริ อารปจฺจยํ ลภิตฺวาเอว อชฺมตฺติการโ รุปํ
อุปฺปาเทติ ฯ โส ปนฺน รุปํ อารตีติ อารโ ฯ เตนาร รุปา-
หรรโสติ ฯ ตโตเอว โยชฺจฺมกรุปฺปาทเนน อิมสฺส กายสฺส
อุปฺตมฺภนฺนปจฺจูปฺภูจฺจานโน ฯ โยชย รุปาหรรณฺนิกจฺจํ พหฺริรณฺนินฺติ อาร
อาริตพฺพตฺถูปฺภูจฺจานนฺติ ฯ

พลรฺูปนฺติอาทิสฺส อิมสฺมี กายเ พลํ นาม อตฺถิ สมฺภโว
นาม อตฺถิ โรโค นาม อตฺถิ ชาติ สยฺชาตีติ วจฺนโต ชาติ

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณนํย

นาม อตฺถิ เตหิปี จตฺถิ มหาภูเตหิ วินา อภาวโต อูปาทาย-
รูปหิ ภวิตพฺพนฺติ อธิปฺปาโย ฯ เอกจฺจํนฺติ อภยคิริวาสินํ ฯ
ปฏิกฺขิตฺตฺนฺติ เอตฺถ เอวํ ปฏิกฺขเงโป เวทิตฺตฺโป ฯ มิทฺฐรูปเมว
น โหติ นีวรณฺสุ เทสิตฺตฺตา ฯ ยสฺส หิ นีวรณฺสุ เทสนา ตํ
น รูปํ ทิฏฺฐํ ยถา กามจฺจนฺโท ฯ สียา ปเนตํ ทฺวิธํ มิทฺฐํ รูปํ
อรูปลยจติ ฯ ตตฺถ ยํ อรูปํ ตํ นีวรณฺสุ เทสิตํ น รูปนฺติ ฯ
ตฺนุน วิเสสวจนาภาวโต ฯ น หิ วิเสเสตฺวา มิทฺฐํ นีวรณฺสุ
เทสิตํ ตสฺมา มิทฺฐสฺส ทฺวิธํ ปริกฺขเปตฺวาปี น สกฺกา
นีวรณภาวํ นีวตฺเตตฺตํ ฯ สกฺกา หิ วตฺตํ ยนฺตํ อรูปโต อณฺณํ มิทฺฐํ
ปริกฺขปิตํ ตมฺปิ นีวรณํ มิทฺฐสภาวตฺตา อิตฺริ มิทฺฐํ วิทยาติ ฯ
ภาวตฺ นีวรณํ โโก วิโรชิติ เจ ฯ นีวรณญจ ปหาตพฺพํ ปญจ นีวรณ
ปหาย อทฺธา มฺนิสิ สมฺพทฺโธ นตฺถิ นีวรณา ตวาติ* วจนโต ฯ
อปฺปหาตพฺพญจ รูปํ กตฺเม ชมฺมา เนว ทสฺสเนน น ภาวนาย
ปหาตพฺพา จตฺตฺส ญฺมิสฺส กุสลํ จตฺตฺส ญฺมิสฺส วิปาโก ติสฺส ญฺมิสฺส
กิริยาพฺยาคตํ รูปญจ นิพฺพานญจ อิเม ชมฺมา เนว ทสฺสเนน น
ภาวนาย ปหาตพฺพาติ* วจนโต ฯ น เจตฺถ ตทารมฺมณฺณิกิเลสฺปฺพานํ
อธิปฺเปตํ รูปํ ภิกฺขเว น ตมฺหากํ ตํ ปชฺชถาติ* อาทิสุ วีย
กามจฺจนฺทาทีนํ ตถา ปหานสฺส อนธิปฺเปตฺตฺตา ฯ ตสฺมา น มิทฺฐํ
รูปํ ฯ ยถิ มิทฺฐสฺส รูปภาวํ น สมฺปฏิกฺขจฺจ กถํ ภควโต นิทฺทา ฯ
๑. ม. อัย ปาโง นตฺถิ. ๒. พ. ส. ๒๕/๓๕๔ ฯ ๓. อภิ. ส. ๓๔/๓๔๖ ฯ
๔. ส. ขนฺธวาร. ๑๗/๓๐ ฯ

ขนฺธนิทฺเทศ วรรณนา

มิทฺฐณฺหิ นิทฺฐา จปฺลาโยกาติอาทินา วิกฺงฺเค วิกฺตฺตตฺตา นิทฺฐาติ ฯ
น มิทฺฐํ นิทฺฐา นิทฺฐาเหตุภวโต ปน ตํ นิทฺฐาติ วิกฺตฺตํ ยถา
อตุลฺลิสฺสกาทิ ฯ เอวมฺปิ นิทฺฐาเหตุโน มิทฺฐสฺส อภวโต กถํ
ภควโต นิทฺฐาติ ฯ นิทฺฐา ภควโต สรรีรคิตานียา น มิทฺฐเณ ฯ
สา จ นตฺถิติ น สกฺกา วตฺตํ ปิฎฺฐิจิ เม อาคิลายติ ตมฺหํ
อายมิสฺสามิตี* วจนโต ฯ น เจตฺถ เอวมวธารณํ มิทฺฐเมว
นิทฺฐาเหตุติ มิทฺฐเหตุเอว* มิทฺฐนฺตฺติเอวมวธารณา ตสฺมา อลฺโลปิ
อตุลฺลิตํ นิทฺฐาเหตุ ฯ โภ ปน โสติ ฯ สรรีรคิตานียา ฯ เตน วตฺตํ
นิทฺฐา ภควโต สรรีรคิตานียา น มิทฺฐเณนาติ ฯ นิทฺฐา จ ภควโต
นตฺถิติ น สกฺกา วตฺตํ อภิขานามิ โข ปนาหํ อคฺคิเวสฺสน
ฯเปฯ ทิวา สฺปิตาติ* วจนโต ฯ อิตฺถปิ น มิทฺฐํ ฐปํ สมฺปโยค-
วจนโต ฯ วตฺตตฺตฺถิ ถินมิทฺฐนัีวรรณํ อวิชฺชานัีวรรณน นัีวรรณญฺเจว
นัีวรรณสมฺปยุตฺตตฺตฺถิอาทิ* ฯ น เจตฺถ ยถาลาภกวนํ สกฺกา
ปจฺเจตฺถ สกฺขรกถลิกมฺปิ มจฺจกฺมฺพมฺปิ จรณตฺมฺปิ ติฎฺฐจรณตฺมฺปิอาทิ
วिय อปฺปสัทฺฐตฺตาย ฐปภวสฺส สิทฺเธ หิ ตสฺส ฐปภเว สมฺภวโต
ยถาลาภปจฺจโย ยฺชฺชเยยฺยติ ฯ อิตฺถปิ น ฐปํ มิทฺฐํ อารุเปสฺส
อุปฺปชฺชนโต ฯ วตฺตตฺมฺปิ เจตํ นัีวรรณํ ฐมฺมํ ปฏฺิจจ นัีวรรณ
ฐมฺโม อุปฺปชฺชติ นปฺุเรชาตปจฺจยาติ* ฯ อิมสฺส วิกฺงฺเค อารุเป
กามจฺจนนุทนัีวรรณํ ปฏฺิจจ ถินมิทฺฐนัีวรรณํ อุทฺทจจนัีวรรณํ อวิชฺชานัีวรรณํ
๑. ที. ปา. ๑๑/๒๑๗. ๒. ม. นิทฺฐาเหตุเอว. ๓. ม. ม. ๑๒/๓๐๔. ๔. อภิ.
ต้. ๓๔/๓๐๔. ๕. อภิ. ทุกปฏฺิจจาน. ๔๒/๒๗๑.

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณนํย

อุปฺปชฺชตฺติ วิตุลาโร ๑ ตสฺมา น มิทฺธํ รูปนฺติ ยํ
อฏฺฐกถาสฺ ปรุกฺกขิตฺตํ ตํ สฺปรุกฺกขิตฺตเมว ๑ อิตเรสุตฺติ พลรูปาทิสฺ ๑
กम्मสมฺภูจฺจานสฺสปี โรคสฺส วิสภาคปจฺจยสมฺบุปฺปนโน ชาติกุโขโก
อาสนุนการณํ ปเคว อิตรสฺส ๑ โส จ อตุถโต รูปชฺมมานํ
วิการาวตุธา จิตฺติงฺกคฺคฺชเณสุเอว สียาติ วุคฺคํ โครรูปํ ชรตา-
อนิจฺจตาหเณน คหิตเมวาติ ๑ อุปจฺยสนฺตติคฺคหเณน คหิตเมวาติ
ตพฺพิณิมุตตสฺส รูปฺปาทสฺส อภาวโต อุปฺปาทาวตุถาย จ อณฺณา
ชาติ นาม นตฺเถว ๑ สมฺภโว กามชาติยํ เอกจฺจยสตุตํ อิทฺทริย-
ปริปากปจฺจโย อาโปชาติยา ปวตุตฺติอาการวิเสโสติ อาห สมฺภวรูปํ
อาโปชาติคฺคหเณน คหิตเมวาติ ๑ กายพลํ นาม อตุถโต วาโยชาติยา
ปวตุตฺติอาการวิเสโส ตสฺสา วิปฺผารภาวโต ๑ ยโต นํ ปาณพลนฺติ
วทฺนฺติ ๑ เตนหา พลรูปํ วาโยชาติคฺคหเณน คหิตเมวาติ ๑
กสฺมา ปน เนสํ อยถากมโต ปรุกฺกฺเขโป กโตติ ๑ วิสฺสุ นตฺถิติ
กตุวา อณุปลพฺภมานตุตา อนาทรทสฺสนตฺถํ มิทฺธปรุกฺกฺเขโป วา
มหาปญฺจโจติํ ปจฺมํ กโต ๑ ตทฺนุสาเรณ ปรุกฺกโลมนเยน อิตเรสมฺปิ
อภาโว วุคฺคโตติ เวทิตพฺพิ ๑ อิตฺติ อิทํ อฏฺฐวิสตฺติวิชนฺติ อิมินา
สมฺพฺนฺธิตพฺพิ อิมินา วุคฺคตฺถกเมณ อฏฺฐวิสตฺติวิธํ โหตฺติ ๑ โส จ
โข ปาลียํ อากตฺนเยเนวาติ อณฺนตา เวทิตพฺพา ๑ อนธิกาโว ปน
ทสฺสิโตเอว ๑

[๒๐] สมฺปยุตฺตชฺมมราสี หิโนติ เอเตน ปติฏฺฐหตีติ เหตุ
๑. สී. มหาปญฺจโจติ. ม. มหาปญฺจโหติ.

ขนฺธนิทฺเทส วณณนา

มุลญฺเจน โลภาทโก อโลภาทโก จ ตาทิสฺส เหตุ น โหตีติ
นเหตุ ๑ นาสุส เหตุ อตฺถิติ อเหตุกํ ๑ สเหตุกปฏิโยคิภาวโต เหตุนา
สท น อุปฺปชฺชตีติ อตุโล ๑ อเหตุกเมว เหตุนา วิปฺปยุตฺตตายเหตุ-
วิปฺปยุตฺตํ ๑ ฐมฺมฺนํนตฺตภาเวปี หิ สทฺทตฺถนํนตฺตเตน เวเนยฺยวเสน
ทฺกนฺตรเทสฺนา โหตีติ ทฺกปทวเสน เจตํ วุตฺตํ ๑ ปจฺจยาริณวุตฺติตาย
สท ปจฺจเยนาติ สปฺปจฺจยํ ๑ อตฺตโน ปจฺจเยหิ โลเก นียุตฺตํ
วิทฺตฺตํ วา โลเกยํ ๑ อา ภาวคํ อา โคตรํ วา สวณฺตีติ
อาสวา ๑ สท อาสเวหิตี สาสวํ ๑ อาสเวหิ อาลมฺพิตพฺพนฺติ
อตุโล ๑ อาทิสทฺเทน ลํโยชนียํ โอมฺนียํ โยคนียํ นีวรณียํ
สงฺกิลลสิกํ ปรามญฺจํ อเจตสิกํ จิตฺตวิปฺปยุตฺตํ น รูปาจริ น อรูปาจริ
น อปริยาปนํ อนิยตํ อนิยฺยานิกํ อนิจฺจนฺติ เอวมาทินํ สงฺกโ
ทญฺจพฺโพ ๑ อาหิตอ อหํ มาโน เอตฺถาติ อตฺตา อตฺตภาโว ๑
ตํ อตฺตํ อธิจฺจ อฺทฺทิสฺส ปวตฺตตา อชฺฉตฺตตา อินฺทฺริยพทฺธาธมฺมา
เตสุ ภาวํ อชฺฉตฺตํ จกฺขาทํ ๑ อญฺจกถายมฺปน วุตฺตนฺเยน
อชฺฉตฺตเมว อชฺฉตฺตํ ยถา เวเนยฺโกติ อิมมตฺถํ สนฺธาย วุตฺตํ
อตฺตภาวํ อธิจฺจ ปวตฺตตฺตตา อชฺฉตฺติกนฺติ ๑ เสลฺลํ เตวีสตีวริ ๑
ตโต พาหิรตฺตติ อิทํ อชฺฉตฺติกลฺกขณาภาวโต วุตฺตํ ๑
มฺญฺญนฺวเสนาติ วิสยิ วิสโยจ หุตฺวา สงฺมฺญฺญนฺวเสน ๑ เสลฺลํ โสพฺสวริ ๑
วิปริตฺตตฺตติ มฺญฺญนฺวเสน อคฺคเหตุพฺพโต ๑ ทฺปฺปฏิวิชฺชสภาวตฺตติ
สุขมภาเวน ทฺวิญญฺเยยสภาวตฺตตา ๑ ฅาณฺสุส อาสนฺเน น โหตีติ

วิสุทฺธิมคฺค สํวณนํ

ทฺเว ๑ เทรส ททวตฺถุปรโยสานานํ ๑ สภาเวเนวติ รูปสฺส ปริจฺเฉโท
รูปสฺส วิกาโร รูปสฺส อุปจโยติ อาทินา อคฺคเหตุวา อตฺตโน
สภาเวเนว กขฺพตฺตาทินา ฉาเนน ปริจฺจิชฺช คเหตุพฺพโต ๑ เสถิ
ทสฺวิธํ ๑ ตพฺพิปริตตํยติ สภาเวเน อปริคฺคเหตุพฺพโต ๑ โสตาทีนํปิ
จกฺขุโน วีย ปสนฺนสภาวตฺตํเอว ยถาสกฺวิสยํ คหณปจฺจยตํ
ทสฺเสนโต อาท จกฺขาทิ ๑เปฯ ปสาทรูปนฺติ ๑ วิปริตตฺตํ
ตพฺพิทฺรสภาวตฺตํ ๑ อธิปตฺติญฺเจนาติ เอตฺถ จกฺขาทินนฺตํว ปณฺจณฺ
จกฺขุวิญญาณาทีสุ อธิปเตยฺยํ เตถํ ปญฺมณฺทภาวานฺวตฺตนโต ๑
อิตฺถิปฺริสฺตินุทฺริยทฺวยสฺส สกฺิจเจ ชีวิตินุทฺริยสฺส สหฺชรฺูปานูปาลเน ตทฺภย
เหฏฺฐา วุตฺตเมว ๑ อุปาทินนฺตฺตํ คหิตตฺตํ ๑ กมฺมณิพฺพตฺตณฺหิ
มเมตํ ผลนฺติ กมฺมฺนา คหิตํ วีย โหติ อปฺปฏิกฺเขปโต ๑

สนิทฺสฺสนกมฺมชาทีนํ ติกานนฺติ สนิทฺสฺสนตฺตํกสฺส กมฺมชาที-
ติกานนฺจ ๑ โอพาริเกติ ทฺวาทสฺวิเช โอพาริกฺรูเป ๑ รูปนฺติ
รูปายตฺนํ ๑ ทญฺจพฺพภาวสงฺขาเตน สห นิตฺสฺสเนนาติ สนิทฺสฺสนํ ๑
ปฏฺิหนนภาวสงฺขาเตน สห ปฏฺิเฆนาติ สปฺปฏิญฺมํ ๑ สนิทฺสฺสนนฺจ
ตํ สปฺปฏิญฺมณฺจํ สนิทฺสฺสนสปฺปฏิญฺมํ ๑ ตตฺถ ยสฺส ทญฺจพฺพภาว
อตฺถิ ตํ สนิทฺสฺสนํ ๑ จกฺขุวิญญาณโคจรภาโว ทญฺจพฺพภาว ๑
ตสฺส รูปายตฺนโต อนนฺยตฺเตปิ อณฺเณหิ ฐมฺเมหิ รูปายตฺนํ วิเสเสตฺ
อณฺเณ วีย กตฺวา วุตฺตํ สห นิตฺสฺสเนน สนิทฺสฺสนนฺติ ๑
ฐมฺมสภาวสามณฺเณน* หิ เอกฺิฏฺเตสฺ ฐมฺเมสฺ โย นานตฺตกโร วิเสโส
๑. ม. ยถาสกํ วิสยคฺคหณปจฺจยตํ. ๒. ม. ฐมฺมภาวสามณฺเณน.

ขณฺฐนิตุเทศ วณฺณนา

โส อณฺโณ วิย กตฺวา อุปจริตฺตํ ยุตฺโต ฯ เอวณฺหิ อตฺถวิเสสวโปโซ
โหตีติ ฯ โย สยํ นิสฺสยวเสน จ สมฺปตฺตานํ อสมฺปตฺตานณฺจ
ปฏิมฺขภาโว อณฺณมณฺณํ ปตฺนํ โส ปฏินฺนภาโว เยน
พฺยาปาราทิวการปจฺจยนฺตรสทิสฺส จกฺขาทีนํ วิสเยสฺส วิการสฺสอุปฺปตฺติ ฯ
เสถํ เอกาทสวริํ โอพาริกํ รูปํ ฯ ตณฺหิ สนิทฺสสนตฺตาภาวโต
อนิทฺสสนํ วุตฺตนเยเนว สปฺปฏินฺมํ อุกฺขปฏิกฺเขเปณ อนิทฺสสน-
อุปฺปฏินฺมํ ฯ กมฺมโต ชาตฺนติ เอตฺถ ยํ เอกนฺตกมฺมสมฺภูจฺานํ
อฺภูจฺินฺทฺริยานิ ททฺยจฺาติ นววิธํ รูปํ ยณฺจ นววิธํ จตฺสสมฺภูจฺานํ
กมฺมสมฺภูจฺานํ นววิธเมว รูปนฺติ เอวํ อฺภูจฺารสวริธมฺปิ กมฺมโต
อุปฺปชฺชนโต กมฺมชฺ ํ ยณฺหิ ชาตณฺจ ยณฺจ ชยติ ยณฺจ ชยิสฺสตี
ติ สพฺพมฺปิ กมฺมชฺนติ วุจฺติ ยถา ทฺทฺชนฺติ ฯ ตทณฺณปจฺจยชาตฺนติ
กมฺมโต อณฺณปจฺจยโต ชาตี อฺคฺจฺิตฺตาหารชฺ ํ น กฺโตจฺิ ชาตฺนติ
ลกฺขณรูปมาห ํ วิณฺณตฺติทฺวยํ สทฺโท อากาสชฺาตฺ ลหฺตาทิตฺตยํ
จิตฺตสมฺภูจฺานานิ อวินิพฺุโภกรูปานีติ เอตี ปณฺจทสวริํ รูปํ จิตฺตชฺ ํ
อากาสชฺาตฺ ลหฺตาทิตฺตยํ ออาหารสมฺภูจฺานานิ อวินิพฺุโภกรูปานีติ
เอตี ทฺวาทสวริํ รูปํ อาหารชฺ ํ เอตฺถ สทฺทํ ปกฺขิปิตฺวา
เตรสวริํ รูปํ ํ อฺคฺโต สมฺภูจฺิตํ อฺคฺชฺ ํ เสถํ กมฺมชฺตฺติเก
วุตฺตนยานุสारेณ เวทิตพฺพิ ํ

[๒๑] ทิฏฺฐาทิจตฺตกฺวเสณ รูปฺรูปาทิจตฺตกฺวเสณ วตฺถาทิจตฺตกฺว-
เสณนาคี ปาณฺณกํ จตฺตกฺวสทฺโท โยเชตพฺุโพ ํ ยํ รูปายตฺนํ
๑. ม. วิการูปฺปตฺติ.

วิสุทฺธิมคฺค สํวณนํย

อททกฺขิ ยํ ปสฺสตี ยํ ทกฺขิสฺสตี ยํ ปสฺสเสยฺย ตํ สพฺพิ ธิฏฺฐนฺนาม
ธิฏฺฐสภาวานตีวตฺตนโต ยถา ทุทฺชนฺติ ฯ เอส นโย เสเสสุปี ฯ
ทสฺสนวิสยตฺตาคี จกฺขุวิญญาณวิญญेยฺยตฺตา ฯ สวณวิสยตฺตาคี
โสตวิญญาณวิญญेยฺยตฺตา ฯ คนฺธรสโฝฏฺฐพฺพตฺตยฺนฺติ คนฺโธ รโสต
โฝฏฺฐพฺพตฺติ เอตํ ตยํ ฯ มุตํ นาม มุตฺวา ปตฺวา คเหตุพฺพโต ฯ
เตนาห สมปฺตตคาหกอินฺทฺริยวิสยตฺตาคี ฯ กิมิทํ โฝฏฺฐพฺพิ นามาคี ฯ
ปจฺวีเตโชวายุธาตฺตตฺยํ ฯ กสฺมา ปเนตฺถ อาโปธาตฺ อคฺคหิตา
นฺนุ สีสฺตา ผุสฺตีว คยฺหตี สํ จ อาโปธาตฺติ ฯ สจฺจํ คยฺหตี
น ปน สํ อาโปธาตฺ กิณฺจรหิตี เตโชธาตฺเอว ฯ มนฺเท หิ
อฺณฺทภาเว สีสฺพุทฺธิ น หิ สีสฺนฺนาม โกจิ กุณฺโณ อตฺถิ ฯ
เกวลมฺปน อฺณฺทภาวสฺส มนฺทตํย สีสฺตาคีมาโน ฯ กถเมตํ วิญญา-
ตพฺพตฺติเจ ฯ อนนฺวภูจิตฺตตฺตา สีสฺพุทฺธิยา ยถา ปาราปารे ฯ ตถา หิ
จฺมมกाले อาตเป จิตานํ ฉายํ ปวิญฺจานํ สีสฺพุทฺธิ โหตี ตตฺถเว
ปน ปจฺวีคพฺพโต อฺณฺจิตานํ อฺณฺทพฺพตฺติ ฯ ยถิ หิ สีสฺตา อาโปธาตฺ
สียา เอกสฺมี กลาเป อฺณฺทภาเวน สทฺธิ อฺปลพฺพเกยฺย
น จ อฺปลพฺพตฺติ ฯ ตสฺมา วิญญาตฺติ น อาโปธาตฺ สีสฺตาคี ฯ
อิทลฺลจ ภูตानํ อวินิพฺโปกวตฺตตีตํ อิจฺจนฺตानํ อุตฺตรํ อนิจฺจนฺตानมฺปิ
ปน จตฺนุนํ ภูตानํ เอกสฺมี กลาเป กิจฺจทสฺสเนน สภาววตฺติตฺตํ
สาธิตํย อุตฺตรเมว ฯ เย ปน วาโยธาตฺยา ลกฺขณํ สีสฺตาคี
วทฺนตี เตสมฺปิ อิทเมว อุตฺตรํ ฯ ยถิ หิ วาโยธาตฺ สีสฺตา

๑. ม. สภาควตฺติตฺตํย.

ขนฺธนิทุเทส วณณนา

ลียา เอกสุมี กลาเป อุณฺหภาเวน สทฺธิ สีสตา อุปลพฺเภย
น จ อุปลพฺกติ ตสฺมา วิญฺญาติ น วาโยธาตุ สีสตาติ ฯ
เยสํ ปน ทฺรวตา อาโปธาตุ สา จ สฺมุติวฺวา กยฺหตีติ ทสฺสนํ ฯ เต
วตฺตพฺพา ทฺรวภาโวปี สฺมุติยตีติ อายสฺมนฺตานํ อธิมานมตฺตํ สณฺจานํ
วียาติ ฯ วุตฺตณฺเหตํ โปราณเหติ

ทฺรวตาสทฺวุตฺตนิ ตีณิ ภูตานิ สมฺมุสฺสํ
ทฺรวตํ สมฺมุสฺสามีติ โลโก ยมติมลฺลติ
สฺมุสฺสํ ภูตานิ สณฺจานํ มนสา กณฺหโต ยถา

ปัจจกฺขโต สฺมุสฺสามีติ ฅาตพฺพา ทฺรวตา ตถาติ ฯ

เสสนฺติ ยถาวตฺตรูปาที สตฺตวิธํ รูปํ จเปตฺวา อวสิฏฺฐจํ เอกวิสตีวิธํ
รูปํ ฯ วิญฺญาณสฺเสวาทิ มโนวิญฺญาณสฺเสว ฯ อวธารณน
รูปายตนาทีนมนฺปี มโนวิญฺญาณวิญฺญेยฺยตฺเต นิยมภาวโต น
วิญฺญาตฺตรูปตาทิ สงฺกรากาวิ ทสฺเสติ ฯ นิปฺพนฺนมนฺปเนตฺถ รูปฺรูปนฺติ
ยเทตฺถ อญฺจวิสตีวิธํ รูปํ นิปฺพนฺนมนฺติ วุตฺตํ รูปํ ตเทว
รูปฺปนฺนลกฺขณโยคโต รูปํ ฯ รูปฺปนํ รูปํ ตํ เอตสฺส อตฺถีติ ยถา
อริสโสติ รูปฺคณฺโยคโต วา ยถา นิลคณฺโยคโต นิลวตฺถนฺติ ฯ
สฺวายํ รูปสทฺโท รุพฺพิยา อตฺสภาเวปี วตฺตตีติ อปเรน รูปสทฺเทน
วิเสเสตฺวา วุตฺตํ รูปฺรูปนฺติ ยถา ติลเตลล์ ทุกฺขทุกฺขนฺติ
จ ฯ รูปฺปนสภาวํ รูปนฺติ อตฺถโถ ฯ ยทิ เอวํ อากาสธาตฺวาทินํ
กถํ รูปภาโวติ ฯ นิปฺพนฺนรูปสฺส ปริจฺเฉทวิการลกฺขณภาวโต
๑. ม. ยถาวตฺตํ รูปาทิสตฺตวิธํ. ๒. ม. นิปฺพนฺนรูปํ ปเนตฺถ รูปฺรูปํ นามาติ.

วิสุทิมคค สัวณณาย

ตคคตีกเมวาทิ รูปนุเตว วุจติ ฯ วสนติ เอตถ จิตตเจตสิกกา
ปวตตุนตีติ วตถุ จิตตตัสมปยุตตानัน อารฐาฐติ รูปิ ฯ ตมปน
ฉพิธิ ฯ ตตถ หทยรูปิ วตถุเอว มโนชาตุมโนวิญญาณชาตุนัน
นิสฺสยภาวโต น ทวาริ อณณนิสฺสยानัน จกฺขาทิ วิย ฯ ยถา हि
จกฺขาทินิ สมนฺปฏิจฺจนาทินัน ปวตฺติยา ทวาริ โหนติ น เอวิ
หทยวตถุ ฯ เตन วุตฺติ ยมฺปนเนตถ หทยรูปิ นาม ตํ วตถุ น
ทวารนฺติ ฯ วิญญตฺติทวยิ ทวาริ กम्मทวารภาวโต ฯ ตนฺนิสฺสิตสฺส
จิตฺตูปาทสฺส อภาวโต น วตถุ ฯ ปสาทรูปิ วตถุ เจว
อตฺตสนฺนิสฺสิตสฺส จกฺขุวิญญาณาทิกสฺส ทวารณจ อณณนิสฺสิตสฺส
สมนฺปฏิจฺจนาทิกสฺส ฯ เสถิ เอกวิสตีวิธิ รูปิ วุตฺตปริยายโต เนว
วตถุ น จ ทวาริ ฯ

เอกโตเอว ชาตํ เอกชฺ ฯ นนฺ จ เอกโตเอว ปจฺจยโต
ปจฺจยูปนฺนสฺส อูปตฺติ นตฺติติ ฯ สจจํ นตฺติ รูปชนกปจฺจเยสฺ
เอกโตติ อยเมตถ อธิปฺปาโย น हि รูปูปตฺติ รูปชนกโต
อณณํ ปจฺจยํ อเปกฺขติ ฯ ทฺวิชนฺติอาทิสฺสปี เอเสว นโย ฯ
อิมสฺนฺติ อิมสฺ ปเกทานัน วเสน ฯ กम्मชเมวาทิ กम्मโตเอว
ชาตํ ฯ จิตฺตชเมวาทิ เอตถापि เอเสว นโย ฯ จิตฺตโต จ
อฺตุโต จ ชาตฺนฺติ กาเลน จิตฺตโต กาเลน อฺตุโตติ เอวิ จิตฺตโต
จ อฺตุโต จ ชาตํ ทฺฐสฺพิ ฯ ตํ ทฺวิชฺ ทฺวิहि ชาตฺนฺติ ฯ ปฺรโต
ทฺวิสฺปี เอเสว นโย ฯ สทฺทายตฺนเมวาทิ เอตถ ยํ จิตฺตชฺ สทฺทายตฺนํ

ขนฺธนิทุเทส วณณนา

ตํ สวิณฺณตฺติกเมวาทิ เอเก ๑ อวิณฺณตฺตโกปี อตฺถิ วิตกฺกวิจฺจาร-
สทฺโทติ โปราณา ๑ วิตกฺกวิจฺจารสทฺโท น โสตวิณฺณเยยฺยติ หิ
เอวมปฺวตฺตํ มหาอฏฺฐกถาวาทํ นิสฺสาย จิตฺตสมฺภูจฺจานสฺส สทฺทสฺส
วิณฺณตฺตียา วินาปี อปฺปตฺตติ อิจฺฉิตพฺพา ๑ น หิ วิณฺณตฺติกาย
ตาย วาจาย วิณฺณตฺตตี วจนโต อโสตวิณฺณเยยฺยน สทฺเทน สห
อฺปฺปชฺชติ ๑ เอวํ สนฺเตปี จิตฺตเชนาปี สทฺททวนฺเณ ภวิตพฺพํ ๑ โส
จ วาทิ สทฺโท จ โหติ น โสตวิณฺณเยยฺโย จาติ วิรุทฺธเมเวตฺนฺติ
มณฺณมานะหิ สงฺกหกาเรหิ ปฏิกฺกขิตฺโต ๑ อปฺเร ปน มหาอฏฺฐกถาวาทํ
อฺปฺปฏิกฺกขิปิตฺวา ตสฺส อธิปฺปายํ วณฺณนฺติ ๑ กถํ ๑
ชีวหาตาลุจฺจนาทิกํ วิตกฺกสมฺภูจฺจิตํ วิณฺณตฺตีสหชเมว สุขุมํ สทฺทํ
ทิตฺทโสเตน สุตฺวา อาทิสฺตีติ สุตฺเต ปฏฺฐาเน จ โอพาริกํ สทฺทํ
สนฺธาย โสตวิณฺณานสฺส อารมฺมณปจฺจยภาโว วุตฺโตติ อิมินา
อธิปฺปายเณ วิตกฺกวิจฺจารสทฺทสฺส อโสตวิณฺณเยยฺยตา วุตฺตาติ ๑ ตํ
จตุชฺชํ ๑ อวเสสนฺติ อวินิพฺโภกรูเปณ สทฺธี อากาสธาตุมหา ๑

[๒๒] ลกฺขณรูปํ ปน น กุโตจิ ชาตฺนฺติ กุโตจิปิ ปจฺจยโต
น ชาตํ นาปี สยเมว ชาตํ ปจฺจเยหิ วินา สยเมว ชาตสฺส สพฺเพน
สพฺพํ อภาวโต ๑ กถมฺปเนตํ วิณฺณตฺตพฺพํ ลกฺขณรูปํ น ชาตตีติ ๑
ลกฺขณาภาวโต ๑ อปฺปตฺตติมนฺตานนฺทหิ รุปรายตนาทินํ ชาตืออาทินิ
ลกฺขณานิ วิชฺชนฺติ น เอวํ ชาตืออาทินํ ตสฺมา วิณฺณตฺตพฺพเมตํ
๑-๒. ม. วิตกฺกวิปฺฝารสทฺโท. ๓. อภ. ส. ๓๔/๒๑๖. ๔. ม. วิตกฺกวิปฺฝารสทฺทสฺส.

วิสุมุคค ส่วณนย

ชตอิอทนี น ชยนตตี ๑ สย ปนต ชตอิอทนี ชตอิอทนี
 ลกษณน วิชชนตตี ๑ ตนุน ๑ กสม ๑ ตถ สตอิอนวณจันน-
 ปตตีโต ๑ ยท หิ ชตอิอทนี ชตอิอทมนตนิ สย ตนปี
 ชตอิอทมนตนิ ตนปี ชตอิอทมนตนิตี อนวณจันเมว อปชชต
 ตสม สฏฐ วุตต ชตอิอทนี น ชยนตตี ๑ เตนห น
 หิ อปปทส อปปโท อตติ อปปนสน สจ ปรีภกภทตต
 อิตทวณตตี ๑ ชรณมณตตี อตโต ๑ ตตถ อปปโท นตตีตี
 เอเตน อปปทส ชรณมณภวมาห ๑ อตตี อปปท กโต
 ชรณมณตตี มตตคคหเนน ชรณมณส อปปทภวมาหปี ๑
 ยท เอว ชตีย กโตจ ชตตวจัน กถนต อห ยมปีตี
 อท ๑ ตตถ กิจจันภวลภณ ๑ ทิณจตตติ เยเต จิตตทโย
 รุภยตนาทนี รุภน ชนภจย เตส ตปปทน ปตอิอนุ-
 ปตพยปารัน โย โส ปจยภวปลภณโย กิจจันภว-
 ลภณ ๑ ตท ชยมนัน รุภยตนาทนี รมัน วิกภภเวน
 อปปลภมณต สนชย เวเนยปลภคลวเสน ชตีย กโตจ ปจยโต
 ชตตต ปาลี ย อนนถต ยถต จิตตสมณจันตทวิณตตตี-
 อทนี ๑ อยณเหตุท สจเขปโต ๑ ยท ปจยชมเมหิ รุภทโย
 อปปชชยย เตส ปจยภวปลภณ อปปลภมณ รุภทโย
 ตโต ปเร ปจจ จ อนนปลภภมมา ตโต อปปชชตตี วิณถยณตตี
 เอว ชตปี เวทพพ ๑ ยท เอว นปีปรยโต ชตีย กโตจ
 ๑. ม. กิจจันภวภณ. ๒. ม. กิจจันภวภณ. เอวมปรีปี.

ขนฺธนิทุเทศ วณณนา

ชาตตา สิฑฐา อถ กสฺมา เวเนยฺยปฺกฺคฺลวเสนาติ วุตฺตฺนฺติ ฯ
นยิทเมวํ ชายมานชฺมมวีการภาเวน อุปลพฺภมานตฺตา ยทิ หิ
ชฺมโม วิย อุปลพฺภเกยฺย ชาติ นิปฺปริยาโยเยว ตสฺสาปี กุโตจิ
ชาตภาโว น เอวมฺปลพฺภติ อถโข วีการภาเวน ตสฺมา วุตฺตํ
เวเนยฺยปฺกฺคฺลวเสนาติ ฯ ตทา กิร โสตฺถนํ เอวํ จิตฺตํ อุปฺปนํ อัย
ชาติ สพฺเพสํ ชฺมมานํ ปภโว สยญจ น กุโตจิ ชายติ ยถาตํ
ปกตฺติวาทีนํ ปกตฺติเต เตนํ เนสํ มิจฺจาคาหํ วิชฺเมนฺโต สตฺถา
อุปฺจโย สนฺตฺติเต ทฺวิธา ภินฺนิตฺวา กุโตจิ ปจฺจยโต ชาตญจ กตฺวา
เทเสตี น ปน ชรามรณํ ปจฺจยชฺมมานํ กิจฺจานุภาวกฺขณ
อทสฺสนโต ฯ ยทิ เอวํ กถํ ชรามรณํ ปฏฺิจฺจสมฺปฺปนฺนฺติ
ปริยาเยน สฺสฺเตวํ วุตฺตํ ฯ ยสฺมา ปฏฺิจฺจสมฺปฺปนฺนํ ชฺมมานํ
ปริปากภฺงกตฺาย เตสฺ สนฺเตสฺ โหติ น อสนฺเตสฺ น หิ อชาตํ
ปริปจฺจติ ภิชฺชติ วา ตสฺมา ตํ ชาติปจฺจยตํ สนฺชาย ชรามรณํ
ปฏฺิจฺจสมฺปฺปนฺนฺติ ปริยาเยน สฺสฺเตวํ วุตฺตํ ฯ โย ปเนตฺถ กามภาวาทิสฺ
กมฺมาทีนา ปจฺจเยน โยนิวิภาคโต ปฏฺิสนฺธิยํ ปวตฺติยญจ รูปชฺมมานํ
ปวตฺติเกโท วตฺตพฺโพ โส ปฺรโต ปฏฺิจฺจสมฺปฺปาทกถายํ
อาวีกวิสฺสตีติ น วุตฺโตติ ทฺฐรพฺโพ ฯ

รูปกฺขนฺธนิทุเทศวณณนา^๑ ฯ

ยฺกิลฺลิจฺติ อนวเสสปริยาทานทีปเกน ปททฺวเยน เวทยิตสฺส
พหุเกทตํ ทสฺเสนฺโต วุจฺจมานํ ราสฏฺุจํ อุลลึงฺเกติ ฯ เวทยิตํ
๑. ม. ตํ เนสํ. ๒. ม. ปริยาเยน สฺสฺเตติ เทว ปาจา นตฺถิ. ๓. ม. สฺสฺเตสฺ.
๔. ม. อิติ รูปกฺขนฺธนิทุเทศวณณนา.

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณนํ

อารมฺมณฺรสาณฺภวนํ ลกฺขณํ เอตฺตสฺสชาติ เวทียิตลกฺขณํ ฯ สพฺพนฺตํ
ธมฺมชาตฺตุนฺติ อธิปฺปาโย ฯ ปุพฺเพ วา รูปกฺขนฺธกถายํ วุตฺตํ
อธิการโต อานตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพิ ฯ เอกโต กตฺวาติ อตีตาทิ-
เภทภินฺนํ สพฺพนฺตํ พุทฺธิยา เอกโต กตฺวา ฯ เอวญฺหิ ราสฏฺฐสฺส
สมฺภโว ฯ นีลาทิเภทสฺส อารมฺมณฺสส สลฺยชานนํ นีลํ ปิตํ
ทีฆํ รสฺสนฺติ จ อาทินา สลฺยญฺอุปาทวเสน ชานนํ คหณํ ลกฺขณํ
เอตฺตสฺสชาติ สลฺยชานนลกฺขณํ ฯ อภิสงฺขรณํ आयุหนํ พยาปาราปตฺติ
อภิสนฺทหนํ วา ฯ อุภยถาปิ เจตนาปฺชานตํ สงฺขารกฺขนฺธสฺส
เอวํ วุตฺตํ อภิสงฺขรณลกฺขณนฺติ ฯ ตถา हि สุตฺตฺตฺนตฺตภาชนีเย
สงฺขารกฺขนฺธํ วิกฺชนฺเตน ภควตา จกฺขุสมฺมสฺสชา เจตนาตีอาทินา
เจตนา ว วิกตฺตา ฯ มินิตพฺพวตฺถุ นาทิยา มินมาโน ปฺริโส วีย
เยน สลฺยชานนปฺชานนาการวิสิฏฺฐเจเน^๑ อากาเรน วิสยํ กณฺหติ ตํ
อารมฺมณฺอุปทฺธิสงฺขาตํ วิชานนํ ลกฺขณํ เอตฺตสฺสชาติ วิชานนลกฺขณํ ฯ
อิตเร เวทนากฺขนฺธาทโย สุวิญฺญเยยฺยา โหนฺตีติ วิญฺญาณน เอกุป-
ปาทาทีภาวโต สมานชาติอาทีวิภาคโต จ ฯ อตฺตนา วิชานน-
ลกฺขณนฺติ วุตฺตมตฺถิ สุตฺเตน สมตฺถตฺถุ ยํภิจฺฉิตีอาที วุตฺตํ ฯ

ยถาปฺจยํ ปวตฺติตมตฺตเมเวตํ ยทีทํ สภาวธมฺโมติ ทสฺเสตฺถุ
วิชานนลกฺขณนฺติ ภาวสาธนวเสน วุตฺตํ ฯ ธมฺมสภาวา วินิมฺตฺโต
โกจิ กตฺตา นาม นตฺถิตี ตสฺเสว กตฺตภาวํ ทสฺเสตฺถุ วิชานาตีติ

๑. อภ. วิ. ๓๕/๑๐. ๒. ม. สลฺยชานนาการวิสิฏฺฐเจเน.

ขนฺธนิทฺเทส วณฺณา

วุดฺดี ๑ ยํ วิชานนญฺเณ วิญฺญาณํ ตทฺเว จินฺตนาทิกญฺเณ จิตฺตํ
มนนญฺเณ มโนติ ปริยายโตปิ นํ โโพเชติ ๑ เอตฺตาวตฺตาจ ขนฺธโต
เกทโต ปริยายโต จ วิญฺญาณํ วิภาวิทํ โหติ ๑ ชายนฺติ เอตฺถ
วิทฺติสาปิ สทฺธิสาการตี ชาตี สมานากาโร ๑ สทา ปนํยํ ชาตี
กามํ อนนฺทวิชา นานปฺปการา ตํ อธิชาธิปฺเปตเมว ปน ทสฺเสนฺโต
กุสฺลํ อกุสฺลํ อพฺยากตญฺจาตี อาห ๑

[๒๓] ตตฺถ กุสฺลญฺเณ กุสฺลํ ๑ กายํ กุสฺลญฺโง นาม
อาโรคฺยญฺโง อนนฺทชฺชญฺโง สุขวิปากญฺโง ๑ อาโรคฺยญฺเณนาปิ ทิ
กุสฺลํ วุจฺจตี กจฺจิ นุ โภโต กุสฺลนฺตฺติอาทิสฺสํ อนนฺทชฺชญฺเณนาปิ
กตโม ปน ฆนฺเต กุสฺโล กายสมาจาโร โย โข มหาราช
อนนฺทชฺช กายสมาจาโรติอาทิสฺสํ สุขวิปากญฺเณนาปิ กุสฺลนํ
ภิกฺขเว ฆมฺมานํ สมหานนฺตฺติอาทิสฺสํ กุสฺลจิตฺตญฺหิ ราคาทินํ
เจตสิกโรคานํ อนฺทชฺชสภาวานํ ปฏฺธิปภฺขภาวโต สุขวิปากวิปฺจจนโต
จ อโรคํ อนนฺทชฺชํ สุขวิปากญฺจาตี ๑ สทฺทตฺถโต ปน กุจฺฉิต
ปาปฆมฺเม สลยตี จลยตี กมฺเปตี วิทฺธฺเสตีตี กุสฺลํ ๑ กุจฺฉิตน
วา อากาเรน สยนฺตีตี กุสฺสา ปาปฆมฺมา เต กุเส ลฺลนาตี
ฉินฺทตีตี กุสฺลํ ๑ กุจฺฉิตานํ วา สานโต ตนฺนกรณโต ญาณํ กุสฺลํ
นาม เตน ลาดพฺพิ คเหตุพฺพิ ปวตฺเตตพฺพนฺติ กุสฺลํ ๑ ยถา
วา กุโส อุกฺยภาคคตี หตฺถปฺปเทสํ ลฺลนาตี เอวมิตํ อฺปฺปนา-
๑. ม. โภย. ๒. ชาตก... ๑๐/๔๐๐ ๑ ๓. ม. ม. ๑๓/๕๐๒. ๔. ที. ปา. ๑๑/๘๐.

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณาย

นุปฺปนฺนวเสน อุภยภาคคตํ สงฺกิลเลสปกฺขํ ลุณาติ ฉินฺนทติ ตสฺมา
กุโธ วิย ลุณาตีติ กุสลํ ฯ กุจฺจนิตานํ วา สวชฺชชมฺมานํ สลนโต
สํวณฺโต กุสลํ ฯ กุสลชมฺมวเสน หิ อกุสลปฺปวตฺตินิกฺวเรณ
อปฺปวตฺตติภาวปาทเนน จ มนฺจฺฉนฺนเจสุ ทฺวาเรสุ อปฺปวตฺตติยา
ลํวตา ปิหิตา โหนฺติ ฯ กุจฺฉิตฺเต วา ปาปชฺชเม สลยติ กมฺเปติ
อปเนตีติ กุสลํ ฯ กุจฺฉิตานํ วา ปาณาติปาตาทีนํ ปาปชฺชมานํ
สวณฺโต นิสวณฺโต เตชนฺโต กุสา โทสโลภาทโย โทสาทีนญฺหิ
วเสน เจตฺตนาติ กุชฺชภาวปฺปวตฺตติยา* ปาณาติปาตาทีนํ มหาสวชฺชชตา
เต กุเส ลุณาติ ฉินฺนทตีติ กุสลํ ฯ กุจฺฉิตานํ วา สวณฺโต
อนุตฺตรณฺโต วินาสนฺโต กุसानิ ปุณฺณกิริยวเสน ปวตฺตตานิ สทฺธาทีนํ
อินฺทฺริยานิ เตหิ ลลพฺพํ ปวตฺตเตตพฺพนฺติ กุสลํ ฯ กุฉิตฺติ วา
ภุมิ วุจฺจติ ฯ อธิฏฺฐานภาเวน ตํสทิสฺสฺส อตฺตโน นิสฺสยภูตฺสฺส
รูปารูปปฺปพฺพชฺชสฺสสมฺปตฺติ อายติญฺจ อนฺุทหนนฺน วินาสนฺโต กก สियฺนฺตีติ
กุสา รากาทยิ เต วิย อตฺตโน นิสฺสยฺสฺส ลวณฺโต ฉินฺนทนฺโต
กุสลํ ฯ ปโยคสมฺปาทิตา หิ กุสลชมฺมา อจฺจนฺตเมว รูปารูปชฺชเม
อปฺปวตฺตติกรเณน สมฺจฺฉนฺนทนฺตีติ ฯ

น กุสลนฺติ อกุสลํ ฯ กุสลปฺปฏฺฐิกฺขนฺติ อตฺถโล ฯ น
กุสลนฺติ หิ กุสลปฏฺฐิกฺขเปเนน อกุสลปทฺสฺส อวยวภเวเนน อตฺถ
วุจฺจมาเน ยถา ยํ ชมฺมชาตํ น อโรคฺยํ^๑ น อนวชฺชํ น
สุขวิปากํ น จ โกสลลสมฺภูตํ ตํ อกุสลนฺติ อยมตฺถโล ทสฺสีโต โหติ
๑. ม. ติกฺขภาวปฺปวตฺตติยา. ๒. ม. อโรคํ.

ขนฺธิทฺเทศ วรรณนา หน้าที่ 63

เอวํ ยํ น กุญฺฉิตานํ สตนสภาวํ น กุสฺสานํ ลวนสภาวํ น กุเสน
นํ กุเสหิ วา ปวตฺเตตพุทฺธํ น จ กุโธ วิย ลวนกํ ตํ อกุสฺสํ
นามาติ อยมฺปิ อตุโธ ทสฺสิติโต โหติ ฯ เอตถ จ ยสฺมา
กุสฺสํ อกุสฺสสฺส อชฺชวิปจฺจนิกฺกุตํ ยโต เจตสิกโรคฺคปฏิปกฺขาทิภาวโต
อโรคาธิปริยาเยนปิ โภชิตํ ตสฺมา อกุสฺสมปฺน กุสฺลสฺส
อชฺชวิปจฺจนิกฺกุตฺนฺติ วุตฺตํ กุสฺลปฏิปกฺขนฺติ อตุโธติ ฯ ตมปฺน
ยถากุณฺมํ ปฺหายกปฺปหาตพฺพภาเวเนวาทิ ทฏฺฐพฺพํ ฯ

น พฺยยากตฺนฺติ อพฺยยากตํ ฯ กุสฺลากุสฺลภาเวเนว อกฺกิตฺนฺติ
อตุโธ ฯ ตตฺถ กุสฺลภาโว อนวชฺชสฺสวิปากฺกฺโข อกุสฺลภาโว
สวชฺชทกฺขวิปากฺกฺโข ตทฺถกฺขภาเวเนว อวุตฺตนฺติ วุตฺตํ โหติ ฯ เอเตเนว
อโรคฺสโรคาทิภาเวเนว จ อวุตฺตตา สํวณฺณิตาติ ทฏฺฐพฺพา ฯ
เอตถ จ กุสฺสํ อกุสฺสนฺติ จ วตฺวา อพฺยยากตฺนฺติ วุตฺตตฺตฺตา กุสฺลา-
กุสฺลภาเวเนว อวุตฺตตา วิญฺญาตฺติ น ปการนฺตเรเนว อวุตฺตตา
เจตฺถ น ตถา อวตฺตพฺพตามตฺเตเนว อตฺโข ตทฺถกฺขวินิมุตฺตสภาวตฺยา
เตสํ ฆมฺมานนฺติ ทฏฺฐพฺพํ ฯ ตถา เหน็ด อวิปากลกฺขณฺณํ วุจฺจติ ฯ

ภุมิเกทโตติ ภวนฺติ เอตถ ฆมฺมาติ ภุมิ จานํ อวตฺถา จ ฯ
อวตฺถาปี หิ อวตฺถาวนฺตานํ ปวตฺติภฺจฺจํ วิย กยฺหติ ฯ เอวํ
เนสํ สุขคฺคหณฺณํ โหตีติ ฯ ตตฺถ โลกียา ภุมิ จานวเสเนว
เวทิตพฺพา ฯ โลกุตฺตรา อวตฺถาวเสเนว เวทิตพฺพา^๓ ฯ โลกียา วา
จानาวตฺถาวเสเนว โลกุตฺตรา อวตฺถาวเสเนว ฯ กามาวจรนฺติ เอตถ
๑. ม. นสฺสทโท นตฺถิ. ๒. ม. อัย ปาโธ นตฺถิ.

วิสุทธีมคฺคส์วณณนํย

วตฺตกาโม กิเลสกาโมติ เทว กามา ฯ เตสุ วตฺตกาโม วิเสสโต
ปณฺจ กามคฺคณา กามิยฺนฺตํติ ฯ กิเลสกาโม ตณฺหา กามตํติ ฯ เต
เทวปี สหิตา หุตฺวา ยตฺถ อวฺจรฺนฺติ ตํ กามาวจฺริ ฯ กิ ปน
ตณฺติ ฯ เอกาทสฺวิโร กามภโว ฯ อิทํ เขภฺยฺเยน ตตฺถ อวฺจรฺติ
ปวตฺตตํติ กามาวจฺริ เอกสฺส อวฺจรฺสทฺทสฺส โลปี กตฺวา ฯ
เอวํ รูปารูปาวจฺรานิปี เวทิตพฺพานิ รูปตณฺหา รูปํ อรูปตณฺหา
อรูปนฺติ กตฺวา ฯ อถวา ฯ กามตณฺหา กามิ อุตฺตรปทโลเปน ฯ
อวฺจรฺติ เอตฺถาติ อวฺจฺริ กามสฺส อวฺจฺริ กามาวจฺริ ฯ เอวํ
รูปาวจฺรารูปาวจฺรานิปี เวทิตพฺพานิ ฯ โลกโต อุตฺตรตํติ โลกุตฺตรํ
กุสลสฺส อธิปฺเปตตฺตา ฯ อิตฺรมปฺน โลกโต อุตฺตนิณฺนํติ โลกุตฺตรํ ฯ
โสมนสฺสเปกฺขานาณสงฺขารเกทฺโตติ เอตฺถ โสมนสฺสเปกฺขานาทิ
ตาว ยตฺโต เตสํ ภินฺนสภาวตฺตา ฅานสงฺขารเกโท ปน กถนฺติ ฯ
นํยํ โทโส ฅานสงฺขารคโต เกโท ฅานสงฺขารเกโท เตสํ
ภาวาทวาทคโตติ กตฺวา ฯ โสภนํ มโน สุนฺหํ วา มโนเอตฺสฺสาติ
สุมโน ตสฺส ภาวो โสมนสฺสํ มานสิกฺขนาเวทนารุพฺพิยา ฯ
โสมนสฺสเสน อูปฺปาทโต ปญฺจาย ยาว ภงฺกา สหคตํ ปวตฺตํ ตํสฺสจฺ
สมฺปยุตฺตณฺติ อตฺถโธ ฯ โสมนสฺสสหคตฺตา จสฺส อารมฺมณฺวเสน
เวทิตพฺพา ฯ อิกฺุจฺรารมฺมณฺเ หิ จิตฺตํ โสมนสฺสสหคตํ โหติ ฯ นนฺ จ
อิกฺุจฺรารมฺมณฺํ โลกนียวตฺถ* กถํ ตตฺถ กุสลํ โหตํติ ฯ นยิทเมกนฺติกํ
อิกฺุเจปี อาภิกาทิวเสน กุสลสฺส อูปฺปชฺชนโต ฯ ยสฺส หิ

๑. ม. โส จ เตสํ. ๒. ม. โลกสฺส วตฺถ.

ขณฺฐนิตฺเทศ วณฺณนา

จตุสมฺปตฺติจกุกสฺมาโยคาทิวเสน โยนิโสว อาภโก โหติ ฯ กุสลเมว
จ มยา กตฺตพฺพนฺติ กุสลกรณฺเ จิตฺตํ นิยมิตฺตํ ฯ อกุสลปฺปวตฺติโต
จ นิวตฺเตตฺวา กุสลกรณฺเเอว ปริณมิตฺตํ อภินฺทกรณฺวเสน จ
สมฺมทาจริตฺตํ ตสฺส อิกฺกุเจปปี อารมฺมณฺเ อโลภาทิสมฺปยุตฺตเมว จิตฺตํ
โหติ น โลภาทิสมฺปยุตฺตํ ฯ ฌาณน สมนํ ปกาเรหิ ยุตฺตนฺตฺติ ฌาณ-
สมฺปยุตฺตํ ฯ เอกุปฺปาทาทโยเอว เจตฺถ ปการาติ เวทิตฺตพฺพา ฯ
ตตฺถ กมฺมฺปตฺตฺติ นฺทริยปฺริปากกิลฺลสทฺฐีภาวํ ฌาณสมฺปยุตฺตตํ
การณฺํ ฯ โย หิ ปเรตฺตํ ฌมฺมํ เทเสติ อนวชฺชานํ สิปฺปายตน-
กมฺมายตนวิชฺชาภูจฺจานานํ สิกฺขาเปตฺติติ เอวมาทิกํ ปญฺญาสํวตฺตนิคํ
๑ กโรติ ตสฺส กมฺมฺปนิสฺสยวเสน กุสลจิตฺตํ อุปฺปชฺชมานํ ฌาณ-
สมฺปยุตฺตํ โหติ ตถา อพฺยาปชฺเช โลเก อุปฺปนฺนสฺส อุปฺปตฺตี
นิสฺสาย ฌาณสมฺปยุตฺตํ โหติ ฯ วุตฺตตฺถเหตฺตํ ตสฺส ตตฺถ สฺขินอ
ฌมฺมปทานิปี ลวณฺติ^๑ ทนฺโธ ภิกฺขเว สตฺตฺตฺวาโท อถ โข โส สตฺตฺโต
จิปฺปเมว วิเสสภวตี โหตีติ ฯ ตถา ปญฺญาทสํ ปตฺตสฺส อินฺทริย-
ปฺริปากํ นิสฺสาย กุสลํ อุปฺปชฺชมานํ ฌาณสมฺปยุตฺตํ โหติ เยน
ปน กิลฺลสา วิภฺขมฺภิตา ตสฺส กิลฺลสทฺฐีภาวํ นิสฺสาย ฌาณ-
สมฺปยุตฺตํ โหติ ฯ วุตฺตมฺปิ เจตฺตํ โยคา เว ชายเต ภูริ อโยคา
ภูริสฺงฺขโยติ^๒ ฯ อตฺตโน วา ปฺรสุส วา สมฺมสฺสาหชนิตฺตํ จิตฺตํ
ปโยคสฺงฺขาตํ^๓ สฺงฺขรณฺํ สฺงฺขาโร โส เอตฺสฺส นตฺถีติ อสฺงฺขารํ ฯ
๑. ม. ปริณามิตฺตํ. ๒. ม. ปญฺญาสํวตฺตนิคํ. ๓. ม. ปฺลวณฺติ. ฌมฺมปทานิปีลปฺนฺตฺติปี.
๔. บ. ๒๕/๔๔. ๕. ม. จิตฺตปโยคสฺงฺขาตํ.

วิสุทธีมคฺค สัวณณาย

เตน ปน สห สงฺขารน วตฺตตีติ สสงฺขาริ ฯ ฌาณน วิปฺปยุตฺตํ
วิรหิตนฺติ ฌาณวิปฺปยุตฺตํ ฯ วิปฺปโยโคติ เจตฺถ ฌาณสฺส อภาโว
อปฺปวตฺตติเยวติ ทฎฺฐพฺพํ ฯ อุเปกฺขตีติ อุเปกฺขา เวทยมานาปี
อารมฺมณํ อชฺฌุเปกฺขติ มชฺฌตฺตตการสณฺจิตฺตตฺตาติ อคฺคโถ ฯ
อถวา ฯ อุเปตา สุขทฺถุขานํ อวิรุทฺธา อิกฺขา อนฺุภวณฺนติ อุเปกฺขา ฯ
อถวา ฯ อิกฺกุเจ จ อนิกฺกุเจ จ อารมฺมณฺเ ปกฺขปาทาภาเวน อุปฺปตฺติโต
ยฺตุตฺติโต อิกฺขติ อนฺุภวตีติ อุเปกฺขา ตาย สหคตฺนติ อุเปกฺขา-
สหคตํ ฯ เสถิ สพฺพํ เหฎฺฐา วตฺตตฺนยเมว ฯ เอวํ อฏฺฐกามาจร-
กฺุสลจิตฺตานิ อฏฺฐทิสิตฺวา อิทานิ เตถิ ปวตฺตติอาการิ ทสฺเสตฺถึ ยทา
หิติ อาทิจ อารทฺธิ ฯ

ตฺตถฺ ปฏฺฐิกาทฺทกาทิสมฺปตฺตินฺติ เอตฺถ อาทิสทฺเทน เทส กาล-
กฺลยาณมิตฺตาทิสมฺปตฺตี สงฺกณฺหาติ ฯ อณฺุณํ วา โสมนสฺส-
เหตุนฺติ เอตฺถ อณฺุณคฺคหณฺน สทฺธาพฺพุลตา วิสุทฺธิทฺฐิจิตฺตา
กฺุสลทฺริยาย อานิสฺสทฺสสาวิตา โสมนสฺสปฏฺฐิสนฺธิตา เอกาทส
ปีติสมฺโพชฺฌนฺจกฺุฏฺฐานินฺยา ฌมฺมาติ เอวมาทินิ สงฺคโห ฯ อาทินยปฺ-
ปวตฺตนฺติเอตฺถ อาทิสทฺเทน น เกวลํ อคฺคิ ยิกฺกุณฺติอาทินิ นวณฺุณเวย
สมฺมาทิกฺกุจิวตฺถุณิ คหณิ อถโฆ ฌมฺมวิจยสมฺโพชฺฌนฺจกฺุฏฺฐานิน-
ยาทินมฺปิ สงฺคโห เวทิตพฺโพ ฯ ปฺรกฺขิตฺวาติ ปฺพพฺพกมฺมิ กตฺวา ฯ
ตณฺุจ โฆ สหชาตปฺพพฺพกมฺวเสน มโนปฺพพฺพกมา ฌมฺมาติอาทิสฺ*

๑. ม. ปฺรกฺขิตฺวาติ. เอวมฺปฺริปี. ๒. จ. ฐ. ๒๕/๑๓.

ขนฺธนิทฺเทส วณฺณนา

วีย สมฺปโยคสฺส อธิปฺเปตตฺตา ๑ อัสสีทฺนุโตติ โลกมจฺจริยาทิวเสน*
ปฺญณฺกิริยาย สัสสีทํ สงฺโกจํ อนาปฺชฺชนฺโต ๑ เตน มุตฺตจาคตาที
ทสฺเสติ ๑ อนุสฺสาหิโตติ เกนจิปิ น อฺสฺสาหิโต ๑ สรฺสโต หิ ปฺญณ-
ปฺฏิปฺตฺติทสฺสนมิตํ ๑ ปฺเรหิติ ปน ปากฺกฺสฺสาหนทสฺสนํ ๑ ทานาทินิติ
ทานํ สีสํ ยาว ทิฏฺฐชฺชุกมฺมนฺติ อิมานิ ทานาทินิ ทส ปฺญณานิ ๑
ทานาทินิติ วา ทานสึลภาวนามยานิ อิตเรสมฺปิ สตฺตฺตฺนํ เอตฺถ-
วฺนฺโตคฺชตฺตา ๑ ยตฺถ สยํ อฺปฺปชฺชนฺติ ตํ สนฺตํ ปฺนฺนฺติ ปฺชฺช-
ภวผลิ* นิพฺพตฺเตนฺตฺติ วา ปฺญณานิ ๑ อสฺส ปฺญณเจตฺตนา
สมฺภฺกิโน ๑ อมุตฺตจาคตา เทยฺยธมฺเม สาเปกฺขจิตฺตตฺตา ๑ อาทิสทฺเทน
สึลสมาทานาทิสฺส อนฺธิมุตฺตตฺตาที สงฺกณฺหาติ ๑ ตทฺเววติ โสมนสฺส-
สทฺทตฺตาทินา สทิสตฺตาย วุตฺติ ๑ สทิสมฺปิ หิ ตทฺเววติ โวหริยติ
ยถา สาเอว ติตฺติริ ตานิเยว โอสฺธานิติ ๑ อิมสฺมิณฺหิ อตฺถเอติ
ลีนสฺส จิตฺตสฺส อฺสฺสาหนปโยคสงฺขาเต อตฺถ ๑ เอตฺนฺติ สงฺขารโรติ
เอตํ ปทํ ๑ ปฺพพโยคสฺสาติ ปฺญณฺกิริยาย สงฺโกเจ ชายมาน
ตโต วิเวเจตฺวา สมฺสฺสาหนวเสน ปวตฺตสฺส จิตฺตปโยคสฺส ๑
ปฺพพคฺคหณฺณเจตฺถ ตถา ปวตฺตปฺญณานิสงฺขารวเสน* โส สงฺขาร
โรหิตฺติ กตฺวา วุตฺติ น ตสฺส สงฺขารสฺส ปฺพพกาลิกตฺตา ๑
อตฺถิ ทินฺนฺนฺติอาทินยปฺวตฺตตฺตา สมฺมาทิฏฺฐิยา อสมฺภวทสฺสนตฺถิ
พาลทารกคฺคหณฺ* ๑ สัสสีทฺนุสฺสาหนาทสฺสนตฺถิ สหสาคหณฺ ๑
โสมนสฺสสรฺหิตา โหนฺติ ปฺญณํ กโรนฺตฺตาติ อธิปฺปาโย ๑ โสมนสฺส-
๑. ม. สิลอกมจฺจริยาทิวเสน. ๒. ม. ปฺชฺช ภวผลิ. ๓. ม. ตถापวตฺตปฺพพ-
กิสฺงขารวเสน. ๔. ม. พาลคฺคหณฺ.

วิสุทฺธิมคฺค สํวณณาย หน้าที่ 68

เหตุนี้ อภาว อากมฺมาติ อิทํ นิตฺตสนมตฺตํ ทฏฺฐพฺพํ ฯ
มชฺชตฺตารมฺมตถารูปเจโตสขราราทโยปี หิ อุเปกฺขาสหคตตาย การณํ
โหนตฺติเยวติ ฯ เอวนตฺติอาทิ นิคมนํ ฯ ตยิทํ อฏฺฐวิธมฺปิ
กามาวจรกุสฺลจิตฺตํ รูปรามมณํ ยาว ชมฺมารมฺมณฺนติ จฺจ อารมฺมณฺเส
ยํ วา ตํ วา อาลมฺพิตฺวา อุเปกฺขาสหคตาเหตุกิริยมโนวิญญาณชาตานนฺตรํ
กายทวาราทิหิ ตีหิ ทฺวาเรหิ กายกมฺมาทิวเสน อุปฺปชฺชตฺติ
เวทิตพฺพํ ฯ ตตฺถ ฌาณสมฺปยุตฺตานิ จตฺตาริ ยथा ติเหตุกํ
ปฏฺฐิสฺนฺธิ อุปฺปาเทนฺติ ตथा โสฬส วิปากจิตฺตานิ ผลนฺติ ฯ ยथा
ปนฺน ทฺเหตุกํ ตथा ทฺวาทส ติเหตุกวชฺชานิ อเหตุกมฺปนฺน ปฏฺฐิสฺนฺธิ
ติเหตุกานิ น อุปฺปาเทนฺเตว ทฺเหตุกานิ ปนฺน ทฺเหตุกปฏฺฐิสฺนฺธิทานกาล
ทฺวาทส อเหตุกปฏฺฐิสฺนฺธิทานกาล อฏฺฐ ผลนฺติ ฯ ติเหตุกา
ปนฺน ปฏฺฐิสฺนฺธิ ทฺเหตุเกหิ น โหติเยว ฯ อฏฺฐ ผลนฺตฺติติ เจตํ
ปฏฺฐิสฺนฺธิชนกมฺมวเสน วุตฺตํ ฯ อณฺเณน ปนฺน กมฺมฺนา สเหตุกํ
ภวํกํ อเหตุกสฺส ภวํกสฺส อนนฺตรปฺจฺเจเนน ปฺจฺจโยติ วจนโต
สเหตุกมฺปิ วิปากจิตฺตํ อเหตุกปฏฺฐิสฺนฺธิกสฺส โหติเยว ฯ อิมสฺมิญฺจ
ปฺกฺเข พฺลวตา ปฺจฺเจเนน อุปฺปนฺนํ อสขฺขาริ ทฺพฺพเลน สสขฺขารนฺติ
เวทิตพฺพํ ฯ เย ปนฺน อากมฺโต จ วิปากสฺส อสขฺขารสสขฺขารภาวํ
อิจฺจนฺติ เตสํ มเตน ทฺวาทส อฏฺฐ จ ผลนฺตฺติติ โยเชตพฺพํ ฯ
เอวนตฺติธา ผลํ ทฺทนฺตฺตยเจตํ กามาวจริ สุกตฺติยํ^๑ อุปฺปตฺติ

๑. อภ. ทฺกปฏฺฐาน. ๔๒/๓๕. ๒. ม. กามาวจรสุคตฺติย.

ขณฺฐนิตุเทส วณฺณนา หน้าที่ 69

สุคตฺตคฺคตฺตํ โภคสมฺปทญฺจ กโรติ ฯ นาคสุปณฺณาทีนํปิ หิ ยํ
เทวโภคสมฺปตฺตีสทิสฺส โภคชาตํ อุปฺปชฺชติ ตมฺปิ กามาวจร-
กุสลสฺเสว ผลํ ฯ น หิ อกุสลสฺส อิกฺขํ ผลํ อตฺถิติ ฯ

[๒๔] รุปราวจริ ปณฺาติ ปณฺสทฺโท วิเสตฺตฺตฺตฺตโค ฯ เตน ยถา
กามาวจริ กิเลสานํ ตทงฺคปฺปหานมตฺตกริ น เอวมิทํ อิทมฺปน
วิกฺขมฺภนปฺปหานกริ ฯ ยถา วา ตํ เวทนาณฺสงฺขารเกทฺโต อฏฺฐธา
ภิชฺชติ น เอวมิทํ อิทมฺปน ตโต อณฺณธา วาตี วกฺขมานวิเสตฺ
โชเตติ ฯ ตมฺปนเนตํ สวตฺตฺกํ สาสวํ วินีวรณญฺจ รุปราวจรณฺติ
ทฏฺฐพฺพิ ฯ สวตฺตฺกํเอวาติ หิ อิมินา อรุปราวจริ นีวตฺเตติ
สาสวณฺติ อิมินา ปจฺมมคฺคจิตฺตํ วินีวรณฺติ อิมินา ปฏฺิฆสทิต-
ทวํ ฯ กตฺถจฺจิ ปณฺจ ฉานงฺคานิ กตฺถจฺจิ จตฺตาริ กตฺถจฺจิ ตีณิ
กตฺถจฺจิ เทว กตฺถจฺจิ อปรานิ เทวติ เอวํ ฉานงฺคโยคเกทฺโต
ปณฺจวิรณฺติ สงฺเขปโต วุตฺตมตฺถํ วิวริตฺถํ เสยฺยถิตนฺตฺตฺตาทิ อารทฺธิ ฯ
ตตฺถ ยํ วตฺตพฺพิ ตํ เหฏฺฐา ฉานกถายํ วุตฺตเมว ฯ ตยิทํ
ภาวนามยเมว หุตฺวา วุตฺตนยเนน ปจฺวีกสิณฺนาทิกํ อาลมฺพิตฺวา
ยถารทํ ฌานสมฺปยุตฺตกุสลานนฺตริ อุปฺปชฺชติ ฯ หินาทิเกท-
ภินฺนํปนเนตํ ยถากมฺมํ พุรหฺมปาริสชฺชทาทิสฺส โสพสฺสุปี พุรหฺม-
โลเกสฺส อุปฺปตฺตฺตฺตนิปฺพาทกนฺติ ทฏฺฐพฺพิ ฯ รูปสณฺณทาสมตฺติกุมาทินา
สมรฺชิตนฺตพฺพิ อรุปราวจริ ฯ จตฺตุนํ อารุปรานนฺติ อุเปกฺขาสมาธิ-
สงฺขาเตหิ จตฺตอารุปรุชฺชมานเหหิ ฯ กรณฺเ หิ เอตํ สามีวณฺํ ฯ
๑. ม. จตฺตฺต อารุปรุชฺชมานเหหิ.

วิสุทฺธิมคฺค สํวณณาย

อารูปปานํ วา โย อารมฺมณาทิกโต สมฺปยุตฺตธมฺเมหิ โยโค
โยคเกโท ตสฺส วเสน ฯ วุตฺตปฺปการณาติ เหฏฺฐา อารูปฺปกถาย
วุตฺตปฺปการณ ฯ ปจฺมนฺติ ปจฺมํ อรูปาวจรกฺุสฺสจฺจิตฺตํ ฯ ทุตฺติยตฺติย-
จตุตฺถานีติ เอตฺถาปี เอเสว นโย ฯ ตานีมานิ ภาวนามยาเนว
หุตฺวา ยถานุปฺพุทฺธิ กสฺสิณฺคฺคาฎฺฐิมากาถํ ปจฺมารูปฺปวิญฺญาณํ
นตฺถิภาวํ อากิณฺจลฺญาตฺนนฺตํ อิมานิ อาลมฺพิตฺวา อุเปกฺขาสหคต-
ฉาณสมฺปยุตฺตกฺุสฺสสถานนฺตรํ อุปฺปชฺชิตฺวา จตุสฺส อรูปฺปพฺรหฺมโลเกสฺส
ปฏฺฐิสฺสนธิปฺปวตฺตติวิปากทายินิ ฯ เสสมฺปนฺเนตฺถ ยํ วตฺตพฺพุทฺธิ ตํ
เหฏฺฐา วุตฺตเมว ฯ ฉวิสุทฺธิปฺรมฺปราย สมฺชิกนฺตพฺพุทฺธิ โลกุตฺตรํ ฯ
ตตฺถ วตฺตพฺพุทฺธิ ปฺรโต อากมฺิสฺสติ ฯ จตฺมกฺคสมฺปโยคโตติ
โสตาปตฺติมกฺโค ยาว อหฺรตฺตมกฺโคติ อิมหิ จตฺุหิ อริยมกฺเคหิ
สมฺปโยคโต ฯ จตฺุพฺพิทฺมฺปิ เจตํ ภาวนามยเมว หุตฺวา นิพฺพานํ
อาลมฺพิตฺวา สฺุณฺณโต วิโมกฺโข อนิมิตฺโต วิโมกฺโข อุปฺปณฺนิหิตो
วิโมกฺโขติ นามเน อุปฺปชฺชติ ฯ สตฺตทฺวาทิภาวฺปตฺตตินิวตฺตกนฺติ
ทญฺฐพฺพุทฺธิ ฯ เอกวีสฺตติวิธํ โหติ นาคิสฺงเขปวิตฺถารนฺเยนาติ อธิปฺปาโย ฯ
กามาวจรเมวาติ เอตฺถ นิกายนฺตฺริยา รุปารูปาวจรมฺปิ อกฺุสฺถํ
อิจฺจนฺตํเตติ เตสํ มตฺตินิเสชนตฺถํ กามาวจรกฺคหณํ ฯ มหคฺคตฺถมฺมียํ
อุปฺปชฺชนตฺมฺปิ ตตฺถ รุปฺธาตฺถยํ ปวตฺตติวิปากํ เทนตฺมฺปิ เอกนฺเตน
กามาวจรเมวาติ ทสฺสนตฺถํ อวชารณํ ฯ ยถิ เอวํ กสฺมา กามา-
วจรเมวาติ ฯ ตตฺถ การณํ วุตฺตเมว ฯ กถํ วุตฺตํ ฯ

ขณฺฐนิตฺเตส วณฺณนา

กามตณฺหา กาโม อุตฺตรโลปโต* อวฺจฺรณฺติ เอตฺถาติ อวฺจฺร กามสฺส
อวฺจฺร กามาวจฺรณฺติ ฯ เอตฺถ หิ กามตณฺหาวิสยตา กามาวจฺร-
ภาวสฺส การณฺ์ วุตฺตา ฯ ยถา รุปารูปตณฺหาวิสยตา รุปารูปา-
วจฺรภาวสฺส เอกํเสน เจตฺ เหวํ อิจฺฉิตพฺพํ ฯ อณฺฺณตา พฺยาปี-
ลกขณฺ์ น สียา ฯ ยถิ หิ อาลมฺพิตพฺพชฺมมวเสน ภูมिवวฺจฺจณฺ์
กเรยฺย เหวํ สติ อนารมฺมณานํ สงฺคโห น สียา ฯ อถ วิปาก-
ทานวเสน เอวมฺปิ อวิปากานํ สงฺคโห น สียา ฯ ตสฺมา อาลมฺพก-
ชฺมมวเสนว ปริยาปนฺนानํ สว กาทพฺพา ฯ อปริยาปนฺนानมฺปน
โลกโต อุตฺตมฺมตย โลกุตฺตรตา อุตฺตริตฺตราภาวโต อนุตฺตรตา
จ เวทิตพฺพา ฯ ปริยาปนฺนาติ จ ปริจฺเจทการิกาย ตณฺฺหาย
ปริจฺฉิซฺช อापฺนนา คหิตาติ อตฺโถ ฯ นนฺฺ เจตฺถ กามตณฺหา
กตมา กามาวจฺรชฺมมารมฺมณา ตณฺฺหา กามาวจฺรชฺมา กตเม
กามตณฺหาวิสยาติ อิตเรตรสนฺนีสฺสยตา โทโสติ ฯ นยิทเมวํ อวิจ-
อาทึเอกาทโสกาสนินฺนตย กิณฺฉิ ตณฺฺหํ กามตณฺหาภาเวน คเหตุวา
ตฺสภาวาย ตณฺฺหาย วิสยภาเวน กามาวจฺรชฺมานํ อุลลภฺชิ-
ตพฺพตฺตา ฯ นิกฺเขปกณฺฺเขปึ เอตฺถาวจฺราติ วจฺนํ อวิจฺปรนิมฺมิต
ปริจฺฉินฺโนกาสา ย กามตณฺฺหาย วิสยภาวํ สนฺฺชาย วุตฺตณฺฺติ
คเหตุพฺพํ ฯ ตโตทกาสตา จ ตณฺฺหาย ตณฺฺนินฺนตย เวทิตพฺพา ฯ
มุลโต ติวิรณฺฺติ ตีณฺ์ อกฺุสทมฺมุตานิ โลภาทีนึ เตสํ วเสน
ตฺสहितมฺปิ ติวิรณฺฺติ อตฺโถ ฯ ตานึ หิ สฺสปตฺติจฺฉิตภาวกรณฺฺตฺตา
๑. ม. อุตฺตรปทโลปโต.

วิสุทธิคุณ คุณคุณ

มูลมวาทิ มูลานิ ฯ โลโก มূল เอตตสชาติ โลกมূল ฯ อสธารณน
นิทุเทโส ยถา เภริสทุโท ยวงุโรติ ฯ ตถา โทสมূল ฯ โมโหเอ
มূল อิมสส นานนุติ โมหมूल ฯ โสมนสสุเปกขาทิกุจิกตสงขาร-
เภทโตติ โสมนสสุเปกขาเภทโต ทิกุจิกตเภทโต สงขารเภทโตติ
ปจเจกั เกทสทุโท โยเชตพุโพ ฯ ยเทตถ วตตพุพิ ตั เหฐจา
วตตตยเมว ฯ ทิกุจิกตสมปยุตตตติ ทิกุจियเว ทิกุจิกตั คูกคต
มุตตคตตติ ยถา ฯ อถวา ฯ วิปริเยสคคาหตย ทิกุจिया คตเมว
น เอตถ คนตพพวตถุ ตถาสถาวนติ ทิกุจิกตั ฯ ตยิท อิทเมว
สจจि โมหมนณนุติ อภินเวสภาวโต โลกเนว สทุธี ปวตตติ
น โทเสน ฯ ยथा หิตีอาทิ โลกมूलจิตตानं ปวตติอาการทสสนं ฯ
มิจฉาทิกุจिनติ อจเจททิกุจिआति मิจฉातिगुजिं ฯ तय हि विपलतु-
जित्ता सत्ता ताव गोचरिषो यव अनुरियलोजरिति प्रलोकं
पुक्तिपिपुवा नत्ति कामसु आतिनवोति यथा तदा कामसु पातपुयत्
आपुञ्जति ฯ आतिसुतेन एससुतो* पकेव विकित तेवयाने
येन यन्ति पुत्तवनुโต วิโสका ตं पसुสนติ पสโว ปकुचिनो ज
देन ते मात्रिपि मेनु* जरुत्तिआतिना नयेन पुत्तमुखतसुสนं
सकुलमोकुमकुकोति एवमातिकं मิจฉातिगुजिं संकणहाति ฯ कामे वाति
एतुถ वासुतो अनियग्गुโจ ฯ देन पुरาहुमनानं सुवณ-
हरणमेव अतिननाथाने सारुञ्च अत्रि अनवञ्च ฯ क्रुन् कुन्
अत्तनो शिवितसुस विवासुस ज अत्तलय मुसावातो अनवञ्चो
๑. ม. เอตวาโก ชิววิสโย. ๒. ม. เอส ปนุโธ. ๓. ม. มิฉุ.

ขนฺธนิทฺเทศ วรรณนา

อิตรโ สวชฺโช ๑ ครุอาทินิ อตฺถาย เปสฺสณฺหฺรณฺนิ อนวชฺช
อิตรโ สวชฺช ภารตฺยทฺทฺสตีตาหฺรณาทิกถา ปาปฺวปฺสฺมาย โหตีติ
เอวมาทิกเก มิจฺฉาคาเห สงฺคณฺหาติ ๑ ทิฏฺฐมฺงฺคฺลาทีนิตฺติ
ทิฏฺฐสฺตมฺมมฺงฺคฺลานิ ๑ สภาวตฺติกฺเขนาติ โลกสฺส มิจฺฉาภินิเวสสฺส วา
วเสน สรเสนเว ติจิเณน กุรุเรน ๑ มนฺเทนฺนาติ ทนฺเชน อติจิเณน ๑
ตาทิสฺมปฺน อตฺตโน ปฺรสฺส วา สมฺมสฺสาหเนน ปวตฺตตีติ อาห
สมฺมสฺสาหิตฺเตนาติ ๑ ปฺรภณฺทํ วา หรตีติ วาสทฺเทน ตถา
ปวตฺตณกมฺมฺสวาทาทินมฺปิ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ ๑ กามานํ วา
อนุกฺขยฺมมานํ ๑ วาสทฺเทน ปฺรสนฺตกสฺส วา ยถาธิปฺเปตตฺตย ๑
ลทฺธิ ตํ กเหตุพฺพนฺติ กหณาทิกํ สงฺคณฺหาติ ๑

[๒๕] ทฺวิธเมว โหติ สมฺปยุตฺตธฺมมวเสน เกทาภาวโต ๑
ยทิ เอวํ กสฺมา โทมนสฺสสทฺทํ ปฏฺิสมฺปยุตฺตณฺติ วุตฺตณฺติ ๑
อสาชารณฺธมฺเมหิ ตสฺส จิตฺตสฺส อฺปลกฺขณฺตํ ๑ ปาณาติปาตาทีสูติ
ปาณาติปาตนาทีสู ๑ อาทิสทฺเทน อทินฺนาทานมฺสวาทเปสฺสณฺ-
หฺรฺสสมฺหปฺปลาปพฺยาปาเท สงฺคณฺหาติ ๑ สภาวตฺติกฺขํ หุตฺวา ปวตฺตมานํ
จิตฺตํ อสงฺขารเมว โหติ อิตรโ สสงฺขารณฺติ อธิปฺปาเยนาห
ตฺติกฺขมฺนทฺปวตฺตติกาเลติ ๑ มนฺทมฺปน หุตฺวา ปวตฺตมานํ เอกํเสน
สสงฺขารเมวาทิ น สกฺกา วิญฺญาตุํ ๑ ยํ สสงฺขารเณ สปฺปิโยเคน
ปวตฺตติ ตํ มนฺทเมว โหตีติ กตฺวา ตถา วุตฺตณฺติ ทฏฺฐพฺพิ ๑

โมหฺกเหตุกํ จิตฺตํ มฺลนฺตฺตวิรหโต อติมฺพฺหํ วิจิกฺฉาอุทฺทจฺจ-

๑. ม. อยถาธิปฺเปตตฺตย.

วิสุทธีมคค สวณณนาย

โยคโต จลจลจลจลจล จูเปกขาสหคตเมว โหติ ๑ น ตสฺส กทาจิปี
สภาวตักขตา อตฺถิ ๑ อารมมณเ หิ สัสปปนวเสน วิกฺขิปปนวเสน
จ ปวตฺตมานสฺส จิตฺตทวยสฺส กิฺทิสเ กิจฺเจ สภาวตักขตายน
อุสฺสาเหตุพฺพตายน วา ภวิตพฺพ ๑ ตสฺมา น ตตฺถ สงฺขารเกโท
อตฺถิ ๑ อณฺเณสุ อกฺุสฺลจิตฺเตสุ ลพฺภมานมฺปี อุทฺทจฺจํ วิเสสโต
เอตฺถเว พลวํ ตโตเอว สมฺปยุตฺตมฺเมสุ ปธานํ หุตฺวา ปวตฺตตฺติติ
อิทเมว อุทฺทจฺเจเน วิเสเสตฺวา วุตฺตํ อุทฺทจฺจสมฺปยุตฺตนฺติ ๑ ตถา หิ
ปาลียํ อิธ สรฺูปโต อุทฺทจฺจํ อากตํ ๑ เอวํ อสาธารณปธานมฺมวเสน
โมหมลํ วิจิกฺกขาสมฺปยุตฺตํ อุทฺทจฺจสมฺปยุตฺตนฺติ ทฺวริชํ วุตฺตนฺติ
ทญฺจพฺพ ๑ อสนฺนิฏฺฐานํ สัสโย ๑ วิกฺเขโป อวฺุปสโม ภนฺตตาทิ
อตฺโถ ๑ ตยิทํ ทฺวาทสฺวิธมฺปี อกฺุสฺลจิตฺตํ นฺน อารมมณฺเณสุ ๒
วา ตํ วา อาลมฺพิตฺวา อุเปกขาสหคตาเหตุกิริยมโนวิญญาณ-
ชาตानนฺตรํ กายทฺวาราทิหิ ตีหิ ทฺวาทเรหิ กายกมฺมาทิวเสน ยถารหํ
ป้าณาติป้าตาทิกมฺมปถวเสน เจว กมฺมวเสน จ อุปฺปชฺชตฺติติ
เวทิตพฺพ ๑ ตตฺถ ฐเปตฺวา อุทฺทจฺจสหคตํ เสสํ เอกาทสฺวิธมฺปี
จตุสฺสปี อป้าเยสุ ปฏฺิสนฺธิ เทติ ปวตฺติวิป้ากํ สุกฺคิยมฺปี อุทฺทจฺจส-
คตมฺปน ปวตฺติวิป้ากเมวาทิ ๑ เอตฺถาห กิมฺปน การณํ
สพฺพทฺพพฺพลํ วิจิกฺกขาสมฺปยุตฺตํ ปฏฺิสนฺธิ เทติ อธิโมกฺขสพฺพภาวโต
ตโต พลวณฺตมฺปี อุทฺทจฺจสหคตํ น เทตฺติติ ทสฺสเนน ป้าหตพฺเพสุ
อวุตฺตตฺตา ๑ อิทญฺหิ ปฏฺิสนฺธิ เทนฺตํ อป้าเยสุ ทเพย ๑

ขนฺธิทเทส วณณนา

อปายคมนียญจ ทสฺสนปฺปหาตพฺพนฺติ ตตฺถ วุจฺเจยฺย น จ วุตฺติ
ตสฺมา ปฏฺิสนฺธิ น เทติ ฯ ปวตฺติวิปากทานมฺปนสฺส น สกฺกา
ปฏฺิกุชฺปิตุ ปฏฺิสมฺภิทาวิภฺงเค อุทฺทจฺจสทฺทเต ฌาณํ ฌมฺมปฏฺิ-
สมฺภิทาตสฺส วิปากे ฌาณํ อตฺถปฏฺิสมฺภิทาติ วณฺโถ ฯ
อปเร ปนาหุ ปุณฺชชนสฺส อุปฺปชฺชมานํ อุทฺทจฺจสทฺทตฺ ทสฺสนปฺ-
ปหาตพฺพสทฺทสทฺทวโถ อุภฺยวิปากมฺปิ เทติ น เสขสฺส
ตททวโถติ ฯ อิทเมตฺถ วิจาเรตพฺพิ ยสฺส วิปากทานํ วุตฺติ กิณฺติ
ภาวนาย ปหาตพฺพิ อุทาหุ โนติ ฯ กิณฺเจตฺถ ยทิ ตาว
ภาวนาย ปหาตพฺพิ ปฏฺุจฺจาเน ภาวนายปหาตพฺพสฺส นานาขณฺิก-
ปจฺจยภาโว วตฺตพฺพิ สฺยา อถ น ภาวนาย ปหาตพฺพิ ทสฺสเนน-
ปหาตพฺพตฺติเก เนวทสฺสเนนภาวนาย ปหาตพฺพมิจฺจสฺส วิภฺงเค
วตฺตพฺพิ สฺยา ฯ ยทิ ตพฺพิรุทฺทสทฺทวตฺต ตตฺถ น วุจฺเจยฺยเอวมฺปิ
ตสฺมี ติเก ตสฺส นวตฺตพฺพตา อาปชฺชตฺติ ฯ นาปชฺชติ ฯ กิการณํ ฯ
จิตฺตฺปฺปาทกณฺเฑ อากตानํ ทฺวาทสนฺนํ อกฺุสลจิตฺตฺปฺปาทานํ ทฺวิหิ
ปเทหิ สฺงคหิตตฺตฺตา วิภฺชิตฺวา ทสฺเสตพฺพสฺส นโยคโถ กสฺสจิ
จิตฺตฺปฺปาทสฺส อภาวา ฯ ยถา อุปฺปนฺนตฺติเก อตฺติตาทีนํ น วตฺตพฺพตา
น วุตฺตา เอวมฺว ตสฺสาปี ฯ อถวา ฯ ภาวนาย ปหาตุ
อสกฺกฺุณฺเฑยฺยสฺสาปี ตสฺส ปุณฺชชนเน ปวตฺตมานสฺส [๔] ทสฺสนปฺปหา-
ตพฺพสทฺทวสามณฺญโถ สวชฺชนโถ จ ภาวนาย ปหาตพฺพปฺริยาโย
๑. อภิ. ๒๕/๓๗๕. ๒. ม. นานาขณิกกมฺมปจฺจยภาโว. ๓. ม. เอวมตสฺสาปี.
๔. ม. ภาวนาย.

วิสุทธีมคฺค สัวณณาย

วิษุชตีติ นตฺถิ นวตฺตพฺพตาปสฺงคโทโส ฯ นิปฺปรียาเยน ปน น
ภาวนาย ปหาตพฺพนฺติ ตสฺส วเสน นานาขณิกกมฺมปจฺจยภาโวปี
น วุตฺโต ฯ ทสฺสนปฺปหาตพฺพปจฺจยสฺสาปี อุตฺตจฺจสทฺทตสฺส
สหายเวกฺกลมตฺตเมว ทสฺสเนน กตฺถิ น โภจิปิ ภาวो
อนุปฺปาททมฺมตฺตํ ตสฺส อาปาทีโตติ เอกนฺเตน น° ภาวนาย ปหาตพฺพตา
วุตฺตา ฯ อถวา ฯ อปายคมนียสภาวาเปกฺขํ ทสฺสนปฺปหาตพฺพวจนฺนฺติ
ตทภาวโต ตํ วิภินฺนํ วุตฺตนฺติ ฯ

วิญฺญาณนฺติ ปทํ อเปกฺขิตฺวา อพฺยาคตํ วิปាកนฺติ อาทีโก
นปฺปสกนิตฺทโส ฯ ตโตเอว อธิกตาพฺยาคตาเปกฺขาย ทฺวิชนฺติ วุตฺตํ ฯ
อณฺณตา รูปนิตฺพพานานํ° อพฺยาคตภาวโต ตํ จตฺตพฺพิชนฺติ วตฺตพฺพิ
ลียา ฯ วิปាកสฺส กามาวจราทีภาโว กุสเล วุตฺตนเยเนว
เวทิตฺตพฺโพ ฯ อเหตุกตาสเหตุกตาวีสมฺปยุตฺตเหตุวเสน น นิตฺพตฺตก-
เหตุวเสน ฯ วิปាកสฺส หิ สเหตุกตา สเหตุกกมฺมวเสน สิชฺชมมานาปี
สมฺปยุตฺตเหตุวเสนเนว วุจฺจติ ฯ อณฺณตา อเหตุกานมฺปิ สเหตุกตา
อาปชฺเชยฺยาคี ฯ กสฺมา ปน สเหตุกสฺส อเหตุโก วิปាកโก โหตีติ ฯ
ตตฺถ การณํ วุตฺตเมว ฯ กิลฺยจฺจ ฯ อารมฺมณานินิปาตมตฺเตสุ ปญฺจสุ
วิญฺญาณฺเสสุ ขลา อโลภาทิสมฺปโยโค น สมภวตีเอว มนฺทตรมนฺท-
กิลฺยเจสุ สมฺปญฺจิจฺจนสนฺตฺริณฺเสสุ ตีเหตุณฺ° อุปฺปตฺตติยา อสมภวโตปี
เนสํ อเหตุกตา ทญฺฐพฺพา ฯ

มโนวิญฺญาณโต อุปฺปชฺชนวิสิญฺจมนกิลฺยจํ อภาวโต
๑. ม. นสทฺโท นตฺถิ. ๒. ม. รูปนิตฺพพานมฺปิ. ๓. ม. สมฺปญฺจิจฺจนสนฺตฺริณฺเสสุตี
เหตุณฺ.

ขนฺธนิทฺเทศ วรรณนา

มโนมตฺตา ธาตุ มโนธาตุ ฯ จกฺขุสนฺนิสฺสิตํ หุตฺวา รูปสฺส วิชานนํ
ลกฺขณํ เอตฺสฺสชาติ จกฺขุสนฺนิสฺสิตฺรูปวิชานนลกฺขณํ ฯ ตตฺถ จกฺขุ-
สนฺนิสฺสิตวจนฺน รูปารมฺมณํ อณฺณํ วิญฺญาณํ นีวตฺเตติ ฯ วิชา-
นนคฺคหณฺน จกฺขุสนฺนิสฺสิตฺเต ผสฺสชาติเก นีวตฺเตติ ฯ จกฺขุรูปคฺคหณฺน
นิสฺสยโต อารมฺมณโต จ วิญฺญาณํ วิภาเวติ อุภยาธิเนวตฺตติคตฺตา ฯ
ยฺหิ หิ จกฺขุ นาม น สฺยา อนฺธธาปี รูปํ ปสฺสเสยฺยํ น จ ปสฺสนฺติ
ยฺหิ จ นีลาทฺธิรูปํ นาม น สฺยา เทสชาติเนยเมน น ภวิตพฺพํ ฯ อตฺถเว
จ นิยมํ เอกนตฺตสารมฺมตฺตา จ จิตฺตสฺส วุตฺตชาติ อารมฺมณฺน วินา
นีลาทฺธิอาภาสํ จิตฺตํ ปวตฺตตฺตฺติ เอวํ ปวตฺโต วาโท มิจฺฉาวาโทติ
เวทิตพฺพํ ฯ เตนนาท ภควา จกฺขุณฺจ ปฏฺิจจ รูปํ จ อุปฺปชฺชติ
จกฺขุวิญฺญาณนฺติอาทิ ฯ กสฺมา ปเนตฺถ วจนเกโท กโตติ ฯ
เอกมฺปิ จกฺขุ วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหติ รูปมฺปน อนฺนกเมว
สํหตฺนฺติ อิมสฺส วิเสสสฺส ทสฺสนตฺถํ ฯ กิมฺปน การณํ ฯ เอกมฺปิ
จกฺขุ วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหติ รูปมฺปน อนฺนกเมวาทิ ฯ
ปจฺจยภาววิเสสโต ฯ จกฺขุ หิ จกฺขุวิญฺญาณสฺส นิสฺสยปฺุเรชาติ-
อินฺทริยวิปฺยุตฺตปจฺจยฺหิปจฺจโย โหนฺตํ อตฺถิภาเวเนว โหติ ตสฺมี
สฺติ ตสฺส ภาวโต อสฺติ อภาวโต ฯ ยโต ตํ อตฺถิอวิกต-
ปจฺจยฺหิสฺส ปจฺจโย โหตฺติ วุจฺจติ ฯ ตนฺนนิสฺสยตา จสฺส น
เอกเทเสน อลฺลียนวเสน อิจฺฉิตพฺพา ฯ อรูปภาวโต อถโย

วิสุทิมคค สำนวนนาย

ครุราชาทีสุ สีสุสราชปฐิสาทีน วิย ตปปฏิพทฐคตติตย ๑ อิตเร ปน
ปจจยา เตน เตน วิเสเสน เวทิตพพา ๑ สุวชัย ปจจยภาโว น
เอกสมิ น สมภวตติ เอกมปิ จกขุ จกขุวิญญานสส ปจจโย โหตติ
จกขุญจ ปฏิจจาติ เอกวจนน นิตุเทโส กโต ๑ รูปมปน ยทปิ
จกขุ วิย ปุเรชาตอตุถิวิตตปจจเยหิ ปจจโย โหติ ปุเรตร หุตวา
วิษฆมานกขณเฆว อุปการกตตา ตถาปี อนกเมว สหัต หุตวา
ปจจโย โหติ อารมมณภาวโต ๑ ยลหิ ปจจยธมม สภาวภูต
ปริกมปิตาการมตต วา วิญญาน วิภาเวนต ปวตตติ ตทลเวสญจ
สตีปี ปจจยภาเว โส ตสส อารมมณสภาวตย ย กิณจิ
อนาลมพิตวา ปวตตติ อสมตตสส โอลุพก ปวตติการณตย
อาลมพนิยโต อารมมณ นาม ๑ ตสส ยสมมา ยถา ตถา
สภาวุปททฐวเสน อารมมณปจจยลาโก ตสมมา จกขุวิญญาน รูป
อารพก ปวตตมานัน ตสส สภาว วิภาเวนตเมว ปวตตติ ส
จสส อินทฐิยาชินวตตติกสส อารมมณสภาวุปททฐิ น เอกทฐิ-
กลापคตวณนเวเสน โหติ นาปี กติปยกลापคตวณนเวเสน อลโ
อาโกคานรูป อาปาลคตวณนเวเสนาคิ อนกเมว รูป สหจการิตาย
วิญญานสส ปจจโย โหตติ ทสเสนโต ภควา รูปे จาติ
พหุจจนน นิตุทิส ๑ ยมปน รูปายตन จกขุวิญญานธาตยา
ตสมปยุตตกานญจ ธมมานัน อารมมณปจจเยน ปจจโยติ วุตตติ ต
๑. ม. เอกทฐิกลอปคตวณนเวเสน. ๒. อภ. ตักปฐจาน. ๔๐/๑.

ขนฺธนิทุเทศ วรรณนา

กณฺฐติ ๑ ตมฺปิ ยาทิสํ รูปายตํ จกฺขุวิญญาณสฺส อารมฺมณ-
ปจฺเจยน ปจฺจโย โหติ ตาทิสเมว สนฺธาย วุคฺคํ ๑ กิธิสมฺปน
ตฺนฺติ ๑ สมฺมิตฺตฺนฺติ ปากโฏยมตฺโต ๑ เอวญจ กตฺวา ยเทเก วทฺนฺติ
อายตฺนสลฺลกฺขณวเสน จกฺขุวิญญาณาทโย สลฺลกฺขณารมฺมณา น
ทรรุพฺพสลฺลกฺขณวเสนาติ* ๑ ตมฺปิ ยุตฺตเมว โหติ ๑ น เจตฺถ
สมฺมทายารมฺมณา อาสงฺกิตฺตพฺพา สมฺมทายาโภคสฺเสว อภาวโต ๑
สมฺมิตฺตา ปน วรรณชฺมมารมฺมณปจฺจยา โหนฺติ ๑ กถมฺปน ปจฺเจกํ
อสมตฺถา สมฺมิตฺตา อารมฺมณา ปจฺจยา โหนฺติ น หิ ปจฺเจกํ ทกฺขุ
อสมกฺโกนฺธา อนฺธา สมฺมิตฺตา ปสฺสนตฺติติ ๑ นยิทเมกนฺตํ วิสุํ วิสุํ
อสมตฺถานํ สิวิกาวหนาทิสฺส สมตฺถตตาย ทสฺสนโต ๑ เกสาทินญจ
ยสฺมี จานเ จิตานํ ปจฺเจกํ วรรณํ กเหตุํ น สกฺกา ตสฺมีเยว
จานเ สมฺมิตานํ วรรณํ กเหตุํ สกฺกาติ กิโยโยปี เตสํ สํหจฺจการิตา
ปริพฺยตฺตา ๑ เอเตน จกฺขุวิญญาณสฺส ปรมานฺรูปี อารมฺมณํ
อุทาทุ ตํ ชฺมมสมฺมทโยติอาทิกา* โจอหนา ปฏิกฺขิตฺตาคิ เวทิตพฺพา ๑
โสตฺถจ ปฏิจฺจ สทฺเท จาคิอาทิสฺสปี เอเสว นโย ๑ เอวํ อุภยาธิน-
วุคฺคิกตตาย จกฺขุวิญญาณสฺส นิสฺสยโต อารมฺมณโต จ วิภาวนํ
กตํ ๑ เอวํ โสตฺวิญญาณาทิสฺสปี ยถารหํ วคฺตพฺพํ ๑

[๒๖] รูปมตฺตารมฺมณฺรสนฺติ รูปายตฺนมตฺตสฺเสว อารมฺมณ-
กรณฺรลํ ๑ มตฺตสทฺเทน ยถา อารมฺมณนฺตรํ นีวตฺเตติ เอวํ
รูปายตเนปี ลพฺภมานเ เอกจฺเจ วิเสเส นีวตฺเตติ ๑ น หิ จกฺขุ-
๑. ม. ทพฺพสลฺลกฺขณวเสนาติ. ๒. ม. ตํสมฺมทโยติอาทิกา.

วิสุทธีมคฺค สัวณณาย

วิญญานํ วจฺจนมตฺตโต อณฺโปลํ กิลฺยจิ วิเสสํ ตตฺถ กเหตุํ สกฺโกติ ฯ
เตนาห ภควา ปญฺจหิ วิญฺญาณหิ น กิลฺยจิ ชมฺมํ ปฏิวิทฺยานาติ
อณฺุตร อภินิปาตมตฺตาทิ ฯ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชมานํ รุปา-
รम्मณเอา อุปฺปชฺชนโต ตทภิมุขภาเวน คยฺหตีติ วุตฺตํ รุปาภิมุข-
ภาวปจฺจุปฺภูจฺจานนฺติ ฯ อตฺตโน อนนฺตรํ อุปฺปชฺชमानานํ อรูปชฺชมานํ
สมนนฺตรวิคฺตา อรูปชฺชมา ปวตฺติโอกาสทาเนน อนนฺตรสมนนฺตร-
นตฺถิ วิคตปจฺเจยหิ อุปการกา นิสฺสยารมฺมณชฺชมา วิย อาสนน-
การณนฺติ ทสฺเสนโต อาห รุปารมฺมณาย กิริยมโนชาตฺยา อปคม-
ปทฺฐจฺจานนฺติ ฯ โสตวิญฺญาณาทีสุปี วุตฺตนเยเนว อตฺโถ เวทิตพฺโพ ฯ
จกฺขุวิญฺญาณาทีหิ คหิตํ^๑ รุปาทิอารมฺมณํ ตทนนฺตรเมว อปริปตฺนตํ
กตฺวา สมปฺปฏิจฺจนนฺติ คณฺหนนฺติ วิย โหตีติ วุตฺตํ รุปาทิสมปฺปฏิจ-
จนรสาติ ฯ ตถาภาเวน สมปฺปฏิจฺจนภาเวน ปจฺจุปฺตฺติจฺจตีติ
ตถาภาวปจฺจุปฺภูจฺจานา ฯ นสฺ อารมฺมณเสฺ กทาจิ ปญฺจนนํ ตโต
วา กติปยานํ วิชานนสภาวาปี นพารมฺมณวิชานนลกฺขณา วุตฺตา
ตฺสภาวานติวตฺตนโต นเสว วา อิตเรสํ อารมฺมณานํ อนฺโต-
คชตฺตา ฯ สนฺตีรณาทิกิจฺจาติ สนฺตีรณตทารมฺมณกิจฺจา วา สนฺตี-
รณตทารมฺมณปฺปฏิสนฺธิภวํจฺจติกิจฺจา วาติ อธิปฺปาโย ฯ ททวตฺถ-
ปทฺฐจฺจานาติ อิทํ อิมาสํ ทฺวินนํ มโนวิญฺญาณชาตฺตุนํ เอกนฺเตเนว
ททวตฺถสนฺนินิสฺสยตฺย วุตฺตํ ฯ เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว ปน ตํ-
๑. อภ. วิ. ๓๕/๓๕๐ ๒. ม. จกฺขุวิญฺญาณาทีคหิตํ.

ขุณฺฐนิตฺเตส วณฺณนา

อนนฺตราตีตฺตวิญญาณาปคมปทฺฐจฺจนาตีปี วตฺตํ วณฺณตีเยว ฯ ตสฺสา
เกโທີ ตสฺสา วิปากมโนวิญญาณธาคฺยา ทฺวิธาตี วุตฺตาย
ทฺวิธตาสฺงขาโต เกโธ ฯ เอกนฺตมิฏฺฐารมฺมณฺเตติ เอกนฺตเนว อิกฺุเจ
อารมฺมณฺ อตฺตวิย อิกฺุจฺจารมฺมณฺเตติ อตฺโต ฯ ปญฺจทฺวารเร เจว
ชวนาวสานฺน จาตี เอกฺถ ปญฺจทฺวารเร สมฺปฏฺิจฺจนโวฏฺฐพฺพนา
อนนฺตราพฺ จานํ อิตฺรชวณกวงฺกานนฺตี เอวํ ทฺวิญฺจนา โหตี
อิตฺรายปี สนฺตีรณตทารมฺมณกาเล ยถาวุตฺตเมว จานํ ปฏฺิสนฺธิ-
อาทิกาเล ปน จุตฺติกวงฺกานํ อนนฺตราพฺ ปฏฺิสนฺธิยา ปฏฺิสนฺธิ-
อาวชฺชนานํ ตทารมฺมณาวชฺชนานํ ชวนาวชฺชนานํ โวฏฺฐพฺพนา
วชฺชนานญจ อนนฺตราพฺ กวงฺกสฺส ตทารมฺมณปฏฺิสนฺธินํ ชวณปฏฺิสนฺธินํ
วา อนนฺตราพฺ จุตฺติยา จานนฺตี เวทิตพฺพิ ฯ นฺตฺตตี เอกฺถ
ปฺพเพ วุตฺตคณเยเนว วิภาโค เวทิตพฺโพ ฯ กายนิตฺตสฺสยญฺจทานํ
นาตีอิกฺุจฺจไฟญฺจพฺพญฺจทานํ ปฏฺิฆณฺณนानํฆสฺสส พลวภาวโต กาย-
วิญญาณํ สฺขสมฺปยุตฺตํ ฯ อุปาทายรฺูปานํเยว ฆณฺณนา ทฺพพลาตี
จกฺขุวิญญาณาทีนํ อุเปกฺขาสทฺคทานํ ฯ เตนานฺน เสถํ อุเปกฺขา-
ยุตฺตคณฺตี ฯ เสถํ นพฺพิธมฺปี ฯ

[๒๗] อโลภาโทสาโมหา เจว อโลภาโทสา จ อโลภาทโย
เตหิอโลภาทีหิวิปากเหตุหิสมฺปยุตฺตํ อโลภาทีวิปากเหตุสมฺปยุตฺตํ ฯ
กามาवจรกฺสลํ วิย โสมนสฺสาทีเกทโตคิ ยถา กามาवจรกฺสลํ
โสมนสฺสอุเปกฺขาณาสฺงขารเกทโต อญฺจวิธํ เอวมิตฺมปีตี อญฺจ-

วิสุทฺธิมคฺค สังฆณณาย

วิธตฺตย สทิสตํ ทสฺสเสติ ฯ กามาวจรภาวโต หีนาทิตโต โยนีสุ
อุปฺปตฺติโต จ สทิสเมว สมฺปยุตฺตธมฺมโต ปน อารมฺมณโต
ปวตฺติอาการโต จ วิสทิสํ ฯ ตถาหิ กุสลํ กมฺมทวารวเสน
ปวตฺตติ น อิทํ วิปากานํ อวิญญตฺติชนกตฺตา ฯ อุปฺปตฺติ-
ทวารวเสน ปน อิมสฺสาปี อตฺถเว ปวตฺติเกโท ปญฺจทวาร-
มโนทวารेषุ มหาวิปากานํ ตทารมฺมณวเสน ปวตฺติสมฺภวโต ฯ
ยถา ปน กุสลํ คตฺติวเสน ปญฺจวิธํ วิญญาณญฺจิตฺติวเสน สตฺตวิธญ
น เอวมิทํ ตเทกเทเสเอว อุปฺปชฺชนโต ฯ ตตฺถ อารมฺมณโต
เอกจฺจปวตฺติอาการโต จ วิสทิสตํ ทสฺสเสตฺถุ ยถา ปนาตฺติอาทิ
วตฺตํ ฯ นสฺ อารมฺมณเสตฺติ ปริตฺตาทิอิตฺตาทิอชฺฉตฺตาทิปฺปเกทสฺ
นสฺ อารมฺมณเสตฺ ฯ อากมฺนาทิวเสนาคิ อากมฺนปฺจยวเสน ฯ
ตตฺถ เอกจฺจานํ อจาริยานํ มเตน มุเข จลิตฺเต อาทาสตเล มุข-
นิมิตฺตจลนํ วิย อสงฺขารสฺส กุสลสฺส วิปากโ อสงฺขารโ สสงฺขารสฺส
กุสลสฺส วิปากโ สสงฺขารโรติ เอวํ อากมฺนวเสน ฯ เอกจฺจานมฺปน
อจาริยานํ มเตน พลวญฺเตหิ วิญฺเตหิ ปฺจยเยหิ กมฺมาทิตฺติ อุปฺปนโน
อสงฺขารโ ทุพฺพลหิ สสงฺขารโรติเอวํ ปฺจยวเสน ฯ สมฺปยุตฺต-
ธมฺมานนฺติ ปาลิยํ สรูปโต อากตสมฺปยุตฺตธมฺมานํ ฯ เตสญฺหิ วเสน
กุสลโต วิปากสฺส วิเสสทาภาโว ฯ นิรุสฺสาหนฺติ เอตฺถ อุสฺสาโท
นาม อนุปฺจนิญฺนาวิชฺชาตญฺหามานสนฺตानเ วิปากุปฺปาทนสมฺตฺถตาสงฺขาโต
พฺยาปาโร โส วิปากเสตฺถุ นตฺถิตฺติ ตํ นิรุสฺสาหํ กุสเสตฺถุ

ขนฺธนิทุเทส วณณนา

ปน อภิญญาวสปปวตฺเตสุปี อตฺถเวาติ ตํ สอฺสุสาหนํ ฯ

โลภาทินํ เอกนุตสาวชชตย อโยนิโสมนสิการเหตุกานํ นตฺถิ
วิปากภาโว อโลภาทินมฺปิ เอกนุตอนวชชสภาวานํ การณฺสฺส
ตพฺพิฐฺรตย นตฺถเว อกฺุสลวิปากภาโวติ อาห อกฺุสลวิปากํ อเหตุก-
เมวาติ ฯ ยถา อติอฺญฺเจ อฺญฺจมชฺชตฺเต จ อารมฺมณฺ เวทนา-
เภทสมฺภวโต กฺุสลวิปากมโนวิญฺญาณธาตฺว ทฺวิธา โหติ โสมนฺสฺส-
สหคตา อฺุเปกฺขาสหคตาติ น เอวํ อติอนิฏฺเจ อนิฏฺจมชฺชตฺเต
จ อารมฺมณฺ เวทนาภโท อตฺถิติ อกฺุสลวิปากมโนวิญฺญาณธาตฺว
เอกเมวาติ สตฺตวิชนฺติ วุตฺตํ ฯ สติ หิ ตตฺถ เวทนาเภท
อติอนิฏฺเจ โทมฺนสฺเสน ภวิตพฺพํ น จ ปฏฺิฆเนน วินา โทมฺนสฺสํ
อฺุปฺปชฺชตีติ ฯ กายวิญฺญาณฺสฺส ทฺกฺขสหคตตา กฺุสลวิปาก
วุตฺตวิปริยาเยน เวทิตพฺพา ฯ อฺุเปกฺขา หีนาติ เอกนุตนิหีนฺสฺส
อกฺุสลฺสฺส วิปากภวโต อฺุเปกฺขาปี สมานา หีนาเอว ทฺกฺขสภวตฺตา ฯ
เตนาห ทฺกฺขํ วิย นาคิตฺติขิณาติ ฯ ยถา ทฺกฺขํ อติวีย ตฺติขิณํ กฏฺุกัน
น เอวมยํ ตถาปี ทฺกฺขสภาวเณว ปวตฺตติ ฯ น หิ อกฺุสลฺสฺส
วิปากโก อทฺกฺโข โหติ อฺุเปกฺขาภาโว จสฺส พลวตา พาธิยฺมานสฺส
ปฏฺิปปฺหริตฺตํ อสกฺโกนุตสฺส ทฺพฺพลสฺส ปฺริสสฺส เตน กรียฺมานพาธาย
อฺุเปกฺขนา วิยาติ ทฺกฺจพฺโพ ฯ อิตเรสุติ กฺุสลวิปากेषु ฯ

[๒๘] รูปาวจรนฺติ รูปาวจรวิปากวิญฺญาณํ ฯ วิปากกถา
ເສາດີ ฯ กฺุสลํ วิยาติ รูปาวจรกฺุสลํ วิย ฯ น หิ รูปาวจรวิปากโก
๑. ม. สอฺสุสาหํ. ๒. ม. ปฏฺิปปฺหริตฺต.

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณนํ

ตทณฺณกฺุสฺลสทฺธิโส ๑ อปีจ สมฺพนฺธิสทฺทา เอเต ยทฺท กฺุสลํ
 วิปาโกติ จ ๑ ตสฺมา ยถา มาตฺรํ ปยฺรูปาสตีติ วุฑฺเต อุตฺตโน
 มาตฺรนฺติ อวุฑฺตมฺปี สิทฺธเมว* ตํ เอว อิธาปีติ อุตฺตโน กฺุสลํ วิทยาติ
 อุตฺโต ๑ กฺุสฺลสทฺทิตตา เจตฺถ ชมฺมโต อารมฺมณโต จ เวทิตพฺพา ๑
 ตถา หิ เย ผสฺสาทโย กฺุสฺเล ลพฺภนฺติ เต วิปาเกปิ ลพฺภนฺติ ๑
 ยสฺมิณฺจ อารมฺมณํ กฺุสลํ ปวตฺตติ ตตฺเถว อยฺม วิปาโกปี ปวตฺตติ ๑
 ยมฺปเนตฺถ ปณฺจมชฺฌานจิตฺตํ อภินฺญาปฺปตฺตํ ตสฺส วิปาโกเอว
 นตฺถิ ๑ กสฺมา นตฺถิ ๑ อสมฺภวโต อานิสฺสภุตฺตตา จ ๑ ตถฺหิ วิปากํ
 เทนฺตํ รุปาจฺรเมว ทเทยฺย ๑ น หิ อณฺณกฺุณมิกํ กมฺมํ อณฺณกฺุณมิกํ
 วิปากํ เทติ ๑ กมฺมนิมิตฺตารมฺมณตา จ รุปาจฺรวิปากสฺส วุฑฺตติ
 น หิ ตํ อณฺณํ อารพภ ปวตฺตติ ๑ ปริตฺตารมฺมณาฬิอารมฺมณญจ
 ตํ น โหตีติ อยมฺสมฺภโว ฌานสฺส อานิสฺสภุตฺตํ [๒] ทานาทินํ ตสฺมี
 อุตฺตภาเว ปจฺจยลาโก วิทยาติ ปวตฺตติโต ปน วิปากสฺส กฺุสฺลสฺส
 จ อุตฺเถว เกโทติ ตํ ทสฺเสตฺถ กฺุสฺลมฺปนาติอาทิจ วุฑฺตํ ๑ กฺุสลํ
 วิทยา กสิณฺกุฏมาฐิกากาสาทิอารมฺมณเกทโต จตฺตพฺพิชฺฐํ ๑ ปวตฺตติเกโท
 วุฑฺตฺตนโยว ชวนวเสน ปฐิสฺนฺธิอาทิวเสน จ ปวตฺตฺตนโต ๑
 จตฺตมกฺุชฺฌจติจติผลตฺตติ จตฺตหิ อริยมกฺุเลหิ สมฺปยุตฺตกฺุสฺลจติจติผลตฺตติ
 จตฺตพฺพิชฺฐสํมณฺญผลสมฺปยุตฺตจติจติภาวโตติ อุตฺโต ๑ มคฺควิถิยํ
 ทฺวิกุชฺฌตฺตํ ติกุชฺฌตฺตํ วา ผลสฺมาปฺตติยํ อปริจฺฉินฺนปริมาณํ ปวตฺต-
 มาณมฺปี ทฺวีสุ จาเนสุ ปวตฺตติยา ทฺวีธา ปวตฺตตีติ วุฑฺตํ ๑ สพฺพมฺปีติ
 ๑. ม. สิทฺธเมวตํ. ๒. ม. จสทฺโท อตฺถิ.

ขนฺธนิทฺเทส วณฺณนา

เตวีสตีวธิ กามาวจรวิปากํ ปรฺยจวิธิ รุปรฺยจวิปากํ จตฺตพิธิ
อรุปรฺยจวิปากํ จตฺตพิธิเมว โลกุตฺตรวิปากนฺติ สพฺพมปี วิปาก-
วิญฺญาณํ นาคีสงฺเขปวิตุถารนฺเยน ฉตฺตีสวธิ โหติ ฯ

ภูมิกทโต ตีวธิ โลกุตฺตรสฺส อภาวโต ฯ โลกุตฺตรณฺหิ
กิริยจิตฺตํ นตฺถิ เอกนฺเตน อนนฺตรวิปากทายิกทโต ฯ วุตฺตณฺหิ
สมาริฆานนฺตริกณฺณมาหุติ ฯ โหตุ ตาว เสขานํ อปรฺยชฺชมานํ
อนนฺตฺรํ กุสลํ ปุคฺคณฺตรภาวุปนยนโต สผลํ อรฺหโต ปน
อปรฺยชฺชมานํ ปุคฺคณฺตรภาวุปนยนโต นิปฺผลํ ฯ ตสฺส กิริยภาโว
กสฺมา น อิจฺฉิตฺโตติ ฯ อิจฺฉิตฺตพฺโพ สียา ฯ ยถิ ตสฺส ปฺนปฺปฺนํ
อปรฺยตฺตติ สียา สกึเวย ปน โลกุตฺตรํ กุสลํ ปวตฺตติ ฯ ยถิ หิ
ปฺนปฺปฺนํ ปวตฺตเตยฺย มกฺคจิตฺตํ อรฺหโตปี ปวตฺตตีติ โลกุตฺตรํ
กิริยจิตฺตํ สียา น เจตฺติ อตฺถิ ปโยชนาทฺโต ตสฺมา นตฺถิ
โลกุตฺตรํ กิริยวิญฺญาณํ ฯ กิริยวิญฺญาณนฺติ จ กิริยามตฺตํ
วิญฺญาณํ กุสลากุสลํ วิย กิลฺลิจิ วิปากํ อนุปรฺยปาเทตฺวา
กิริยามตฺตเมว หุตฺวา ปวตฺตนํ วิญฺญาณนฺติ อตฺถิ โย กสฺมา ปเนตฺติ
วิปากํ น อปรฺยปาเทตีติ ฯ วุจฺเจเต ฯ เอตฺถ หิ ยเทตฺติ อวชฺชน-
ทฺวยํ ตํ อนุปรฺยฉินฺนภวฺมุเลปี สนฺตนาเนว ปวตฺตํ อนาเสวนตฺย
ทฺพฺพผลาทฺโต อพฺิซสามตฺถิยํ วิย ปุปรฺยฝํ อผลเมว โหติ ฯ ยมฺปน
อฺุจฺฉินฺนภวฺมุลาเย สนฺตตฺถิยํ ปวตฺตํ อฏฺฐารสวธิ วิญฺญาณํ ตํ

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณนํย

สมฺมุจฺฉินฺนํมฺลํย ลตํย ปุํปฺฝํ วย ฝลทํย น โหตีตี เวทิตพฺพํ ฯ
อณฺณสฺส อสมภวโต กิริยเหตุณา นาม อโลภาทินาว ภวิตพฺพนฺติ
อาห อโลภาทิกิริยเหตุวิริหิตนฺติ ฯ จกฺขุวิญญานาทินํ ปุเรจฺรา
หฺตุวา รูปาทิจารมฺมณํ วิชานนลกฺขณา จกฺขุวิญญานาทิปุเรจฺร-
รูปาทิจานนลกฺขณา ฯ อยมฺปน มโนวิญญานโต อุปฺปนํนาปี
วิสิฏฺฐมณนกิจจาภาเวน มโนมตฺตา ชาติติ มโนชาติ ฯ ตถาเหสา
มโนวิญญานสฺส ปจฺจโย น โหตี ฯ อยมตฺถ สงฺเขโป ฯ วิตถาโร
ปน ชาตินิตฺเทเส อากมิตฺสตี ฯ อวชฺชนรสตี อาโภกรสาจิตต-
สนฺตํนสฺส วา ปุริมาการโต อณฺณถา โอโณชนรสฯ กวงฺค-
วิจฺเจทปทฺฏจํนาตี กวงฺคสนฺตํนวิจฺเจทปทฺฏจํนา ฯ อปุพฺพารมฺมณา
สทิกเทว ปวตฺตมํนา สพฺพถา วิสยรตี อนุภวิตฺถํ น สกฺโกตีตี อิกฺกจาทิสฺ
สพฺพตฺถ อุเปกฺขายุตฺตาว โหตี ฯ สาธารณาตี เสขาเสขปฺถุชฺชนํ
สาธารณา ฯ อสาธารณาตี อเสขํนํเยว อาเวณิกา ฯ โวฏฺฐพฺพนา-
วชฺชนรสตี ปญฺจทฺวารे สนฺตีรณฺน คหิตารมฺมณํ ววฏฺฐเปนตี
วย ปวตฺตนโต โวฏฺฐพฺพนรสฯ มโนทฺวารे ปน วุตฺตนเยน
อวชฺชนรสฯ ตถาภาเวน ปญฺจทฺวารมโนทฺวารेสุ ยถากมฺ
โวฏฺฐพฺพनावชฺชนภาเวน ปจฺจปฺติฏฺฐตีตี ตถาภาวปจฺจปฺฏจํนา ฯ
โวฏฺฐพฺพนกาเล สนฺตีรณกิจจํนํ ติสฺสนํ อเหตุกวิปากมโนวิญญาน-
ชาตินํ อวชฺชนกาเล ยสฺส กสฺสจ กวงฺคสฺสตี อิมสํ อณฺณตรา-
ปกโมเอติสฺสา อสนฺนการณฺนตี อาห อเหตุก ฯเปฯ

ขณฺฐนิตุเทส วณฺณนา

ปทญฺจนาตติ ๑ อรหตฺตุนฺติ อรหตฺเตยว อสาศารณภาวโต ๑ อนุพาเรสูติ
อญฺจิกสงฺขลิกเปตฺรปาทีสุ อญฺเจสฺ วา อปฺปณฺนิเตสฺ วตฺตฺตฺสุ ๑
หสิตฺตฺตฺปาทนรสาติ หสิตฺตฺเสว อุตฺตฺปาทนรสา ๑ ตถาหิํ จิตฺตํ
หสิตฺตฺตฺปาทนฺนุเตว วุจฺจติ น อญฺเจสฺ หสิตฺตฺตฺปาทกจิตฺตํ
อภาวโต ๑ อญฺเจวานิปี หิ ทฺวาทส โสมนสฺสสทคตานิ ปริตฺต-
กฺสลาทฺสทกิริยจิตฺตานิ ยถารหํ ปุณฺณชฺชนาทินํ หสิตฺตฺตฺปาทกานิ วิชฺชนฺติ
อิทฺมฺปน จิตฺตํ วิจารณปญฺญาวิริหิตํ ปริตฺเตสฺ อปฺปณฺนิเตสฺ อารมฺมณฺเส
อรหตฺตํ โสมนสฺสมตฺตํ อุตฺตฺปาเทนฺตํ อุตฺตฺปาชฺชติ ๑ ภควโตปี
อุตฺตฺปาชฺชตีติ อญฺจกถายํ วุจฺจติ ตํ อตีตฺตฺตฺปาทีสุ อปฺปญฺญิตฺตํ
วตฺวา อิเมหิ ตีหิ ฐมฺเมหิ สมนฺนาคตฺตฺส พุทฺธสฺส ภควโต
สพฺพํ กายกมฺมํ ฌานปุพฺพกมฺมํ ฌานานุปริวตฺตีติ วจนโต วิจาเร-
ตฺตพฺพนฺติ เอเก ๑ ตตฺถ หสิตฺตฺตฺปาทจิตฺเตน ปวตฺตฺติยมานมฺปิ ภควโต
ลิตฺตการณํ ปุพฺพเพนิวาสานาคตฺตฺสพฺพญฺญตฺตญฺญานํ อนุวตฺตกตฺตฺตา
ฌานานุปริวตฺตีเยวติ เอวมฺปน ฌานานุปริวตฺตีภาเว สติ น โภจ
ปาลีอญฺจกถานํ วิโรธ ๑ เอวญฺจ กตฺวา อญฺจกถายํ เตสํ
ฌานานํ จินฺณปริยฺนเต อิํ จิตฺตํ อุตฺตฺปาชฺชตีติ วุจฺจติ อวสฺสญฺจ
เอตํ เอวํ อิจฺฉิตฺตพฺพํ ๑ อญฺเจว อญฺเจสฺสาปี วิญฺญตฺตฺติสมฺมญฺญาปกฺส
อเหตุกจิตฺตฺส ภควโต อุตฺตฺปาชฺชติ น ยฺชฺชชฺช ๑ น หิ วิญฺญตฺตฺติ-
สมฺมญฺญาปกฺส ตํสมฺมญฺจิตฺตํ วิญฺญตฺตฺติยา กายกมฺมาทิกาวํ อปฺปชฺชน-
ภาโว วิพฺพนฺตฺตีติ ๑ เอกนฺตโต ททยวตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
๑. ม. ตถา หิ ตํ.

วิสุทธีมคค สวณณาย

อุปฺปชฺชนโต ๑ อยเมตถ วิเสโสติ อัยฺย เสขปฺปชฺชนานํ อุปฺปตฺติยา
วิปากุปฺปาทนสมตฺถตา อรหํ อุปฺปตฺติยา ตทภาโวติ อุภเยสํ
สนฺตानเ อุปฺปตฺติสมฺปทกฺขิโต เอตฺถ กุสลกิริยวิญญาเณสุ วิเสโส ๑
เอวณฺจ กตฺวา ปจฺจยเวกฺขเลน อวิปากสุสาปปี กุสลากุสลสุส กิริย-
ภาวปฺปสฺงโก นีวตฺติโต โหติ ๑ ปฺรโต กุสลโต วิเสโสติ
เอตฺถาปปี เอเสว นโย ๑ สพฺพานิปี กุสลากุสลาพฺยาगतานิ เอณฺน-
นวุตฺติวิญญาณานิ โหนฺติ นาทิสฺงเขปวิตฺถารนเยนาติ อธิปฺปาโย ๑

[๒๕] ปฏฺิสนฺธิวิญญาณาทีนํ กิจฺจํ นาม ภาวนตรปฏฺิสนฺธาทีนา
อากาเรน ปวตฺติเอว ตพฺพิณิมตฺตลฺลจ จิตฺตสุส อณฺณํ กิจฺจํ
นตฺถีติ อาท จุทฺทสฺสี อากาเรหิ ปวตฺตฺนตฺติติ ๑ อานฺุภาเวนาติ
สามตฺถิเยน ๑ กตฺตฺปจิตฺตฺหิ กมฺมํ อวเสสปจฺจยสมวาเย วิปากํ เทนตฺ
อตฺตโน อานฺุภาวํ วิสขฺเขนตฺติ วิย โหติ ๑ เทวมนฺุสเสสุติ ฉสุ
กามาจรเทเวสุ เจว มนฺุสเสสุ จ ๑ กมฺมกมฺมนิมิตฺตคตฺตินิมิตฺตานนฺติ
เอตฺถ กมฺมํ นาม กตฺตฺปจิตฺ กามาจรกุสลกมฺมํ ๑ ตลฺลจ โข
วิปากทานาย ลทฺโธกาสํ ๑ เตนาท ปจฺจปฏฺิจิตฺตฺนฺติ ๑ กมฺมนิมิตฺตํ
กมฺมายฺหนฺกฺขเณ เจตฺตนาช ปจฺจยภฺกตฺติ เทยฺยธมฺมาที ๑ คตฺตินิมิตฺตํ
ยํ คตฺติ อุปฺปชฺชติ ตปฺปริยาปนฺนํ รุปายตฺนํ ๑ ปณฺุทกาทีภาวนตฺติ
ปณฺุทกมฺมกมฺมนาทีกาว่า ๑ ทพฺพลสุส ทฺุเหตุกกุสลสุส วิปากภฺกตา
อุเปกฺขาสทคตาเหตุมโนวิญญาณธาตฺติ ทพฺพล ๑เป ๑ มโน-
วิญญาณธาตฺติ ๑ เนสนฺติ ภาวิตฺตรูปาจรกุสลาณํ สตฺตนาณํ ๑

๑. วิสขฺเขนตฺติ. ๒. ม. ทฺุเหตฺตฺกกุสลสุส.

ขนฺธนิทฺเทส วณฺณนา

กมฺมณิมิตฺตเมวาทิ ปจฺจวิกสิณาทิกํ อตฺตโน กมฺมารมฺมณเมว ฯ
เอวนฺตาวเวตฺถาทิ เอตฺถ วิณฺญาณกฺขนฺธนิทฺเทส เอวํ สงฺเขปโต
สรูปทสฺสสนมตฺเตเนว เอกฺกนวิสฺตียา วิปាកวิณฺญาณํ ปฏฺฐิสฺสชิวเสน
ปวตฺติ เวทิตฺตพฺพา ฯ ภวาลมฺพณาทิวิภาเคน ปน ยเทตฺถ วตฺตพฺพิ
ตํ ปฏฺฐิจฺจสมฺปฺปาทกถาย อากมฺิสฺสตี ฯ

[๓๐] ตํ ตนฺตี เอกฺกนวิสฺตียา ปฏฺฐิสฺสชิวินฺญาณเสฺย ยํ ยํ
อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธํ ตํ ตํ อนนฺตรํ อุปฺปตฺติยา อนฺุพฺนฺชฺมานํ ฯ
ตสฺส ตสฺเสวาทิ ยสฺส ยสฺส กมฺมสฺส วิปាកญฺตํ ปฏฺฐิสฺสชิวินฺญาณํ
ตสฺส ตสฺเสว ฯ ตสฺมีเยวาทิ กมฺมาทิกเถว ฯ กมฺมณฺจ
ปฏฺฐิสฺสชิวินฺญาณสฺส อารมฺมณํ ตสฺมี กมฺเม อถ กมฺมณิมิตฺตํ
กตฺตินิมิตฺตลฺลจ ตสฺมี กมฺมณิมิตฺเต กตฺตินิมิตฺเตติ อตฺถโธ ฯ ตาทิสเมวาทิ
ยาทิสํ ปฏฺฐิสฺสชิวินฺญาณํ เหตุโต เสสสมฺปยุตฺตชฺมมโต จ
ตาทิสเมว ฯ สนนฺตาวนินฺวตฺตเกติ ภวํกสนฺตาวนสฺส นินฺวตฺตนเก ฯ
อณฺุณสฺมี อวชฺชนสงฺขาเต จิตฺตฺตฺตฺตฺตฺต ฯ กิริยมยจิตฺเตเนว
สุปฺนทสฺสนํ โหตีติ อห สฺปฺนํ อปฺสฺสโตติ ฯ อปฺริมาณสงฺขมฺปิ
ปวตฺตเตว ฯ ตถาหิํ อุปฺปตฺติภวสฺส องฺกภาเวน ปวตฺตนโต
ภวํกนฺตี วุจฺจติ ฯ เตสฺมีเยวาทิ ปฏฺฐิสฺสชิวินฺญาณํ ฯ

อินฺทฺริยานีติ จกฺขาทินิ จตฺตารี* อินฺทฺริยานิ ฯ อารมฺมณค-
คหณกฺขมานีติ รูปาทิอารมฺมณํ คเหตุํ สมตฺถานิ ฯ มาตฺตฺตฺตฺตฺตกาเล
วีย หิ พหิ นิกฺขนฺตกาเลปิ น ตาว อินฺทฺริยานิ สกฺิจจการี*

๑. ม. ปวตฺตติเยว. ๒. ม. อย์ ปาโจ นตฺถิ. ๓. ม. สกฺิจจจานิ.

วิสุทธิมงคล สุวรรณาย

โหนดิ ๑ อนุกกเมน ปน วิสทภาว ปตตกาเลเอว สกัจจการี*
โหนดิ ๑ เตเนวาท อธิ ปรีปกุกคตฺตา आयตनानन्दि ๑ อาปาถคเตติ
โยคฺยเทศาวภูจित ๑ ตเมว โยคฺยเทศาวภูจิติ รูป ปฏิจฺจ ฆฏฏนา
ปจฺจยลทฺธา* ๑ ฆฏฏนาติ ปฏิจฺจมาโต เยน พยาปาราทวิเสสปจฺจ-
ยนฺตรสทิตे जकुसुस विसये विकारुपत्तितिसुपत्तितिसयसुस अिग्जा-
नियुग्गावन अनुकคो ओपमातो जाति ओदो १ ततोति ฆฏฏना-
नन्दि १ ฆฏฏनानुगावनाति ฆฏฏनापलेन १ गवङ्कजलनन्दि
गवङ्कजितसुस पगम्पनं तदा त्विगुषत्तु पवत्तिया विसुससुस
कारणगवङ्कमनन्दि ओदो १ तल्लहि जितसुसतानसुस प्रुमावतुद्य
गिननावतुद्यहतुद्य जलनं वियाति जलनन्दि वुत्त १ विसयविसयीगाव-
सिगुषाय चम्मतय आरम्मन्सुस ओगिमुषीगावन पसात्सुस दाव
ฆฏฏना होत्त ओल्लसनुसुसितसुस ปन गवङ्कसुस जलनं गถ होत्ति १
त्तम्मपुषुषगावतो गेरितले जपितासु सगुषरासु ऐगिसुसा सगुषराय
ฆฏฏिताय तत्तल्लसगुषराय जित्तम्मगुषीगावल्लเจत्त ओताहरन्दि १
त्तत्तेव रुपन्दि तत्तेव गवङ्कजलनसुस पจฺจยणुत्त ओปาถคत्त रुपायत्त १
गवङ्कं विज्जिनुत्तमाना वियाति गवङ्कसुसतानं विज्जिनुत्तन्दि विय १
त्तत्तारम्मणुपत्तिया प्रतो गवङ्कसुस ओपपुषुषนतो विसयकुคहन्
पल्लजत्तवारาวชुชनं वत्तवा तत्तनन्दि तसुसनात्तिसु वत्तत्तपुषุस तानि
ओवत्तवा मโนत्तवारาวชुชनसुस कหन् ओत्तत्तेเส त्विननं ओवชुชनानं
ओवชुชनसामल्लेवन कहितत्तदा १

๑. ม. สกัจจานี. ๒. ม. ปจฺจยลทฺธา.

ขนฺธนิทุเทส วณฺณนา

[๓๑] อวชฺชชานนฺตรนฺติ ปญฺจทวาราวชฺชชานนฺตรํ ฯ เย
หทยวตฺถุ วิย สมฺปญฺจิณฺนาทิวฺลิจิตฺตานีปี นานุชานนฺติ เตสํ
สมฺปญฺจิณฺนํ จกฺขุวิญญาณธฺตฺยาตีอาทินา ตตฺถ ตตฺถ ปาลี อากตา
น หิ สกฺกา ปาลี ปญฺเฐเชตฺถํ ฯ

[๓๒] สเจ มหฺนตฺติ โหตีตี อิทํ ชวนปริโยสานาย จิตฺตป-
ปวตฺติยา วุจฺจมานตฺตา วุตฺตํ ฯ จุทฺทสจิตฺตกฺขณายุกฺกหิ อารมฺมณ-
มิธ มหฺนตฺนฺติ อธิปฺเปตฺติ ฯ ตณฺจปฺปชฺชิตฺวา ทฺวิตฺติจิตฺตกฺขณาทิตฺ
หุตฺวา อาปาถกมนวเสน เวทิตฺพุทฺธิ ฯ ยถาววญฺจาปีเตติ โวญฺจพุทฺเณ
วุตฺตกาเรน กตววญฺจาปเณ ฯ อวชฺชชานนํ โวญฺจพุทฺเณ สจ
วุตฺตตฺตา อวเสสกาจวจรกิริยานนฺติ อวเสสคฺคหณฺนํ กตฺติ ฯ ฉ
สจฺจ วาตี วาสทฺเทน ปญฺจ วาตี อิทมฺปี วุตฺตเมวาตี ทญฺจพุทฺธิ ฯ
สจฺจตมฺจฺฉิตฺตาทิกาลे ปญฺจปี หิ ชวนานิ ชวนตฺติตี ฯ ตานิเยวาตี
อญฺจชฺชนํ วาตีอาทินา วุตฺตตานิ เอญฺจนตฺติส กามาวจรชวานานิเยว ฯ
อิโต อณฺณํ มโนทวาราวชฺชชานนฺตรํ อฺปฺปชฺชนกจิตฺตํ นาม นตฺถิตฺติ
ทสฺสนตฺถํ เอวการคฺคหณฺนํ ฯ โคตรญฺโถตี อิทํ โคตรญฺจจฺฉานิชานํ
ปริกมฺมโวทานานมฺปี คหณฺนํ น โคตรญฺจโนเอว ฯ ผลจิตฺตานีตี
สมาปตฺติวเสน ปวตฺตตฺนกผลจิตฺตานี ฯ ยํ ยํ ลทฺทปจฺจยนฺติ ยํ ยํ
ชวณํ รูปาจจชวานาทิวเสน โคตรญฺจอนนฺตรํ อฺปฺปตฺติยา ลทฺทป-
ปจฺจยํ ฯ

อดิมหฺนตฺนฺติ โสฬสจิตฺตกฺขณายุกฺกํ ฯ ตตฺถ หิ ตทวารมฺมณ-
๑. ม. โวญฺจพุทฺเณ.

วิสัทธิคุณ คำนาย

จิตต์ อุปุชชติ น อญลตถ ๑ วิภูตุนติ สุปากภู ๑ ตถจ
กามาวจรเมว ๑ ตตถ หิ ตทารมมณสส อุปุตติ ๑ กามาวจร-
ชวณาวสานติ กามาวจรชวณสเสว อวสาน ๑ น หิ ตํ กาม-
ตณฺหาเหตุกกมฺนิพฺพตฺติ มหคฺคตานุตฺตรชวณํ อญฺพนฺธิ อชนกตฺตา
ชนกาสทิสตฺตา จ ๑ ยถา เภโต พหิ คนฺตุกาโม ตฺรณทารโก
ชนกํ ชนกสทิสํ วา อญฺพนฺธิ น อญฺลํ เอวมิทฺมปี ตตฺถาปี
น สพฺพสฺมา ชวณา สพฺพชวเนน* ตทารมมณสส นียเมตพฺพโต
อารมฺมณ ๑ เวทนาย ปรีวตฺเตตพฺพโต ๑ ตตฺถายํ นียโม ๑
ปรีตฺตกฺุสฺลโลกโมหฺมฺลโสมนสฺสสทฺทกิริยชวณานํ อญฺลตรานนฺตรํ
อติมหฺวิสเย* ปฺลจฺจนฺนํ โสมนสฺสสทฺทกานํ อญฺลตรํ ตทารมมณํ
อุปุชชติ ตถา ปรีตฺตกฺุสฺลลาภฺสทฺทกิริยชวณานํ อญฺล-
ตรานนฺตรํ อุปุชชทฺทกานํ จฺจนฺนํ ตทารมมณานํ อญฺลตรํ ปวตฺตติ ๑
อิฏฺฐารมมณาทินนฺติ อิฏฺฐอิฏฺฐมชฺชตฺตอนิฏฺฐารมมณานํ วเสนาติ
สมฺพนฺโ ๑ ตยิทํ อารมฺมณ เวทนายปรีวตฺติทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ ๑
ปฺริมกมฺวเสนาติ อิทํ ตทารมมณวิเสสทสฺสนตฺถํ ๑ น หิ ปฺริสนฺธิ-
ชนกเมว กมฺมํ ตทารมมณํ ชเนติ อถโข อญฺลํ กมฺมมฺปี
ตมฺปน ปฺริสนฺธิทายินา กมฺเมเน นินฺพตฺเตตพฺพตทารมมณโต วิสทิสมฺปี
นินฺพตฺเตตฺติ ๑ ชวณจิตฺตวเสนาติ อิทํ ตทารมมณนียมทสฺสนตฺถํ ๑
ชวเนน ตทารมมณํ นียเมตพฺพนฺติ หิ วุตฺตํ ๑ อาทิสทฺเทน
ปฺริสนฺธิจิตต์ สงฺกณฺหาติ ๑ ตถหิ อตฺตโน อุกกฏฺตรสฺส

๑. ม. สพฺพ ชวเนน. ๒. ม. อติมหฺ วิสเย.

ขณนุทเทส วณณนา

ตทารมมณสฺส ปจฺจโย น โหติ ฯ โย โย ปจฺจโย ลทฺโธ โหตีติ
 ยถาวุตเตสฺ อิกฺขารมมณาทิสฺ โย โย ตทารมมณสฺส อุปฺปตฺติยา
 ปจฺจโย สมเวโต โหติ ฯ กิณฺณิ อนฺตรนฺติ กิณฺณิ ขณนฺตรํ ฯ
 อุทกมิวาติ ปฏฺิโสถํ คจฺจนฺตํ อุทกมिव ฯ ทฺวิกฺขตฺตํ สกึ วาติ
 วณฺณสิทฺธิจฺวเสน วุตฺตํ อญฺจ วา ทส วาติอาทิสฺ วिय ฯ ทฺวิกฺขตฺตเยว
 ปน วณฺณนฺติ วิปากจิตฺตตฺตา อวชฺชนสฺส จ วิทฺรตฺตา
 มฺลภวฺงกาทิกวํกสามณฺณสพฺภาวโต จ ภวํกสฺส อารมฺมณ
 ปวตฺตนารหํ สมานํ ตสฺส ชวนสฺส อารมฺมณํ อารมฺมณํ เอตสฺสาติ
 ตทารมมณนฺติ วุจฺจติ เอกสฺส อารมฺมณสทฺทสฺส โลปํ กตฺวา
 กามาวจรํ โอรุณฺมขณฺติ จ ยถา ฯ เอตถ จ เกจิ ปฏฺุจฺจเน กุสลาकुสเล
 นิรุทฺเท วิปากิ ตทารมมณตา อุปฺปชฺชตีติ วิปากมมฺมมฺมานเอา
 อนนฺตรํ ตทารมมณํ วุตฺตนฺติ กิริยชวณนนฺตรํ น อิจฺจนฺติ ฯ
 วิปฺฟารวณฺตลฺลหิ ชวนํ นาวํ วिय นทิสฺโต ภวํกํ อนฺุพฺนฺตติ น
 ปน จพฺงกุเปกฺขาวโต สนฺตวุตฺตติกิริยชวนํ ปณฺณปฺุฏฺิ วिय นทิสฺโตติ ฯ
 ตยิทํ ลพฺภมานสฺสาปิ เกนจิ อธิปฺปาเยน กตฺถจิ อวจันํ ทิสฺสติ
 ยถา ตํ ชมฺมสํกฺเห อकुสลนิตฺเทเส ลพฺภมาโนปิ อธิปฺติ น วุตฺโต ฯ
 ยลฺลจ ปณฺณปฺุฏฺิ นิตฺสฺสตีติ ตมฺปิ นิตฺสฺสิตพฺเพน น สมานํ
 นาวापณฺณปฺุฏฺานลฺลหิ นทิสฺตสฺส อวญฺญันํ คติ จ วิสทิสฺตีติ นาวาย
 นทิสฺตสฺส อนฺุพฺนฺตณํ ปณฺณปฺุฏฺสฺส อนฺุพฺนฺตณฺลจ บุชฺชติ อธิ
 ปน กิริยชวเนตรชวณนํ ภวํกสฺสอวญฺญันํ คติ จ สทิสฺตีติ
 ๑. ม. ปณฺณปฺุฏฺิ. เอวมฺปฺริปี ฯ

วิสุทธีมคค สัวณณนาย

เอกสฺส* อนนุพฺพนํ อิตฺรสฺส อนุพฺพนนฺจ น ยฺชชติ ตสฺมา
วิจาเรตพฺพิ ฯ

[๓๓] ภาวํกเมวาทิ อวธารณํ ภาวปรีโยสานสฺส อธิ
อนธิปฺเปตตฺตา อณฺณถา ตทารมฺมณาวสานे จุติปิ น โหติเยว ฯ
ทสฺสนาที่นินฺติ ทสฺสนสวณฺนายนสายนฺนุสนานิ ฯ อิตฺสทฺโท
อาทิกฺกุโจ ฯ เตน สมฺปฏฺิจฺจนาทินํ สงฺคโห ทฏฺจพฺโพ ฯ ปฏฺิสนฺธิโต
ภาวํกเมว ภาวํกโต อาวชฺชนเมวาทิ เอวมฺปวตฺตจิตฺตนิยมวเสเนว ฯ
ตมฺปีติ จุติจิตฺตมฺปิ ฯ ปฏฺิสนฺธิภาวํกจิตฺตานิ วิย เอกฺกนวิสตีวิธเมว
โหติ อตฺถโต เกทาภาวโต ฯ

ภวคฺคิจิตฺตนิวาเสสฺสุติ ตีสุ ภาเวสุ ปณฺจสุ คตีสุ สตฺตฺสุ
วิญฺญาณภูจฺตีสุ นวสุ สตฺตวาเวสฺสุ จ ฯ โย ปเนตฺถ อจิตฺตโก
โส อธิ น คเหตุพฺโพ วิญฺญาณกถาภาวโต ฯ เอตฺถาติ อิทํ
สัสมานานํ สตฺตทานนฺติ อิมินา สมฺพนฺธิตพฺพิ ฯ เอตฺถ เอเตสุ
วตฺตนเยน สัสมานาเสสุ สตฺเตสุ โย ปน อรหตฺตํ ปาปฺณาติ
สมฺมาปฏฺิปตฺตี สนฺชยาติ* อธิปฺปาโย ตสฺส อรหโต นฺรุทฺธเมว
โหติ จิตฺตํ อปฺปฏฺิสนฺธิกภาวโตติ ฯ

วิญฺญาณกฺขนฺธนิทฺเทสวณฺณนา นิภูจฺตีตา* ฯ

เวเทน อนุภวณากาเรน อยิตํ ปวตฺตํ เวทยิตํ ฯ เวทยิตนฺติ
ลกฺขิตพฺพิ ฐมฺมชาตํ เวทยิตลกฺขณํ ฯ ตมฺปน อตฺถโต เวทนา-
เอวาทิ อาห เวทยิตลกฺขณํ นาม เวทณาวาทิ ฯ อถวา ฯ

๑. ม. เอกสฺส. ๒. ม. สมฺมาปฏฺิปตฺติมนฺวายาติ. ๓. ม. อิติ วิญฺญาณกฺขนฺธ
วิตถารกถามฺขวณฺณนา. เอวมฺปรีปิ.

ขณฺฐนินฺทเทส วณฺณนา

เวทยิตฺ ลกฺขณฺ เอตฺตฺสาติ กปฺปนาสิทฺธึ เกทํ นิสุสาย อณฺณ-
ปทตฺถสมาสวเสนาปี เวทนาว วุจฺจตีติ อาห เวทยิตฺลกฺขณฺ นาม
เวทนาวาติ ฯ เวทยิตฺติ เวทยิตฺตีติ พฺยาปฺนิจฺฉาย วเสน วจันฺ เวทนาย
สวีสเย อภินฺนุหปฺวตฺตฺทิสฺสนตฺถํ ฯ สภาวธมฺมโต อณฺโณ กตฺตฺตา
นตฺถิตฺติ ทสฺสนตฺถํ กตฺตฺตฺนินฺทเทโส ฯ อิตฺตีติ อนิยฺมโต เหตุอณฺโณ ๑
โชติ วจนาลงฺการมตฺตํ ฯ ตสฺมาติ ตสฺส นิยฺมนํ ฯ อิทํ วุตฺตํ
โหติ ยสฺมา ยถาปฺจยฺย อารมฺมณฺรสํ อนฺนุภาวติ ตสฺมา เวทนาติ
วุจฺจตีติ ฯ

[๑๔] กุสฺลวิญฺญาณฺน สมฺปยุตฺตาติ อิทํ กุสฺลยา เวทนาย
อุปลกฺขณฺ ทฏฺฐพฺพิ ฯ ยากาจิ กุสฺลา เวทนา สพฺพา सा กุสฺเลน
วิญฺญาณฺน สมฺปยุตฺตาติ น ปน ตสฺสา กุสฺลภาวสํสิทฺธิทสฺสนตฺถํ ฯ
น หิ กุสฺเลน วิญฺญาณฺน สมฺปโยคโต กุสฺลยา เวทนาย กุสฺลภาโว
อถ โช โยนิโสมนสิการาทิกโต ฯ เตนาห ชาตฺวเสนาติ ฯ อกุสฺลาทีสุปี
เอเสว นโย ฯ ยถา ปน ชาตฺวเสน กุสฺลาทีวิญฺญาณฺสมฺปยุตฺตตาย
ตีวิธา เอวํ ยาว เอกฺขนนฺวตีวิญฺญาณฺสมฺปยุตฺตาติ เอกฺขนนฺวตีวิธา
เวทิตฺตพฺพา ฯ สภาวเกทโตติ สมฺปยุตฺตภูมิจารมฺมณาทีวเสน ลพฺภमानํ
เกทํ อกฺคเหตุวา เกวลํ สภาวกตเกทโตเอวาติ อตฺถโ ๑ ปญฺจวิธาติ
วตฺวา ตํ ปญฺจวิธํ ทสฺเสตฺถํ สฺขนฺตฺวาที วุตฺตํ ฯ ตตฺถ สฺขยตีติ
สฺขํ กายํ สมฺปยุตฺตธฺมเม จ ลทฺฐสฺสาเท กโรตีติ อตฺถโ ๑
สฺกฺกฺสู วา ขาทติ ขนฺตี วา กายิกํ อาพาธนฺตี สฺขํ ฯ สฺกฺกรํ

๑. ม. เวทยิตฺติ เวทยิตฺตีติ.

วิสุทธีมคค สวณณนาย

โอกาстан อุตสาธาติ สุนนติ อปเร ฯ ทุกขยตีติ ทุกข์ กายิ
สมปยุตตมเม จ วิพาธตีติ อตุโธ ฯ ทุฏฐ วา ขาหติ ขนติ วา
กายิกิ อุตสาทานติ ทุกข์ ฯ ทุกกริ โอกาстан อุตสาธาติ ทุกขนติ
อปเร ฯ โสมนสสุเปกขาน สททตโธ เหฏฐา วุตโตเยว ฯ โทมณสสุ
โสมนสเส วุตตนยานุสาเรน เวทิตพัพ ฯ กิมปน การณมาน-
เสตราตาตาดวเสน สขัง ทุกขณจ วิภชิตวา วุตต สขัง โสมนสสุ
ทุกข์ โทมณสสนติ อูเปกขา ปน มานสิ อิตธา จ เอกธาว
วุตตาติ ฯ เกททาวโต ฯ ยถา หิ อนุคคหุปมาตคตาย สุขทุกขานิ
อณณตา กายสส อนุคคหุปมาตคจ กโรนติ อณณตา มนโส
น เอวมุเปกขา ตสฺมา เกททาวโต เอกธาว อูเปกขา วุตตาติ ฯ
ตตถ เยน สทททเวทน เวทนา ปณจวิธา สท ปวตติฏฐาน
ทสฺสิตเต สุปากฎา โหตีติ ปวตติฏฐานัน ตาว ทสฺเสตฺตฺตตถาติอาหิ
อารทฺธิ ฯ อุกสลวิปาเกนาติ เอตฺถาปี กายวิญญาณน สมปยุตตนติ
อาเนตฺวา สมพนฺธิตพัพ ฯ ยถา อธิกรณิมตถเก กปฺปาสปิฏฺฐิณํ
จเปตฺวา อโยภูณน ปหรนฺตสฺส ปิฏฺฐิณํ อติกมิตฺวา ภูฏฺฐิ อธิกรณิ
คณฺหาติ นิฆมฺโส พลวา โหติ เอวํ ปฏฺฐิณฺณานานิฆมฺสฺส พลวทาวโต
อิฏฺฐเ ออิฏฺฐมชฺชตฺเต จ อารมฺมณ กายวิญญาณัน สุขสทคตฺ โหติ ฯ
อนิฏฺฐเ อนิฏฺฐมชฺชตฺเต จ ทุกขสทคตฺนติ อาห กุสล ฯเป
ทุกขนติ ฯ กามาวจรวิปากวิญญาณานิ ปณจ กมฺมารมฺมณวเสน
โสมนสฺสสทคตานิ โหนติ รูปาวจรวิปากานิ จตฺตาริ กมฺมวเสน

ชนฺธิทุเทส วณณนา

เสธานี เทรส กามาวจรานิ อฏฺฐ รุปาวจรานิ ทวตฺตีส โลกุตฺตรานิ
 ยถารหิ เจโตภิสงฺขารารมฺมณปาทกาทิวเสน โสมนสฺสสทคตานิ โหนฺติติ
 อาห โสมนสฺสํ ทฺวาสฏฺฐิจยา วิญฺญาณเหหิ สมฺปยุตฺตุนฺติ ฯ โทมนสฺสํ
 ทฺวีหิ อกฺุสเลหิ วิญฺญาณเหหิ สมฺปยุตฺตํ เจโตภิสงฺขารารมฺมณาทิว-
 วเสน ฯ อวเสสปลงฺจปลงฺญาสาธาติ ยถาวุตฺตานิ ฉสฏฺฐิ วิญฺญาณานิ
 จเปตฺวา อวเสสาย ปลงฺจปลงฺญาสาธา ฯ ตตฺถ กุสลากุสลวิปากานิ
 อิกฺุจฺจานิกฺุจฺเจสุ นิพฺพิทกฺปปกานิ สุขทฺกฺขยฺุตฺตานิ ภาวิตฺถ ยฺุตฺตานิปี ทฺวินฺนํ
 ปิจฺจปีณฺทานํ วิย ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ อฺุปาทายรูปานํ ฆณฺณฺณานิฆมฺสส
 มนฺุททาวโต จกฺขาทิสนฺนิสฺสิตานิ อฏฺฐปี วิญฺญาณานิ สพฺพตฺถ
 อฺุเปกฺขาสมฺปยุตฺตานิเว โหนฺติ ตถา พลวปฺจจยตตาย สุขทฺกฺขานํ [๒]
 ตททาวโต อฺุพฺพพารมฺมณนิสฺสยปฺวตฺตีนิ อวชฺชนสมฺปฏฺิจจณวิญฺญา-
 ณาณิ ฯ อสทิสานนฺตรปฺจจยํ กิริยารมฺภสฺส อาทิกฺุตํ โวฏฺฐพฺพนํ
 กายทฺกฺขปฺปชานตตาย อกฺุสลผลสฺส ตทฺปนนิสฺสยภฺกฺตํ อกฺุสลวิปาก-
 ปฏฺิสนฺุริอาทิ ฯ อิกฺุจฺจมชฺชตฺตารมฺมณปฺวตฺตีนิ กามาวจรกุสลวิปาก-
 วิญฺญาณานิ จ อฺุเปกฺขาสทคตานิเว โหนฺติ ฯ กมฺมวเสนว วา
 วิปากานฺุภวณฺส อิกฺุจฺจานิกฺุจฺจารมฺมณฺเส อทฺกฺขมฺสุขภาโว ยฺุตฺโต ฯ
 สติ จ วิปากภฺกฺตตาย อฺุเปกฺขาย สุขทฺกฺขมชฺชตฺตภาเว กมฺมวเสน
 กุสลวิปากาย อิกฺุจฺจภาโว อกฺุสลวิปากาย อนิกฺุจฺจภาโว จ
 เวทิตฺทโพ ฯ อวสิฏฺฐจฺจานิ ปน สตฺตตฺตีส วิญฺญาณานิ
 เจโตภิสงฺขารารมฺมณปาทกาทิวเสน อฺุเปกฺขาสมฺปยุตฺตานิ โหนฺติติ
 ๑. ม. สุขทฺกฺขสมฺปยุตฺตานิ ๒. ม. เตสญจ.

วิสุทธีมคค สังฆณนาย

เอวํ ปญจปญญาสย วิญญาเนหิ อุเปกขาย สมฺปยุตฺตตา
เวทิตพฺพา ฯ สลกขณฺณนาม ฌมฺมานํ อนนฺยสธารโณ สภาโว
อนุกวนนฺจ สพฺพเวทนานํ สธารณลกขณฺณติ ตํ ปฏินียเตน
อารมฺมณน นียเมตฺวา ทสฺเสนโต อห อิกฺุจโฆฏฺฐพฺพานุกวน-
ลกขณฺณํ สุขนฺติ ตสฺส พุภิจาราทโต ฯ ภูถํ พุรฺุหนํ วฑฺฒนํ
อุปฺพุรฺุหนํ ฯ ตยิทํ กามํ จ เจตสิกฺสุเขปี ลพฺภติ ตมฺปน
สวิกปฺปกํ เจโตภิสฺขารวเสนาปี โหติ อิทนฺตุ นิพฺพิทปฺปกํ สภาว-
สิทฺฐิตฺตา* ตโต สาคิสฺยนฺติ อห สมฺปยุตฺตานํ อุปฺพุรฺุหนรสนฺติ ฯ
อสฺสาทียตีติ อสฺสาโท สุขา เวทนา ฯ เตนาห ภควา ยํ ภิกฺุขเว
ปญฺจุปาทานกฺขนฺเช ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สฺขํ โสมนสฺสํ อยํ วุจฺจติ
ภิกฺุขเว ปญฺจุปาทานกฺขนฺเชสุ อสฺสาโทติ ฯ กายนิสฺสิตตฺตา กาย
ภโว กายิโก โสเอว อสฺสาโท ตถา ปญฺจุปฺติฏฺฐตีติ กายิกอสฺสาท-
ปญฺจุปฺฏจानํ ฯ กายินฺทุริยปฺทฏฺจानํ อนนฺยวตฺตถกฺตฺตา ฯ ทฺกฺขสฺส
ลกขณฺนาทีนํ วุคฺตฺนยानุสारेณ เวทิตพฺพานิ ฯ ภาวโต ปริกฺปฺปนโต
วา อิกฺุจสฺส อารมฺมณสฺส อนุกวนลกขณฺณํ อิกฺุจอารมฺมณานุกวน-
ลกขณฺณํ ฯ เตนาห ยถา ตถา วา อิกฺุจการสมฺโภครสนฺติ ฯ
ยถาญฺเตน วา อยถาญฺเตน วา อิกฺุจการเรณ อารมฺมณสฺส สมฺภุณฺชนรํ
ปญฺจนุกวนกิจฺจนฺติ อตฺถโธ ฯ ปสฺสทุริยปฺทฏฺจานนฺติ อิทํ ปสฺสทุรกาโย
สฺขํ เวทียตีติ* สุตฺตปฺทํ นิสฺสาย วุคฺตํ ฯ ตมฺปน นีรามิสฺส

๑. ม. สภาวสิทฺฐิตฺตา. ๒. อจ. ทสก. ๒๔/๓. ม. เวทียตีติ.

ขนฺธนิทฺเทส วณฺณนา

โสมนสฺสสฺส วเสน เวทิตพฺพํ ฯ โสมนสฺเส วุตฺตวิปริยาเยน โทมนสฺสสฺส
ลกฺขณาทินิ เวทิตพฺพานิ ฯ โทมนสฺสสฺส กามธาคูยํ อุปฺปชฺชนโต
เอกนฺเตน หทยวตฺตูปทฏฺฐานตา ตโต วิเสโส ฯ มชฺฌตฺตสฺส
อารมฺมณฺสฺส มชฺฌตฺตํ วา เวทิตํ อนฺนกวณฺํ ลกฺขณํ เอติสฺสาติ
มชฺฌตฺตเวทิตลกฺขณา ฯ มชฺฌตฺตานุกวณฺโตเอว สมฺปยุตฺตานิ
นาติอุปฺพุรฺรหณมิลาปนรสา ฯ สนฺตภาวปจฺจุปฏฺฐานาติ อิทํ จ อนวชฺชชย
นिरามิสาย อุเปกฺขชย วเสน เวทิตพฺพํ น สพฺพชย ฯ

เวทนาภฺขนฺธวณฺณนา นิฏฺฐิตา ฯ

[๑๕] สลฺยชานนลกฺขณนฺนาม สลฺยฉา วาติ อาทิสฺสํ ยํ วตฺตพฺพํ
ตํ เวทนาภฺขนฺธนิทฺเทส วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ ฯ กามํ เวทนายปี
วิปฺปยุตฺตํ วิญฺญาณํ นตฺถิ ตสฺสา ปน สภาวโต ภินฺนตฺตา กายจิ
เวทนาย สมฺปยุตฺตตฺถจ กายจิ วิปฺปยุตฺตตฺถจ โหติ สลฺยชย ปน
อิติสํ นตฺถิติ อาห น หิ ตํ วิญฺญาณํ ฯเปฯ สลฺยชยชาติ ฯ
สพฺพชวาติ จตฺถุมิกาปี ฯ อถวา ฯ ยถา เวทนา ภินฺนสภาวตฺตา
ภทฺทลกฺขณาทิตอ วุตฺตนา น เอวมยํ อยมฺปน สพฺพชว สลฺยชานน-
ลกฺขณา ฯ นีลาทิภทฺทสฺส อารมฺมณฺสฺส สลฺยชานนํ สลฺยณํ กตฺวา ชานนํ
ลกฺขณํ เอติสฺสาติ สลฺยชานนลกฺขณา ฯ ตถาหิ สว อภิญฺญาณน
สลฺยชานนโต ปจฺจาภิญฺญาณรสาติ วุจฺจติ ฯ นิमितฺเตน หิ ปฺน
สลฺยชานนภิจฺจา ปจฺจาภิญฺญาณรสา ฯ ตสฺสา วทฺตภิกฺสฺส ทารุมฺหิ
อภิญฺญาณํ กตฺวา เตน อภิญฺญาณน ปจฺจาภิชานนกาเล ปวตฺติ

วิสุทธีมคฺค สังฆนนาย

เวทิตพฺพา ๑ เตนหา ตเทเวตฺตุนฺตีอาทิ ๑ ปุณฺ สลฺยชานนสฺส ปจฺจโย
ปุณฺสลฺยชานนปจฺจโย ตเทว นิมิตฺตํ ปุณฺ ๑เปฯ นิมิตฺตํ ตสฺส
กรณฺํ ปุณฺ ๑เปฯ กรณฺํ ๑ ปุณฺสลฺยชานนปจฺจยภูตํ วา นิมิตฺตกรณฺํ
ปุณฺ ๑เปฯ กรณฺํ ตทสฺสา กิจฺจนฺติ ปุณฺสลฺยชานนปจฺจย-
นิมิตฺตกรณฺรสา ๑ ปุณฺสลฺยชานนปจฺจยนิมิตฺตกรณฺํ* นิมิตฺตการิกาย
นิมิตฺเตน สลฺยชานนฺติยา จ สพฺพาย สลฺยฌาย สมานํ โยเชตพฺพํ ๑
อภินิเวสกรณฺํ อิทเมว สจฺจนฺติ สลฺยฌาภินิเวสมตฺเตเนว ทฏฺฐพฺพํ ๑
ยถาอุปฏฺฐิตวิสยปทฏฺฐานา อวิกปฺปสภาวตฺตา ฌาณสมฺปยุตฺตา ปน
สลฺยฌา ฌาณเมว อนฺวตฺตติ ตสฺมา อภินิเวสการิกา วิปริตคฺคาหิกา
จ น โหติ ๑ เอเตเนว สมาริสมฺปยุตฺตตตาย อจิริฏฺฐานตา จ น
โหตีติ เวทิตพฺพา ๑ เอวํ รากทิกฺกุจิมานาติสมฺปยุตฺตตตาย สลฺยฌาย
รากาติอนฺวตฺตติกาโวติ ๑

สลฺยฌากุขนุชวณฺณนา นิฏฺฐิตา ๑

[๑๖] ราสิกรณฺลกฺขณฺนติ สมฺปิณฺทนลกฺขณฺํ ๑ ตโต สงฺขารา
อายุหนฺรสา วุจฺจนฺติ ๑ เจตนาปฺชานตาย หิ สงฺขารกฺขนุชฌมฺมา
เอวํ วุตฺตา ๑ เตนเวหาห กิมฺปนฺ ตนฺติ สงฺขาราเยวาติ อาทิ ๑
ตตฺถ สงฺขตฺตมภิสฺสงฺขโรนฺตีติ ยถา อตฺตโน ผลํ สงฺขตฺตํ สมฺมเทว
นิปฺพนฺนํ โหติ เอวํ อภิสฺสงฺขโรนฺตีติ อตฺโต ๑ วิปฺฟารปจฺจูปฏฺฐานาติ
เอตฺถ วิปฺฟารโ นาม วิปฺฟารวณฺตตา ตสฺมา สพฺยาปารปจฺจ-
ูปฏฺฐานาติ อตฺโต ๑

๑. ม. ปุณฺสลฺยชานนนิมิตฺตกรณฺํ.

ขนฺธนิทุเทส วณฺณนา

ตสฺมี ตสฺมี จิตฺเต อุปฺปนฺเน นียเมเน อุปฺปชฺชนโต นียตา ฯ
สฺรูเปเน อากตฺตาติ เอวํ ปิฏฺฐจิวตฺตเก อกตฺวา ปาลิยา สฺรูเปเนว
อากตา ฯ กทาจิตฺเตว อุปฺปชฺชนโต น นียตาติ อนียตา ฯ ยทึปี
อนียตา เอกขณฺมํ น อุปฺปชฺชนฺติ ตสฺมีมฺปน จิตฺเต อุปฺปชฺชน-
ธมฺมตฺตาย ฉตฺตีสฺตาติ วุตฺตํ ฯ เตนาท อุปฺปชฺชมานาปี จ น
เอกโต อุปฺปชฺชนฺตฺติ ฯ

มุสฺสตีติ กตฺตฺตฺนิตฺเตโส ฯ ยํ ตตฺถ การณํ ตํ เหฏฺฐา-
วุตฺตเมว ฯ มุสฺสนฺติ เอเตนาติ วา มฺสฺโส ฯ สมฺปยุตฺตธมฺมา ทิ
อารมฺมณฺเน ปวตฺตมานา ตํ มุสฺสนลฺกฺขณฺเนน มฺสฺเสน มุสฺสนฺตา วีย
โหนติ ฯ อารมฺมณฺมุสฺสนมตฺตํ วา มฺสฺโสติ สาธนตฺตยมฺปิ ยฺชฺชเตว ฯ
สภาวธมฺเมสุ กตฺตฺตฺกรณฺสาธนวจนํ ตทาการสมารโปนโต ปริยายกถา
ภาวสาธนวจนเมว นิปฺปริยายกถาติ วุตฺตํ มุสฺสนลฺกฺขโณติ ฯ
อยณฺหิตี อาทิ ยถาวุตฺตลฺกฺขณาทิสฺมตฺถนํ ฯ ยทิ อัยํ ธมฺโม เจตฺสฺสโก
สุวายํ อรูปธมฺโม สฺมาโน กถํ มุสฺสนลฺกฺขโณ สงฺฆมฺภฺฏนฺรสาทิกโก จ
โหตีติ อนฺโตลีนํ โจทฺนํ หนฺเต จเปตฺวา ตสฺส โสธนตฺถํ อรูปธมฺโมปิ
สฺมาโนติอาทิ วุตฺตํ ฯ ตตฺถ มุสฺสนากาเรเนว ปวตฺตตีติ อิมินา
อรุปฺสฺสาปี ตสฺส ธมฺมสฺส อัยํ สภาโวติ ทสฺเสตี ฯ สฺวา จ
ตสฺส มุสฺสนาการปฺวตฺติ อมฺพิลอมฺพปฺกกาที ขาทนตํ ปสฺสนตฺสฺส
ปฺรตฺสฺส เขพฺพปฺตฺติ ฯ ปรี วิพาริธฺมานํ ทิสฺวา ทฺยาลูกฺสฺส
สฺริรกมฺปนํ รุกฺขสาขคฺเค ทฺยจฺฉิตฺตํ ปฺริสํ ทิสฺวา ภูมฺมีย จิตฺตฺส
๑. ม. อนฺโตลีนํ โจทฺนํ.

วิสุทิมคัค ส่วนนุช

ภิรุคปริสสุต ชงมจณั ปิตาจาติภายิตพัพ ทิสวา อुरुชมโภติ
 เอวมาทิสฺ ปรีพยุตตา โหติ ฯ เอกเทเสนาติ กุญจทวยยาตี วีย อุตตโน
 เอกปฺปเทเสน^๑ ฯ อนลฺลีสฺมาโนปีติ อลฺลีสฺติมาโนปี^๒ ฯ รูปสทฺเทหิ
 สห ผสฺสสุต สามณฺณํ อนลฺลีสฺมานสงฺฆมฺมฺญานเมว น วิสยภาโว ฯ
 ยถา รูปสทฺทา จกฺขุโสตานี อนลฺลีสฺมานาเอว ผุสฺติตฺนฺติ อาทีนา
 วุตฺตา เอวฺ ผสฺสสุตฺตาปี อารมฺมณฺณสฺนสงฺฆมฺมฺญานานีติ ฯ สงฺฆมฺมฺญานณฺจ
 ผสฺสสุต จิตฺตารมฺมณานํ สนฺนิปตฺนภาโวเอว ฯ เตนาห จิตฺต-
 มารมฺมณณฺจ สงฺฆมฺมฺญเอตีติ ฯ กิจฺจตฺเถน รเสน สงฺฆมฺมฺญนฺรตฺตา
 วุตฺตา ฯ วตฺถารมฺมณสนฺนิปาเตน วา สมฺปชฺชตีติ สงฺฆมฺมฺญน-
 สมฺปตฺติโก ผสฺโส สํมฺมฺญนฺโร วุตฺโต ฯ ยถา เทว ปาณิ
 วชฺเชยฺยฺนฺติอาทีสุ ปาณิสฺส ปาณิมฺหิ สงฺฆมฺมฺญนํ ตพฺพิเสสฺสทฺรูป-
 ฐมฺมาเอวฺ จิตฺตสุต อารมฺมณฺณ สงฺฆมฺมฺญนํ ตพฺพิเสสฺสทฺโต เอโก
 เจตสิกฺชมฺโม ทกฺขจฺพฺโพ ฯ ตินฺณํ สงฺกฺติ ผสฺโสติ^๓ วจนฺโต
 จกฺขุรูปฺวิญฺญาณาทีนํ สงฺกฺติวเสน กฺเขตฺตพฺพตฺตา อาห ติกฺสนฺนิปาต-
 สงฺขาตฺตฺสาตีอาที ฯ ตฺสฺส ผสฺสสุต การณฺญโต ตทฺนฺรูป สมนฺนาหาโร
 ตชฺชาสมฺนฺนาหาโร ฯ อินฺทฺริยสุต ตทฺกิมฺขภาโว อวชฺชนาย จ
 อารมฺมณฺกรณํ วิสยสุต ปรีกฺขตฺตา อภิสฺงฺขตฺตา วิญฺญาณฺสุต
 วิสยภาวกรณฺณติ อตฺโต ฯ ยถา นิจฺจมฺมคาวี ยํ ยมฺปี ฌานํ
 อูปคฺตา ตตฺถ ตตฺถ ทกฺขเมว ปาปฺณาตี เอวฺ ผสฺเส สติ เวทนา
 ๑. ม. เอกปฺสุเสน. ๒. อลฺลีสฺติมาโนปีติ มณฺเวย ฯ ๓. ม. อ. ๑๔/๕๑๐.

ขนฺธนิทฺเทส วณฺณา

อุปฺปชฺชเตว เวทนา จ ทฺกฺขสฺสลาทิสภาวตี วุตฺตํ เวทนา-
ธิญฺ्ञานภาวโต ปน นิจฺจมฺมคาวี วีย ทฺกฺขพฺโพตี ฯ

[๑๗] อภิสนฺทหตีติ ปพฺนฺชติ ปวตฺเตติ ฯ เจตนาภาโว
พฺยาปารภาโว ฯ อายุหนํ เจตยํ อิริยํ ฯ สํวิทหนํ วิจาร์ณํ ฯ
อายุหนรสาย เจตนาย ปวตฺตมานาย สพฺเพปิ สมฺปยุตฺตชฺชมา ยถาสกํ
กิจฺจปฺปสุตา โหนฺตีติ สภา สกิจฺจปรกิจฺจสาธิกา วุตฺตา ฯ เชฏฺฐสิสฺโส
ปเร สชฺฌายเน อฺยุโยเชนฺโต สยมฺปิ สชฺฌายตี ฯ มหาวฑฺฒกิมฺหิ
วฑฺฒกิกมฺมํ กาคฺคฺ อารทฺเช อิตเรปิ กโรนฺตีเยว ฯ อุตฺสาหน-
ภาเวนาตี อาทรรณฺณภาเวน ฯ สาคิสฺสํ อาทรรุตา สมฺปยุตฺตชฺชเม
อาทรรตีติ ฯ อายุหนวเสเนว อุตฺสาหนํ ทฺกฺขพฺพํ น วิริยฺสฺสาหน-
วเสน ฯ วิรภาโวตี เยน วิโร นาม โหตี โส ชฺมโมติ อตุโธ ฯ
วิธินา อีเรตพฺพํ ปวตฺเตตพฺพนฺตี วา วิริยํ อุตฺสาโห ตํ ตํ
กิจฺจํ สมารมฺโห ปรกฺกโม วา ฯ อุปฺตถมฺกนํ สมฺปยุตฺตชฺชมานํ
โกสชฺชปฺกฺเข ปตฺติคฺคฺ อทคฺวา ชารณํ อนฺุพลปฺปทานํ สมฺปคฺคณฺหนํ
วา ฯ สํสึทนปฺปฏิปฺกฺโข ชฺมโม อสํสึทนํ น สํสึทนาภาวมตฺตฺนฺตี
อสํสึทนภาเวน ปจฺจปฺติญฺ्ञตีติ วุตฺตํ อสํสึทนภาวปจฺจปฺญฺ्ञานนฺตี ฯ
สํเวคปฺทญฺ्ञานนฺตี อญฺ्ञสํเวคปฺพพิกาย กุสฺลกิริยาย วิริยารมฺภวตฺถุ-
ปฺทญฺ्ञานํ ฯ มคฺโค กนฺตพฺโพ โหตี มคฺโค คโต กมฺมํ กาทพฺพํ
กมฺมํ กตํ อปฺปมตฺตโก อปาโธ อฺปฺปนฺโน คิลานา วุญฺ्ञีโต โหตี
อจิริวุญฺ्ञีโต เกลณฺณา คามํ วา นิคมํ วา ปิณฺฑาย วิจรฺนฺโต น
๑. ม. สหิ สยํ.

วิสุทธีมคฺค สังฆคณนํ

ลภติ ลุขสฺส วา ปณฺตสฺส วา โภชนสฺส ยาวทตฺถํ ปารีปุรี ลภติ
ฯเปฯ ปารีปุรินฺติ เอวํ วุตฺตานํ เอตานิ อนฺรูปปจฺจเวกฺขณาสหิตานิ
อฏฺฐ วิริยารมฺภวตฺถุณิ ตํมุลกานิ วา ปจฺจเวกฺขณานิ ฯ อตฺตนา
อนฺุपालเลตพฺพานํ สหชาตธมฺมานํ อนฺุपालนํ จีวิตสฺส พฺยาปาโร ตณฺจ
เนถํ จีวนนฺติ ฯ ตํ ตสฺส การณภาวํ ปฺรกุจิตฺวา วุตฺตํ จีวนนฺติ
เตนาติ ฯ ตมฺปิ จสฺส อตฺถโต จีวนเมวาทิ อาท จีวนมตฺตเมว
วา ตนฺติ ฯ อาธิยตีติ จเปติ ฯ อวิสาโร อตฺตโนเอว อวิสรณ-
สภาโว ฯ อวิกฺเขโป สมฺปยุตฺตานํ ธมฺมานํ อวิกฺขิตฺตตา ฯ เยน
สมฺปยุตฺตา อวิกฺขิตฺตา โหนฺติ โส ธมฺโม อวิกฺเขโปติ อวฺอุป-
สมนลกฺขณสฺส วิกฺเขปสฺส ปฏฺิปกฺขตํย จิตฺตสฺส อฺุปสมานากาเรน
ปจฺจูปตฺติฏฺฐตีติ อฺุปสมปจฺจปฏฺุจानอํ ฯ วิเสสโตติ เขภฺยฺเยน ฯ
สุขวิริหิตฺปิ หิ อตฺถิ สมาริธิ ฯ ทิปจฺจจินฺทสฺสเนน สนฺตํานภูจิติภาวํ
สมาริสฺส ทสฺเสติ ฯ

[๑๘] สทฺทหนฺติ เอตํยติ สทฺทหนฺกิริยํย ปวตฺตมํานนํ
ธมฺมานํ ตตฺถ อาริปจฺจยภาเวน สทฺธา ย ปจฺจยตํ ทสฺเสติ ฯ ตสฺสา หิ
ธมฺมานํ ตถา ปจฺจยภาเว สติ ปุคฺคโล สทฺทหตีติ โวหาโร โหติ ฯ
สทฺทหนํ สทฺเธยวตฺถุโน ปตฺติ ยายนํ ตํ ลกฺขณํ เอติสฺสาติ
สทฺทหนลกฺขณา ฯ โอกปฺปนลกฺขณาติ อนฺุปวิสิตฺวา เอวเมตฺนฺติ
กปฺปนลกฺขณา ฯ กาลุสฺสสิยมลํ วิธเมตฺวา สมฺปยุตฺตานํ ปุคฺคลสฺเสว
วา ปสาหนํ อนาวิลภาวกรณํ รโส เอติสฺสาติ ปสาทฺนรสา ฯ

ขุณฺหนิทฺเตส วณฺณนา

ปุกฺขนฺทํ อธิมฺจฺจนวเสน อารมฺมณฺสฺส อนุปฺวิสนํ ฯ อกาลุสฺส ภาโว
อกาลุสฺสึยฺย อนาวิตฺถาโวติ อตุโถ ฯ ปสฺสทณฺียญฺจฺจฺนสฺส ปสฺสท-
วิปฺริตฺติ อกฺขลํ อสฺสทฺธิยฺย มิจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ จ ฯ ตปฺปจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ ปสฺสทฺธิ-
วตฺถุคฺคโต นิจฺจโย อธิมฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ น เยวาปนกาธิโมกฺโข ฯ รตนตฺถยฺย
กมฺมํ กมฺมผลญฺจ สทฺธิยฺยวตฺถุ ฯ สปฺปฺริตฺติสฺเสวณสทฺธิยฺยมฺมสฺสวณ-
โยนิสฺสอณฺิสการมฺมานุสมฺมปฺปฏิปตฺติโย โสตาปตฺติยฺยจฺจฺจฺจฺจ ฯ กุสฺล-
มฺมานํ อาทานํ หตฺถํ วย สพฺพสมฺปตฺติสมฺปทาเน^๑ วิตฺตํ วย
อมตฺกสฺสิลผลเน พิชฺชํ วย ทญฺจฺจฺจฺจฺจ ฯ สรณฺติ เอตายาติ สรณฺกิริยา
ปวตฺตมฺมานํ มฺมานํ ตตฺถ อธิปฺจฺจฺจฺจฺจเวณ สติยา ปจฺจฺจฺจ
ทสฺเสติ ฯ ตสฺสา หิ มฺมานํ ตถา ปจฺจฺจฺจเว สติ ตํสมฺมกฺิปกฺคโล
สรตฺติติ โวหาโร โหติ ฯ อุตฺเท อลาพุ วย ปิลวิตฺถวา คนฺตุ อทฺทวา
ปาสาณฺสฺส วย นิจฺจลสฺส อารมฺมณฺสฺส จปนํ สรณฺ อปฺมมฺมฺจฺจฺจฺจจฺจ
อปฺปลาปนํ ฯ สมฺโมสฺสปฺจฺจฺจฺจ กิจฺจํ อสมฺโมโส น สมฺโมสา-
ภาวมตฺตํ ฯ สตฺตารกฺเขน เจตฺสชาติ^๒ วจฺนโต อารกฺขปฺจฺจฺจฺจจฺจจฺจ ฯ
อณฺฺนโต อากนฺตฺวา จิตฺตวิสฺยํ อภิมฺโข ภวติ เอตายาติ
วิสยาภิมฺขภาโว สติ ฯ สติยา วตฺถุญฺจฺจฺจ ภายาทโยว ภายาทิสติ-
ปฺจฺจฺจจฺจจฺจ สติเอว วา ปฺริมา ปจฺจฺจฺจจฺจ ปทฺจฺจจฺจจ^๓ ฯ
กายทฺจฺจฺจฺจจฺจจฺจ จิตฺตมฺหิ กรณฺวจฺจฺจ ฯ หิริยตีติ ลชฺชากาเรน
ชฺจฺจฺจจฺจจฺจจ จิตฺตมฺหิ เตะหิเยวาติ กายทฺจฺจฺจจฺจจฺจจ จิตฺตมฺหิ
๑. ม. สพฺพสมฺปตฺติสมฺปทาเน. ๒. ที. ปา. ๑๑/๒๘๕. ๓. ม. ปทฺจฺจจฺจจ.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

อุพพิชชติ ๑ หิริ ปาปชมเม कुถึ วิย ปสฺสนตี ชิกฺขณตีติ อห
ปาปโต ชิกฺขณนลกฺขณํ หิริตี ๑ โอตฺตปปี เต อุณ्हํ วิย
ปสฺสนตี ตโต อุตฺตสตีติ วุตฺตี อุตฺตาสลฺกฺขณํ โอตฺตปฺปนฺตี ๑
วุตฺตปฺปการณํติ ลชฺชาการณ อุตฺตาสาการณ จ ๑ อุตฺตการว-
ปทฺฐจํนํ หิริ อชฺฉตฺตสมฺภูจํนํตํย อุตฺตาริปีตีตํย จ ปฺร-
การวปทฺฐจํนํ โอตฺตปปี พหิทฺฐาสมฺภูจํนํตํย โลการิปีตีตํย จ ๑
ตเมวตฺถึ ปากฺกฺตรึ กาคู อุตฺตํนญหีตี อาทิ วุตฺตี ๑ อชฺฉตฺต-
สมฺภูจํนํนํติจํ จ หิริโอตฺตปฺปํนํ ตตฺถ ตตฺถ ปากฺกฺภาเวณ วุตฺตา ๑
น ปน เตสํ กทํจि อญฺณมญฺณวิปฺปโยคํ น หิ ลชฺชนํ
นินฺพญํ ปาปญํ วอ อลชฺชนํ อตฺถิติ ๑ โลกปาลกํติ เอตฺถ
เทวเม ภิกฺขเว สุกฺกํ ชมฺมํ โลกํ ปาเลนตีติ สุตฺตปทํ
อุตฺตาริปีตีโลการิปีตีภเว จ โส อุตฺตํนญเว อริปีตี กริตฺวา โส
โลกญเว อริปีตี กริตฺวาติ จ สุตฺตปทํนํ อหริตฺวา วุตฺตพฺพานิ ๑

[๑๕] ยสฺมา โลกปฺปฏิปทฺโฆ อโลโกติ เย ชมฺมา เตน
สมฺปยุตฺตา ตํสมฺจฺกิโน วอ สุตฺตา เตน เตน น ลุพฺภนฺตี สยมฺปี
กทํจि น ลุพฺภเตว อตฺถโตว อลุพฺภนํนํกาโรเอว จ โหติ ตสฺมา
วุตฺตี น ลุพฺภนฺตีติอาทิ ๑ เอเสว นโยติ น พุสฺสนตี เตนํติ
อาทินํ การกตฺตยโยชนํ อติทิสตี ๑ อเคโธ อภิชฺฉนํ อนภิกฺกขณํ ๑
อลกฺกภาโว อนาสตฺตตํ ๑ อปฺริกฺคโห กสฺสจि วตฺถุโน มมตฺตวเสน
๑. ม. น ปเนเตสํ. ๒. อจ. พุก. ๒๐/๖๕.

ขนฺธนิทฺเทส วณฺณนา

อสงฺคโห ฯ อนฺลลฺลิโน ภาโว อธิปฺปาโย เอตฺตฺสชาติ อนฺลลฺลินภาโว ฯ
เอวณฺหิ อุปฺมาย สเมติ ฯ จณฺฑกฺกสฺส ภาโว จณฺฑกฺกํ โกโป ฯ
ตปฺปฏฺธิปฺกฺโข อจณฺฑกฺกํ อพฺยาปาโท ฯ อวิโรโร อวิกฺคโห ฯ
อนฺนุคฺคมิคฺโค อนฺนุคฺคโก ฯ วินยฺรโสติ วินยฺรนฺโร ฯ โสภภาโว
เมชฺชนวเสน หีลาทนฺนิตา ฯ ฌมฺมานํ โย โย สภาโว ยถา
สภาโว ตสฺส ตสฺส ปฏฺธิวิชฺฌนํ ยถาสภาวปฏฺธิเวโร ฯ อกฺขลิตฺติ
อวิรัชฺฌิตฺวา ปฏฺธิเวโร อกฺขลิตตปฏฺธิเวโร ฯ วิสยสฺส โอบาสนํ
ตปฺปฏฺธิจฺฉาทกสมฺโมหนฺนุชการวิชฺฌนํ วิสโยภาสนํ ฯ กตฺถจฺปิ วิสเย
อสมฺมุยฺหนากาเรเนว ปจฺจุปฺตฺธิจฺฉติ สมฺโมหปฏฺธิปฺกฺขตฺยา วา ตทภาวํ
ปจฺจุปฺตฺธิเปตฺติติ อสมฺโมหปจฺจุปฺตฺธิจฺฉานํ ฯ สพฺพกฺุสลานํ มฺลฺลญฺตฺตาติ
สพฺเพสํ จตฺถมิกฺกฺุสลฌมฺมานํ สฺปตฺธิจฺฉิตฺทาวสาธเนน ปตฺธิจฺฉานฺตฺตา
น เตสํ กฺุสลทาวสาธเนน ฯ ยถิ หิ เตสํ กฺุสลภาโว กฺุสลมฺลปฺ-
ปฏฺธิพฺพฺโพ สฺยิยา เอวํ สติ ตํสมฺมุจฺฉานรฺูเปสฺสุ เหตุปฺจฺจยตฺตา น สฺยิยา ฯ
น หิ เต เตสํ กฺุสลาทิกฺภาวํ สาธเนตฺติ น จ ปฺจฺจยา น โหณฺติ ฯ
วฺุคฺคตฺถเหตฺติ เหตุ เหตุสมฺมุปฺคฺคตฺถกานํ ฌมฺมานํ ตํสมฺมุจฺฉานานนฺนจฺ รฺูปํ
เหตุปฺจฺจเยน ปฺจฺจโยตฺติ ฯ ยถา จ กฺุสลภาโว เอวํ อพฺยาคตภาโวปิ
อพฺยาคตมฺลปฺปฏฺธิพฺพฺโพ น สฺยิยา ตถา สติ อเหตุกจฺฉิตฺตํ
อพฺยาคตภาโวเอว น สฺยิยา อกฺุสเลสฺสุ จ ยตฺถ เอกํเอว มฺลฺลํ
ตสฺส อกฺุสลภาโว น สฺยิยา อุกฺกมฺปิ โหติเยว ตสฺมา น
๑. ม. โสภมฺภาโว. ๒. อภิ. ป. ๔๐/๑. ๓. ม. นสฺสุทฺโท นคฺุติ.

วิสุทธีมคฺค สัวณณนํย

มุลปฺปฏิพฺทโ คุสลาทิกํว อลโ โยนิโสมนสิการาทิปฺปฏิพฺทโ ๑
เตสมปฺน สุปฺติภูทิจิตภาวสํธนํนิ มุลานํติ คเหตุพฺพิ ๑ ปสฺสมภนํ
ทรลฺลวปสโม ๑ กายสทฺโท สมุหฺวจํ โส จ โข เวทนาทิกฺขนฺธตฺตย-
วเสนาติอาห กํโยติ เจตฺต เวทนาทโย ตโย ขนฺธชาติ ๑ เตเนวห
ตฺตล กตฺมา ตสฺมี สมเย กายปฺปสฺสทฺธิ โหติ ยํ ตสฺมี สมเย
เวทนาทิกฺขนฺธสฺสชาติอาทํ ๑ ทรโธ สํารมฺโภ ๑ โทมนสฺสปจฺจยํ
อุทฺทจฺจาทิกํนํ กิเลสํนํ ตถา ปวตฺตํนํ วา จตฺนํนํ ขนฺธํนํ เอตํ
อชิวจํ ๑ ทรณนิมฺมทฺทเนน ปรีฬหปรีฬนฺทวิริทโธ สํติภํว
อปรีฬนฺทสํติภํว ๑ อุทฺทจฺจปฺปชํนํ กิเลสํ อุทฺทจฺจาทิกิเลสํ ๑
อุทฺทจฺจํ วา อาทํ กตฺวา สพฺพกิเลเส สจฺกณฺหาติ ๑ เสเสสุปี
เอเสว นโย ๑ ครุภํว ทรนฺธตา ๑ ถินมิทฺธาทิกํนํ ตถา ปวตฺตํนํ
วา จตฺนํนํ ขนฺธํนํนํ อชิวจํ ๑ ทรนฺธตํย ปฺปฏิปกฺโข อทรนฺธตํ
น ทรนฺธตํย อภํวตฺตํ ๑ ถทรภํว ทรมฺโภ ๑ ทิภูจิมํนํนํ
ตปฺปชํนํนํ วา จตฺนํนํ ขนฺธํนํนํ นํมํ ๑ ถทรภํวนิมฺมทฺทนโธเอว
กตฺลจํ อารมฺมณฺเ อปฺปฏิหตํกํเรน ปจฺจูปฺติภูทิจนฺติ สมปฺยตฺตํนํ
วา ตตฺล อปฺปฏิภํนํ ปจฺจูปฺทฺทเจเนตํติ อปฺปฏิภํนํปจฺจูปฺทฺทจํนํ ๑
กมฺมณํ สํธํ กมฺมณฺลํ น กมฺมณฺลํ อกมฺมณฺลํ ตสฺส ภํว
อกมฺมณฺลภํว ทํนสํติภํนํนํกิริยํย อโยคฺยตํ อตฺลโธ
กํมจฺจนฺทาทิสจฺกิเลสทรมํมา ตปฺปชํนํนํ วา จตฺตํวโร อकुสลทฺกฺขนฺธํ ๑
๑. อภ. สํ. ๓๔/๑๗. ๒. ทิภูจิมํนํนํ.

ขณฺฐนินฺทเทส วณฺณนา

กมฺมณฺณภาเวเนว สมฺปนฺนาทาเรณ^๑ อารมฺมณฺสฺส กหณฺ อารมฺมณ-
กรรมสมฺปตฺติ ๑ วุตฺตาวเสสา กามจฺจนฺนทาทยิ ตเทกฺกฺจฺจา จ
สงฺกิลฺลศรฺมมา อวเสสนีวรณาทาย ๑ วินิพฺนฺฐนินฺมมฺมทฺทเนน สุขปฺปวตฺติ-
เหตุตตาย ปสฺสาทนียวตฺถุสฺส ปสฺสาทาวหา ๑ สุวณฺณวิสุทฺธี วิทยาติ
ยถา สุวณฺณวิสุทฺธี อปคตกาพกา อลงฺการวิกิตินิโยคกฺขมา
เอวมยฺมปี สงฺกิลฺลวิคเมเนน หิตกิริยาวินิโยคกฺขมา ๑ กายจิตฺตานิ
เคลณฺณํ อสฺสทฺฐิยาที ตเทกฺกฺจฺจา จ ปาปฺรฺมมา ๑ เคลณฺณปฺปฏิปฺกฺโข
อเคลณฺณํ ตพฺภาโว ลกฺขณฺ อเตสฺสนฺติ อเคลณฺณภาวลกฺขณา ๑
ยถาวุตฺตเคลณฺณนินฺมมฺมทฺทเนเนว นตฺถิ เอตาสฺสิ อาทีนโว โทโส น
วา เอตา อาทีนํ กปณฺ วณฺติ ปวตฺตณฺตีติ นิราทีนวา เตนาทาเรณ
ปจฺจุปฺตฺติจฺจนฺติ เต^๒ วา สมฺปยุตฺเตสฺส ปจฺจุปฺนฺฐเปณฺตีติ นิราทีนวา-
ปจฺจุปฺนฺฐานา ๑ กายสมฺพนฺธิ จิตฺตสมฺพนฺธิ จ อฺชฺฐภาโวติ
ลกฺขิตพฺพตตาย กายจิตฺตอชฺชชวาลกฺขณา ๑ กายจิตฺตานิ นงฺกลสีสจฺจนฺท-
โกภฺภิโคมุตฺตวงฺกตาสงฺขาตานิ กุภฺภิลภาวานํ นินฺมมฺมทฺทนโต กายจิตฺต-
กุภฺภิลภาวนินฺมมฺมทฺทนรสา ๑ ตโตเอว สพฺพถาปี อชฺิมฺหาเวเน
ปจฺจุปฺตฺติจฺจนฺติ สมฺปยุตฺตานิ วา อชฺิมฺหตฺติ ปจฺจุปฺนฺฐเปณฺตีติ
อชฺิมฺหาปจฺจุปฺนฺฐานา ๑ สนฺตโทสปฺปฏิจฺฉาทนลกฺขณา มายาอสนฺต-
คุณสมฺภาวนลกฺขณํ สาถฺยยฺนฺติ เอวํ วุตฺตทา ตทาการปฺปวตฺตทา
อกุสลา ขนฺธา ตเทกฺกฺจฺจา จ สงฺกิลฺลศรฺมมา มายาสาถฺยยาทีกา ๑
เอตถ จ จิตฺตปฺปสฺสทฺฐิอาทีหิ จิตฺตเมว ปสฺสทฺฐิ ลหุ มฺมฺม กมฺมณฺณ
๑. สี. สมฺปนฺนาทาเรณ. ๒. ม. ตี วา.

วิสุทธิธรรมคุณ สุวรรณาย

ปกฺณํ อุชฺฐ จ โหติ กายปฺปสุตฺตทฺธิอาทีหิ ปน รูปกาโยปี เตเนเวตฺถ
ภควตา ฐมฺมานํ ทฺวิธตา วุตฺตान สพฺพตฺถ ฯ

[๔๐] ฉนฺทนี ฉนฺโท อารมฺมณฺเนน อตฺถิกตา ฉนฺโท กาโมติ
อาทีสุ ปน ตณฺหาปี วุจฺจติ ฉนฺทํ ชเนติ วายมตีติ อาทีสุ
วิริยมฺปีติ ตโต นีวตฺตณฺตํ กตฺตุมฺยตาเยตํ อธิวฉนฺนติ วุตฺตํ ฯ
กตฺตุมฺยตา วุจฺจติ ทรัพฺมิจฺฉา เจตสิกสฺส ฐมฺมสฺส สारมฺมณฺตฺตา
กธฺมิจฺฉา นาม อาลฺมพฺณสฺส อาลฺมพิตฺตุมฺยตามฺเขเนว โหตีติ
อารมฺมณฺกรณฺฉาลกฺขโณ ฉนฺโท กตฺตุมฺยตาลกฺขโณ วุตฺโต ฯ
เตเนวาท อารมฺมณฺปริเยสนฺรโส อารมฺมณฺเนน อตฺถิกตาปจฺจุปฺภูจฺจา-
โนติ จ ฯ ยทฺกฺเค ปนายํ อตฺตโน อารมฺมณฺปริเยสนฺรโส ตทฺกฺเคน
สมฺปยุตฺตณฺมปี โหติเอว เอการมฺมณฺตฺตาย เตเน เตสํ ฯ เตเนวาท
อารมฺมณฺกฺกหณฺณ จายํ เจตโส หตฺถปฺปสาร์ณํ วิย ทฺภูจฺพุโหติ ฯ
สุวายํ กุสเลสุ อุปฺปนฺโน กุสลฉฉนฺโทติ วุจฺจติ โยนิโสมนสิการ-
สมฺภูจฺจณฺตฺตา ฯ อธิมุจฺฉนํ อารมฺมณฺ สนนฺนิฏฺจณฺนวเสเนว เวทิตฺพุพฺ
น ปสาทณฺวเสน ฯ ยถา ตถา วา หิ อารมฺมณฺ นิจฺฉยณํ อธิมุจฺฉนํ
อนธิมุจฺฉนฺตฺส ปาณาติปาตาทีสุ ทานาทีสุ วา ปวตฺติยา อภาวา
สทฺธา ปน ปสาทนีเยสุ ปสาทาธิโมกฺโขติ อยเมเตสํ วิเสโส ฯ
โวฏฺฐพฺพนฺมฺปนฺน ยถา สนนฺติริเต อตฺถเถ นิจฺฉยณฺกาเรณ ปวตฺเตตฺวา*
ปรโต ปวตฺตมานานํ ตถา ปวตฺติยา ปจฺจโย โหติ ฯ ยถิ เอว
วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺเตสุ กถฺนติ ฯ เตสมฺปิ เอกํเสเนว สํสฺสฺปนฺนการสฺส
๑. ม. ปวตฺติตฺวา.

ขนฺธนิทฺเทส วณฺณนา

ปจฺจยตฺย ทฺฐุทฺทํ ๑ ทารกสฺส วิย อิตฺ จิตฺ จ สํสฺปนฺนสฺส
กริสฺสามิ น กริสฺสามิตฺติ อนิจฺจยสฺส ปฏิปทฺขกิริยา อสํสฺปนฺนํ ๑
เยสุ จิตฺตฺตฺปาทेषฺ อัย สนนฺนิฏฺฏจฺญานลทฺทขโณ อธิมฺภุโข เตสํ
อารมฺมณชฺมโมเอว สนนฺนิฏฺฏเจยฺยชฺมโม ๑ กิริยา กโรติ การสทฺทสฺส
ภาวสาธนตมาห ๑ มนฺมฺหิ กโรติ มนฺสิกาโร อารมฺมณสฺส กรณํ ๑
เยน หิ มโน อารมฺมณฺเ กิริยติ อารมฺมณฺเณสฺส สํโยชนโต
ตโตเอว เตน อารมฺมณมฺปิ มนฺสิ กิริยติติ ๑ ปุริมฺมนโตติ
ภวํกมฺนโต ๑ วิสทิสฺนฺนํ วิธิชวํ ๑ มนํ กโรตีติ มนฺสิการสํมณฺเณน
วิธิชวณฺปฏิปาทเก ทสฺเสติ ๑ สมฺปยุตฺตชฺมเม อารมฺมณภิกฺขุ
สํเรนฺโต วิย โหตีติ มนฺสิกาโร สารณลทฺทขโณ วุตฺโต ๑ สติยา
อปฺมฺมุสฺสนวเสน^๑ วิสยาภิกฺขุภวปจฺจฺญานตา มนฺสิการสฺส ปน
สํโยชนวเสน อารมฺมณภิกฺขุภวปจฺจฺญานตาติ อยเมเตสํ วิเสโส ๑
อารมฺมณฺปฏิปาทกสฺส สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺนดาวจฺฉํ อิตฺรมนฺสิการานํ
ตทลทฺทกฺขนฺธปริยาปนฺนตามคฺคํ โชเตตีติ ตถา โชตีติ ตํ วิญฺญาณกฺ-
ขนฺธเ โอตาเรตฺวา ทสฺเสตฺถ วิธิปฏิปาทโกติ อาทิ วุตฺตํ ๑

เตสุ ชฺมเมสุติ เยสุ ชฺมเมสุ สยํ อฺปฺปนฺนา เตสุ อคฺคตนา
สมฺปยุตฺเตสุ จิตฺตเจตฺตีกชฺมเมสุ ๑ อนารมฺมณคฺคเตปี หิ เตสุ
สมฺปวตฺเตสุ อฺทาสินภวโต ตตฺตรมชฺมคฺคตฺตาติ วุจฺจติ ๑
สมวาหิตลทฺทกฺขณาติ สมนํ อวิสมํ ยถาสกฺกิจฺเจสุ ปวตฺตณลทฺทกฺขณา ๑
อฺทาสินภวเณ ปวตฺตมฺมานาปี เหาสา สมฺปยุตฺตชฺมเมสุ ยถาสกฺกิจฺเจสุ
๑. ม. วิสทิสมนนฺนํ วิธิชวํ มนํ กโรตีติ. ๒. ม. อสมฺมุสฺสนวเสน.

วิสุทฺธิมคฺค สํวณณาย

ปวตฺเตติ ยถา ราชานํ ตณฺหี นิสินฺโนปี อฏฺฐกรณํ ฌมฺมภูเจ ยถา-
สกกิจฺเจสุ อปฺปมตฺโต^๑ ปวตฺเตติ ฯ อลีนานุทฺตปฺปวตฺติปจฺยตฺตา
โอนาธิกตานิวารณฺรสา ฯ กิจฺจวเสน เจตํ วุตฺตํ ฯ ยถิ เอว
สหชาตฺธิปติโน กถนฺติ ฯ ตมฺปิ ตสฺสา กิจฺจเมว ยํ สหชาตฺถมฺมานํ
อธิปติภาโวติ ตสฺสาปี ตถา ปวตฺตนเมวติ ฯ นายํ โทโส ฯ อิทํ
นิหีนกิจฺจํ โหตุ อิทํ อติเรกตฺรกิจฺจนฺติ เอวํ ปกฺขปาตวเสน วิย
ปวตฺติ ปกฺขปาโต ตํ อฺปจฺฉินฺนทนต์ วิย โหตีติ อธิปฺปาโย ฯ

[๔๑] อนนฺยเตสุ อิจฺฉนฺตีติ อิมินา เจตสีกนฺตฺรภาเวน อิจฺฉนฺตีติ
ทสฺเสติ ฯ อโทโสเยว เมตฺตา ฯ ตถา หิ โส เมตฺตา
เมตฺตายนฺติ อาทินา นิตฺติภูโธ ฯ อฺเปกฺขาติ ยํ อฺเปกฺขํ เมตฺตายน
สทฺธิ ปริกฺขปฺเนติ สา ตตฺถมฺมตฺต
วตฺถนฺนฺติ ปฺรปฺณปฺรชนปฺรอธิถิอาทินํ ฯ อมทฺทนํ มทฺทนปฺปฏิปกฺข-
ภาโว ฯ กายทฺจฺจริตฺตาทิวตฺถโน ตฺสฺโกจนฺกิริยาปเทเสน กาย-
ทฺจฺจริตฺตาทิวตฺถโน ตฺสฺโกจนฺกิริยา วุตฺตาคติ ทฺจฺจทฺทํ ฯ น หิ วิรตีโย
ทฺจฺจริตฺต
วिरตีนญฺจ โสฺรจฺจวเสน ตฺสฺโกจนํ อกิริยานญฺจ หิโรตฺตปฺปานํ
ชฺค
ชฺค

[๔๒] สฺงฺขารฺวติ สฺงฺขารกฺขนฺธมฺเม^๑ สฺนฺชยาห ฯ เต หิ
อิธฺาธิปฺเปตา อณฺณตา อฏฺฐตีสาติ วตฺตทฺทํ ลียา ฯ ยถา จิตฺตํ
เอวํ ตํสฺมปฺยตฺตฺถมฺมาปี ทฺติเย สฺสฺงฺขารฺวเอวติ อาห สฺสฺงฺขาร-
๑. ม. อตฺถกรณฺณ. ๒. ม. อปฺปมตฺเต. ๓. ลี. สฺงฺขารกฺขนฺธ.

ขนฺธนิทฺเทศ วณฺณนา

ภาวมตฺตเมว หิ เอตฺถ วิเสโสติ ฯ อวเสสา ปจฺเจม วุตฺตธมฺมา ฯ
อวเสสา ปญฺจเมน สมฺปโยคํ คจฺจนฺตํติ เอตฺถ ถลํ กรุณามุทิตา-
อุเปกฺขาสหคเต สมฺภวนฺติ ฯ ปุพฺพภากภาวโต ฯ อปฺปนาป-
ปตฺตาเอว หิ กรุณามุทิตาอุเปกฺขาสหคตา น โหนฺติ ตโต
อณฺตฺถ ปน อุเปกฺขาสหคตาปี โหนฺตํติ อจฺริยา ฯ สุวิสุทฺธ-
กายกมฺมาทิกสฺส จิตฺตสมฺภานวเสน รุปรูปรวจฺรกุสลปฺวตฺติ น
กายกมฺมาทินํ โสธนวเสน นาปี ทุจฺจริตฺตทฺราชีวานํ สมฺจุณฺนินฺท-
นฺปฏิปสฺสมภนฺวเสนานํ มหคฺคตจิตฺตฺปฺปาเทสุ วิรตฺติ อสมฺภโวเอวาทิ
อาห จเปตฺวา วิรตฺตตฺยนฺติ ฯ ตโตติ รุปรวจฺรปจฺเจม วุตฺตเจตฺตีกโต ฯ
เตยฺวาติ รุปรวจฺรปญฺจเม วุตฺตเจตฺตีกาเอว ฯ ยทิ เอวํ รุปร-
วจฺรโต โภ วิเสโสติ อาห อรุปรวจฺรภาโวเอว หิ เอตฺถ
วิเสโสติ ฯ ปจฺมชฺฌานํเกติ ปจฺมชฺฌานวติ ฯ มคฺควิญฺญาณฺเตติ
จตฺตฺพิเชปี มคฺควิญฺญาณฺเต ฯ วุตฺตนฺยเนว เวทิตฺตฺพฺพาติ สมฺพนฺโธ ฯ
ทฺตฺติชฺฌานํกาทิกเทเว มคฺควิญฺญาณฺเตติ เอตฺถ อาทิสฺทฺเทน ตตฺติยจตฺตฺถ-
ปญฺจมชฺฌานิกานํ สจฺจคฺคฺหาติ ฯ วุตฺตนฺยเนวติ วุตฺตํ ก็ อวิเสเสนานํ
โจทฺทนายเนติ ทสฺเสนฺโต กรุณามุทิตานนฺติ อาทิมานํ ฯ ตตฺถ มคฺค-
วิญฺญาณานํ นิพฺพานารมฺมณฺตฺตา กรุณามุทิตานนฺจ สตฺตารมฺม-
ณฺตฺตา น ตาสํ ตตฺถ สมฺภโว ฯ มคฺคธมฺเมสุจ ปาทกาทินฺยเมน
กทาจิ สมฺมาสจฺจปฺปวิโร สียา น ปน วิรตฺติวิโร กายทฺตฺจฺริตา-
ทินํ สมฺจุณฺนินฺทวเสนเนว อริยมคฺคสฺส ปวตฺตนฺโตติ นฺยตฺตฺวิรตฺตา ฯ

วิสุทธิมคคส์วณนาย

[๔๑] น หิริยติ น ลชชตีติ อหิริโก ปุคคโล จิตต์
ตัมบุตตมมสมุทาโย วา ฯ อหิริกนฺติ วุตตพเพ เอกสฺส
กการสฺส โลปี กตฺวา อหิริกนฺติ วุตต์ ฯ น โอตตปฺปนฺติ
โอตตปฺปสฺส ปฏฺิปกฺขภูตมฺมมาห ฯ อชฺคฺจณฺ์ อหิพนฺ์ อลชฺชา
อวิริพา ฯ เตเหวติ กายทฺจจริตาทีหิเว ฯ อสารชฺชํ นิพฺภยตา ฯ
อนุตฺตาโส อสมภโม ฯ วุตตปฏฺิปกฺขวเสนาติ อลชฺชนากาเรน
ปาปานํ กรณรตฺ์ อหิริกํ อนุตฺตาสากาเรน อนฺตตปฺปํ วุตตป-
ปกาเรนเนว ปาปโต อสงฺโกจปจฺจปฏฺจานานิ อตฺตนิ ปเรสุ จ อการว-
ปฏฺจานานิ คามสฺสกรสฺส วิย อสฺจฺจโต กิเลสาสฺจฺจโต อชฺคฺจณฺ์
อหิริเกน โหติ สลภสฺส วิย อคฺคิโต ปาปโต อนุตฺตาโส
อนฺตตปฺเปน โหตีติ เวํ วุตตปฏฺิปกฺขวเสน วิตฺถาโร เวทิตพฺโพ ฯ
ลฺภนฺติ เตนานิ อาทีสุ ยํ วุตตพฺพิ ตํ เหฏฺฐา วุตตตฺตยานฺสาเรน
เวทิตพฺพิ ฯ ลฺภนฺตีติ อภิกิษฺณนฺติ ฯ มฺยฺหนฺตีติ น พุชฺณนฺติ ฯ
อารมฺมณฺคฺคหณฺ์ มม อิทนฺติ ตณฺหาภินิเวสวเสน อภินิวิสฺส อารมฺม-
ณฺสฺส อวิสฺสชฺชนํ น อารมฺมณฺกรณฺมตฺต์ ฯ อภิสงฺโค อภิมุขภาเวน
อาสฺตติ ฯ อปริจฺจาโค อวิชฺชนํ ทฺมฺโมจฺนียตา วา ฯ อสฺสาท-
ทสฺสนํ อสฺสาททฺธิฏฺฐิ ฯ อสฺสาทานฺุสฺสโน ตณฺหา วทฺตตีติ หิ
วุตต์ ฯ ฐมฺมสฺทาวสฺส ยถาวโต อทสฺสนํ จิตฺตสฺส อนฺธภาโว ฯ
อณฺณานํ ฌานปฏฺิปกฺโข ฯ สมฺปฏฺิวิชฺฌิตฺ์ อสมตฺถตา อสมฺปฏฺิเวโร ฯ
ยถาณานํ อารมฺมณฺสฺทาวํ ปฏฺิวิชฺฌิตฺ์ น ลภติ ฯ โมหสฺส ตถา
๑. ม. จ ตณฺหา ปวทฺตตีติ.

ขนฺธนิทุเทศ วณฺณนา

ปวตฺติ อารมฺมณสภาวจฺจาทนํ ฯ อสมฺมาปฏิปตฺตี ปจฺจุปฺภุจเปติ
สมฺมาปฏิปตฺติยา ปฏิปทฺขภาเวน คยฺหิตฺติ วา อสมฺมาปฏิปตฺติ-
ปจฺจุปฺภุจानอ ๑ ยสฺส อุปฺปชฺชติ ตสฺส อนฺธกรณํ อนฺธกาโร
ตถา ปจฺจุปฺติภฺภูจฺจิตฺติ อนฺธการปจฺจุปฺภุจानอ ๑ มิจฺจาทิ ชมฺมสภาวสฺส
วิปริตฺตํ นิจฺจาทิตฺตํ อตฺถโล ๑ อโยนิโส อภินิเวโส อนฺุปายาภินิเวโส
อุปฺปถาภินิเวโส ๑ ชมฺมสภาวํ อติกฺกมิตฺวา ปรีโต อามสํ
ปฺรามาสอ ๑ วิปริตฺตคฺคาหวเสน อิทเมว สจฺจํ โมจฺจมณฺณนฺติ
อภินิเวสนํ มิจฺจาภินิเวโส ๑ ยสฺส ชมฺมสฺส วเสน อุทฺธกฺกํ โหติ
จิตฺตํ ตํสมฺปยุตฺตชฺรมา จ โส ชมฺโม อุทฺธจฺจํ ๑ อวฺวปฺสโมติ
อสนฺนิสินฺนอปฺปสนฺนสภาวมาห ๑ อนวฺภูจฺจานรสนฺติ จลนกิจฺจํ ๑
ภนฺตตฺตฺตฺตฺตํ ปรีพฺภมฺนาการิ ๑ เจตโส อวฺวปฺสเมติ นิปฺผาเทตฺตพฺเพ
ปโยชเน ภุมฺมํ ๑ อวฺวปฺสมปจฺจยฺภูตํ อารมฺมณํ วา อวฺวปฺสโมติ
วฺวตฺตํ ๑ อกฺุสฺสชฺรมาณํ เอกนฺตฺตนิหีนตฺตย อกฺุสฺสภาวเณ จ ลามกตฺตฺตฺตํ
วฺวตฺตํ ๑

[๔๔] ถินมิทฺธชฺลเจตฺถ อนิยตํ น มานาทิตฺติ ๑ ถินมิทฺธชฺล
อนิยตฺตา จ เอกฺถ ทุตฺติยจิตฺเต ปจฺจมากฺุสฺสโต วิเสโส ๑ อนฺุสฺสาห-
นาวสิทนภาวเณ สํหตฺภาโว ถินํ เตน โยคโต จิตฺตํ ถินํ ตสฺส
ภาโว^๒ ถินตฺตา ๑ อสมฺตฺถตฺตาวิฆาตวเสน อกฺุสมฺมณฺณตฺตา มิทฺธํ ๑
ยสฺมา ตโตเอว เอเตน สมฺปยุตฺตชฺรมา เมธิตฺตาวิหตฺตสมฺตฺติยา
โหนตฺติ ตสฺมา มิทฺธชฺรนา มิทฺธชฺรนฺติ วฺวตฺตํ ๑ อนฺุสฺสาหลกฺุขณฺณตฺติ
๑. ม. นิจฺจาทิตฺติ. ๒. ม. ภาโวติ.

วิสุทธีมคค์ ลัวณณาย

อสุสาหปฏิปกุขลกุขณั ๑ วิริยสุส อวิโนทนั ขิปนั วิริยวิโนทนั๑
สมบุยุตฺตธมฺมานั ลัสิททาการณ ปจฺจุปติภูจฺติ เตลลั วา ลัสิททนั
ปจฺจุปฏฺฐเปตีติ ลัสิททนปจฺจุปฏฺฐานั ๑ อกมฺมณฺณตาทกฺขณฺณติ เอตถ
กามั ถีนมฺปิ อกมฺมณฺณสทาวเมว ตมฺปน จิตฺตสุส มิทฺธั เวทนา-
ทิกฺขณฺนชฺตตยสุสชาติ อยเมตถ วิเสโส ๑ ตถา หิ ปาลิยั ตตถ กตมึ
ถีนั ยา กายสุส อกลฺยตา^๑ อกมฺมณฺณตาท ตตถ กตมึ มิทฺธั
ยา กายสุส อกลฺยตา^๒ อกมฺมณฺณตาทิ^๓ อาทินา อิเมลลั นิทฺเทโส
ปวตฺโต ๑ โอนทนั^๔ วิญฺญาณทวารานั ปิททนั ๑ ลินตาลินากาโร
อารมฺมณฺณคฺคหณฺณ สงฺโกจ ๑ ยสุมา ถีนน จิตฺตสุเสว ลัहनัน โหติ
มิทฺธเนน ปน เวทนาทิกฺขณฺนชฺตตยสุส วิย รูปกายสุสาปิ ตสุมา ตั
ปจฺลยิกานิทฺทั ปจฺจุปฏฺฐเปตีติ ปจฺลยิกานิทฺทาปจฺจุปฏฺฐานัน วุตตึ ๑
อรติ ปนฺตเสนาสเนสุ อธิกฺุสทธมฺเมสุ จ อโรจนา ๑ วิชมฺภิกา
วิชมฺภนสงฺขาตสุส กายทฺุฏฺฐลลสุส การณฺณตาท สงฺกิลเสปวตฺติ ๑
อรติวิชมฺภิกาทิสฺสูติ จ อาทิสทฺเทน ตนฺทืออาทินัน คหณัน ๑ นิปฺผาเทตพฺเพ
ปโยชนเณ เจตฺ ภูมฺมวจนัน ๑ อวเสสา โสพส ๑ มาโน ปเนตถ
อนิยโต โหติ เตน สทฺธี สตฺตรเสว โอนฺติ ๑ ปฏฺฐาเน หิ ลัโยชนัน
ธมฺมึ ปฏฺิจจ ลัโยชนโน ธมฺโม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยาคี เอตถ
จตฺกุขตฺตุ กามราเคน ติกฺกุขตฺตุ ปฏฺิเมณ จ มาโน วิจิกฺจฺจนา ภวราโคติ
ตโยเปเต สกทาคามิโน ลัโยชนานัน ลัโยชนเณหิ ทสฺวิธา โยชนาคี

๑. ม. วิริยสุส อวิโนทนั ขิปนั วิริยวิโนทนัน. ๒. ม. จิตฺตสุส อกลฺลตา.

๓. ม. อกลฺลตา. ๔. อภ. ลั. ๓๔/๓๐๑ ๑ ๕. ม. โอนทนัน.

ขนฺธนิทุเทศ วรรณนา

ทสฺสิตาย ทสฺวิธาย โยชนาย กามราคสํโยชนํ ปฏิจฺจ มานสํโยชนํ
อวิชฺชาสํโยชนนฺติ วตฺวา กามราคสํโยชนํ ปฏิจฺจ อวิชฺชาสํโยชนนฺติ
ตถา ภวราคสํโยชนํ ปฏิจฺจ มานสํโยชนํ อวิชฺชาสํโยชนนฺติ* เอวํ
อากตฺตาหิ โยชนาหิ มานสฺส อนนฺยตภาโว ปกาสิโต ฯ ยทิ
หิ มโน นินฺยโต สฺยา กามราคสฺส มานรหิตา ปวตฺติ น สฺยา
ตถา ภวราคสฺส เอวํ สติปฏิจฺจเน จตฺกขตฺตํ กามราเคน โยชฺนา
น สฺยา ติกฺขตฺตเตยว สฺยา ฯ ภวราคมฺมุติกา จ น สฺยา ฯ เอวญจ
สํโยชนานํ สํโยชนเหิ อญฺจวิเชน โยชฺนา สฺยา น ทสฺวิเชน
ทสฺวิธาว จ ทสฺสิตาติ ฯ เสยฺยาทิวเสน อจฺจโต นมนํ อุนฺณติ ฯ
อุนฺณมฺนวเสนว สมนฺปกฺคหโรโส น วิริยํ วิย ตนฺตํกิจฺจสาธเน
อพฺกฺสฺสหนวเสน ฯ โอมหนสฺสาปี* อตฺตานํ เอวํ กตฺวา กหมมฺปี
สมนฺปกฺคหนวเสนวาทิ ทญฺจพฺพํ ฯ เกตฺว วุจฺจติ อจฺจกฺคตฺโร อธิ
ปน เกตฺว วิยาติ เกตฺว อฺพารตมาทิกาโว ตํ เกตฺวภาวสงฺฆาตํ
เกตฺว กมฺยตีติ* เกตฺวกมฺยํ จิตฺตํ ยสฺส ฐมฺมสฺส วเสน เกตฺวกมฺยํ
สา เกตฺวกมฺยตา ฯ อหนฺติ ปวตฺตนโต มานสฺส ทิฏฺฐิสทิสฺสปวตฺตีติ
โส ทิฏฺฐิยา สทฺธี เอกจิตฺตฺวาเท น ปวตฺตติ อตฺตสฺสเนหสนฺนิสฺสโย
จาทิ อาห ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตโลภปทฺฐจาโนติ ฯ เอตฺถापิ จาทิ
จสทฺเทน ถินมิทฺธํ อากทฺตติ ฯ

[๔๕] ทสฺสสนฺตีติ พฺยาปชฺชนฺติ ฯ จณฺทิกํ กุชฺฌนํ ฯ
อตฺตโน ปวตฺติอาการวเสน วิรูปสํสฺปนฺนกอณฺิฏฺฐรูปสฺมญฺจฺจาปนวเสน จ
๑. ตถา มานสํโยชนํ ปฏิจฺจ ภวราคสํโยชนํ อวิชฺชาสํโยชนนฺติ วตฺวา ภวราคสํโยชนํ
ปฏิจฺจ อวิชฺชาสํโยชนนฺติ จ. ๒. ม. โอมหนสฺสาปี ๓. ม. กามเตติ.

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณนํย

วิสฺปนโรโส ๑ กายสุส มชฺฌตฺตภาวํปาทนโธ๑ อตฺตโน นิสฺสยทหน-
โรโส ๑ ทุสฺสนํ อตฺตโน ปรสฺส จ อุปฺโยคผลกํเลสุ๑ อนิฏฺฐตฺตา ๑
วิสสํสภูจฺปฺติมฺคฺคํ วิย ทฺฐพฺโพติ สพฺเพน สพฺพิ อคฺคเหตุพฺพตํ
ทสฺเสติ ๑ ยํ ปรสมฺปตฺตีสุ อิสฺสากรณํ สํ อิสฺสาติ ทสฺเสนฺโธ
อํห อิสฺสายนํ อิสฺสาติ ๑ อุตฺตฺยํ อสหนํ ๑ ตตฺถเววํติ
ปรสมฺปตฺตีสุเว ๑ อนภฺริตี๑ อภฺริตีปฺภฺยํกฺษญฺตํ อิสฺสย กิจฺจํ น
อภฺริตียํ อภํวตฺตนฺติ อํห อนภฺริตีโรสํติ ๑ มจฺจโรโยเคน
มจฺจโรตี ปวตฺตมํนํ มจฺจโรสทฺทํ คเหตุวํ อํห มจฺจโรภํโว
มจฺจโรยฺนฺติ ๑ นโรตฺตินยนํ ปน มํ อิทํ อจฺจโรยํ อณฺเณสํ โหตุ
มยํหํยเว โหตุติ มจฺจโรยฺนฺติ โปรํณํ ๑ ตํ มจฺจโรยํ วุจฺจมํนํนํ
ลกฺษณํทํนํ ปรียํทํย ติฏฺฐติ ๑ สงฺโกจนํจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ
สมฺปตฺตีนํ ปรํหิ อสํซํรณภํวกรณํ สงฺโกจนํจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ
กฏฺฐกํกรํ คติ กฏฺฐกญฺจฺจฺจฺจ ๑ อตฺตสมฺปตฺติ อํวํสํทํ ๑ กุคตฺนฺติ
เอตฺถ อคตฺมปี กุคตฺมเว ๑ เอวํหิ วตฺตํโร โหนฺติ ยํ มยํ
น กตํ ตํ กุคตฺนฺติ ๑ ตถํหิ วกฺษติ กตํกตํนํโสจนฺรสนฺติ ๑
เอวํ กตํกตํ ทฺจฺจโรตี สฺจโรตฺตญฺจ กุคตํ ตํ อรํพฺภ วิปฺปฺภฺยํสํรเวสํ
ปวตฺตมฺปนํ จิตฺตํ ตํสํหโรตฺตยํ อธิ กุคตฺนฺติ คเหตุวํ ตสฺส
ภํโว กุคฺคจฺจ
ปฺจ
สฺจโรตฺตยํ อนฺโสจนํเวสํ วิรูปํ ปฺภฺยํสํ วิปฺปฺภฺยํสํโร ๑

๑. ม. วิชฺฌตฺตภาวํปาทนโธ. ๒. ม. อุปฺโยคผลกํเลสุ. ๓. อยํ ปํโจ นคฺติ.

ขนฺธนิทุเทส วณฺณนา

ปรายตฺตตตาย ทาสพฺย วิย ทฏฺฐพฺพํ ฯ ยถา หิ ทาสพฺเย สติ
ทาโส ปรายตฺโต โหติ เอวํ กุกฺกฺจเจ สติ ตํสมํจฺจํ น หิ โส
อตฺตโน ฆมฺมตตาย กุสเล ปวตฺตติตฺตํ สกฺโกติ ฯ อถวา ฯ กตาท-
กุสลากุสลาณฺโสจเน อายตฺตตตาย ตทฺถยวเส กุกฺกฺจเจเน ตํสมํจฺจํ
โหตีติ ตํ ทาสพฺย วิย โหติ ฯ อนนฺยเตสฺส อิสฺสาทีสุ ถีนมิทฺธสมฺภโว
จาทิ จสทฺทํ อานตฺตวา สมฺพนฺธิตพฺพํ ฯ

[๔๖] ปวตฺตติฏฺฐิติมตฺโตติ ขณฺฏฺฐิติมตฺโต ฯ นินฺวาเต ทีปจฺจัน
จิติ วิยาติ หิ เอวํ วุตฺตจิตฺตฏฺฐิติ วิย สนนฺตานฏฺฐิตินฺยา ปจฺจโย
ภวิตฺตํ อสมตฺโถ นิจฺฉยาภาเวน อสณฺจหนฺโต เจตโส ปวตฺตติปจฺจย-
มตฺตตตาย ปวตฺตติฏฺฐิติมตฺโต ฯ เตนาห ทพฺพโล สมาริธิ ฯ
วิกตา จิกิจฺฉาติ จิกิจฺฉิตฺตํ ทกฺกรตตาย วุตฺตํ น สพฺพถาปี วิจิกิจฺฉาย
จิกิจฺฉาภาวโตติ ตทฺตตมตฺตํ ทสฺเสติ ฯ เอวํ นฺโฆ นนฺ
โฆติอาทินา สํสพฺปนวเสน เสตีติ สํสโย ฯ กมฺปนรสาติ นานารมฺมณ
จิตฺตสฺส กมฺปนกิจฺจา ฯ อุกฺกฺจจฺฉหิ อตฺตนา กหิตากาเรเอว จตฺวา
คณฺหตีติ เอการมฺมณฺสฺมีเยว วิปฺพนฺทนวเสน ปวตฺตติ ฯ วิจิกิจฺฉา
ปน ยทิตฺติ รุปาทีสุ เอกสฺมีเยว อารมฺมณ อูปฺปชฺชติ ตถาปี
เอวํ นฺโฆ นนฺ โฆ อิทํ นฺโฆ อณฺณํ นฺโฆติ อณฺณํ คเหตุพฺพาการิ
อเปกฺขตีติ นานารมฺมณ กมฺปนํ โหติ ฯ อนนฺจฺฉยํ เทวพฺพหํ ปจฺจ-
ปฏฺฐเปตีติ อนนฺจฺฉยปจฺจปฏฺฐานา ฯ อนนฺกํสฺส อารมฺมณ นานา-
สทฺทวสฺส คหณฺนกาเรน ปจฺจปฏฺฐิตฺติ อนนฺกํสฺสคฺคาหปจฺจปฏฺฐานา ฯ

๑. ม. ภมตีติ.

วิสุททธิมคฺค สํวณฺณนํย

[๔๗] สตุตตารมฺมณตฺตํ สตุตฺตปฺลยตฺตอรรมฺมณตฺตํ ๑ นนฺ จ
ปฺลยตฺตอรรมฺมณํปี วิปํกา โหนฺตฺติ โจอฺทํ สนฺชํยํ
เอกนฺตปฺริตฺตารมฺมณํ หิ กํมํวจฺรวิปํกํติ ๑ วิรฺติโยปี วิปํเกสุ น
สนฺตฺติ เอตฺถํปี นนฺ เกสุ วิปํเกสุ วิรฺติโยปี น* สนฺตฺติ โจอฺทํ
มนสิกฺตฺวํ อํหํ ปฺลยํ สิภฺขํปทํ กุสฺลํยเวตฺติ หิ วุตฺตํนฺตํ ๑
เตน โลกิยวิปํเกสุ วิรฺติโย น สนฺตฺติ ทสฺเสตฺติ ๑ เตสนฺตฺติ รุปํ-
วจฺรํทํวิปํกํวิญฺญํณํ ๑ ชเนตฺตพฺพชนกสมฺพนฺเช หิ อิทํ สํมิวจฺนํ ๑

[๔๘] เตตฺติ เต อเหตุกํกริยสงฺขารํ ๑ ตตฺถ กุสฺล-
วิปํกมโนชํตฺตสมฺปยุตฺเตหิ สมนํ อเหตุกํกริยมโนชํตฺตสมฺปยุตฺตา
โสมนสฺสสทฺทสนฺตฺติรณสมฺปยุตฺเตหิ สมนํ หสิตฺตปฺปาทสมฺปยุตฺตา
อุเปกขํสทฺทสนฺตฺติรณสมฺปยุตฺเตหิ สมนํ โวฏฺฐพฺพนสมฺปยุตฺตํ
อิมมตฺถํ ทสฺเสนฺเตน กุสฺล ๑เป๑ สมนํติ วตฺวํ ตโต ลพฺภมํ
วิเสตฺํ ทสฺเสตฺํ มโนวิญฺญํณชํตฺตทฺเวณํติอํทํ วุตฺตํ ๑ วิริย-
สภํวโต พลปฺปตฺโต สมนํ โหติ วิริยํนฺตํ พลนฺตํ กตฺวํ ๑
สมฺมุจฺเจทวิรฺตฺติหิเอว อรหนฺตํ วิรมนํกํจฺจสฺส นินฺนํจิตฺตํทํ กิริย-
จิตฺเตสุ วิรฺติโย น สนฺตฺติ อํหํ จเปตฺวํ วิรฺติโยติ ๑ กํมํวจฺร-
สเหตุกํกริยสงฺขารํ กํมํวจฺรกุสฺเลหิ วิรฺตํกโต วิเสโส อตฺถิ
มหกฺกเตสุ ปน ตํทํโสปี นตฺถิ อํหํ สพฺพํภํกํเรณํปีติ ๑
ชมนโต อรรมฺมณโต ปวตฺติอํกํรโตติ สพฺพปฺปภํกํเรณํปีติ อตฺถิ ๑
อภิชมนฺโตคชมนํปี สุตฺตํนตฺตํภํชนํยํ สุตฺตํนตฺตํนโยเอว เอกนฺตอภิชมน-
๑. ม. นสทฺโท นตฺถิ.

ขนฺธนิทฺเทส วณฺณนา

นโย ปน อภิธมฺภาชนียนฺติ อห อภิธมฺเม ปทภาชนียนเณนาติ ฯ

ภควตา ปน เอวํ ขนฺธา วิตุถาริตาติ สมฺพนฺโธ ฯ ตสฺมา
อิมายปี ปาติยา วเสน ขนฺธานํ สํวณฺณํ กริสฺสามาติ อธิปฺปาโย ฯ
ยํกิลฺลจิตฺติ เอตฺถ ยนฺติ สามณฺเณน อนิยฺมทสฺสนํ ฯ กิลฺลจิตฺติ ปการเกทํ
อามลิตฺวา อนิยฺมทสฺสนํ ฯ อุกฺเขนาปี อตีตํ วา ฯเปฯ สนฺตํกํ
วา อปฺปํ วา พหุํ วา ยาทีลํ วา ตาทีลํ วา นปฺปสฺกนิทฺเทสาร์หํ
สพฺพํ พฺยาเปตฺวา คณฺหตีติ อห อนวเสสปรียาทานนฺติ ฯ
เอวมฺปน อณฺเณสุปี นปฺปสฺกนิทฺเทสาร์หเสฺส ปสงฺกํ ทิสฺวา ตตฺถ
อธิปฺเปตตฺถํ อติจฺจ ปวตฺตนฺโต อติปฺปสงฺกสฺส นียมนตฺถํ รุปนฺติ
วุตฺตนฺติ ทสฺเสนฺโต รุปนฺติ อติปฺปสงฺกนียมนนฺติ อห ฯ ยํ กิลฺลจิตฺติ
จ ยํสทฺทํ เอกปฺทํ สนิปาตํ กีสทฺทลฺลจฺจ เอกปฺทนฺติ กเหตุวา
อนิยเมกตฺถทีปนฺโต ปททฺวเณนาปีติ วุตฺตํ ฯ อสฺสาติ รุปสฺส ฯ
อตีตาทีวีกาํ อารภติ อตีตานาคตฺปจฺจุปฺปนฺนติอาทินา ฯ

[๔๕] อทฺธาสนฺตติสมยขณฺวเสนาติ เอตฺถ จุติปฺภูตฺตนิทฺทิจฺฉินฺเน
กาเล อทฺธาสทฺโท ปวตฺตตีติ อโหสี นฺโโข อหํ อตีตมทฺธานนฺติอาทิ-
สฺสฺสฺสฺสวเสน^๑ วิณฺญาติ ฯ ตถา หิ ภทฺเทกรตฺตสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
คเมยฺยาติอาทินา^๒ อทฺธาวเสน อตีตาทีภาโว วุตฺโต ฯ ตโยเม
ภิกฺขเว อทฺธา กตฺเม ตโย อตีโต อทฺธา อนาคโต อทฺธา ปจฺจุปฺปนฺโน
อทฺธาติ ปน ปรมตฺถโต ปรีจฺฉิขฺมาโน อทฺธา นีรุตฺติปถสฺสฺสฺสวเสน

๑. ม. สนฺตํเก ฯ ๒. ม. มฺ. ๑๒/๑๓ ฯ ๓. ม. อฺ. ๑๔/๓๒๒ ฯ

วิสุทธีมคคส์วณณาย

ขณปริณินโน วุตโต ฯ ตตถ หิ ยัม ภิกขเว รูปํ ชาตํ ภูตํ ฯเปฯ
ปาตุภูตํ อตถิติ* ตสฺส สงฺขาทิ วิชฺชมานสฺส ปจฺจุปปนฺนตา ตโต
ปุพฺเพ ปจฺจมา จ อตีตानาคตา วุตฺตา ฯ ตทณฺณสฺสฺสฺส ปน
เยภฺยเยน จุตฺติปฏิสนฺธิปริจฺจินฺโน อตีตาทิโก อทฺธา วุตฺโตติ โสเอว
อิธปิ อทฺธาวเสนาติ วุตฺโต ฯ

สีตํ สีตสฺส สภาโค ตถา อุณ्हํ อุณ्हสฺส ฯ ยมฺปน สีตํ
อุณ्हํ วา สรีเร สนฺนิปตฺติตํ สนฺदानวเสน ปวตฺตมานํ อนฺนํ อนธิกํ
เอกาการํ ตํ เอโก อุตุติ วุจฺจตีติ สภาอุตุโน อนนคตฺตาเอกค-
คณฺณํ กตํ เอวํ อหาราเปปี ฯ เอกวีถิเอกชวเนกสมายตฺตติสมฺภูจฺจานนฺติ*
ปฺลจฺจทฺวารวเสน วุตฺตํ ฯ สนฺตติสมยถา วิปสฺสกาณํ อุปการตฺถาย
อุฏฺจกถาสฺส กถิตา ฯ ชนโก เหตุ อุปตฺถมฺภโก ปจฺจโย ฯ เตสํ
อุปฺปาทนํ อุปตฺถมฺภานญจ กิจฺจํ ฯ ยถา พีชสฺส องฺกรูปฺปาทนํ
ปฺลวีอาทินํ* ตทฺอุปตฺถมฺภนํ กมฺมสฺส กฏฺตตารูปฺวิปาคุปฺปาทนํ อหารา-
ทินํ ตทฺอุปตฺถมฺภนํ เอวํ เอกกสฺส กลาปสฺส จิตฺตูปฺปาทสฺส
จ ชนกาณํ กมฺมนฺตราทิจฺจยญฺจทานํ อุปตฺถมฺภกานญจ สหชาตฺปุเร-
ชาตปฺจฺจมาชาตानํ กิจฺจํ ยถาสมฺภวํ โยเชตฺตทฺพิ ฯ เอวํ อุตุอาทินํ
สภาควิสภาคตาสมฺภวโต ตํสมฺภูจฺจานรูปานํ สนฺตติวเสน อตีตาทิวิภาโค
วุตฺโต ฯ กมฺมสฺส ปน เอกภวานิพฺพตฺตกสฺส สภาควิสภาคตา นตฺถิติ
ตํสมฺภูจฺจานรูปานํ สนฺตติวเสน อตีตาทิวิภาคํ อวตฺวา อุปตฺถมฺภก-
๑. ส. ขนฺธวาร. ๑๗/๖๕ ฯ ๒. ม. เอกวีถิเอกชวเนกสมฺภูจฺจานนฺติ. ๓. ม. ปฺลวีอาทินญจ.

ขุณฺณิทุเทส วณฺณนา

วเสนว วุตโต ๑ ยทา ปน ลิงคปริวตฺตนํ โหติ ตทา พลวตา
อกุสเลน ปุริสลิงคํ อนุตฺตรชยติ ทุพฺพเลน กุสเลน อิตฺถิลิงคํ
ปาตุภวติ ทุพฺพเลน จ อกุสเลน อิตฺถิลิงคํ อนุตฺตรชยติ พลวตา
กุสเลน ปุริสลิงคํ ปาตุภวตฺติ กम्मสมฺภูจฺจานรูปานมฺปิ อตุเถว วิสภาก
คตฺติ เตสมฺปิ สนฺตติวเสน อตฺตาทิวิภาโค สมฺภวติ ๑ โส ปน
น สพฺพกาลิโกติ น คหิโต ๑

ตํตํสมยฺนติ เอกมฺหุตฺตาทิโก โส โส สมโย เอตฺตฺสชาติ
ตํตํสมยํ รูปํ ตํตํสมยวตฺตนฺติ อตุโถ ๑ ตโต ปุพฺพเพติ ตโต
ขณตฺตยปริยาปนฺนโต ปุพฺพเพ ๑ อนุปฺปนฺนตฺตา อนาคตํ ๑ ปุจฺจชาติ
ตโต ปุจฺจ ๑ ขณตฺตยํ อติกกนตฺตฺตา อตฺติ ๑ ยสฺส เหตุกิจฺจํ
ปุจฺจยกิจฺจญฺจ นิฏฺฐิตตฺตฺตา อติกกนตํ ตํ อตฺติ ๑ อุปฺปาทกฺขณ
เหตุกิจฺจํ อุปฺปนฺนผลตฺตฺตา นิฏฺฐิตลฺยาติ ทฏฺฐพฺพ ๑ ติสฺสปี ขณตฺ
ปุจฺจยกิจฺจํ ๑ ปจฺจวิอาทินํ สนฺชารณาทิกํ ผลฺสาทินํ ผุสนาทิกญฺจ
อตุตฺโน กิจฺจํ สกฺกิจฺจํ สกฺกิจฺจสฺส กรณกฺขโณ สกฺกิจฺจกฺขโณ
สท วา กิจฺจเณ สกฺกิจฺจํ ยสฺมี ขณ สกฺกิจฺจํ รูปํ วา อรูปํ วา
โหติ โส สกฺกิจฺจกฺขโณ ตสฺมี ขณ ปุจฺจูปฺปนฺนํ ๑ เอตฺถ จ
ขณาทิกถายํ ตโต ปุพฺพเพ อนาคตํ ปุจฺจ อตฺตฺนฺติ วจฺนํ อทฺธาทิสฺ
วีย เกทาภาวโต นิปฺปฺริยายํ ๑ อทฺธาทิวเสน หิ อญฺเณว ฐมฺมา
อตฺตฺตา อญฺเณ อนาคตา อญฺเณ ปุจฺจูปฺปนฺนา ลพฺภนฺติ ขณาทิ
วเสน ปน นตฺถิ ฐมฺมโต เกโท กาลโตเอว เกโท ๑ อุปฺปาทโต
๑. ม. ขณตฺตยสฺส ปฺริยาปฺตฺติโต.

วิสุทธีมคฺค สังวณฺณาย

ปุพฺเพ อนาคโต ขณตฺตเย วตฺตมาโน ตโต ปริ อตีโตติ นิปฺปฺริยาया
อทฺธา ปจฺจุปฺปนาทึ วิย เณจึ ปฺริยาเยน อตีตฺมนาคตฺนฺติ จ
วตฺตพฺพตาภาวโต ฯ

[๕๐] เหฏฺฐา วุตฺตํ อชฺฉตฺติกพาหิรเกทํ สนฺชาย

วุตฺตนโยเอวาทิ วตฺวา เตน อปฺริตฺตฺสมาโน ยทึปี ตตฺถ อชฺฉตฺตเมว
อชฺฉตฺติกนฺติ สทฺทตฺโต ลพฺภติ ตถาปี อตฺถเอว อชฺฉตฺตอชฺฉตฺติก-
สทฺททานํ พหิทฺธาพาหิรสทฺทานญจ อญฺญมญฺญํ อตฺถเกโท ฯ ตถา हि
อชฺฉตฺติกสทฺโท สปรสฺนตาทึเกสุ จกฺขาทิสฺสุ รูปาทิสฺสุ พาหิรสทฺโท
วิย วุตฺตติ อชฺฉตฺตสทฺโท ปน ตสฺส ตสฺส สตฺตสฺส สสนฺดา-
นึเกเสว จกฺขรฺูปาทิสฺสุ ตโต อญฺญเสสุ พหิทฺธาสทฺโท วิย ปวตฺตติ ฯ
ตสฺมา ตมตฺถํ ทสฺเสตฺถํ อปีจาทิ อาทึ วุตฺตํ ฯ ตตฺถ อีธาติ อิมสฺมี
สุตฺตนฺตฺนเย ฯ นียกชฺฉตฺตมฺปี น ปุพฺเพ วุตฺตอชฺฉตฺติกเมว
ปรปฺกฺกฺกฺกมฺปี น ปุพฺเพ วุตฺตพาหิรเมวาทิ อธิปฺปาโย ฯ หินฺปณฺตีเกโท
ปฺริยายโต นิปฺปฺริยายโต จ เวทิตพฺโพติ สมฺพนฺโธ ฯ ตทฺเว
สุทฺสสีนํ รูปี ฯ ยตฺถาติ ยสฺมี อารมฺมณฺญเต ฯ ยํ อารมฺมณฺ
กตฺวา อกฺสฺลวิปากวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชติ ตํ หินฺ อนิฏฺฐภาวโต ฯ
ยํ กฺสฺลวิปากํ ตํ ปณฺตี อนิฏฺฐภาวโต ฯ ยถา हि อกฺสฺลวิปาโก
สยํ อนิฏฺฐโ อนิฏฺฐเเอว อุปฺปชฺชติ น อนิฏฺฐเ เอวํ กฺสฺลวิปาโกปี
สยํ อนิฏฺฐโ อนิฏฺฐเเอว อุปฺปชฺชติ น อนิฏฺฐเ ฯ ตถาहि วุตฺตํ
อญฺจกถายํ อกฺสฺลกมฺมชวเสน อนิฏฺฐา ปญฺจ กามคฺคณา วิภตฺตา

๑. ม. อปฺริตฺตฺสมานน.

ขนฺธิทเทส วณณนา

กุสลกम्मขมฺปน อนินฺจํ นาม นตฺถิ สพฺพิ อินฺจเมว กุสล-
กम्मชวเสน อินฺจา ปญฺจ กามคฺฉา วิภตฺตา กุสลกम्मชยฺหิ
อนินฺจํ นาม นตฺถิ สพฺพิ อินฺจเมวาทิ จ ฯ ตตฺถ มนาปานิปี กานิจิ
หตฺถิรูปาทินิ อกุสลกम्मนิพฺพตฺตานิ สนฺติ น ปน ตานิ เตสํเยว
หตฺถิอาทินิ สุขสฺส เหตุภาวํ กจฺจนฺติ ตสฺส ตสฺเสว หิ
สตฺตสฺส อตฺตนา กเตน กุสเลน นิพฺพตฺตํ สุขสฺส ปจฺจโย โหติ
อกุสเลน นิพฺพตฺตํ ทฺวขสฺส ตสฺมา กम्मชานํ อินฺจานิฺจฺจตา
กम्मการกตตสฺส วเสน โยชนารหา สียา ฯ ตตฺถ ยํ วุตฺตํ
กุสลกम्मํ อนินฺจํ นาม นตฺถิติ น วุตฺตํ อกุสลกम्मํ อินฺจํ
นาม นตฺถิติ เตน อกุสลกम्मขมฺปิ โสภณํ ปรตฺตตฺตานํ อินฺจํ
อตฺถิติ อนฺนุณฺวาทํ ภวิสฺสติ กุสลกम्मขมฺปน สพฺเพสํ อินฺจเมวาทิ
ตฺริจฺฉานกตตมฺปน เกสญฺจि มนุสฺสรูปี อมฺนาปี ยโต เต ทิสฺวาว
ปฺลาขนฺติ มนุสฺสา จ เทวตารูปี ปสฺสิตฺวา ภาชนฺติ เตสมฺปิ
วิปากวิญฺญาณํ ตํ รูปี อารพฺภ กุสลวิปากเมว อฺปฺปชฺชติ ตาทิสฺส
ปน ปฺลฺลสฺส อภาวา น เตสํ ตตฺถ อภิริติ โหติ ฯ กุสล-
กम्मชสฺส ปน อนินฺจสฺส อภาโว วิย อกุสลกम्मชสฺส จ อินฺจสฺส
อภาโว วตฺตพฺโพ หตฺถิอาทินมฺปิ หิ อกุสลกम्मํ มนุสฺसानํ
อกุสลกम्मวิปากสฺเสว อารมฺมณํ กุสลกम्मขมฺปน ปวตฺเต สมฺภูจิตฺตํ
กุสลวิปากสฺส อินฺจารมฺมณน ปน โวมิสฺสกตฺตา อปฺปํ อกุสล-
กम्मํ พหุลํ อกุสลวิปากปฺปตฺติยา การณํ น ภวิสฺสตีติ สกฺกา

วิสุทธีมคฺค สํวณฺณนํ

วิญฺญาตุํ วิปากมฺปน น สกฺกา วณฺเณตฺตุนฺติ* วิปากวเสณ อัญฺจานัญฺจจา-
รम्मณวญฺจจํ สฺสญฺจ ญฺชชฺติ ฯ ยมฺปน วุตฺตํ อนัญฺจา ปญฺจ
กามคฺคณาติ ตํ รูปาภิภาวสามณฺญโต กามคฺคณสทิสตํย ตํสทิสเสสุ
ตพฺโพหารเณ วุตฺตํ ฯ อัญฺจาเนว हि รูปาภินิ กามคฺคณาติ ปาลิย
วุตฺตานิ กามคฺคณวิสภากา वा รูปาภิโย กามคฺคณาติ วุตฺตา
อสิเวสิโวติ โวหาโร วिय ฯ สพฺพานิ वा อัญฺจานัญฺจจํ รูปาภินิ
ตณฺหาวตฺตภาวโต กามคฺคณาเอว ฯ วุตฺตตณฺหิ รูปิ* โลกํ ปิยรูป
สาตฺตฺรปฺนตฺติอาทิ* ฯ อตฺติสเยน ปน กมนิยตฺตา สุตฺเตสุ กามคฺคณาติ
อัญฺจานิ รูปาภินิ วุตฺตานิ ฯ วุตฺตตณฺยเมวาทิ อตฺติเทเสณ ลกฺขณโต
ทฺุรสนฺติกํ ทสฺสิตนฺติ อาห โโอกาสโตเปตฺถ อุปาทายฺุปาทาย ทฺุร-
สนฺติกตา เวทิตพฺพาติ ฯ ตตฺถ กิตฺตกโต ปญฺจาย รูปิ โอกาสวเสณ
สนฺติเก นาม กิตฺตกโต ปน ปญฺจาย ทฺุเร นาม ฯ ปกตฺติกาถ
กเถนฺตํ ทฺุวาทส หตฺถา สวณฺุปจาโร นาม ตสฺส โอรโต สนฺติเก
ปรโต ทฺุเร ฯ ตตฺถ สฺขมรูปิ ทฺุเร โหนฺตํ ลกฺขณโตปิ โอกาสโตปิ
ทฺุเร โหติ สนฺติเก โหนฺตมฺปน โอกาสโตว สนฺติเก โหติ น
ลกฺขณโต ฯ โอพาริกรูปิ สนฺติเก โหนฺตํ ลกฺขณโตปิ โอกาสโตปิ
สนฺติเก โหติ ทฺุเร โหนฺตํ โอกาสโตว โหติ น ลกฺขณโต ฯ
อุปาทายฺุปาทายาติ ปน วุตฺตตฺตา อตฺตโน รูปิ สนฺติเก นาม อนฺโต-
กฺจจิตตสฺสาปี ปรสฺส ทฺุเร อนฺโตกฺจจิตตสฺส สนฺติเก พหิฏฺจิตตสฺส
๑. ม. วณฺเณตฺตุนฺติ. ๒. ม. รูปา. ๓. ม. มฺ. ๑๒/๑๑๑ ฯ

ขณฺฐนิตุทเทส วณฺณนา

ทฺูเรตี เอิว อนฺุโตคคพฺุทปมฺุขปริเวณสงฺุฆารามสีมากามคามเขตต-
ชนปฺุทรรชชสมฺุททจกฺุกวาเพสฺุ ตทนฺุโตคคพฺุทคิตานํ° วเสน สณฺุติค-
ทฺูรตาเวทิตพฺุพาฯ

ตเททชณฺุณฺุติ ตํ เอกชณฺุํ เอกโต ฯ อภิสณฺุญฺุหิตฺุวาตี สํหริตฺุวา
วา สมนฺุหํ วา กตฺุวา ฯ อภิสงฺุขิปิตฺุวาตี สงฺุขิปิตฺุวา สงฺุเขปํ
กตฺุวา ฯ สพฺุพมฺุปี รุปี ฯเปฯ ทสฺุสีตํ โหตีตี อิมินา รุปกฺุขณฺุช-
สทฺุททานํ สมานาธิกรณสมาสภาวํ ทสฺุเสตี ฯ เตนฺุวาท น หิ
รูปโต อณฺุโล รุปกฺุขณฺุโร นาม อตฺุถิตี ฯ ราสีภาวฺุปกมเนน
เวทนาภฺุขณฺุชาทโยตี ทสฺุสีตํ โหตีตี° อานตฺุวา สมนฺุขิตพฺุพํ ฯ

สณฺุตตีวเสน ขณฺุทิวเสน จาตี เอตฺุถ อทฺุชาสมยวเสน
อตีตาทิวภาคสฺุส อวจนํ สฺุขาทิวเสน ภินฺุนาย อตีตาทิวาवจนโต
น หิ สฺุखाเอว อทฺุชาวเสน สมยวเสน จ อตีตาทีกา โหตี ตถา
ทฺุกฺุขาเอว อทฺุกฺุขมฺุสฺุขาเอว จ กายิกเจตสีกาทีกาเวน ภินฺุนา ฯ เตน
เวทนาสมฺุททาโย อทฺุชาสมยวเสน อตีตาทีกาเวน วตฺุตพฺุพตํ อรหตี
สมฺุททายสฺุส เตหิ ปฺุริจณฺุณฺุทิตพฺุพตฺุตา ฯ เวทเนกเทสา ปน คยฺุหมานา
สณฺุตตีขณฺุเหหิ ปฺุริจเจทํ อรหณฺุตี ตถา ปฺุริจณฺุณฺุทิตฺุวา คเหตุพฺุพโต ฯ
เอกสณฺุตตีขมฺุปน สฺุขาทิสฺุ อเนกเกทภินฺุเนสฺุ โย เกโท ปฺุริจณฺุณฺุทิต-
ตพฺุพภาเวน คหิโต ตสฺุส เอกปฺุปการสฺุส ปากฺุญฺุสฺุส ปฺุริจเจทีกา
ตํสहितฺุวาราลมฺุพณฺุปวตฺุตา อวิจเจเทน ตทฺุปฺุปาทเกกวิธวิสยสม-
โยคปฺุปวตฺุตา จ สณฺุตตี ภวิทํ อรหตีตี ตสฺุสา เกทนฺุตรํ อนามสีตฺุวา

๑. ม. ตทนฺุโตคคพฺุทคิตานํ. ๒. ม. ทสฺุสีตา โหนฺุตีตี.

วิสุทธีมคฺคส์ถวณนายน

ปริจเจตทภาเวน คหณํ กตํ ฯ ลหุปริวตฺติโน วา อรูปชมฺมา
ปริวตฺตเนเนว ปริจเจเทน ปริจฺจินฺทนํ อรหนฺตฺติ สนนฺตฺติชณฺวเสเนว
ปริจเจโท วุตฺโต ฯ เอกวิธวิธยสมายोคปฺปวตฺตา ทิวสมฺปิ พุทฺธรูปํ
ปสฺสन्नฺตฺส รมฺมํ สฺวณฺนฺตฺส ปวตฺตสทฺธาทิสหิตเวทนา ปจฺจุป-
ปนฺนา ฯ ปุพฺพนฺตาปรนฺตมชฺชตฺตคตฺตาติ เอเตน เหตุปจฺจยกิจฺจวเสน
วุตฺตนยํ ทสฺเสตี ฯ

[๕๑] สพฺยาปารสฺสอฺสสาหสฺวิปากตา กุสลาทฺตี ทิหิปี สาธา-
รณฺนาตี อสาธาธณเมว ทสฺเสตฺตุ สวชฺชกิริยเหตุโตตี อาทิ วุตฺตํ ฯ
ตตฺถ สวชฺชกิริยเหตุโตตี ปาณฺนาตีปาทาทิการยฺหกิริยนิมิตฺตโต ฯ
กิลฺเลสสนฺตาปภาวโตตี กิลฺเลสปริพาหน สทฺรธภาวโต ฯ วุปฺสนตฺ-
สภาวาย กุสลาช เวทนายน โอปาริกา ฯ สพฺยาปารโตตี สอิหโต ฯ
เตน ยถา ปวตฺตมานายสฺสา วิปาเกน ภวิตพฺพิ ตถา ปวตฺตี
วทฺนโต วิปากุปฺปาทนโยคฺยตฺมาห ฯ สอฺสสาหโตตี สสฺตฺติโต ฯ
เตน วิปากุปฺปาทนสมตฺถตฺติ ฯ สวิปากโตตี วิปากสพฺภาวโต ฯ เตน
ปจฺจยนฺตรสมวาเยนสฺสา วิปากนิพฺพตฺตนํ ฯ ทิหิปี ปเทหิ วิปาก-
ธมฺมตฺเตว ทสฺเสตี ฯ กายกมฺมาทิสพฺยาปารสพฺภาสโต วา สพฺยา-
ปารโต ชวณฺนสฺสาหเวสน สอฺสสาหโต วิปากุปฺปาทนสมตฺถตา-
วเสน สวิปากโตตี เอวเมตฺถ อตฺถโต เวทิตพฺโพ ฯ วิปากํ
อนฺุปฺปาเทนฺตีปี กิริยา กุสลา วิย สพฺยาปารา สอฺสสาหาเอว จ
โหนตฺตี ตทฺถยํ อนามสฺติวา กิริยาพฺยาทวาเร สวิปากโต

ขณฺฐนินุเทส วณณนา

อิจฺเจว วุคฺคํ ๑ สพฺยาปชฺฌโตติ กิเลสทฺถุเขน สทฺถุขโต ๑
วุคฺควิปริยายโตติ อนวชฺชกิริยเหตุโต กิเลสสนฺตาปภาวโต อพฺยา-
ปชฺฌโต ๑ จ วุปสนฺตวุคฺคิตติ เอวํ อกฺุสลา ยวุคฺควิปลฺลาสโต ๑
ยถาโยคณฺติ โยคานรूपํ ๑ ตีสฺ การณฺสฺ ยํ ยํ ยสฺสา ยสฺสา
ยฺชชติ ตทฺนรूपนฺติ อตฺถโต ๑ กุสลาकुสลเวทนา หิ วิปากพฺยา-
กตยตีหิปี การณฺหิ โอพาริกา ๑ กิริยาพฺยากตย สวิปากโต
สวิปากตยวิสิฏฺฐสพฺยาปารสอฺุสสาหโต วาติ ๑ วุคฺควิปริยาเยนาติ
วิปากพฺยากตา อพฺยาปารโต อนุสฺสาหโต อวิปากโต จ ตาหิ
กุสลาकुสลเวทนาหิ สุขฺมา กิริยาพฺยากตา อวิปากโต อวิปากตา-
วิสิฏฺฐสพฺยาปารสอฺุสสาหโตวาติ เอวํ กุสลาकुสลา ยวุคฺควิปลฺลาเสน ๑
กมฺมเวกฺกขิตฺตา หิ กมฺมปฏฺิพิมฺพฺภูตา จ กายกมฺมาทิสพฺยาปารวิรฺหโต
นिरุสฺสาหา วิปากา ๑ สอฺุสสาหา จ กิริยาอวิปากชฺมมา ๑
สวิปากชฺมมชฺมา* หิ สกพฺภา วิย โอพาริกาติ ๑

นिरุสฺสาทโตติ อสฺสาทภาวโต สุขฺปฏฺิเกเขปโต ๑ สวิป-
ผารโตติ สปริปฺพนฺทโต อนุปสนฺตโตติ อตฺถโต ๑ อภิกวณฺโตติ
อชฺุฒตฺถรณฺโต ๑ สุขาย มชฺมตฺตตา นตฺถิ อฺุเปกฺขาย สาคตา* ๑
สนฺตตาทโย ปน สพฺพตฺถ สุขฺเปกฺขาสฺ ลพฺพนฺตติติ ยถาโยคณฺติ
วุคฺคํ ๑ ปากฺภูโตติ สุขิโต ทฺถุขิตฺติ ทิสฺวาปี ชานิตพฺพตฺตา
วิภูตภาวโต ๑ สาคติ* อทฺถุขมฺสุขา เวทนา ๑ อสมฺาปฺนฺนสมฺาปฺนฺนค-
คหณฺนเจตฺถ ภูมिवเสนาปี เวทนานํ โอพาริกสุขุมตา วุคฺคตาติ
๑. ม. อพฺยาพชฺฌโต. ๒. ม. สวิปากชฺมมา. ๓. ม. สาคตา. ๔. ม. ส.

วิสุทธีมคฺค สัวณณาย

เวทิตพฺพา ฯ อิตฺรา สฺมาปฺนฺนสฺส เวทนา ฯ

[๕๒] โอมฺนียโตติ โอมฺเหหิ อารมฺมณํ กตฺวา อติกฺกมฺมิ-
ตพฺพโต ฯ ตถา โยคนียโต คนฺถนียโต จาติ เอตฺถาปี คนฺโถว
คนฺถนํ ตสฺส หิติ อารมฺมณภาเวน สฺมพฺนฺชนโตติ คนฺถนียํ ฯ
เอวํ นีวรณียํ อุปาทานียญฺจ เวทิตพฺพํ ฯ สงฺกิลเสส นียุตฺตา
สงฺกิลลํ วา อรหตฺตีติ สงฺกิลลิกา ฯ สวา อนาสวา ฯ

ตตฺถาติ ยถาวุตฺตตาย โอปาริกสุขุมตฺตาย ฯ สฺมฺภโตติ สงฺกโร ฯ
โอปาริกา สุขุมมาติ จ วุตฺตानมฺปิ ชาตฺวาทิวเสน ปฺนฺน สฺขุโมพาริก-
ภาวาปฺตฺติโทโส ยถา โส น โหติ ตถา ปฺริหริตพฺโพ ฯ
ชาตฺวเสน สฺขุมาย เวทนาย สภาวปฺกฺกฺลโลกิยวเสน โอปาริกตํ
ปาลิวเสน ทสฺเสตฺถํ วุตฺตญฺเหตฺตนฺติอาทิ วุตฺตํ ฯ เอวํ สฺขาทโยปฺปิตฺติ
เอตฺถ อกฺุสลเวทนา ชาตฺวเสน โอปาริกา สภาววเสน สฺขุมา ฯ
กฺุสลชฺฆานสฺหคฺคา สฺขวา เวทนา ชาตฺวเสน โอปาริกา ฯ สฺมาปฺนฺนสฺส
เวทนาติ กตฺวา ปฺกฺกฺลวเสน สฺขุมมาติ เอวมาทินา โยเชตพฺพํ* ฯ
น ปฺรามสิตพฺโพติ เอเตน ชาตฺวาทโย จตฺตาโร โกฏฺฐาสา
อญฺญมฺมณฺณํ อโวมิสฺสกาเอว กฺเหตพฺพา เอวํ สฺมฺภทสฺส ปฺริหาโร
น อญฺญถาติ ทสฺเสติ ฯ ยถา อพฺยากตฺมฺเขน เอวํ กฺุสลา กฺุสล-
มฺเขนปฺปิยถา จ ชาตฺมิขฺเขน เอวํ สภาวาทิมฺเขนปฺปิ ทสฺเสตพฺพนฺติ
อิมมตฺถํ เอเสว นโย สพฺพตฺถาติ อติทิสฺสตี ฯ

[๕๓] อิทานิ ชาตฺวาทโยโกฏฺฐาเสสฺสุปี [๓] อกฺุสลาทินํ อุปาทาเย-
๑. ม. อรหตฺตีติ. ๒. ม. โยเชตพฺพา. ๓. ม. มิโถ.

ขนฺธนิทฺเตส วณฺณา

ปาทาย โอปาริกสุขุมต์ ทสฺเสตุ อปีจาดิอาทิ อารทฺธิ ๑ นิสุสย-
ทหนโตติ อิมินา โทสสทคตย ปากฺกั กุรรูปวตฺตี ทสฺเสติ ๑
นียตาดิ มิจฺจตฺตนิยามน นียตา ๑ อนนฺตริยภาวปฺปตฺตาคปฺปติฏฺจนก-
วิปากตย กปฺปฏฺจิตฺติกา เทวทตฺตาทินิ วีย ๑ อสงฺขาริกา สภาว-
ติจฺจิตตย โอปาริกา ๑ ทิฏฺจิสมฺปยุตฺตมา มหาสวชฺชตย โอปาริกา ๑
สาลี มิจฺจาทิฏฺจิสมฺปยุตฺตมา นียตา โอปาริกา ตโต กปฺปฏฺจิตฺติกา
ตโต อสงฺขาริกาดิ ติวิธาปี เหฏฺฐา วุตฺตณฺยตฺตมา เอกชฺฌิ วุตฺตมา
วิสุ วิสสเยว โยเชตพฺพวา ๑ เตนาห อิตฺธา สุขุมมาติ ๑ อวิเสเสนาดิ
โทสสทคตา โลกสทคตาดิ อเกเทน ๑ อกฺุสลา พหุวิปากา
โทสฺสุสนฺนตย โอปาริกา ๑ ตถา กุสลา อปฺปวิปากา ๑ มนฺท-
โทสตฺตมา อกฺุสลา อปฺปวิปากา สุขุมมา ๑ ตถา กุสลา พหุวิปากา ๑
โอปาริกสุขุมนิกฺคตฺตวตฺตภาวโต กามาวจฺราทินิ โอปาริกสุขุมตมา ๑
โลกุตฺตรา ปน เอกนฺตสุขุมมาว ๑ ตตฺถาปี จ วิภาคํ ปฺรโต วกฺขติ ๑
ภาวนามยาปีติ ภาวนามยาย เกทเนน ทานสีลฺมยานมฺปิ เกทนํ
นยโต ทสฺสิตนฺติ เวทิตพฺพิ ๑ ภาวนาย ปคฺคณฺพลวกาลาทิสฺสุ กทาจิ
ณณวิปฺปยุตฺตจิจฺจเตนาปี มนสิกาโร โหตฺตีติ วุตฺตํ ภาวนามยาปี
ทฺุเหตุกาดิ ๑ ตํตฺถุมิวิปากกิริยเวทนาสูติ เอตฺถ กามาวจฺรวิปากา
โอปาริกา รุปาวจฺรา สุขุมมาติอาทินา ยาว อรหฺตฺตผลา เนตพฺพิ ๑
กามาวจฺรกิริยา โอปาริกา รุปาวจฺรกิริยา สุขุมมาติอาทินา กามา-
วจฺรา จ ทานาการปฺปวตฺตมา โอปาริกา สีลาการปฺปวตฺตมา สุขุมมาติ

วิสุทธีมคค์ ลัษณณาย

อวทินยว เนวสณณนยสณณยตณน เนตพพ ๑

[๕๔] ยถา จ ชยติโกญจยเส อัย วิภวโก เอว สภว-
โกญจยสยทิสปีติ ทสเสตฺตฺ ทุภขยทิตยอทย วุตฺตํ ๑ สพฺโพ จย
วิภวโก ลภณณสนนุสสยโต วุตฺตยติ กตฺวอ ออห โอบยสวเสน
จยปีติอทย ๑ สขยปีติ ปีสทฺเทน อทฺทขมสขํ สมปีณนเทติ ๑
สพฺพตฺถยติ สพฺพยสฺ ภูมยสฺ ๑ ยถนรฺรูปนฺติ ยย เวทนย ยตฺถ
ยตฺถ ลภติ ตทนรฺรูป ๑ วตฺถวเสนยติ ย วตฺถุ ออรพภ เวทนย
ปวตฺตยติ ตสฺส วเสนยปี ๑ หยนวตฺถยติ หยนวตฺถุ ออรมมณ
กตฺวอ กงกฺกตฺตํ ภูณชนตสฺส เวทนย หยนวตฺถยตย โอบยรยภย
สยลยมยสยทย ภูณชนตสฺส ปณยตยวตฺถยตย สขยมยติ ๑ อวทินย
นยเนยติ สพฺพํ ปยลยคย อยมสยติ ๑ ชยติอวทยวเสน อสมยนโกญจยสยตย
วยสภยคย ๑ ทุภขยวยปยคยวทยวเสน อสยทยสยภยจยตย อสยสภยจยตย น
อสมยปยโยคย ๑ ยทย สยยย ทุรยวยปยรยยเนน สนยตยภย โหตยตย สยสภยจยตย
สนยตยภยคย อยปชยตย น จ เวทนยย เวทนยสมยปยโยคย อตฺถยติ ๑
สนยตยภยคยปทยลลณณย สภยคยโต จ สรยภยคยโต จยติ วภยตยตย วุตฺตยนยเนน
อตฺถยโต เวทยตยพพ ๑ อสยทยสยสภยวตย อสรยภยคย ๑ สพฺพยวเรสยตย
โอบยรยภยสขยมเกเท วุตฺตยนยนยสยเรน วตฺตยพพเส สพฺพยพพเส วเรสย ๑
ชยติอวทยวเสน สมยนโกญจยสยตย สภยคย ทุภขยวยปยคยวทยวเสน
ปน สยทยสยสภยวตย สรยภยคย ๑ เตนยอ อภยสยลย ปน ๑เป๑
สนยตยเกตย ๑[๑] เอตนยติ เอว อตยตยวทยภยคย วยตยลลณณยภย ๑

๑. ม. อติ เวทนยภยชนยสยสย อตยตยวทยภยคย วยตยลลณณยภย.

ขนฺธนิทุเทศ วรรณนา

ฌาณเภทตฺถนฺติ นานปฺปการํ ฌาณปฺปเภทตฺถํ ฯ กมฺโถตฺติ
เทศนानุกฺกมฺโถ* เยน การณฺณายํ เทสนานุกฺกโม กโธ ตโธตฺติ
อตุโธ ฯ วิเสสโธตฺติ เกทโธ ขนฺธรูปาทานกฺขนฺธวิภาคโธตฺติ อตุโธ ฯ
อนฺนาริกโธตฺติ ปญฺจภาวโธ ฯ อุปมาโธตฺติ อุปมาหิ อุปเมตพฺพโธ ฯ
ทญฺจพฺพโธ ทฺวิธาติ ทฺวิหิ อากาเรหิ ฌาณน ปสฺสิตพฺพโธ ฯ
ปสฺสนุตสฺสตฺถลสิทฺธิโธตฺติ ยถापสฺสนุตสฺส ยถาธิปฺเปตตฺถนิปฺผตฺติโธ ฯ
วิภาวินาติ ปญฺจวตฺตา ฯ

[๕๕] อุปฺปตฺติกฺกโมติ ยถापจฺจยํ อุปฺปชฺชนฺตํ อุปฺปชฺชน-
ปฏฺธิปาฏฺฐิ ฯ ทสฺสเนน ปหาตพฺพาทิอาทินา ปจฺมํ ปหาตพฺพ ปจฺมํ
วุตฺตา ทฺติยํ ปหาตพฺพ ทฺติยํ วุตฺตาคิ อยํ ปหานกฺกโม ฯ
สีลวิสุทฺธิ ปฏฺธิปชฺช จิตฺตวิสุทฺธิ ปฏฺธิปชฺชิตพฺพ ตถา ตโธ ปราปฺตี
อาห สีลวิสุทฺธิ ฯเปฯ ปฏฺธิปตฺติกฺกโมติ ฯ อนฺนุพฺพปฺปณฺนิตา ญฺมิโย
อนฺนุพฺพเพน ววญฺจิตาคิ อยํ ญฺมิกฺกโม ฯ จตฺตารโ สติปญฺจจฺานาติ-
อาทิกโ เอกกฺขณฺเป สติปญฺจจฺานาติสมฺภวโธ เทสนากฺกโม* ฯ ทาน-
กถาทโย อนฺนุพฺพพุกํสโธ กถิตา ฯ อุปฺปตฺติอาทิววญฺจจฺานาภาวโธ
ปน ทานาทินํ อธิ เทสนากฺกมวจฺนํ ฯ อุปฺปตฺติอาทิววญฺจจฺานเหตุกตฺตาย
หิ ปจฺมํ กลลํ โหตฺติอาทิกา เทสนาปี อุปฺปตฺติอาทิกมภาเวเนว
วุตฺตา ฯ ยถาวุตฺตววญฺจจฺานาภาเวเน ปน อนฺนเกลลํ วจฺนํ สหปฺ-
ปวตฺติยา อสมฺภวโธ เยนเกนจิ ปุพฺพจฺริเยน เทเสตพฺพตฺตายเตน
เตน อธิปฺปาเยน เทสนามตฺตสฺเสว กโม เทสนากฺกโม ทญฺจพฺพโธ ฯ
๑. ม. เทสนากฺกโม. เอมฺปฺริปี. ๒. ม. เทสนากฺกโม จ.

วิสุทธิมคคส์วณณาย

ปพพจริยวภูจณนาคี ปจมี รุปกขนุโร ตโต เวทนาก-
ขนุโรติเอว ปพพจริยวภูจณน อนุปตติโต ๑ อปหาดพพโตติ
ขนุเรสุ เอกจจัน ปหาดพพตาว นตฺถิ กุโต ปหานกุกโม สติ
หิ สพเพส ปหาดพพตาย ปหานกุกเมน เนสึ เทสนา ลียา ๑
อปปฏิปชชนียโตติ สมมาปฏิปตติวเสน น ปฏิปชชิตพพโต ๑
จตุภูมิปรียาปนุนตฺตาคี อิมินา เวทนาที่น อนียตภูมิกตํ ทสฺเสติ ๑
นียตภูมิกานลฺหิ ภูมิกุกโม สมภเวยฺย ๑ อเกเทนาคี รุปาที่น
เกทวิภาคี อกตฺวา เอกขณํ ปิณฺฑกุกหณน ๑ อตฺตคฺคาหปติตฺนติ
อตฺตคฺคาหสงฺขาเต ทิฏฺฐโจเม นิปตติ ๑ สมุหมนวินิพฺโภกทสฺสเนนาคี
อรุปโต รุปํ^๑ วิเวจฺนุโต รุปารูปสมฺมุเห มนวินิพฺภุชชนทสฺสเนน ๑
จกฺขุอาที่นมฺปิ วิสยิภูตฺนติ เอกเทเสน สมุทายภูตํ รุปกขนุธ วทติ ๑
ยา เอตฺถ อิกฺขจํ อนิกฺขจฺจ รุปํ สเวเทติ อยํ เวทนากขนุโรติ
อิกฺขจฺจนิฏฺฐรูปสเวทนิกํ เวทณํ เทเสสฺสิติ สมพฺนุโร ๑ เอวํ สพพคฺค ๑
อิกฺขจฺจมชฺชตฺตอนิกฺขจฺจมชฺชตฺตานมฺปิ อิกฺขจฺจนิฏฺฐสภาวคฺคตา อิกฺขจฺจนิฏฺฐ-
จคฺคกฺกเณเนว คหณํ ทฏฺฐพฺพํ ๑ เอวนฺติ ยถาวคฺคตฺนเยน ๑
สญฺญาย คหิตากาเร วิสเย อภิสงฺขารปฺปวตฺตีติ อห สญฺญาวเสน
อภิสงฺขารเกติ ๑ ยถา วิญฺญาณสฺส สมฺปยุตฺตธมฺมานมฺปิ นิสฺสยภาโว
ปากโฏ น ตถา เวทนาที่นนฺติ อห เวทนาที่น นิสฺสยนฺติ ๑
มโนปฺพพฺงคฺมา ธมฺมา จิตฺตานุปฺริวตฺติโน ธมฺมา ฉทฺวาราริปติ
ราชาติ วจนโต วิญฺญาณํ อธิปติ ๑

๑. ม. ปพพจริยวภูจณนาคี เอวมฺปริปี. ๒. ม. รุปโต อรูป.

ขนฺธนิทฺเทส วณฺณนา

[๕๖] รูปกฺขนฺธเส สาสวํ อุปาทานินฺนฺติ วจัน อนาสวานํ
ธมฺมานํ สภาวโต รูปกฺขนฺธสฺส ตํสภาวตานิวัตฺตณฺตํ น อนาสว-
รูปนิวัตฺตณฺตํ ฯ อนาสวาว ขนฺธเสสุ วุตฺตาคี เอตฺถ อญฺ्ञานปฺปยุตฺโต
เอวสทฺโท อนาสวา ขนฺธเสว วุตฺตาคี อตฺถโ ๑ อิธ ปน
วิสุทฺธิมคฺเค สพฺเพเปเต ขนฺธาปี อุปาทานกฺขนฺธาปี ฯ

[๕๗] สพฺพสงฺขตानํ สภาเคน เอกขณฺํ สงฺคโห สพฺพสงฺขต-
สภาเคกสงฺคโห ฯ สภาคสภาเคน* หิ สงฺคยฺหมานา สพฺพสงฺขตา
ปฺลยจกฺขนฺธา โหนฺติ ฯ ตตฺถ รูปปฺปนาทิสามณฺเณน สมานโกญฺจาสา
สภาคาคี เวทิตพฺพา ฯ เตสุ สงฺขตาทิสงฺขรณฺกิจฺจํ อายุหนฺรสาย
เจตนาย พลวณฺติ สว สงฺขารกฺขนฺโหติ วุตฺตา ฯ อณฺเณ จ
รูปปฺปนาทิวีสลกฺกขณฺรหิตา ผสฺสทโย สงฺขตาทิสงฺขรณฺสามณฺเณนาติ
ทญฺจพฺพา ฯ ผสฺสนาทโย ปน สภาคา* วิสุํ ขนฺธสทฺทวจนฺิยาน โหนฺตีติ
ธมฺมสภาวณฺณนา ตถาคเตน ผสฺสกฺกขนฺธาทโย น วุตฺตาคี เวทิตพฺพา ฯ
เย หิ เกจฺจ ภิกฺขเว สมณฺา วา พุราหุณฺนา วา สสฺสตวาทา
สสฺสตี อตฺตทานญจ โลกญจ ปฺลยเปณฺติ สพฺเพเต อิมเอว ปฺลยจ-
ปาทานกฺขนฺธเส นิสฺสาย ปฺฏิจฺจ เอเตสํ วา อณฺเณตฺรณฺติเอวมาทิส-
สฺสฺสฺสฺส อตฺตคตฺตนิยคฺคาหสฺส เอตปฺรมตา ทญฺจพฺพา ฯ
เอเตน จ วกฺขมานสฺสฺสวเสน ปฺลยจกฺขนฺธเสว นิสฺสาย ปฺริตฺตา-
รณฺณนาทิวเสน น วุตฺตพฺพา จ ทญฺจิจฺ อุปปฺชชฺติ ขนฺธนิพฺพาน-
วชฺชสฺส สภาวธมฺมสฺส อภาวโตติ วุตฺตี โหติ ฯ รูปนฺติ รูปปฺนสภาวํ
๑. ม. สภาคสภาเวน. ๒. ม. สภาวา.

วิสุทธีมคฺค สัวณณาย

ธมฺมชาตมาห ๑ เวทนนฺตฺวาทีสุปี* เอเสว นโย ๑ สীগฺกขนฺุโร สมาริกฺก-
ขนฺุโรตฺวาทีวจนโต อญฺเณสญฺจ ขนฺุรสหทฺทวงนฺิยานํ สীগฺกขนฺุรธาทีนํ*
สพฺภาวโต น ปญฺเจวาทิ โจทนํ นีวตฺเตตฺตุ อห อญฺเณสญฺจ
ตทวโรธโตติ ๑

ปวตฺติฏฺจานญฺตํ วสนญฺจานํ วิย โหตีติ วุตฺตํ นีวาส-
นญฺจานโตติ ๑ ทฺกขทฺกขวิปริณามทฺกขสงฺขารทฺกขตาวเสน เวทนาย
อาพาธกตฺตํ ทฺกฺกขพฺพิ ๑ ราคาทีสมฺปยุตฺตสฺส วิปริณามาทีทฺกขสฺส
อิตฺถิปฺริสาทีอาการุคฺคาหิตา* ตนตฺตํสงฺกปฺปมฺมฺลญฺจตา สญฺญา สมนฺุจฺจานํ
ปิตฺตาทิ วิย โรคสฺส อาสนนฺการณํ สมนฺุจฺจานํ ๑ อุตฺตฺโกชนวิสมตฺวา-
วิสมปฺริหาราทิ วิย มฺมฺลการณํ นีทานํ น* จิตฺตสฺส อญฺจญฺจตาเจตฺตีกาติ
วิญฺญานํ กิลานุปมํ วุตฺตํ ๑ กฺกฺกฺจโรควโต สีนฺิยฺหนํ ตสฺส กฺกฺกฺโย-
ภาวาย วิย พาลสฺส ปุญฺญาภิสงฺขาราทิวเสน ปวตฺตเวทนา ทฺกขชาวหา*
อสฺปฺปายเสวนสทฺทิสี ๑ เวทนตฺตยาตฺติ เวทนาสภาวตฺตํ เวทนตฺต-
ลาภายาติ อตฺตโล ๑ การณญฺจานตฺตย โภชนาธารตฺตย จ จารกฺกฺปมํ
ภานฺุปมญฺจ รฺรูป ๑ สฺกฺกสญฺญาทีวเสน เวทนาการณสฺส เหตุภาวโต
เวทนาโภชนสฺส ฉาทาปนโต จ อปฺราฐฺปมา พุญฺชฺนฺุปมา จ
สญฺญา ๑ เวทนาเหตุโต การณการกฺกฺปโม จ ปฺริเวสกฺกฺปโม จ
สงฺขารกฺกฺกขนฺุโร ๑ ภตฺตกาโรเอว เขญฺญเยน ปฺริวิสตีติ ปฺริเวสกฺกฺกหณํ ๑
เวทนาย วิพาธิตพฺพโต อญฺุคฺคเหตุพฺพโต จ อปฺราฐฺกฺกฺปมํ
ภญฺชกฺกฺกฺปมญฺจ วิญฺญานํ วุตฺตํ ๑

- ๑. สี่. เวทนาตฺวาทีสุปี. ๒. สี่. สীগฺกขนฺุรธาทีนํ อตฺตานํ. ๓. ม. กาหิกา.
- ๔. ม. นสทฺโท นตฺติ. ๕. ม. ปวตฺติ เวทนาทฺกขชาวหา.

ขณฺฐนิตุเทศ วณฺณนา

[๕๘] ปณฺจ วรกา ปจฺจตฺถิกา อุกฺขิตฺตาสิกาทิ โข ภิกฺขเว
ปณฺจนฺนตฺติ อูปาทานกฺขณฺฐานํ อธิวณฺนตฺติ อาสีวิสุปฺเม วรกาติ
วุตฺตา ฯ ภาโรติ โข ภิกฺขเว ปณฺจนฺนตฺติ อูปาทานกฺขณฺฐานํ
อธิวณฺนตฺติ ภาโรตฺเต ภาโรติ ฯ อตีตฺปาหํ อทฺธานํ[๒] รุเปณ ขชฺชึ
เสยฺยถาปาหํ เอตฺรหิ ปจฺจปฺปนฺเนน รุเปณ ขชฺชามิ อหฺลเจว
โฆ ปน อนาคตฺรูปํ อภินฺนุเทยฺยํ อนาคเตนปาหํ ๑ รุเปณ ขชฺชเยยฺยํ
เสยฺยถาปิ ฯเปฯ ขชฺชามิตฺติอาทินา ๑ ขชฺชณฺียปฺริยาเยน ขาทกาติ ฯ
โส อนิจฺจํ รูปํ อนิจฺจํ รูปนฺติ ยถาภูตํ นปฺปชานาตฺติอาทินา ๑
ยมกสฺสฺเต อนิจฺจาทิกาทิ ฯ ยทฺธิปี อิทฺ ปน สพฺเพเปเต เอกชฺฉํ
กตฺวา ขณฺฐาติ อธิปฺเปตาทิ วุตฺตํ พาทฺลเลน ปน อูปาทานก-
ขณฺฐานํ ตทฺนุโตคฺชานํ ทฏฺฐพฺพตา เวทิตพฺพา ฯ วิปฺสฺสนาย
ภุมิวิจาโร เหโสติ ฯ

แผนปณฺโฑ วิทยาติอาทิสฺ รุปาทินฺเวยฺ แผนปณฺฑาทิสทิสตา
ทฏฺฐพฺพา ฯ ยถา แผนปณฺโฑ นิสฺสาโร ปฺริทพฺพลอ อคฺยหุปโค
คหิโตปี กิลฺยจิ อตฺถํ น สาทฺเตติ นิตฺททาวลิตฺทอ อนนฺกสนฺธิมฺภูติโต
พฺพนฺนํ ปาณกานํ อวาโส อนุปฺพพฺพจฺจิโต สพฺพทาวตฺถนฺิปาตี อวสฺสํ
ภทฺธิ เอวํ รูปมฺปี นิจฺจสาราทิวิริทโต นิสฺสารํ เฝคฺคฺ วีย สฺขภณฺ-
ชณฺียโต ทพฺพลํ นิจฺจนฺติ วา ฐวณฺติ วา อหฺนฺติ วา มมฺนฺติ วา
น คเหตุพฺพํ คหิตมฺปี ตถา น โหติ พฺพทฺธิทํ อสฺตีตฺตสนฺธิสฺงมฺภูติ
๑. ตํ. สพฺพยตฺน. ๑๘/๒๑๗. ๒. ม. เอวเมว. ๓. ม. อนาคตมฺปาหํ อทฺธานํ เอวเมว.
๔. ตํ. ขณฺฐวาร. ๑๗/๗๗. ๕. ตํ. ขณฺฐวาร. ๑๗/๕๐.

วิสุทธีมคคส์วณณาย

อนกกิมิกุลาวาส์ กลลาทิวเสน อนุปฺพุพฺพิจิตฺติ กลลกาลโต ปฏฺจาย
สพฺพาสฺสปี อวตฺตาสฺส วินสฺสติ อวสฺสเมว จ ภิชฺชติ ฯ อฏฺจกถาย
ปน ปริมทฺทนาสหนเมว อฺปมฺพเมยฺยสมฺพนฺโธ วุตฺโต ฯ ยถา ปฺพุพฺพโ
นิสฺสโร ปรีทฺพฺพโธ อคฺยหฺพโค คหิโตปี น กิลฺยจि อตฺถํ สาเชติ
น จิรภูจิติโก ตถา เวทนาติ ยถา จ ปฺพุพฺพโ อทกตลํ อทกพิณฺหุ
อทกชฺลลิกํ สงฺกทฺษิตฺวา ปฺภูํ กตฺวา คหณวาทลฺยจาทิ จตฺตาริ
การณานิ ปฏฺิจจ ชายติ เอวํ เวทนาปี วตฺถุ อารมฺมณํ กิเลสชฺลลํ
ผลฺสสสงฺมณฺญญนฺยจาทิ จตฺตาริ การณานิ ปฏฺิจจ อฺปฺปชฺชติ ฯ ยถา
หิ อทกถเล* พินฺนุณีปาทชนิโต วาโต อทกชฺลลิกสงฺขาตํ อทกชฺลลิกํ
สงฺกทฺษิตฺวา ปฺภูํ กตฺวา ปฺพุพฺพํ นาม กโรติ เอวํ วตฺถุมหิ
อารมฺมณาปาดกมนชนิโต ผลฺโส อนุปฺจจินฺนํ กิเลสชฺลลํ สหการิ-
ปจฺจยนฺตรภาเวน* สงฺกทฺษิตฺวาเวทนํ นาม กโรติ ฯ

อิทฺยจ กิเลสเหติ มฺลการณญฺเตหิ อารมฺมณฺสสาทนญฺเตหิ จ
นิพฺพตฺติ วฏฺฏกตํ เวทนํ สนฺธาย วุตฺติ อุกกฏฺฐปรีจฺเจเทน วา
จตฺตาริ ปจฺจยา วุตฺตา โอนหิปี ปน อฺปฺปชฺชเตว อิธ มหฺตฺต-
รฺมณณียตา อฺปมฺพเมยฺยสมฺพนฺโธ วุตฺโต ฯ ยถา ปน มริจิกา
อสารา อคฺยหฺพคา น หิ ตํ คเหตุวา[๓] นฺหายิตฺตุ วาภาชนํ วา
ปฺุเรตฺตุ สกฺกา เอวํ สลฺยญาปี อสารา อคฺยหฺพคา ยถา จ มริจิกา
วิปฺพนุทฺมานา สลฺยชาตฺมิเวคา วิย สงฺขายนฺตี มหาชนํ วิปฺปลมฺเพติ
เอวํ สลฺยญาปี นิลํ ปีตํ ที่งฺมฺ รสฺสนฺติอาทินา อารมฺมณฺน ปวตฺต-
๑. ม. อทกถเล. ๒. ม. สหการิปจฺจยภาเวน. ๓. ม. ปาคฺ วา.

ขนฺธนิทุเทศ วณณนา

มานา สภามตฺเต อฏฺฐตฺวา สุภํ สุขํ นิจฺจนฺตฺวาติมิจฺจาคาหสฺส
การณภาเวน โลกํ วิปฺปลมฺเพติ ฯ ยถา กทฺทลิกฺขนุโร อสโร
อคฺยหุปฺโค น หิ ตํ คเหตุวฺวา โคปฺนสฺยอฺทินํ อตฺถาย อุปเนตฺ
สฺกกา อุปฺนีตมฺปิ ตถา น โหติ พหฺวภูฏิสฺโมชานาวํ โหติ
เอวํ สงฺขารกฺขนุโรปิ อสโร อคฺยหุปฺโค น หิ ตํ นิจฺจาทิวเสน
คหิตฺตํ สฺกกา คหิตมฺปิ ตถา น โหติ พหฺรุมฺมสฺโมชานาวํ
อณฺณทเว หิ ผสฺสสฺส ลกฺขณํ อณฺณํ เจตนาทินํ เต ปน สพฺเพ
สฺโมชานตฺวา สงฺขารกฺขนุโรติ วุจฺจติ ฯ ยถา จ มายา อสรา
อคฺยหุปฺคา น หิ ตํ คเหตุวฺวา กิณฺจิ อตฺถกฺิจจํ สวเรตฺตํ สฺกกา
อิตฺตฺรา ลหุปฺจฺจฺปนฺจฺจนา อมณฺโณทิมเว มณฺโณทิจฺรูปเน ทสฺเสนฺตี
มหาชนํ วณฺเจติ เอวํ วิณฺณณมฺปิ อสโร อิตฺตฺริ ลหุปฺจฺจฺปนฺจฺจ
เตเนว จิตฺเตน อากฺขณฺตํ วิย [๒] จิตฺตํ วิย นิสินฺนํ วิย จ กตฺวา
คาหาเปติ อณฺณทเว จิตฺตํ อากฺมเน อณฺณํ คมนาทิสฺสูติ เอวํ
วิณฺณณํ มายาสทิสฺสํ ฯ ปณฺจปี อุปาทานกฺขนุธา อสุภาทิสฺภาวาเอว
* กิเลสาสฺสจิวตฺตฺภาวาทิโตติ อสุภาทิโต ทฏฺฐพฺพาเอว ตถาปี กตฺถจิ
โกจิ วิเสสโต สุขคฺคหณฺนํโย โหติติ อห วิเสสโต จาติอฺทิ ฯ
ตตฺถ จตฺตาโร สติปฺจฺจนา จตฺวิปฺลฺลสฺปฺปหฺนกรฺราติ เตสํ
โคจฺรภาเวน รูปกฺขนุธาทิสฺสู อสุภาทิภาเวน ทฏฺฐพฺพตา วุตฺตา ฯ

[๕๕] ขนฺธเหหิ น วิหณฺณติ ปรีวิทิตฺสภาวตฺตา ฯ วิปฺสฺสโกปี
เตสํ ปวตฺตฺติยํ^๔ น ทุกฺขมาปชฺชติ จินฺนสเวสฺส ปน วตฺตพฺพเมว
๑-๑. ม. -สโมชาน จ. ๒. ม. กจฺจณฺตํ วิย. ๓. ม. สํกิลฺลสา-. ๔. ม. วิปตฺตฺติย.

วิสุทธีมคค์ ลัวณณนาย

นคฺคิ เต หิ อายตมปิ ขนฺเชหิ น พาริยนฺตติ ฯ กวฬีการาหาร
ปริขานาตติ อหารสมุทยา รูปสมุทโยติ วจนโต อชฺมตฺติกรุเป
ฉนฺทรากํ ปชหนฺโต ตสฺส สมุทญฺเต กวฬีการาหารเป ฉนฺทรากํ
ปชหตฺติ อตุโธ ฯ อัย ปหานปริณญา ฯ อชฺมตฺติกรุปมฺปน
ปริคฺคณฺหนฺโต ตสฺส ปจฺจยญฺตํ กวฬีการาหารํ ปริคฺคณฺหตฺติ
ฉาตปริณญา ตสฺส จ อุทฺยพฺพยานุปลสฺสี โหตฺติ ตีรณปริณญา จ
โยเชตพฺพา ฯ เอวํ ปริณญาตเตย ลีขณฺนเต อิม วิปลลาสาทโย
วิธมฺยนิเววาติ อห อสุภ สฺกนฺติ วิปลลาสํ ปชหตฺติอาทิ ฯ
ตตฺถ กามรคฺคญฺตํ อภิชณฺม สนฺธายาห อภิชณฺมากายคณฺณตฺติ ฯ
อสุภานุปลสฺสนาย หิ กามรคฺคปฺปหานํ โหติ ฯ กามรคฺคมุขเน วา
สพฺพลอภปฺปหานํ วตติ ฯ น อุปาทิยตฺติ น คณฺหติ น อุปปาเทติ ฯ
ผลสฺสปจฺจยา เวทนาติ วุตตตฺตา เวทนาย ฉนฺทรากํ ปชหนฺโต
ตสฺส ปจฺจยญฺเต ผลสฺสาหารเป ฉนฺทรากํ ปชหตฺติอาทินา อหาร-
ปริขานเน วุตตนเยน ผลสฺสปริขานนํ โยเชตพฺพํ ฯ เวทนาย กุขโต
ทสฺสเนน ตตฺถ สฺกนฺติ วิปลลาสํ ปชหติ ฯ สุขตฺถเมว ภวปฺภุจฺณา
โหตฺติ เวทนาย ตณฺหํ ปชหนฺโต ภโวณฺม อุตฺตรติ ตโตเอว ภวโยเคน
วิลฺลยฺชติ ภवासเวน จ อนาสโว โหติ ฯ สพฺพํ เวทนํ กุขโต
ปลสฺสนฺโต อตฺตโน ปเรน อปฺพุพฺพํ กุขํ อุปปาทิตํ สุขํ वा วินาสิตํ
น จินฺเตติ ตโต อนคฺคํ เม อจฺริตฺติอาทิตา มาตวตฺถุปฺปหานโต

๑. ส. ขนฺธวาร. ๑๗/๕๕.

ขนฺธนิทฺเทส วณฺณนา

พฺยาปาทกายนฺถุํ ภินฺทติ ฯ สุขพฺหุเล สุขตฺถิเก สุขุทฺธิติ อคฺคเหตุวา
โคสฺลโควตาทิหิ สุขุทฺธิํ ปฺรามสนฺโต สุขปฺญฺจนาวเสน ปฺรามสฺตีติ
เวทนาย ตณฺหํ ปชฺชนฺโตปิ สฺลพฺพตฺตฺปาทานํ น อฺปาทียติ ฯ

มโนสยฺเจตนา สงฺขารกฺขนฺโธ สยฺญา ปน ตํสมฺปยุตฺตตฺติ
สยฺญาสงฺขारे อนตฺตโต ปสฺสนฺโต มโนสยฺเจตนาย จนฺทรากํ
ปชฺหติ ตณฺจ ปฺริกฺขยฺหติ ตีเรติ วาตี สยฺญํ สงฺขारे ฯเปฯ
ปฺริชานาตีติ วุตฺตํ ฯ สงฺขारे อนตฺตตฺติ ปสฺสนฺโต อตฺตทฺธิกฺขิมฺมลกตฺตฺตา
สพฺพทฺธิกฺขินํ อตฺตทฺธิกฺขิ วิย สพฺพทฺธิกฺขิโยปิ วิธมฺตีติ ทสฺเสนฺโต
ทฺธิกฺโขจฺจ อุตฺตรติ ฯเปฯ อตฺตวาทฺตฺปาทานํ น อฺปาทียตีติ อาห ฯ
วิญฺญาณํ อนิจฺจโต ปสฺสนฺโต อนิจฺจानุปสฺสนามฺเขน ติสฺโสปี
อนุปสฺสนา อสฺสกุณฺโต ตีหิปี ปฺริญฺญาหิ วิญฺญาณาหาริ
ปฺริชานาติ ฯ วิเสสโต ปเนตฺถ อนิจฺเจ นิจฺจนฺติ วิปลฺลาถํ ปชฺหติ ฯ
ตตฺถ นิจฺจกฺคาหพาหุลฺลโต อวิขฺชาย วิญฺญาเณ มนฺกฺคหณฺ
โหตีติ มนฺวินิพฺโถกํ กตฺวา ตํ อนิจฺจโต ปสฺสนฺโต อวิขฺโขจฺจ อุตฺตรติ ฯ
ตโตเอว อวิขฺชาโยเคน วิสฺยุตฺโต อวิขฺชาสเวน อนาสโว จ โหติ ฯ
โมหพฺเลเนว สฺลพฺพตฺตฺปฺรามาสํ โหตีติ ตํ ปชฺชนฺโต สฺลพฺพตฺตฺปฺรามาส-
กายนฺถุํ ภินฺทติ ฯ ยณฺจ โข อิทํ ภิกฺขเว วุจฺจติ จิตฺตํ อิตฺปิ
มโน อิตฺปิ วิญฺญาณํ อิตฺปิ ตตฺถ อสฺสตฺวา ปฺญฺชชฺโน นาลิ
นิพฺพินฺทิตฺถุํ นาลิ วิรชฺชิตฺถุํ นาลิ วิมฺจฺจิตฺถุํ ตํ กิสฺส เหตุ ทิฆมฺรตฺตณฺเหตํ
ภิกฺขเว อสฺสตฺวโต ปฺญฺชชฺชนสฺส อชฺโฆสฺสิตํ มมายิตํ ปฺรามตฺถํ เอตํ
๑. ม. ปฺริกฺคณฺหาติ. ๒. ม. จาติ.

ဝိသုဒ္ဓိမဂ္ဂ ကုသလ္လနာယံ

မမ ဝေဟိမ္မဓုမိ ဝေဟိ မေ ဝတုတထိဝါတိဝဂ္ဂါတိ ဝဏိ ဝိဇ္ဇာဏိ
နိဇ္ဇတိ ပဗ္ဗဗ္ဗတိ တိဇ္ဇုပာတိ ဝုပာတိတိ ဝေဝံ တံ ဝနိဇ္ဇတိ
ပဗ္ဗဗ္ဗတိ တိဇ္ဇုပာတိ န ဝုပာတိတိတိ ဘ ဝေဝံ မဟာနိဗ္ဗာနိ ဝုတုပု-
ပကာရေ ဝိပုဗ္ဗာတိဝဂ္ဂါတိဝဂ္ဂါတိဝဂ္ဂါတိ ဝေဝံ ဝိပုဗ္ဗတိ ဘ
ဝဂ္ဂါတိဝဂ္ဂါတိ ဝုဂ္ဂါတိဝဂ္ဂါတိဝဂ္ဂါတိဝဂ္ဂါတိ ဘ ပဗ္ဗဗ္ဗတိ ဝဏိ-
တုဗ္ဗဗ္ဗဏိ ပဗ္ဗဗ္ဗတိ ဝိပုဗ္ဗတိ ဘ

ဗန္ဓာနိတုပေတိ ဘ

ဘုဒ္ဓမပရိဇ္ဇေတုဏိ နိဇ္ဇတိ ဘ

အာယတနာနိတုပေတုဏိ

[၆၀] ဗန္ဓာနိတုပေတုဏိ မေဇ္ဇာ ဝုဂ္ဂါတိဝဂ္ဂါတိ ပဗ္ဗဗ္ဗတိ
အာယတနာနိတု ဝတု ဝဏိပရိဇ္ဇေတုဏိ တုဗ္ဗာတိဝဂ္ဂါတိ ဘ
တုဗ္ဗတိ ဝတုပု ဝတု ပဗ္ဗဗ္ဗတိ ဘ ဝုဂ္ဂါတိ ဘ ဝုဂ္ဂါတိ ဝတု
ပဗ္ဗဗ္ဗတိ ဘ ဝတု ဝဏိ ပဗ္ဗဗ္ဗတိ ဘ ဝတု ပဗ္ဗဗ္ဗတိ ဝတု
ပဗ္ဗဗ္ဗတိ ဘ ဝတု ပဗ္ဗဗ္ဗတိ ဝတု ပဗ္ဗဗ္ဗတိ ဝတု ပဗ္ဗဗ္ဗတိ
ပဗ္ဗဗ္ဗတိ ဝတု ပဗ္ဗဗ္ဗတိ ဝတု ပဗ္ဗဗ္ဗတိ ဝတု ပဗ္ဗဗ္ဗတိ
ပဗ္ဗဗ္ဗတိ ဝတု ပဗ္ဗဗ္ဗတိ ဝတု ပဗ္ဗဗ္ဗတိ ဝတု ပဗ္ဗဗ္ဗတိ
ပဗ္ဗဗ္ဗတိ ဝတု ပဗ္ဗဗ္ဗတိ ဝတု ပဗ္ဗဗ္ဗတိ ဝတု ပဗ္ဗဗ္ဗတိ

၁. နိ. နိတု. ၁၆/၈၈. ၂. မ. ပဗ္ဗဗ္ဗတိ.

อายตนะชาตุนิเทศ วรรณนา

ตตฺถ วิเสสโตติ วิเสสตุตโต จกฺขาทิสทฺทตฺถโตติ อตุโถ ๑
อสุสาเทตีติ จกฺขตีสทฺโท มํฐุ จกฺขติ พุยญฺชนํ จกฺขตีติ รสสา-
ยนตุโถ อตุถิติ ตสฺส วเสน อตุถํ วทติ ๑ จกฺขุ โข มา คณฺหฺย
รูปารามํ รูปรตํ รูปสมุทฺตินฺนํ วจนโต จกฺขุ รูปํ อสุสาเทตี สติปิ
โสตาทีนํ สทฺทธารมตาทิภาเว โยยํ^๑ จตฺนุนํ มหาภูตानํ อุปาทาย
ปสาโทติอาทีนา ปาถิยํ รูปาภิมตารหภูตปฺปสาทลกฺขณฺนฺติอาทีนา
อภูจกถายญจ วุตโต อตุถวิเสโส ตตฺถเว นินฺรุพฺหตฺตา จกฺขุมฺหิเวย
จกฺขุสทฺโท ปวตฺตติ คาวาทีสุ โสทฺททาที วียาติ ทฏฺฐพฺพํ ๑
วิภาเวติ จาติ สทฺททลกฺขณฺนฺติทสฺส จกฺขตีสทฺทสฺส วเสน อตุถํ
วทติ ๑ จกฺขตีติ หิ อาจิกฺขติ อภิปุยตฺตํ วทตีติ อตุโถ ๑
เนตฺตสฺส จ วทนฺตสฺส วีย สมวิสมวิภาวนเมว อาจิกฺขนฺนฺติ กตฺวา
อาห วิภาเวติ จาติ อตุโถติ ๑ อนนฺกตฺถตฺตา วา ชาตฺตุนํ วิภา-
วณฺตตฺตา จ จกฺขตีสทฺทสฺส ทฏฺฐพฺพา ๑ รตฺตทฏฺฐาทิกาลेสุ กณฺหฺยทก-
รูปํ วีย อุทฺทรูปํ วีย จ วรรณวิการํ อาปฺชชฺमानํ รูปํ หทยคตภาวํ
รูปยติ รูปมिव ปกาธํ กโรติ สวิกฺคหฺมिव กตฺวา ทสฺเสตีติ
อตุโถ ๑ วิตุถารณํ วา รูปสทฺทสฺส อตุโถ วิตุถารณญจ
ปกาสนเมวาทิ อาห ปกาเสตีติ อตุโถ ๑ อนนฺกตฺถตฺตา วา
ชาตฺตุนํ ปกาสนตุโถเวย รูปสทฺโท ทฏฺฐพฺโพ ๑ วรรณวาจกสฺส
จ รูปสทฺทสฺส รูปยตีติ นินฺรุพจันํ รูปกฺขนฺนฺทวาจกสฺส รูปยตีติ
๑. ม. ม. ๑๓/๒๘๒. ๒. ม. โยยํ จกฺขุ.

วิสุทธิคุณ คุณนาม

อัย วิเสโส ฯ อุทาทริยตีติ วุจตีติ อตุเถ วจนสทุโทเอว คหิตโต
ลียา น จ วจนสทุโทเอเวตถสทุโท อถโข สพุโพปี โสตวิญญ-
เยยโยติ ฯ สปรปตีติ สเกหิ ปจฺเจเหหิ สปรปยติ โสตวิญญเยยภาว
คมยตีติ อตุโถ ฯ

สุจยตีติ อตุตโน วตุถุ อปากภู คณฺชวเสน อิทํ สุกนฺธ
ทุกนฺชนฺติ ปกาเสติ ปฏิจฺจนฺนํ วา ปุพฺผาทิวตุถุ เอตถ ปุพฺผ
อตุติ จมฺปกาทิผลมฺตติ อมฺพาทีติ เปสฺสณฺณํ กโรนฺตํ วย โหตีติ
อตุโถ ฯ รัสสกฺกหมฺมุลกตฺตา อชฺโฆหรณฺสฺส ชีวิทฺเหตุมฺหิ อหารรส
นินฺนตย ชีวิทฺมวฺหยตีติ ชีวฺหานิรฺตฺตลฺกฺขณฺน ฯ กุจฺฉิตานํ สาสว-
ชฺมฺมานํ อายฺติ วิเสเสน กาโย วุตฺโต อนฺตฺตริยเหตุภาวํ อนา-
กจฺฉนฺเตสฺส กามราคฺนิตานกมฺมชฺฉนฺเตสฺส กามราคฺสฺส จ วิเสสฺปจฺเจยฺส
ฆานชีวฺหากาเยสฺส กายสฺส วิเสสฺตรสาสวปจฺเจยฺตฺตา เตน หิ โผฏฺ-
จพฺพสฺสํ อสฺสาเทนฺตฺตา สตฺตา เมถฺนฺมฺปี เสวนฺติ ฯ อฺปฺปตฺติเทโสติ
อฺปฺปตฺติญฺจานนฺติ อตุโถ ฯ กายินฺนทฺริยวตุถุกา วา จตฺตาโร ขนฺธา
พลวคามาสวาทิเหตุภาวโต วิเสเสน สาสวาทิ วุตฺตาคิ เตสํ
อฺปฺปตฺติญฺจานนฺติ อตุโถ ฯ มฺนาตีติ นาฬียา มินฺมาโน วย มหาตุลา
ชารยฺมาโน วย จ อารมฺมณฺ วิชานาตีติ อตุโถ ฯ มนฺเต อิติ
วา มโน ตนฺตํ อารมฺมณฺ ปรีจฺเจทวเสน ชานาตีติ วุตฺตํ โหติ ฯ
อตุตโน ลกฺขณฺณํ ชารยฺนฺตีติ ฺเย วิเสสลกฺขณฺน อายตฺนสทุทปฺรา
วตฺตพฺพา เต จกฺขาทโย ตถา วุตฺตาคิ ตโต อญฺเญ มโนโคจร-
๑. ม. ชารนฺตีติ.

อายตนะตุนิเทศ วรรณนา

ภูตา ชมมา สามณฺณลภฺขณฺเนว เอกายตนาภาวํ อุปเนตฺวา วุตฺตา ฯ
ยถา หิ โอปาริกวตฺถารมฺมณฺมนนสงฺขาเตหิ วิสยวิสยิภาเวหิ ปุริมานิ
ปากฺกานิ ตถา อปากฺกานิ จ อญฺเณ มโนโคจราน อตฺตโน
สภาวํ น ชาเรณฺตีติ อิมสฺส อตฺถสฺส ทีปนตฺถโถ ชมฺมสทฺโท ฯ
ชาเรียนฺติ สามณฺณรูปเณ อวชาเรียนฺตีติ วา ชมฺมา ฯ ยถา หิ
รูปาทโย จกฺขุวิญญาณาทีหิ อสาธาณโตเอว ยถาสกํ สภาวโต
วิญญาณฺติ น เอวเมเต เต ปน อนนฺทชมฺมภาวโต สาธาณโต
สภาวสามณฺณโตปิ มนสา วิญญาณฺตีติ ฯ

[๖๑] เสน เสนาติ สเคน สเคน ฯ อญฺจหนฺตีติ อญฺจานํ
กโรนฺติ ฯ วายมนฺตีติ อุตฺสหนฺติ อตฺตโน กิจจํ กโรนฺติจฺเจว
อตฺถโถ ฯ อิมสฺมิณฺจ อตฺถเ อายตฺนฺติ เอตฺถาติ อายตฺนानीติ
อธิกรณตฺถโถ อายตฺนสทฺโท ฯ ทุตฺติยตฺติเยสุ กตฺตฺถอตฺถโถ ฯ เต จาติ
จิตฺตเจตฺติเก ชมฺเม ฯ เต หิ ตํตํทวารารมฺมณฺเสสุ อายนฺติ อากฺข-
ณฺตี* ปวตฺตนฺตีติ อายา ฯ วตฺถาเรณฺตีติ ปุพฺเพ อนุปฺปนฺตฺตา
ลีณานิ อปากฺกานิ ปุพฺพนฺตฺโต อุตฺถํ ปตฺถเรณฺติ ปากฺกานิ กโรนฺติ
อุปฺปาเทนฺตีติ อตฺถโถ ฯ อิทญฺจ สํสารทฺกขํ ฯ น นีวตฺตนฺตีติ อนุปฺ-
ปาทนิโรธวเสน น นีรุชฺชนฺติ ฯ อายตฺนํ อายตฺนนฺติ อามะทิตฺวจํ
อสฺสา สมณฺณาย จกฺขาทีสุ นีรุพฺพภาวทสฺสนตฺถํ ฯ เอวํ อายว-
เภทวเสน อายตฺนสทฺทสฺส อตฺถํ วตฺวา อิทานิ ตตฺถ ปริยายโตปิ
ทสฺเสตฺถํ อปิจาทิ อาทิ อารทฺธํ ฯ สาธฺมผลภริตฺตาย อปฺริสฺสยตฺตาย
๑. ส. ชมฺมสภาวสามณฺณโตปิ. ๒. ม. อายนฺติ จกฺขณฺติ.

วิสุทธิคุณ คิ้วณณาย

จ มโนเรเม ๑ ตตถ นีสนุตีติ นีสนุตา วิย โหนุติ ๑ เตนาค
ตทายตตวตติตยาคี ๑ ยตถ สวณณรตนาทีนิ นีสฎจانی วิย
อากินณณานี ตินุจันติ โส ปเทโส เตส อากโร เอว จิตต-
เจตตีกาจกขาทิสูตี เต เตส อากราตี ทสเสนโต อาห จกขาทิสู
จ ๑เป๑ อากโรตี ๑ ตนุณิสตีตตตาคี เอตถ มโนวิญญานา-
ทีนิ จิตตเจตตีگانัน นีสสยปจโย น โหตีติ ตสส เตส ทวาร-
ภาโว นีสสยภาวัตี ทฎจพโพ ๑ อหุตวา เอว ปจจยสามคคิวิเสน
อุปพชชนตปิ จิตตเจตตีกา อนนเก เอกขณัน ตตถ ลพุกมานาสโม-
สรณตวา วิย โหนุตีติ วุตตัม วตถุทวารารมมณวเสน สโมสรณโตตี ๑
น หี รมมณัน อนาคตทเช วิชชมานตาลีโสปี อตถิ ๑ เตนาค
ปุลลไซ นตถิ อนาคเตตี ๑ ตตถเววูปตติโตตี เตส จกขาทิสูเอว
อุปตติโต ๑ อุปตติยา ปจจยญเต จกขาทิกเก อุปตติญจัน
วิย กตวา อุปจรรวเสน วุตตัม ๑ น หี อรูปรมมณัน นีปปริยายโต
อุปตติเทโส นาม อตถิ ๑ ยทกเคน วาเต เตส นีสสยารมมณญต
ตทกเคน สลชชาติเทโส ๑ น หี ปจจยภาวมนตเรน รูปรมมณนปี
อาชาราเรยภาวี อตถิ ๑ เตนาค นีสสยารมมณภาวนาตี ๑
พยตีเรกุปชานตย การณลกขณสส เตส อภาเว อภาวโต อิจเจ-
วาท น ภาเว ภาวโตตี ๑ ยถาวตเตนญเจนาตี จกขตีตี อาทีนา
อายตนโต อายานัน ตนนโตตี อาทีนา นีสสยญจันนตี อาทีนา จ
๑. สโมหิตาคีปี ๑ ม. สโมสฎา. ๒. ม. นีสสยญจันนตี.

อายตนาตุนิทุเทส วณณา

วุตตปการณ อตเถน ๆ ฐมมายตนาปรียาปนุณานัน ฐมมานัน พหุ-
ภาวโต เยภุยน จ เต พหุเอว หุตวา กิจจกราคี ฐมมา
จ เต อายตนาตุนิทุเทโส ๆ

[๖๒] ตถา ตถา ลกขิตพพโต ลกขิตติ เอเตนาติ วา
ลกขณัน สภาโว ๆ ตาวภาวโตติ ตตตกโต ๆ เตน อนนาริกภาว
ทสเสติ ๆ ตตถ ทวาทสยตนาวิมุตตสส กสสจ ฐมมสส อภาวา
อธิกภาวโต โจทนา นตติ สลกขณธารณมปน สพเพส สยามณ-
ลกขณนติ อุนโจทนา สมภวตีติ ตํ ทสเสนโต อาห จกขาทโยปี
หีตีอาทิ ๆ ภวงมณสงขาทิติ ทวิกขตตุ จลิตวา ปวตตภวงค-
มณสงขาทิติ ๆ จลนวเสน ภวงคปวตตติยา สติเอว อวชชนูปตติ
น อณณตติ อวชชนสสาปี การณณตติ กตวา วุตตํ ภวงค-
มณสงขาทิติ ๆเป ๆ อุปตติทวารนติ ๆ อสธารณนติ จกขุ-
วิญญาณาทีนํ อสธารณัน ๆ สติปี อสธารณภาเว จกขาทินัน
ทวารวเสน คหิตตตทา ฐมมายตเนน อคคหณัน ทฐรพพิ ๆ ทวาร-
รณณภาเวหิ วา อสธารณตํ สนุชย อสธารณนติ วุตตํ ๆ

เยภุยน สหูปตติอาทิหิ อุปตติกมาทีสุ อยตติ โยเชตพพา ๆ
เยภุยน หิ จกขายตนาทีนิน กสสจ กทาจิ เอกโต อุปชชนติ ๆ
ตถา หิ วุตตํ กามชาคยา อุปตติกขณ กสสจ เอกาทสยตนา
ปาคูภวนตีตีอาทิ ๆ ตสมา อายตนาณัน อุปตติกโม ตาว น

๑. อภ. วิ. ๓๕/๕๕๓-๕๕๔ ๆ

วิสุทธีมคฺค สัวณณาย

ยชชติ น ปหานกุกโม กุสลาพุกตานัน อปฺปหาตพฺพโต น ปฏิ-
ปตฺติกุกโม อุกุสลาณัน เอกจฺจอพุกตานนฺจ อปฺปปฏิปชฺชนียโต น
ภูมิกุกโม อชฺชเมกาทสนฺนัน อายตนาณัน เอกนฺตคามาวจรตฺตา อิตเร-
สณฺจ จตุสฺส ภูมึสฺส ปรียาปนฺนตฺตา เอกจฺจสฺส โลกุตฺตรภาวโต
จาทิ ฯ อชฺชตฺติเกสฺส หีติ เอเตน อชฺชตฺติกภาเวน วิสยิภาเวน จ
อชฺชตฺติกาณัน ปจฺมํ เทเสตพฺพตฺตํ ทสฺเสติ ฯ เตสฺสํ หิ ปจฺมํ เทเส-
ตพฺพเสสฺส ปากฺกตฺตา ปจฺมตฺริ จกฺขายตฺตํ เทสิตฺตุนฺติ ฯ ตโต ฆานา-
ยตนาทีนีติ เอตฺถ พหุปรการตฺตาภาเวน จกฺขุโสเตหิ ปุริมตฺริ อเทเส-
ตพฺพพานิ สหตฺตํ อสกฺกณฺเยยตฺตา เอเตน กเมน เทเสตพฺพพานีติ
ฆานาทิกุกเมน เทสิตानีติ อธิปฺปาโย ฯ อณฺเณถาปี หิ เทสิเตสฺส น
น สกฺกา โจเทตฺตุน น จ สกฺกา โโพเรตพฺพพานิ น เทสิตฺตุนฺติ ฯ ปจฺจปฺ-
ปนฺนารมฺมณตฺตา วา จกฺขาทีนํ ปจฺมํ วุตฺตานิ อารมฺมณโต สฺวา-
กฺกานีติ ฯ มนายตนาปฺน กิณฺจํ ปจฺจปฺปนฺนารมฺมณํ ฯเปฯ กิณฺจํ
ยว น วตฺตพฺพารมฺมณนฺติ ปจฺจมา วุตฺตํ ฯ ปจฺจปฺปนฺนารมฺมณสฺสปี
อุปาทยารมฺมณานิ จตฺตาริ ปจฺมํ วุตฺตานิ ฯ ตโต ภูตฺตฺรา-
รมฺมณํ ฯ อุปาทยารมฺมณสฺสปี ทฺวเรทฺเร ทฺวเร สีมฺตฺริ สีมฺณจ
อารมฺมณสมฺปฏฺิจฺจนทึปนฺตํ จกฺขาทีนํ เทสนากุกโม ฯ จกฺขุโสต-
ทฺวณฺหิ ทฺวเรทฺจเรทฺติ ปจฺมํ วุตฺตํ ฯ ตตฺตราปี จกฺขุ ทฺวเรทฺจเรทฺติ
สพฺพปจฺมํ วุตฺตํ ฯ ปสฺสนโตปี หิ ทฺวเรทฺเร นทึโสตฺตํ น ตสฺส
โสตฺตปฏฺิฆาตสทฺทํ สฺวณฺตํ ฯ ฆานชฺวหาสฺสปี ฆานํ สีมฺตฺรวุตฺตตีติ ปจฺมํ
๑. ม. เตสฺสปี.

อายตนาชานิทุเทส วณณา

วุดดี ๑ ปุโรโต จปีตมตตสสปี โภชนสส คนุโร คยหัตติ ๑ ยถาจัน
วา เตลล เทสนากกโม ๑ อิมสมิณหิ สรีเร สพพปริ จกขุสส อธิจัน
ตสส อโร โสตสส ตสส อโร ฆานสส ตสส อโร ชิวหาย
ตถา กายสส เขภยโยโต ๑ มโน ปน อรูปภาวโต สพพจจ
วุดโต ๑ ตตโตจจรตตทา ตสส ตสส อนนตรี พาทิรายตทานิ วุดตานีติ
วุดโตวามตโตติ ๑ เอวมปิ อิมลล กโม เวทิตพโพ ๑ โคจโร
วิสโย เอตสสชาติ โคจรวิสโย มโน ๑ กสส ปน โคจโร เอตสส
วิสโย ๑ จกขาทินัน ปณจณนัมปิ ๑ วิญญาณุปตติการณววจจันโตติ
จกขุวิญญาณาทินัน อุปตติการณสส ววจจิตภาวโต สวิกตต-
ภาวโต ๑ เอเตน จกขาทิอนนตรรูปาทิวจจนสส" จ การณมาห ๑

[๖๗] สงกहितตตาทิ คณนสงกหวเสน สงกहितตตาทิ ๑
ชาติวเสนาคิ จกขุภาวสมานตาวเสน ๑ ปจจยเกโท กมฺมาทิเกโท ๑
ทานาทิปาณาคิปาตาทิเกททินนสเสว หิ กุสลากุสलगมฺมสส ตสส จ
สหาริการณจฺจทานัน อพฺพนตฺรานัน พาทิรานนจ ปจจยจัน เกเทน
จกขายตนัน ภินัน วิสทิลล โหตติ ๑ นิรยาทิโก อปทาทิกคินานา-
การณนจ คคิเกโท คคินัน คคิสฺสุ วา เกโท คคิเกโทติ กตฺวา ๑
หคฺถิสฺสชาติโก ขคฺคิยาทิโก จ นิกายเกโท ๑ ตตตสฺตสนฺตทานเกโท
ปุกฺคลเกโท ๑ ยา จกขาทินัน วคฺคฺจนัน อนนตฺตปฺปเกททา วุดตทา โสเอว
หทยวคฺคฺจสฺส เกโท ตาทิสเกทานติวคฺคฺจนโต ตโต มนายตนสส
อนนตฺตปฺปเกททา โยเชตพฺพา ๑ ยสมฺมา ฆานวิริหิตัน นาม โลกคฺคฺจรี
๑. ลี. ปฏิกคฺจตภาวโต. ๒. ม. จกขาทิอนนตฺร รุปาทิวจจนสส.

วิสุทธิมคค์ลัทธิคุณนัย

นตฺถิ ตสฺมา ปณฺจนํ ฌานนํ วเสน อภฺจ โลกุตฺตรจิตฺตานิ
จตฺตافیส โหนตฺติ ตานิ เอกาสีตียา โลกียจิตฺเตสฺส ปกฺขิปิตฺวา อห
เอกวิสฺสุตฺตรสฺตปฺปเกทฺยจาทิ ฯ วตฺถุติ จกฺขาทิวตฺถุ ฯ ตปฺปเกเทน
วิญญานํ อนนฺตปฺปเกทํ ฯ ปฏฺฐิตา ทฺกฺขาปฏฺฐิตาทิ ฯ อาทิสทฺเทน
ฌานาธิปตฺติภูมิอารมฺมณาทินํ สงฺคโห ทฺกฺขพฺโพ ฯ นิลํ นิลสฺส
สภาคํ อลฺลํ วิสภาคํ ฯ ปจฺจโย กมฺมาทิ ฯ ตตฺถาปี กุสฺล-
สมฺภูจฺจนาทิตา สีสฺสอฺตฺตสมฺภูจฺจนาทิตา จ เกโท เวทิตพฺโพ ฯ อาทิ-
สทฺเทน คตฺตินิกายาเกโท ฯ [๑] สฺวา ทฺกฺขา อทฺกฺขมฺสฺวาติ เอวมาทิโก
สภาวเกโท ฯ จกฺขสมฺพฺสฺสชา โสตสมฺพฺสฺสชาติ เอวมาทิกํ นานตฺตํ ฯ

[๖๔] อนาคมนโต อนิคมนโตติ สงฺเขเปน วุตฺตมตฺถํ วิวริตฺตํ
น ทิตฺติ อาทิ วุตฺตํ ฯ ปุพฺพนฺตฺตาปรนฺตฺเตสฺส อวิชฺชมานสฺสรูปตฺตฺตา อทฺยโต
ปุพฺเพ กุโธจฺจิ นาคจฺจนฺติ วยโต จ อทฺธิ น กตฺถจฺจิ จจฺจนฺติ ฯ
วิชฺชมานกฺขณฺเปี อิตฺตฺรกาลตฺตาย อนิจฺจา ทฺกฺขา วิปริณามชฺมฺมา ฯ
เตนาห อถโขติ อาทิ ฯ สปริปฺปนฺนทกิริยวเสน อีหนํ อีหา ฯ
จินฺตฺตวเสน พฺยาปารณํ พฺยาปาริ ฯ ตตฺถ พฺยาปาริ ทสฺเสนฺโต
อาห น ทิ จกฺขรฺรูปาทินํ เอว โหตฺติติ ฯ อีหํ ทสฺเสนฺโต น
จ ตานีติ อาทิ ฯ อุกฺขมฺปิ ปน อีหา จ โหติ พฺยาปาริ จาติ
อฺปฺปฏฺฐิตาภูวณํ ฯ ชมฺมตาวาติ สภาโวเอว ฯ การณสมฺตฺตฺตา วา
อีหาพฺยาปารรหิตานํ ทฺวาราทิกาวุ ชมฺมตา ฯ อิมสฺมิญจ อตฺถ
ยฺนฺติ เอตฺสฺส ยสฺมาติ อตฺถโถ ฯ ปุริมสฺมี สมภวานวิเสสนํ

๑. ม. สภวานนตฺตเกทโตติ.

อายตนะตฺตนิทฺเทส วณฺณา

ยฺสทฺโท ๑ สฺสณฺณคาโมติ โข ภิกฺขเว จฺนเนตฺถ อชฺชตฺติกานํ อายตฺนानํ
อริวจฺนนฺตฺติ วจฺนโต สฺสณฺณคาโม วิย ทฺฐุสพฺพานิ ๑ อนฺนปฺปาน-
สโมหิตฺนฺตฺติ คหิตฺเต สฺสณฺณคาเม ยํ ยทฺเวท ภาชนํ ปฺรามสฺยติ* ตํ ตํ
ริตฺตกํเยว ปฺรามสฺยติ เหวํ ฐฺวาทิภาเวน คหิตฺตานิ โยนิโส อฺปปริกฺ-
ขิยฺมานิ ริตฺตกาเนว เอตานิ ทิสฺสนฺตฺติ ๑ เตนฺนาห ฐฺวสุภฺสฺสฺสฺส-
ภาววิริหิตฺตฺตฺตฺติ ๑ จกฺขาทิทฺวาเรสุ อภิชฺฌาโทมนสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส-
รฺูปาทินิ [๔] อภิชฺฌาทกาทินิ วุตฺตานิ ๑ อหิ สฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส-
มกฺกฏฺฐา จ ปาณกา ๑ วิสมพิลาทาสคามสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส-
ตฺตฺต วิสมาทิอชฺชมาสเยหิ จกฺขาทินิ วิสมภาวพิลาทาสคามสฺสฺส-
สนฺน-
สฺส-
สฺส-
สฺส-
สฺส-
สฺส-
สฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส-
สฺสฺส-
ส-
ส

อายตนะตฺตนิทฺเทสวณฺณา นิฏฺฐิตา ๑

[๖๕] จกฺขุสฺส วิญฺญาณฺนฺตฺติ จกฺขุสฺส การณฺณตฺตฺสฺส วิญฺญาณํ ๑
กามํ รฺูปาโลกมนสิการาทโยปิ ตสฺส วิญฺญาณสฺส การณํ* เต
ปฺน สาธารณการณํ จกฺขุ อสาธารณนฺตฺติ อสาธารณการณฺณายํ
นิทฺเทโส ยถา เภริสทฺโท ขวฺงฺกุโรติ ๑ ตถาหิ จกฺขุ ปุคฺคฺลนฺตฺตรา-
สาธารณํ นีลาทิสพฺพฺรฺูปสาธารณญฺจาทิ สามีภาเวน นิทฺทิฏฺฐํ ๑ วิท-
ตฺติ เหวํ เหวญจ ตยา ปวตฺติตพฺพนฺตฺติ วินิยฺญฺชฺมานํ วิย อฺปปาทตฺติ
อตุโธ ๑ วิทตฺติ จ ฐาตฺวตุโธ เหวํ วิสิฏฺฐโธ อฺปสฺสฺสฺส-
ทฺติ

๑. ส. สพฺพยตฺน. ๑๘/๒๑๘ ๑ ๒. ม. อนฺนปฺปานสฺสฺสฺสฺส. ๓. ม. ปฺรามสฺยติ. เหวมฺปฺริปิ.
๔. ม. จกฺขาทินํ. ๕. ม. การณา. ๖. ม. ฐาตฺวตุโธ.

วิสุทธีมคคส์วณนาย

วินาปี อุปสกุเคน ชาตติ เอส สทโท ตมตถิ วทตีติ ทฎุฑุโพ ๗
 กตตุคกมภาวกรณชกรณเส จ ชาตสททสิทฐิ โหตีติ ปญจปี เอเต
 อตุถา วุตตา ๗ โลกุตตรชาตโย สัสสารทกขิ น วิทหนติ
 อญนทตถุ วิทฐิเสนตีติ กตวา โลกียาติ วิเสตีติ ๗ ววญจिताติ อวญจिता
 อญนณณณ วา อสงกัณณา ๗ สุวณณรชตาทิชาตโยติ สุวณณา-
 ทินิ พิชกฐา เสลาทโย ๗ ยถาสมภวนติ เอตถ เกจิ โลกีย-
 โลกุตตราสุ ชาตสุ โย โย อตุโถ สภวติ ตทนรูปนติ อตถิ
 วทนติ ตทยตถิ โลกียา ทิ ชาตโยติ วิเสเสตวา วุตตตตา ๗
 อตุถวเสน เจติ ยถาสมภวคคหณิ กติ น ชาตวเสน ๗ กามิ
 ปญจปี อตุถา จกขาทินิ สพเพส อิจฉิตพพา ตถาปี จกขาทิสู
 ยสส ยสส ชมมสส ยथा กตตุวจนิจฉา น ตถา กมมภาว
 ยथा จ กมมวจนิจฉา น ตथा กตตุภาว เอว เสเสสปีติ
 ยถาสมภวคคหณิ ๗ เตนหา อิติ จกขาทิสูติอาทิ ๗ อตุตโน
 สภาว ชาเรนตีติ ชาตโยติ เอตถาปี ชาตีติ^๗ ชาตติ สททสิทฐิ
 เวทิตพพา ชารณญุโจ ชาสทโทติ กตวา ๗ กตตุอตุโถปี จายิ
 ปุริเมน อสทิส วิชานชารณคถานิ ภินนสภาวตตา ๗ นิสสคต-
 สภาวมคตชารณญจ ชาตสททสส ปชานอ อตุโถติ วิสุ วุตโต ๗
 ชาตโย วิย ชาตโยติ เอตถ สีสทโท วิย เกสริมหิ นิรุพูโ
 ปุริเส เสลาวยเวสุ นิรุพูโ ชาตสทโท จกขาทิสู อุปจริโตติ
 ทฎุฑุโพ ๗ ฌาณญจ ฌยญญจ ฌาณฌยญยานิ เตสิ อวยวา
 ๑. ม. ยทา ปน ๒. ส. ทชตีติ.

อายตนะตุนิทเทศ วรรณนา

ตปฺปเกทฐตา ธาตุโย ฌาณเณยยาวายวา ฯ ตตฺถ ฌาณปฺปเกโท
ธมฺมธาทุเอกเทโส เณยยปฺปเกโท อฏฺฐารสาปีติ ฌาณเณยยา-
ววมตฺตาธาตฺวโย โหนฺติ ฯ อถวา ฯ ฌาณน ฌาตพฺโพ สภาโว
อวิปริโต ธาตฺสทฺเทน วุจฺจมาโน ฌาณเณยโย น ทิฏฺฐิอาทีหิ
วิปริตคฺคาหเกหิ เณยโยติ อตฺถโ ๑ ตสฺส ฌาณเณยยสฺส อวยวา
จกฺขาทโย ฯ วิสภาคลกฺขณาวยเวสฺส รสาทีสุ นิรุพฺโห ธาตฺสทฺโท
ตาทีเสสฺส อณฺณาวยเวสฺส จกฺขาทีสุ อุปจริโตติ ทฏฺฐพฺโพ ฯ รสาทีสุ
วีย วา จกฺขาทีสุปี นิรุพฺโหเอว ฯ นิชฺชิวมตฺตสฺเสเวตฺถ อธิวจฺนนฺติ
เอเตน นิชฺชิวมตฺตปทฺตเถ ธาตฺสทฺทสฺส นิรุพฺพหตฺตํ ทสฺเสตฺติ ฯ ฉ
ธาตฺวโย เอตฺตสฺสาคิ ฉธาตฺวโร โย โลเก ปฺริโสติ ธมฺมสมฺมทาทโย
วุจฺจติ โส ฉธาตฺวโร ฉนฺนํ ปจฺจวิอาทีนํ นิชฺชิวมตฺตानํ สภาวานํ
สมฺมทายมตฺโต น เอตฺถ ชีโว วา ปฺริโส วา อตฺถิติ อตฺถโ ๑

[๖๖] จกฺขาทีนํ กโม ปฺพเพ วุตฺโตติ อธิ เอเกกสฺมี ติเก
ติณฺณํ ธาตฺวนํ กมํ ทสฺสเสนฺโต อาห เหตุผลานุปฺพพววฏฺฐาน-
วเสนาคิ ฯ เหตุผลานํ อนุปฺพพววฏฺฐานํ เหตุผลภาโวเอว ฯ มโน-
ธมฺมธาทฺตุนญจ มโนวิญฺญาณสฺส เหตุภาโว ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺโพ ฯ
กิริยามโนธาทฺต มโนวิญฺญาณสฺส อุปฺนิสฺสยโกฏฺฐิยา วิปากมโนธาทฺต
วิปากมโนวิญฺญาณสฺส อนนฺตราทินาปี อิตฺรสฺส สพฺพปาปี อุปฺนิสฺสย-
โกฏฺฐิยา จ ธมฺมธาทฺต ปน เวทนาทิกา สหชาตา สหชาตาทินา
อสหชาตา อนนฺนตราทินา อุปฺนิสฺสยเณ อารมฺมณาทินา จ
๑. ม. นิชฺชิวมตฺตสฺเสตฺติ.

วิสุททธิมคค สัวณณาย

มโนวิญญานสส ปจโย โหตีติ [๑] ๑ ทวารภูตมโนปี หิ สุตเตส
มโนชาตติ วุจตีติ ตสสา วา มโนชาตยา มโนวิญญานสส เหตุภาโว
ยถาสมภูว โยเชตพุโพ ๑ ตตถ เหตุติ ปจโย อธิเปโต ผรนต์
ปจยูปปนุนติ อห จกขุชาตติอาทิ ๑

[๖๗] สพุพาสั วเสนาติ ยถาตุตตานั อภาชาตอาทินั
ปลยจตีสย ชาตุนั วเสน ๑ อปรมตถสภาวสส ปรมตถสภาวส น
กทาจิ อนุโตคชตา อตตีติ อห สภาวโต วิชชมานานนติ ๑
จนุททาสาสุริยาภาทิกา วณณนิภาเอวาทิ อห รูปชาตเยว หิ
อภาชาตติ ๑ รูปาทิปฏีพทชาติ รากวตถุภาเวน กเหตุพพากาโร
สุกนนิมิตตุนติ กตวา รูปาทยเอวาทิ อวตวา ปฏีพทชวณั วุตติ ๑
อสตีปี รากวตถุภาเว กุสลวิปาการมมณั สุกชาตติ ทุตติโย วิกปโป
วุตโต ๑ เสสชาติ มโนวิญญานชาตยา สมပ္ยุตตา ๑ ชาตทวย-
นิโรธมตตุนติ มโนวิญญานธมมชาตุนั^๑ นิโรธมตติ จตตถารูป-
จิตตูปปาหนิโรธภาวโต ๑ ตทลลวิญญานนิโรธ วิย หิ วิญญาน-
ชาตมโนชาตุนั นิโรธ สมาเป็นติพลสิทุชติ กตวา ชาตทวยคคหณั ๑
ธมมชาตมตตุนติ อิทั กามชาตยา ธมมชาตูปริยาปนุนตตา วุตติ ๑
กามปฏีสัยุตโตติ กามราคสมပ္ยุตโต อารมมณกรณน วากาม-
คณุปสสยหิโต^๒ ๑ ยั เอตสมี อนุตเรติ เย เอตสมี อวิจิปรนิมิต-
วสวตติปริจจันเน โอกาเส ๑ โอกาพุหา หุตวา อโรภาเก จ
โอกาเส อวจรนต์ตีติ^๓ เอตถาวจรา ๑ อลลตถ จรนต์าปี

๑. ม. ทวารภูตมโนวเสน วา ๑ ๒. ม. มโนวิญญานชาตุนั. ๓. ม. กามคณุปสยหิโต.
๔. ม. จรนต์ีติ.

อายตนะธาตุนิตุเทศ วรรณนา

ยถาวุตเตเอว จาเน ปริยาปนุนาติ เอตถ ปริยาปนนา ฯ

[๖๘] เนกขมมธาตุ ชมมธาตุเอว วิตถุคฺคปฏฺเข ฯ สพฺเพปี
กุสลา ชมฺมาติ ทานมยปฺปญฺญกิริยโต สีมยปฺปญฺญกิริยโต ปพฺพชฺชโต
จ ปฏฺฐาย ยาว อคฺคมคฺคาธิกมา ปวตฺตา สพฺเพปี อนวชฺชชฺมมา ฯ
วิหีสธาตฺถ เจตนา ปรวีเหจฺจนจฺจนฺโท วา ฯ อวิหีสธา กรุณาติ ฯ
หีนาคิ หีสพิทา ฯ ปณฺธิตาคิ สมฺภาวิทา ฯ นาคิหีสพิทา นาคิสมฺภาวิทา
มชฺฉิมมาติ ฯ ขนฺธฺชนิตุเทศ อากตฺหีนฺทฺถโตเอว หิ นีหริตฺวา* มชฺฉิมมา
ธาตุ วุตฺตาคิ เวทิตพฺพา ฯ อุโกปปีติ ชมฺมธาตุมโนวิญฺญาณ-
ธาตุโย ฯ วิญฺญาณธาตุ ยทิปี ฉวิญฺญาณธาตุวเสน วิกตฺตา ตถาปี
วิญฺญาณธาตุคฺคหณฺเนน ตสฺส ปุเรจาริกปจฺฉาจาริกตฺตา มโนธาตุ
คหิตาว โหตีติ อาท วิญฺญาณธาตุ จกฺขุวิญฺญาณาทิสตฺตวิญฺญาณ-
ธาตุสงฺเขโปยเววาคิ ฯ อนนฺเกสฺส จกฺขุธาตุอาทินฺนํ ตาสฺ จ เอเกกิสฺสา
นानปฺปการตฺตาย นานาธาตุนฺนํ วเสน อนนฺกธาตุนานาธาตุโลโก วุตฺโตติ
อาท อฏฺฐารสธาตุปฺปเกทมตฺตเมวาคิ ฯ

จกฺขุโสตฺถมานชิวฺหากายมโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุเกเทนาคิ พหุสฺ
โปฏฺฐเกสฺส ลิจิตฺถํ เกสฺสจฺจ จกฺขุโสตฺถมานชิวฺหากายมโนวิญฺญาณ-
มโนวิญฺญาณธาตุเกเทนาคิ* ฯ ตตฺถ น จกฺขุอาทินฺนํ เกวเลน
ธาตุสทฺถเทน สมฺพนฺโร อธิปฺเปโต วิชานนสภาวสฺส ปภทฺทวจนฺโต ฯ
วิญฺญาณธาตุสทฺถเทน จ สมฺพนฺเร กรียมาเน เทว มโนคหณานิ
น กาทพฺพานิ น หิ เทว มโนวิญฺญาณธาตุโย สนฺติ ฯ อนฺตรธา
๑. ม. อากตฺตา หีนฺทฺถโตเอว นีหริตฺวา. ๒. ม.-มโนมโนวิญฺญาณธาตุเกเทนาคิ.

วิสุทธีมคฺคส์ถวณาย

วา มโนธาตुकุคหณ อกตฺวา จกฺขุ ๔เป๔ กายมโนวิญญาณ-
ธาตุมโนธาตฺติวคฺตพพ อตฺตลยโยเค ทวนทวสมาสากาวโต ๔ อยม-
ปนตฺต ปาโจ สียา จกฺขุ ๔เป๔ กายวิญญาณมโนมโนวิญญาณ-
ธาตฺเกเทนาคี ๔ ตสฺส วิญญาณสฺส ยญฺญเยน อตฺตวาทีโน ตสฺส
เอกเมกสฺส อตฺตสฺส* อทฺวยตี นิจฺจตฺตจ ปเวเทนตีตี อนกตา-
นิจฺจตาปกาสนํ เตสํ ชีวสฺสวณาสมฺหณนาย โหตี ๔ ขนฺธายตน-
เทสนา สงฺเขปเทสนา ๔ อินฺทฺริยเทสนา วิตุถารเทสนา ๔ ตทฺกฺขํ
อเปกฺกจิตฺวา อยํ อนตฺติสงฺเขปวิตุถารา ธาตฺเทสนา ๔ อภิธมฺเม วา
สฺสฺตฺตฺนตฺตภาชนียะ วุคฺตฺตา ธาตฺเทสนา อตฺติสงฺเขปเทสนา ๔ อากาธาตฺ-
อาทีนํ อนกธาตฺนानาธาตฺอนฺตानํ วเสน เทเสตพฺพาอตีวิตุถาร-
เทสนา ๔ ตทฺกฺขํ อเปกฺกจิตฺวา อยํ อตฺติสงฺเขปวิตุถารา ๔

[๖๕] อสฺส ภกวโต ๔ สทฺธมฺมเตชสา วิหตี สทฺธมฺมเตช-
วิหตี ๔ สงฺขโตตี คณนโต ๔ ชาตีโตตี จกฺขุภาวสามลฺยโต ๔
อถวา ๔ ชาตีโตตี จกฺขุสภาวโต ๔ เตนาห จกฺขุปฺปสาโทตี ๔
วีสติ ธมฺมาตี สงฺขยํ คจฺจนฺตี เวทนาทีนํ อภินฺทิตฺวา คหณโต ๔
เสสฺสกุสลากุสลาพฺยากตฺวิญญาณวเสนาคี เอตฺถ อพฺยากตาเปกฺกขาย
เสสฺสคฺคหณํ ๔ กุสลากุสลมฺปน สพฺพโส อคฺคหิตเมว ๔

[๗๐] ตา จกฺขุวิญญาณธาตฺอาทโย ปญฺจปี ๔ ปุริเมหฺวาคี
อนนฺตราทีหิเอว ๔ ชวนมโนวิญญาณธาตฺ ปน ชวนมโนวิญญาณ-
ธาตฺยาอาเสวนปจฺจเยนาปี ปจฺจโย โหตีตี วุคฺโตวายมตฺโต ๔

๑. ม. ทวนทวสมาสากาวโต. ๒. ม. อตฺตสฺส.

อายตฺนชาตฺตนิทฺเทส วณฺณนา

ธมฺมชาตฺตนิ ปน สหชาโต เวทนาทิกฺขนุโร อธิปฺเปโต ฯ เตนาห
สหชาต ๑เป๑ ปจฺจโย โหตีติ ๑ อวิกตาทิหิตี เอตฺถ อาทิสทฺเทน
มโนวิญญานชาตฺตยา ยถารหิ เหตุอปรตติกมฺมวิปากาหารินุทฺตริยณาน-
มคฺคปจฺจยภาโว สงฺกฺขหติ ๑ เตนาห พหุธา ปจฺจโย โหตีติ ๑
เอกจฺจา จ อธิ ธมฺมชาตฺต สฺสุมฺมรูปนิพฺพานปฺปการา ยา จ
สมฺปโยคานนฺตรภาวาทินิ อภาเวน อารมฺมณกรณ โยคฺยา ๑
ปฺลจฺจทวาริกวิปากวชฺชนตฺถิ เอกจฺจายมโนวิญญานชาตฺตยาติ วุตฺติ ๑
มโนทวาริกา ปน วิปากาปิ ตทารมฺมณญฺตา เอกจฺจ ธมฺมชาตฺต
อารพฺก ปวตฺตตีติ ๑* อถวา ๑ เอกจฺจาย มโนวิญญานชาตฺตยาติ
อิทํ สพฺพิ กามาวจรกฺุสลํ กามาวจรกิริยํ อภิญญาทฺวยํ อารูปฺปทฺว-
ยนฺติ เอวรूपํ มโนวิญญานชาตฺต สนฺธาย วุตฺติ ๑ โลกุตฺตรมโน-
วิญญานชาตฺตโย* ปน เอกจฺจาธมฺมชาตฺตอารมฺมณปจฺจโยติ* ปากโฏ-
ยมตฺถโ ๑ จกฺขุวิญญานชาตฺตาทินิ จกฺขาทินิ ยถาวุตฺตปจฺจยธมฺมโต
อติเรเกปิ ปจฺจยธมฺเม ทสฺเสตฺถุ นกฺเวลนฺติอาทิ อารทฺธ ๑ ตตฺถ
อาโลกาทิตี* อาโลกิ นาม สุริยาโลกาติ ๑ ตสฺส สุตฺตฺนฺตฺนเยน
อุปฺนิสฺสยภาโว เวทิตพฺโพ ๑ เอวํ เสสานิปิ ๑ วิวรํ นาม วิเสสโต
โสตพิลลํ ๑ วายุ คนฺธสฺสัทรณกฺวาโต* ๑ อาโป มฺุเข ปกฺกฺขิตฺต-
อาหารสฺส เตมนอุทกํ ๑ ปจฺจวี กายปฺปสาทสฺส นิสฺสยญฺตา
ปจฺจวีธาตฺต ๑ ภาวฺงคฺมณิ ทฺวิกฺขตฺตํ จลิตํ ภาวฺงคฺจิตฺตํ ๑ สพฺพตฺถ
๑. ส. ปวตฺตเตยฺยาติ. ๒. ม. -มโนวิญญานชาตฺตยา. ๓. ม. เอกจฺจา ธมฺมชาตฺต
อารมฺมณปจฺจโยติ. ๔. ม. อาโลกาทโยติ. ๕. ม. คนฺธรูปสฺสัทรณกฺวาโต.

วิสุทธิมคคส์วณนาย

มนสิกาโร อวชชนมนสิกาโร ฯ

[๗๑] อวิเสสโต ทฎุพพาการสส วุจมานตดา อห
สพพาอวาติ ฯ วิเสสโต วิปสสนาย ภูมิวิจาโร เอโสติ สงขตาดิ
วิเสสตี ฯ ปุพพนตดาปรนตวิวิตโตติ เอตถ ปุพพนโต นาม อตีโต
อทฐา อปรนโต นาม อนาคโต ฯ อุภยตถ จ สงขตา ชาติโย
สภาววิวิตตา อนุปลมภมานสภาวตดา ฯ ปุพพนโต วา สภาว-
ชมมสส อุทโย ตโต ปุพเพ อวิชชมานตดา ฯ อปรนโต วโย
ตโต ปริ อภาวโต ตสฺมา ปุพพนตดาปรนตวิวิตโตติ ปากาภาวโต
วิทฺฐิสภาวโตติ วุตตี โหติ ฯ เภริตลํ วิย จกฺขุชาตฺ สทฺทสส
วิย วิญญาณสส นิสฺสยภาวโต ฯ อาทาสตลาทีสุปี เอเสว นโย ฯ
ยนฺตี นาม อุจฺจยนฺตี ฯ จกฺกยภูจิติ ติลมตตี อห ฯ โส หิ
อจกฺกพนฺโธปี ติสฺทิสตย จกฺกยภูจิตฺเตว วุจจติ ฯ จกฺกพนฺธเมว
วา สนฺธาย ตถา วุตตี ฯ อิมายิ จ อุปมายิ นิชฺชิวานํ เภริตล-
ทณฺฑาทินํ สมายเค นิชฺชิวานํ สทฺทาทินํ วิย นิชฺชิวานํ จกฺขุรูปาทินํ
สมายเค นิชฺชิวานํ จกฺขุวิญญาณาทินํ ปวตฺตีติ การณผลานํ
ชาตุมตตตี การกเวทกวิรหฺลจ ทสฺเสติ ฯ

ปุเรจรานุจฺรา วิยาติ นิชฺชิวสส กสฺสจि เกจิ นิชฺชิวา
ปุเรจรานุจฺรา วิยาติ อตฺถโถ ฯ มโนธาคฺเชว วา อตฺตโน ฆณฺ
อนตฺตวตฺตนฺตี อตฺตโน ฆณฺ อนตฺตวตฺตนฺตานํเยว จกฺขุวิญญาณาทินํ
อวิชชมานายปี ปุเรจรานุจฺราภิสนฺธิยํ อนนฺตรปุพพกาลาปรกาลตย
ปุเรจรานุจฺรา วิย ทฎุพพา ฯ ฉนฺนณฺหิ วิญญาณชาตฺนํ เอกชณฺ

อายตนะตฺตนิทฺเตส วณฺณนา

อนนํ อเนกานนฺตรปจฺจยภาวโต* เอกชฺฉํ อูปฺตติอภาโว วีย อญฺญมณฺญา-
 นนฺตรปจฺจยภาวโต* อนนฺตรูปฺตติปี นตฺถิ ฯ ยถิ สียา ฉพารมฺมณ-
 สนฺนิธานํ มนสิการมฺนฺตเรนาปี ฉพารมฺมณฺพลทฺธิ สียา น จ โหติ
 ตสฺมา ทสฺสนาทีอนนฺตรํ สวนาทีนํ อภาโว วีย มโนวิญฺญาณธาตา-
 นนฺตรํ น ทสฺสนาทีนํ น จ ทสฺสนาทีอนนฺตรํ มโนวิญฺญาณธาตฺ
 โหติ ฯ ตตฺถ ภาวํจสฺส ทสฺสนาทีนญฺจ ภินฺนารมฺมตํ มโน-
 วิญฺญาณธาตํ นนฺตรํ ทสฺสนาทีนํ ทสฺสนาทีนํ อนนฺตรญฺจ สวนาทีนํ
 น อูปฺชฺชนตฺตีติ ยุตฺตเมตํ ฯ ทสฺสนาทีนํ ปน สนฺตฺริณสฺส จ อภินฺน-
 วิสยตํ ทสฺสนาทีอนนฺตรํ น มโนวิญฺญาณธาตฺ โหตฺตีติ อญฺตฺตนฺติ ฯ
 นยิทเมวํ นียตํ นยิตฺวิสยํ ภินฺนวิสยภาวูปฺตติโต ฯ ยถิ จ
 ทสฺสนาทีอนนฺตรํ กาจิ วิญฺญาณธาตฺ อูปฺชฺชเยยฺย สปิ ทสฺสนาที-
 ทวารตํ ทสฺสนาทีวิญฺญาณธาตฺ เอว สียา น มโนวิญฺญาณธาตฺ
 ตโต จ ทสฺสนาทีกิจฺจวิธูริ จินฺตํ มนฺนํ มโนทวารปฺปวตฺตํ
 มนฺนํ กิจฺจาปริจฺจาโค วีย ทสฺสนวิญฺญาณธาตฺยา ทสฺสนกิจฺจา-
 ปริจฺจาโค อปฺชฺชติ ฯ ตถา ปน* ตทนนฺตรสฺสาคิ สพฺพายปี
 ทสฺสนวิญฺญาณภาวโต ฉ วิญฺญาณกาเย น ภาเวยฺยํ ฯ ยถา
 ปน มโนวิญฺญาณธาตํ นนฺตรํ มโนธาตฺ ตโต จกฺขุวิญฺญาณาทินิ
 เอวํ ทสฺสนวิญฺญาณธาตํ นนฺตรํ มโนธาตฺ ตโต โสตฺวิญฺญาณาทินิ
 โหนตฺตีติ เจ ฯ น มโนธาตฺยา ทสฺสนธาตฺภาวูปฺสงฺคโต ฯ ยถา หิ
 มนฺโส นิพฺพิเสสวตฺถา มนฺนํ มตฺตตํ มโนธาตฺ เอวํ ทสฺสนสฺส
 ๑. ม. อนนํ อเนกานนฺตรปจฺจยภาวโต. ๒. ม. อญฺญมณฺญานนฺตรปจฺจยตาภาวโต.
 ๓. ม. ปนสทฺโท นตฺถิ.

วิสุทธีมคฺคส์ถวณาย

นิพพิเสถสาวตฺถา ทสฺสนมตฺตตฺตาย ทสฺสนธฺตฺต สฺยา ตลฺจ จกฺขุ-
วิญญานํ รูปวิสยนฺติ สทฺทาทิวิสยาโภคาภาวโต สวณวิญญานาทีนํ
อสมฺภโว ฯ

ตโต จ รูปารมฺมณปฺปสุตฺตเมว วิญญานํ สฺยา มโนวิญญานานํ
วฺย ทสฺสนวิญญานาทีนํ สมานวตฺตภาวปฺปสงฺคโต อลฺลวตฺต-
สนฺนินฺตฺตํ จ วิญญานํ น สฺยา น เจตฺตํ ยุตฺตํ ฯ ตสฺมา
สฺยทุกฺขานํ วฺย อุเปกฺขา จกฺขุวิญญานาทีนํ มโนวิญญานสฺส จ
พฺยวธฺยิกา มโนธฺตฺต ทฏฺฐพฺพา น จสฺสา อุเปกฺขาย วฺย
อทุกฺขมสฺสตา อทสฺสนาทีอมนฺนตา อถโข มนฺนกิจฺจาวิเสสโต
มโนวิญญานสฺสากตา ฯ มโน หิ ททฺยวตฺตสฺมี วตฺตมาโน อลฺล-
วตฺตสนฺนินฺตฺตานํ วิญญานานํ วิสยํ ทสฺเสตฺวา นีวตฺตมาโน อคฺคิ
วฺย อสฺมมตฺเต มนฺนมตฺเต จตฺวา นีวตฺตติ ฯ อลฺลวตฺตสนฺนินฺตฺต-
วิญญานนิโรธฺจ อฏฺฐหนฺโต อคฺคิ วฺย อสฺมมตฺเต มนฺนมตฺเต
จตฺวา* อฏฺฐหฺติ ฯ ปจฺจยानุรูปปฺปวตฺตานิ จ มนฺนมตฺตานิ มโน-
วิญญานธฺตฺตยา อนฺตานิ โหนฺติ ฯ ปฏฺฐิสถลฺลวสฺสทคฺคานํ หิ ปญฺจนํ
วิญญานานํ อินฺทฺริยารมฺมณปฏฺฐิมาทฺชตฺตาย อภินิปาตมตฺตํ กิจฺจํ
มนฺนลกฺขณินฺทฺริยสมฺบุปฺปนฺนสฺส จ มโนวิญญานสฺส วิสยวิจฺจนฺตนา-
สมฺภูตตฺตย ตทฺนุรูปา จินฺตนา ฯ ตสฺมา อภินิปาตปจฺจยปฏฺฐิมญฺญานา-
นินฺทฺสพฺเลน ภวฺงคฺคกฺขณํ จิตฺตํ จลฺนาวตฺตํ หุตฺวา นีวตฺตมานํ
จินฺตนาวิเสสวิริหโต อภินิปาตานุคฺคณํ จินฺตนาวสฺสานํ มนฺนมตฺตํ อุปฺปา-
๑. ม. มนฺนมตฺเต จตฺวาติ อิมฺ เทว ปาจา นคฺคิ.

อายตนาตฺตนิทฺเทส วณณนา

เทติ ๑ ทสฺสนาทีปํ อภินิปาตมตฺตํ ทุตฺติยํ ขณฺโณ อนตฺตวตฺตมานํ
อตฺตนาณุกุณฺโณ จินฺตนามนนสมณฺญาวิโรโต ทสฺสนาเทอภินิปาตวิเสส-
วิจิตฺตํ จิตฺตภาวาทินา สมานํ จินฺตนาทิมนนมตฺตํ อณฺวตฺตอุสุมี
นิพฺพตฺตเตติ ตสฺมา วตฺตูกิจฺเจหิ ตํสภาคตฺตาย ตทฺปรโมทยตฺตาย
ตทฺนตฺตาทิตฺตาย จ มโนวิญฺญาณกายสงฺคหิตาปี มโนชาตฺต มโนทวาร-
นิกมฺปเวสภูตา อารมมณฺนตฺเร ทวารนฺตรมนสิการตพฺพิสยสมปฺปฏิจฺจน-
ภาเวน ปณฺจณฺนํ วิญฺญาณชาตฺตุนํ ยถากุณฺมํ ปุเรจฺจรา อนุจฺจราติ จ
วตฺตตา ๑ สวา ปนายํ สติปี วิญฺญาณภาเว มนโส สมนฺกฺขย วิสิฏฺฐจ-
มนนกิจฺจาภาวโต ชาตฺตภาวสามณฺยเณน มโนมตฺตตา ชาตฺต มโนชาตฺตติ
วุจฺจติ ๑ ยถาวตฺตเตเนว จ เหตุนา มตฺตตสทฺทโลปี กตฺวา วิญฺญาณตฺต-
โยคโต มโนมตฺตํ วิญฺญาณนฺติ มโนวิญฺญาณกายสงฺคโหปี จสฺสา
ยฺชฺชติเอว ๑ อณฺววิญฺญาณเณหิ ปน ทวารารมฺมเณหิ จ วิเสสนตฺตํ
มโนชาตฺตติ วุจฺจตฺตติ ๑ มโนวิญฺญาณชาตฺตติ ปน วิญฺญาณชาตฺต-
วิเสสนํ มโนคหณฺม ๑ ชาตฺตวิเสสนตฺตเถ จ มโนวิญฺญาณคฺคหเณ
วิญฺญาณวิเสสนํ ทวารภูตมโนทสฺสนเมวาติ ทวารสมณฺยารหตฺตตา น
มโนชาตฺตติ วุจฺจติ ๑ ตณฺหิ มโนทวารนฺโตคฺคํ น จ ทสฺสนาที-
ปุเรจฺจรานุจฺจรนฺติ มนโส วิญฺญาณชาตฺต มนโส วิญฺญาณนฺติ จ
มโนทวารสมณฺยารหํ สวิเสสณฺจ ตสฺส มนนกิจฺจํ วิญฺญาณ-
กิจฺจณฺจจติ มตฺตตสทฺทโลปมฺนตฺตเรณ มโนวิญฺญาณนฺติ นิชฺชีวภาว-
วิภาวนตฺตํ มโนวิญฺญาณชาตฺตติ จ วุจฺจติตี ๑

๑. ม. มโนทวารนิกฺขมฺปเวสภูตา.

วิสุทธีมคฺค สัวณฺณนํย

สลลมิว สุลลมิว ติวิชทุกฺขตาสมาโยคโต ทฏฺจพุโพ ๑ เวทนา-
สลลสูลโยคาคิ เวทนาสงฺขตสลลสูลโยคโต ๑ อาตุรา วียาติ เตน
อาตุริภูตา ปุคฺคลา วีย ๑ อาสาเยว ทุกฺขํ อาสาทุกฺขํ ๑
อาสาวิฆาตทุกฺขํ วา ๑ สลฺลญา หิ อสุภํ* ทุกฺขมฺปิ สุภาทิตโต
สลฺลฆานนฺตํ อาสํ ตสฺสา จ วิฆาตํ อาสํ สิตฺตสุภาทิสิทฺธิยา ชเนตฺติ ๑
วนมิโก ติลลปฺริสํ ปฺริสโต คณฺหนฺโต อยถากุจฺจนิมิตฺตคฺคาหโก
ตถา สลฺลญาปิตฺติ อาห วณมิโก วียาติ ๑ กम्मปฺปชานา สงฺขาราคิ
ปฏฺฐิสนฺธิยํ ปกฺขิปนโตตฺติอาทิ วุตฺตํ ๑ ชาตฺติทุกฺขานุพฺพนฺชนโตตฺติ อตฺตนา
นิพฺพตฺตฺติยมาเนน ชาตฺติทุกฺขเนน อนุพฺพนฺชตฺตา ๑ กวปจฺจยา ชาตฺติ หิ
ชาตฺติทุกฺขนฺติ ๑ ปทฺมํ วีย ทิสฺสमानํ ชุรจกํ วีย ฐปมฺปิ
อิตฺถิอาทิกาวเนน ทิสฺสमानํ นานาวิธูปทฺทวํ ชเนตฺติ ๑ สพฺเพ อนตฺถา
ราคาทโย ชาตฺติอาทโย จ วิสยภูตา อนุปฺสนฺตา สปฺปฏฺฐิกยา จาติ ๑
ตปฺปฏฺฐิกยภูตฺตฺตา อสงฺขตา ธาตุ อมตาทิตโต ทฏฺจพุพา ๑
วฏฺฐจานาภาโว อิทเมว อิมสฺส อารมฺมณฺนฺติ นียมาภาโว ๑ เตน
ยถา อรณฺณมกุกโกฏฺเฏ เกนจิ อนิวาริตโต คหิตํ เอกํ รุกฺขสาขํ
มฺลฺลจิตฺวา อณฺณํ คณฺหาติ ตมฺปิ มฺลฺลจิตฺวา อณฺณนฺติ กตฺถจิ
อนวฏฺฐิจิตโต ปฺริพฺภมตฺติ เอวํ คหิตํ เอกํ อารมฺมณฺณํ มฺลฺลจิตฺวา
อณฺณํ ตมฺปิ มฺลฺลจิตฺวา อณฺณนฺติ อนวฏฺฐิจิตฺตา อารมฺมณฺณํ อคฺคเหตฺวา
ปวตฺติตฺตํ อสมตฺถตฺตา จ มกฺกภูสฺमानตฺตาติ ทสฺเสตฺติ ๑ อฏฺฐิเวธวิทฺโธปี
อุปฺปถํ อนุคจฺจนฺโต ทฏฺฐสฺสโต อสฺสขลฺลฺงโก ๑ ยตฺถกามนฺนิปตฺโตตฺติ
๑. ม. อาสาวิฆาตํ ทุกฺขํ วา. ๒. ส. อฏฺฐมฺปิ สุภาทิตฺติ. ม. อสุภาทิกมฺปิ.

อนนุทริยสจจนิทเทส วณณนา

ยตุถ กตุถจิ อิจฉิตารมมเถ นิปาทภาวโต ๑ นานาเวสธารี [๑] รงคนโฏ ๑

ปณณรสมปริจเจทวณณนา นิฏฐิตา ๑

พาวีสตีตคณนปริจเจโท ๑

อินนุทริยสจจนิทเทสวณณนา

[๗๒] [๒] อินนุทริยานีติ ปริจฉินนธมมนิทสฺสนํ ๑ จกขุณนุทริยนุติ-
 อาทิตถํ สรฺูปทสฺสนํ ๑ ตตุถ จกขุทวารเอ อินนุทฏฺจ การเถติ
 จกขุทวารภาเว ตํทวาริกะหิ อตุตโน อินนุทภาวํ ปรมิสฺสรภาวํ การยตีติ
 จกขุณนุทริยํ ๑ ตํ หิ เต รุกฺคหเถ อตุตตานํ อนนฺวตฺเตติ เต จ
 ตํ อนนฺวตฺตุนฺติ ๑ เสเสสฺสุปี เอเสว นโย ๑ ตสฺมา โสต... ฆาน...
 ชิวหา... กายทวารเอ อินนุทฏฺจ การเถตีติ กายินนุทริยํ ๑ วิชานนลกฺขณเ
 อินนุทฏฺจ การเถตีติ มนินนุทริยํ ๑ อิตฺถิภาวลกฺขณ... ปุริสภาวลกฺขณเ
 อนนฺपालนลกฺขณเ สุขนลกฺขณเ ทุกฺขนลกฺขณเ โสมนสฺสลกฺขณเ
 โทมนสฺสลกฺขณเ อุปกฺขาลลกฺขณเ อธิโมกฺขลกฺขณเ ปกฺคหลกฺขณเ
 อุปกฺกฺจณนลกฺขณเ อวิกฺเขพลลกฺขณเ ทสฺสนนลกฺขณเ อนนฺยถาตถนฺยสฺสามีติ
 ปวตฺเตตฺ ชานนลกฺขณเ ถาตถานํเอว ธมฺมานํ ปุณฺ อาชานเน
 อถฺยถาตาวิภาเว อินนุทฏฺจ การเถตีติ อถฺยถาตาวิณนุทริยํ ๑ วิชานนียาติ
 วิชานนฺย ๑ ภูมิตฺ จาติ จสฺสทฺโท อวตุตตสมปฺปนฺนทฺทฺจ ๑ เตน
 ตาวตุวํ สงฺกคฺคหาติ ๑ ตมฺปนฺ ตาวตุวํ ปฺรโต วณณนฺยิสฺสาม ๑
 ๑. ส. รงคคโต. ๒. ม. พาวีสตีตคณนปริจเจโท.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

อสมมสนุปรคานมฺปี อตฺถิกาวโต ทฏฺฐพฺพตํ อธิ น กหิตํ ๑

[๗๑] ปุพฺพภคเต อริยมคฺคโต ปุพฺพภค ๑ อนนฺตณตฺตํ
นอณฺตณตํ นอชคตํ ๑ นิจฺจตํย นตฺถิ เอตฺตสฺส มตํ ภงฺโก น
วา เอตฺตมฺมี อชคเต มรณฺตํ อมตํ ปชฺชิตพฺพโต ปทญฺจติ
อมตปทํ นิพฺพานํ ๑ เอวํ ปฏฺฐิปนฺนสฺส อฺปฺปชฺชนโตติ เอเตน
ปุพฺพภคควเสเนตํ อินฺทริยํ เอวํ โวหริยตฺตี ทสฺเสติ ๑ อาชานนโตติ
ปรจฺมมคฺเคน ทิฏฺฐมริยํ อนตฺถิกมิตฺวาว ชานนโต ๑ เยน
ตํสมงฺกิปุคฺคโล ตํสมปฺยตฺตมฺโม วา อณฺตณตํวโน โหนฺติ โส
อณฺตณตํวโน ปรินิฏฺฐิตกิจฺจชานนํ ๑ ชีณํสวสฺสํ ภาวภูโต
หุตฺวา อฺปฺปตฺติโต ชีณํสวสฺส อฺปฺปชฺชนโตติ วุตฺตํ ๑ ลิงฺเกติ
กเมติ ฃาเปตฺติ ลิงฺกํ ลิงฺกียตํ วา เอเตนํติ ลิงฺกํ ๑ กิ
ลิงฺเกติ กิ วา ลิงฺกียตฺติ ๑ อินฺทํ อินฺโท วา ๑ อินฺทสฺส ลิงฺกํ
อินฺทลิงฺกํ ๑ อินฺทลิงฺกสฺส อตฺถิ ตํสภาวํ อินฺทลิงฺกญฺโ จ อินฺท-
ลิงฺกเมว วา อินฺทริยสทฺทสฺส อตฺถิ อินฺทลิงฺกญฺโ ๑ สชฺชิตํ
อฺปฺปาทิตนฺติ สิญฺจํ อินฺเทน สิญฺจํ อินฺทสิญฺจํ ๑ ชฺญจํ เสวิตํ ๑
กมฺมสงฺขาตสฺส อินฺทสฺส ลิงฺกานํ เตน จ สิญฺจํจํ สิญฺจํจํ กมฺมชานนํ
โยเชตพฺพานํ น อณฺตณํ ๑ เต จ เทว อตฺถิ กมฺเมอว
โยเชตพฺพา อิตเร จ ภควตฺเตวํติ อหํ ยถาโยคณฺติ ๑ เตนํติ
ภควโต กมฺมสฺส จ อินฺทตฺตา ๑ เอตฺถาติ เอเตสฺส อินฺทริเยสฺส ๑
อฺลฺลลิงฺเคนฺติ ฃาเปตฺติ ปกาเสนฺติ ผลสมปฺตฺติวิปฺตฺติหิ
๑. ม. ปรินิฏฺฐิตกิจฺจชานนํชีณํสวสฺส. ๒. ม. ลิงฺกียตํ. เอวมฺปฺริปี.

อนุทริยสัจนิเทศ วรรณนา

การณสมปตติวิปตติอวโพธโต ฯ โส ตํ นิमित्तํ อาเสวตีตืออาทีสุ โจรกรรมปิ

อาเสวนา วุตตาคี อาห กานิจิ โจรราเสวนายาติ ฯ ตตถ สพุเพสํ

โจรริกาตพุตเตปี กานิจิติ วจัน อวิปัสสิตพุพานํ พหุลํ มนสิ-

กรณน อนาเสวนียคุดา ฯ ปจจเวกขณามตตเมว ที เตสุ โหตีติ ฯ

ตสส ตํ มคฺคํ อาเสวโตตืออาทีสุ ภาวนา อาเสวนา วุตตาคี

ภาวตพุพานิ สพุธาทีนิ สนุชทายาห กานิจิ ภาวนาเสวนายาติ ฯ

อาธิปจจํ อินุทริยปจจยภาโว ฯ อสติ^๑ อินุทริยปจจยภาเว

อิตฺถิปุริสสินุทริยานํ อตฺตโน อตฺตโน ปจจยวเสน ปวตฺตมานะ^๒

ตฺสทิตสนฺตานน อญฺญากาเรน อปฺปวตฺตมานะ^๓ ลิงฺกาทีหิ

อนฺวตฺตนียภาโว อาธิปจจํ ฯ อิมสฺมิญจ อตฺถे อินุทฺนติ ปรมิสฺสริย

กโรนฺติจเจว อินุทริยานิ ฯ จกฺขาทีสุ ทสฺสิเตน นเยน อญฺเษณจ

ชีวิทาทินํ ตทฺนฺวตฺตีสฺส อาธิปจจํ ยถารหํ โยเชตพุพํ ฯ

[๗๔] อโมโหเอว น วิสฺสุ จตฺตารโ ชมฺมา ตสฺมา ตสฺส

สขฺวารกฺขนฺชกถายํ วิภาวิตานิ ลกฺขณาทินิ เตสญฺจ เวทิตพุพานิติ

อธิปฺปาโย ฯ เสสานิ ตตฺถ ขนฺธนิทฺเทเส ลกฺขณาทิหิ สรฺุเปเนว

อาคตานิ ฯ

สตฺตานํ อริยญฺมิปฺปฏิลาโก ภควโต เทสนาย สาธารณํ ปชานญจ

ปโยชนนฺติ อาห อชฺฉตฺตชฺชมํ ปริญฺญาชาติอาทิ ฯ อญฺเษสมฺปิ

อินุทริยานํ อตฺตภาวปริยาปฺนฺนตาย สติปิ อตฺตภาวปฺญญาปนาย

มุลภาวโต จกฺขาทีนํ สาคิสฺยา อตฺตภาวปริยาปฺนฺนาติ วุตฺตํ

๑. ม. อาเสวนาติ. ๒. ม. อสติปิ จ. ๓. ม. ปวตฺตมานะ.

วิสุทธีมคค์ สุวรรณาย

อตุตทวปริยวปนนนนิ จกขุณนุทริยวทินนิตี ๑ อภิชมมฏจกถย อิตถิ-
ปฐินนุทริยวณนุตร ฐีวิตินนุทริยเทสนวกโกโม วุตุโตติ อธิวปี ตโต
ฐีวิตินนุทริยวติ วุตุต ๑ ต อินนุทริยวมกเทสนวย สเมติ ๑ อินนุทริย-
วิงกเจ ปน มนินนุทริยวณนุตร ฐีวิตินนุทริย วุตุต ๑ ต ปริมปจจนิมว
อชมตติกพวหิรณ อนุปวลกทวทปนตถ ตส มชฌ วุตุตวติ
เวทิตพพิ ๑ ยลจ กิลยจ เวทยิต สพพวต ทุกข ๑ ยว จ
ทพพิชตตทววณูปวลกสส ฐีวิตินนุทริยสส ปวตุติ ตว ทุกขกฏตว
เอเตส เวทยิตวณ อนิวตติติ ววปนตถ ๑ เตน จ จกขวทิน ทุกขว-
ณนุทริยตย ปริณเยยต ววเปติ ๑ ปฐิปตติทสสนตถวติ ปุพพภวค-
ปฐิปตติทสสนตถ ๑ ตสเสวติ อนนญวตลยลยสวมีตินนุทริยสเสว ๑
ตโต อนนุตร ภวเวตพพตวติ ๑ ทวณวคคสมปยุตต อณณินนุทริย
สนชย วุตุต ๑ ทสสนวณนุตรา หิ ภวววติ ๑

เกโทติ อธิ สภวโต ๑ เกโท อธิปเปโต น ภูมิปุคคทวท-
วเสวติ อว สเสวณ อเกโทติ ๑ นน จ ฐีวิตินนุทริยสส
อนุปวณ ลกขณ สภวโว เตนสส ทพพิชสวปี อเกโทติ ๑
สจจเมต ๑ ตสส ปน รูปวรูปสส ภววกโต ๑ เกโท คหิตน เหว
เสวณ โกจ เกโท อตุถิติ เตส อเกโทติ เกทวภวโว วุตุโต ๑
นน เจตถ เวทว ปณว จ กินนุทริยว วุตุตวติ ๑ น ยลเวทิตเตส
พววิสตยว อินนุทริยเสส เกทวเกทสส อธิปเปตตว ๑

[๗๕] จกขุณนุทริยวทิน สติปี ปุเรชวตวติปจจยภวเว อินนุทริย-
๑. ม. ทวริชตตทวว... ๒. ส. ภวเวตพพโต. ๓. ส. ภววกโต. ๔. ม. รูปวรูปสภววกโต.

อนทริยสจจนิตุเทศ วณณนา

ปจจยภเวณ สาทตพพเมว กิจจํ กิจจนติ อห* ตสฺส อนนณ-
สธารณตฺตา อินทริยภถยณจ อธิกตตฺตา ฯ อตฺตโน ติกุขมนุทาทิ-
อากาโร อตฺตกาโร ตสฺส อนนฺวตฺตาปํ อตฺตกาการานนฺวตฺตาปํ ฯ
เตนาห ติกุขมนุทาทิสงฺขาทอตฺตกาการานนฺวตฺตาปนนฺติ ฯ อถว ฯ
ติกุขมนุทาทิสงฺขาทสฺส จ อตฺตกาการสฺส จ อนนฺวตฺตาปํ ติกุข ฯเปฯ
วตฺตาปํ ฯ วิสุ อตฺตกาการคฺคหณน เจตฺถ รุปาวภาสมานาทิกสฺส*
สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ ฯ จกฺขุนทริยสฺส หิ รุปาทิหนนโยคฺยตาสงฺขาท
รุปาวภาสนสามคฺคิเย อสตี น กทาจิปิ จกฺขุวิณณณสฺส ทสฺสนกิจจํ
สมภวติ ฯ เอส นโย โสตินทริยาทิสฺสปี ฯ ปุพฺพงฺคมภเวณ
มณินทริยสฺส วสวตฺตาปํ โหติ น อณฺเณสํ ฯ คํสมปฺยตฺตานปี
หิ อินทริยานิ ตพฺพเสเนว* หุตฺวา อตฺตโน อตฺตโน อินทริยกิจจํ
สธารณติ เจตสิกภวโต น เตสํ วเสน มณินทริยํ ฯ อัย หิสฺส
ปุพฺพงฺคมตา ฯ สพฺพตฺถ จ อินทริยปจจยภเวณ สาทตพฺพนติ อธิกาโร
อนนฺวตฺตตีติ ทฏฺฐพฺโพ ฯ อสตีปี* อนนฺปฺปาทเน อนนฺปฺตถมภเน จ
ตปฺปจฺจยํ ตปฺปวตฺตมาน* นิมิตฺตภาโว อนนฺวิธานํ ฯ ฉาทตฺวา
ผริตฺวา อปฺปชฺชมานา สุขทฺกฺขา เวทนา สหชาตฺตมเม อภิกฺวิทฺวา
อชฺโฆตฺถริตฺวา สยเมว ปากฺกา โหติ สหชาตฺตมมา จ ตสฺสา
วเสน สุขทฺกฺขภวปฺปตฺตา วิย โหนตีติ อห ยถาสกํ โอิพาริกา-
การานนฺวตฺตาปนนฺติ ฯ อสนนฺตสฺส อปฺถีตสฺสปี อกฺุสลตพฺพิปากาทิสมป-
ยฺตฺตสฺส ยถารหิ มชฺฌตฺตกาการานนฺวตฺตาปํ โยเชตพฺพิ ฯ สมานชาติเยหิ
๑. ม. วุตฺตํ. ๒. ม. รุปาวภาสนทิกสฺส. ๓. ม. ตพฺพเสเนว. ๔. ม. สตีปี.
๕. ม. ตปฺปวตฺตเน.

วิสุทธีมคค สวณณนาย

วา สุขทุกเขหิ สนตปป์ณิตาการานุปาปนํ ทฎฐพพํ ๑ ปฎิปกษา-
ภิกฆวนนติ อสสุทธียาหิปฎิปกษาภิกฆานํ ๑ ปสนนาการาหิติ ปสนน-
ปคคหิตอุปฎฐิตสมาहितทสฺสนาการานุปาปนํ ยถากุกมํ สทฐาหีนํ ๑
พฺยาปาทาหิติ อาหิสทฺเทน อุทฺธมภากิยสโยชนานิ คหิตานิ ๑
มคคสมปฺยตตสฺเสว จ อณณินฺทฺริยสฺส กิจจํ ทสฺสิตํ ๑ เตเนว จ
ผลสมปฺยตตสฺส ตตฺสโยชนปฎิปสฺสทฐิปปหานกิจจตา ทสฺสิตา โหตีติ ๑
กตสพฺพกิจจสฺส อณณตาวิญฺญิ อณณสฺส กาทพฺพสฺส อภาวา
อมตาทิมฺขเมว ตพฺภาวปจฺจโย จ โหติ น อิตฺรานิ วิย
กิจจนฺตรปฺปสฺสํ ๑ เตนาห อมตาทิมฺขภาวปจฺจยตา จาติ ๑

ภูมิโต วิญฺญโย อุตฺตานตฺโตเอว ๑ เอตฺถาห กสฺมา ปน
เอตฺตกาเนว* อินฺทฺริยานิ วุตฺตานิ เอตานิเอว จ วุตฺตานีติ ๑
อาหิปจฺจฎฐวเสน ๑ อาหิปจฺจํ นาม อิสฺสรียนฺติ วุตฺตเมเวตํ ๑
ตยิทํ อาหิปจฺจํ อตฺตโน อตฺตโน กิจฺเจ ผลे จาติ อณฺเณสมปฺปี
สภาวธมฺมานํ กสฺมา น ลพฺกติ ๑ ปจฺจยาธินวุตฺติกา หิ ปจฺจยฺ-
ปฺนนาติ สียาผลเหตุธมฺเมสุ อนฺวตฺตนาอนวตฺตนียตาติ ๑ สจฺจเมตํ ๑
ตถापि อตฺถิ เตสํ วิเสโส ๑ สฺวายํ จกฺขุวิญฺญาณาหิปปวตฺติยํ
จกฺขุาหีนํ สิทฺธมาริปปจฺจนฺติอาหิณา อฎฺฐกถายํ ทสฺสิตโตเยว ๑ อปฺปิ
ขนฺธปฺยจเก ยายํ สตฺตปฺยณตฺติ ตสฺสา วิเสสนิสฺสโย ฉ อชฺฉตฺติกาณิ
อายตนาหิติ ตานิ ตาว อาหิปจฺจตฺตํ อุปาทาย จกฺขุญฺญิ
๑เป๑ มนินฺทฺริยนฺติอาหิโต วุตฺตานิ ๑ สฺวายํ อตฺตภาโว*

๑. ม. เอกตเกเนว. ๒. ม. อตฺตภาโว.

วิสุทธีมคคส์วณณาย

อิมลั วเสน อิตถิ ปุริโสติ สมณณั ลภตติ ทสสนตถั ภาวทวยั ฯ
ตยิเม อุปาทินนุชมา เยน ชมเมเนน ปวตตุนติ อัย โส ชมโม
เตลั จิตฺเหตฺติ ทสสนตถั ชีวิตินุทริยั ฯ สุวายั สตตสณณิโต
ชมมปุณฺโย ปพฺนุชวเสน ปวตตมาโน อิมายิ เวทนายิ สงฺกิลิสฺสตีติ
ทสสนตถั เวทนาปณฺจกั ฯ ตโต วิสุทธีกามานั โวทานสมภาร-
ทสสนตถั สทฺธาติปณฺจกั ฯ สมภวโวทานสมภารา อิมหิ วิสุชฺฉนฺติ
วิสุทธีปฺปตฺตา นิฏฺจติกัจจาว โหนตตีติ ทสสนตถั อนณฺณตณฺณส-
สามิตินุทริยายินิ ตินฺนิ วุตฺตานิ ฯ สพฺพตฺถ อายิปฺจจตฺตํ อุปาทายาติ
ปทํ โยเชตพฺพํ ฯ เอตฺตาวตฺตา อธิปฺเปตตฺถสทฺธีติ อนณฺณลั อคฺคหณฺณํ ฯ
อถว ปวตฺตนิวตฺตินิ นิสฺสยายิทสสนตถมฺปิ เอตานิเยว วุตฺตานิ ฯ
ปวตฺตียา หิ วิเสสโต มฺลนิสฺสยญฺจตฺตานิ น อชฺฉตฺติกายตฺตานิ ฯ
ยถาห ฯ นสฺส โลโก สมฺปฺปนฺโนติอาทิ ฯ ตสฺสา* อุปฺปตฺติ
อิตฺถิปุริสฺสินุทริเยหิ วิสภากวตฺถุสฺสรากนินิตฺเตหิ เขญฺญเยน สตฺตกายสฺส
อภินิพฺพตฺติ ฯ วุตฺตลฺลเหตฺตํ ตินฺณณิ โข มหาราช สนนฺนิปาตา
คพฺภสฺส อวกฺกนฺติ โหติ มาตา จ อุตฺตุนิ โหติ กนฺนุทฺโพ จ
ปจฺจูปตฺติญฺจโต* โหติ มาตาปิตโร จ สนนฺนิปตฺติตา โหนตตีติอาทิ ฯ
อวญฺจानันฺน ชีวิตินุทริเยน เตน อนฺนฺปาเลตพฺพโต ฯ เตนาห อายุ
จิติ ยปนา ยานาติอาทิ ฯ อุปฺปโก โว เวทนายิ ฯ เวทนายเสน
หิ อญฺจาทิสพฺพวิสฺยุปฺปโก โข ยถาห ฯ เวทยติเวทยตีติ โข ภิกฺขเว
๑. ส. ส. ๑๕/๕๖. ๒. ม. ตสฺส. ๓. ม. ปจฺจูปตฺติโต.

วิสุทธีมคค์ ลั้วณณนาย

ตสฺมา เวทนาติ วุจฺจตีติ ฯ เอวํ ปวตฺตยา นิสฺสยสมฺปฺปาทจฺติ-
สมฺโภกทสฺสนคฺคํ จกฺขุณฺทริยํ ยาว อุเปกฺขินฺทริยนฺติ จุฑทสินฺทริยานิ
เทสิตานิ ฯ ยถา เจตานิ ปวตฺตยา เอวํ อิตฺรานิ นีวตฺตยา ฯ
วิวภูฏสฺสนิสฺสตีเตน หิ นีพฺพตฺติตานิ สทฺธาทีนํ ปญฺจินฺทริยานิ นีวตฺตยา
นิสฺสโย ฯ อุปฺปาโท อนณฺณตณฺณสฺสามิตินฺทริเยน ตสฺส นีวตฺตวเสน
ปจฺมํ อุปฺปชฺชนโต ฯ อวภูฏานํ อณฺณินฺทริเยน ฯ อุปฺโกโก
อณฺณตาวินฺทริเยน อคฺคผลสมฺปฺโกคฺโต ฯ จีณาสวา หิ วิสฺวิตาย
นีพฺพตฺตีสุํ ปริภุจฺชนฺติ ฯ เอวมฺปิ เอตานีเอว อินฺทริยานิ เทสิตานิ ฯ
เอตฺตาวตฺตา ยถาชิปฺเปตฺตคฺคตฺตสิทฺธิโต อณฺณลลํ อคฺคหณฺมํ ฯ อิมินาว
เนลํ เทสฺนากุโม่ปิ ลั้วณณโตติ เวทิตฺพุโพติ ฯ

อินฺทริยนิทฺเทสวณณนา นิภูจฺจิตา ฯ

[๗๖] อริยสทฺเทน วิเสสนํ อกตฺวา เกวลํ สจฺจสทฺเทน อุทฺทิกฺกุ-
จฺจานีปิ อริยสจฺจจฺจานีเอวาทิ ทสฺเสนฺโต สจฺจจฺจานีติ จคฺคตฺตริ อริยสจฺจจฺจานีติ
อาห ฯ สามณฺณโจทฺนา* หิ วิเสเส อวตฺติกฺกุจฺจติ วิเสสภูจฺจินา จ
วิเสโส อนฺนฺปยุจฺจชิตฺพุโพติ ฯ อริยสจฺจเจสฺสุ วา วิจฺจริเตสฺสุ อิตฺรานีปิ
อคฺคโต วิจฺจริตฺตานเว โหนฺตีติ วิปฺสฺสนาย จ ภูมิกฺกุตฺตานิ อริยสจฺจจ-
เนวาทิ จ กตฺวา สจฺจจฺจานีติ อุทฺทริคฺคฺวาปิ จคฺคตฺตริ อริยสจฺจจฺจานีติ
วุคฺคตํ ฯ สาสฺนกุโม่ติ อริยสจฺจจฺจานิ วุจฺจนฺติ อริยสจฺจเจสฺสนา
วา ฯ สกฺลํ หิ สาสฺนํ ภควโต วจฺนํ สจฺจจฺจวินฺนุคฺคตํ นคฺคติ ปวตฺตติ-
นีวตฺติตฺตทฺทกฺยเหตุสฺนทฺสฺสนวเสน ปวตฺตนโต ฯ ตสฺมา สจฺจเจสฺสุ กมฺติ ฯ

๑. ม. สามณฺณโจตฺตนา.

อินทริยสัจจนิทฺเทศ วรรณนา

สํสํมาธิปณฺณาสงฺขาตํ วา สาสนํ เอเตสุ กมฺติ ปรีณฺณาทิกิจ-
จสาธนฺวเสน ปวตฺตติ ตสฺมา กมฺติ เอตฺถาติ กโม ๑ ก็ กมฺติ ๑
สาธนํ ๑ สาสนฺสฺส กโม สาสนฺกฺกโมติ ๑ สจฺจจاني สาสนฺป-
ปวตฺตติภูจฺจานานิ วุจฺจุนฺติ ๑ ตํเตสนา จ ตพฺโพหารนาติ ๑

ตถาติ ตํสภาวา ทุกฺขาทิสภาวา ๑ อวิตถาติ อมฺุสาสภาวา
พาธนาทิสภาวา ๑ อนุณฺณตฺถาติ อณฺุณการริทา
อพาธนาทิสภาวา ๑ ทุกฺขทุกฺขตาตฺถนํนิมิตฺตตฺถาติ อณฺุณจฺจตา
ปีพนฺุจ ๑ สเมจฺจ สมนฺุชฺช ปจฺจเยหิ กตฺถาโว สงฺขตฺถุจ ๑
ทุกฺขทุกฺขตาตฺถนํนิมิตฺตตฺถาติ ปรีทหนํ กิลฺลสทาหสฺมาโยโค วา สนฺุตา-
ปฺุจ ๑ ชฺราย มรณฺน จาติ เทวธา วิปริณฺณามตฺตพฺพตา วิปริ-
ณฺณามฺุจ ๑ เอตฺถ จ ปีพนฺุจ ทุกฺขสฺส สรเสเนว อวิภวฺนากาโร
อิตฺเร ขตฺถกมฺํ สมนฺุชฺชคฺคณฺิโรชฺทสฺสเนหิ อวิภวฺนาการาทิ อญฺ
จตฺถนฺมปิ วิเสโส ๑

[๗๗] ตตฺถตฺถราภินนฺุทนฺวเสน พฺยาเปตฺวา โอนฺุ ราชิกรณฺํ
ทุกฺขสฺส นินฺุพตฺตณฺํ आयุหนํ อาการสฺส พฺยาปนฺุตฺตตฺถา ๑ อากจฺจติ
สมนฺุชฺชโยติ วา อายํ ทุกฺขํ ตสฺส โอนฺุ ปวตฺตณฺํ आयุหนํ ๑
สยํ สรเสเนว อวิภวฺนากาโร ๑ นินฺุทาทิ ทุกฺขาทิ นินฺุทานํ อิทฺนฺุตํ
ทุกฺขนฺุติ สมนฺุชฺชิจฺจาเปนฺุตํ วิชฺ สมนฺุชฺชจฺจาเปตฺติ อตฺถโถ ๑ อญฺ นินฺุทานฺุจ
ทุกฺขทสฺสเนน อวิภวฺนากาโร ๑ สํสํารทุกฺขเนน สํโยชนํ สํโยคฺคฺจ ๑
มคฺคชาธิคฺคณฺิวารณฺํ ปฺลิโพชฺชฺจ ๑ อิมํ จ สํโยคปฺลิโพชฺชฺจ

๑. ม. อธิจฺจิตฺตา.

วิสุทธิคุณ คุณคุณ

นิโรธมคทสเสนี อวิภวนาคารา ฯ นิสรนุติ สตุตา เอตุถ
สยเมว วา นิสรณู วิสยตุต สพพสงขเทหิ สพพปฏิบัตินิสรคภาวโตติ
นิสรณู ฯ อยมสส สภาเวน อวิภวนากาโร ฯ อิตเร วิเวกา-
สงขตามตฐา สมุทกขยอปุจยอวินาสกภาวา° สมุทมคทกข-
ทสเสน อวิภวนาคารา ฯ สสารโต นิคมนัน นิยุยานัน ฯ อยมสส
อวิภวนากาโร ฯ ปลิโพฐปุจเจทเนน นิพพานาธิคโมว นิพพานนิมิตตต
มคทสเสน เหตุวญฺโจะ ฯ ปญญาปธานตตต มคทสเสน° นิพพานทสเสนัน
จตุสจจทสเสนัน วา ทสเสนญฺโจะ ฯ จตุสจจทสเสน กิเลสทกขสนตตตปวูป-
สมเนจ อธิปจจํ กโรนุติ มคทสมมา สมปยุตตสมเมสุติ โส
มคทสเสน อธิปติญฺโจะ ฯ วิเสสโต วา อารมมณชาติปติญฺจ
มคทสมมา โหนุติ มคทชาติปติโนติ วจนโตติ โส เตสํ อกาโร
อธิปติญฺโจะ ฯ เอเต เหตุทสเสนชาติปเตยญฺจ สมุทนิโรธทกขทสเสนหิ
อวิภวนาคารา ฯ เอวมาทิ อหาคิ สมพนุโร ฯ อภิสมยญฺจติ
อภิสเมตพพญฺโจะ ฯ อภิสมยสส วา วิสยญฺโต อตุโถ อภิสมยญฺโจะ ฯ
อถวา อภิสมยสส ปวคตอกาโร อภิสมยญฺโจะ ฯ โส เจตุถ
อภิสเมตพพเพน ปิพนาทินา ทสสิโตติ ทญฺจพโพ ฯ

กัจจันตํ ขัน ทุกขัน คารยหิ หุตวา อสารนุติ อตุโถ ฯ
สมาคโม สเมตนุติอาทิสู เกวลสส อากมสททสเสน เอตสททสเสน จ
ปโยเค สโยคตุถสส ออุปทพทนโต สสททสเสน จ สโยเค
อุปทพทนโต สโยคํ ทีเปตีติ อห อนวยโต พุติเรกโต จ ตตตต-
๑. ม. -อวินาสิตา วา. ๒. ม. จสส.

อินทริยสจฺจนิทฺเทส วณฺณนา

โชตกตาสิทฺธิโต ๑ อุปฺปนํ อุตฺตุนฺติ เอตฺถาปี เอสฺว นโย ๑
 อยสทฺโท กตฺติอตุเถ สิทฺโธ เหตุสทฺโท วิย การณํ ทีเปติ ๑
 อตุตฺตโน ผลนฺิปฺพาทนฺน อยติ ปวตฺตติ เอตฺติ วา เอตฺตฺมา ผลนฺติ
 อโยติ สํโยเค อุปฺปตฺติการณํ สมฺมทโยติ เอตฺถ วิสุํ ปยุชฺชมนานปี
 อุปสคฺคสทฺทา สธาตุํ สํโยคตุํ อุปฺปาตตุํ จ ทีเปนฺติ กิริยา-
 วิเสสกตฺตฺตาติ เวทิตฺตฺพพา ๑ อภาโว เอตฺถ โรชฺสฺสาติ นิโรชฺติ
 เอตฺน นินฺพฺพานสฺส ทฺกฺขวิวิตฺตภาวํ ทสฺเสติ ๑ สมชฺคเต ตสฺมี
 ตทฺธิคมวโต* ปุคฺคลสฺส โรชานาโว ปวตฺติสงฺขาตสฺส โรชฺส
 ปฏฺิปกฺขภูตฺตาย นินฺวตฺติยา อชฺคตฺตฺตาติ ๑ เอตฺตฺมี จ อตุเถ อภาโว
 เอตฺตฺมี โรชฺสฺสาติ นิโรชฺ อิจฺเจว ปทสฺมาโส ๑ ทฺกฺขานาโว
 ปเนตฺถ ปุคฺคลสฺส น นินฺพฺพานสฺเสว ๑ อนฺุปฺปาโทเอว นิโรชฺ
 อนฺุปฺปาตฺนโรชฺ อายตี ภาวาทิสฺส อุปฺปวตฺติ น ปน ภงฺโกติ
 ภงฺควาจกํ นโรชฺสทฺทํ นินฺวตฺเตตฺวา อนฺุปฺปาทวาจกํ คณฺหาติ ๑
 เอตฺตฺมิลฺลจ* อตุเถ การณํ ผลฺุปจาร์ กตฺวา นโรชฺปจฺจโย นิโรชฺติ
 วุตฺโต ๑ ปฏฺิปทา จ โหติ ปุคฺคลสฺส ทฺกฺขนโรชฺปฺปตฺติยา ๑ นนุ
 จ สฺวาเอว ทฺกฺขนโรชฺปฺปตฺตีติ ตสฺสาเอว สฺวา ปฏฺิปทาติ น ยุชฺชตีติ ๑
 น ปุคฺคลาริคมสฺส ปวตฺติภาเวณ* เยหิ โส อชฺคจฺจติ เตลฺล
 การณฺภูตानํ ปฏฺิปทาภาเวณ จ วุตฺตตฺตา ๑ สจฺจิกิริยาสจฺจิกิรณฺธมฺมานํ
 หิ อยฺยถาภาเวปี ปุคฺคลสจฺจิกิริยาธมฺมภาเวหิ นานตฺตํ กตฺวา
 นินฺทฺเทโส กโตติ ๑ อถวา ยํ ทฺกฺขนโรชฺปฺปตฺติยา นินฺุจฺจานํ ผลํ
 ๑. ม. ตทฺธิคมวโต. ๒. ม. จสทฺโท นตฺถิ. ๓. ม. ปตฺติภาเวณ.

วิสุทติมคค สังฆณนาย

สยญจ ทุกขนิโรธปรตติภูตํ ตสฺส อภิสมยภูตาย ทุกขนิโรธปรตติยา
ปฏิบัติทา เวทิตพฺพา ฯ

[๗๘] พุทฺธาทโย อริยา ปฏิวิชฺฌนฺตํ อุตฺถ ปฏิวิทฺธกาเล
ปวตฺตํ พุทฺธาทิวหารํ อคฺมา ราชคหํ พุทฺโธตฺถาทีสุ วีย ภาวินฺนุเต
วีย อุปาโรติ ปุริมกาเลปี อาโรเปตฺวา พุทฺธาทโยติ วุตฺตํ ฯ เต
หิ พุทฺธาทโย จตฺตฺหิ มคฺเคหิ ปฏิวิชฺฌนฺตํ ฯ ตสฺมา อริยสจฺจานีติ
วุจฺจนฺตํ อุตฺถ อริยปฏิวิชฺฌิตพฺพานิ สจฺจานิ อริยสจฺจานีติ
ปุริมปเท อุตฺตรปทโลโป ทฏฺฐพฺโพ ฯ ตสฺมาติ ตถาคตสฺส
อริยตฺตา ตสฺส สจฺจานีติ อริยสจฺจานีติ วุจฺจนฺตํ อตฺถโถ ฯ
ตถาคเตน หิ สยํ อธิคตตฺตา ปเวทิตตฺตา ตโตเอว จ อญฺเณหิ
อธิคมนียตฺตา ตานิ ตสฺส โหนฺตํติ ฯ อริยภาวสิทฺธิปฺตี อุตฺถ
อริยสาธกานิ สจฺจานิ อริยสจฺจานีติ ปุพฺเพ วีย อุตฺตรปทโลโป
ทฏฺฐพฺโพ ฯ อริยานิ สจฺจานีติปฺตี อุตฺถ อวิตถภาเวน อธมฺมียตฺตา
อธคฺนตพฺพตฺตา อริยานิ ฯ อริยสมมฺญา วา อวิสฺวาทเก อวิตถ
นิริพฺพหาคิ ทฏฺฐพฺพา ฯ

พาธนลภฺขณฺตํ อุตฺถ ทุกฺขทุกฺขตฺนฺนิมิตฺตภาโว อุตฺถวยปฏิบัติ-
ปิตฺตภาโว วา พาธนา ฯ ภวาทิสฺสุ ชาตฺถาทิวเสน จกฺขุโรคาทิวเสน
จ อเนกธา ทุกฺขสฺส ปวตฺตตฺนเมว ปุคฺคตสฺส สนฺตฺตาปนํ ตทสฺส
กิจฺจํ รโสตี สนฺตฺตาปนรลํ ฯ ปวตฺตตินิวตฺตีสฺสุ สํสาร์วิโมกฺขเส
ปวตฺติ หุตฺวา คยฺหตีติ ปวตฺติปจฺจุปฏฺฐานํ ฯ ปภวตี อุตฺตสฺมา

๑. ม. ทฏฺฐพฺพา. ๒. ม. พาธนํ.

อินทริยสจฺจนิทฺเทศ วรรณนา

ทุกขํ นิพฺพตฺตติ ปุริมภเวณ ปจฺฉิมภโว ฆฏฺฐิตอ สํยฺตฺตอ หุตฺวา
ปวตฺตตีติ ปภโว ฯ เอวมฺปิ ตณฺหานุสเย อนฺนุหเต นิพฺพตฺตติ
ทุกฺขมิตฺถํ ปุณฺนปฺนฺนติ เอวํ ปุณฺนปฺนฺนํ อุปฺปาทํ อนุปฺจฺเจทฺถกรณํ ฯ
ภวนิสฺสรณนิวารณํ ปฺลิวโธ ฯ ตณฺหกฺขยาทีภาเวณ* สพฺพทุกฺขสนฺตตา
สนฺติ ฯ อจฺจุตฺตฺรสนฺติ อจฺจุตฺตฺตฺตํ อจฺฉวนกิจฺจํ วา ฯ กิจฺฉนฺติ จ
จฺฉวนภาวํ กิจฺฉมิมํ กตฺวา ปรียาเยน วุตฺตํ ฯ อจฺฉวนนฺจสฺส สภาวา-
ปรีจฺฉนํ อธิการตา* ทฏฺฐพฺพา ฯ ปญฺจกฺขนฺนฺนํนิมิตฺตสฺสจฺฉนฺตตาย
อวิกฺกทํ หุตฺวา คยฺหตีติ อนิมิตฺตปฺจฺจปฺภุจฺฉนํ ฯ อนุสยสมฺมจฺฉินฺนทเนน
สํสารปารกโต* นิคฺคมนฺนุปายภาวो นียฺยานํ ฯ สพฺพกิลฺเสานํ อนุปฺปาท-
นโรธนํ กิลฺเสปฺปหฺนกรณํ ฯ นิมิตฺตโต ปวตฺตโต จ จิตฺตสฺส
ภุจฺฉนํ หุตฺวา คยฺหตีติ ภุจฺฉนปฺจฺจปฺภุจฺฉนํ ฯ

[๗๕] อสุวณฺณาที สุวณฺณาที วิย ทิสฺสमानํ มายาติ
วตฺตุสฺสภาวา ตสฺสา* วิปรีตฺตา วุตฺตา ฯ อุทกํ วิย ทิสฺสमानา ปน
มรีจิจิ อุปฺคตํ ตฺจฺฉนา วตฺตุมตฺตมฺปิ ตสฺสา น ทิสฺสตีติ วิสฺวาทีกา
วุตฺตา ฯ มรีจิมายาอตฺถวิธูโร* ภาวो ตฺจฺฉนาวิปรีตฺตภาโว ฯ
อริยธฺมมสฺสชาติ อริยสฺส อวิตถกฺคาหกสฺส ฌานสฺส ฯ เตน
ปฏฺฐิเวธฺวานํ วิย ปจฺจเวกฺขณธฺมมฺปิ กหิตํ โหติ ฯ เตสํ
โคจรภาวो ปฏฺฐิวชิฆิตฺตพฺพตา อารมฺมณภาวो จ ทฏฺฐพฺโพ ฯ
อคฺคิตกฺขณํ อณฺนหตฺตํ ฯ ตํ หิ กตฺถจิจิ กฏฺฐาทีอุปาทานภเว วิสฺวาทกํ
วิปรีตํ อฏฺฐํ วา กทาจิจิ น โหติ ฯ ชาติธฺมมา ชราธฺมมา อโถ

๑. ส. รากกฺขยาทีภาเวณ. ๒. ม. อวิกฺกตา. ๓. ม. สํสารจารกโต.
๔. ม. วตฺตุสฺสภาวา ตสฺสา. ๕. ม. มรีจิมายาอตฺถวิธูโร.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํ

มรณชมฺมิโนติ เอวํ วุตฺตา ชาตฺยาทิกา โลกปคฺติ ฯ เอกจฺจํ
ตฺริจฺจํ นํ ตฺริยํ ทิฆตฺตา มนุสฺสาทินํ ทิฆตฺตา วุทฺธินิฏฺฐํ
ปคฺตํ ปุณฺ อวทฺตมนฺนํ เอวมาทิกา จ โลกปคฺตํ วัฒนฺติ ฯ
ตจฺจวิปรีตภูตภาเวสุ ปจฺจิมํ ตถตฺตา ฯ ปจฺจิมํ อวิตถตฺตา มชฺฌิมํ
อนนฺตถตฺตาติ อยเมเตสํ วิเสโส ฯ

ทุกฺขา อณฺณํ น พาทกนฺตํ กสฺมา วุตฺตํ นนุ ตณฺหาปี ชาตฺย วิย
ทุกฺขนิมิตฺตตฺตา พาทิกาทิ ฯ น พาทกปฺปภวภาเวน วิสุํ คหิตตฺตา ฯ
เอวํ หิ ปวตฺติ ปวตฺติเหตุ จ อสงฺกรโต โพธิตา โหนฺติ ฯ อถวา ฯ
ชาตฺยาทินํ วิย ทุกฺขสฺส อธิฏฺฐจฺจํภาโว ทุกฺขทุกฺขตา จ พาทกตา
น ทุกฺขปฺปภวตฺตาติ นตฺถิ ตณฺหาปี ปภวภาเวน วิสุํ คหิตตฺตา
พาทกภาวปฺปสงฺโก ฯ เตนาห ทุกฺขา อณฺณํ น พาทกนฺตํ ฯ
พาทกตฺตนิยามนฺนาติ ทุกฺขํ พาทกเมว ทุกฺขเมว พาทกนฺตํ เอวํ
ทฺวิธาปี พาทกตฺตวาทฺธารณฺนาติ อคฺคโธ ฯ พาทกตฺตนิยามนฺนาติ หิ
พาทกสฺส พาทกตฺเต จ นิยามนํ ฯ ยถา พาทกตฺตสฺส ทุกฺখে นียตฺตา
เอวํ ทุกฺขสฺส จ พาทกตฺเต นียตฺตาติ ฯ ตํ วินา นานฺตฺตติ
สตีปี อวเสสสิเลสอวเสสากุสฺลสวากุสฺลมูลาวเสสสวากุสฺลธมฺมานํ
ทุกฺขเหตุภาเว น ตณฺหาปี วินา เตสํ ทุกฺขเหตุภาโว อคฺคิ เตหิ
ปนฺ วินาปี ตณฺหาปี ทุกฺขเหตุภาโว อคฺคิ กุสฺเลหิ วินา อกุสฺเลหิ
รูปาวจฺราทิกุสฺเลหิ วินา กามาวจฺราทึหิ จ ตณฺหาปี ทุกฺขนิพฺพตฺต-
กตฺตา ฯ สนนฺตภาวสฺส สนนฺตภาเว นียาโม สนนฺตภาวนียาโม เตน

อินทริยสจฺจนิทฺเทศ วรรณนา

สนฺตภาวนิยามน ๑ ตจฺจนินฺยฺยานภาวตฺตาคิ ทฺวิธาปี นิยามน ตจฺโณ
นินฺยฺยานภาโว เอตฺตสฺส น มิจฺฉามคฺคสฺส วิย วิปริตฺตาย น โลกีย-
มคฺคสฺส วิย วา อนนฺกนฺติกตฺตาย อตฺตจฺโณติ ตจฺจนินฺยฺยานภาโว มคฺโค
ตฺตสฺส ภาโว ตจฺจนินฺยฺยานภาวตฺตํ ตฺสฺมา ตจฺจนินฺยฺยานภาวตฺตา ๑
สพฺพตฺตทฺ วิธาปี นิยามน ตจฺจนวิปริตฺตภาโว วุตฺโตติ อาห อิติ
ตจฺจนวิปฺลลาสาติอาทิ ๑

[๘๐] สจฺจสทฺทสฺส สมฺภวนฺตานิ อตฺถานํ อุทฺตรณํ สมภ-
วนฺเตวา อตฺถเอ วตฺวา อธิปฺเปตฺสฺส อตฺถสฺส อุทฺตรณํ นินฺยฺยานนํ
อตฺถทฺทฺธาโร ๑ วิริตฺตจฺเจติ มุสาวาทวิริตฺติย ๑ น หิ อณฺณวิริตฺติสุ
สจฺจสทฺโท นิรุพฺโห ๑ เย ปน วิริตฺตจฺจํ สฺมาทฺทานวิริตฺติ วทฺนฺติ
เตสมฺปิ น สฺมาทฺทานมตฺตํ วิริตฺตจฺจํ อถ โข สฺมาทฺทานวิสิวาทนํ ๑
ตมฺปน ปญฺญินฺยฺยานสจฺจํ มุสาวาทวิริตฺติเยว โหติ ๑ อิทฺเมว สจฺจํ
โมฆมฺมณฺณนฺติ ปวตฺตา ทิฏฺฐิ สจฺจนฺติ อภินฺวิสนฺวตฺติยา ทิฏฺฐิสจฺจํ ๑
อโมฆมฺมตฺตา^๑ นินฺยฺยานํ ปรมตฺถสจฺจํ ๑ อโมฆมฺมมํ^๒ นินฺยฺยานํ ตํ
อริยา สจฺจโต วิทฺติ หิ วุตฺตํ ๑ ตฺสฺส ปน ตํสมฺปาปกสฺส จ
มคฺคสฺส ปชานนา ปญฺญเวโร อวิวาทการณฺนฺติ ทฺวยมฺปิ เอกํ หิ
สจฺจํ น ทฺติยมตฺถิ ยสฺมี ปชา โน วิวเท ปชานนฺติ อิมิสฺสา
กาถาย สจฺจนฺติ วุตฺตํ ๑

เนตํ ทฺกขํ อริยสจฺจนฺติ อากฺขณฺเยย เนตํ จานํ วิชฺชตฺติ
เอเตน ชาติอาทินํ ทฺกขอริยสจฺจภาเวน^๓ อวิปริตฺตํ ทฺสฺเสติ เอกนฺเต-
๑. ม. ตจฺจนวิปริตฺตภาโว. ๒. ม. อโมฆมฺมตฺตา. ๓. ม. อโมฆมฺมมํ.
๔. ม. ทฺกขอริยสจฺจภาเว.

วิสุทธิมงคล สุวรรณาย

เนว พาทกราวโต ฯ อดณํ ทุกขํ อริยสัจจันติ อากจฺเจยฺย เนตํ
จํานํ วิชฺชตีติปี อิมินา ทุกขอริยสัจจภาวสุส ชาติอาทีสุ นียตํ
ทสฺเสตี อนนฺตฺตภาวโต ฯ สเจปี กถญฺจิ โกจิ เอวํจิตฺโต
อากจฺเจยฺย ปญฺญาปนฺเน ปนฺ สห ฐมฺเมเน ญาปนฺเน อตฺตโน วาทสุส
ปติฏฺฐาปนฺเน สมตฺโต นตฺถิติ ทสฺเสตฺถุ อหเมตํ ฯเปฯ ปญฺญา-
เปสฺสามิตี อากจฺเจยฺย เนตํ จํานํ วิชฺชตีติ วุตฺตํ ฯ ชาติอาทีนํ
อนนฺตฺตภาวํ อณฺตฺตํ จ ตถาภูตสุส อภาโวเวตฺถ จานาภาโวเยว ฯ
สเจปี โกจิ อากจฺเจยฺย อากจฺจตฺถุ จํานํ ปนฺ นตฺถิติ อยเมตฺถ
สุตฺตฺโต ฯ เอเสว นโย ทฺถียสุตฺเตปี ฯ ตตฺถ ปนฺ อตฺตภาว-
ปฏฺฐิตาเนว สตฺตจํานํ ชาติอาทีนํ ปตฺติ สมฺมุขีภาโว จ โหตีติ
สมฺปตฺตภาวํ ปจฺจกฺขตา จ ปจฺจมา ยโต ตํ ภกฺวตา ปจฺจ
เทสีตํ ตนฺนํมิตฺตภาวํ ทฺถียตา ตตฺถุปสมฺมา ตฺถียตา ตํสมฺปาปกา
จตฺตฺตภาวํ ทฺถียตา ฯ เอตปฺรมโตติ เอเตเน จตฺถิ อริยสัจฺเจหิ
ปวตฺติอาทีนํ อนนฺตฺตปริยาทานมาห ฯ นิพฺพุติกามเนน ปริชาแนนาทีหิ
อดณํ กิณฺณิ กิจฺจํ กาทพฺพิ นตฺถิ ฐมฺมณณกิจฺจํ วา อิติ
อดณํ นตฺถิ ปริณฺญายาทีนํ จ เอตปฺรมาเนวาติ จตฺตาริเยว
วุตฺตจํานํ ฯ ตณฺหาเย อาทีนวทสุสาวินํ วเสเน ตณฺหาเวตฺตฺตภาวํ
เอตปฺรมตฺตยาติ วุตฺตํ ฯ ตถา อาลเย ปญฺจกามคฺชนฺสงฺขาเต สกฺล-
เวตฺตฺตกามคฺชนฺสงฺขาเต จ ภาวตฺต
วาทฺต
วาทฺต
วาทฺต
วาทฺต
วาทฺต
วาทฺต
วาทฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
วาทฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
วาทฺตฺตฺตฺตฺต
วาทฺต
วาท

๑. ม. อนนฺตฺตภาวโต.

อินทริยสจจนิทุเทศ วณณนา

[๘๑] โอปาริกตตาดิ อิทํ ชาตืออาทินํ ทุกขภาวสุส ปุณฺชชน-
ปากฎตามตฺตํ สนุชาย วุตฺตํ น อริเยน ฅาณน ปฏิวิชฺฉิ-
ตพฺพาการิ ฯ ตนฺติ ทุกฺขํ ฯ อกตฺนฺติ อนิพฺพตฺติตํ อนิพฺพาทิต-
การณฺนฺติ อธิปฺปาโย ฯ การณฺ หนี สิทฺเช ผลํ สิทฺชเมว โหติ ฯ
เนว อกตํ อาคจฺฉตฺติ จ อิมินา อเหตุวาทํ ปฏิกฺขิปปติ ฯ น อิตฺสสร-
นิมฺมานาทิตฺติ เอเตน ปชาปติปฺริสปกตีกาลาทิวาเท ปฏิกฺขิปปติ ฯ
ยมนฺเนตฺถ วตฺตพฺพิํ ตํ ปรีโต อาวิภวิสุสตี ฯ สเหตุเกน ทุกฺขณาติ
เอเตน ทุกฺขทสุสเนน ชนิตฺสุสํ สํเวคสุสํ สํวทฺธมนฺมาห ฯ ทุกฺขสุส
หนี สเหตุกภาวสวเนน พลวสํเวโค ชายตี ยาวายิ เหตุ ดาว
อิทํ ทุกฺขํ อวิจฺฉเนเทน ปวตฺตตฺติติ ฯ อสุสสาชชนนตฺถํ นิโรชนฺติ
สํเวคชาตสุสํ อสุสาสํ ชเนตฺถํ นิโรชสจฺจมาห ฯ นิพฺพินฺนสํสาร-
ทุกฺขสุส หนี นิโรชกถา วุจฺจมาณา อติวिय อสุสาสํ ชเนติ ฯ

[๘๒] เย เต ชาตืออาทโย ชมฺมา ภควตา วุตฺตาดิ สมนฺพฺนุโช ฯ
กสฺมา ปเนตฺถ พุยาธิ น คหิตฺติติ ฯ อนेกนฺตภาวโต ฯ ตถาหนี
โส กทาจิ เกสณฺจิจิ จ นตฺถิ ฯ ยถาห ฯ ตโย โรคา ปุเร
อาสํ อิจฺฉา อนสนํ ชราตี ฯ พากุลตฺถเถราทินํ โส นาโหสิเยว ฯ
ทุกฺขคฺคหณฺเนน วา พุยาธิ เอตฺถ คหิตฺติวาตี ทฏฺฐพฺพิํ ฯ ปรมตฺถโต
หนี ชาตฺถกโขภปจฺจยิ กายิกํ ทุกฺขํ พุยาธิตีติ ฯ อุปาทานกฺขนฺนรูปญจกํ
เอกํ โกฎฺจาสํ กตฺวา ทฺวาทส ชมฺมาตี วุตฺตํ ฯ กามตฺถหาภาว-
สามณฺยเนน เอกชณฺฉิ กตฺวา ทุกฺขสมฺมทโย อริยสจฺจนฺติ อณฺเณ

วิสุทธิมคค สังฆคณนายน

อนุตคธเกเท อนามสิตวา เอกรูเปน คหิตาปี ตณหา สสสตทิกุจิ-
สหคตา อจฺเจททิกุจิสหคตา ทิกุจิสหคตา เกวลํ กามสฺสาทนภูตา
จาทิ ติชาว ภินฺทิตวา วุตฺตา ฯ อยเมว อริโย อฏฺฐงฺกโก มคฺโคติ
มคฺคสจฺจภาเวน เอกขมฺมํ กตฺวา วุตฺตาปี สภาวโต ภินฺนาเอว เต
ชฺมมาติ อาท อฏฺฐ ชฺมมาติ ฯ ภเวติ อาทานนิกฺเขปปริจฺฉินฺโน
ชฺมมปฺปพนฺโธ ภโว ตสฺมี ภเว ฯ โส หิ ชายติ เอตถ
โยนิคฺติอาทิวิกาโคติ ชาตีติ วุจฺจติ ฯ ชายนฺติ เอตถ สตฺตา
สมานนฺวยาติ ชาติ นิกายो ฯ สจฺจตลกฺขณฺเตติ ยตถ กตฺถจิ อฺปฺปาเท ฯ
โส หิ ชนฺนฏฺฐเณ ชาติ ฯ ปฏฺฐิสฺนฺธิยฺนฺติ ปฏฺฐิสฺนฺธิจิตฺตกฺขณฺเต ฯ
สมปฺปติ ชาโตติ เอตถ ชาตสทฺเทณ* ลพฺภมานํ มาตุ กุจฺฉิตฺโต นิกฺขมฺน-
สจฺจชาติ ชายนฺตถํ สนฺธายาท ปสฺสูติยฺนฺติ ฯ อภิชฺชาติยฺนฺติ อตฺถิโต ฯ
ชายติ เอตาย ขตฺติยาทิสมฺมณฺดาติ ชาติ กุลํ ฯ สยนฺติ เอตถาติ
เสยฺยา มาตุ กุจฺฉิสจฺจชาติ คพฺโภ เสยฺยา เอเตสนฺติ คพฺภเสยฺยกา
อณฺทชา ชลาพฺุชา จ ฯ อิตเรสนฺติ สํเสทชานํ อฺปฺปาติกานณฺจ ฯ
อยมฺปิ จาทิ ปฏฺฐิสฺนฺธิกฺขณฺเรเสววาติ อนนฺตรํ วุตฺตกถาปี ปเคว
ปฏฺฐิสฺนฺธิโต ปฏฺฐายาติ วุตฺตกถายํ ฯ เตนานห เตสํ ปจฺจปฺปาตฺถาโว
ชาตีติ ฯ

[๘๑] อุมฺมุชฺชนวเสน คยฺหตีติ อุมฺมุชฺชนปจฺจปฏฺฐานา* ฯ
วกฺขมานวิภาคํ ทุกฺขวิจิตฺตํ ปจฺจปฏฺฐเปเนตีติ* ทุกฺขวิจิตฺตตาปจฺจ-
ปฏฺฐานา ฯ กสฺมา ปนาติ วทโต โจทกสฺสาຍ อธิปฺปาโย เอกนฺต-
๑. ส. ชาตสทฺเท. ม. ชาตีสทฺเท. ๒. ม. -ปทฺฐานํ. ๓. ม. ปจฺจปฏฺฐเปตีติ.

อินทริยสจฺจนิทฺเทศ วรรณนา

ทุกฺเข นิริเย ตาว ชาติ ทุกฺขา โหตุ อณฺณาสฺสปี วา ทุกฺคตีสฺส
ปฺปาปกมฺมสมฺภูจฺจนาโต สุขสํวตฺตนิยกมฺมสมฺภูจฺจนาสฺส ปน สฺสคตีสฺส
กถนฺติ ฯ อิตโร นํยํ ชาติ สภาวทุกฺขวเสน ทุกฺขชาติ วุตฺตา
น หิ โภจํ ปฏฺฐิสฺสญฺญิตฺตวณฺณาสมฺปยุตฺโต อตฺถิ อลฺโฆ ทุกฺขสฺส
อธิจฺ्ञานภาวโตติ ทสฺเสนฺโต อนเนเกสํ ทุกฺขานํ วตฺตภาวโตติ-
อาทิมานํ ฯ อทุกฺขสภามฺปิ ปริยายโต ทุกฺขนฺติ วุจฺจตีติ ทุกฺข-
สภาวํ ทุกฺขสทฺเทน วิเสเสตฺวา วุตฺตํ ฯ ทุกฺขทุกฺขนฺติ ยถารูปรูปรนฺติ ฯ
ทุกฺขุปรปฺตติเหตุโตติ อหฺวตฺต* เม ตํ วต นวโหสิตี เจตสิกทุกฺขุปรปฺตติ-
เหตุโต ฯ ยถนิจฺจํ ตํ ทุกฺขนฺติ* วจนฺโต เตภูมิกสงฺขารารุ สงฺขาร-
ทุกฺขํ ฯ ตตฺถ การณฺมมาน อหฺตยพฺพยปฏฺฐิปิตฺตตฺตาติ ฯ ยํ หิ อภินฺทํ
ปฏฺฐิปิตฺตํ ตํ ทุกฺขมฺนตฺตย ทุกฺขนฺติ วิปฺสฺสนาจารสฺส อธิปฺเปตฺตตฺตา
เตภูมิกคฺคหณฺณํ ฯ ทุกฺขทุกฺขนฺติ ทุกฺขโทมนสฺสสุปายาสฺส วทตี ฯ ชาติปี
ทุกฺขชาติ อาทินา ทุกฺขสจฺจวิภงฺเก อากตฺตํ ฯ

[๘๔] ภควตฺตาปีติ อนาวรณณวตฺตา อจฺจริยาปริเมยฺยเทสนา-
โกสลลวตฺตา ภควตฺตาปี ฯ อูปมวเสนาติ องฺการกาสุปมาทูปมา-
วเสน ฯ ปุณฺณทริกาทิสฺสตี อาทิสทฺเทน น มณฺนิกนกรชตฺตปวาพาทิ-
รตนสนฺนิจฺเจเนนาปี อณฺุททมฺมุททชวามชาติเก* สฺสภมฺนุญฺญสยฺนตฺเต
นาปี รตนมยฺกญฺญิมฺมโนหฺรปาสาทตฺเต นาปี สิตฺตสมฺมญฺญจฺจสุมฺปหาร-
วติ ปาสาทูปจฺจเร นาปี มุตฺตตฺตาทลสทิสวาลิกาวิกิณฺณวิวญฺจกณฺเ*

๑. ม. กาจิ. ๒. ม. อหฺวตฺต เม. ๓. สํ. ขนฺธวาร ๑๗/๒๘ ฯ

๔. สํ. อณฺุททมฺมุททชวามชาติเก. ม. อณฺุททเมณฺุททชวามชาติเก.

๕. ม. มุตฺตตฺตาทลสทิสวาลิกาวิกิณฺณ วิวญฺจกณฺเ.

วิสุทธิคุณ คุณนาม

นาปี หริตกมุพตสทิสมุทสททลสโมหเต ภูมิกาคติ เอวมาทิน สงคโห
ทฎฐพโพ ๑ ปรมสมพาเชติ อติวิย สมพาเช ๑ ติพพนุชการติ
พหลนุชการ ๑ ปิตตเสมหปุพพหริภูโตทริยาที นานากุณปี ๑ มาตา
ยที วิสตีวสุสา อฏฐตตีสจตตาลีสาทิวสุสา ตตตัก กาลิ อโรต-
วจกุปสทิสตย อธิมตตเชจจเจ ๑ ปุติมจฉาที สพพ น สทิสุปมี
ตสส วาตาทิวเสน เอกจตุคคณฐาปคมสพภาวโต ๑ ทสมาสติ
อจจนตตีโยเค อุปโยคจจัน ๑ เขกยยวเสน วุตตี ตโต กิโยโยปี
เอกจจัน ตตถาวฏฐานสมภวโต ๑ อตตโน อโรมุข จปิตสงกจิต-
หตถทวยสส อุกกุกสิเสว นิสีนโต สมมิณชนปสารณาทริฮีโต ๑

อภิมุข กทณัน อากทณัน ๑ ปริโต สมนตโต กทณัน
ปริกทณัน ๑ เหฏฐา ฐนัน โอฐนัน ๑ นิชาย นิชาย ฐนัน นิตฐนัน ๑
อากทณนาทิสทิส เจตถ อากทณนาทีติ วุตตี ๑ ตรณวณสทิส
อติวิย สุขุมาลิ คพคคตี สิริ สิตาที อปุปกมุปี น สหตีติ สิต-
นรkupปนุนตาที นิตสตีตี ๑ ตี หี ตสส อติวิย สิต อติวิย อจจัน จ
หุตวา อุปติฏฐติ ๑ สิริ วาสยาทีหี ตจเจตวา ขาราวเสจจณกรณ
ขาราวตจจิกกมม ๑

[๘๕] ทุกุขุปตติฏฐาเนติ คพภาสยสณณตี ตติย อวตตี
สนุชทายา ๑ ปวิตเตตวาตี อุกุขุปาโทโรสิสภาเวน ปวิตเตตวา ๑
อิหิ วิชายนมุลก ทุกุข เชน มรณทุกุเชน จ อฏฐิตา เวทนาปตตา
สตุตา กติปยมาสมตตาคิกกนตมปี ปวตตี วิสสรนติ มนุช-
๑. ส. -สโมตเต. ม. -สโมตเต. ๒. ม. -กุโถทริยาทีนานากุณปสมพาเช.

อินทริยสจฺจนิทฺเทศ วณฺณนา

การํ มหาวิทฺตุคฺคํ ปกฺขนฺทา วิย โหนฺติ ฯ วณฺณตฺสฺสาติ โสจฺน-
ปฺริเทวนสึตฺตปฺปฺภินฺนาทินา พาวณฺณตฺสฺส ฯ ขุปฺปิปาสาหิ อาตฺปาวณฺ-
จฺนาทินา จ อาตฺาปนํ ฯ ปญฺจกฺคิตฺาปนาทินา ปฺริตฺาปนํ ฯ

[๘๖] อิมฺสฺสาติ ยถาวุตฺตฺสฺส สฺตฺตฺวิธฺสฺส ฯ สพฺพสฺสาปิตี
คพฺภกฺกาลาทิสฺส* ตฺาปนํทฺทฺนาทินิรยคฺคิตฺาหาทิสฺสณฺชิตฺสฺส สกฺลสฺสาปิตี ฯ
วตฺตุเมว โหติ ตฺทภาเว อภาวโต ฯ เตเนวาทฺ ชาเยถ โน
เจติอาทิตฺิ วิจิตฺตฺนฺติ วิวิธํ อจฺจฺริยํ วา ฯ

[๘๗] สงฺขตฺลกฺขณฺนฺติ จิตฺสฺส อณฺณตฺตฺนฺติ วุตฺตํ ขณฺนิกขรํ
สนฺธฺายาทฺ ฯ ขณฺนฺทิจฺจาทิสฺสมฺโตติ ขณฺนฺทิจฺจปาติจฺจวฺลิตฺตฺจตฺาทินา
สมณฺณวฺโต* ฯ สฺาติ ขนฺธฺปฺราณภาวสฺสณฺณิตฺา ปากฺกฺชฺรา ฯ ขนฺธ-
ปฺริปาโก เอกภวปฺริยาปฺนฺนํ ขนฺธํ ปฺราณภาโว ฯ

[๘๘] สงฺขตฺลกฺขณฺนฺติ สงฺขารานํ วยสฺสณฺณิตํ ขณฺนิกมฺรณฺมาทฺ ฯ
ยํ สนฺธฺายาทิตฺิ ขณฺนิกมฺรณํ สนฺธฺาย ฯ ชฺรามมฺรณํ ทฺวิทิตฺิ ขนฺธฺเอหิตฺิ
สงฺกฺหิตฺนฺติ เอตฺถ มฺรณฺนฺติ วุตฺตฺนฺติ อตฺถโถ ฯ ตฺนฺติ ชีวิตฺินฺทฺริย-
ปฺจฺเจทฺสณฺณิตํ ปากฺกฺมฺรณํ ฯ จวณฺนฺติ ลกฺขิตฺพฺพตฺาย จุตฺติลกฺขณํ ฯ
วิโยครสฺนฺติ ยถาทฺคเตหิตฺิ สฺตฺตฺสงฺขาเรหิตฺิ วิโยชนฺรลํ ฯ ยถูปปฺนฺนํ
คตฺิยา วิปฺปวาสนฺวเสณ คยฺหตฺิตฺิ คตฺิวิปฺปวาสปฺจฺจูปฺภูจฺานํ ฯ

ปาปฺสฺสาติ ปาปโยเคน ปาปฺสฺส อฺปฺจิตฺปาปกมฺมฺสฺสาติ
อตฺถโถ ฯ ปาปกมฺมาทินิมิตฺตฺนฺติ ปาปกมฺมกมฺมฺนิมิตฺตคตฺินิมิตฺตฺสงฺขาตํ
มฺรณกฺาเล อฺปฺภูจิตํ อกฺุสฺสทฺวิปាកมฺมณํ ฯ ตํ หิตฺิ ปฺสฺสณฺตฺสฺเสว

๑. ม. คพฺภกฺกาลาทิสฺส. ๒. สมณฺณวฺโตติ มณฺเณ.

วิสุทธีมคคส์วณณาย

กสฺสจ อนุภวนตสฺส วิย มหาทุกฺขํ โหติ ฯ ภทฺทสฺสชาติ ภทฺทกมฺมสฺส
กตฺทกสฺสชาติ อตฺถโ ๑ ตสฺส ปน กามํ อิกฺกุจฺเจว อารมฺมณํ
อุปฺปญฺจชาติ ปิยวิปฺปโยควตฺถกมฺปน มหนตฺ ๑ ทุกฺขํ อุปฺปชฺชตฺติ อห
อสหนตสฺส วิโยคํ ปิยวตฺถกนฺติ ๑ อวิเสสโตติ ปาปสฺส ๑ ๑
จ สามณฺยโต ๑ อวิเสสโตติ วตฺวาปี สพฺเพสนฺติ วจฺน[๑] ตํ ทุกฺขํ
ปริมทฺทิตสฺงขารานํ เอกจฺจานํ จีณาสวานมฺปี โหติเยวติ
ทสฺสสนฺตํ ๑ วิชฺชชฺชมานมฺมมานนฺติ สนฺธิพนฺธนาจฺเจทกฺวายุนา
วิชฺฌมฺยานมฺมมฺภูจฺจานานํ ๑

โสติ โสโก ๑ อตฺถโต โทมนสฺสเมว โหติ เจตสิกนฺตรากาวโต ๑
โทมนสฺสวิเสโส ปน โหติ วิสยวิเสเส ปวตฺติอาการวิเสสสพฺภาวโตติ
ตํ วิเสสํ ลกฺขณาทีโต ทสฺเสตฺถุ เอวํ สนฺเตปีติ อาทิ วุตฺตํ ๑
อนฺโตนิชฺฌานํ จิตฺตสนฺตาโป ๑ ปริชฺฌापนํ รากโทสปริพาหวิสิฏฺจ
ทหนํ ๑ กตฺตากตฺทกสฺสลาภสฺสวีสยํ วิปฺปญฺจิสารากาเรน ปวตฺตํ อนฺโสจฺนํ
กุกฺกจฺจํ ๑ ฌาติพฺยสนาทีวีสยํ เกวลํ จิตฺตสนฺตาปญฺจํ อนฺโสจฺนํ
โสโกติ อนฺโสจฺนปจฺจุปฺปญฺจานตฺเตปี อยเมตฺถสํ วิเสโส ๑

วิสปีตํ สลฺลํ วิสสลฺลํ ๑ โสกวเสน อตฺตาราทีพฺยาริปี โหติ
โสกพฺหุลสฺส สรริํ น จิสฺเสว ชีรติ พลวโสกาทิกฺกุโต มรณมฺปี
ปาปฺณาตฺติติ อห สฺมาวหติ จ พฺยาริชรามรณเกทนฺนติ ๑

[๘๕] วจีปลาโปติ วาจาวิปฺปลาโป ๑ โส อตฺถโต สทฺโทเอว ๑
ภิกฺขุโยติ โสกทฺทกฺขโต อุปริ ๑ โสกสมฺภูจฺจานो หิ ปริเทโว ๑

๑. ม. อิทํ.

อินทริยสจจันนิทเทส วณณา

ชาติอาทินมปิ ยถารหิ ทุกขจตุทุกขทุกขตาหิ สติปิ ทุกขภาเว
กายสส ปิพนวเสน อิทธิ สวิเสส ทุกขมนุติ อาห ทุกขนุติ วิเสสโต
วุตตนุติ ฯ

มนโวิฆาตรสनुติ พุยาปาทสมุโปโยเคน* มนโส วิหณณนิกจิง ฯ
เจโตทุกขสมปิตาติ เจตสิกทุกขสมงคิโน ฯ อาวณฺณนุติติ อามุขัง
วณฺณนุติ ยัทธิสาภิมุขัง ปติตา ตัทธิสาภิมุขาเอว วณฺณนุติ ฯ
วิวณฺณนุติติ วิปริวตตนวเสน วณฺณนุติ ฯ อุทธีปาทำ ปปนฺนุติติ
อุทธีมุขปาทา หุตฺวา ปตนุติ ฯ สตุถิ อหารนุติติ อตฺตโน
สรีรสฺส วิฆณณเกทนวเสน สตุถิ อุปเนนฺนุติ ฯ

[๕๐] โทโสเยวาทิ กายจิตฺตานัน อายาสนวเสน โทสสุเสว
ปวตฺติอาการโรติ อตฺโต ฯ ยโต ภุโส อายาโสติ อุปายาโสติ
วุจฺจติ ยถา ภุสมาทานัน อุปาทานนุติ ฯ เอโก ธมฺโมติ จุทฺทสหิ
อกุสลเจตสิกเกหิ อณฺโวย เอโก เจตสิกธมฺโม ยั วิสาโทติ จ
วทฺนุติ ฯ นิตฺตุนนวเสน สมุปฺชชนโต นิตฺตุนนรโส กายเ ว
นิตฺตุนนกรณิกิจฺจโ ๑ สงฺขารทุกขภาวโตติ วตฺวา โส ปเนตฺถ
สาติสโยติ ทสฺเสนฺนโต จิตฺตปริทหนโต กายวิสาทนโต จาติ อาห ฯ

เอเต จ โสกปริเทวูปายาสา วิณฺณตฺติยา วินา สห จ
ยถापจฺจยั โทมนสฺสจิตฺตูปปาทสฺส ปวตฺติอาการวิเสสาติ ทสฺเสตฺถ
เอตฺถ จาติอาทิ วุตฺตํ ฯ ตตฺถ ปาโก วิยาติ รัชนาทินโน ปจิตฺตพ-
วตฺตโน ปาโก วิย ฯ สโมธานัน สมากโม ฯ กายิกทุกขจิตฺต-

๑. ม. พุยาปาทสมุโปยควเสน.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

วิมาตาทิอนตถานํ อตฺถิภาวสุส ปจฺจุปฺภูจฺจาโน อนตฺถภาวปจฺจุปฺภู-
จฺจาโน ฯ เตสํ อปฺปิยานํ กายิกววจสีกปโยคสงฺขาโต อุกฺกโม-
ตทฺทุกฺกโม ตโต สมฺภูโต ตทฺทุกฺกมสมฺภูโต ฯ

[๕๑] อุปทฺทวภาเวน ปจฺจุปฺติภูจฺจิติ พุยสนปจฺจุปฺภูจฺจาโน ฯ
อิจฺฉิตาลาโก นาม ยสุส กสุสจฺจิ อตฺตนา อิจฺฉิตสุส วตฺถโน อลาโก ฯ
ยมฺปิจฺฉํ น ลภฺตีติ หิ วุตฺตํ ฯ มตฺถกปฺปตฺตํ ปน อิจฺฉิตาลาภํ
ทสุเสตฺถํ ปาลียํ ชาตฺธิมฺมานํ สตฺตทานนฺตฺติอาทินา นินฺทฺติภูจฺจนฺติ ตเมว
ทสุเสตฺถํ อโห วตฺติอาทิ วุตฺตํ ฯ อิจฺฉา วาติ เอตฺถ อิจฺฉา-
สทฺธิโต อลาโกวาติ จ วทฺนฺติ ฯ ตปฺปริเยสนรสาติ เตสํ
อลพฺกเนยฺยวตฺถนํ ปริเยสนรสา ฯ อปฺปตฺติ อลาโก ฯ

[๕๒] ยํ วุตฺตมฺิธาติ อิธ สจฺจนิทฺเทเส ยํ สรฺูปโต วุตฺตํ ฯ
อวุตฺตนฺติ อณฺณตฺถ ทฺกขกฺขนฺรพาลปณฺฑิตสุตฺตาทิสฺ วุตฺตมฺปิ อิธ
สรฺูปโต อวุตฺตํ ฯ ตลฺยจ สพฺพิ อิเม อุปาทานกฺขนฺเร วินา น ลพฺกตีติ ฯ

ตตฺถ ขนฺรสนฺนินฺตฺสยเมว ทฺกขํ ขนฺเร วิพาทตีติ ทสุเสตฺถํ อินฺทน-
มิว ปาวโกติ วุตฺตํ ฯ ยถา วา ลกฺขํ ปหฺรณฺปหารสุส วตฺถ
เอวํ ขนฺธา สํสารทฺกขสุส ยถา จ โครฺูปํ ทํสมกฺสาทิวิพาทาย
ยถา จ เขตฺตํ นิปฺพนฺนสฺสลายนสุส คาโม จ คามฆาตก-
วิพาทายเอวํ ขนฺธา ชาตฺติอาทิตฺกขสุส วตฺถติ ทสุเสตฺถํ ลกฺข-
มิวตฺติอาทิตฺ วุตฺตํ ฯ เขภฺยเยน โสเก วิพาทกา วิพาทตฺพพา วินา
น โหนฺติ อิเม ปน วิพาทตฺพพา วินาเอวตฺติ ทสุเสตฺถํ ติน-
๑.-๒. ม. วิพาทตฺพพาธินา.

อินทริยสจจนิทเทศ วรรณนา

ตตาทินีติ วุตติ ๑ กามถจ อนาติมติ สัสาเร อาทิ นาม กสฺสจ
นคติ เอกภวปริจฺจินนสฺส ปน ขนฺธสนฺตานุสฺส วเสน วุตติ อาทิ-
ทูกุขฺ ชาติติ ๑ เตนวาท ปริโยสานทูกุขฺ มรณนฺติ ๑ น เหตุ
สมฺภูเจทมรณเมว อธิปฺเปติ ๑ มรณสฺส อนฺติเก อาสนฺเน ชาติ
ทูกุขฺ มรณนฺติทูกุขฺ ๑ ปรีทยนฺ จิตฺตสนฺตาไป ๑ ลาลปฺปํ
อติวีย วิปฺปลาไป ๑ อนฺตฺถนํ อนฺโตนิชฺฌายนํ ๑ เอกเมกนฺติ
ชาติอาทีนํ อนฺตรเกทภินฺนํ ชาติอาทีนเมว วา อุปาทานกฺขนฺธ-
ปญฺจกานํ วา เอกเมกํ ๑ สงฺขิปฺปีตฺวาติ สฺมาเสตฺวา สฺมาถฺถ-
นิตฺเตเสน วา สงฺเขปํ กตฺวา ๑

[๕๑] ปุณฺพทวกรณํ ปุณฺพทวโว อุตฺตรปทโลเปน ๑ ยถา วา
อสฺสจิกฺกขณสีโล อสฺสจิกโก เอวํ ปุณฺพทวกรณสีลา ๑ ปุณฺพทวํ วา
ผลํ อรหตี โส วา เอตฺตีสฺสา ปโยชนนฺติ โปโนพฺภวิกา ๑
นฺนฺทนโต รณฺชนโต จ นฺนฺทிரาคภาวํ สพฺพาสฺส อวฺภูจาสฺส^๑ อปฺจจกฺขาย
วุตฺติยา นฺนฺทிரาคสฺสทตฺตา ๑ ตาย จ สฺตฺตา ตตฺถ ตตฺถ ภวาทิเก
กิมิกิฏฺฏปญฺจกาทิอฺตฺตภาเวปี นฺนฺทนฺติ รูปาภินฺนฺทนาทิฏฺฏตาย รณฺชนฺติ
จตี ตฺตฺรตฺตฺราภินฺนฺทินี ๑ เตนวาท นฺนฺทிரาคเน สฺสทตฺตาติ อาทิ ๑
ตพฺภวภูโจ หิ เอส สฺสทตฺสทฺโท ๑ กามภววิภวเกทวเสน^๒ ปวตฺติยา
กามตฺถหา ภวตฺถหา วิภวตฺถหา จ เวทิตพฺพา ๑ กามตฺถหาทิ-
เกทํ อนามสีตฺวา เกวลํ ตฺถหาภวเนว เอกภวคฺคหเนน เอกตฺตํ
อุปเนตฺวา กสฺสจปิ สฺตฺตสฺส เกนจ สฺทิสฺตาทวโต ตตฺตํวิจิตฺตภาว-
๑. ม. อาปฺพุปกฺกขณสีโล อาปฺพุปีโก. ๒. ม. อวตฺถาสฺ. ๓. สี. กามภววิภวสฺสททวเสน.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

ชนกมมณิปฺพาทเนน อติวิจิตฺตสภาวา สกตสฺส ทุกฺขสฺส เหตุภาวโต
ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจํ ฯ กสฺมา ปเนตฺถ ตณฺหา สมุทยสจฺจํ
วุตฺตาทิ ฯ วิเสตเหตุภาวโต ฯ อวิชฺชา หิ ภเวสุ อาทีนํ ปรุจฺจนา-
เทติ ทิฏฺฐิอาทิ อุปทานญจ ตตฺถ ตตฺถ อภินิวิสมานํ ตณฺหํ
อภิวทฺเตติ โทสาทโยปี กมฺมสฺส การณํ โหนฺติ ตณฺหา
ปน ตํตํภโยนิคตวิญฺญาณภูทิจิตฺตตาวาสตตฺตนิกายกฺกุลโกทิสฺสรียาทิ-
วิจิตฺตํ อภิปุญฺเจตฺติ กมฺมวิจิตฺตตํย อุปนิสฺสยตํ กมฺมสฺส จ สหาย-
ภาวํ อุปคจฺจนฺติ ภวาทิวิจิตฺตํ นิยมติ ตสฺมา ทุกฺขสฺส วิเสตเหตุ-
ภาวโต อณฺเณสุปี อวิชฺชาอุปาทานกมฺมาทีสุ สุตฺเต อภิชฺมเม จ
อวเสตทิลเสทากฺสลมฺลาทีสุ วุตฺเตสุ ทุกฺขเหตุสุ วิชฺชมานเส ตณฺหา
สมุทยสจฺจนฺติ วุตฺตาทิ เวทิตพฺพํ ฯ

ตสฺสาเยวาทิ ยทฺกฺเคน ตณฺหา สมุทยสจฺจนฺติ วุตฺตา ตทกฺ-
เคน ตสฺสาเยวาทิ อวธารณํ ฯ สติ หิ ปธานเหตุนิโรเช ตทญฺญ-
เหตุ นิรุทฺธาเยว โหนฺตฺติ พุยาธินิมิตฺตวูปสมเนน พุยาธิวูปสโม วีย
เหตุนิโรเชน ผลนิโรชฺติ อาห สมุทยนิโรเชน ทุกฺขนิโรชฺติ ฯ
น อณฺณถาติ ยถาวุตฺตสฺส อตฺถสฺส เอกนฺตีกตํ ทสฺเสติ ฯ

อนุปทฺทเวติ ปาณกวิชฺชนสฺสคฺคปฺปหาราทิอุปทฺทวริหิตे ฯ
ตโตเอว ทพฺเห ธิเร ฯ สาขาทิจเจทเนน จินฺโนปี ฯ ตณฺหานุสเยติ
กามรாகภวราทานุสเย ฯ อนฺนุหเตติ อสมฺปมฺมาติเต ฯ

[๕๔] ยถา สึโห เยนตฺตนิ สโร จิตฺโต ตตฺถเอว อตฺตโน

๑. ม. อภิวทฺเตนฺติ.

อินทริยสจฺจนิทฺเทศ วรรณนา

พลั ทสฺเสติ น สเร ตถา พุทฺธานั การณ ปฏิปตฺติ น ผล
ยถา ปน สารเมยฺยา เกนจิ เลทฺทพฺปหารเ ทินฺเน ภูสฺสนฺตา
เลทฺททท ขาทนฺติ น ปหารทายเก อฏฺฐหนฺติ เอว อณฺตติตฺติยา
ทูกุํ นิโรเชตฺตกา มา กายจฺเจทมนฺนุยฺยชฺชนฺติ น กิเลสฺนิโรชนฺติ อิม-
มตฺถั ทสฺเสตฺถุ สีหสฺमानวฺตฺติโนตฺติอาทิ วตฺถั ๑ วิรัชชติ ปฺลุชชติ
ฉิชฺชติ สมฺพุทธโย เอเตนาคิ วิราโค วุจฺจติ มคฺโค ๑ วิรัชชนั
ปฺลุชชนั สมฺจฺฉินฺทนั วิราโคติ ปหานั วุจฺจติ ๑ ตสฺมาติ ยสฺมา
ปหานปริยาโย วิราคสทฺโท นิโรชสทฺโท จ ตสฺมา ๑ อนฺนุสย-
สมฺกฺขมาตโต อเสโส วิราโค อเสโส นิโรชติ สมฺพนฺชณีย ๑
จาคาทินิ ปทานิปี สงฺกเหตุวา วทติ สพฺพานวเอตานิติ ๑ ยสฺมา
นิพฺพานั วุจฺจติ น ทูกฺขสฺส นิรัชฺชณมตฺถั ตสฺมา ตณฺหา ยอเสส-
วิราคนิโรธาติปทานิปี นิพฺพานเววจนानิติ วตฺถตฺตเมวตฺถั สมฺตฺเถติ ๑
ยสฺมา ปนาตฺติอาทิ ยถา วิราคาทิปทานิ นิพฺพาน ญชฺชชฺชติ ตํทสฺสนั ๑
ตตฺถ ตั อากมฺมาติ ตั นิพฺพานั อารมฺมณกรณวเสน ปตฺวา ๑
ตณฺหา วิรัชชตีติ อริยมคฺเคน อจฺจนฺตวิราควเสน ตณฺหา วิรัชชียติ ๑
นิรัชฺชตีติ นิโรชียติ ๑ เตน วิราคนิโรชสทฺทานั อธิกรณสาธนค-
มาห ๑ ตทวาทิ นิพฺพานเมว ๑ จาคาทโย โหนตีติ จาคาทิเหตุ
ผลโวหารเณ วทติ ๑ กามคฺุณาลเยสฺสุติ โปฏฺฐเกสฺสุ ลิชฺชติ ๑
กามคฺุณาลยาทีสฺสุติ ปน ปาโจ ๑ ตยิทนฺตฺติอาทิ น โปราณปาโจ ๑
สจฺจตฺถที่ปเน ปน วตฺถตฺตนิยามเน ตโต อานตฺวา ปจฺฉา จปีติ ๑
๑. ม. จาคาทิปทานิปี คเหตุวา.

วิสุทธีมคฺคส์วณณาย

ตถา หิ ปุพฺเพ วุตฺตานิปี ลกฺขณาทีนึ ปุณฺปี วุตฺตานิ ฯ สํสาร-
ทฺกฺขโต นิพฺพินฺนมานสฺส อสฺสาส์ กโรนฺโต วีย โหตีติ อสฺสาส-
กธรรสํ ฯ ราคาทิสพฺพปฺปญฺจวฺปสมฺนิมิตฺตตฺตาย นิปฺปปฺปญฺจตํ
ปฺปญฺจปฺปญฺเจตีติ นิปฺปปฺปญฺจปฺปญฺจปฺปญฺจํ ฯ

[๕๕] นตฺเถว นิพฺพานนฺติ ยถิ สามณฺสโต ปฏฺิณฺญา อตฺตนา
อธิปฺเปตนิพฺพานสฺสาปี อภาโว อปชฺชติ ตถา สติ ปฏฺิณฺญา-
วิโรโธ อถ ปฺราภิมตํ นิพฺพานํ ปติ เอวํ สติ ฃมฺมิอสิทฺธิ
ตโต จ นิสฺสยา สิทฺโธ เหตุ อนฺุปลพฺภนียโตติ ฯ ก็ ปฺจจกฺขโต
อูทาหุ อนฺุมานโต ฯ ปฺริมสฺมี ปกฺเข จกฺขาทีหิ อนกนฺติกตา
ทฺุคฺยสฺมี ปฺริ ปติ อสิทฺโธ เหตุ ฯ เตนนาห น อฺุปาเยน อฺุปลพฺภนีย-
โตติอาทิ ฯ ตตฺถ ยถา เจโตปฺริยณฺณลาภินฺเอาว อริยา ปเรสํ
โลกฺคตฺตรจิตฺตํ ชานนฺติ ตตฺถาปี จ อรหาเอว สพฺเพสํ น สพฺเพ
เอวํ นิพฺพานมฺปิ สีสฺสมาธิปฺณฺญาสงฺฆาตสมฺมาปฏฺิปฺตติญฺเเตน อฺุปาเยน
อฺุปลพฺภตฺติ อตฺถวจนฺญเจตํ ทฺุจพฺพํ น ปโยควจันํ ตํ ปฺรโต
อาวิภวิสฺสติ นตฺถิตฺติ น วตฺตพฺพํ อริเยหิ อฺุปลพฺภนียโตติ
อธิปฺปาโย ฯ สํสารโต สํวิคฺคมานสา สมฺมาปฏฺิปฺตติยา นิพฺพานํ
อธิคฺจจฺนตฺติ สพฺพสมฺยสิทฺโธยํ นโย ฯ ตตฺถ สาสนิกเมว นิสฺสาย
วทติ ปฏฺิปฺตติยา วณฺณาภาวปชฺชนโตติ ฯ เตนนาห อสฺติ หิตฺติอาทิ ฯ

สมฺมาทิจฺุจิปฺเรชวยาติ สมฺมาทิจฺุจิปฺพพฺงคฺมาย ฯ ปฺพพฺงคฺมตา
จสฺสา ปฺธานภาวโต ฯ ตถา หิ สา ปจฺมํ เทสนารุพฺหา น สพฺพ-

๑. ม. ฃมฺมิอสิทฺธิ.

อินทริยสจจนิตุเทศ วณณา

ปจมี ออุปชชนโต ๑ น จายี สม่มาปฏิปตติ วณณา นิพพานปาปนโต
นิพพานสส สม่ปาปกโต ๑ ตว มเตน ปน นิพพานสเสว อภวโตว
วณณาภวโ อปชชตีติ โยชณา ๑ อภวปาปกตตติ สม่มาปฏิ-
ปตติยา กิเลสสมุจฉินุทนมุเขน ขนุชานัน อภวสมม่ปาปกภวโต น
วณณาภวปตตีติ เจ วเทยยาสีติ อตุโธ ๑ น อติปฏิกุเขเปยิตยา
อภวปาปกตตติ วทนุเตน ขนุชภวโ นิพพานนุติ ปฏิณณต
ตุนน ๑ กสุมมา ๑ อตีตนาถตาภวเวปี นิพพานปตติยา อภวโต ๑
อตีตนาถตา หิ ขนุชาน น สนุตีติ ตสมี อภเว นิพพานัน อธิคต
นาม สिया โส ปน นตถิติ ๑ น เกวลัน อตีตนาถตนาเมว
อธโช วตตมมานนม่ปีติ ตियทชคตนาัน สพเพสสัน ขนุชานัน อภวโ
นิพพานัน น หิ ตัน อเอกเทศภวโ ภวิตัน ยุตตุนุติ วตตมมานา เจ
น นสนุติ น สนุติ เจ น วตตมมานาติ วตตมมานา น สนุติ
จาทิ วิปปฏิสิทฐเมตตุนุติ อาท น เตสสัน ๑เป ๑ ปชชชนโตติ ๑
กิญจิ ภियโย ๑ ยทิ วตตมมานาภวโ นิพพานัน ยทา อริยมคโค
วตตติ ตทา ตสส นิสสยภุตา ขนุชานา วตตมมานาติ กตวา ตทา
นิพพานสส อภวโ สिया ตถา จ สติ มคคกขณเปปี นิพพาน-
สจจิกิริยาย อภวโ อปชชตีติ ทสเสนุโต วตตมมาน- ๑เป ๑
โทสโตติ อาท ๑ น มยีสพเพสสันเยว อวตตมมานตย นิพพานัน
วทาม กิญจรหีติ ๑ ตทา มคคกขณ กิเลสานัน อวตตมมานตา
ตสุมมา น โทโส ยถาวตตโทสภวาทิ ๑ ยทิ กิเลสานัน อวตต-

วิสุทธีมคคส์วณนาย

มานตาสงขาทอ อภาโว นิพพานํ เอวํ สติ อริยมคคส์ส นีรตถกตา
อาปชชติ มคคกขณโต ปุพเพปิ ตทภาวสีทฐิตो ५ เตनाह न°
อริยมคคส์สชาติอาทิ ५

ตสฺมา อการณเมตฺนติ ยสฺมา น นิพพานสฺส อนุปลพุกนียตา
อภวามตฺตตย ปฏิปตฺติยา วณฺณภาโว อตีตนาคตาภาเว นิพพานา-
ธิคโม จ อาปชชติ วตฺตमानานํ อภาโวปิ น สมภวติ ปเคว
กิลีสานํ อวตฺตमानตา° อริยมคคส์ส จ นีรตถกภาวาปตฺติ ตสฺมา
นิพพานสฺส อภาวสาชนตฺถํ ยทิทํ อนุปลพุกนียโต อภาวปาป-
กตฺตาตทา กิลีสานํ อวตฺตमानตฺตาติ จ การณํ วุตฺตํ อการณ-
เมตํ อยฺยตฺติเรสชาติ อตฺถโธ ५ อาทิวจฺจนโตติ อาทิสทฺเทน อวสีฏฺจ
ชมฺพุขาทกสฺสตฺตปฺปะเทสํ อณฺณมฺปิ อสงฺขตย ชาตฺตยา นีทฺเตสฺปาถी
สงฺกณฺหาติ ५ ตถาหิ นิพพานํ นิพพานนฺติ อาวฺโส สารีปฺตฺต
วฺจฺจติ กตฺมํ นฺโฆ อาวฺโส นิพพานนฺติ โย โข อาวฺโส รากฺกขโย
โทสฺกขโย โมหฺกขโย อิทํ วฺจฺจติ นิพพานนฺติ° ชมฺพุขาทกสฺสตฺเต
ตคฺถ กตฺมา อสงฺขตา ชาตฺ รากฺกขโย โทสฺกขโย โมหฺกขโยติ°
อายตฺนวิภฺงฺเก วุตฺตํ ५ ตตฺตฺรายมตฺถโธ นิพพานํ อสงฺขตา ชาตฺ อสง-
ขตฺสภาโว ชมฺโม ยสฺมา ตํ อากมฺม รากาทโย จิยฺนฺติ ตสฺมา
รากฺกขโย โทสฺกขโย โมหฺกขโยติ วฺจฺจตีติ ५ อากมฺมาติ จ สพฺพ-
สงฺขาราหิ นิพฺพินฺนสฺส วิสงฺขารนินฺนสฺส โคตฺตรภฺนา วิวฺภูฏิตฺมานสฺส
๑. ม. นสฺสทฺโท นตฺถิ. ๒. สී. อวตฺตमानตฺตา. ๓. สී. สพฺพยตฺน. ๑๘/๓๑๐.
๔. อภิ. วิ. ๓๕/๘๗ ๫

วิสุทธิมคค สุวรรณาย

มานตาสงขาโต อภาโว นิพพานํ เอวํ สติ อริยมคคสุส นีรตถกตา
อาปชชติ มคคกขณโต ปุพเพปิ ตทภาวสีทฐิตโต ๑ เตนาห น^๑
อริยมคคสุสชาติอาทิ ๑

ตสฺมา อการณเมตฺตุนฺติ ยสฺมา น นิพพานสฺส อนุปลพุกนียตา
อภาวมตฺตตย ปฏิปตฺตติยา วณฺณภาโว อตีตนาคตาภาเว นิพพานา-
ธิคโม จ อาปชชติ วตฺตมานานํ อภาโวปิ น สมภวติ ปเคว
กิลีสานํ อวตฺตมานตา^๑ อริยมคคสุส จ นีรตถกภาวาปตฺติ ตสฺมา
นิพพานสฺส อภาวสาชนตฺถํ ยทิตํ อนุปลพุกนียโต อภาวปาป-
กตฺตาตทา กิลีสานํ อวตฺตมานตฺตติ จ การณํ วุตฺตํ อการณ-
เมตฺตํ อยฺยตฺติเรสชาติ อตฺถโต ๑ อาทิวจฺจนโตติ อาทิสทฺเทน อวสีฏฺจ
ชมฺพุขาทกสฺสตฺตปฺปเทสํ อณฺณมฺปิ อสงฺขตย ชาตฺตยา นิตฺเตสปาลี
สงฺกณฺหาติ ๑ ตถาหิ นิพพานํ นิพพานนฺติ อวฺสุโส สาริปฺตฺต
วฺจจติ กตฺมํ นฺโซ อวฺสุโส นิพพานนฺติ โย โข อวฺสุโส รากฺขโย
โทสฺกฺขโย โมหฺกฺขโย อิทํ วฺจจติ นิพพานนฺติ^๒ ชมฺพุขาทกสฺสตฺเต
ตฺตถ กตฺมา อสงฺขตา ชาตฺุ รากฺขโย โทสฺกฺขโย โมหฺกฺขโยติ^๓
อายตฺนวิภงฺเก วุตฺตํ ๑ ตฺตรายมตฺถโต นิพพานํ อสงฺขตา ชาตฺุ อสง-
ขตสฺภาโว ชมฺโม ยสฺมา ตํ อากมฺม รากาทโย จิยฺนฺติ ตสฺมา
รากฺขโย โทสฺกฺขโย โมหฺกฺขโยติ วฺจจตีติ ๑ อากมฺมาติ จ สพฺพ-
สงฺขาราหิ นิพพิณฺนสฺส วิสงฺขารนิณฺนสฺส โคตฺตรภฺนา วิวฏฺฏิตฺมานสฺส
๑. ม. นสฺสทฺโท นตฺถิ. ๒. สී. อวตฺตมานตฺตา. ๓. สී. สพฺพยตฺน. ๑๘/๓๑๐.
๔. อภิ. วิ. ๓๕/๘๗ ๑

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํ

มูลานํ ขยภูตานิ ตีณิ นิพพานานิ จตฺตุนํ อุปาทานานํ ขเย จตฺตารี
ปฺลยจฺจ นีวรณานํ ขเย ปฺลยจฺจ จฺจ ตณฺหาภายานํ ขเย จ สตฺตฺตุนํ
อนุสฺยานํ ขเย สตฺตฺ อฏฺจฺจ มิจฺจตฺตานิ ขเย อฏฺจฺจ นวฺจฺจ
ตณฺหาภูกานํ ขเย นวฺ ทสฺจฺจ สํโยชนานํ ขเย ทสฺ ทิยฺจฺจ-
กิลฺลสฺสทสฺสทสฺ ขเย ปาฏฺเยกฺกํ นิพฺพานนฺติ พฺหุณี นิพฺพานานิ โหณฺติ ฯ
ราคาทิกฺขโย นาม อนฺธพาลานมฺปิ ปากโณ อนฺตมโส ทีปิมิก มกฺกฏา-
ทีนมฺปิ สุวิลฺลเยโยติ โอฟาริกํ นิพฺพานํ โหติ ฯ โคตฺรภูกฺขณ
กิลฺลสฺกฺขยสฺส อภาวโต มคฺคกฺขณมฺปิ จ อชฺฉิตฺตา อารมฺมณกรณสฺส
จ อสมฺภโว เอว ฯ

[๕๖] ตสฺส นิพฺพานภาวโตติ สพฺพปริโยसानสฺส ราคาทิกฺขยสฺส
นิพฺพานภาวโต ฯ ยโต ขยโต ปกฺจาย ราคาทินํ ปวตฺติ น โหติ
โส อํ นามาคิ นียเมตฺตพฺโพ มคฺคผลณฺณานํ อารมฺมณภูโต
นตฺถิติ อห น ตาทิสฺสทสฺ ขยสฺส อภาวโตติ ฯ กิลฺลจฺจ กิยฺโย ฯ
โย ปจฺฉิมภวโต ตตฺถิตฺตภาเวยฺว ราคาทิสฺส อาทินํ ทิสฺวาณน-
ภาวนํ เต วิกฺขมฺภตฺวา อปริหีนชฺฌาโน กาลํ กตฺวา พุรฺหม-
โลกํ อุปฺปนฺโน ตตฺถ ยาวตฺตยฺกํ จตฺวา อิชฺชากโตปิ กามสฺส วิตฺราโค
หฺตฺวา ปพฺพชิตฺวา อรหตฺตํ ปตฺโต โย จ ปจฺมวเยยฺว ราคาทิโต
นิพฺพิณฺโน เต ฌานนํ วิกฺขมฺภตฺวา ปจฺฉิมวเย อรหตฺตํ ปตฺโต
เตสํ ราคาทินํ วิกฺขมฺภนโต ปกฺจาย อนฺุปฺปชฺชนโต [๑] เต นิพฺพานป-
ปตฺตา นาม สฺยิ น จ โหณฺติ ตสฺมา น ตาทิสฺสทสฺ ขยสฺส

๑. ม. นิโรธทิสตตาย อนฺุปฺปตฺติเยว นิโรโธ.

อินทริยสัจจนิตุเทศ วรรณนา

นิพพานภาโว ๑ ตสฺสาปี อิตฺตฺรกาลตาทีโทสสมาโยโคเอวาติ อหา
ภาเวปี จาติอาที ๑ ยที ขโยติ วจนโต ยโต ขยโต ปฏฺจาย
ราคาทีนํ อปฺปวตฺตติ ตํขยมตฺตํ นิพพานํ มณฺณสิ เอวํ สติ ขเย
ณานนฺติอาทีสุ ขโยติ วุตฺตตฺตา ตทฺอุปฺตฺติโต ปฏฺจาย จ ราคาทีนํ
อนฺอุปฺตฺติตี มกุคฺคสฺสาปี นิพพานภาวาปฺตฺติตี ทสฺเสนฺโต อริยมกุคฺคสฺส
จาติอาทีมาห ๑ ยถา นินฺรุทฺธา น สนฺติ เอวํ อนฺอุปฺปนฺนาปีตี
อภาวสามณฺณโต นินฺโรสทิสฺตาย อนฺอุปฺตฺติเอว นินฺโรโ อณฺอุปฺตฺติ-
นินฺโรโ อัยํ หิ มกุคฺเคน เขเปตพฺพาการโ ยทีทํ อฺอุปฺชชฺนารหสฺส
อนฺอุปฺตฺติธมฺมาปาทนนฺติ ขโยติ ปวฺจจฺตีตี* ตํ อิตฺรขยโต
วิเสเสนฺโต อนฺอุปฺตฺตินินฺโรสทฺสงฺขาตสฺส ปน ขยสฺสาตี อหา ๑ อนฺอุป-
พฺพนตฺตา ปน ตสฺส ขยสฺส ปรียาเยน อฺอุปฺนิสฺสยตฺตาตี วุตฺตํ ๑
อนฺอุปฺตฺตินินฺโรสทฺขยกรสฺส หิ มกุคฺคสฺส อารมฺมณฺณตฺตํ นิพพานํ อตฺถโต
ตสฺส อฺอุปฺนิสฺสโย วียาตี วุตฺตพฺพตฺตํ ลภตี ๑ ตทฺอุปฺจาเรนาตี อตฺถโต
ผลฺกุตฺกขยโวหารเณ ๑ ผลฺอุปฺจาเรณ หิ การณํ โวหริยตี ยถา อายุ
ณตํ เสมฺโห กุโฬตี จ ๑

อสฺสาตี นิพพานสฺส ๑ อิทมฺปิ โข จานํ ทฺททฺสนฺตี* อาทีนา*
ปจฺจเวกฺขโต ภควโต อปฺปโปสฺสูกฺกภาวาวหนโต ๑ ตํ หิ เต
มาคณฺขีย อริยํ จกฺขุ นตฺถิ เยน ตฺว[๔] อาโรคฺยฺ ชาเนยฺยาสิ นิพพานํ
ปสฺเสยฺยาสิตี* วจนโต อริเยน จกฺขุณา ปสฺสิตพฺพํ ๑ ยที นิพพานํ
๑. ม. จ วุจฺจตีตี. ๒. ม. สฺทฺทฺทฺสนฺตี. ๓. ที. ม. ๑๐/๔๑. ๔. ม. อริเยน
จกฺขุณา. ๕. ม. ม. ๑๓/๒๘๓.

วิสุทธีมคค ส้วณณาย

นาม สภวธมโม อตฺถิ สตฺตสนฺตณปริยวปฺนโน จ อถ กสฺมว
จตฺมหวปถ สภว วิย สพฺพสวธวณน น ลพฺภตฺติ อห มคค-
สมงฺคินว ปตฺตพฺพโต อสวธวณนติ ฯ อสฺกสฺส สมนวสมพฺพทฺธสฺส
กถล อวฺปฺนฺนฺนติ เอวํ ปริมวย โภภฺยว อภวโต อวฺปฺภวํ ฯ มคค-
ภวเวติ อริยมคคสฺส อตฺถิภวเว ภวโต วิชฺชวณโต ลทฺธพฺพโต ฯ
อนฺนวทินฺนติ อนฺนปคคิกถลปฺริสวทินํ ฯ นิจฺจภววปตฺตติ สสฺส-
ภวสิทฺธิ ฯ กุณฺณจฺจนิจฺจวทว ทิ อธิวธิปฺเปตว ฯ เหตุโน อภววติ
อวฺปตฺตติยว สวธนเหตุโน อภวว อนิจฺจว เต อนฺนวทโย ฯ นิจฺจพวณสฺส
นิจฺจจตฺตวติ อเปกฺขธมฺมตวติเหตุลภฺขณวปตฺตติ ฯ อนฺนวทินํ อสิทฺ-
ธตฺตวติ เอเตน นิจฺจว อนฺนวทโยติ ปฺภฺยณวย ธมฺมวอสิทฺธิ ตโต
จ นิสฺสยว สิทฺโธ เหตุติ ทสฺเสติ ฯ ยถววตฺตยตฺตติสภวโตติ อวฺป-
ภวตฺตวติ อตฺตณว วตฺตํ เหตุํ สนฺธวยวท ฯ อวฺปภวตว จสฺส
อวฺจยตยว ทภฺจพฺพว ตยว ตสฺส ปริมวย โภภฺยว อภวโว ฯ
รฺูปสภววติภฺกมโตติ เอเตน ยถว รฺูปธมฺมวณํ รฺูปปนสภวโว
ปฺภฺยวทวณตฺตยว กลวปโต วตฺตติยว ปทสธมฺพนฺโธ จ สภวโว เอวํ
นิจฺจพวณสฺส กตฺถจิจิ ปฺภฺยวโต สวปฺปทสธว จ นตฺถิติ ทสฺเสติ ฯ
น ทิ นิจฺจพวณํ อสฺกทิสยว อสฺกทสเสติ วว นิจฺจทิสยติ ยโต ตํ อวฺป-
ติภฺยวเมววติ ฯ อสิถิล ฯเปฯ คมฺนิจโตติเอเตน นิจฺจพวณสฺส อริยวณํ
ปจฺจภฺขสิทฺธตํ ทสฺเสติ ฯ สพฺพณฺณวณจฺนโตติ เอเตน ตทณฺณลํ
อนฺมวณสิทฺธตํ ฯ ตทณฺณยว อนฺนปลพฺภนิจโตติ ปทสฺส เหตุโน อสิทฺธตํ
๑. ม. อเปกฺขธมฺมตวติ เหตุลภฺขณวปคคิ.

อินทริยสัจจนิตุเทศ วรรณนา

ทสฺเสติ ฯ ประมุขเถน นาวิชฺชมานํ วิชฺชมานเมวาทิ ฯ ยถารทฺธมตฺถํ
นิกเมตฺวา ตทตฺถสาธนํ อากมํ ทสฺเสนุโต วุตฺตญฺเหตฺตนฺติอาทิมาท ฯ

[๕๗] ตตฺถ อชาติ อภูตํ อกตํ อสงฺขตฺตนฺติ จตฺตาริปี ปทานิ
อญฺญมญฺญเววจนานิ ฯ อถวา ฯ เวทนาทโย วียเหตุปฺจยสม-
วายสงฺฆาตฺยา การณสามคฺคิยา น ชาติ น นิพฺพตฺตนฺติ อชาติ ฯ
การณน วินา สยเมว จ น ภูตํ น ปาตฺภูตํ น อฺปฺปนฺนฺติ
อภูตํ ฯ เอวํ อชาติตฺตฺตา อภูตตฺตฺตา จ เยนเกนจิ การณน น
กตฺตนฺติ อกตํ ฯ ชาติภูตกตภาโว จ นามรฺูปาทีนํ สงฺขตฺธมฺมานํ
โหติ น อสงฺขตสภาวสฺส นิพฺพานสฺสาติ ทสฺสนตฺถํ อสงฺขตฺตนฺติ
วุตฺตํ ฯ ปฏฺิโถมโต วา สมจฺจ สมภฺุยฺย* ปฺจยเยหิ กตฺตนฺติ สงฺขตํ
ตถา น สงฺขตํ สงฺขตลภฺขณฺรหิตฺตนฺติ จ อสงฺขตฺตนฺติ ฯ เอวํ อเนเกหิ
การณฺเห นิพฺพตฺติตฺภาเว ปฏฺิสิทฺุเช ปกตฺวาทีนํ ปกตฺติ วีย สียา นฺุโย
เอเกเนว การณน [๒] กตฺตนฺติ อาสงฺกายํ เกนจิ น กตฺตนฺติ ทสฺสนตฺถํ
อกตฺตนฺติ วุตฺตํ ฯ เอวํ อปฺจยมฺปิ สมานํ สยเมว นฺุโย อิทํ ภูตํ
ปาตฺภูตฺตนฺติ อาสงฺกายํ ตฺนนิวตฺตฺตนตฺถํ อภูตฺตนฺติ วุตฺตํ ฯ อยญฺเจ-
ตสฺส อสงฺขตาทกตภาโว สพฺเพน สพฺพิ อชาติธมฺมตฺตาติ* ทสฺเสตฺถํ
อชาติตฺตนฺติ วุตฺตํ ฯ เอวเมตฺถ สตฺถา ปรมตฺถโต นิพฺพานสฺส อตฺถิ-
ภาวํ ปเวเทสิ ปเวเทนฺุโต จ อหํ ธมฺมิสฺสโร ธมฺมสามิตฺติ น
อตฺตโน อาณามตฺเตน ปเวเทสิ อปฺิจ โย ปน ปทปฺรเม อนุกม-
ปมาโน ยุตฺติโตปี ปเวเทสิ ฯ ยถาท ฯ โน เจตํ ภิกฺขเว อภวิสฺส
๑. ม. สมภฺุยฺย. เอวมฺปฺริปี. ๒. ม. เอตํ. ๓. ม. อชาติธมฺมตฺตาติ.

วิสุทธิมคค สังฆมนตรี

อชาติ อภูติ อกติ อสงขตํ นิธิ ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงขตสฺส
นิสฺสรณํ ปญญาเขต ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว อตฺถิ อชาติ อภูติ
อกติ อสงขตํ ตสฺมา ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงขตสฺส นิสฺสรณํ
ปญญาเขตติ* ๑ ตสฺสตุโถ ภิกฺขเว ยถิ อชาติทิสภาวา อสงขตา
ชาติ น อภวิสฺส น สฺยา อธิ โลก ชาตาทิสภาวสฺส รุปาภิกฺขนุช-
ปญจกสงฺขาตสฺส สงขตสฺส นิสฺสรณํ อนวเสตฺวปฺสโม น ปญญา-
เขตฺต น อุปฺลพฺเขตฺต น สมภเวยฺยติ ๑ นิพฺพานลฺหิ อารมฺมณํ
กตฺวา ปวตฺตมา น สมนฺมาทิสฺส อภโย อริยมคฺคธมฺมา อนวเสต-
สงฺกิลเส* สมุจฺฉินฺนทฺตติ ๑ เตเนตฺถ สพฺพโสปี* วฏฺฏทฺถกฺขสฺส อปฺคโม
นิสฺสรณํ ปญญาเขตติ ๑ เอวํ พฺยติเรกฺวเสน นิพฺพานสฺส อตฺถิภาวํ
ทสฺเสตฺวา อิทานิ อนุกมฺนวเสนปี ตํ ทสฺเสตฺวา นิคเมตฺถ ยสฺมา
จ โขติอาทิ วุตฺตํ ๑ ตสฺสตุโถ วุตฺตนเยเนว เวทิตฺวา โฟ ๑

เอตฺถ จ ยสฺมา อปฺจยฺยา ธมฺมา อสงขตา ธมฺมา อตฺถิ
ภิกฺขเว ตทายตฺนํ ยตฺถ เนว ปจฺวี...^๑ อิทมฺปิ โข จานํ สฺพุทฺธสฺส
ยถิํ สพฺพสงฺฆารสมฺโถ สพฺพปฺริปฺตฺติสฺสคฺโค...^๒ อสงขตฺตจ โว
ภิกฺขเว ธมฺมํ เทเสสฺส สมิ อสงขตคามิณฺจ ปฏฺิพฺทนต์ฺติอาทิตฺติ* อเนเกหิ
สฺสคฺตปเทหิ อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตินฺตติ* อิมินา จ สฺสคฺตปเทน นิพฺพาน-
ชาติยา ปรมตฺถโต สภาโว สพฺพโลกํ อนุกมฺปมาเนน สมนฺมา-

๑. พ. อติวุตฺตค. ๒๕/๒๕๘. ๒. ม. อนวเสตฺ สงฺกิลเส. ๓. ม. สพฺพสฺสาปี.
๔. พ. อุทาน. ๒๕/๒๐๖ ๕. ที. ม. ๑๐/๔๑. ๖. ต. สพฺพยตฺน. ๑๘/๔๔๑.
๗. พ. อติวุตฺตค. ๒๕/๒๕๘.

อินทริยสจจนิทเทศ วรรณนา

สมพุทเธน ปกาสิตโต ตสฺมา ยทึปี ตตฺถ อปจฺกขการีนมปิ
สาสเน อภิปฺปสนฺนํ วิญญฺํ สํสโย นตฺถิเยว เย ปน ปริญ-
เณยฺยพุทฺธิโน* ปุคฺคลา เตสํ วิมตฺติวินทนต์ถิ อยเมตฺถ อธิปฺปาย-
นิตฺถารณมฺเขน ยุตฺติวิจารณ์ ๑ ยถา ปริญเณยฺยตฺถาย สอฺตฺตรานํ
กามานํ รูปานญจ ปฏฺิปกฺขภูตํ ตพฺพิฐุสภาวํ นิสฺสรณํ ปญฺญาตฺติ
เอวํ สภาวานํ สพฺเพสมฺปิ สงฺขตฺทมฺมานํ ปฏฺิปกฺขภูเตน ตพฺพิฐุส-
สภาวเน นิสฺสรणेเนน ภวิตพฺพิ ๑ ยญจ ตํ นิสฺสรณํ สาทสงฺขตา
ธาตฺ ๑ กิณฺจิ กิโยโย ๑ สงฺขตฺทมฺมารมฺมณํ วิปฺสฺสนาถาณํ
อปีจ อนฺุโลมถาณํ กิเลสฺ ตทงฺควเสเนน ปชฺหติ น สมฺจุเจท-
วเสเนน ปชฺหิตฺุ สกฺโกตฺติ ตถา สมฺมุติสจฺจารมฺมณํ ปรมฺชฎานาทีสุ
ถาณํ วิภฺขมฺภนฺวเสเนน กิเลสฺ ปชฺหติ น สมฺจุเจทวเสเนน ๑ อติ
สงฺขตฺทมฺมารมฺมณฺสฺส สมฺมุติสจฺจารมฺมณฺสฺส จ ถาณฺสฺส กิเลสานํ
สมฺจุเจทปฺปหฺนเนน อสมตฺถภาวโต เตสํ สมฺจุเจทปฺปหฺนนกรฺสฺส อริย-
มคฺคถาณฺสฺส ตทฺถกฺยวิปฺริตฺสภาวเนน อารมฺมणेเนน ภวิตพฺพิ ๑ สาท
อสฺงฺขตา ธาตฺ ๑ ตถา อตฺถิ กิภฺขเว อชาตํ อญฺุตํ อกตํ อสงฺขตฺตนฺติ
เอวมาทึ นิตฺถพฺพานสฺส ปรมตฺถโต อตฺถิภาวไซตฺถกวจนํ อวิปฺริตฺตถิ
ภควตา ภาสิตตฺถตา ๑ ยํ หิ ภควตา ภาสิตํ ตํ อปฺริตฺตถิ
ยถาตํ สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ สงฺขารา ทฺกฺขา สพฺเพ
ธมฺมา อนตฺตาตฺติ* ๑ ตถา นิตฺถพฺพานสทฺโท กตฺถจึ วิสเย ยถาญฺุต-
๑. ม. ปฺเรนยฺยพุทฺธิโน. ๒. พ. ป. ๓๑/๕๓.

วิสุทธีมคฺค สํวณฺณนํย

ปรมตฺตวิสโย อุปรํจํรํวตฺตติสพฺภวํโตปี ๑ เสยฺยถํปี สีหสทฺโทติ
เอวมํทํทํ นยเอหิ ยุตฺตติโตปี อสงฺขตํย ฐํตฺย ปรมตฺตโต อตฺตติภํว
เวทิตพฺโพ ๑

อปโร นโย ๑ ยทิ ปน นินฺพพํนํ อภํวมตฺตเมว สียํ ตสฺส
คมฺภีโร ทุทฺทโส ทุรฺนุโพโร สนฺโต ปณฺโติ อตฺตกํวจโร นินฺปุณฺ
ปณฺทิตเวทนีโยติ คมฺภีรํทิตํ อสงฺขตณฺจ โว ภิกฺขเว ฐมฺมํ
เทสฺสสํมิตฺติอํทินํ อสงฺขตตํ อพฺยํกตํ ฐมฺมํ อปรํจํย ฐมฺมํ
อํทินํ อพฺยํกตฐมฺมํทิตํ จ น วตฺตพฺพํ สียํ น หิ อภํวสฺส
โกจํ สภํว อตฺตติ เยน โส คมฺภีรํสสงฺขตํทํอํการํโต วิณฺณ-
ยเอย ๑ อภํวํ หิ อภํวํเอว กุโติ ตสฺส คมฺภีรํสสงฺขตํทํ-
ภํวสมฺพนฺโร ๑ กิณฺจํยมภํวํ สพฺเพสํ กิเลสํนํ สพฺพสตฺต-
สนฺตํนคตํนํ เอโก ว ภเวยฺย อนเโก ว ยทิ เอโก เอเกเนว
มคฺเคน สพฺพกิเลสํภํวํ กโต สจฺจนิกโต จํติ อณฺณสฺส อณฺณ-
สณฺจ มคฺคํนํ นีรตฺตกตํติ น สียํ มคฺคพฺพตํ อเอกฐณฺณจ
สพฺพสตฺตํนํ นินฺพพํนํริคโม อปรํชชติ ๑ สียํ ปนํ เอโกเอว
โส นินฺพพํนํสณฺณิโต กิเลสํภํวํ โส ปน น มคฺเคหิ กตพฺโพ
อถโข สจฺจนิกตพฺโพติ ๑ เอวํ สติ วิเสสโต มคฺคสฺส นีรตฺตกตํ
อปรํชชติ กิเลสํนํ อปรํปหนํโตติ เอโกปี มคฺโค น สียํ ๑
อสติ จ กิเลสปรํปหนํ ทุกฺขสฺส อนฺจเจทนโต* กิเลสํภํวสจฺจนิกิริยํ
กิมตฺตติยํ สียํ ๑ อถ ปน มคฺคํนํ สนฺตํนคตสํโยชนตฺตยปรํปหนํทํ-
๑. ม. อสงฺขตํทิตํ. ๒. ม. อนฺจเจทนโต.

อินทริยสจจนิตุเทศ วรรณนา

ปฏินิยตกิจจตาย จตุส มกุเศส ปาฏิกเยกุกิ กิเลสภาโว เอว
สติ สภาวภเทน วินา น พหุภาโวติ โส กิเลสกุขยปรियाเณ
วุดโต สภาวหมุมเอว สียา ๑ เยสิ อภาโวตปฺปภเทน อภาเว
ภโทปจาโรติ เจ ๑ เยสิ อภาโว เตสิ สสภาวตย ตสฺส สภาโว-
ปจาโรปี สียา ๑ ตถา จ เตสิ กิเลสสงฺขตตาทิโต กิเลสสงฺขต-
ตาทิอุปจาราปี สียฺ ๑ โน เจ เต อิจฺฉิตา ตปฺปภเทน ภโท-
ปจาโรปี น อิจฺฉิตพฺโพ น จ โหติ อุปจริโต พหุภาโว อตฺถโต
พหุภาวาย น หิ ชลฺ ๑ อนลนฺติ อุปจริตี ทหติ ปจติ วา ๑
เอกตตฺตปฺปหมฺปิ จายมภาโว อสภาวตย น สหตีติ น สกฺกา
วตฺตํ นตฺติภาวสามณฺญโต อภทโวหาโร ยุตฺตรูปติ ๑ เอกตเต
จ ปฺพเพ วุตฺตาเอว โทสา ๑ พหุภาเว ปน สติ วุตฺตนเยเนว สีทฺธา
สภาวหมุมตา สภาวหมุมตฺเตปี จ พหุภาโว วีย ภาวํ ภาโวปี
พหุภาवं น พฺยภิหเรยฺยาติ นิพฺพานสฺส พหุภาวปฺปสงฺโก สียาติ เจ ๑
น พหุภาวสฺเสว ภาวปฺปสงฺคโต ๑ ยทิ หิ ยถา กกุขพตา ภาवं
เอว ภาโวปี กกุขพตํ น พฺยภิหเรยฺย เอว สติ สพฺเพสิ ภาวานํ
ปจฺวีภาวปตฺติโต กฺโต ภาวสฺส พหุภาโว ตสฺมา โลกโวหารานํ
วิจิตฺตตย ๑ ยทิปี พหฺตา ภาวาเปกฺขาภาวตา ปน น พหฺตา-
เปกฺขาติน ภาวสฺส สโต นิพฺพานสฺส พหุภาโว เอกา นิฏฺจา น
ปฺถุ นิฏฺจาติ วจนโต ๑ เอกสฺมีเยว จ ทสฺสนภาวนาทวยํ สมฺภวติ ๑

ปรินิพฺพุตานํ ปจฺเจกํ นิพฺพานภาเว สตฺตสนฺตานนียตํ นาม

๑. ม. ปโหติ.

วิสุทธิมคฺค สังฆคณนํ

นิพพานํ สียา ฯ ตถา จ สติ สงฺขตตาทิโทสานติวตฺติเยว ฯ
กิลลสฺสปรหํ วา มคฺคกัจจํ กิลลสํ อภาโว ฯ ตสฺส จ เอกตฺเต น
มคฺคพหฺตา กิจฺจนฺตรสฺส กตฺตพฺพสฺส อภาวโต มคฺคพหฺตาโว จ
มคฺเคหิ สจฺฉิกาทพฺเพ เอกสฺมี ฐมฺเม อินฺทฺริยานํ อปาภูวปาภูว-
ปาภูวตฺรปาภูวตฺมภาเวน สจฺฉิกิริยาวิเสเสน กิลลสํ ปหํนเกเทน
โหตีติ นิพพานสฺส สภาวฐมฺมตฺเตเอว สียา ฯ อภาโวปิ จ กิลลสํ
มคฺเคน สกัจจกตฺตาย กาทพฺโพเอว สียา น สจฺฉิกาทพฺโพ โโก
หิ สภาโว อภาวสฺส ฯ โย สจฺฉิกาทพฺโพ สียา โส เจ
นิพพานํ เอเกเนว มคฺเคน สพฺพกิลลสํ อภาโว เอโก อภินฺโน
กาทพฺโพ อาปนฺโน อณฺณตา มคฺควเสน จตฺตพฺพิธภาเว นิพพา-
นสฺส จตฺตพฺพิธภาวปฺปสงฺโก นิพพานวิเสสปฺปสงฺโก จ อาปชฺเชยฺยาติ
มคฺคกัจจสฺส เอกตฺเต น มคฺคพหฺตา สียา พหฺตาเว ปน เตสํ โส
วตฺตนฺเยน เอกสฺมี ฐมฺเม สจฺฉิกิริยาวิเสสโตติ สิทฺธา นิพพานสฺส
สภาวฐมฺมตา ฯ ขยาธคฺคนฺตพฺพตฺตาย ปเนตํ ขโยติ วตฺตํ ฯ ขเย
ณฺณนฺติ* หิ วจนฺโต อริยมคฺโค ขโย นาม ฯ เตน เจตํ
อธคฺคนฺตพฺพิ สจฺฉิกาทพฺพิ ตสฺมา ขโยติ วตฺตนฺติ ฯ

อภฺจ ฐมฺมาติ กตฺมํ ทุกฺขนิโรธคามินิปฏิบัติทาอริยสจฺจนฺติ
อารภิตฺวา สมฺมาทิฏฺฐีตฺถาทินา ปาลิยํ ทุกฺขนิโรธคามินิปฏิบัติทา-
นิตฺเทเส อากฺตา ตมฺเว จ ปาลี อานตฺวา อุตฺเทสวเสน อิท จ
๑. พ. ป. ๓๑/ ๔-๑๓๓.

อินทริยสจฺจนิทฺเทศ วรรณนา

วุดฺดา สมนฺมาทิกฺกุจฺจาทโย อฏฺฐ ชมฺมา อตุลฺโล ปกาสิตา น มคฺค-
สจฺจนิทฺเทศวเสนาดิ อธิปฺปาโย ฯ ยทิ อตุลฺโล ปกาสิตา กิมตฺถิย
ปน อธิ กถนฺนติ อหา อธิ ปนาตฺวาทิ ฯ ตตฺถ เอกกฺขณ
ปวตฺตมานานนฺติ อิทํ โลกิยฺกุตฺตจิตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ขณฺนิกาเอว โหนตฺตีติ กตฺวา วุตฺตํ ฯ เสสมคฺคชมฺมา ปน ตตฺถาปี
เอกขณฺณํ อุปฺปชฺชนฺติเยว ฯ วิเสสวโปชนฺตถนฺติ ปฏฺฐิปกฺขสมฺมุขมาต-
นาทิจฺ- ปวตฺตฺติอาการวิเสสสฺส อวโปชนฺตถํ ฯ วิตฺถารโต มคฺคกถา
ปรโต อวภวิสฺสตีติ อหา สงฺเขปโตติ ฯ

จตุสจฺจปฏฺฐิเวชย ปฏฺฐิปนฺนสฺสชาติ ยถา จตุสจฺจภิสสมโย โหติ
เอวํ สพฺพโส ปุพฺพภากปฏฺฐิปตฺติยา ปริปฺรณวเสน ปฏฺฐิปนฺนสฺส ฯ
อริยมคฺคสงฺฆาตสฺส โยคสฺส สมนฺภาวโต โยคิโน ฯ กามํ อวิชฺชา-
นุสยสมฺมุขมาเต ตเททกฺกุจฺจิลีสานํ เลโสปี นาวสิสฺสตี วิชฺชาย ปน
อวิชฺชา อูหฺวิปฺจณฺนิกรมฺโมติ ทสฺสนตฺถํ อวิชฺชานุสยสมฺมุขมาตกนฺติ
วุตฺตํ ฯ ปรโต มิจฺจาสงฺกปฺปาทิกุคฺคหณฺปิ เอเสว นโย ฯ ตถปฺ-
ปกาสนรชาติ* ประมุขปฺปกาสนรสา จตุสจฺจวิภาวนกิจฺจาทิ อตุลฺโล ฯ
มคฺคชมฺมานํ ปฏฺฐิปกฺขวิชฺชนากาโร สาคิสฺสํ ปากโฏ หุตฺวา อุปฺภูจาทิติ
อวิชฺชานุสยสมฺมุขมาตกตํ สมนฺมาทิกฺกุจฺจยา วตฺวาปี อวิชฺชนฺธการวิทฺธสน-
ปจฺจปฺภูจานตา วุตฺตา ฯ ตถา สมนฺปนฺนทิกฺกุจฺจโนติ ยถา อวิชฺชา-
นุสยสมฺมุขมาโต โหติ ตถา มคฺคสมฺมาทิกฺกุจฺจยา สมนฺปนฺนทิกฺกุจฺจโน ฯ
เอวํ หิ จตุสจฺจปฏฺฐิเวชย ปฏฺฐิปนฺนสฺส โยคิโนติ อิมมตฺถํ ตถาสทฺโท
๑. ม. สพฺพภาวโต. ๒. ส. อตุลฺลปฺปกาสนรสา. ม. ธาตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต.

วิสุทธีมคฺค สังฆคณนํช

อุปสัหริติ ๑ นิพพานารมมณตํช ปน ตัสมฺปยุตฺตวจนเนว โปธิตํช ๑
มิจฺฉาสงกฺปฺปนิกฺขมาตคณฺติ กามสงกฺปฺปาติมิจฺฉาสงกฺปฺปสมฺมุจฺเจทกั ๑
อปฺปนารโศติ นิพพานารมมณเ มคฺคจิตฺตสฺส สมฺปฺปาทวเสน๑ ปวตฺต-
นโต อปฺปนาทิจฺโจ ๑ ตถา ปสฺสโต วิตคฺกยโต จาติ วุตฺตป-
ปการาย สมฺมาทิกฺกุชียา ปสฺสโต นิพพานารมมณเ จ สมฺมาสงกฺป-
เปณ จิตฺตํ อภินิโรปยโต ๑ วจิทฺตจฺจิตฺตสมฺมุคฺขมาตีกาติ จตฺตพฺพิธสฺสาปี
วจิทฺตจฺจิตฺตสฺส สมฺมุจฺเจทีกา ๑ มุสํวาทาทินั วิสัวาทนาทีกิจฺจตํช
ลฺลขานั อปฺริคฺคาทกานั ปฏฺิปกฺขทาวโต สนิทฺททภาเวน สมฺปยุตฺตทรมฺมานั
ปฺริคฺคาททกสทาว สมฺมาวาจาติ อห สํ ปฺริคฺคทลคฺกขณาติ ๑

[๕๕] กายิกทิริยา ทิลจฺจ ทตฺตพฺพิ สมฺมุจฺจาเปติ สยณจ
สมฺมุจฺจหนั ฆณฺณั โหตีติ สมฺมากมฺมนตสงฺขาทา วิรติปี สมฺมุจฺจา-
นสทาวา วุตฺตา ๑ สมฺปยุตฺตทรมฺมานั วา อุกฺกขิปนั สมฺมุจฺจาปนั
กายิกทิริยํช ภารูกฺกขิปนั วิย ๑ อสฺสํติ โยคิโน ๑ ตสฺมี สติ
วิสุทฺทนโต วิสุทฺทิกฺกฺกตา ๑ ชีวมนสฺส สคฺคตสฺส สมฺปยุตฺตทรมฺมานั
วา สฺทฺธิ โวทานั อํชีวสฺเสว วา ชีวิตินุทฺทริยวุตฺติยา ๑ ฃยาชีวสฺส
อพฺทฺทปฏฺิกฺกฺกจาย สมฺมาชีวีกาย ปวตฺติเหตุตํช ฃยาชีวปฺปวตฺติ-
รโศ ๑ อิมสฺส ทิ ปวตฺติโต ปฏฺจาย มิจฺฉาชีโว น ปวตฺตตีติ ๑
สพฺพาทุสสลวิทฺธสโกปี สมฺมาวายาโม อฺชฺชปฏฺิปกฺขทสฺสนวเสน โกสชฺช-
สมฺมุจฺเจทโก วุตฺโต ๑ สงฺกิลสปกฺขโตปี ตสฺส ปคฺคณฺหนั ปคฺคโท ๑
กายาทิสฺส สฺฐาทิอาการอุปฺชารณวเสน ปวตฺตา สฺกสณฺณาทิปฺพพฺพคมา
๑. สึ. สมฺปฺปนวเสน.

อินฺทริยสจฺจนิทฺเทศ วณฺณา

อกุสลกฺขณฺธา มิจฺฉาสติ ตสฺสา วิทฺธฺสโน มิจฺฉาสติวินิทฺธฺสนโน ๑
อสมฺโมโสติ สมฺโมสฺวิทฺธฺสนโต ตปฺปปฏิปกฺโข ๑ อารมฺมณฺสส
ยถาสภาวสฺสทกฺขณฺณํ อุปฺภูจฺจํ ๑ อารกฺขปจฺจุปฺภูจฺจนา สตารกฺเขน
เจตฺตาสติ จ วณฺโต วิเสสโต สติ กุสลจิตฺตสฺส อารกฺขาติ อาท
สฺติยา สํรกฺขิมานจิตฺตสฺสสฺสสฺส ๑

สจฺจวณฺณสฺสสฺสสฺส สจฺจจฺจนิ อารพฺก ปวตฺตนกถวณฺณสฺส ๑ น
ปฺปฏิเวธวณฺณํ วิย สกิทเวท พุชฺฌติ อลฺโข ปฺปนปฺปนํ อุปฺปชฺชชฺชนโต
อนฺุโพโพ^๑ อนฺุสฺสวาทปริตกฺกทฺธิภูจฺฉินฺชวณฺณกฺขณฺติอนฺุคฺโต วา โพโพ
อนฺุโพโพ ตเทว วณฺณนฺติ อนฺุโพโพวณฺณํ ๑ น หิ ตํ ปจฺจกฺขโต
พุชฺฌติ อนฺุสฺสวาทิวเสน ปน กปฺปนมฺเขน พุชฺฌติ ๑ กิจฺจโตติ
ปฺริชานนาทิตโต ๑ ตํกิจฺจกรณฺเนว หิ ปฺริณฺณเยยฺยาทินิ วิย ตานิปิ
ตสฺส ปากฺกานิ โหนฺติ ๑ วิวญฺญานฺุปฺสฺสนาย หิ สจฺจวเรหิ
ปฺปฏิสฺถิมานมานสฺสสฺส อุปฺปชฺชชฺชมานํ มคฺควณฺณํ วิสจฺจวเร ทกฺขณฺนิสฺสรณฺณํ
อารมฺมณฺณํ กตฺวา ทกฺขํ ปฺริจฺฉินฺนทติ ทกฺขกตฺตลฺลจ ตณฺหํ ปชฺหติ
นิโรธลฺลจ สจฺจนิโรติ สฺสสฺส อาทิจฺจโจ วิย ปฺปทาย สมฺมาสจฺจกปฺปาทีหิ
สทฺ สมฺปฺปนํ ตํ มคฺคํ ภาเวติ น จ สจฺจวเร อมฺมจฺจิตฺวา
ปวตฺตมานเนน วณฺเนน เอตํ สพฺพิ กาคฺคํ สกฺกา นิमितฺตปวตฺเตหิ
อวฺภูจฺจิตฺตตา ตสฺมา เอตานิ กิจฺจจฺจนิ กโรนฺุตํ ตํ วณฺณํ ทกฺขาทีนินิ
วิภาเวติ ตตฺถ สมฺโมหนิวตฺตเนนาติ จตฺตาริปิ สจฺจจฺจนิ ปฺปฏิวิชฺฌตีติ
๑. ที. ปา. ๑๑/๒๔๕. ๒. ส. อนฺุอนฺุโพโพ.

วิสุทธิมคคส์วณณาย

วุดติ ๑ เอกปฏิเวธนาติ อธิปโปโย ๑

[๕๕] ทุกขสมุททยมปี โส ปสฺสตีติ กาลนุตรทสฺสนํ สนฺชาย
วุดตฺตุนฺติ เจ ๑ น โย นฺโฆ อวฺโโส ทุกฺขํ ปสฺสตี ทุกฺขสมุททยมปี
โส ปสฺสตีติอาทินา เอกทสฺสีโน อณฺณคฺคตฺยทสฺสีตาวิจฺจารณายํ ตํ
สาชนตฺถํ อายสฺมตา ความฺปตฺติเตเรน อิมสฺส สุตฺตสฺส อนินฺตตฺตา
ปจฺเจกณฺจ สจฺเจสฺส ทิสฺสมานสฺส อณฺณคฺคตฺยทสฺสนสฺส โยชิตตฺตา ๑
อณฺณตา อณฺุพฺพพาทิสฺมเยสฺส ปุริมทิสฺสจฺจสฺส ปจฺจนา อทสฺสนโต
สมุทฺทยาทิสฺสโน ทุกฺขาทิสฺสิตา น โยเชตพฺพา ลียา โยชิตา จ สา
โย ทุกฺขสมุทฺทยํ ปสฺสตี ทุกฺขมปี โส ปสฺสตีติอาทินา ๑ โลกีย
สจฺจณานํ ๑ ตตฺถ โลกียณานํ ๑ ปริยฺญจฺจานสงฺขาโต อภิกโว
ปริยฺญจฺจานาภิกโว ๑ ตสฺส วเสน สฺวทฺธสงฺขารปฺลชฺชตฺตทสฺสนโต
สทฺกกายทิสฺสิจฺจปริยฺญจฺจานํ นีวตฺเตติ ๑ โลกสมุทฺทยํ โข กจฺจาน
ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญา ย ปสฺสโต ยา โลกเ นคฺคิตา สา น โหตีติ
วจนโต สมุทฺทยทสฺสนํ เหตุผลสมฺพนฺชาวิจฺเจททสฺสนโต ปริยฺญจฺจานา-
ภิกววเสน ปวตฺตมานํ อจฺเจททิสฺสิจฺจ นีวตฺเตติ ๑ โลกนโรธํ โข ๑เป
ปสฺสโต ยา โลกเ อคฺคิตา สา น โหตีติ วจนโต นโรธทสฺสนํ
เหตุนโรธา ผลนโรธทสฺสนโต สสฺสททิสฺสิจฺจ นีวตฺเตติ ๑ อตฺตการสฺส
ปจฺจกฺขทสฺสนโต มคฺคทสฺสนํ นคฺคิ อตฺตการเ นคฺคิ ปการเ นคฺคิ
ปฺริสการเติอาทิกํ อกรียทิสฺสิจฺจ ปชฺหติ ๑ นคฺคิ เหตุ นคฺคิ ปจฺจโย

อินทริยสัจจนิตุเทศ วณณนา

สตตทานํ สงฺกิลเสาย อเหตุ อปฺจยา สตตา สงฺกิลิสฺสนฺติ นตฺถิ
เหตุ ฯเปฯ วิสุทฺธิยา อเหตุ อปฺจยา สตตา วิสุทฺถมนฺตีติอาทิกา
อเหตุกทิกฺกุจฺจ อธิ อกรियทิกฺกุจฺจกฺกหณฺเนว กหิตาติ ทฺกุจฺจพฺพา ฯ
สาปี หิ วิสุทฺธิมคฺคทสฺสเนน ปหียตีติ ฯ ทฺกุเข ฌาณํ สมุทฺย-
ผลสฺส ทฺกุขสฺส อทฺฐวาทิกาวํ ปสฺสตีติ ผล เว ปฺปปฏิปตฺตี นีวตฺเตติ ฯ
อิสฺสโร โลกํ ปวตฺเตติ สขฺชติ นีวตฺเตติ สํหริตีติ อิสฺสรการณฺโน
วทฺนฺติ ฯ ปชานโต โลกโก อาวิภาติ ตตฺถเว จ ปฏฺฐิยตีติ ปชาน-
การณฺโน ฯ

กาโล กโรติ ภูตานิ กาโล สํหริตี ปชา

กาโล สฺสฺสฺเต ชาครติ กาโล หิ ทฺุติกฺกโมติ

กาลวาทีโน ฯ กณฺฐกสฺส ติจิณฺภาโว วีย กปฺปิกฺกุผลาทินํ
ปริมณฺทลตา วีย มิคปฺกขิสิริสฺปาทีนํ วิจิตฺตตา วีย จ สภาเวเนว
โลโก สมฺภอติ วิภอติ จาติ สภาววาทีโน ฯ อาทิสทฺเทน อณฺุหิ
โลโก ปวตฺตติ สพฺพิ ปุพฺเพกตเหตุ โลกโก นียโต อจฺเจชฺชสฺสฺสฺสฺส-
วฺภูาเกชฺชมนิสฺสิโส น เอตฺถ กสฺสจฺจ ปฺริสกาโรติ วา นียตีวาทีโน

ยทิจฺฉาย ปวตฺตตฺนฺติ ยทิจฺฉาย นีวตฺตเร

ยทิจฺฉาย สฺขํ ทฺกุขํ ตสฺมา ยทิจฺจกฺกํ ปชาติ

ยทิจฺฉาวาทีโน เย อธิจฺจสมฺปฺปตฺตีวาทีโนติ จ วุจฺจนฺติเอวมาทิ-
อการณฺวาทิสฺสกโหํ ทฺกุจฺจพฺโพ ฯ รามุทกอาพาราทีนํ วีย อรูป-
โลเก นิคฺนฺถาทินํ วีย โลกกฺกุปีกาย อปวคฺโค โมกฺกโชติ คหณํ

๑. ม. สขฺชติ. ๒. ม. ยาทิจฺจกฺกํ. ๓. ม. -วาทสฺสกโ.

วิสุทธิมคค สังฆณนาย

อปวคคคคาโห ๑ อาทิสทุเทน ปธานสฺส อปฺปวตฺติ คุณวียุตฺตสฺส
อตุตฺตโน สกตฺตนิ อวภูจฺจัน พุรหุมนฺนา สโลกตา สมีปตา สํโยโค
ทิจฺจธรรมนิพฺพานวาทาติ เอวมานินฺ คหณฺ ทฏฺจพฺพ ๑ เอตุถ จ
ปธานสฺส อปฺปวตฺติ มหตาทิกาวเณ อปริณามิ อนภิปฺยตฺติ วา ๑
อหมณฺโณ ปกฺติ อณฺณาติ เอวํ ปวตฺติปกฺติปฺริสนฺตรชานเนน
อตุตฺตสุขทฺกฺขโมหเสฺ อวิภาคคฺคหณฺ กิร นีวตฺติเต วุตฺตนเยน ปธานํ
น ปวตฺตติ โส วิโมกฺโขติ กاپีลา ๑ คุณวียุตฺตสฺสชาติ พุทฺธิสุข-
ทฺกฺขอิจฺจมาโทสปฺปยตฺตธรรมมฺสงฺฆาเรหิ นวหิ อตุตฺตคฺคณฺเหหิ วียุตฺ-
ตฺตสฺสชาติ คุณปรมมตฺตานุสฺสริโน ๑ สโลกตา พุรหุมนฺนา สมานโลกตา ๑
สมีปตา ตสฺส สมีปปฺปวตฺติตา ๑ สํโยโค เตน เอกิภาวูปคฺมณฺ ๑
อินฺทริยตปฺปนปฺตฺตมฺขทสฺสนาทีหิ วินา อปวฺคโค นตฺถิติ กเหตุวา
ตถา ปวตฺตณฺ กามสุขลฺลิกานฺโยโค ๑ อนสนเกสฺสลฺลยฺจนาทิตปฺจริยา
นคฺคสิลโลคสิลลคฺคกฺุรสิลาทีหิ จ อตุตฺตปฺริตาปเนน โมกฺโข โหติติ
อตุตฺตกิลมโธ ๑ สุวํ สพฺโพ มิจฺจาคาโห สจฺจณฺณาณฺ สติ ปตฺติจฺจ น
ลภติติ วุตฺตเมวตฺถํ สงฺกณฺหนฺโต โลเก โลกปฺปภเวติ คธามาหาติ ๑

เสสา สพฺพธรรมมาติ เสสา เอกาสีติ โลกิชฺชมา ๑ อชฺฌตฺติก-
พาหิเรสุ ทฺวาทสฺส อายตเนสุ กามภววิภวตฺตณฺหาเวสเน ทฺวาทสฺติกา
นตฺตีส ตณฺหาวิปฺริตานิ ๑ ขุทฺทกฺวตฺถวิภงฺเก วา อากตฺนเยน กาล-
วิภากํ อนามสิตฺวา วุตฺตานิ ตทามสเน หิ อฏฺจสฺตํ โหนฺติ ๑
อสมฺมิสฺสนฺติ เอกกตฺตา เกนจิ อสมฺมิสฺสํ กุโธ ตทนฺโตคฺชป-
๑. ส. กณฺจธรรมตฺตานุสฺสริโน. ม. กณฺทมตฺตานุสฺสริโน. ๒. ม. ตณฺหาวิจฺริตานิ.

อินทริยสจฺจนิทฺเทศ วณฺณนา

ปเกโทติ อธิปฺปายิ ฯ วิมฺสิทฺธิปาทาทินฺ โปธิปฺกฺขิยานํ สติปิ
กิจฺจนานตฺเต อตฺถโต เอกตฺตา สมนฺมาทิกฺกุจฺจยา สงฺกโหติ สมนฺมาทิกฺกุจฺจิมฺเขน
ตทณฺโตคฺชตา วุตฺตา ฯ

[๑๐๐] ตโย เนกฺขมฺมวิทฺกุกาทโยติ โลกฺยิกฺขณฺเน อโลภเมตฺตฺตา-
กรฺรณาสมฺปโยคฺวเสน ภินฺนา มคฺคกฺขณฺเน โลกฺพฺยาปาทวิทฺหีสาสมฺมจ
เจทฺทวเสน ตโยติ เอโกปิ วุตฺโต ฯ เอส นโย สมนฺมาวาจาทิสฺสุ ฯ
อปฺปิจฺจตฺตาสนฺตฺตฺตฺจิตฺตํ ปน ภาว สมนฺมาอาชีวสมนฺภวโต เตน เตสํ
สงฺกโห ทฺกฺกุจฺจโพ ฯ กวณฺตเรปิ ชีวิทฺเตตฺตฺปิ อริเยหิ อวิทฺกฺกมฺนียตฺตฺตา
อริยกนฺตํ สมนฺมาวาจาทิสฺสํ คหณฺเนน เยน สทฺธาหตฺถเนน ตานิ
คเหตุพฺพานิ โส สทฺธาหตฺโต คหิตฺโตเอว โหติติ ตโต อนนฺตฺตฺตฺตํ
สทฺธินฺทฺธิยสทฺธาพฺลานิ ตตฺถ อนฺโตคฺชานิ วุตฺตานิ ฯ ฉนฺโท ปน
สทฺธานคฺคฺโณติ กตฺวา ฉนฺทิตฺธิปาทสฺสาปิ ตทณฺโตคฺชตา วุตฺตา ฯ
เตสํ อตฺถิตฺตฺตฺตํ สทฺธินฺทฺธิยสทฺธาพฺลฉนฺทิตฺธิปาทานํ อตฺถิตฺตํ สีสฺส
อตฺถิตฺตํ ติวเรนาปิ สีสฺสเน เต ตโยปิ คหิตฺตํ ตตฺถ อนฺโตคฺชตา ฯ
จิตฺตสมาริธิ จิตฺติตฺธิปาทํ วทติ ฯ จิตฺตํ ปญฺญญจ ภาวนฺตฺติ หิ
จิตฺตมฺเขน สมาริธิ วุตฺโตติ สมาริธิมฺเขน จิตฺตมฺปิ วตฺตพฺพตํ อรหติ ฯ
จิตฺติตฺธิปาทภาวนาย ปน สมาริธิ อธิมฺตฺโต โหติติ วิมฺสิทฺธิปาทาทิ-
วณฺณํ วิย จิตฺติตฺธิปาทิตฺติ อวตฺวา อธิ จิตฺตสมาริธิ วุตฺตํ ฯ ปิตฺตมฺนสฺส
กาโย ปสฺสสมฺภตฺติ ปสฺสสทฺธกาโย สจฺจ เวเทติ สจฺจโน จิตฺตํ สมาริธิตฺติ*

๑. อ.จ. ปญฺจก. ๒๒/๒๔ ฯ

วิสุทธิมคค สังฆนนาย

วจนโต สมาริอุปการ ปิติปัสสุทริโย ตสุมา สมาริคคหเนน คหิตา
อุเปกขา ปน สมาริอุปการโต* ตัสทิสกัจจโต จ ฯ ตสุมา
สมาริสีเสน เอตัส อนุโตคธตา ทฏฐพพา ฯ

ภาริ วิย ทุกขสจจ วิฆาตคตตทา สัหรณียวเสน วิหนุตถาวโตติ
อตโต ฯ ภาราทานมิว ตตถ ตตถ ภเว อุปปชชนกวิฆาตสสุ
เหตุถาวโต ฯ ภารนิกุเขปนมิว ปวตติทุกขวูปสมถาวโต ฯ
โรโค วิย ทุกภิกขมิว จ พาทคตตทา ฯ โรคนิทาน วิย ทุกพฏฐิจิ
วีย จ ปภวถกขณตตทา ฯ ทุกพฏฐิจิ จ อวสสัน วา อติวสสัน
วา ฯ โรควอุปสโม วิย สุกภิกขมิว จ สนนติถกขณตตทา สุขถาวโต ฯ
นิพพานัม ปรมัม สุขนติ หิ วุตติ ฯ เกสชชมิว สุกภิกขิจิ วิย จ
ทุกขสสุ เหตุปจเจทโต ตสสุ จ อปกมูพายถาวโต ฯ นิยยานถกขณัม
หิ มคคสจจ ฯ อนิฏฐถาวโต สาสงกสปปฎิภยโต จ ทุกจ
เวริวิสรุกขภยอิริมตีรूपมัม ฯ เเวริ พยาปาโท ปจจตุถิกถาว
วา ฯ เเวรสมุกขมาโต เเวรวอุปสโม เมตตทา ฯ เเวรสมุกขมาตุปาโย
สงคหาวตถุณี ฯ

[๑๐๑] เอส นโย สมุตथाทีสูติ อตุถิ เจตุถ สมุตไทย น อริยสจจ
อตถิ อริยสจจ นสมุตไทย อตุถิ สมุตไทย เจว อริยสจจถจ
อตถิ เนวสมุตไทย น อริยสจจถจติ ฯ เสสสจจทวเยปีเอเสว นโย ฯ
น อริยสจจ ปริณญเญยุปปหาตพพาสงขตนิยยานถาวถาวโต ฯ
อิตรมูปน อริยสจจทวญนติ สมุตथมคคสจจทวญมาห ฯ สिया ทุกจ
๑. ม. สมาริอุปการโกโต.

อินทริยสจฺจนินุเทศ วรรณนา

สงฺขารทุกฺขตํ ๑ เตนาห อธิจฺจโตติ ๑ ตถตฺเตนาติ ตถสภาวน
ปริณฺเยยฺยภาวนาติ อตุโธ ๑ เอเตน ตํ อริยสจฺจทฺวํ สียา
ทุกฺขํ น อริยสจฺจํ สียา อริยสจฺจํ น ทุกฺขนฺติ อิมมตฺถํ ทสฺเสติ ๑
อริยสจฺจสทฺทปฺรา หิ ทุกฺขาทิสทฺทา ปริณฺเยยฺยาทิกาวํ วทฺนฺติ ๑ เตเนว
อริยสจฺจสทฺทานเปกฺขํ ทุกฺขสทฺทํ สนฺธาย มคฺคสมฺปยุตฺตสามณฺณผล-
ชมฺมานํ อาทิปทสงฺคโห วุตฺโต อริยสจฺจสทฺทาเปกฺขํ ปน สนฺธาย
จตุตฺถปทสงฺคโห ๑ สพฺพภากาเรนาติ สพฺพปฺปกาเรน ยถา
มคฺคสมฺปยุตฺตชมฺมาทโย เอกงฺกวิกฺลา เอวํ อหุตฺวา สพฺพงฺกโยเคน ๑
ทุกฺขตํ เจว อริยสจฺจตํ จาติ อตุโธ ๑ อูปาทานกฺขนฺธปฺลจกนฺติ
วุตฺเต ตณฺหาหยาปี สงฺคโห สียาติ ตนฺนํวตฺตนตฺถํ อณฺณตฺร
ตณฺหาหยาติ วุตฺตํ ตสฺสา วิตุํ อริยสจฺจภาวโต ๑

สมฺมทฺยาทิสฺส ๑ อวเสสสิเลสาทโย ปภาวกฺกุเจเน* สมฺมทโย
น อริยสจฺจํ สุตฺตนตฺถสังฆคณนํ อยนฺติ กตฺวา ๑ นิโรโธ อริยสจฺจํ
น สมฺมทโย ๑ อิตฺรมฺปน อริยสจฺจทฺวํ สียา สมฺมทโย อคฺตโน ผลสฺส
ปจฺจยฺกฺกุเจเน น ปน ยสฺส ปหานาย ภควติ พฺรหฺมจฺริยํ วุสฺสตี
ตถตฺเตน ๑ สพฺพภากาเรน ปน ตณฺหา สมฺมทโย เจว อริยสจฺจณฺจ ๑
มคฺคสมฺปยุตฺตชมฺมา สามณฺณผลานิ จ ยสฺส ปหานาย ภควติ
พฺรหฺมจฺริยํ วุสฺสตี ตถตฺเตน เนวสมฺมทโย นอริยสจฺจํ ๑

สงฺขารนิโรโธ นิโรธสมาปฺตติ จ นิโรโธ น อริยสจฺจํ ๑

๑. ม. ปภาวกฺกุเจเน.

วิสุทธิมคฺค สังฆคณนํ

สมุทโย อริยสจฺจํ น นิโรโ ๑ อิตรมฺปน อริยสจฺจทฺวํ สียา
นิโรโ ขณนิโรธสพฺภาวโต น ปน ยสฺส สจฺฉนิกิริยา ย ภควติ
พฺรหฺมจริยํ วุสฺสตี ตถตฺเตน ๑ สพฺพภากาเรน ปน อสงฺขตา ธาตุ
นิโรโ เจว อริยสจฺจญฺจ ๑ เสถํ วุคฺคตฺนยเมว ๑

อริยมคฺคโต อณฺณานิ มคฺคกฺคานิ^๑ มคฺโค น อริยสจฺจํ ๑
นิโรโ อริยสจฺจํ น มคฺโค ๑ อิตรมฺปน สจฺจทฺวํ สียา มคฺโค
ภวคามินีปฺปฏิปทาภาวโต น ปน ยสฺส ภาวนํ ภควติ พฺรหฺมจริยํ
วุสฺสตี ตถตฺเตน ๑ สพฺพภากาเรน ปน นิโรธคามินีปฺปฏิปทา มคฺโค
เจว อริยสจฺจญฺจ ๑ เสถํ วุคฺคตฺนยเมว ๑

สุญฺญานีติ เวทกาทีหิ พานิรกปริกปฺปีเตหีติ อธิปฺปาโย ๑
ทฺวํ หิ เวทนิยมฺปิ สนฺตํ เวทกรหิตํ เกวลมฺปน ตสฺมี อตฺตโน
ปจฺจเยน^๒ ปวตฺตมานเ ทฺวํ เวเทตีติ โวหารมตฺตํ โหติ ๑ เอส
นโย อิตเรสุปี ๑ ทฺวํ เมวาทิ อวธารเณน นีวตฺติตมตฺตํ ทสฺเสตฺตํ
น โภจิทฺติ ทฺวํ ๑ กิริยาวิ ชฺชตีติ สมุทฺยสจฺจํ สนฺธาย
วาทิ ๑ ปุริมสจฺจทฺวํ ยสฺส วิปากวณฺณกมฺมวณฺณสงฺคหโต การณฺสฺส^๓
วา ทฺวํ ปจฺจยภาวมาห^๔ ๑ กาทพฺพาปี หิ กิริยา การกรหิตา เกวลํ
อตฺตโน ปจฺจเยหิ ตาย ปวตฺตมานาย ทฺวํ สณฺณิเต ชฺมมปฺปพฺนเช
กิริยํ กโรตีติ โวหารมตฺตํ โหติ ๑ นิพฺพุตคฺมเกสุปี เอสว นโย ๑
มคฺโค อตฺถีติ วตฺตพฺเพ มคฺคตฺถีติ โอการสฺส อกาโร^๕ กโตติ
ทฺวํ ๑ คมโกติ นิพฺพุตี คนฺตา ๑

๑. ม. มคฺคานิ. ๒. ม. ปจฺจเยหิ. ๓. ม. การณฺสฺส. ๔. ม. ทฺวํ สจฺจภาวมาห.
๕. ม. อภาโว.

อินทริยสจฺจนิทุเทศ วรรณนา

[๑๐๒] กิเลสาสฺจิปคฺขมรณฺภูเจน สาสวตา อสุภตาคิ กคฺวา
อนาสวตฺตา นิโรธมคฺคา สุภาเอว ทุกฺขาทีนํ ปริยาเยน สมุทฺยาทีภาโว
จ อตฺถิ น ปน นิโรธภาโว นิโรธสฺส วา น ทุกฺขาทีภาโวติ
นิโรธาวเสสฺสตฺตฺยานํ อญฺญมญฺญสมฺมุคฺคิตาคิ อาห นิโรธสฺสญฺยานิ
วาทิอาที ฯ สมุทฺเย ทุกฺขสฺส อภาวโตติ โปโนพฺภวีกาย
ตณฺหาย ปฺนพฺภวสฺส อภาวโต ฯ ยถา วา ปกฺติวาทีนํ วิการ-
วิภาวโต ปุพฺเพ ปฏิปฺตีนา จ ปกฺติภาเวเนว ติฏฺฐนฺติ น เอว
สมุทฺยสมฺปยุตฺตมฺปิ ทุกฺขํ สมุทฺยภาเวเนว ติฏฺฐตีติ อาห สมุทฺเย
ทุกฺขสฺส อภาวโตติ ฯ มคฺเค จ นิโรธสฺส อภาวโตติ สมฺพนฺโธ ฯ
ยถา อวิกตฺเตหิ วิกาเรหิ อหฺงการตํ ปตฺตา วิเสสินฺทฺริยภูตฺวิเสเสหิ
ปกฺติภาเวเนว จิตฺเตหิ ปกฺติ สคฺพฺภา อิจฺฉิตฺตา ปกฺติวาทีหิ เอว
น ผลเนน สคฺพฺโภ เหตุติ อตฺโถ ฯ ทุกฺขสมุทฺยानํ นิโรธมคฺคานญจ
อสมวายาติ เอตํ วิวรณฺโต อาห น เหตุสมเวตํ เหตุผลนฺตฺติอาที ฯ
ตคฺคธ อธิ ตนฺตฺตฺส ปญฺญ กปาเลสฺส ฆญฺญ วิวเรณฺสฺ กญฺญ ทฺวิสฺ อญฺญสฺ
ทฺวิออนฺนฺตฺติอาทีนา อธิ พุทฺธิโวหารชนฺโก อวิสสสิทฺธานํ สมฺพนฺโธ
สมวಾಯิ เตเนน สมวายเนน การเณสฺ ทฺวิสฺ อญฺญสฺ ทฺวิออนฺนํ ผลํ
สมเวตํ เอกฺกิตฺตมฺอิว สมฺพทฺธิ ติสฺส ตฺติออนฺนฺตฺติ เอว มหาปจฺวี-
มหาอุทกฺมหาอคฺคิมหาวัตกฺขนฺธปรियนฺตํ ผลํ อตฺตโน การเณสฺ
สมเวตนฺตฺติ สมวายวาทิโน วทนฺติ ฯ เอวมฺปน วทนฺเตหิ อปริมาเณสฺ
การเณสฺ มหาปริมาณํ เอกํ ผลํ สมเวตํ อตฺตโน อนฺโตคฺเชหิ
๑. ม. อวิการา อวิการิภาวโต. ๒. ม. มหาหฺงการตมฺมตฺต-

วิสุทธีมคฺค สัวณณาย

การณหิ สกพุกิ อสุณณนุติ วุคฺคํ โหติ ฯ เอวมิธ สมวาชาภาวา
ผลเหตุ นคฺคิตฺติ เหตุสุณณํ ผลนุติ อคฺคโถ ฯ

ปวตฺตภาวโตนฺติ สํสารสฺสํ ปวตฺตภาวโตนฺติ ฯ จตุอาหารเกทโตนฺติ
จตุอาหารปจฺจยวิเสสโตนฺติ ฯ เอเตน จตฺตารุ กวพฺเพการาทิอาหารวิเสเส
อชฺโฆหรณฺณิยวตฺตํ สพายตฺนอวิชฺชาอภิสงฺขารสงฺขาเต ตปฺปจฺจยภูต-
ธมฺมวิเสเส จ สงฺกคฺคหฺตติ โยชฺชฏฺฐมกรูปเวทนาปฏิสนฺธิวิญฺญาณ-
นามรูปสงฺขาเต ตํนิพฺพตฺตธมฺมวิเสเส จ ฯ ปวตฺตภาวโตนฺติ
ปวตฺติทุกฺขสฺส ฯ รูปาภินนุทฺทนาทิกาวุํ รูปกฺขนฺธาติอภินนุทฺทนเกโท ฯ
รูปารมฺมณาทิวเสนาตปิ วทฺนุติ ฯ รูปตคฺคหฺตํ ปจฺจเจกํ อนนฺกเกทตฺตา
น ตคฺคหฺตภาวา เตสํ เกทโตนฺติ ฯ อุปาทานนฺติ อุปทิตฺติ อุปาทิตฺติ
อุปาทานกฺขนฺธปจฺจกํ ตนฺนิสฺสรณภูตํ นิพฺพานํ ตสฺส วุปลโม
ตํสนฺติตฺติ กตฺวา ตสฺส ยาว ปจฺจนิมฺจิตฺตํ ตาว เสสํ ตโตนฺติ ปรี
อนนฺตเสสตจฺจ อุปาทาย สอุปาทิตฺเตสนิพฺพานธฺตํ นิรูปาทิตฺเตส-
นิพฺพานธฺตํ ทฺวิธา โวหริยติ ฯ ยถา จายํ เกโท โวหารโตนฺติ
เอวมิตเรปิตฺติ เต กตฺติปเย ทสฺเสตฺตํ ติวโรตฺติอาทิตฺติ วุคฺคํ ฯ อณฺณถา
เอกสฺส สโตนฺติ นิพฺพานสฺส กุโตนฺติ เกโทติ ฯ

[๑๐๑] สมถวิปฺสสนาเกทโตนฺติ เอคฺถ สมฺมาทิกฺกิสมฺมาสงฺกปฺปา
วิปฺสสนา อิตเร สมถาติ วทฺนุติ ฯ สิลมฺปิ หิ สมถสฺส อุปการกตฺตา
สมถคฺคหฺตคฺคณน คยฺหตฺติเต เตสํ อธิปฺปาโย ฯ อถวา ฯ ยานทฺวยสฺส
วเสน ลทฺโธ มคฺคโค สมโถ วิปฺสสนาติ อากมฺนวเสน วุคฺคโตนฺติ
๑. ม. รูปาภินนุทฺทนาทิกาวุ.

อินทริยสจจนิทเทศ วณณา

ทฏฐพโพ ๑ อยนติ อริยมคโค ๑ สปปเทศตตติ สีสกขนุชาทินัน
เอกเทศตตติ อตุโธ ๑ เอกเทโส หิ ปทิสตติ อวยวภาเวน
อปทิสยตีติ ปเทโส อตตโน สมุทายัน ปติ สห ปเทเสนาติ
สปปเทโสติ วุจติ ยถา สนิทสุสนา ฐมมาติ ๑ สีสกขนุชาทโย จ
สพพโลกยโลกุตตรสีลาทิสุงกาหกา อริยมคโค โลกุตตรโรเอวาทิ
ตเทกเทโส โหติ ๑ สชาติโตติ สمانชาติโต วจิจุจจริตวิริตอาทิ-
เกเทสุ สمانาย สีสชาติยاتي อตุโธ ๑

[๑๐๔] โอนตสหાય วิย วายาโม ปคคทกัจจสามณโต ๑
อัสกุฏฐ ทตวา จิตสหાય วิย สติ อปีลาปนวเสน นิจจลภาวกรณ-
สามณโต ๑ สชาติโตติ สวิตกุกสวิจาราทิเกเทสุ สمانาย สมาริ-
ชาติยاتي อตุโธ ๑ กิริยโตติ สมาริอนุรูปกิริยโต ๑ ตโตเอว หิ
จตุตาโร สติปฏจนา สมารินิมิตตา จตุตาโร สมนมปฺปชานา สมาริ-
ปริกขาราทิ สติวายามัน สมาริสุส นิมิตตปริกขารภาโว วุตโต ๑
อาโกณฺเณเตน วิยติ อนิจจัน อนิจจนุตติอาทินา ปณณากิจจสทิสเนน
กิจจเนน สมนุตโต โกณฺเณเตน วิย อนิจจัน ขยญฺเณน ทุกขํ ภยญฺเณนาติ-
อาทินา ปริวตเตนเตน วิย จ อาทาย อฏฐหิตฺวา* ทินฺนเมว ปณณ
ปฏฺวิษณติ ๑ ทินฺนํ สمانกาลตเตปี ปจฺจยภาเวน สมนาสงกปฺปสฺส
ปฺริมกาลสฺส วิย นิตฺเตโส กโต ๑ สชาติโตติ ทุกฺเข ฅาณฺนติ*-
อาทิสฺส สมานาย ปณณชาติยา ๑ กิริยโตติ เอตฺถ ปณณาสทิสฺ
๑. ม. อุทฺทวา. ๒. ที. ปา. ๑๑/๒๓๕ ๑

วิสุทธีมคฺค สังฆณณาย

กัจจ กิริยาติ วุตฺตํ ๑ ปุพฺเพ ปน สมาริอุปการกํ ตทณฺรูปกัจจนฺติ
อยมตฺถ วิเสโส ๑ สพฺพํ ภิกฺขเว อภิญฺเญยฺยนฺติ* วจนฺโต จตฺตาริปี
อภิมฺขํ ปจฺจกฺขโต ฉาตพฺพานิ อภิวิสฺสิญฺเจน วา ฉาเนน ฉาตพฺพานิ
อภิญฺเญยฺยานิ ๑

[๑๐๕] อญฺณมญฺญสภากานีติ อญฺณมญฺญสมานภากานิ
สทิสฺสรูปานีติ อตุโธ ๑ ทฺวาริสฺสมวตฺตรนฺติ อภิสฺสมวิตฺตุ สาทฺตํ อสฺก-
กฺุณฺเญยฺยตฺริ สตฺตติวิฆาเตน ทฺวาริชฺคฺคมนฺติ อตุโธ ๑ อสนนฺติ กณฺฑํ ๑
อติปาเตยฺยาติ จิเปยฺย ๑ โภกฺกียาติ กณฺฑสฺส โภกฺกียา วาลกฺุณฺ ๑
โภกฺกฺินฺติ วาลสฺเสว โภกฺกฺี ๑ ปฏฺิวิชฺคฺคเยยฺยาติ ปฏฺิมุขภากเวณ วิชฺคฺคเยยฺย ๑
พาธกปทวสนฺตินิยฺยานลกฺุณฺเณหิ ววฏฺฺจัน สลกฺุณฺณววฏฺฺจัน ๑

[๑๐๖] ทฺวารุกฺคาหฺญฺเจณ คมฺภีรตฺตติ โอพาริกา ทฺกฺขสมฺมทฺยา
ติรฺจฺจณคตฺตานมฺปิ หิ ทฺกฺขํ อหฺรธาทิสฺ จ อภิลาสฺ ปากโฏ
ปีพฺนาทิสฺยาหฺนทิวเสณ ปน อิทํ ทฺกฺขํ อิทมฺสฺส การณฺนฺติ ยถาวโต
โอคฺคาหิตฺตุ อสฺกกฺุณฺเญยฺยตฺตติ คมฺภีรา ๑ สณฺหสฺสุมฺมตฺตติ นิโรธมฺคฺคา
สภาวโตเอว คมฺภีรฺญฺเจณ ทฺวารุกฺคาหา ๑ เตเนว อุปฺปนฺเนน มคฺเคน นตฺถิ
นิโรธมฺคฺคานํ อนวคฺคาโหติ ๑ นิพฺพานมฺปิ มคฺเคน อธิคฺคณฺตพฺพตฺตติ
ตฺสฺส ผลนฺติ อปฺทิสฺยตีติ อหฺ ผลาปเทสโตติ ๑ วุตฺตณฺเหตฺ
ทฺกฺขนิโรเธ ฉาณํ อตฺถปฏฺิสฺสมภิกฺทาติ* ๑ มคฺโคปิ นิโรธสฺส
สมฺปาปภาวโต เหตุติ อปฺทิสฺยตีติ อหฺ เหตุอฺปเทสโตติ ๑ วุตฺตมฺปิ

๑. ส. สพฺพคณ. ๑๘/๓๔ ๑ ๒. อภ. วิ. ๓๕/๓๕๘ ๑

ปลณณภูมินิทเทศ วณณนา

เจตํ ทุกุขนิโรธคามินียา ปฏิปทาย ฉานํ ชम्मปฏิสมุภิตาติ* ๑

อิตติ เอวํ ปการเหตีติ อิตติ วิชณณชาติ สมุพนุโธ ๑ ตตถ

อิตติสทเทณ วิชานนุกกมํ ทสเสตี ๑ เอวํ ปการเหตีติ เอวํสทเทณ

วิชานนกรณภูเตนเยว ๑

สจจนิทเทศวณณนา นิภูจिता ๑

ปลณณภูมินิทเทศวณณนา

อิมิสฺสา ปลณณายาติ อิมิสฺสา ยถาธคตย วิปสฺสนาย ๑

ภูมิภูเตสฺสติ ปวตฺติภูจฺจานภูเตสฺ ๑ กามณฺจายํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทปฏิจ-

สมุปฺปนฺนสมณฺญา ปิตาปฺตตสมณฺญา วิย อเปกฺขาสิทฺธาเหตุผล-

ชมฺเมสฺ ปน ยถากกมํ ววภูจิตาวาติ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท เจวาติอาทินา

วิกฺชนํ* วุตฺตํ ๑ อาทิสทฺเทนาติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทาทีเกทาติ เอตถ

วุตฺตอาทิสทฺเทณ ๑ อวเสสา โหนฺติ สํวณฺณาวเสนาติ อธิปฺปาโย ๑

เตนาห เตสํ สํวณฺณากุกโม อนุปฺปตฺโตติ ๑

[๑๐๗] อวิชฺชาทโย ชมฺมา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท น สมุปฺปตฺติ-

มตฺตํ ๑ สฺวายมตฺโต อิมินา สุตฺตปฺเทณ เวทิตพฺโพติ ทสฺเสนฺเตน

วุตฺตณฺเหตุตฺติอาที วตฺวา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺเน ปน ทสฺเสตฺถุ ชรา-

มรณาทโย ปนาติอาที อารทฺธํ ๑ กสฺมา ปเนตถ อนฺุโลมโต

๑. อภ. วิ. ๓๕/๓๕๕ ๑ ๒. ม. วิกฺช.

วิสุททธิมคฺค สังฆคณนํ

ปฏิจฺจสมุปฺปาทชฺมมา ทสฺสีตา ปฏฺฐิโถมโต ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนชฺมมาติ ฯ
ยโต เต ปจฺจยโต อุปฺปนฺนา ตสฺส สมนนฺตร ทสฺสนตฺถิ ฯ น
นิจฺจํ น สสฺสตนฺติ อนิจฺจํ ฯ สเมจฺจ สมฺภุญฺย ปจฺจเยหิ กตฺตฺติ
สงฺขติ ฯ ปฏฺฐิจฺจ ปจฺจยารหิ ปจฺจยํ นิสฺสาย สหิตเมว อุปฺปนฺนตฺติ
ปฏฺฐิจฺจสมุปฺปนฺนํ ฯ ขยนสภาวํ ขยชฺมมํ ฯ วยนสภาวํ วยชฺมมํ ฯ
วิรัชชนสภาวํ ปฺลุชฺชนสภาวํ วิรชฺชชฺมมํ ฯ นิจฺจชฺชนสภาวํ นิจฺจชฺชชฺมมํ ฯ
เสถํ ยเทตฺถ วตฺตพฺพิ ตํ ปฺรโต อาริกวิสฺสติ ฯ เอตฺถาติ เอเตสุ
ยถาวตฺเตสุ สุตฺตปฺเตสุ ฯ สงฺเขโปติ อตฺถสงฺเขโป ฯ

[๑๐๘] ชาติปจฺจยาติ ชาติสงฺฆาตา ปจฺจยา ฯ เหตุมฺหิ
นิจฺจสภกฺวณฺํ ฯ จิตาว สภา ชาตฺติ ยายิ ชฺรามรณฺสฺส อิทปฺปจฺจยตา
ชาติปจฺจยา ชฺรามรณฺนฺติ เอสา ชาตุ เอส สภาโว สภา ตถาคตฺถานํ
อุปฺปาทโต ปุพฺเพ อุทฺธํ จ อวิญฺญายมาโน มชฺเฌ จ วิญฺญายมาโน
น ตถาคเตหิ อุปฺปาทิตโต อถโข สมฺภวณฺตสฺส ชฺรามรณฺสฺส สพฺพกถํ
ชาติปจฺจยโต สมฺภโวติ จิตาเอว ฯ เกวลมฺปน สยมฺภุญาณน
อภิสมฺพุชฺชนโต อยิ ชฺมโม ตถาคเตน อธิคโตติ ปเวทนโต จ
ตถาคโต ชฺมมสฺสามิติ วุจฺจติ น อปฺพุพฺพสฺส อุปฺปาทนโต ฯ
เตน วุตฺตํ จิตาว สภา ชาตฺติ ฯ สภาเอว ชาติปจฺจยาชฺรา-
มรณฺนฺติ เอตฺถ วิปฺลฺลาสาภาวโต เอวํ อวพุชฺชมานสฺส เอตฺตสฺส
สภาวสฺส เหตุโน วา ตเถว ภาวโต จิตตาติ ชฺมมภูจิตตา ชาติ
วา ชฺรามรณฺสฺส อุปฺปาทภูจิติ ปวตฺตอายุหนสิโยคปฺลิโพชฺสมุทฺย-

ปณฺณานุมนิทฺเทส วณฺณนา

เหตุปัจจยญฺจิตฺตํ ตพฺปปาทาภิภาเวนสฺสา จิตฺตา ชมฺมญฺจิตฺตาทิ ผลํ
 ปฏิสํมตฺถิโต* เหตุเมว วทติ ๑ อถวา ๑ ธาริยติ ปจฺจเยหิตี ชมฺโม ๑
 ติฏฺฐติ ตตฺถ ตทายตฺตวตฺตติตฺตํ ผลนฺติ จิตฺติ ๑ ชมฺมสฺส จิตฺติ
 ชมฺมญฺจิตฺติ ๑ ชมฺโมติ วา การณํ ปจฺจโยติ อตฺถโถ ๑ ชมฺมสฺส
 จิตฺติ สภาโว ชมฺมโต จ อญฺโฆ สภาโว นตฺถิติ ชมฺมญฺจิตฺติ
 ปจฺจโย ๑ เตนนาห ปจฺจยปริคฺคเห ปณฺณนา ชมฺมญฺจิตฺติถาณนฺติ ๑
 ชมฺมญฺจิตฺติเอว ชมฺมญฺจิตฺตา ๑ สาเอว ชาติ ปจฺจยา
 ชรามรณนฺติ อิมสฺส สภาวสฺส เหตุโน วา อญฺเจตตฺตภาวโต น
 ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ วิญฺญาيمانสฺส ตพฺภาวภาวโต นิยามตา
 วญฺจิตฺภาวโต ชมฺมนิยามตา ผลสฺส วา ชรามรณสฺส ชาติยา
 สติ สมฺภโว ชมฺเม เหตุมฺหิ จิตฺตาทิ ชมฺมญฺจิตฺตา อสติ อสมฺภโว
 ชมฺเม นิยตฺตาทิ ชมฺมนิยามตฺตาทิ เอวํ ผลนฺ เหตุํ วิภาเวติ ๑ ตํ
 จิตฺตาว สา ชาติตฺติอาทินา วตฺตํ ๑ อิทปฺปจฺจยตํ อภิสมฺพุชฺชตฺติ
 ปจฺจกฺขกรณนฺ อภิมุขํ พุชฺชตฺติ ยถาวโต ปฏฺวิชฺชตฺติ ๑ อภิสเมตฺติ
 ตสฺส เวจฺจํ ๑ อาทิตฺ กถนฺโต อาจิกฺขติ อุกฺกิสตฺติ อตฺถโถ ๑
 ตเมว อุกฺกิสฺส ปรีโยสาเปนฺโต เทเสติ ๑ ยถาอุทฺทิกฺกฺจมฺคถํ
 นิทฺทิสนฺวเสน ปกาเรหิ ภาเปนฺโต ปณฺณเปติ ๑ ปกาเรหิเยว
 ปตฺติญฺจเปนฺโต ปญฺจเปติ ๑ ยถานิทฺทิกฺกฺจมฺคถํ ปฏฺนิทฺทิสนฺวเสน วิวรติ
 วิภชติ ๑ วิวญฺญหิ วิภตฺตญฺจ อตฺถํ เหตุทาหรณทสฺสเนหิ* ปากฺกํ
 กโรนฺโต อุตฺตานิกรโรติ ๑ อุตฺตานิ กรโรนฺโต* ตถา ปจฺจกฺขญฺจ
 ๑. ม. ปตฺติสํมตฺถิโยโต. ๒. ม. เหตุชารณทสฺสเนหิ. ๓. ม. อุตฺตานิกรโรนฺโต.

วิสุทธีมคฺค สัวณณนํย

กตฺวํ นิคมนวเสน ปสฺสธตติ อหํ ฯ

ปจฺจยลคฺขโณติ ปจฺจยภวาลคฺขโณ ปจฺจโยติ วํ ลคฺขิ-
ตพฺโพ ฯ ปวตฺตติทคฺขสฺส อญฺพนธํปนกิจฺจตํย ทคฺขานุพนธนรโส ฯ
นิพฺพานคํมิคคฺคสฺส อญฺปถภวโธ กุมฺมคฺคปจฺจปฏฺฐจํโน ฯ โส ปนํยํ
ปฏฺฐิจฺจสมุปฺปาโท ฯ ยวตฺตเกหิ ปจฺจเยหิ ยํ ผลํ อญฺปชฺชนนํรหํ
อวิกเลเหว เตหิ ตสฺส อญฺปตฺตติ ตทณฺเณน จ ตสฺส ปโยชนํ นตฺถิติ
อหํ อญฺนํธาธิเกเหวติ ฯ ยถา ตํ จคฺขุรูปํโลกมนสิกาเรหิ จคฺขุ-
วิญฺญาณสฺส ฯ เอเตน ตํตํผลนํปฺผาทเนน ตสฺสา ปจฺจยสํมคฺคิยา
ตปฺปรตํ ตถตํติ ทสฺเสติ ฯ สํมคฺคินฺติ สโมธานํ สมวายนฺติ
อตุโธ ฯ อสมภวภวโธติ อญฺปชฺชนสฺส อภวโธ ฯ ปจฺจย-
สํมคฺคิยํ หิ สติ อญฺปชฺชนํ ตสฺสา วิตถตํ สิยา ฯ อญฺณธมฺม-
ปจฺจเยหิติ อญฺณสฺส ผลธมฺมสฺส ปจฺจเยหิ ฯ อญฺณธมฺมานุปฺตฺตติโธติ
ตโธ อญฺณสฺส ผลธมฺมสฺส อญฺปชฺชนโธ ฯ น หิ กทํจิจคฺขุรูปํ-
โลกมนสิกาเรหิ โสตฺวิญฺญาณสฺส สมภโว อตุติ ฯ ยหิ สิยา
ตสฺสา สํมคฺคิยา อญฺณธตํ นาม สิยา น เจตํ อตุติติ อญฺณธ-
ตํติ วุตฺตํ ฯ ปจฺจยโธติ ปจฺจยภวโธ ฯ ปจฺจยสมุหโธติ เอตฺถาปี
เอเสว นโย ฯ อิทปฺปจฺจยํเอว อิทปฺปจฺจยตํติ ตาสทฺเทน ปทํ
วทฺธิตํ น กิณฺจิจ อตุณฺตรํ ยถา เทโวเอว เทวตํติ ฯ
อิทปฺปจฺจยํนํ วํ สมุโห อิทปฺปจฺจยตํติ สมุหตุถิ ตาสทฺทมํห ยถา
ชนนํ สมุโห ชนตํติ ฯ นนุ จ อตุติ อิทปฺปจฺจยํ ชรํมณฺณนฺติ

ปณณามินิทเทศ วรรณนา

อติ ปุญฺเจน สตา อานนุท อตฺถิติสฺส วณฺเณยํ กิปปจฺญา
ชรามรณนฺติ อติ เจ วเทยฺย ชาติปปจฺญา ชรามรณนฺติ อิจฺจสฺส
วณฺเณนฺติ* ชาตีสทฺทปปจฺยสทฺทสมานาธิกรณน กีสทฺเทน อิทฺสทฺทสฺส
สมานาธิกรณตาทสฺสนโต อิทฺปปจฺยสทฺทสฺส กมฺมชารยสมาโส
ทิสฺสติ ฯ น เหตุถ อิมสฺส ปจฺญา อิทฺปปจฺยาติ ชรามรณสฺส
ตทลฺลสฺส* วา ปจฺยโต ชรามรณสมฺภวปฺจฺญา สมภวติ วิทิตาภาวโต
อสมภวโต จ ฯ ชรามรณสฺส ปน ปจฺยปฺจฺญา สมภวติ ฯ
ปปจฺยสทฺเทน จ สมานาธิกรณตาย อิทฺสทฺทสฺส อิมสฺมา ปจฺยาติ
ปปจฺยปฺจฺญา ยุชฺชติ ฯ สวา จ สมานาธิกรณตา พาทิรตฺถสมเสปี
ลพฺภติ ฯ ตโต จ อลฺลปทตฺถวณฺิจฺฉาภาเว กมฺมชารยสมาโส
ลพฺภติ ฯ สามิวจนสมเส ปน สมานาธิกรณตา นตฺถิติน กถลฺลจ
กมฺมชารยสมาสสมภวโต ฯ นยิทเมวํ วณฺิจฺฉนฺตฺรภาวโต ฯ
ปฺจฺจิสฺมปฺปาทวณฺิจฺฉา เหา อิทฺปปจฺยตา ปฺจฺจิสฺมปฺปาโทติ
เอตฺถ อตฺถิ อิทฺปปจฺญา ชรามรณนฺติ เอตฺถ ปน ชรามรณสฺส
ปปจฺยมตฺตปฺริปฺจฺญา ตสฺมา ยถา อิทฺสทฺทสฺส ปฺจฺจิสฺมปฺปาทวิเสสนตา
ปฺจฺจิตทฺทปปจฺยวิเสสนตา จ โหติ ตถา สมาสวิกปฺโป เอตฺถ
ตตฺถ จ กาทพฺโพติ น สมาสนฺตฺรทสฺสนํ สามิวจนสมเสพาทกํ ฯ
กสฺมา ปเนตฺถาปี กมฺมชารยสมาโส น อิจฺฉิตฺติ ฯ เหตุปฺปภวานํ
เหตุ ปฺจฺจิสฺมปฺปาโทติ อิมสฺสตฺถสฺส กมฺมชารยสมเส อสมภวโต
๑. ที. ม. ๑๐/๖๕ ฯ ๒. ม. อลฺลสฺส.

วิสุทธิคุณ คุณนาม

อิมสฺส อุตฺตโน ปจฺจยानุรูปสฺส อานุโป ปจฺจโย อิทฺตปจฺจโยติ
อิมสฺส จ อุตฺตสฺส อิจฺฉิตตฺตา ฯ

โย ปเนตฺถ อิทฺตสฺสทฺเทน คหิตฺโต อุตฺโต โส อุตฺติ อิทฺตปจฺจย
ชฺรามรณฺนติ เอตฺถ ชฺรามรณฺนคฺคหณฺเนว คหิตฺติ อิทฺตสฺสทฺโท ปฏฺิจฺจ-
สมุปฺปนฺนโต อภสฺสิตฺวา อณฺณาสมฺภวโต ปจฺจเย อวตฺติฏฺฐติ ตสฺมา
ตตฺถ กมฺมชฺรายสฺมาโส ฯ เอตฺถ ปน อิทฺตสฺสทฺสฺส ตโต ปริจฺจ-
ชนการณฺ์ นตฺถิติ สามีวจนสฺมาโสเอว ฯ เอวมฺปิ น อิทฺตปจฺจโยเอว
อิทฺตปจฺจยภาโว ภวิตฺถ ยุตฺโตติ อิทฺตปจฺจยตฺยา ปฏฺิจฺจสมุป-
ปาทตฺตานุปฺตฺตฺติ ฯ นานํ โทโส อุตฺตฺตฺตฺราภาวโตติ วุตฺโตวาย-
มตฺโต ฯ อถวา ปน โหตุ อิทฺตปจฺจยภาโว อิทฺตปจฺจยตฺติ ฯ
ภาวติ เจตฺถ อวินา ภาวิตฺถ ปตฺติเหตุโน สตฺวํ ฯ ตถาหิ
อิทฺตปจฺจยสฺสทฺโท ชาติอาทิสฺสู นิรุฬฺโห ฯ ตถจ อิทฺตปจฺจยสฺตฺวํ
อิทฺตปจฺจยโต อณฺณํ นตฺถิ ฯ ยถิ อณฺณํ สฺยา ตํ อวิชฺชมานํ
สฺยา ฯ น หิ สโต* อณฺณํ วิชฺชมานํ โหติ ฯ อถ สตฺวํ สนฺนาม
ยสฺส สโต ภาโว ตํ อสนฺนาม สฺยา ฯ น หิ ตํ สตฺวํ สภาวํ
สตฺวโต อณฺณตฺตา ตสฺมา สโต ภาโว สตฺวณฺติ นิตฺเตโส น
ยฺชฺชติ ฯ น จ สํสมฺพฺนฺเชน อสํ สนฺนาม โหติ ปเลว อสํ-
สมฺพฺนฺเชน ฯ อสติ จ สทิตฺติคฺคหณฺ์ วิปริตฺตคฺคาโหติ น คหณฺโต
สํสฺทฺธิ ฯ สทิสกปฺปนายญจ มาณวกสฺส สฺสึภาโว วิย น อสโต
สํสฺภาวตา ฯ ยสฺมา ปน อิทฺตปจฺจยภาโว ยถาวุตฺตํ สตฺวํ น

๑. ม. สตา.

ปณณามินิทเทศ วรรณนา

อศควั ๑ นาปี ยสฺส ตั สควั ตทสิ ตสฺมา อิทปฺปจฺยภาโว
อิทปฺปจฺยสรูปี สภาวนุตเรหิ วินิวตฺตภาวทสฺสนคฺถิ อิมสฺสายนฺติ
วิเสเสตฺวา อิทปฺปจฺยตฺตติ วุตฺตนฺติ น อิทปฺปจฺยตฺตย ปฏฺิจฺจสมฺป-
ปาทภาว สมฺภโว ๑ ปฏฺิจฺจ สมฺปฺปชฺชติ เอตฺสฺมาติ ปฏฺิจฺจสมฺปปาโทติ
ตสฺสาปี เหตุอตุตฺถภาวโต ชาติอาทิปทานิ เอวมฺว เหตุภาววาทกตฺย
เหตุปฺปชานตา โยเชตพฺพา เหตุปฺปภวานิ เหตุ ปฏฺิจฺจสมฺปปาโทติ
กตฺวา ๑ ตถาหิ ทสฺพลสมฺนฺนาคโต ภิกฺขเว ตถาคโต จตฺตฺหิ
เวสฺสารชฺเชหิ สมฺนฺนาคโต อาสภณฺจํ^๑ ปฏฺิจฺจนาติ ปรีสํสา สีนฺนาทํ
นทติ พุรหฺมจกฺกํ ปวตฺเตติ อิมสฺมี สติ อิทํ โหติ ยาว
เอวมตฺสฺส เกวลสฺส ทฺกขกฺขนฺนชฺสฺส นโรโร โหติ^๒ อเนน
สีนฺนาทสฺสฺเตน ปกาสิโตเอว อตฺโต^๓ ๑ กิ่วาหิ ปนายสมฺโต สตฺถา
กิมกฺขายีติ ปฏฺุเจน อายสมฺตา อสฺสชิตฺเตเรน

เย ชมฺมา เหตุปฺปภวา เตสิ เหตุ ตถาคโต (อาห)

เตสญฺจ โย นโรโร จ เอวํวาหิ มหาสมฺมโณติ^๔

วุตฺโต ๑ เตน วิญฺญายติ เหตุปฺปภวานิ เหตุ ปฏฺิจฺจสมฺปปาโทติ ๑
เสสเมตฺถ วตฺตพฺพิ ปรีโต อาวิภวิสฺสติ ๑

[๑๐๕] ปฏฺิจฺจจาติ ตนฺตํ การณํ นิสฺสาย ๑ สมฺมาติ อวิปรีตํ
อนิจฺจโต อนิจฺจสฺส อุปฺปาโทติ กตฺวา ๑ นิจฺจโต หิ การณโต
ผลสฺส อุปฺปาโท วิปรีโต ๑ เตนหาห ติตฺถย ๑เป๑ นโรโรโรติ ๑

๑. ม. ปฏฺิจฺจสมฺปปาทภาวสมฺภโว. ๒. ม. อาสภํ จานํ. ๓. ส. นิตาน. ๑๖/๒๕ ๑
๔. ปกาสิโต เอวมตฺโต. ๕. วิ. มหาคฺค. ๔/๗๖ ๑

วิสุทธีมคค สวณนาย

อุปปาโท ปณณายตีติ เอว วุตตสงขตลกขณโต อญโย ปจยโต
ขณโตติ เอตถ วุตตปจยตลกขณโต เอโก อากาโร อุปปาโทติ เตส
อธิปปาโย ฯ ย สนุชย เต ชาตืออาทินัน เหวโว ชาตืออาทโยติ
วทนต์ติ ต เตส มติมคคต นัพพตติลกขณวินิมุตตสส ตาทิสสส กสสจ
อภาวโต ฯ เตเนาห ตัน น ยชชตีติ อาทิ ฯ คมภีรณยาสมภวโตติ
คมภีรณัน นยานญจ อสมภวโต ฯ สททภทโตติ สททวินาสโต
สทททาโยคโต ฯ สุตต นตติ ปฏิจจสมุปปาทำ โว ภิกขเว
เทสสสามีตืออาทินัน สุตตปเททือ อุปปาทมคคตสส อปปกาสิตตตตทา ฯ
อยมเว ทือ อตโต เหวจจา ทสสิโต อิทานิปี ทสสิยติ ฯ ต
อุปปาทมคคต ฯ วิหรามิ ตสมี ปจมาภิสมพุททกาเลติ อธิปปาโย ฯ
วิหรามีติ วา กาลวิปลลาเสน วุตต ฯ วิหาสินติ อตโต ฯ

ตตฺรารติ ตสมี ปเทสวิหาร ฯ ปจยการทสสเนนาติ เยนากาเรน
ปจยชรมโม ปจยอุปนุสส ปจโย โหติ โส ปจยการาโร
ปจยภาโว ตสส ทสสเนน ฯ อธิ ปน เวทนानัน ปจยภาโว
อธิปเปโต ฯ เตเนาห มิจจาทิฏฐิปปจยปิ เวทิตนตติอาทิ ฯ
เวทนानันเขว ทือ ปจยัม ปสสนุเตน วุตตวิหาโร ปฏิจจสมุปปาทสส
เอกเทสเมว ปสสโต วิหาโรติ กตฺวา ปเทสวิหารอ ชาโต ฯ อนนต-
นยสมนตปฏจानมนสิการอ ปจมาภิสมพุททวิหารอ ฯ ต ทือ นิปป-
เทสโต ปจยการทสสนนติ เอเก ฯ ปเทสวิหารสุตตวิโรโธ อापชชติ

๑. ส. นิตาน. ๑๖/๒ ฯ

ปณณานูนินิทเทศ วรรณนา

ตสฺส เวทนानํ ปจฺจยชมฺมมนสิการวิภาวนโต ๑ โลกโก สมุเทติ
เอตสฺมาติ โลกสมุทโย อวิชฺชาทิกโก ปจฺจยคโณ น โลกสมุท-
มตฺตํ ๑ เตนานอ อนุโลมปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ ๑ นตฺถิตาติ สพฺพโส
อภาโว นรฺนวยวินาสो อฺจฺเจโทติ อตฺถโ ๑ นตฺถิตาสหจฺรณโต ปน
อฺจฺเจททิกฺกฺจ นตฺถิตาติ อธิปฺเปตา ๑ ปจฺจยानุปรโม ปจฺจยानํ
อวิจฺเจโท ๑ ยถา हि อตฺตเหตุปณฺจกสนฺนิสฺสเยน เอตฺรहि ผลปณฺจกํ
วिय เหตุปณฺจกมฺปิ โหติ เอวํ เอตฺรहि เหตุปณฺจกสนฺนิสฺสเยน आयตี
ผลปณฺจกมฺปิ ภูวิสฺสติ ๑ เตนานอ ปจฺจยानุปรमे ผลานุปรมโตติ ๑
ตํ คมฺภีรตฺตํ อฺปฺปาทมตฺเต นตฺถิ อสภาวชมฺมตฺตา ๑ เอกตฺตनยา-
ทโย นยา สภาวชมฺเมสุ ลพฺกमानกา อฺปฺปาทมตฺเต กถญฺจिปี น
ลพฺกเยยฺยุนฺติ อาห นยจตฺกกํ อฺปฺปาทมตฺเต นตฺถิติ ๑

[๑๑๐] สมานे กตฺตริตฺติ เอกสฺมีเยว กตฺตรि อฺปฺปชฺชนกิริยาย
โย กตฺตา ตสฺมีเยว ปจฺจยनกิริยาย จ กตฺตฺกฺกฺเตติ อตฺถโ ๑ ยถา
นฺหาตฺวา ภูณฺชติ ภูตฺวา สยตีติ ๑ ปฺพพฺกालेติ อิทฺยจ ตฺวา-
สทฺทนฺदानํ ปทานํ เยภฺยเยน ปฺริมกालกิริยาย ทิปนโต วุตฺตํ น อิท
ปฏิจฺจสทฺทสฺส ปฺริมกालตฺถตฺตา ๑ เอวํ हि จกฺขุ ปฏิจฺจาติ นิสฺสสน-
วจฺนํ นิสฺสสิตพฺเพน สฺสสนฺเทยฺย ๑ อถวา กามญฺเจตฺถ อฺภินฺนํ
กิริยานํ สมกालตา อฺปฺปชฺชนกิริยาย ปฺพเพ ปจฺจยนกิริยาย อสม-
ภวโต ตถापि ผลกิริยาย เหตุกิริยา ปฺริมกาลา วิย วัหริตฺตํ
ยฺตุตฺตา ๑ เอวเมตฺถ เหตุผลวาวุจฺจानํ สุปากฺกํ โหตีติ อฺปฺจารสิทฺธํ
๑. นินฺรนวยวินาสตี มณฺเ. ๒. ลพฺกमानโต. ๓. ม. ปฺริมกาโล วิย.

วิสุทธีมคค ส้วณนาย

ปริมกาลี คเหตุว วุตติ ปุพพกาลีติ ฯ อตฺถสิทฺธิโรติ วากฺยตฺถ-
ปฏิวิญญตฺติโกโร ฯ ปฏิจฺจสมฺปปาโทติ หิ เอตฺถ วากฺยตฺถวโปโธ
อิธ อตฺถสิทฺธิโรติ อธิปฺเปโต ฯ ปยุชฺชมานโน ปฏิจฺจสทฺโท อุปฺปาท-
สทฺเทน วุจฺจมานสฺส สมนสฺส กตฺตุ อภวโตติ ปทํ อานตฺวา โยเช-
ตพฺพํ ฯ อยฺยเหตุถ อตฺถโถ จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รุเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุ-
วิญญานนฺติอาทิสฺส ปจฺจยฺนกิริยาย อุปฺปชฺชนกิริยาย จ วิญญานเมว
กตฺตาติ สมนกตฺตุกตา ลพฺภติ ฯ ปฏิจฺจสมฺปปาโทติ เอตฺถ ปน
อุปฺปาทสทฺทสฺส ภวสวณตฺวา กิริยว วุตฺตาติ สมนกตฺตุลกฺขโณ
สทฺทปฺปโยโก น สมภวตีติ ฯ เตนนท สทฺทเกทํ กจฺจตีติ ฯ
อปสทฺทปฺปโยโก โหตีติ อตฺถโถ ฯ น เจตฺถ ปราวรโยโก^๑ อุปฺปตฺวา
นทํ ปพฺพโต อตฺถกมฺม ปพฺพตํ นทิตฺวาทิสฺส วิย นนปี ลกฺขณ-
เหตุอาทิตฺปโยโก สิทํ ทิสฺวา ภยํ โหติ ฆตํ ปิตฺวา พลํ ชยเต
ชนฺติ กตฺวา ทณฺโฑ ปติโตติอาทิสฺส วิย ฯ เนเวตฺถ สทฺทเกโท ฯ
น หิ หตฺถตฺถเล อามลํ วิย สพฺพญฺเยยฺย ปจฺจกฺขํ กตฺวา จิตานํ
มเหสีนํ วจฺเน อกฺขรจฺินตฺกานํ วิปฺปลาโป อวสฺรํ ลพฺภติ ฯ ลภตฺ
วากฺยตฺถเนน สทฺทสิทฺธิโรติ นฺหาตฺวา कमํ ภูตฺวา สยฺนนฺติอาทิสฺส
วิยติ ฯ เอวมฺปิ น จ กิณฺจ อตฺถํ สวเรติ ฯ ยทิตฺปี ปจฺจเจกํ ปทตฺโถ
ลพฺภติ วากฺยตฺถโถ ปน น ยุชฺชติ ตสฺมา ทสทาพิมาทิวากฺยานิ
วिय อสมฺพนฺชตฺถตฺย นีรตฺถกํ โหตีติ อธิปฺปาโย ฯ นามปเท
วุตฺเต อุปฺปยฺตฺตานปี อตฺถิ โหติ วิชฺชตีติ เอวรฺูปานิ กิริยาปทานิ
๑. ม. ภวสวณตฺย. ๒. ม. ปราวรโยโก.

ปลยณณณณณณณณณณณณ

อานนควา สมพนุชิตพพานิติ ฉาย สนนุชยาห โหติสทฺเทน สทฺธี
โยชยิสสามาติ ฯ

อิเมสุติ ยถาวุคฺเตสุ เทสนาปฏิณฺญาปุจฺจนานิกมนวเสน วุคฺเตสุ
ปฏิจฺจสมุปรฺปาทปเทสุ ฯ นิทฺตสนมคฺตณเจตฺติ ฯ อณฺเณสุปิ ปฏิจฺจ-
สมุปรฺปาทเมว สาทฺฐกํ โยนิโส มนสิกรโรติ ฯ ยทิทํ อิทฺตปฺปจฺจยตา
ปฏิจฺจสมุปรฺปาโท ฯ คมฺภีโร ฉาย อานนฺท ปฏิจฺจสมุปรฺปาโทติ
เอวมาทิสฺสุปิ เอเคนปิ สทฺธี โหติสทฺโท สมพนุชํ น กจฺจติ โยคํ น
กจฺจติ ตถา สมพนุชวเสน อวุคฺตตตฺตา ฯ น จ อูปรฺปาโท โหติตี
อิทํ อสภวณมคฺตตา อูปรฺปาทสฺส นิพฺพตฺติลกฺขณายคํ สนนุชยา
วุคฺตํ ฯ ยถา हि วินาสสฺส วินาโส นคฺติ เอวํ อูปรฺปาทสฺส วินาโส
วีย อูปรฺปาโทปิ นคฺติ ฯ ยทิ สียา เยน อูปรฺปาเทน อูปรฺปาโท
อูปรฺปาทวา โสปิ อูปรฺปาทวาติ อนนฺวภูจฺจณเมว อาปชฺเชยฺยาติ วุคฺโต-
วายนคฺโต ฯ เตนาห สเจ เหยยฺยาติอาทิ ฯ ยทิ เอวํ กถํ สมฺมทโย
โหติตี ฯ นาย โทโส นิพฺพตฺติยา อนธิปฺเปตตตฺตา ฯ เอวํ ทุกฺขก-
ขนฺธสฺส สมฺมทโย ปาตุภาโว สมฺภวตีติ อัยฺ เหตุถ อคฺโต ฯ อิธ
ปน ปฏิจฺจสมุปรฺปาโท โหติตี ตสฺส อคฺติภาวโจทฺหนาติ กควา โหติ
ชายตีติ นิพฺพตฺติโจทฺหนา กตา สียาติ อธิปฺปาเณน วุคฺตํ น อูปรฺปาโท
โหติตี ฯ อิเมสํ สงฺขาราทีนํ ปจฺจยา อิทฺตปฺปจฺจยา อวิชฺชาทโยเตสํ
ภาโว อิทฺตปฺปจฺจยตา ฯ โโก ปน โส ภาโวติ อาห ภาโว จ
นามาติอาทิ ฯ ตสฺสคฺโต เยนากาเรน อวิชฺชาทโย สงฺขาราทิ-

วิสุทธีมคฺค สัณฺณาย

ปาดุภาวเหตุ โหนฺติ ตสฺมี อวิชชาทีนํ ปวตฺตฺติอาการวิเสเส สงฺขาร-
วิเสเส* ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ อัย สมณฺณตฺติ ฯ เตสํ วาทินํ ฯ ตํ
มณฺณนํ ฯ เหตุวจนโตติ เหตุภาววจนโต ฯ

[๑๑๑] เอตฺถตฺติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทปเท ฯ สมุปฺปาทปธานวจน-
วิญญฺเยโย สสฺตฺติโก เหตุ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ อวิปริตฺติ อตฺถิ อชา-
นฺนฺตํ อณฺณตฺถ สมุปฺปาทสทฺทสฺส ภาวสาธนสฺส ทสฺสนโต ตถา
อิชาปี พุณฺณจฉายาย อูปฺปาโทเววํ วุตฺโต น เหตุติ ยา สณฺณ
อูปฺปชฺชติ สา อิมสฺส ปฏิจฺจสมุปฺปาทปทสฺส เอวํ อิทานิ วุจฺจ-
มานากาเรน อตฺถิ กเหตุวา วุปฺสเมตฺตพฺพา วินฺนเตตฺตพฺพา ฯ

เทวธาติ คากาย อัย สงฺเขปฺตฺโต ยสฺมา อตฺตโน ปจฺจย-
วเสน ปวตฺเต ปจฺจยูปฺปนฺนธมฺมสมฺมเห ปจฺเจตฺตพฺโตะ ปฏิจฺจ โจ จ
โส สห อูปฺปชฺชนโต สมุปฺปาโท จ ปฏิจฺจ วา การณสามคฺคิ
อปจฺจกฺขาย สห อูปฺปชฺชนโตเอวติ จ เอวํ เทวธาปฏิจฺจ-
สมุปฺปาโทติ อิํ วณฺณํ อิจฺฉิตฺตพฺพํ ตสฺมา ตสฺส ปจฺจยธมฺโมปี
ผลูปฺจาเรน ปฏิจฺจสมุปฺปาโท อิจฺเจว วุตฺโตติ ฯ

ปจฺจยตายติ ปจฺจยสมฺมโต ฯ ปวตฺโตติ นิพฺพตฺโต ฯ ธมฺม-
สมฺมโตติ ปจฺจยูปฺปนฺนธมฺมปฺปฺลฺโย ฯ ปฏฺยมาโนติ ฅานคฺคิยา เปจฺจ
อภิมฺขํ อูปฺเปยฺยมาโน* อภิสมฺยมาโนติ อตฺถิ โย ฯ หิตาย สุขาย จาติ
โลกุตฺตรหิตาย เจว โลกุตฺตรสุขาย จ ฯ สห อูปฺปชฺชติ เอเกกสฺส
กทาจีปี อูปฺปตฺตฺติยา อภาวโต ฯ สมฺมา อูปฺปชฺชติ อเหตุโต

๑. ม. วิกาเร. ๒. ม. ปตฺติยมาโนติ ฅานคฺคิยา อภิมฺขํ อูปฺเปยฺยมาโน.

ปณณามุณินิทเทศ วณณนา

วิสมเหตุโต จ อนุปปชชนโต ๑

[๑๑๒] สห อุปฺปชชตีติ เอกชณฺ อูปฺปชชติ อนุตมโส อฏฺจนฺนํ
ชมนานํ อูปฺปชชชนโต ๑ น ปจฺจกฺขายาติ อูปฺปฏฺกฺกฺขิปิตฺวา อตฺตโน
ปจฺจยภูตชมนสมฺทาเยน เกนจิ น วินาติ อตฺโต ๑ ตสฺสชาติ ยวายํ
ปฏฺิจฺจสมฺปฺปาโทติ วุตฺโต ปจฺจยูปฺปนฺนชมนสมฺโห ตสฺส อัย
อวิชฺชาทิกโก เหตุสมฺโห ๑ ตปฺปจฺจยตฺตชาติเอเตน ปฏฺิจฺจสมฺปฺปาท-
ปจฺจเยน ปฏฺิจฺจสมฺปฺปาทสมณฺณาติ ทสฺเสติ ๑ เตนาห ยถา
โลเกติอาทิ ๑ ยถา हि โลเก ปิตฺตํ มธิลํ สุรรา ทธิตฺปฺลํ ชโร
เสมฺโห कुपो आयु ฆตฺนฺติ จ ปจฺจโย ผลโวหารेन วุจฺจติ เอव
ผลูปจารेन ปฏฺิจฺจสมฺปฺปาโท วุตฺโตติ เวทิตฺโพ ๑

ปฏฺิจฺจสทฺเทน ปฏฺิสทฺโท อภิมุขญฺโจะ อิจฺจสทฺโท กम्मญฺโจะติ
ทสฺเสนฺโต อาห ปฏฺิมุขมิโตติ ๑ กสฺส ปน ปฏฺิมุขํ เกน वा
อิโต โโก वा อิโตติ โจทฺนตฺตเย ปจฺจิมํ วิสฺสชฺเชนฺโต เหตุสมฺโหติ
อาห ๑ ตสฺมี हि วิสฺสญฺเจ เหตุสมฺโห นาม ปจฺจยสามกฺคีติ ตตฺถ
อณฺณมณฺณสฺส ปฏฺิมุขํ อณฺณมณฺณเณว จ อิโตติ วิสฺสญฺโจะวามตฺโต
โหติติ ๑ สหิตฺเตติ สมฺทิตฺเต อวินิพฺยุตฺเต ๑ โสติ เหตุสมฺโห ๑ สมฺปฺปาโท
อิติ วุตฺโตติ โยชนา ๑

ปาตฺถกาเวยาติ อูปฺปาทาย ๑ กามํ ปาลิยํ อวิชฺชาปจฺจยา
สฺงฺขาราติ อวิชฺชาว ปจฺจยภาเวน วุตฺตา ตถาปี น อวิชฺชาเอกาว
ปจฺจโย โหติ อถโข สหชาตชมนมวตฺถุอารมฺมณาทโย โยนิโสมนสิ-
๑. ม. มถิตฺ.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

การาทโย ตณฺหุปาทนํทโย จ ฐมมํยถารหํ สงฺขารูปปาทเน
อวิขุขํย สหการิการณํ โหนฺตึยเว ๑ เอวํ สงฺขาราทโยปี วิญญานา-
ทึนฺนตึ อห อวิขุขาทเอเกกเหตุสึเสน นึทฎุทฎุโ จ เหตุสมุโหติ ๑
สํารณผลนึปฺพาทกฏฺเจนาติ ตํสมุหปรึยาปนฺนํนํ เหตุฐมมํนํ
สํารณสฺส ผลสฺส นึพฺพตฺตกภํวณ ๑ อเวกถลฏฺเจนาติ อนฺนภํวณ ๑
ตสฺมี หึ เหตุสมุเห เอกจฺจาสํารณญเจตํ ผลํ เอกจฺเจหเว จ
นึพฺพตฺเตตพฺพํ สึยา ๑ สพฺเพถํ เตถํ ปจฺจยฐมมํนํ อญฺณมญฺณ-
เปกขํ ตฎึติ ปฏึมุขกมณํภํวโถ ปฏึจฺจตุโถ น ปรีปฺรูยฺยํติ ๑
สํมคฺคึองกนฺนตึ ปจฺจยสํมคฺคึยา องกฏฺตํนํ สมุหึนฺนตึ อตฺโถ ๑
นึทฐารณ เจตํ สํมวจฺนํ ๑ ผลฐมมํนํ สหิตตํ นํม วิสฺสุ อภํว
น เหตุฐมมํนํ วึย อญฺณมญฺณเปกขํติ อห อญฺณมญฺณํ อวึนึพ-
โภกวุตฺตึฐมเมตึ ๑ อวึนึพโภกคฺคฺคหณญเจตฺถ ฐปฐมมํนํมปี
สงฺกณฺหนตฺถํ ๑ อญฺณถํ สมฺปยุตฺตฐมเมตึ วุจฺเจยฺย ๑

ปจฺจยตํติ อยํ อวิขุขาทึโก ปจฺจยสมุโห ๑ อญฺโณญญนฺตึ
อญฺณมญฺณํ ๑ ปฏึจฺจจํติ นึสฺสาย สหการิการณํ ลทฺฐา ๑ สมนฺตึ
อวิสมํ อเวกถเลน ๑ สหํติ เอกชฺณํ ๑ ฐมเมตึ อตฺตโน ปจฺจยปฺ-
ปนฺนฐมเม ๑ ยสฺมา อูปฺปาเทตึ ตโตปี ตสฺมาปี ๑ เอวํ ปฏึจฺจสมฺป-
ปํทอติ มุณึนํ ภควตํ ภํสึตํติ โยชนํ ๑ น อปฏึจฺจ ปฏึจฺจ-
วํติ อวฐารณตฺถํ ทสฺเสนฺโต คํถํย เอวภํวโร ลุตฺตนึทฎุทฎุโจติ
ทสฺเสตึ ๑ เอเกกเทสฺนตึ ผลสมุทํยสฺส เอกเทเสกเทถํ ภํคสึตึ

๑. ม. สพฺพตฺถ ปจฺจยสมุโห.

ปณณามินิทุเทศ วรรณนา

อตุโธ ๑ ปุพฺพปาปรภาเวนาคี ปฏิปาทิยา ๑ สพฺพเมตฺ รุปารูป-
กลาปฺปาทนํ สนุชาย วุตฺตํ ๑ อตุถานุสสารโวหารกฺุสเสนาตี ปรมตฺล-
ชฺมมานุคตโวหารนิปฺเณน ๑

[๑๑๓] ปฺริเมน ปเทนาตี โยชนา ๑ สสุตตาทินนฺตี สสุตตภาวา-
ทินํ สสุตตวาทาทินํ วา ๑ สสุตตสหจริตา หี วาทาปี สสุตตาทโยตี
วฺจฺจนฺตี ยถา ทฺกฺุชเทศนา ทฺกฺุชนฺตี ๑ อฺุจฺเจทาทีตี เอตุถาปี เอเสว
นโย ๑ วิฆาโต วินาโส ปทานนฺตี อตุโธ ๑ ฉาโยตี อนฺตทฺวย-
วิริหิตา มชฺฌิมา ปฏฺิปปตฺตี ๑

ปวตฺติชฺมมานนฺตี ปวตฺติชฺฌิตานํ ชฺมมานํ กิเลสวฏฺฏาทินนฺตี
อตุโธ ๑ สสุตโต อตุตา จ โลโก จาคีอาทินยปฺวตฺโต สสุตต-
วาโท ๑ นตฺถิ เหตุ นตฺถิ ปจฺจโย สตุตฺตานํ สงฺกิเลสายาคีอาทิ-
นยปฺวตฺโต อเหตุวาโท ๑ ปกคิอณฺุกาลาทิวเสน โลโก ปวตฺตตีตี -
เอวมปวตฺโต วิสมเหตุวาโท ๑ อิสฺสรปฺริสฺปชาปตีวาทา วสวตฺติ-
วาทา ๑ อเหตุวาทกฺุคฺคหณฺเณนฺว เจตฺถ สภาวนิยตฺติยทิจฺฉาวาทานมฺปิ
สงฺคโห ทฺกฺุชพฺโพ ๑ เกจิ ปน จกฺุชฺเวย จกฺุชฺสฺส การณนฺตี
เอวมาทิกิ วิสมเหตุวาโท ๑ อิสฺสราทิวาทอเหตุวาทนฺโตคฺโร ๑
สภาเวเนว ชฺมมา ปวตฺตนฺตีตี วาโท วสวตฺติวาโทตี วทนฺตี ๑ กิ หี
ปจฺจยสามคฺคิยา ปโยชนนฺตี อธิปฺปาโย ๑ สมฺปฺปาทปเทน ปรีทึปีโต
โหตีตี โยชนา ๑ ปรีทึปนฺสฺส ปน อวิปรีตการณํ ทสฺเสตฺตุ ปจฺจยสามคฺคิย
ชฺมมานํ อฺุปฺปตฺตีโตตี วุตฺตํ ๑ วิหตาคี อพฺภาหตา ๑ ปฺริมปฺริม-

วิสุทธีมคค์ ลัทธิคุณนัย

ปจยวเสนาติ อิมินา อวิเจทวเสน ปวตฺตมานํ อจฺเจททญฺญินิวตฺตกํ
เหตุผลปฺปนุชฺ ทสฺเสติ ฯ เตนานห กุโธ อจฺเจโทติ ฯ อจฺเจท-
ภาวถเนเนว* เจตฺถ อจฺเจทวาทสฺสาปี อภาวํ ทสฺเสตฺติ ทญฺญพฺพิ ฯ
ตสฺสา ตสฺสา ปจฺยสามคฺคิยาติ ตสฺมี ตสฺมี เหตุปจฺยสมวาเย ฯ
สนฺตตี อวิจฺฉินฺทิตฺวาติ เหตุผลปฺปนุชฺสงฺขาตสฺส สนฺตानสฺส อวิจ-
ฉินฺทเนน ฯ เตสฺ เตสฺ ปจฺยปฺปนุชฺมมานํ สมภวโต อฺปฺปชฺชนโต
สสฺสจฺเจทสงฺขาตํ อนตฺทวํ อนฺนคฺมม ยถาสกํ ปจฺยเยหิ อนฺนรฺป-
ผลปฺปตฺติ อิช มชฺฉิมปฺปาทิ* อชิปฺเปตา ฯ กมฺมวฏฺฏสฺส วิปาก-
วฏฺฏสฺส จ ภินฺนสภาวตฺตา ภินฺนกาลตฺตา จ โส กโรติ โส ปฏฺิ-
ลัเวเทตฺติ วาทปฺปหานํ ฯ กุสลากุสลกฺขนุชฺปวตฺตियํ หิ การกโวหาโร
วิปากกฺขนุชฺปวตฺตियํ เวทกโวหาโรติ ฯ ยสฺมี สนฺตाने กมฺมํ นิพฺพตฺตํ
ตฺตเถว ตสฺส ผลสฺส นิพฺพตฺตนโต อญฺโฆ กโรติ อญฺโฆ ปฏฺิสเว-
เทตฺติ วาทปฺปหานํ ฯ น หิ กตสฺส วินาสो อกตสฺส วา อพฺภาคโม
อตุลฺลิ ฯ อิตฺถิปฺริสชาติ โวหารเนน ชนปฺทนิรฺตฺติ ฯ ตตฺถ ยสฺมา ปณฺหิตาปี
โลเก ปญฺจกฺขนุชฺ อานนฺตุ นามรฺูปํ อากจฺจตฺตติ อวตฺวา อิตฺถิปฺริส-
เศวว โวหรนฺติ ตสฺมา อิตฺถิเอวามิ ปฺริสเอวามนฺติ อปฺริณฺญาต-
วตฺตูกานํ โหติ อภินฺนิเวโส ฯ วิทฺทสฺสโน ปน ปฏฺิจฺจสมฺปฺปาทํ ชานน-
ตสฺส ตถา ตถา ปวตฺตมานเน ชมฺเม อฺปาทาย ปณฺยตฺติมตฺตโต ตตฺถ
ปฺรมตฺถโต น อภินฺนิเวโสติ อาห ชนปฺทนิรฺตฺติยา อนภินฺนิเวโสติ ฯ
สมณฺญายาติ โลกสมณฺญาย ฯ อนตฺทิวานนฺติ อนตฺทิกมฺนํ ฯ

๑. ม. อจฺเจทวาทภาวถเนเนว. ๒. ม. มชฺฉิมปฺปาทิ. เอวมฺปฺริปี.

ปณฺณามินิทฺเตส วณฺณนา

สตฺโตติ หิ วุตฺเต โโก เอตฺถ สตฺโต ก็ รูปํ อุทาทุ เวทนา-
ทโยติ วิภาคํ อกฺตฺวา โลกสมณฺณวเสเนว โลกิเยหิ วีย โลกิโย
อตุโธ สมณฺณํ อวิลงฺฆนฺเตน โวหริตฺพุทฺโธ ฯ อปฺโร นโย ฯ ปจฺเจตฺต-
มรหฺตีติ ปฏฺิจฺโจ ฯ โย หิ นํ ปจฺเจติ อภิสเมติ ตสฺส อจฺจนฺตเมว
ทุกฺขวูปสฺมาย สํวตฺตติ ฯ สมฺมา สห จ อุปฺปาเทตีติ สมฺปฺปาโท ฯ
ปจฺจยชฺรมฺโม หิ อตฺตโน ผลํ อุปฺปาเทนฺโต สมฺปฺณฺณเมว อุปฺปา-
เทติ น วิกัลป์ ฯ เย จ ชฺรมฺเม อุปฺปาเทติ เต สพุเพ สหฺเว อุปฺปา-
เทติ น เอเกกํ ฯ อิติ ปฏฺิจฺโจ จ โส สมฺปฺปาโท จาติ ปฏฺิจฺจ-
สมฺปฺปาโท ฯ อถฺวา ปฏฺิจฺจ ปฏฺิมุขํ อิตฺฺวา การณฺสามคฺคิ
อปฺปฏฺิจฺจิปิตฺฺวา สหิตฺเต อุปฺปาเทตีติ ปฏฺิจฺจสมฺปฺปาโท ฯ ปฏฺิมุขกมฺนณฺจ
ปจฺจยสฺส การณฺสามคฺคิยา องฺกภาเวน ผลสฺส อุปฺปาทนเมว ฯ
อปฺปฏฺิจฺจิปิตฺฺวาติ จ น วินา ตาย การณฺสามคฺคิยา องฺกภาวํ
อคนฺตฺวา สยเมว น อุปฺปาเทตีติ อตุโธ ฯ เอเตน การณฺพหฺตฺวา
ทสฺสิตฺตา ฯ สหิตฺเตติ อิมินา ปจฺจยฺอุปฺนฺนชฺรมฺมพหฺตฺวา ฯ อุภเยนาปี
เอกํ น เอกโตติอาทินา ปฺรโต วุจฺจมาโน สาสนฺนโย ทิปฺโต โหติ ฯ
อถฺวา ปฏฺิจฺจ ปจฺเจตฺตพฺพิ ปจฺจยํ ปฏฺิกนฺตฺวา น วินา เตน
สมฺพฺนฺรชฺส อุปฺปาโท ปฏฺิจฺจสมฺปฺปาโท ฯ ปฏฺิจฺจสมฺปฺปาโทติ เจตฺถ
สมฺปฺปาทปฺธานวจนฺวิญฺญเญโย สสฺตฺติโก เหตุติ เวทิตฺพุทฺโธ ฯ

ตฺตฺถ ปฏฺิจฺจจาติ วุตฺเต ก็ ปฏฺิจฺจจาติ วตฺตพฺพนฺติ อหา ปจฺเจ-
ตฺตพฺพนฺติ ฯ โส จ ปจฺจยชฺรมฺโมติ กตฺวา วุตฺตํ ปจฺจยนฺติ ฯ อิทานิ

วิสุทธีมคคส์วณณนาย

ปฏิจจสททสส อตถมาห ปฏิคนุตวาติ ฯ การณสส สภาเวน
ตปปฏิลาภคตียา ปตฺวา ฯ กถิ ฯ น วินา เตน สติเอว ตสฺมี
ตสฺส จ [๑] อุปฺปาทโตเอว น อณฺณตา ฯ อสติ นิโรธโต จาติ อัย
ปจฺจยญฺจิติ ปฏิจจสททสส อตฺโถ ฯ เตนายิ ปฏิจจสทฺโท ยถา
อิมสฺมี สติ อิมสฺส อุปฺปาทาติ เอเต สทฺทา ภูมฺมนิสฺสกกวจน-
โชตนิเยน อิทฺสทฺทวจนียสฺส เหตุมโต เหตุอายตฺตภาเวน ภาวฺอุปฺปาตฺตตร-
กิริยาเปกฺเขน ยา ยสฺส* ตทายตฺตตา ตาย สมตฺถตตาย เหตุ
วทฺนติ เอวํ กนฺตฺวา สทฺททฺตรวจนียเยน ตํวิญญฺเยยฺยสฺเสว ปจฺจย-
กิริยากตฺตฺเหตุมโต เหตุปจฺจเยน เหตุอายตฺตภาเวน สมฺอุปฺปาตฺตตร-
กิริยาเปกฺเขน ยา ยสฺส* ตทายตฺตตา ตาย สมตฺถตตาย เหตุมาห ฯ
เอวณจ กตฺวา อวิชฺชา ปฏิจจ สงฺขารา ปฏิจจสมฺปฺปนฺนาติอาทิ
สงฺขารปฺปิฏเก วุตฺติ ฯ สมตฺถตตา เจตฺถ นิทานาทิภาโว ฯ โส จ
ตทวินา ภาวิฬิ ปติ สตฺวเมว ฯ สมฺพนฺนุสฺสาคิ จ สํโยชนานุรูปตา-
วเสน ชาติอาทิชา สมฺพนฺนุสฺส ชรามรณาทิปจฺจยฺอุปฺปนฺนสฺส ฯ อุปฺปา-
โทติ อุปฺปชฺชนํ ฯ ยทิ เอวํ กถิ ปฏิจจสทฺทปฺปโยโค นนฺุ สมาน-
กตฺตฺกานํ ปุพฺพกาเล อิทฺธิโส สทฺทปฺปโยโคติ ภูตฺวา กจฺจติ กสิตฺวา
วปฺปตีติอาทิสฺส* ฯ สจฺจเมตฺติ ฯ ตมฺปนฺนํ เยญฺยวเสน ทญฺฐพฺพิ สมานา-
ปรกาเล อสมานกตฺตฺเก จ ทสฺสนโต ฯ สมานกาเล ตาว

อนฺธการิ นินฺนุตฺวาน อุทิตายิ ทิวากโร

วณฺณปญฺญาภาเสติ โอภาเสตฺวา สมฺคฺคโตติ

๑. ม. ผลสฺส. ๒-๒. ม. ยายสฺส ๓. ม. วปตีติ.

ปณณามินิทเทศ วณณนา

อุทาหรณั ๑ เกจิ ปน มุขั พุยาปาทย* สยติ อุกุขินิ ปรวิตเตตวา

สยตีติ อุทาหรนุติ ๑ อปรเ นิสชช อธิเต จตวา กเถตีติ ๑

ตตถ พุยาปาทนปรวิตตุนตตรกาลว นาปาทุปสมลกขณา สยน-
กิริยาน ลกขียติ* ๑ นิสชช อธิเต จตวา กเถตีติ จ สมานกาลตยปี
อชณนถนเนหิ ปุพเพปี นิสชชฏจณานานิ โหนตีติ สกกา ปุพพุตตร-
กาลตา สมภาเวตุ ตสฺมา ปริมาณิเยว อุทาหรณานิ ยุตตานิ ๑
อุทยสมกาลเมว หิ ตนฺนินิวตตนิยนิวตตนนุติ ๑ อปรกาเล ทวารั
อวาริตวา ปวิสติ อวาริตวา นิกขมตีติ ๑ เกจิ ปน ถกจจ* ปติโต
ทณฺโหติ อุทาหรนุติ ๑ อภิฆาตภูตสทสาตย ปน อภิฆาตชสททสฺส
สมานกาลตา เอตถ ลพภติ ตสฺมา อธิธาปี ปริมาณิเยว อุทาหรณานิ
ยุตตานิ ๑ ปริมตวจนิจฺจาวเสเนว ปน ลกขณเหตุกิริยานั ลกขณ-
เหตุภาววจนิจฺจวติ ลกขณภาวโต ปริมกาโล อิจฺเจว นินฺหตุวานาติ
สททสฺสทฺธิ อิจฺฉิตา ๑ เอวญจ ปจฺจยนกิริยา สมุปฺปชชนกิริยาย
ปฺริมิทวาทิ ปฏิจฺจสททสฺสทฺธิ ๑ ตตถ ยุตตํ ปจฺจกฺขโต กตฺตุ
ทสฺสนโต อธิ ปน ตทภาวโต น ยุตตนุติ เจ ๑ นายั โทโส ๑
อธิธาปี อนุมานโต สิทฺโธ ๑ ชรามรณาทิกโก กตฺตา อตฺเถว ญตฺวา
กิริยโตวยนุติ เอวมาทิปฺปโยคทสฺสนโต อวสฺสั อนุมิมมาเนน กตฺตุนา
อิตฺติโส สททปฺปโยโค อิจฺฉิตพฺโพ ๑ อสมานเน ปน กตฺตริ ปีสางั
ทิสฺวา ภยั โหติ ปณฺณาย จสฺส ทิสฺวา อาสวา ปริกฺขินา โหนตีติ
เอวมาทิ เวทิตพฺพั ๑ ยถา จ ตตถ ปีสางทสฺสนาทิ ปฺริสพฺยาปาโร
๑. ม. พุยาทาย. ๒. ม. พุยาทานปรวิตตุนตตรกาลภาวิสยนทสฺสนกิริยาเปกฺขา
ปุพพุตตรกาลตา อตฺถิ สวา จ เกทานุปลกขณา เกหิจิ น ลกขียติ. ๓. ชกฺกจฺจวติ มณฺเณ.

วิสุทธีมคค สวณณนาย

เอวมิธาปี ปจฺจนํ ปจฺจยพฺยาปาโร อตฺตโน ผลุปฺปาทํ ฯ ตณฺจ
สตฺวสมฺปฺปาโทวาทิ ปจฺจเย สติ ปจฺจยสฺส อุปฺปาทาทิ ปจฺจยนสฺส
สมฺปฺปาทเหตุตายน คมโก สมานสฺส กตฺตุ อภาเวปี ปฏฺิจฺจสทฺโท สิทฺุโธติ
เวทิตพฺุโพ ฯ ยทิ ปฏฺิจฺจ สมฺพนฺุสฺส อุปฺปาโท ปฏฺิจฺจสมฺปฺปาโท ฯ
กถํ ปจฺจโย ปฏฺิจฺจสมฺปฺปาโทติ ฯ เหฏฺุจา วิจาริโตวายนฺุโต ฯ

อปิจ โยยํ สมฺปฺปาทสทฺทวิภาวิตานํ ปจฺจยุปฺปนฺานํ ปฏฺิจฺจ-
สทฺทวิภาวิต สสตฺติโก เหตุ อธิปฺเปโต ตสฺส สมฺปฺปาทาภิมุขตายน
ปฺชานวณฺวิญญฺเยยสภาวตฺตา ตถา วุตฺโตติ ฯ กิมนฺ การณํ
สมฺปฺปาทปฺชานนฺ วณนฺ สมฺปฺปาทสฺส เหตุ เวทิตพฺุโพ น ปน
สเหตุโก สมฺปฺปาโทเอวาทิ ฯ วุจฺเจเต ฯ ทิฏฺุจสฺส ทฺุภฺุสฺส โย
ปจฺจโย ปจฺจยนิทฺุเทเสน ตสฺส วิภาวิตตฺตา ฯ กถํ ฯ ยถาห ฯ
อิทฺ ภิกฺุขเว ภิกฺุขุ ปริวีรมฺสมาโน ปริวีรมฺสติ ยํ โข อิทํ อนนฺกวิธํ
นํานปฺปการํ ทฺุภฺุขํ โลกํ อุปฺปชฺุชติ ชรามรณํ อิทํ นฺุโข ทฺุภฺุขํ
กนิทานํ กิสมฺุทฺยํ กิชาตํ กิปภวํ กิสฺุมี นฺุโข สติ ชรามรณํ โหติ
กิสฺุมี อสติ ชรามรณํ น โหติตีติ โส ปริวีรมฺสมาโน เอวํ ปชานาติ
ยํ โข อิทํ ฯเปฯ อิทํ โข ทฺุภฺุขํ ชาตินิทานมิจฺจาทินา ทิฏฺุจสฺส
ทฺุภฺุขสฺส นิตานํ ปริวีรมฺสฺสฺสฺเต วุตฺติ ฯ ตํ ปชานนญจ นิตานมฺปิ
วิญญาตพฺุพฺุนฺุติ ฯ ยถา จาห ฯ ปฺุพฺุเพ เม ภิกฺุขเว สมฺโพธา
อนนฺิสมฺุทฺุทฺุสฺส โพธิสฺตฺตฺุสฺเสว สโต เอตทโหสิ กิจฺุณํ วตฺายํ โลกโก
๑. ส. นิตาน. ๑๖/๕๗.

ปณณามินิทุเทส วณณนา

อาปนุโน ชายติ จ ชียติ จ มียติ จ จวติ จ อุปปชชติ จ อถ

จ ปณิมสฺส ทฺกฺขสฺส นิสฺสรณํ นปฺปชานาติ ชรามรณสฺส ฯ กุทาสฺส

นามิมสฺส ทฺกฺขสฺส นิสฺสรณํ ปณฺณายิสฺสติ ชรามรณสฺสตาติ ฯเปฯ ตสฺส

เม ภิกฺขเว โยนิโตมนสิการา อหุ ปณฺณาย อภิสมโย ขาติยา โข

สฺติ ชรามรณํ โหติ ขาติปจฺจยา ชรามรณนฺตืออาทินา* ทิฏฺฐสฺส

ทฺกฺขสฺส ปจฺจยวิมฺสาภิสมยา วุตฺตา ฯ ปจฺจโย หิ ฅาตพฺโพ ฯ

ตทภิสมยายตฺตลฺลจ ทฺกฺขนิสฺสรณํ ปชานนฺนฺติ โย จ ฅาตพฺโพ โส

ปเวทตพฺโพติ ปฏฺิจจสมฺปฺปาตสทฺโทยํ ยทฺธิํ สมฺปฺปาตสทฺทวิภา-

วิตฺ ทิฏฺฐิํ ทฺกฺขํ ตํ ปจฺจยํ ปฏฺิจฺเจว น อณฺณตาติ เอวํ ปจฺจย-

วิภาวนตฺถํ วุจฺจติ ฯ ภวติ หิ ฅาตุํ ปเวทตฺลฺลจ อิจฺฉิตภาเว

ปชานสฺสาปี เกนจิ วิเสเสน ฅาตพฺพตฺตาย อปฺปชานภาเว

นิตฺเตโส ฯ ยถา โโก โสตาปนุโน ยสฺส ตีณิ สํโยชนานิ ปหีนานิ โโก

ทเวทตฺโต ยสฺส อุจฺจตฺรานิ เกหानीติ เอวมิชาปี ปจฺจยปจฺจย

นปเวทนฏฺเจน นิตฺเตเส สตฺตฺติวิเสเสน อตฺตโน ฅลฺเลน

ปจฺจนิยตาฅาตพฺพตฺตาภาเว

ปฏฺิจฺจาติ ปรียาเยน ปจฺจโย วุตฺโต ฯ โย จายํ อวิชฺชา

ปจฺจยา สขฺวาราคืออาทิกโก นิตฺเตโส โส จ สกฺลสฺส

ทฺกฺขทฺกฺขนฺนฺสฺส มฺลโต ปฏฺุราย ปจฺจยานิ

ปเวทนาย นิตฺติฏฺโฐติ ปรีโยसानปี

เอวมตฺสฺส เกวลสฺส ทฺกฺขทฺกฺขนฺนฺสฺส สมฺทโย

โหตีติ เอวํสทฺเทน สมฺกฺฆมาตํ

ทฺกฺขํ ทสฺเสตฺวา ตสฺส ยถาวุตฺเต

ปจฺจเย ตํสมฺทยาภิมฺเษ กตฺวา

นิกมิตา

๑. ส. นิตาน. ๑๖/๑๒๖.

วิสุทธีมคฺคส์วณณาย

ปจฺจยา ฯ ปฏฺฐิตาสฺส เตปิ อวิชฺชาปจฺจยา ฯเปฯ สมฺมทโย โหตีติ
วตฺวา อํ วจฺจติ ภิกฺขเว มิจฺฉาปฏฺฐิตาติ วุตฺตํ ฯ น จ ปฏฺฐิจ-
สมฺมปฺปนฺนภาเวน คหิตํ ทฺกขํ มิจฺฉาปฏฺฐิตํ อถโข ทฺกขสมฺมทฺยภูตา
ปจฺจยาติ ฯ ยถา จ ปญฺจกฺโก สมฺมาสมฺมาธิ ปญฺจญาณิกโก สมฺมา-
สมฺมาธิติ อญฺจณาณปฏฺฐิเวทนตฺถตฺตา เทสนาย สมฺมาสมฺมาธิปฺรชานี
สทฺเทหิ อญฺจณาณปฏฺฐิเวทํ กตํ เอวมิชาปิ สมฺมปฺปาทปฺรชานน สทฺเทน
ปจฺจยปฏฺฐิเวทํ กตฺนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ

ยา ปนายํ ตนฺตีติ สมฺพนฺโธ ฯ นิกฺขิตฺตฺตาติ จปีตา เทสิตฺตาติ
อตุโถ ฯ ยถาธิปฺเปตสฺส อตฺถสฺส ตนฺนโต ตนฺติ คนฺโถ ฯ กิฺวาที
ภนฺเต สมฺมาสมฺมพฺพุทฺโธติ ปุจฺฉิตฺเตน วิชฺชวาทิ มหาราชาติ โมคฺคฺลฺล-
ปฺปุตฺตติสฺส ตฺเถเรน วุตฺตตฺตา สมฺมาสมฺมพฺพุทฺธสวกา วิชฺชวาทิโน ฯ เต
หิ สตฺถารา เวนยิกาทีภาวํ วิชฺชว วุตฺตํ อนฺวทฺนฺติ โสมนสฺสาทีนํ
จิฺวราทีนญฺจ เสวิตพฺพาสวิตพฺพภาวํ ฯ สสฺสตฺถุจฺเจทฺวาเท วา วิชฺช
วทฺนฺติ สสฺสโต อตฺตา จ โลโก จาติอาทีนํ จปฺนียานํ จปฺนโต
ราคาทีกฺขยสฺส สสฺสตฺสฺส ราคาทีกายทฺจจฺริตาทีอฺจฺเจทฺส จ วจฺนโต
น ปน เอกํสพฺยากรณียาทิเก ตโย ปญฺเห อปฺเนตฺวา วิชฺช
พฺยากรณียเมว วทฺนฺตีติ ฯ วิชฺชวาทินํ มณฺฑลํ สมฺโห วิชฺชวาทิ-
มณฺฑลํ ฯ วิชฺชวาทิโน วา ภควโต ปรีสา วิชฺชวาทิมณฺฑลนฺตีปี
วทฺนฺติ ฯ วิชฺช วา สสฺสตฺถุจฺเจเท อฺโภ อนฺเต อนฺปคฺมม มชฺฉิมมา-
ปฏฺฐิตาภูตสฺส ปฏฺฐิจสมฺมปฺปาทสฺส เทสนโต ภควา ตทฺนวาทโต

ปลยณณภูมิณฑล วณณนา

ตสส สวกา จ วิชชวาทินนติ ๑ เสถิ ปุริมสทธิสิ ๑

[๑๑๔] โอตริตวาทิ โอคคาเหตุวา วิชชวาทิ หุตวาทิ อตุโถ ๑
น หิ สยิ อวิชชวาทิ สมนโน วิชชวาทินัน อนนุเตร จานมตเตน
วิชชวาทิมณทล โอตินนุณ นาม โหติ ๑ อจริเยหิ อวุตต-
วิปริตตถทีปนเน เตน อพภากิจกขนุเตน ๑ อวิชชาปลยณณเนชชา-
ภิสงขารานมปิ เหตุ ปจโย โหตีติ วทนุโต กถาวตถุมหิ ปฏิก-
จิตเต ปุคคถวาทาทิเก จ วทนุโต สกสมยิ โวกกมติ นาม ตถา
อโวกกมนุเตน ๑ ประสมยิ โทสาโรปนพยาปารวิเรน อนารุหนุเตน ๑
อิทมปิ สุตต กเหตุพพนุติ ประสมยิ อสมปิณเตนเตนาติ เกจิ วทนุติ ๑
ตถาหิ ภควตา ชมมึ เทลิติ อชานามิ ยถา ตเทวิท วิณณณ
สนชวาทิ สสรติ อนนุณนุติอาทีนิ วทนุโต สุตต ปฏิพาหติ นาม
ตถา อปฏิพาหนุเตน ๑ ตถาหิ ภควตา ชมมึ เทลิติ อชานามิ
ยถา เยเม อนนุตรายิกา ชมมา วุตตา ภควตา เต ปฏิเสวโต นาลิ
อนนุตรายาย สุปินนุเต กโต วิติกกโม อปคตติโร โหตีติ จ
เอวมาที วทนุโต วินยิ ปฏิโลเมติ นาม ตพพิปริยาเยน ตันุโลเม-
เตน ๑ ปฏิโลเมนุโต หิ กมมุนนุตรี ภินุทนุโต ชมมตถจ วิโลเมนุโต
กโต กิเลสวินยิ อนุโลเมติ ๑ สุตเต วุตเต จตตาริ มหาปเทเส
อภูจกถายถจ วุตเต สุตตสุตตานุโลมอจริยวาทอตุตโนมติมหาปเทเส
โอโลเกนุเตน ๑ ตโทโลกเนน หิ สุตเต วินเย จ สนตติภูจติ นาทิ-
ชวาทิ ๑ ชมมุนุติ ปฏิจจสมปุปาทปาลี ๑ อตถนุติ ตทตถิ ๑ เหตุ

๑. ม. อนาฐุหนุเตน.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณาย

เหตุผลานี วา ฯ อยมตฺถ เหตุฐมฺโม อิทมตฺถ เหตุผลํ อตฺถโถติ ฯ
ชมฺมนฺติ วา ชมฺมตํ ฯ ยถา เอเก อุปฺปาทา วา ตถาคตฺตานํ
อนุปฺปาทา วา ตถาคตฺตานํ จิตฺวา สฺวา ธาตุติ* สุตฺตปทสฺส อตฺถํ
มิจฺฉา คาหนฺเตนา นิจฺโจ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ ปจฺจยาการชมฺมํ มิจฺฉา
ทีเปนนฺติ เอวํ อทีเปตฺวา เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว อตฺตโน ผลํ ปติ
การณสฺส ววฺภูจิตฺสภาวํ ทีเปนนฺเตน ฯ ยถา จ เอเก อนิโรธํ
อนุปฺปาทนนฺติอาทินา ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส อตฺถํ มิจฺฉา คาหนฺติ เอวํ
คาเห อกตฺวา วุตฺตนเยเนว อวิปริตฺตํ อตฺถํ คาหนฺเตน^๑ ฯ ทุกฺขาทีสุ
อณฺณาณํ อวิชฺชาติ วุตฺตมตฺถํ ปรีวตฺเตตฺวา ปฺน ปุพฺพนฺเตอณฺณา-
ณฺนนฺติอาทีนํ อปเรหิปี ปริยาเยหิ นินฺทิตฺสนฺเตน สงฺขารานอิมินา
ปริยาเยน ภาโวติ วุจฺจนฺติ ตณฺหา อิมินา ปริยาเยน อุปฺปาทา-
นนฺติอาทินา นินฺทิตฺสนฺเตนาติ จ วทนนฺติ ฯ ปกตฺติยาติ ยถาวุตฺตวิธานํ
อนามสิตฺวา เกวลเมว ฯ

สจฺจนฺติ จตฺสจฺจํ ฯ สตฺโตติ สุตฺตสุณฺณตฺตาติ วทนนฺติ ฯ สุตฺต-
สุณฺณเสสุ ปน สงฺขารเสสุ สุตฺตโวหาโร สุตฺตคฺคกิจฺจสิทฺธิ จ ฯ ปจฺจยา-
การเมว จาติ ปจฺจยาการเวยจ จ ฯ มกาโร ปทสนฺธิกโร ฯ ปจฺจย-
ชมฺมานํ อตฺตโนเยว ผลสฺส ปจฺจยภาโว ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ อตฺถโถ ฯ

ตสฺมาติ วุตฺตนเยน อตฺถวณฺณาย กาทพฺพตฺตา ทุกฺกรตฺตา จ ฯ
ปติฏฺฐํ นาริกจฺฉานํมิตฺติ ยตฺถ จิตฺสฺส วณฺณนา สุกฺกรา โหติ ตสฺสา

๑. ส. นิตาน. ๑๖/๓๐. ๒. สงฺคาหนฺเตน.

ปณณภูมินิทเทศ วณณนา

ปติภูจฐาภูติ ตํ นยํ อตฺตโนเยว ฅาณพลณ นาริกจฺณามิตฺติ อตฺโต ๑
นิสฺสยมฺปน อากฺขนฺโต สาสนํ ปนินฺนติอาทิมาย ๑ อธิ สาสนฺนติ
ปาลิธมฺมมาห ปฏิจฺจสมุปฺปาทเมว วา ๑ โส หิ อนุโลมปฏฺิ-
โลมาทินานาเทศนายนปฏฺิณฺนติโต อพฺุโพจฺฉินฺโน อชฺชาปี ปวตฺตตีติ-
นินฺสฺสโย โหติ ๑ ตทฏฺุจกถาสงฺขาโต จ ปุพฺพพาจริยมคฺโค ๑ ตํ
สุณฺณถ สฺมาหิตาติ อาทรชนเน อุตฺสาหเน จ กิมฺปิโยชนนฺติ เจ ๑
ตํ ทสฺเสนฺโต อาห วุตฺตตฺตเหตุณฺติ อาทิ ๑

อภฺุจฺจิตฺวาติ อตฺถํ กตฺวา ๑ ยถา วา น นสฺสตี เอว
อภฺุจฺจิตํ วิย กโรนฺโต อภฺุจฺจิตฺวา ๑ ปุพฺพกาลโต อปรกาเล ภวํ
ปุพฺพพาริยํ ๑ วิเสสนฺติ ปจฺมารมฺภโต ปฏฺุติ ขณฺเ ขณฺเ ฅาณวิเสสํ
กิลเสกฺขยวิเสสญจ ลภฺตีติ อตฺโต ๑

[๑๑๕] เทสนาภทโตติ เทสนาวิเสสโต ๑ อตฺถโต ลกฺขณฺา-
ทิตฺโต เอกวิทฺทาทิตฺโต จ อตฺถลกฺขณฺกวิทฺทาทิตฺโต ๑ องฺกานญจ ววฏฺุจฺจา-
นาติ อวิทฺชาทินํ ทวาทสนนํ องฺกานํ ววฏฺุจฺจาทสฺสนโต ๑ กมฺม-
วิปากกิลเสวฏฺุจฺจานํ มุลการณฺตฺตา อาทิตฺโต วุตฺตตฺตตา จ อวิทฺชา
ปฏฺุจฺจสมุปฺปาทสฺส มฺลํ ๑ ตตฺถ วลฺลิตฺยา มฺลเ ทิฏฺุเจ ตโต ปฏฺุติ
वलฺลิตฺหรณํ วิย [๑] ปฏฺุจฺจสมุปฺปาทเทสนาติ อฺุปฺมาสฺสนทนา กาทพฺพา
น หิ ภควโต อิทเมว ทิฏฺุจฺ อิทํ อทิฏฺุจฺนฺติ วิภชฺฉนํ อตฺถิ สพฺพสฺส
ทิฏฺุจฺตฺตา ๑ มฺลโต ปฏฺุติ ปน วลฺลิตฺหรณํ วิย มฺลโต ปฏฺุติ ปฏฺุจฺจ-
สมุปฺปาทเทสนา กตฺาติ อิทเมตฺถ สามณฺณํ อธิปฺเปตํ ๑ โพชนเยยชฺ-
๑. ม. ปฏฺุจฺจสมุปฺปาทสฺส มฺลเ ทิฏฺุเจ ตโต ปฏฺุติ. ๒. ม. น กาทพฺพา.

วิสุทธีมคคส์วณณาย

ฉาสนวเสน วา โพเชตพพภาเวน มุลาทิตสสนสามณณโยเชตพพ ๑
ตสสาติ สโ โส ภิกขเว กุมารโ วุฑฒิมนุวย อินทริยาน
ปริปากมนุวย ปณจหิ กามคฺเณหิ สมปปีโต ๑เป๑ รชนีเยหิ โส
จกฺขนา รูปี ทิสฺวา ปิยรูเป รูเป สารชฺชติ อปปียรูเป รูเป พยาปชฺชติ
อนุปฺภูจิตกายสตี จ วิหริตี ปริตฺตเจตโส เอวณจ* เจโตวิมุตตี
ปณณาวิมุตตี ยถาภูตํ นปฺปชานาตี ยตฺถสฺส เต ปาปกา อกฺุสลา
ชฺมมา อปริเสสา นิรุชฺฌนตี โส เอวํ อนฺุโรชวิโรชสมาปฺนโน
ยฺกิลฺลิจิ เวทนํ เวเทตี สฺขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสฺขํ วา โส ตํ
เวทนํ อภินนฺทตี อภิวทตี อชฺโฆสาย ติฏฺฐตีตี* เอวํ วุตฺตสฺส ๑
เอวํ โสตทวาราทิสฺสปี ๑

ตตฺถ อภินนฺทโตตี สปปีตีกตฺตณฺหาย อภิมุขภาเวน นนฺทโต ๑
อภิวทโตตี อโห สฺขํ อโห สฺขนฺตี วจฺเภาทกรณปฺปวตฺตตาย พลว-
ตฺตณฺหาย อหํ มมาตี อภิวทโต ๑ ตโต พลวตียา โมเจตุํ อสฺกฺกุ-
เณยฺยตาย อชฺโฆสาย ติฏฺฐโต ๑ ตโตปี พลวตี ปน อฺุปาทาน-
ภูตา ตณฺหา นนฺทตี ๑ เอตฺถ จ อภินนฺทนาทีนา ตณฺหา วุตฺตา ๑
นนฺทิวจเนน ตปฺปจฺจยํ อฺุปาทานํ ๑ จตฺตพฺพิชฺมปี นนฺทิตาตทวิปฺป-
โยคตาหิ ตณฺหาทีฏฺฐาภินนฺทนภาเวหิ จาตี เวทิตพฺพ ๑

[๑๑๖] ชาตีปจฺจยา ชรามรณนฺตีอาทิกณฺจ ตตฺถเอว มหา-
ตณฺหาสฺงขยสฺสุตเต วุตฺตํ ๑ วิปากวณฺณญฺเต ปฏิสนฺธิปฺปวตฺตตสฺสาทีเก

๑. ม. ตยจ. ๒. ม. ม. ๑๒/๔๖๖ ๑

ปณฺณานุณิเทศ วณฺณนา

กมฺมสมฺภูจฺจานญจ โอชฺ สนฺชายน จตฺตารโ อหารา ตณฺหานิทานาติ-
อาทิวุตฺตํ ฯ ฏฺฐปฺตมฺภกา ปน อิตเรปี อหารา ตณฺหาปภาวา
ตสมฺมํ อวิชฺชมานน วิชฺชนฺตํ ตณฺหานิทานาติ วุตฺตํ ฏฺฐนฺตํ ฯ

ตโต ตโตติ จตฺตพฺพิชฺชาสุ เทสนาสุ ตโต ตโต เทสนาโต ฯ
ณายปฺปฏิเวชฺชาย สํวตฺตตํ ฌาโยติ มคฺโค ฯ ฌาโยเอว* วา ปฏฺิจจ-
สมฺปฺปาโท อริโย จตฺส ฌาโย[๑] สฺทฺธิจฺโจ โหตีติ*วจนฺโต ฯ สยเมว
หิ โส สมฺนตฺตททกตฺตา ตถา ตถา ปฏฺิจฺฉิมิตฺตพฺพตฺตา ตาย ตาย
เทสนาย อตฺตโน ปฏฺิจเวชฺชาย สํวตฺตติ ฯ จตฺตพฺพิชฺชกมฺภีรภาวปฺปตฺติยาติ
ชมฺมตฺตเทสนาปฏฺิจเวชฺชกมฺภีเรสุ ปตฺติจฺจาทิกเมน ปตฺติจฺจิตฺตตฺตาติ อตฺโต ฯ
สมฺนตฺตททกตฺตา เทสนาวิลาสปฺปตฺติ จ จตฺตุนฺนํปี เทสนานํ สมานํ
การณฺนํ วิเสสการณํ วตฺตกาโม อหา วิเสสโตติ ฯ อสฺสาติ อสฺส
ภควโต เทสนา อสฺส วา ปฏฺิจจสมฺปฺปาทสฺส เทสนาติ โยเชตพฺพิ ฯ

[๑๑๑] ปวตฺติการณฺวิภาโ อวิกตฺตสภาวา อวิชฺชาทโยว ฯ
การณฺนํ วา กหิตานํ ปกตฺติอาทินํ อวิชฺชาทินญจ อการกตา การกตา
จ ฯ ตตฺถ สมฺมุพฺพา เกจิ อการณํ การณฺนํ คณฺหนฺตํ เกจิ น
กิลฺยจิ การณํ พุชฺชนฺตํ* เตสํ ยถาสเกหิ อญฺรูเปหิ การณฺนํ สงฺขารา-
ทฺธิปฺปวตฺติสนฺทสฺสนตฺถํ สํสารปฺปวตฺติสนฺทสฺสนตฺถนฺตํ อตฺโต ฯ ปวตฺติ-
อาทินวปฏฺิจจาทิกกา อวิชฺชา อาทิตโต สงฺขารา อฺปฺปชฺชนฺตํ ตโต
วิญฺญาณนฺตํ เอวํ ปวตฺติยา อฺปฺปตฺติกมฺสนฺทสฺสนตฺถํ คพฺภเสยฺยกาทิต-
๑. ม. ตณฺหาปภา. ๒. ม. โส เอว วา. ๓. ม. ปณฺณาย. ๔. ส. นิตาน. ๑๖/๖๓ ฯ
๕. ม. พุชฺชนฺตํ.

วิสุทธิมคค สวณนาย

วเสน วา ตตถ ตตถ ภเว อตตภาวสฺส อูปฺชชนานูปฺพิสนฺทสฺส-
นตฺถญจ อนุโลมเทสนา ปวตฺตาคี ฯ อิตฺราสมปฺปี ตตตฺถตาสมฺภเวน ตาลฺล^{*}
ตตตฺถเมว ปวตฺตฺติอตฺถนฺตรสพฺภาวโต ฯ อัย ปน ตตตฺถาเอวาคี
เอตฺตฺสสา ตตตฺถตฺตา วุตฺตาคี ฯ อนุวฺลโลกยโต โยย โปชฺชิตฺโต ปุพฺพภาเค
ตฺนตฺปจฺจยฺอุปฺนฺนาวโปชฺสงฺขาโต ปุพฺพภาคปฺปฏิเวชฺชํ ปวตฺโต ตต-
นฺทฺสฺสเรณ ตตฺนฺทฺสฺสเรณ ชรามรณาทิกสฺส ขาติอาทิการณํ ยํ อชฺชิตํ ตสฺส
สฺนฺทฺสฺสเรณ อัย ปฺปฏิโลมเทสนา ปวตฺตาคี ฯ อนุวฺลโลกยโต ปฺปฏิโลม-
เทสนา ปวตฺตาคี วา สมฺพนฺชฺชํ ฯ ทสฺสเสนฺโตปฺปี หิ ภควา กิจฺจฺจาปฺนฺนํ
โลกํ อนุวฺลโลกยฺวา ปุพฺพภาค ๗เปฯ สฺนฺทฺสฺสเรณ เทเสตฺตีติ ฯ

อาหารตณฺหาทโย ปจฺจยฺอุปฺนฺนทฺธา สงฺขาราวิชฺชา อตฺตทฺธาติ
อิมินา อชิปฺปาเยนาห ยาว อตฺตํ อทฺธานํ อตฺตทฺธาติ ฯ อาหารา
วา ตณฺหาทโย ภเวตฺตทฺธา อนาคโต อทฺธา ตณฺหาทโย ปจฺจยฺอุปฺนฺโน
สงฺขาราวิชฺชา อตฺตํ ฯ ปจฺจกฺขํ ปน ผลํ ทสฺสเสตฺวา ตณฺหาทโย สฺน-
วเสน ผลการณปรมฺปราทสฺสนํ ยุชฺชตฺตีติ อาหารา ปฺปริมตณฺหาท
อูปฺปาทิตา ปจฺจยฺอุปฺนฺโน อทฺธา ตณฺหาทโย อตฺตํ สงฺขาราวิชฺชา
ตโตปฺปี อตฺตตโร สํสารสฺส อนาทิกาทสฺสเรณ วุตฺตฺตติ ยาว
อตฺตํ อทฺธานนฺติ ยาว อตฺตตโร อทฺธานนฺติ อตฺตํ อตฺตํ ฯ อายตฺตี
ปฺปนฺทฺธาทิกนฺนิพฺพตฺติอาหารกา วา จตฺตารโ ออาหารา ออาหารตฺตํ
น วทามิ ๗เปฯ เอวํ ปน มํ อวทนต์ โย เอวํ ปุจฺเจยฺย กิสฺส นฺนํ
ภนฺเต วิญฺญาณาหาโรติ เอส กลฺโล ปญฺโห ตตฺร กลฺลํ เวยฺยากรณํ
๑. ม. อิตฺราสํ ตตตฺถตาสมฺภเวปฺปี น ตาลฺล.

ปณฺณามินิทฺเทศ วณฺณา

วิญญาณาหาโร อายตี ปุณฺพทวารินิพฺพตฺติยาตี* วจนโต ตํสมป-
ยุตฺตตฺตาผลฺลเจตฺตานํ ตปฺปวตฺติเหตุตฺตา จ กพฺพีการาหารสฺส ฯ เตน
หิ อุปฺตมฺภิตฺรูปกายสฺส ตลฺลจ อิจฺจนฺตสฺส กมฺมวิญญาณาญฺหํ
โหตี ฯ โภชนํ หิ สทฺธาทีนํ รากาทีนฺลลจ อุปฺนิสฺสโยตี วุตฺตํ ฯ
ตสฺมา เต กมฺมวณฺฺณสฺสจฺจหิตา อาหารา ปจฺจุปฺปนฺโน อทฺธาตี อิมสฺมี
ปริยาเย ปฺริโมเยว อตุโถ ยุตฺโต ฯ อตีตทฺธโต ปฏฺติ อิติ โจ
ภิกฺขเว อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราทิอาทีนํ* ตโต ปฺรลฺลจเหตุ-
ผลปฏฺธิปาฏฺธิปจฺจกฺขณฺฺณานํ* อาหารานํ นิตานทสฺสนวเสน อารโหิตฺวา
นิวตฺตเนน วินา อพฺุชฺฉนฺฺณานํ ตํสนฺทสฺสนตฺถํ สา อัยฺเตสนา ปวตฺตาตี
อตุโถ ฯ อนาคตทฺธเหตุสมฺมจฺจานโต ปฏฺติตี อนาคตสฺส ภวสฺส
เหตุณฺฺณานํ ฌมฺมานํ อุปฺปตฺติโต ปฏฺจาย ฯ อนาคตทฺธสนฺทสฺสนตฺถนฺฺนตี
อนาคตทฺธฺโน อุปฺปฏฺธิวิชฺฉนฺฺณานํ อุปฺสฺสนฺฺณานํ ปจฺจกฺขํ ปจฺจุปฺปนฺนํ
เหตุํ ทสฺเสตฺวา เหตุผลปฺรมฺปราย ตสฺส สนฺทสฺสนตฺถนฺฺนตี อตุโถ ฯ
เอตฺถ จ อาทีโต ปฏฺจาย ยาว ปฺริโยसानา ปฺริโยसानโต
จ ปฏฺจาย ยาว อาที ปวตฺตา เทสนา ทฺวาทสงฺกา ตโตเอว
ติสฺนฺธิ จตฺตฺสงฺเขปา ฯ มชฺฉโต ปฏฺจาย ยาว อาที ปวตฺตา เทสนา
อฏฺจฺงกา ทฺวิสฺนฺธิ ติสฺงฺเขปา ฯ มชฺฉโต ปนฺ ปฏฺจาย ยาว
ปฺริโยसानา ปวตฺตา เทสนา จพฺงกา ทฺวิสฺนฺธิ ติสฺงฺเขปา ฯ สํโยชนิเยสฺ
ภิกฺขเว ฌมฺเมสฺ อสฺสาทานุสฺสีโน วิหฺรโต ตณฺหา ปวทฺตตี ตณฺหา-
๑. สํ. นิตาน. ๑๖/๑๒ ฯ ๒. สํ. นิตาน. ๑๖/๔ ฯ ๓. ม. เหตุผลปฏฺธิปาฏฺธิ ปจฺจกฺข-
ณฺฺณานํ.

วิสุทธิมคค สังฆนายน

ปัจจุยา อุปาทานนุติอาทินา* มชฌโต ปฏฺจาย ยาว ปรีโยसानา
ปวตฺตา เทสนา เอกสนฺธิ ทฺวิสงฺเขปา ฯ เอวํ อัยฺ ปเนกํกาเอว* ปฏฺิจจ-
สมุปฺปาทเทสนา อาคตา ฯ เอกํกวเสนาปี จ ปฏฺิจจสมุปฺปาทเทสนา
ลพฺภเตว ฯ ยถาห ฯ ตตฺร ภิกฺขเว สุตฺวา อริยสาวโก ปฏฺิจจ-
สมุปฺปาทเมว สาธุกํ โยนิโส มนสิกโรติ อิติ อิมสฺมี สติ อิทํ โหติ
อิมสฺสุปฺปาทา อิทํ อุปฺปชฺชติ อิมสฺมี อสติ อิทํ น โหติ อิมสฺส
นิโรธา อิทํ นิรุชฺชตีติ ฯ สุขเวทนียํ ภิกฺขเว ผลํ ปฏฺิจจ อุปฺปชฺชติ
สุขา เวทนาติอาทิ* ฯ เอตฺถ หิ ผลสฺสปัจจุยติ เอตฺตโกเอว ปฏฺิจจ-
สมุปฺปาโท วุตฺโต ฯ เตนเต วิญญาติ ปณฺจกปฏฺิจจสมุปฺปาโทติ* ฯ

ตตฺถ อิมสฺมี สติ อิทํ โหตีติ อิมสฺมี อวิชฺชาทิกเก ปจฺจเย
สติ อิทํ สงฺขาราทิกํ ผลํ โหติ ฯ อิมสฺสุปฺปาทา อิทํ อุปฺปชฺชตีติ
อิมสฺส อวิชฺชาทิกสฺส ปจฺจยสฺส อุปฺปาทา อิทํ สงฺขาราทิกํ ผลํ
อุปฺปชฺชตีติ อตฺถโธ ฯ อิมสฺมี อสติ อิทํ น โหติ อิมสฺส นิโรธา
อิทํ นิรุชฺชตีติ อวิชฺชาทีนํ อภาเว สงฺขาราทีนํ อภาวสฺส อวิชฺชาทีนํ
นิโรธา สงฺขาราทีนํ นิโรธสฺส จ วจเนน ปุริมสฺมี ปจฺจยลกฺขณ
นียโม ทสฺสีโต โหติ อิมสฺมี สติเอว น อสติ อิมสฺส อุปฺปาทา-
เอว น นโรธาติ ฯ เตนเต ลกฺขณํ อนฺโตคฺชนียมํ อิทํ ปฏฺิจจ-
สมุปฺปาทสฺส วุตฺตฺนุติ ทฏฺฐพฺพิ ฯ นิโรโรติ จ อวิชฺชาทีนํ วิราคา-
วิกเมน आयตี อนฺุปฺปาโท อปฺปวตฺติ ฯ ตถาหิ วุตฺตํ อวิชฺชาย-
๑. ส. นิตาน. ๑๖/๘๐ ฯ ๒. ม. อนกฺกกาเอว. ๓. ส. นิตาน. ๑๖/๘๐ ฯ
๔. เอกกปฏฺิจจสมุปฺปาโทติ.

ปณฺณภูมินิกุทเทส วณฺณนา

เดว อเสสวिरากนโรธาติอาทิ* ๑ นิโรธวิโรธี จ อุปฺปาโท เยน โส
อุปฺปาทนโรธภาเวน วุฑฺโต อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌตฺติ ๑ เตเนตฺ
ทสฺเสติ อนโรโร อุปฺปาโท นาม โส เจตฺถ อตฺถิกาโวตฺปิ
วุจฺจตฺติ ๑ อิมสฺมี สติ อิทํ โหตฺติ อิทเมว हि लक्ष्मं प्रिया-
यनुत्เรน อิมสฺส อุปฺปาทา อิทํ อุปฺปชฺชตฺติ วทนฺเตน ปเรน
ปฺริมํ วิเสตฺติ โหติ ตสฺมา น ธรรมานตฺเยว สนฺชาย อิมสฺมี
สตีติ วุฑฺตํ อถโข มกฺเคน อนโรทฺทภาวญฺจาติ วิญฺญาตฺติ ๑
ยสฺมา จ อิมสฺมี อสตี อิทํ น โหติ อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌตฺติ
ทฺวิธาปี อุกฺกุฏลกฺษณสฺส นิโรธสฺส นิกุทเทสํ วทนฺเตน อวิชฺชาย-
เดว อเสสวिरากนโรธา สงฺขารนโรธาติอาทินา นิโรโรเอว วุฑฺโต
ตสฺมา นตฺถิกาโวปี นิโรโรเอวาติ นตฺถิกาววิรุทฺโธ อตฺถิกาโว
อนโรโรติ ทลฺลิตํ โหติ ๑ เตน อนโรธสงฺขาเตน อตฺถิกาเวน
อุปฺปาทํ วิเสเสติ ๑ ตโต น อิทํ อตฺตลาภมตฺตํ อุปฺปาโทติ อธิปฺเปโต
อถโข อนโรธสงฺขาโต อตฺถิกาโว จาติ อยมตฺโต วิภาวิทฺติ
เอวเมตํ ลกฺษณทฺวยวจฺนํ อญฺญมญฺญํ วิเสสนวิเสสิตฺตพฺพภาเวน
สาตฺถกนฺติ เวทิตพฺพํ ๑

โก ปนํยํ อนโรโร นาม โย อตฺถิกาโว อุปฺปาโทติ จ
วุจฺจตฺติ ๑ อุปฺปหีนภาโว อนโรทฺตผลตาหารเอहि* ผลอุปฺปาทนารหตา จ ๑
เย เต हि ปหาตพฺพา อกฺุสลา ฐมฺมา เตสํ อริยมกฺเคน อสมฺมุมาตฺติ-
๑. ส. นิตาน. ๑๖/๒ ๑ ๒. ม. อนโรทฺตผลตาอุปฺปหีนารหตา.

วิสุทฺธิมคฺคํ สํวณฺณนํย

ภํโว ยํ ปน น ปหํตพฺพํ กุสลํพยํกตํ ชมฺมํ ยํนิ เตสุ
สํโยชนํนิ อชํณํสวํนํ เตสํ อปฺริกฺขิณฺตํ จ ฯ อสมฺมุคฺคํมํติตํ-
นุสยตํย หิ สสํโยชนํ ขนฺธปฺปวตฺตํ ปฏิจฺจสมฺมุปฺปํโท ฯ ตถํหิ
วุตฺตํ ยํย จ ภิกฺขเว อวิขุชํย นินฺนุสฺส พาลสฺส ยํย จ
ตณฺหํย สํยุตฺตสฺส* อยํ กํโย สมฺมทํคโถ สํ เจว อวิขุชํ
พาลสฺส อปฺปหิณํ สํ จ ตณฺหํ อปฺริกฺขิณํ ตํ กิสฺส เหตุ
น ภิกฺขเว พํโล อจฺริ พุรหุํจริยํ สมฺมํทกฺขกฺขยํย ตสฺมํ พํโล
กํยสฺส เกทํ กํยปฺโค โหติ โส กํยปฺโค สมนํ น ปริมุจฺจติ
ชํติยํ ชรํมรณฺณตํอํทํ* ฯ ชิณฺสํโยชนํนํ ปน อวิขุชํย อภํวโถ
สงฺขารํนํ ตณฺหุปํทํนํนํ อภํวโถ อปํทํนํภวํนํ น สมฺภวโถติ
วณฺนุสฺส อปฺจเจโท ปญฺณํปยติ* ฯ เตเนวํห ลนฺนํ เตวํ พคฺคณฺ
ผลสฺสยตํนํนํ อเสสํวิรํคณิโรชํ พสฺสนิโรโช พสฺสนิโรชํเวทณํ-
นิโรโชติอํทํ* ฯ น หิ อคฺคมคฺคํคํริคฺมโถ อุกฺขํ ยํว ปรีนํพุพํนํ
สพํยตํนํทํนํ อปฺปวตฺตํ อถโช นตฺถิตํ นโรชสทฺทวจํนํยตํ
ชิณฺสํโยชนตํติ นโรโช วุตฺโต ฯ อปฺจ จิรคตมฺปิ กมฺมํ อนิพฺพตฺตํติ-
ผลตํย อปฺปหิณํรหตํย ผลารหํ สนฺตํเอว นํม โหติ น นํพุพคฺ-
ตํตผลํ นํปี ปหิณํรหนฺติ ผลุปฺปตฺตํปจฺจยํนํ อวิขุชํสงฺขารํทํนํ
วุตฺตณฺยณฺ ผลารภํว อนิโรโชติ เวทิตพฺพํ* เอวํ อนิรฺกฺข-
ภํวเนวํ หิ ยณฺ วินํ ผลํ น สมฺภวติ ตํ กํรณํ อตํตํทํปี

๑. ม. สมฺมุคฺคตฺตสฺส. ๒. ส. นิตํน. ๑๖/๒๕ ฯ ๓. ม. ปญฺณํยติ. ๔. ส. นิตํน ๑๖/๑๗ ฯ

ปณณานุมนิตุเทศ วรรณนา

อิมสมิ สติติ อิมินา วจนเน วุตตํ ฯ ตโตเอว จ อวสุตปุรหุม-
จริยสฺส อปฺปวตฺติธมฺมตํ อนาปนฺโน ปจฺจยฺปฺปาโท กาลเกทํ
อนามสฺติวา อนิวตฺติตตายเอว อิมสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
อวเสตปจฺจยสมวาเย อวิชฺชมานสฺสาปี วิชฺชมานสฺส วิย ปเคว
วิชฺชมานสฺส ยา ผลฺล
ตทา หิ ตโต ผลํ อฺปฺปชฺชตีติ ตทวตฺถํ การณํ ผลสฺส
อฺปฺปาทนภาเวเน อฺปฺปจฺจิตํ อฺปฺปิตํ นาม โหติ น วิชฺชมานมฺปี
อตทวตฺถนฺติ ตทวตฺถตา อฺปฺปาทิติ เวทิตพฺพา ฯ

ตตฺถ สติติ อิมินา วิชฺชมานตามตฺเตเน ปจฺจยภาวํ วทฺนฺโต
อพฺยาปารตํ ปฏฺิจฺจสมฺปฺปาทสฺส ทสฺเสติ ฯ อฺปฺปาทาติ อฺปฺปวตฺติธมฺมตํ
อสพฺพกาลภาวิตํ ผลฺล
ทีเปเนโต อนิจฺจํ ปฏฺิจฺจ-
สมฺปฺปาทสฺส ทสฺเสติ ฯ สติ น อสติ อฺปฺปาทาน นิโรธาติ ปน
เหตุอตุเถหิ ภูมฺมนิสฺสกฺกวจเนหิ สมตฺถิตํ นิตานสมฺมทฺยชาติยา ปภว-
ภาวํ ปฏฺิจฺจสมฺปฺปาทสฺส ทสฺเสติ ฯ เหตุอตุเถตา เจตฺถ ภูมฺมวจน
ยสฺส ภาเวเนตทวินาภาวิผลสฺส ภาโว ลกฺขณฺยติ ตตฺถ ปวตฺติยา
เวทิตพฺพา ฯ ยถา อธฺนํ ฐเน อฺนุปฺปทฺยมาเน ทาลิทฺทฺยิ เวปฺปล-
มคมาสิ นฺิปฺปนฺเน สสฺเส สฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
เหตุอตุเถตา ผลสฺส ปภเว ปกตฺยณฺจ ปวตฺตนํ ฯ ยถา กลลา โหติ
อพฺพุทํ อพฺพุทา ชายติ เปสฺติ หิมวตา คจฺจกา ปภวติ สิงฺคโต
สโร ชายตีติ จ ฯ อวิชฺชาทิภาเวเน จ ตทวินาภาวิสฺสงฺขาราทิภาโว
๑. นานุปฺปทฺยมาเน. ๒. ม. นฺิปฺปนฺเน. ๓. ปวตฺติยา.

วิสุทธิคุณ คณาจารย์

ลกขียติ อวิชชาทีหิ จ สงขาราทโย ปภวนติ ปกริยนติ จาติ
เตสํ ปภโว ปกตติ จ ตสฺมา ตทตฺถทีปนตฺถํ อิมสฺมี สติ อิมสฺส
อุปฺปาทาติ เหตุอตุถา ภูมฺมนิสฺสทุกนินฺทเทสา กตา ฯ ยสฺมา เจตฺถ
อิมสฺมี สติ อิทํ โหติ อิมสฺส อุปฺปาทา อิทํ อุปฺปชฺชตีติ สงฺเขเปน
อุทฺทิจฺจสฺส ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส อวิชชาปจฺจยา สงฺขาราทิอาทีโก
นินฺทเทโส ตสฺมา ยถาวุตฺโต อตฺถิภาโว อุปฺปาโท จ เตสํ เตสํ
ปจฺจยุปฺปนฺนชฺมฺมานํ ปจฺจยภาโวติ วิญฺญาติ ฯ น หิ อนิรฺรทฺธา-
สงฺขาตํ อตฺถิภาวํ อุปฺปาทญจ อนิวตฺตสภาวตาสงฺขาตํ อุทฺยวตฺตตฺตา-
สงฺขาตํ วา สติเยว น อสติ อุปฺปาทาเอว นโรธาติ อนฺโต-
คณฺนิยเมหิ วจเนหิ ปกาสิตํ มุญฺจิตฺวา อณฺโณ ปจฺจยภาโว นาม
อตฺถิ ตสฺมา ยถาวุตฺโต อตฺถิภาโว อุปฺปาโท จ ปจฺจยภาโวติ
เวทิตฺพุโป ฯ ยेषิ หิ ปญฺจानเ อากตาเหตุอาทโย จตฺวิสตี ปจฺจยา
เตปิ เอตฺสเสว ปจฺจยภาวสฺส วิเสสชาติ เวทิตฺพุพา ฯ ตถา ยวํ
มูลเหตุนิทานสมภวปภวาทิปริยาเยหิ อุปฺปาทญฺจิติ ปวตฺตญฺจิติ นิมิตฺ-
ตญฺจิติ आयุญฺจิติ สํโยคญฺจิติ ปลิโพทญฺจิตฺตีอาทีหิ ปริยาเยหิ จ
ปกาสิโต การณฺตฺถโต โสปี เอตฺถเอว อนฺโตคฺโขติ ทญฺจพุโป ฯ

มูลการณสทฺทํ อเปกฺขิตฺวา น อการณนฺติ นปฺปสกันฺทเทโส
อการณชาติ อตฺถโต น อการณํ ยที สียา สุตฺตํ ปฏฺิพาหิตํ สียาติ
ทสฺเสนฺโต อาสวสมุทฺยาติ สุตฺตํ อาหารติ ฯ ปริยาโย การณํ ฯ
วญฺญกฺถาย สีสภาโว วญฺญเหตุโน กมฺมสฺสาปี เหตุภาโว ฯ ตตฺถ

ปณฺณานุณินิทฺเตส วณฺณนา

ภวตณฺหยาปี เหตุภูตา อวิชฺชา ตาย ปฏิจฺญาทิตาทีนเว ภเว ตณฺหยา
อุปฺปชฺชนโต อวิชฺชาวิเสเสน สีสฺสฏฺฐาติ มฺลการณฺนติ วุตฺตา ฯ ปริมาຍ
โกภฺยยา อปณฺณายมานาย อุปฺปาทวิรฺหโต นิจฺจตํ คณฺเหยฺยาติ อห
เอวณฺเจตํ ภิกฺขเว วุจฺจตีติอาทิ ฯ เตน อิตฺโต ปุพฺเพ อุปฺปนฺน-
ปุพฺพตํ นตฺถิติ อปณฺณายนโต ปริมโกภฺยอปณฺณายนํ วุตฺตฺนติ
อิมมตฺถํ ทสฺเสติ ฯ

[๑๑๘] อวิชฺชาตณฺหาเหตุกฺกเมน พลลฺลํ วตฺตพฺเพสฺส สฺสคฺติ-
ทฺถคฺคิตคามินฺนติ วจฺนํ สทฺทลกฺขณํ วิโรชนตฺถํ ฯ ปุชฺชิตสฺส ทิ ทวนฺนเท
ปุพฺพนิปาโต ฯ สวรา กิร มํสสฺส อญฺจينا อลคฺคนตฺถํ ปนฺปุปฺนํ
ตาเปตฺวา โภจฺจเวตฺวา อณฺโหทกํ ปาเยตฺวาปี วิจฺจตํ สฺฐนํ อญฺจิตฺโต
มฺลตฺถมํสํ คาวี มาเรณฺติ ฯ เตนอา อคฺคิสฺสนฺตาปาดิอาทิ ฯ ตตฺถ ยถา
วชฺชคาวี จ อวิชฺชาภิกฺขุตตาย ยถาวุตฺตํ อณฺโหทกปानํ อารภติ เอวํ
ปุณฺณชฺชนํ ยถาวุตฺตํ ทฺถคฺคิตคามิกมฺมํ ยถา ปนฺ สวา อณฺโหทกปाने
อาทีนํ ทิสฺวา ตณฺหาวเสน สีสฺสทกปानํ อารภติ เอวํ ปุณฺณชฺชนํ
อวิชฺชาย นาดิพลวภาวโต ทฺถคฺคิตคามิกมฺเม อาทีนํ ทิสฺวา ตณฺหา-
วเสน สฺสคฺคิตคามิกมฺมํ อารภติ ฯ ทฺถกฺเข ทิ อวิชฺชํ ตณฺหา
อนฺวตฺตติ สฺสฺสํ ตณฺหํ อวิชฺชาติ ฯ กตฺถจฺจ สฺสคฺเต เอกธมฺมมฺมูลิกํ
เทสนนฺติ อวิชฺชาตณฺหาสุ เอโกเยว ธมฺโม มฺลํ เอติสฺสาติ เอกธมฺม-
มฺมูลิกาตํ ฯ ตตฺถ เอกํเอว ธมฺมํ มฺลํ กตฺวา ปฏิจฺจสมฺมุปาทเทสนํ
เทเสตีติ อตฺถโถ ฯ

๑. ม. ปาเยตฺวา วิจฺจตํ.

วิสุทธีมคคส์วณนาย

[๑๑๕] อุปนีสิตติ ผล์ เอตถาติ อุปนีสตา การณั ๑ อวิชชา
 อุปนีสตา เอตถนติ อวิชชูปนีสตา ๑ อสสาทานุปลสฺสินติ อุปาทานิเยสุ
 เถภูมิกธมเมสุ วิสยภูเตสุ อสสาเทตพฺพโต อสสาทสณฺณิตฺตํ สุข-
 โสมนสฺสํ อนุปลสฺสนสฺสิตสฺส ๑ อปฺปหีนาวิชชตา ย พาลลกฺขณโยเคน
 พาลสฺส ๑ เอวณติ อวิชชานิวุฏฺฏตฺตา ตณฺหาสิยฺยตฺตตฺตา จ ๑ อัย
 กาโยติ อัย มม เจว ตฺมฺหากถจ ปจฺจกฺขณฺโต สวิณฺณกาโย
 ขนฺธปฺลจกั ๑ สพายตฺนปจฺจยา สสฺโสติ* วจฺนโต สสฺสการณฺณเจตฺตํ
 วุจฺจตีติ อายตฺนถกั วา ๑ สมหากโตติ อุปฺปนโน ๑ พหิทฺธา จ
 นามรูปนฺติ พหิทฺธา สวิณฺณกาโย ขนฺธปฺลจกั สพายตฺนานิ วา ๑
 อิตฺถตฺนติ อิตฺถํ เอตํ ๑ อตฺตโน จ ปเรสถจ ปณฺจกฺขนฺธา
 ทฺวาทสยตฺนานิ ทฺวารารมฺมณภาเวน ววุฏฺจิตฺตานิ ทฺวยํ นามาติ อตฺโถ ๑
 ทฺวยํ ปฏฺิจจ สสฺโสติ อณฺณตฺถ จกฺขุรูปาทินิ ทฺวยานิ ปฏฺิจจ
 จกฺขุสมฺพสฺสาทโย วุตฺตา อธิ ปน อชฺฉตฺติกพาหิรานิ อายตฺนานิ
 มหาทฺวยํ นาม กิเรตฺนติ วุตฺตํ ๑ อยเมตฺถ อธิปฺปาโย ๑ อณฺณตฺถ
 จกฺขุถจ ปฏฺิจจ รูปे จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิณฺณณํ ตินฺณํ สงฺกติ
 สสฺโสติอาทินา* จกฺขุถเจว รูปา จ ๑เป๑ มโน เจว ธมฺมาจาทิ
 วุตฺตานิ [๑] ปฏฺิจจ จกฺขุสมฺพสฺสาทโย วุตฺตา ๑ อธิ ปน อยถเจว
 กาโยติ จกฺขาทินิสฺสเย เสสธมฺเม จ จกฺขาทินิสฺสิตฺเตอว กตฺวา
 วุตฺตํ ๑ จกฺขาทิกายํ เอกตฺเตน อชฺฉตฺติกายตฺนนฺติ คเหตุวา พหิทฺธา
 ๑. ส. นิตาน. ๑๖/๑ ๑ ๒. ส. สพายตฺน. ๑๘/๓๘ ๑ ๓. ม. ทฺวยานิ.

ปณฺณากุณินิทฺเตส วณฺณนา

จ นามรูปนฺติ วุตฺตํ รูปาทิอารมฺมณํ เอกตฺเตเนว พาหิรายตฺนนฺติ
ตานิ อชฺมตฺติกพาหิรานิ อายตฺนานิ ปฏิจฺจ ผสฺโส วุตฺโต ตสฺมา
มหาทฺวยเมตฺนฺติ ฯ เอวญฺจ กตฺวา อตฺตโน จ ปรสฺส จ ปณฺจหิ
ขฺนฺเชหิ จหิ อายตฺเนหิ จาติ อยมคฺโถ ทีเปตพฺโพวาติ วุตฺตํ ฯ

อัย กายิตฺติ หิ วุตฺตานิ สนิสฺสยานิ จกฺขาทินิ อตฺตโน ปณฺจกฺ-
ขฺนฺชา พหิทฺธา นามรูปนฺติ วุตฺตานิ รูปาทินิ ปรสฺสํ ตถา อัย กายิ
อตฺตโน จ อชฺมตฺติกานิ อายตฺนานิ พหิทฺธา นามรูปํ ปรสฺสํ พาหิรา-
ทีนิตฺติ ฯ อณฺณตา อชฺมตฺติกายตฺนมตฺเตเอว อัย กายิตฺติ วุตฺเต น
อชฺมตฺติกายตฺนानเนว อตฺตโน ปณฺจกฺขฺนฺชา โหนฺติตฺติ อตฺตโน จ
ปรสฺสญฺจ ปณฺจหิ ขฺนฺเชหิ ทีปนา น สมฺภเวยฺยติ ฯ จเพวายตฺนानิตฺติ
สเพว ผสฺสการณานิ เยหิ การณญฺเตหิ อายตฺเนหิ อุปฺปนเนน ผสฺเสน
ผฏฺโฐ พาลอ สฺขทุกฺโข ปฏิสฺสเวเตหิ ฯ อาทิสทฺเทน เอเตสํ วา
อณฺณตเรณ อวิชฺชานีวรณฺสส ภิกฺขเว ปณฺชิตสฺส ตณฺหาย สมฺป-
ยุตฺตสฺสาติอาทิ โยเชตพฺพํ ฯ อิมสฺมี หิ สุตฺเต สงฺขारे อวิชฺชา-
ตณฺหานิสฺสิตฺเตเอว กตฺวา กายกฺคฺคฺเขณ วิญฺญาณนามรูปสพายตฺนานิ
คฺเคตฺวา ตสฺมี กาย สพายตฺนानํ ผสฺสํ ตฺนฺนฺิสฺสิตฺเตว กตฺวา เวทนาย
วิเสสปฺจยภาวํ ทสฺเสนฺเตน ภควตา พาลปณฺชิตานํ อตฺตทฺธาวิชฺชา-
ตณฺหามูลโก เวทนฺนฺโต ปฏิจฺจสมฺปฺปาโท ทสฺสิตฺโต ปฺน จ พาล-
ปณฺชิตานํ วิเสสํ ทสฺเสนฺเตน ยาย จ ภิกฺขเว อวิชฺชาย นินฺนฺสฺส
พาลสฺส ยาย จ ตณฺหาย สมฺปยุตฺตสฺส" อัย กายิ สมฺทาคโต

๑. ม. วุตฺเตน. ๒. สํยุตฺตสฺสาติปิ.

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณนํย

สา เจว อวิชฺชา พาลสฺส อปฺหีนา สา จ ตณฺหา อปริกฺขีณา ฯ
ตํ กิสฺส เหตุ น ภิกฺขเว พาโล อจฺริ พุรหุํจฺริยํ สมนฺมาทฺกฺขก-
ชยํย ตสฺมา พาโล กายสฺส เกทา กายูปฺโค โหติ โส กาย-
ูปฺโค สมนฺโน น ปริมุจฺจติ ชาตียา ฯเปฯ ทฺกฺขสฺมาติ วทามิตฺติ
เวทนาปภวํ สํวิชฺชํ ตณฺหํ ทสฺเสตฺวา อุปาทานภาเว จ ตนฺนํสิสฺสิตะ
กตฺวา กายูปฺโค โหตฺติอาทินา ชาตฺยาทิกเก ทสฺเสนฺเตน ปจฺจุป-
ปนฺนเหตุสมฺภูจฺจํนโต ปภฺวติ อุภยมูลวเสน ปฏฺิจจสมฺบุปฺปาโท วุตฺโต ฯ
ตพฺพิปริยาเยน จ ปณฺทิตสฺส ปจฺจุปฺปนฺนเหตุปริกฺขยโต ปภฺวติ
อุภยมูลโก ปฏฺิโณมปฏฺิจจสมฺบุปฺปาโทติ ฯ

ปุเรตฺตนํติ วทฺเทตฺตํ อุปจฺฉินฺตฺตนํติ อตฺถโต ฯ ทฺกฺคตฺติคามิกมฺมสฺส
วิเสสปจฺจยตฺตา อวิชฺชา อวินฺทึยํ วินฺทิตฺติ วุตฺตา ฯ ตถา วิเสส-
ปจฺจโย วินฺทึยสฺส น โหตฺติติ วินฺทึยํ น วินฺทิตฺติ จ ฯ อตฺต-
นํสิสฺสิตานํ กตฺวา จกฺขุวิญฺญาณาทินํ [๑] อุปฺปาทนํ อายตนํ ฯ สมฺโมห-
ภาเวเนว อนภิสสมยฺภูตตฺตา อวิทิตํ อณฺณตํ กโรติ ฯ อนตฺตวิ-
หิตะ ชวาเปตฺติติ วณฺณคามวิปริยาวิการวินาสธาตฺตอตุตฺตวิเสสโยเกหิ
ปญฺจวิธสฺส นฺริตฺตติลกฺขณสฺส วเสน อการวิการชกาเร คเหตุวา
อณฺเณสํ วณฺณานํ โลปํ ชการสฺส จ ทฺตฺติยสฺสาคมํ กตฺวา อวิชฺชาตฺติ
วุตฺตํ ฯ พุชฺชชนตฺถํ วตฺวา สภาวตฺถํ ทสฺเสตฺตํ อปฺปิจาทิอาทิ วุตฺตํ ฯ
จกฺขุวิญฺญาณาทินํ วตฺถารมฺมณานํ อิทํ วตฺถุ อิทํ อารมฺมณนฺติ
อวิชฺชาย ณาตฺตํ น สกฺกาตฺติ อวิชฺชา ตปฺปฏฺิจฺจญาทิกาทิ วุตฺตา ฯ

๑. ม. ปวตฺตนํ.

ปณณามินิทเทศ วณณนา

วตถารมมณสภาวจนาทนต์อเว อวิชชาทินัน ปฏิจจสมุปปาทภาวสุส
ชรามรณาทินัน ปฏิจจสมุปปนนภาวสุส ฉาทนต์อเว ปฏิจจสมุปปาท-
ปฏิจจสมุปปนนจนาทนต์ เวทิตพพ ๑

[๑๒๐] อปจจกขิตฺวาติ ปจจกขานัน กตฺวา อปฺปฏิกขิปิตฺวา ๑
อูปการกฺกุโจ ปจจยกฺกุโจ ยถา ปินฺนปาทาทิ สรฺรสุส ๑ สงฺขต-
มภิสงฺขโรนฺตฺติติ ยถา สงฺขตฺติ โหติ เอวํ อภิสงฺขโรนฺตฺติ ๑ สงฺขาร-
สทฺทคฺคหณฺน อากตฺตา สงฺขารฺรา สงฺขารสทฺทเทฺน อากตฺตสงฺขารฺรา ๑
ยทฺธิปี อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารฺราปี สงฺขารสทฺทเทฺน อากตฺตา เต ปน
อิมิสฺสา เทสฺนาย ปชานาติ วิสฺสุ วุตฺตา ตสฺมา ทฺวิธาติ เอตฺถ
สงฺขารสทฺทเทฺน อากตฺตสงฺขารฺเรสุ อภิสงฺขรณกสงฺขารฺ วชฺเชตฺวา ตทณฺเณ
สงฺขารสทฺทเทฺน อากตฺตสงฺขารฺรา โยเชตฺตพฺพา ๑ สงฺขารสทฺทเทฺน อากต-
สงฺขารฺราติ วา สมฺมทโย วุตฺโต ๑ ตเทกเทสฺสา จ อธิ วณฺเณตพฺพ-
ภาเวฺน คหิตฺตา อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารฺรา ตสฺมา วณฺเณตพฺพ-
สพฺพสงฺคาหกวเสฺน ทฺวิธฺตา วุตฺตาติ เวทิตพฺพา ๑ ๑ ปจฺจมํ นฺริชฺชตฺติ
วจฺสิสงฺขารฺโรติอาทินา วิตกฺกวิจฺจารอสฺสาสปฺสฺสาสา สณฺณวาทนา
วจฺสิสงฺขาราทโยติ วุตฺตา น อวิชฺชาปจฺจยสงฺขารฺเรสุ วุตฺตา กาย-
สณฺเณตนาทโย ๑ สงฺขตสงฺขารฺรา นาม ยถาสกํ ปจฺจเยหิ สงฺขตตฺตา ๑
สตีปี ปจฺจยนิพฺพตฺตานัน สพฺเพสมฺปิ สงฺขตภาเว มเมตฺถ ผลนฺตฺติ
ตตฺถาภิมฺเขน วิย กมฺมุนา นิพฺพตฺติตตฺตา เตภูมิกฺวิปากกฺกฏตฺตารฺเปสฺสุ

๑. ม. ม. ๑๒/๕๒๖ ๑

วิสุทธิมคค สังฆคณนายน

สาดิสโย สงฆตภาโวติ อธิปปาเยน อฏฺฐกถายํ กम्मนิพฺพตฺตานํ
อภิสงฆตสงฆารตา วุตฺตา ฯ ปาลิยํ ปน ตถา อากตฺฏจฺานสฺส
อภาวโต เตปิ ฯเปฯ เอตฺถเว สงฺกหํ กจฺจนฺตฺติ วุตฺตํ ฯ อนิจฺจา วต
สงฆารตี วุตฺตา อุตฺตาทิสम्मฺจฺานาปี สพฺพธมฺมา อภิสงฆธมฺม-
สงฆารตี วุจฺจนฺติ อตฺตโน ผลสฺส อภิสงฆธมฺมโต ฯ กายปฺปโยค-
สมฺมฺจฺาปนวิริยํ กายิกวิริยํ ฯ อภิสงฆารสฺสชาติ ปโยคเวคฺสฺส ฯ

[๑๒๑] วาจํ สงฺฆโรตฺตีติ วจิสฺสงฆาโร ฯ กายเณ สงฺฆริยตีติ
กายสงฆาโร ฯ จิตฺเตน สงฺฆริยตีติ จิตฺตสงฆาโร ฯ จิตฺตํ วา
สงฆโรตฺตีติ จิตฺตสงฆาโร ฯ สงฺฆเขปโต ปน สพฺพเพยิ ยถารหํ สงฆโรนฺติ
สงฆริยนฺตฺติ จ สงฆารตี เวทิตพฺพา ฯ วุตฺตนฺติ สงฆารภูจฺปจฺจยญฺ-
จาทิมาย ฯ นมตีติ เอกนฺตสาร์มมฺมตฺตาย อารมฺมณานิขมฺมํ นมตี ฯ
ปริตฺสฺสตีติ ปิปาสตี ฯ ตณฺหา ปริตฺปาตฺตาย วา วิจลตี ฯ อฺปา-
ทียตีติ ทพฺพหํ อาทียตี ฯ ภวตีติ อฺปฺปตฺตฺติภวํ สนฺธายาย ฯ ภาวยตีติ
กम्मภวํ ฯ จุตฺติ ขนฺธานํ มรณฺนฺติ มรณฺนฺติ เอเตนาตี วุตฺตํ ฯ ทฺกฺขา
เวทนา อฺปฺปาททฺกฺขา จิตฺติทฺกฺขาติ จ กตฺวา ทฺวิธา ขณตีติ วุตฺตํ ฯ
อายาโสตี ปริสฺสโม วิสาโท ฯ นิทฺทฺทิฏฺจฺนยนิทฺสฺสนนฺติ ยถานิทฺทฺทิฏฺจ-
วิธิสนฺทฺสฺสนํ ฯ เกวลสทฺโท อสมฺมิสฺสวาจโก จ โหตี เกวลา
สาลโยติอาทิสฺสู นีรวเสสวาจโก จ เกวลา อจฺกมคฺชาติอาทิสฺสู ตสฺมา
ทฺวิธาปี อตฺถํ วทตี ฯ ตตฺถ อสมฺมิสฺสสฺสชาติ สฺขรหิตสฺส ฯ น หิ
เอตฺถ กิณฺจิจิ อฺปฺปาทวฺรหิตํ อตฺถิ ฯ สกฺลสฺสชาติ สพฺพภวาทิกตฺสฺส

ปลณณากุณินิทเทศ วณณนา

สพพกาลิกสุส จ ฯ

[๑๒๒] ลกษณณกวิธาทีโตติ เอตุล อาทิสทโท ปจเจกั
ปริสมาเปตพโพติ ทสเสนโต อาท ลกษณณาทิตติ ฯ สมปยุตเต
ตัสสมกิปุคเคล วา สมุโหมยตีติ สมุโหมนรสา ฯ อารมมณสทาวสุส
ฉาทนั หุตวา คยหตีติ ฉาทนปจจุปฏจานา ฯ อาสวสมุทยา อวิชชา-
สมุทโยตี วจนโต อาสวปทฏจานา ฯ ปฏิสนุชชนตถั อายูหนติ
พยาปารี กรोनตีติ อายูหนรสา ฯ ราสีกรณั วา อายูหนั ฯ
เจตนาสทาวตดา เจตนา หุตวา คยหนตีติ เจตนาปจจุปฏจานา ฯ
นามรูปสุส ปุเรจาริกภาเวน ปวตตตีติ ปุพพจคมรสั ฯ ปุริมภเวน
สทฐี ฉณนั หุตวา คยหตีติ ปฏิสนุชชปจจุปฏจานัน ฯ วิณณณณ
สท อณณณณณณจ สมปยุชชตีติ สมปโยครสั ฯ สม่ ปการเห
โยโค สมปโยโค ฯ วิสุ อภาโว อวินิพโกโค ฯ รูปี สมปโยคากาวโต
วิกิริยตีติ วิกิรณรสั ฯ ตโตเอว หิ ปีสियมานา ๓ ฉณทุลาทโย
วิกิรณติ จุณณณฎตา วิทฐัสนติ ฯ นามสุส กทาจิ กุสลาทีภาโวปี
อตุถีติ ตโต วิเสสนตถั อพยากตปจจุปฏจานนติ วุตติ ฯ
อเจตนา อพยากตาคี เอตุล วิย อนารมมณตา วา อพยากตดา
ทฏฐพพา ฯ อายตณลกษณณติ ฉณนลกษณณั อายานัน ตณนลกษณณั
วา ฯ ทสสนสุส ยถาสกั วิสยคคหณสุส กรณโต ทสสนรสั ฯ
ทสสนาทีรสนติ ปน สมุโหมหวินอนนัย วุตติ ฯ วตุฏฐวาร์ภาว-
๑. ม. ม. ๑๒/๑๐๐. ๒. ม. วิกิริตีติ. ๓. ม. ปีสियมานา.

วิสุทธีมคฺค สัวณฺณาย

ปจฺจุปฺภูจฺจํ ยถารหํ วิญฺญาณมโนวิญฺญาณชาตฺตุนนฺติ อธิปฺปาโย ฯ
วตฺตुकฺคหณฺณเจตฺถ จกฺขาทิปญฺจกาเปกฺขํ ฯ อกฺุสฺสวิปากุเปกฺขาย
อนิฏฺฐภาวโต ทฺกฺเขน อิตฺราย อิฏฺฐภาวโต สฺุเขน สํกฺหิตฺตฺตา
สฺุขทฺกฺขปจฺจุปฺภูจฺจนาติ วุตฺตํ ฯ ทฺกฺขสมฺมทฺยตฺตา เหตุลฺกฺขณา ตณฺหา ฯ
ตฺตรตฺตรากิณฺนุทีนิตฺติ* วจฺนโต อภิณฺนุทฺนรสา ฯ จิตฺตสฺส ปุคฺคลสฺส วา
รฺูปาทีสุ อติตฺตภาโว หุตฺวา คยฺหิตฺติ อติตฺติภาวปจฺจุปฺภูจฺจนา^๑ ฯ
อมฺลจฺนรลฺลํ ตณฺหาทิจฺจากิณฺนิเวสฺวเสณ ฯ ตณฺหาทพฺหตฺตํ หุตฺวา
กามฺปาทานํ เสสานิ ทิจฺจิจิ หุตฺวา อุปฺภูจฺจหนฺตฺติ ตณฺหาทพฺหตฺต-
ทิจฺจิจิปจฺจุปฺภูจฺจํ ฯ กมฺมุปรปฺตฺติภวฺวเสณ ภวสฺส ลกฺขณาทโย
โยเชตฺตพฺพา ฯ

[๑๒๓] โมหาทิกาวโตติ เอตฺถ อาทิสทฺเทน อนนฺุโพธาทีนํ
สํกฺโห ฯ ทฺกฺขาทิสฺุ อลฺยณฺณวเสณ อปฺปฏิปฺตฺติ อสุภาทิสฺุ
สุภาทิวิปฺลฺลาสวเสณ มิจฺจนาปฺปฏิปฺตฺติ ทิจฺจิจิวิปฺปยุตฺตวเสณ วา
อปฺปฏิปฺตฺติ ทิจฺจิจิสมฺปยุตฺตวเสณ มิจฺจนาปฺปฏิปฺตฺติ ฯ ทฺวารารมฺมณโตติ
ทฺวารโต อารมฺมณโต จ ฉฺสุ ทฺวารเรสุ ฉฺสุ อารมฺมณเรสุ จ
ปวตฺตนโต ฯ อัย ปน วิภาโค น อวิชฺชายเอว อณฺเณสุปี
ปฺปฏิจฺจสมฺมุปรปฺทาทฺงเคสุ อรูปชฺชมฺมานํ ลพฺภตฺติ อห สพฺเพสุปีติ ฯ
วิปากชฺชมฺมมาทิกาวโตติ เอตฺถ อาทิสทฺเทน เนวเสกฺขานาเสกฺข-
ลฺลโยชนิยาทิกาวเส สํกฺคณฺหาติ ฯ จตฺุโยนิสัวตฺตนโตติ จตฺุโยนิปริยา-
๑. พ. ป. ๓๑/๕๗. ๒. ม. อติตฺตภาว-

ปณณานูนินิทเทส วณณา

ปนนตตถาวนินิพพตตนโต ฯ โลกียวิปาภาทิภาวโตติ เอตถ อาทิสทเทน
อพยगतสปปัจจยสงขตาทิภาเว สงคณหาคี ฯ สเหตุกาเหตุกาทิโตติ
อาทิสทเทน สสงขาราสงขาราทิเกเท สงคณหาคี ฯ กามิ นามรูป
ปจจุปปนุนทฐวเสน วุจติ ตถาปี ยถา ปจจุปปนุนิ เอิ อตีตา-
นาคตมปีติ อทฐทวยปริยาปนนสุสาปี นยโต กเหตุพพตตา วุตตี
อตีตาทิโต ติวิธนติ ฯ สลยชาติสโมสรณฐฐานโตติ วิญญาณตัสมป-
ยุตตมมานิ อูปตติปวตติเทสทาวโต ฯ ฐตปปสทวิญญาณโตติ
ปาโจ ยุตโต ฯ วิญญาณาทิโตติ ปน ปจธนติ ฯ เอกเสสนเยน
พาหิรายตตนสุสาปี สงคเห สติ อาทิสทเทน ตสฺส สงคหิตตา
ทฐทพพา ฯ โนภยโคจรนติ มนายตนมทา ฯ น หิ อรูปมมานิ
เทสวเสน อาสนุนตา ทฐตา วา อตฺถิ อวิกคหตฺตา ตสฺมา
มนายตตนสุส โคจโร มนายตนิ สมปตฺโต อสมปตฺโต วาติ น วุจติ ฯ

ผลสุสาทินมปีติ เอตถ ผลสุโส ตาว ผุสนสทาวโต โลกีย-
สาสวาทิภาวโต จ เอกวิโร ปฐิมสมุผลสอธวจนสมุผลสเกทโต
สเหตุกาทิภาวโต จ ทูวิโร ภาวตฺตยปริยาปนนโต เวทนาตฺตยสมป-
โยคโต อเหตุกทเหตุกตีเหตุกโต จ ติวิโร ฯ โยนิคตีวเสน จตฺตพพิโร
ปญจวิโร จ ฯ เวทนา อญฺกวนลกขณโต โลกียสาสวาทิภาวโต
จ เอกวิธา ปญจทวาริกมโนทวาริกเกทโต ทูวิธา สุขาทิเกทโต
ตีวิธา โยนิคตีวเสน จตฺตพพิธา ปญจวิธา จ จพารมมณเกทโต
จตฺตพพิธา ฯ ตณฺหา โลกสุส สมุทยทาวโต เอกวิธา ทูวิธา ทิฏฺฐิ-

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณาย

สมฺปยุตฺตวิปฺปยุตฺตภาวโต ติวริชา กามภววิภวตณฺหาภทโต จตุพฺพิชา
จตุมคฺคปฺปเหยยโต ปรญฺจวิชา รูปาภินนุทนาทิกาวโต ฉพฺพิชา
ฉตฺตณฺหาภทโต ฯ อุปาทานํ เอกวิธํ ทพฺพคฺคาภทโต
ทฺวิธํ ตณฺหาทิกฺกุสิภทโต ติวริธํ ภวตฺตยุปฺนิสฺสยภทโต จตุพฺพิธํ
กามูปาทานาทิกภทโต ปรญฺจวิธํ ปรญฺจคฺคิสํวตฺตนโต ฯ ภโว
เอกวิธो โลกียสสวาทิกภทโต ทฺวิธो กมฺมุปฺปตฺติภทโต ติวริธो
กามภวาทิกภทโต จตุพฺพิธो จตฺตรูปาทานปรจฺจยโต ปรญฺจวิธो
ปรญฺจคฺคิสํวตฺตนโต ฉพฺพิธอ กามกมฺมภวาทิกภทโต สตฺตวิธอ
สตฺตวิญฺญาณภูทิจฺติสํกฺหโต อฏฺฐวิธอ จตฺตรูปาทานปรจฺจยกมฺมภวาทิ-
ภทโต นววิธอ กามภวาทิกภทโต ฯ ชาติ เอกวิชา ตตฺถ ตตฺถ
ภเว ปจฺจมาภินิพฺพตฺติภทโต ทฺวิชา รูปกฺขนฺธสํขารกฺขนฺธสํกฺหโต
ติวริชา ภวตฺตยปรียาปฺนฺนโต โยนิคฺติวเสน จตุพฺพิชา ปรญฺจวิชา จ ฯ
อิมินา นเยน ชรามรณอาทินมฺปิ เอกวิชาทิกาวो เวทิตพฺโพ ฯ
โสกาทินมฺปิ กหิตตฺตา อํกพฺพตฺตปฺปสํกฺहे ทฺวาทเสวติ อํกคววภูจฺจํ
เวทิตพฺพํ ฯ น หิ โสกาทโย อํกภาเวน วุตฺตา ผเลน ปน การณํ
อวิชฺชํ มฺลลํกํ ทสฺเสตฺถ เต วุตฺตา ฯ

[๑๒๔] ชรามรณพฺภาหตฺตสฺส หิ พาลสฺส เต สมฺภวานุตฺติติ
โสกาทินํ ชรามรณการณตา วุตฺตา น ปน กายิกาย ทฺกฺขาย
เวทนาย ผุฏฺโฐจฺติ จ สฺสฺเต ชรามรณนิมิตฺตลฺลจฺ ทฺกฺขํ สํกฺหิตนฺติ
ตํ ตนฺนนิมิตฺตํ ชรามรณพฺภาหตฺตสฺส สมฺภเว สาธกภาเวน วุตฺติ ฯ

ปณณานุณินิทเทศ วณณนา

ยสุมา ปน ชรามรณเนว โสกาทีนํ เอกสงฺเขโป กโต ตสุมา
เตสํ ชาติปจฺจยตา ยุชฺชติ ฯ ชรามรณปจฺจยภาเว हि อวิชฺชาย
เอกสงฺเขโป กาทพุโพ สिया ชาติปจฺจยา ปน ชรามรณํ โสกาทโย จ
สมภวานุตีติ ฯ ตตฺถ ชรามรณํ เอกนฺตีกํ องฺคภาเวน คหิตํ โสกาทโย
ปน รูปภาวทีสุ อภาวโต อนेกนฺตีกา เกवलं ปากणฺเณ ฝน อวิชฺชา-
นิตฺสสนตฺถํ คหิตา ฯ เตน อนาคเต ชาติยา สติ ตโต ปราย
ปฏิสนฺธิยา เหตุภูตา* อวิชฺชา ทสฺสีตาติ ภาวจกฺกสฺส อวิจฺเจโท ทสฺสีโต
โหตีติ ฯ สุตตฺถจ โสกาทีนํ อวิชฺชา การณฺนติ ेतสฺส จ* อตฺถสฺส
สาธกํ ทฏฺฐพฺพิ น โสกาทีนํ พาลสฺส ชรามรณนินิตฺตตามตฺถสฺส ฯ
อสฺสวา ปุณฺณชฺชนินฺติ हि วจเนน อวิชฺชา โสกาทีนํ การณฺนติ ทสฺสีตา
น จ ชรามรณนินิตฺตเมว ทุกฺขํ ทุกฺขนฺติ ฯ

อปโร นโย ฯ ชรามรณมฺปิ ปจฺจโย ฯ อณฺณตา ทฺวาทสงฺกานิ
น ปริปฺปูเรนฺติ ฯ กสฺส ปน โส ปจฺจโย ฯ โสกาทีนํ ฯ
ยทิ เอวํ กสุมา ชรามรณปจฺจยา โสกาทโย สมภวานุตีติ อวตฺวา
ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสกาทโย จ สมภวานุตีติ ฐตฺถนฺติ ฯ ยสุมา
ตทลฺเณนปี ทุกฺขมฺเมเนน ฆฏฺฐสฺส เต สมภวานุติ ตสุมา อปฺปหีน-
สํโยชนสฺสาปี เตสํ ตปฺปจฺจยตา น ेกํสีกาติ ชาติปจฺจยตา
ฐตฺถตา ฯ อถวา ฯ ชรามรณคฺคหเนน อฺอุปฺตติภโว สงฺคหิตो ฯ
อฺปาทีนฺนฺกฺขนฺชฺชปฺริปาโกติ* आयुโน สํหानิ อินฺทฺริยานํ ปฺริปาโก จ
ชรา เตสฺสจ ภาโท มรณฺนติ ฯ สติ จ อฺอุปฺตติภเว ตตฺถ
๑. ม. เหตุเหตุภูตา. ๒. ม. ेतสฺสเสว. ๓. ม. อฺปาทีนฺนฺกฺขนฺชฺชปฺริปาโก हि.

วิสุทธีมคฺค สํวณฺณาย

กตฺตฺตํ โปราณํ วา กมฺมํ กมฺมภโว ๑ กมฺมาทิสฺสจฺจฺจฺจ
จฺตฺตฺตํ ปฏฺฐิสฺสํ ชเนตฺติ อฺปฺตฺตฺตํ ชาติยา ปจฺจโย ตสฺมา
ชฺรามรณฺมปี ชาติยา ปจฺจยตฺตย ปฏฺฐิสฺสํ ปาโท ๑ ยสฺมา ปน
ภวปจฺจยา ชฺตฺติ เอตฺตฺต อฺปฺตฺตฺตํ ชาติยา ปจฺจยตฺตย สํกฺกฺกิตฺตา
ตสฺมา วุตฺตฺตฺตํ สํกฺกฺกิตฺตํ ชฺรามรณฺมปจฺจยา ชฺตฺติ น วุตฺตํ ๑
เอวํ ชฺรามรณฺมสฺสปี ปจฺจยภวสฺสปี ปฏฺฐิสฺสํ ปาโท ทฺวาท-
สํกฺกฺกิตฺตา ววฺจฺจฺจิตฺตา เวทิตฺตํ ๑ เตนฺนาท ทฺวาทเสวตฺติ อาทิ ๑
อยนฺตฺตวาทิ เทสนาภทฺตฺตอาทินา วุตฺตํ อตฺตสํวณฺณํ สนฺชฺยาท ๑
อยํ ปนฺนํ อิทานิ วกฺขมฺนํ ๑

กตฺมา จ ภิกฺขเว อวิชฺชา ทุกฺเข อณฺณณฺตฺตอาทินา*
สฺสฺสฺสฺส จตฺตฺตฺตํ อวิชฺชา วุตฺตฺตํ สฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
นิกฺเขปกณฺเฑ ปน สฺสฺสฺสฺสฺส จตฺตฺตํ จานฺสฺส กตฺตยเอว อวิชฺชช
อจฺจฺจ จานฺสฺส กิจฺจชฺตฺตํ กตฺตฺตํ ตตฺตฺตํ สนฺชฺยาท วิภวํ
กาคํ อภิรณฺมปรียาเยนฺนํ อารภิตฺวา วุตฺตฺตํ เตนฺนํ อาทิ วุตฺตํ ๑
อหาเปตฺวา วิภวํ ๑ วิภวํ หิ อภิรณฺมปรียาโย ๑ อจฺจฺจ
จานฺสฺส อณฺณณฺตฺต อานตฺวา ตํสฺสฺสฺส ๑ เสสฺสฺสฺส
ทุกฺขสมฺมทฺตํ ปุพฺพนฺนํ จ ๑ อารณฺมณฺนํ อารณฺมณ-
กรณฺนํ ๑ อิทํ อิมฺสฺมํ ทุกฺเข อณฺณณฺตฺตอาทิเก ปาเจ ๑
สฺสํ อวิชฺชา ๑ อฺปฺนํ อสมฺมทฺตํ ปนฺนํ ปนฺนํ ปจฺจปฺนํ ๑
๑. ม. วุตฺตฺตํ สํกฺกฺกิตฺตํ จ. ๒. ส. นิตฺตํ. ๑๖/๕.

ปญญาภูมินิทเทศ วณณา

ปฏิจจาทตฺวาติ เอตฺถ วุตฺตํ ปฏิจจาทนาการํ ทสฺเสตฺถ ยถาว-
สรสลกฺขณํ ปฏิจฺฉิมิตฺตํ น เทตฺติ วุตฺตํ ฯ รสฺสิตพฺโพ ปฏิจฺฉิมิตพฺโพ
สกาโว รโส อตฺตโน รโส สรโส ยถาโว ยถาภูโต สรโส
ยถาวสรโส ฯ โย ปิพฺพนภูโจติอาทินา วุตฺโต ทฺวฺกฺขสจฺจปฺปเกทาเอว
จ ปุพฺพนตาทโย โสเอว ลกฺขิตพฺพตฺตา ยถาวสรสลกฺขณํ ฯ ตํ
ปฏิจฺฉิมิตฺตํ ปจฺจกฺขโต ชานิตฺตํ น เทติ ฯ ตทฺถยฺนฺติ ปุพฺพนตตฺยเจว
อปรนตตฺยจ อตฺตํ อนนาคตตฺยจ ขนฺธปรนตจกํ ฯ ปุพฺพนตปรนตภาควนตฺตาย
วา ปจฺจปฺนฺนทฺฐโต มชฺฌนฺโต ปุพฺพนตปรนโต ฯ อยํ อวิชฺชา
อิมํ สงฺขาราทิ อิทปฺปจฺยตปฏิจฺจสมฺปฺปนฺนธมฺเมสุ ปจฺจกฺขโต
ชานนาการทสฺสนํ ฯ เอตฺถาติ เอเตสุ ทฺวฺกฺขาทีสุ ฯ ยทฺธิปี อวิชฺชา
ทฺวฺกฺขาทีสุ อารมฺมณกรณวเสนปี ปวตฺตติ ยถา ปน นิโรธมคฺเค
อารมฺมณํ กาทฺถ อสกโกนฺตี เต ชานิตฺตฺกามสฺส ตปฺปฏิจฺจาทนวเสน
อนิโรธมคฺเคสุ นิโรธมคฺคกฺคหณการณภาเวน จ ปวตฺตมานา เต
ยถาวโต ปฏิจฺฉิมิตฺตํ น เทติ เอวํ ทฺวฺกฺขาทีสุปีติ เวทิตพฺพํ ฯ
ตถา हि วุตฺตํ ปฏิจฺจาทนวเสนเนว อิทาธิปฺปเตตติ ฯ ทฺวฺกฺขาทีวิสโย
อนฺธมกโร โลกาทีนญจ อนฺธมกรานํ ปจฺจยภูโต อทสฺสนากาโร
อญฺญาณํ ฯ

[๑๒๕] ปุญญาทโยติ ปุญญาภิสงฺขาราทโย ฯ ตตฺถ ปุณาติ
อตฺตโน สนนํ อปุญฺญผลโต ทฺวฺกฺขสจฺจกิลฺลโต จ โสเชตฺติ
ปุญฺญํ ฯ หิตฺตฺวชฺชมาสเยน ปุญฺญํ กโรตฺติ ตนฺนปฺปมาทเนน การกสฺส

วิสุทธีมคคส์วณณาย

อชฌาสย ปุเรติ ปุชชภว นิพพตเตตตี วา ปุณณํ ๑ อิติ ปุโรโก
ปุชชนิพพตโก จ นิรุตตินเยน ปุณณนต เวทิตพโพ ๑ ปุณณํ จ โส
อตุตโน ผลสส อภิสขรณญเณ อภิสขารโ จาติ ปุณณภิสขารโ ๑
ปุณณปฏิปกุขโต อปุณณนติ วุตตวิปริยาเยน อปุณณภิสขารโ
เวทิตพโพ ๑ สมာธิปจจนีกานํ อติทूरตย น อิลชติ อนิลชณจ
ภวํ อภิสขโรตตี อนเณชภิสขารโ ๑ กายเณ ปวตติโต กายโต
วา ปวตโต กายสส วา สขโรติ กายสขารโ ๑ วจิจิตตสขารเสสุปี
เอเสว นโย ๑ ตตถ ปจมตติโก ปริวีम्मสนสุตตาทิวเสน คหิตโต ๑
ตตถ หิ ปุณณณเจ สขารโ อภิสขโรติ ปุณณปคํ โหติ
วิณณณนติอาทินา^๑ อากคํ ๑ พุติยตติโก วิภงกสุตตวเสน ๑
ตตถ หิ ตโยเม ภิกขเว สขารว ๑ กตเม ตโย ๑ กายสขารโ
วจิสขารโ จิตตสขารโรติ^๒ วุตตํ ๑ วิตุถารโต ปนาติอาทิ
ปุณณภิสขาราทินํ สรูปโต ปภทโต จ วิภวานํ ๑ ภาวनावเสนเว
ปวตตนา น ทานสีลวเสนาติ ตตถ ลพภมานํ ปุณณกิริยวตุถุ
ทสเสติ ๑ เอวณจ กตวา อรูปาวจรเจตนาปี ภาวनावเสนเว
ปวตตати วุตตนา ๑ เย ปน ภาวनावเสนวาติ อวธารเณ
อภิลญาเจตनํ นีวตเตตตี วทนติ ตทยตุตํ ตาสมปี อวิชชา-
ปจจยตย วิย ปุณณภิสขารภาวสส จ อิจจितตตนา ๑ อณณถา
อภิลญาจิตตูปปาทสส ปุณณกิริยวตุถุสุ อสขคโหเอว ลียา น จ
๑. ส. นีทาน. ๑๖/๕๕. ๒. ส. นีทาน. ๑๖/๕๑.

ปญญาภูมินิทเทส วณณา

ยตุตฺถิ กุสลลยจ ปญญกิริยวตฺถุ จ น โหตีติ ฯ ปาณาติปาตาทีติ-
อาทิสทฺเทน น ตทวสสิญฺจอกุสลกมฺมปถานํเยว คหณํ อถโฆ
อนวเสสอกุสลกมฺมสุสาปี คหณํ ทญฺจพฺพํ ฯ

อิตรเสฏฺฐ ปณาติ กายสงฺขาราทิสฺสุ ฯ ปญญาภิสงฺขาราทโย
ปวตฺตมานา อิเมหิ ทฺวาระหิ ปวตฺตนฺตึตี ทฺวาร์โต ปวตฺติตทฺสสนตฺถิ ฯ
สมวีสติ เจตนาติ กสฺมา วุตฺตํ ยถิ กายวชิวิญญตฺตติโย สมญฺจ-
เปเนติโย กุสลากุสลเจตนา กายสงฺขารो วชิสงฺขารโรติ จ วุจฺจนติ
เอวํ สนฺเต อภิญญาเจตนาเยปี กุสลาเย ตถา ปวตฺตตาย วชิสงฺขาร-
ภาโว วตฺตพฺโพติ โจทณํ สนฺธายาห อภิญญาเจตนาติอาทิ ฯ
เอตฺถาติ กายวชิสงฺขารคฺคหณเ กายวชิสนฺเจตนาคฺคหณเ วา ฯ
น คหิตาติ อญฺจกถายํ น คหิตา ฯ อภิญญาเจตนา วิญญาณสุส
ปจฺจโย น โหตีติ ฯ กสฺมา ปน น โหติ นนฺุ สาปี กุสลา
วิปากธมฺมา จาติ ฯ สจฺจเมตฺถิ ฯ อนุปจฺจินฺนตฺตทหาวิชฺชามาเน* ปน
สนฺตानเ สพฺยาปารปฺปวตฺตติยา ตสฺสา กุสลา วิปากธมฺมตา จ วุตฺตา
น วิปากุปฺปาทเนน ฯ सा ปน विपाकं उपपातेनृत्ति रूपावजरमेव
उपपातेय न हि अल्लभुमिक्कं गमं अल्लभुमिक्कं विपाकं उपपातेत्तिติ ฯ
อตุตฺตโน* สทิสารมฺมณํ ติจฺจฺจานิกเมว จ อุปฺปาเทยย จิตฺตฺตฺตฺตฺตภา
รूपาวจรวิปากสุส กมฺมสทิสารมฺมณสุเสว วุตฺตตฺตฺตา ฯ น จ रूपาวจร-
วิปากो ปริตฺตาทิอารมฺมโณ อตุถิ อภิญญาเจตนา จ ปริตฺตาทิ-
อารมฺมณาว โหติ ตสฺมา วิปากํ น อุปฺปาเทत्ติติ วิญญาติ ฯ

๑. ม. อนุปจฺจินฺนตฺตทหาวิชฺชามาเน. ๒. ม. อตุตฺตนา.

วิสุทธีมคคส์วณณาย

กสิณสู จ อุปปาทิตสูส จตตถุชฌานสมาริสสูส อานิสสูสภูตา
อภิณญา ๑ ยถาห ๑ โส เอว สมาริเต จิตเตติอาทิ ๑ ตสุมา
สมาริผลสทิสสา [๒] น จ ผลิ เทติ ๑ ทานสีทานิสสูสภูโต ตสุมี ภเว
ปจจุยลาโก วียาติ สามี วิปากิ น อุปปาเทติติ ๑ ยถา จ อภิณญา-
เจตนา เอว อุตฺทจจุเจตนาปี น โหตีติ อิทิ อุตฺทจจุสหคตฺทมเม
วิสุ อุตฺทริตฺวา เตส วิปาเก ฉานิ อตฺถปฏิสมฺภิทาติ วุตตตฺตา
วิจารเตพฺพิ ๑ สามี ปน วิจารณา เหฏฺฐา ขนฺธนิตฺทเทสวณณาย
อกุสสกลาย วิจาริตาเอวาติ ตตฺถ วิจาริตนเยเนว เวทิตพฺพา ๑

อปีเจตฺถ ยเทเก วิภชช วทนฺติ ทสฺสนภาวนานิ อภาเวปี
เยสํ ปุณฺณชฺชนานิ เสขานนฺจ ทสฺสนภาวนาหิ ภวิตพฺพิ เตสํ ตพฺพ-
ปคฺคติกาลे เตหิ ปหาตุ สกฺกญฺเยยา อกุสลา ทสฺสเนนปฺหาคพฺพา
ภาวนายปฺหาคพฺพาติ จ วุจฺจนฺติ ๑ ปุณฺณชฺชนานิ ปน ภาวนาย
อภาวา ภาวนายปฺหาคพฺพจินฺตา นตฺถิ ๑ เตน เตสํ ปวตฺตมามา
ทสฺสเนน ปฺหาคุ อสกฺกญฺเยยาปี ภาวนายปฺหาคพฺพาติ น วุจฺจนฺติ ๑
ยทิ วุจฺเจยฺยํ ทสฺสเนนปฺหาคพฺพา ภาวนายปฺหาคพฺพานํ เกสญฺจิ
เคนจิ กทาจิ อารมฺมณารมฺมณาริปีตฺติอุปฺนิสฺสยปจฺเจยฺหิ ปจฺเจยา
ภเวยฺยํ ๑ น จ ปฏฺฐาเน ทสฺสเนน ปฺหาคพฺพาภาวนายปฺหาคพฺพานํ
เคนจิ ปจฺเจยฺเนน ปจฺเจยฺโยติ วุตฺตา ๑ เสขานํ ปน วิชฺชมามา
ภาวนาย ปฺหาคุ สกฺกญฺเยยาติ ภาวนายปฺหาคพฺพา ๑ เตเนวเสขานํ

ปณณญานินิเทศ วณณนา

ทสฺสเนนปหาตพพา จตฺตตฺตา วณฺตตฺตา มุตฺตตฺตา ปหีนตฺตา
ปฏินิสฺสญฺจตฺตา [๑] อสฺสาทิตพฺพา อภินนฺทิตพฺพา จ น โหนฺติ ฯ
ปหีนตฺตายเอว โสมนสฺสเหตุญฺจตา อวิกฺเขปเหตุญฺจตา จ น โทมนสฺสํ
อุทฺทจฺจณฺจ อุปฺปาเทนฺตฺติ น เต เตสํ อารมฺมณารมฺมณาธิปติภาวํ
ปกตฺตฺตฺนิตฺตฺสยภาวณฺจ กจฺจนฺติ ฯ น หิ ปหีนฺเน อุปฺนิตฺตฺสย อริโย
ราคาทิกิเลเส อุปฺปาเทติ ฯ วุตฺตลฺลเหตํ โสตาปตฺตฺติมคฺเคน เย กิเลสา
ปหีนฺนา เต กิเลเส น ปุเนติ น ปจฺเจติ น ปจฺจาจฺจนฺติ ฯเปฯ
อรหตฺตมคฺเคน ฯเปฯ น ปจฺจาจฺจนฺตฺติ ฯ น จ ปุณฺชชนานํ
ทสฺสเนน ปหาตฺ สกฺกญฺเยยฺยา อิตเรสํ น เกนจि ปจฺเจเนน ปจฺจโย
โหนฺตฺติ น สกฺกา วตฺตํ ทิฎฺฐิ อสฺสาเทติ อภินนฺทติ ตํ อารพฺภ
ราโค อุปฺปชฺชติ ทิฎฺฐิ วิจิกิจฺจนา อุทฺทจฺจํ อุปฺปชฺชติ วิจิกิจฺจํ
อารพฺภ วิจิกิจฺจนา ทิฎฺฐิ อุทฺทจฺจํ อุปฺปชฺชตฺติ ทิฎฺฐิวิจิกิจฺจนา
อุทฺทจฺจอารมฺมณฺปจฺจยภาวสฺส วุตฺตตฺตา ฯ

เอตฺถ หิ อุทฺทจฺจนฺติ อุทฺทจฺจสทฺทํ จิตฺตฺตฺตฺตา สนฺธาย
วตฺตํ ฯ เอวณฺจ กตฺวา อธิปติปจฺจยนิเทศฺส ทิฎฺฐิ ครร กตฺวา
อสฺสาเทติ อภินนฺทติ ตํ ครร กตฺวา ราโค อุปฺปชฺชติ ทิฎฺฐิ
อุปฺปชฺชตฺติ เอตฺตกเมว วตฺตํ น วตฺตํ อุทฺทจฺจํ อุปฺปชฺชตฺติ
ตสฺมา ทสฺสนภาวนาหิ ปหาตพฺพานํ อตีตาทิกิเลเสน น วตฺตพฺพตฺเตปิ
ยาทิสานํ ตาหิ อนุปฺปตฺตฺตฺตฺตฺตฺตา อาปาเทตพฺพา เต ปุณฺชชนนฺส

๑. ม. อุกฺเขฎฺฐิตตฺตา สมฺกฺเขฎฺฐิตตฺตา. ๒. พุ. จ. ๓๐/๕๕.

วิสุทธีมคคส์วณณาย

วตตมานา ทสฺสนํ อเปกฺขิตฺวา เตน ปหาตุํ สกฺกณฺเญยา ทสฺสเนน-
ปหาตพฺพา เสเชสุ วตตมานา ภาวนํ อเปกฺขิตฺวา ตาย ปหาตุํ
สกฺกณฺเญยา ภาวนายปหาตพฺพา ฯ เตสุ ภาวนาย ปหาตพฺพา
สหายนวิรหา วิปากํ น ชนยนฺตฺติ ภาวนายปหาตพฺพเจตนาย นานาก-
ขณิกกมฺมปจฺจยาโว น วุตฺโต ฯ อเปกฺขิตพฺพทสฺสนภาวนารหิตานํ
ปน ปุถุชฺชเนสุ อุปฺปชฺชมานานํ สกฺกณฺเฑ ฉนฺทราคาทีนํ อุตฺตจ-
สทคฺคจิตฺตูปฺปาทสฺส จ สํโยชนตฺตยตเทกฺกฺจกิลเสานํ อนฺุปจฺฉินฺน-
ตายน อปริกฺขิณฺสหายานมฺปิ วิปากูปฺปาทนํ น สกฺกา ปฏฺิเสชฺฉินฺติ
อุตฺตจฺจสทคฺคธมฺมานํ วิปากโ ก วิภงฺเก วุตฺโต ฯ ยถิ เอวํ อเปกฺขิ-
ตพฺพทสฺสนภาวนารหิตานํ อกฺุสลาณํ เนวทสฺสเนนภาวนายปหา-
ตพฺพตายน น วตตพฺพตา อาปชฺชตฺติ ฯ นاپชฺชติ อุปฺปหาตพฺพานํ
เนวทสฺสเนนภาวนายปหาตพฺพชาติ วุตฺตตฺตา อุปฺปหาตพฺพวิรุทฺธ-
สภาวตฺตาจ อกฺุสลาณํ ฯ เอวมฺปิ เต อิมสฺมี ติเก น วตตพฺพชาติ
วตตพฺพา อาปชฺชนฺตฺติ ฯ นاپชฺชนฺติ จิตฺตูปฺปาทกณฺเฑ ทสฺสิตานํ
ทฺวาทสอกฺุสลจิตฺตูปฺปาทานํ ทฺวีหิ ปเทหิ สงฺคหิตตฺตา ฯ ยถา หิ
ธมฺมวเสน สพฺเพ สงฺขตธมฺมา สงฺคหิตาติ อุปฺปนฺนตฺติเก กาลวเสน
อสฺงคหิตาปี อตีตา น วตตพฺพชาติ น วุตฺตา จิตฺตูปฺปาทรูปภาวเณ
คหิตฺเตสุ นวตตพฺพสฺส อภาวา เอวมฺิธาปี จิตฺตูปฺปาทภาวเณ
คหิตฺเตสุ นวตตพฺพสฺส อสฺงคหิตสฺส อภาวา นวตตพฺพตา น
วุตฺตาติ เวทิตพฺพา ฯ ยตฺถ หิ จิตฺตูปฺปาโท โกจि นโยคโต

ปณณามินิทเทศ วณณา

นวดตพโพ อตถิ ตตถ เตถ จตตโต โภฏฐาโส อตถิตยถา-
วตตปเทศ วิย ตตถาปี ภินทิตวา ภษาเปตพพจิตตปทาเท ภินทิตวา
ภษาเปติ สียา นวดตพพา ปรีตตารมมณตาทินา ตทภวา
อุปพนนตติเก อธิ จ ตถา น วตต* ๑ อถวาถสา สปปฎิเมหิ
สมานสภาวตตา รูปธาคย์ ตโย มหาภูตา สปปฎิเมหิ วตต* ๑
ยถาห ๑ อสถลสตตานิ อนิทสสนสปปฎิเม เอก มหาภูต ปฎิจจ
เทว มหาภูตา เทว มหาภูเต ปฎิจจ เอก มหาภูตตติ* เอว
ปฎุชชนานัน ปวตตมานา ภวานายปหาดพพสมานสภวา ภวานาย-
ปหาดพพตติ วุจเจยยุนติ นตถิ นวดตพพตย ปสงโก* เอวณจ
สตี ปฎุชชนานัน ปวตตมานาปี ภวานายปหาดพพา สภณเท
ณนทรากาทโย ปภณเท ณนทรากาทินัน อุปนิสยสยจโย ราโค จ
รอกทิจจัน อธิปติปจโยติ อยมตโต ลทุโร โหติ ๑ ยถา ปน
อโฬฏฐพตตา รูปธาคย์ ตโย มหาภูตา น ปรมตโต สปปฎิเม
เอว อเปกขิตพพภวานารหิตา ปฎุชชนนส วตตมานา สภณเท ณนท-
รากาทโย น ปรมตโต ภวานายปหาดพพตติ ภวานายปหาดพพานัน
นนานกขณิกกมมปจยตยา น วตต* น จ ทสสนนปหาดพพานัน
ภวานายปหาดพพานัน เกนจิจิ ปจยเนน ปจโยติ วตต* ๑ เย หิ
ทสสนนปหาดพพปจยยา กิลสา น เต ทสสนโต อุทฐ
ปวตตตติ ๑ ทสสนนปหาดพพปจยยสสาปี ปน อุทฐจสทคตส
๑. ม. น วตต* ๒. อภิ. ติกปฎฐานา. ๔๐/๓๑. ๓. ม. นวดตพพตยปสงโก.

วิสุทธิมคฺค สังฆคณาย

สหายเวกฺกมตฺตเมว ทสฺสเนน กตํ น ตสฺส โภจโ ภาวโ ทสฺสเนน
อนุปฺตติชฺมมตฺติ อาปาทีโตติ ตสฺส เอกนฺตภาวนายปฺหาคพฺพตา
วฺตุตา ๑ ตสฺมา ตสฺส ตาทิสฺสเสว สติ สหายเ วิปาณูปฺปาทนวจนํ
อสติ จ วิปาณานุปฺปาทนวจนํ น วิรุชฺฌตีติ ๑ ตยิทํ สพฺพํ เตสํ
อาจริยานํ โหปฺริสติกามตฺตนฺติ อปเร ๑ กสฺมา ๑ อุทฺทจฺจสทคตสฺส
เอกนฺเตน ภาวนายปฺหาคพฺพตฺตา ๑ เอวํ หิ วฺตุตํ ภควตา กตเม
ชฺมมา ภาวนายปฺหาคพฺพา อุทฺทจฺจสทคโต จิตฺตูปฺปาโทติ ๑ ยทิ
หิ ตํ อิจฺฉิตํ ลียา ยถา อตีตารมฺมณตฺติเก นีโยคา อนาคตารมฺมณา
นตฺถีติ วตฺวา วิภชฺช วฺตุตํ เอวมิธาปี นีโยคา ภาวนายปฺหาคพฺพา
นตฺถีติ วตฺวา อุทฺทจฺจสทคโต ลียา ภาวนายปฺหาคพฺโโพ ลียา
น วตฺตพฺโพติ วทฺเยย ๑ ยา จ ตํ สมตฺตนฺเตน ยทิ วฺจุเจยฺยุนฺตืออาทินา
ยฺตุติ วฺตุตา สปิ อยฺตุติ ๑ กสฺมา ๑ ยสฺมา ทสฺสเนนปฺหา-
คพฺพารมฺมณานํ รากทิกฺกุจิจิจิกฺกณาอุทฺทจฺจจานํ ทสฺสเนนปฺหาคพฺพ-
ภาวโเอว อิจฺฉิตโตติ ๑ ยํ ปน อุทฺทจฺจคฺคหณฺเนน ปาลิยํ อุทฺทจฺจ-
สทคโต จิตฺตูปฺปาโท วฺตุโตติ วตฺวา ตํ สาเรตฺถํ อธิปฺติปฺจฺจย-
นินฺทเทเส อุทฺทจฺจสฺส อนฺนุทฺทชรณํ นินฺนฺรณํ วฺตุตํ ๑ ตมฺปิ อนินฺนฺรณํ
ปญฺจฺจานเ สวเสสปฺจทสฺสนโต ๑ ตถาหิ อตีโต ชฺมโม ปจฺจูป-
ปนฺนสฺส ชฺมมสฺส อนาคโต ชฺมโม ปจฺจูปฺปนฺนสฺส ชฺมมสฺส
อารมฺมณปฺจฺจเยน ปจฺจโยติ เอเตสํ วิภงฺเก เจโตปฺริยวณคฺคหณํ
๑. อภ. ส. ๓๔/๓๔๔.

ปณฺณามินิทฺเตส วณฺณนา

กตฺวา ปจฺจุปฺปนฺโน ฌมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ฌมฺมสฺสาติ เอตฺส
วิภงฺเก ลพฺภมานมฺปิ น อุทฺธกฺกั ภาวนายปฺหาตพฺพสฺส วิปากทานํ
ปติ ทสฺสเนนปฺหาตพฺพสฺส สหายภาวูปคมนํ วิจาเรตพฺพํ ฯ กิ
อวิชฺชาทิ วิย ทานสีลาทีนํ อุปฺปตฺติยาเยว วิปากทานสามตฺถิยา
จानวเสน ทสฺสเนนปฺหาตพฺพํ ภาวนายปฺหาตพฺพสฺส สหายภาว
อุปคจฺจติ อุทาหุ กิเลสา วิย กมฺมสฺส ปฏิสนฺธิทานํ ปตฺติติ ฯ
กิลฺยเจตฺถ ยทิ ตาว ปฺริโม ปกฺโข ปหีนทสฺสเนนปฺหาตพฺพตฺตา
เสขสนฺदाने ปวตฺติโน ภาวนายปฺหาตพฺพสฺส กิริยาโว อาปชฺชติ
ปหีนาวิชฺชาตคฺคฺหามาเน สนฺदाने ปวตฺตทานาทิ วิย ฯ อถ ทฺติโย
ตสฺสาปี ทสฺสเนนปฺหาตพฺพตฺตา อาปชฺชติ อปายคมนียสภาวานติ-
วตฺตนโต ตสฺมา เหฏฺฐา วิจาริตนเยเนว อุทฺธจฺจสทคตสฺส
วิปากทานํ ปติ ปาลิยา อฏฺฐกถาย จ อวิรุชฺฌนวเสนเนตฺถ
อตฺถวินิจฺจโย เวทิตพฺโพ ฯ

สาปีติ อุทฺธจฺจเจตนาปี ฯ วิญฺญาณสฺส ปจฺจยภาเวติ สมฺปฺญ-
ณสฺส วิปากวิญฺญาณสฺส ปจฺจยภาเว ฯ ยทิ อปเนตพฺพา กสฺมา
สมวิสฺติ เจตนาติ วุตฺตนติ ตสฺส การณํ ทสฺสเนนโต อาห อวิชฺชา-
ปจฺจยาปน สพฺพาเปตา โหนฺตฺติติ ฯ อภิญญาเจตนาปี ปจฺจยภาว
ทสฺเสติ ฯ ยทิ เอว อภิญญาเจตนา ย สห เอกวิสฺตีติ วตฺตพฺพ
น ตถา อวจนสฺส วุตฺตการณตฺตา ฯ ตํ ปน อิตฺราวจนสฺสาปี
๑. ม. ภาวนายปฺหาตพฺพสฺส.

วิสุทธีมคฺคส์วณณาย

การณฺนติ สمانรูปาย เอกิสฺสา อวจนํ ยํ การณํ อเปกฺขิตฺวา
เอกาน วุตฺตา เตน การณน วุตฺตายนํ อวตฺตพฺพตํ ทสฺเสตํ ฯ

[๑๒๖] อัยํ ติโกติ กายสงฺขารตฺติโก ฯ ปุริมตฺติกนฺติ
ปุณฺณาสงฺขารตฺติกํ ฯ ปวิสฺตีติ กถํ ปวิสฺติ ฯ ปุณฺณาสงฺขารโ
หิ อฏฺฐกามาวจรเจตนาปภเวท กายทฺวจฺจริตโต วิรมนฺตสฺส สฺยา
กายสงฺขารโ วจิทฺวจฺจริตโต วิรมนฺตสฺส สฺยา วจิสงฺขารโ มโนทฺวาร
ปน อูปฺปนฺนา เทรสปี เจตนา ปุณฺณาสงฺขารโ จ โหติ
จิตฺตสงฺขารโ จ ฯ อปุณฺณาสงฺขารโปี กายทฺวจฺจริตวเสน ปวตฺตติยํ
สฺยา กายสงฺขารโ วจิทฺวจฺจริตวเสน ปวตฺตติยํ สฺยา วจิสงฺขารโ
ทฺวารานํ มุญฺจิตฺวา มโนทฺวาร ปวตฺตติยํ สฺยา จิตฺตสงฺขารโ
อนนฺตฺตาสงฺขารโ จาติ เอวํ ทฺตติยตฺติโก ปุริมตฺติกเมว ปวิสฺติ ฯ
เตน วุตฺตํ อตฺถโต ปุณฺณาสงฺขารานํ นํยว วเสน อวิชฺชาย
ปจฺจยภาโว เวทิตฺพฺโพติ ฯ

อวิชฺชาภาเว ภาวโตติ อวิชฺชาย อตฺถิภาเว สงฺขารานํ ภาวโต ฯ
น หิ อวิชฺชาย อสฺติ กทาจิ สงฺขารานํ สมนฺตํ ฯ อิทานิ ตํ
อวิชฺชาย ภาวํ ทสฺเสนโต อณฺณณํ อปฺปหีนํ โหตีติ อาห ฯ เตน
มคฺเคน อนิโรโร อธิ อวิชฺชาย อตฺถิภาโว น ธรรมานตาเอวติ
ทสฺเสตํ ฯ สฺวามตฺถโต เหฏฺฐา วิภาวโตเยว ฯ อวิชฺชาสงฺขาตฺนติ
จ อิมินา ญาณภาวาทํ นีวตฺเตติ ฯ อัยํ หิ อกาโร อเหตุกา
ธมฺมา อภิกฺขุโก อวาโสติอาทิสฺสํ ตํโยคนิวตฺตติยํ ทิสฺสติ ฯ

ปณณฎมิทเทศ วรรณนา

อภาโว เหตุล ทีปีโต ๑ อปฺปจฺจยา ฐมฺมาติ ตํสมฺพนฺธิตานิวดุติยฺ ๑
ปจฺจยฺปฺปนฺนํ หิ ปจฺจยสมฺพนฺธิติ อปฺปจฺจยฺปฺปนฺนตฺตาคิ ตํสมฺพนฺธิตา
เอตล โจติยติ ๑ อนิทฺสฺสนา ฐมฺมาติ ตํสภาวนิวดุติยฺ ๑ นิทฺสฺสนํ
หิ ทฏฺฐพฺพตา ๑ อล จกฺขุวิญญานํ นิทฺสฺสนํ น ปสฺสตีติ
ตคฺคเหตุพฺพตานิวดุติยฺ ตลา อนาสวา ฐมฺมาติ ๑ อปฺปฎฺฐิมา ฐมฺมา
อนารมฺมณา ฐมฺมาติ ตํกิจฺจนิวดุติยฺ ๑ อรุปีโน ฐมฺมา อเจตฺติกา
ฐมฺมาติ ตพฺภาวนิวดุติยฺ ๑ ตทณฺณธา หิ เอตล ปกาสิยติ ๑
อมนฺสุโสติ ตพฺภาวมตฺตนิวดุติยฺ ๑ มนฺสุสฺตตมตฺตํ นตฺถิ อณฺณํ
สมานนฺติ สทิสฺตา เหตุล สฺฐิจฺยติ ๑ อสฺสมโณ สมณปฏฺฐิโณ
อปฺปฺโตติ ตลา สมภวานิยคฺคณนิวดุติยฺ ๑ ฐรหา หิ เอตล ฉายติ ๑
กจฺจิ โภโต อนามยํ อนุทฺธา กณฺณชาติ ตทนปฺปภาวนิวดุติยฺ ๑
อนุปฺปนฺนา ฐมฺมาติ ตํสทิสภาวนิวดุติยฺ ๑ อตีตานิ หิ อฺปฺปนฺน-
ปฺพพฺพตฺตา อฺปฺปาทิฐมฺมานณฺจ ปจฺจเยกเทศนิพฺพตฺติยา อารทฺฐปฺ-
ปาทภาวา กาลวินิมตฺตสฺส จ วิชฺชมานตฺตา อฺปฺปนฺนानุกฺลตา
ปเคว ปจฺจยฺปฺปนฺนानนฺติ ตพฺพิฐฺฐรภาโว เอตล วิญญายติ ๑ อเสกฺขา
ฐมฺมาติ ตทปรีโยสานนิวดุติยฺ ๑ ตํ นิฏฺฐานํ เหตุล ปกาสิยติ ๑ อิมลํ
ปนฺนํ อตฺถานํ อสมภวโต ปารีเสเสน ยถา กุสฺลปฏฺฐิปกฺขา ฐมฺมา
อกุสฺลา เอว วิชฺชาปฏฺฐิปกฺขา อวิชฺชาติ กตฺวา ฅาณปฏฺฐิปกฺโข
ฐมฺโม อณฺณณฺนติ เวทิตพฺพิ ๑ สุขสณฺณาย คเหตุวาทิ ทฺกฺษทฺกฺษ-
วิปริณามทฺกฺษสงฺขารทฺกฺษตฺทาหิ วิญญูหิ ทฺกฺษนฺนเตวว คเหตุพฺพิ

วิสุทธีมคฺค สังฆณณาย

สังสารทุกขัง สุขนฺติ สลฺลยาย อภินิวิสิตฺวา ฯ เอเตน ตตฺถ

ตณฺหาปวตฺตํ ทสฺเสติ ฯ อารภตฺติ นิพฺพตฺเตติ ฯ

ตณฺหาปริกฺขารเตติ ตณฺหาย สุขํ สุขนฺติอาทินา สงฺขเต ปริกฺขเต
อลงฺกเตติ อตุโธ ฯ ตณฺหา หิ ทุกฺขสฺส สมฺทโยติ อชานนฺโต พาโล
อโห วตาคํ กายสฺส เกทา ปรี มรณา ขตฺติยมหาสาลานํ สหฺยตฺติ
อุปฺชเชยฺยนฺติอาทินา ปรีตสฺสนฺโต กายสงฺขารे ปริกฺขโรติ ฯ
ตณฺหาปริกฺขารเตติ วา ตณฺหาย ปรีวารภูเต ฯ ตณฺหาเวตฺถํ หิ
จกฺขาทิ รุปาทิลฺลจ อภิสงฺขริตฺวา ตํสมงฺคินํ เทนฺตา สงฺขารา ตณฺหาย
อุปฺเนนฺตา ตสฺสา ปรีวารา วีย โหนฺตฺติติ ฯ

คติวิเสเส พุรฺหมฺโลกาทิเก ฯ อนेกสฺตปฺสฺพพุทฺธิสโน วาช-
เปยฺยาทิโก ยลฺโล ฯ อมรณตฺถาติ คหิตา ทุกฺกรกิริยา อมรตโป ฯ
อมโร วา เทโว วา ภเวยฺยํ เทวณฺลตโร วาติ ปวตฺติตา วตฺจรียา
อมรตโป ฯ ทุกฺขตฺตา วา มโร มารโก ตโป อมรตโป ฯ ทิฏฺฐे
อทิฏฺฐสฺสทฺโท วีย มเร อมรสฺสทฺโท ทฏฺฐพฺโพ ฯ ชาติอาทิปฺปาต-
ทุกฺขชนนฺโต มรฺูปปฺปาตสฺทิสฺตา ปุณฺณภิกฺสงฺขารสฺส วุตฺตา ฯ

[๑๒๗] มหาปริพาหฺชนิกนฺติ อิมินา อนฺุทหนฺนฺภูเจเน ตินฺนฺกกา-
สทิสฺตํ ปุณฺณผลสฺส ทสฺเสติ ฯ อปฺปสฺสาทตฺถจาทิ จสฺสทฺเทน
อธิกฺกุณฺณวินิวิชฺฌนองฺคปจฺจงฺคปฺลิกฺกชนาหิ สงฺกณฺหาติ ฯ ตปฺปจฺจยนฺติ
ตสฺส วิปริณามทุกฺขสภาวสฺส สฺสคฺติผลสฺส ปจฺจยภฺภูตํ ฯ รम्मณีย-
ภาเวเน จ อสฺสาทภาเวเน จ คยฺหมานํ ปุณฺณผลํ ทิปฺสิจามชฺฐิตฺต

ปญญาภูมินิทเทส วรรณนา

สตฺถราราสทิสฺ ๑ ตตฺโต จ ปุญฺญาภิสฺงฺขาโร ตฺนุณีปาตเลหนสทิสฺโต
วุดฺโต ๑ สุโข อิมิสฺสา ปริพฺพาชิกาย[๑] มุทฺทาย โลมหัสาย พาหาย
สมฺผลฺสฺโตตีอาทินา สุขสฺลนฺาย อสุภฺภาวสฺส อสฺลตฺถกฺขณฺเนว เอกจฺจ-
กามปริโกโคติ พาโล วีย กฺุถกีฬนํ กิเลสาภิกฺุตฺตาย ๑ โภชฺยาติ-
อภิกฺุโต* อสฺวโส มริตฺตกาโมวีย วิสฺขาทนํ สมฺปติ กิริยาขณฺ
อายตี ผลกฺขณฺ จ ชิกฺุจฺจนียํ ทฺกฺขณฺจ อปฺุญฺญาภิสฺงฺขาริ อารภติ ๑
โลภสฺหคฺตสฺส วา กฺุถกีฬนสทิสฺตา โทสฺสหคฺตสฺส วิสฺขาทนสทิสฺตา
โยเชตพฺพา ๑ สภยสฺสปี ปิสฺาจนฺกรสฺส กามคฺุณสมฺมิตฺธิยา
สฺุขวิปลฺลาสเหตุภาโว วีย อารุปฺวิปาگانํ นินฺนตฺรตาย อนฺุปลกฺุขิย-
มานอฺุปฺปาทฺวานํ ทิฆนฺนตฺานตฺาย อคฺุยฺหฺมานวิปริณฺามานํ สฺงฺขาร-
วิปริณฺามทฺกฺุขฺกฺุตฺานมฺปิ นิจฺจาทิวิปลฺลาสเหตุภาโวติ เตสฺ ปิสฺาจนฺกร-
สทิสฺตา ตทภิกฺุขกฺมฺนสทิสฺตา จ อนฺุณฺชาภิสฺงฺขารสฺส โยเชตพฺพา ๑
อวิชฺชาภาวโตว สฺงฺขารภาโว น อภาวโตติ สฺงฺขารานํ อวิชฺชา-
ปจฺจุยฺภาเว สฺงฺเขเปเน อนฺุวยโต พฺยติเรกโต จ วุดฺตมคฺุถิ สฺุคฺเตน
สมคฺุถคฺุถุ วุดฺตมฺปิ เจตฺนฺติอาทินา สฺุคฺตปทํ อภทํ ๑

ตคฺุถ อวิทฺวาติ อวิทฺทสฺ ๑ อวิชฺชากโตติ อวิชฺชาย สมฺนฺนาคโต ๑
อปฺุปทินาวิชฺโชติ อธิปฺปาโย ๑ ตาวาติ วคฺุตฺพพฺนตฺราเปกฺุโ
นินฺปาโต ๑ เตน อวิชฺชา สฺงฺขารานํ ปจฺจุโยติ อิทํ ตาว สิทฺธิ
อิทํ ปน อปริ วคฺุตฺพพฺนติ ทสฺุเสติ ๑ อิทํ ปน วคฺุตฺพพฺนติ ยมคฺุถิ
สฺนฺธาย วุดฺติ ตํ ทสฺุเสคฺุถุ ปจฺจุยฺธมฺมา นาม เยสฺ ปจฺจุยา
๑. ม. ตรฺุณาย. ๒. ม. โภชรติอภิกฺุโต.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

โหนติ ยถา วา ปจฺจยา โหนติ ตทฺทเยสํ พหุภํวโต อเนกชว
ปจฺจยา โหนตฺตีติ อวิชฺชายปี ตํ อสสงฺกนฺโต ปุจฺจนิ กตเมสํ สงฺขารานํ
กถํ ปจฺจโย โหตฺตีติ ฯ ปุณฺณภิกสงฺขาราทโย พหุ สงฺขารํ วุตฺตํ ฯ
อวิชฺชา จ เตสํ ปจฺจโย โหติ น สพฺเพสํ เอกชว โหติ ตสฺมา
อิเมสํ สงฺขารานํ เอวํ ปจฺจโย โหตฺตีติ อิทํ วตฺตพฺพนฺติ อตฺถโธ ฯ
ตตฺรํวติ ตสฺมี ปจฺจยภํเว ฯ ยทึปี กตเมสํ สงฺขารานนฺติ อาทินา
อสาธารณโต ปุจฺจนา อารทฺธา เอกเทเสน ปน สมุทํทํโยปลกฺขณ-
เมตฺตนฺติ ทวาทสนฺนํ ปฏฺิจฺจสมุปฺปาทงฺกานํ ยถาสกํ ปจฺจยูปฺปนํนํ
ปจฺจยภํโว วตฺตพฺโพติ ตํ ทสฺเสตฺถ อวิชฺชาย วา ปจฺจยภํเว
ปุจฺจนิเต ตปฺปสงฺเคน สพฺเพสมปี ปจฺจยธมฺมานํ ปจฺจยภํวํ
วิชฺชเชตฺถกํโม ปจฺจเย ตาว ปาลินเยเนว ทสฺเสตฺถ ภควตํ หีติ อาทิ
อารทฺธํ ฯ ตตฺถ จ ภควตํ จตฺวิสตี ปจฺจยา วุตฺตํวติ สมฺพนฺโธ ฯ
เตสํ วเสน อวิชฺชาทินํ ปจฺจยภํโว เวทิตพฺโพติ อธิปฺปาโย ฯ

[๑๒๘] เหตุ จ โส ปจฺจโย จาติ อิมินา วจเนน เหตุโน
อธิปฺติปจฺจยาทิกฺกตสฺส จ กหณํ ลียาติ ตํ นิวารนฺโต อํหํ เหตุ
หุตฺวา ปจฺจโยติ ฯ เอวํปี โสเอว โทโส อํปชฺชตฺตีติ ปุณ อํหํ
เหตุภํเวน ปจฺจโยติ วุตฺตํ โหตฺตีติ ฯ เตน น อธิ เหตุสทฺเทน
ธมฺมคฺคหณํ กถํ อถโข ธมฺมสฺส สตฺตวิเสโส กหิตฺตติ ทสฺเสตี ฯ
ตสฺส หิ ปจฺจยสทฺทสฺส จ สมานาทิกฺกธตํ สนฺชาย เหตุ จ โส
ปจฺจโย จ เหตุ หุตฺวา ปจฺจโยติ จ วุตฺตํ ฯ เอวญจ กตฺวา

ปณฺณานุญนิตฺเตส วณฺณนา

ปรโต ปาลียฺ เหตุ ๑เป๑ เหตุปัจเจยฺน ปจฺจโยติอาทินา เตน
เตน เหตุภาวาทิอุปการณฺ ตสฺส ตสฺส ฌมฺมสฺส อุปการกตฺตํ วุตฺตํ ๑
อภิฌมฺมฏฺฐกถายฺ ปน โย หิ ฌมฺโม ยํ ฌมฺมํ อปจฺจกฺขาย ติฏฺฐติ
วา อุปฺปชฺชติ วา โส ตสฺส ปจฺจโยติ มฺลฏฺฐเณน อุปการโก ฌมฺโม
เหตุปัจเจยฺติ จ เอวมาทินา ฌมฺมปฺปชานนิตฺเตสฺน ฌมฺมโต อณฺญา
ฌมฺมสฺสตี นาม นตฺถิตฺติ ฌมฺเมเหว ฌมฺมสฺสตีวิภาวํ กตฺนฺติ ทฏฺฐพฺพิ ๑
อิธาปี วา เหตุ จ โส ปจฺจโย จาติ ฌมฺเมเนว ฌมฺมสฺสตี
ทสฺเสตี ๑ น หิ เหตุปัจเจยฺติอาทิกอ อุทฺเทโส กุสลาทิกุทฺเทโส วิย
ฌมฺมปฺปชานอ อลฺโข ฌมฺมานํ อุปการกภาวปฺปชานนตี ๑ เอเสว
นโยติ อิมินา ตพฺภาเวณ ปจฺจยภาวํ อารมฺมณาทิสฺส อติทิสฺตี ๑
อารมฺมณญจ ตํ ปจฺจโย จาติ อารมฺมณปจฺจโย อารมฺมณํ หุตฺวา
ปจฺจโย อารมฺมณภาเวณ ปจฺจโยติ อตุโถติ น กมฺมชารยมตฺตํ ๑

วจนาวยโวติ สาธนาวยวํ สนฺชทายาห ๑ วจนสภาวํ หิ สาธนํ
ปเรสํ อวิทิตตฺตถวาปนโต โลเก สาธนนฺติ ปากฺกํ ปณฺณาดํ ๑ ตถา หิ
นํ อวยวลกฺขณํ วจนสภาวญจ สาธนํ อวยวปฺกษาทีนํ วจนานํ
สาธนนฺติ จ ฌายวาทินอ วทนฺติ ๑ ปฏฺธิญฺญา เหตุติอาทิสฺสตี
ปฏฺธิญฺญาเหตุอุทาทรรณอุปนยนิคฺมนานํ ๑ อุทาทรรณํ สาธมฺมียา-
สาธยสาธนเหตุโรโป เหตุติ ๑ เอวมาทิสฺส การณํ ยํกิลฺลิจ การณ-
ลกฺขณํ สมฺปาปกลกฺขณมฺปิ วา ๑ อาทิสทฺเทณ ตสฺสาปี สจฺกเห-
ตพฺพตตาย ฌापกลกฺขณํ ปน วจนาวยวคฺคหณฺเนน คหิตํ ๑ กามํ
๑. ม. เหตุ เหตุ ๑เป๑ ๒. ม. อุทาทรรณสาธมฺมียา สาธยลาธนํ เหตุ. วิรูปเหตุติ.

วิสุทธีมคฺค สํวณฺณนํย

มุลมฺปี การณลกฺขณํ การณเมว การณนฺติ ปเนตฺถ ปจฺจยเหตุ
คหิโต ฯ มุลนฺติ เหตุ ฯ เหตุติ การณวิเสสวิสยตฺตา มุลสฺส
วิสุํ คหณํ เอตฺติ เอตฺสฺส อตฺถวณฺํ วจฺตฺตํติ ฯ ตณฺจ
อุปฺปตฺติฏฺฐตฺนํ สาธารณวณฺํ ฯ เตเนวาท ติฏฺฐติ วา อุปฺปชฺชติ
วาทิ ฯ เอกจฺจโย หิ ปจฺจโย จิตฺติยาเอว อุปการโก โหติ ยถา
ปจฺจชาตปจฺจโย เอกจฺจโย อุปฺปตฺติยาเอว ยถา อนนฺตราทิโก
เอกจฺจโย อุภยสฺส ยถา เหตุอาทโย ฯ อุปการกลกฺขณฺติ จ
ชมฺเมน ชมฺมสฺสคฺติอุปการํ ๑ ทสฺเสตฺติติ ทฏฺฐพฺพํ ฯ หิโนติ ปติฏฺฐาติ
เอตฺถาติ เหตุ ฯ อนนฺกตฺถตฺตา ธาตฺสทฺททานํ หิสทฺโท มุลสทฺโท
วिय ปติฏฺฐจฺจโย เวทิตพฺโพ ฯ หิโนติ วา เอเตน กมฺมณิทานญฺเตน
อุทฺธํ โอชฺ อติหรนฺเตน มุเตน วिय ปาทโป ตปฺปจฺจยํ ผลํ กจฺจติ
ปวตฺตติ วุฑฺฒิ วิรุพฺหิ อापฺชฺชติติ เหตุ ฯ อตฺตโน ผลํ กโรตฺติ
การณํ ฯ นิททาติ ทสฺเสนฺตํ วिय โหตฺติติ นิทานํ ฯ สมภวติ ตํ
เอตฺสฺมาติ สมภโว ฯ ปภวติ เอตฺสฺมาติ ปภโวติ ปจฺจยเหตุสทฺเทหิ
อิตเรสมฺปี สมานตฺถตา เวทิตพฺพา ฯ เอวํ สนฺเตปี การณวิเสส-
วิสโย เหตุสทฺโท การณสามญฺญวิสโย ปจฺจยสทฺโทติ ทสฺเสนฺโต
มุลญฺเจนาตฺถาทิมาท ฯ

[๑๒๕] เหตุอตุโล ปจฺจยตุโล จ เหฏฺฐา ปปญฺจวเสน วุคฺโตติ
ตํ สงฺขิปฺปํ ทสฺเสนฺโต อาห สงฺเขปโต ฯ เปฯ เหตุปจฺจโยติ ฯ
ยถา สาลิวิหิพฺชาทีนํ ตํตํโอสธินํ สาลิวิหิอาทิกาวสฺส สาธกานิ
๑. ม. ชมฺมสฺสคฺติ อุปการํ.

ปณฺณานุณินิทฺเตส วณฺณนา

มณฺเฑอทิปฺปภาวตฺถุณิ จ นีลาทิวณฺณานิ เจว* นีลาทิปฺปภาสากานิ เอว
เหตุปจฺจโย ยถารหิ อตฺตนา สมฺปยุตฺตธมฺมานํ กุสลาทิกาวสาธโกติ*
อิมมตฺถํ ทสฺเสติ โส สาลีอาทินนฺตืออาทินา ฯ อัจริยานนฺติ จ
เรวตัจริยํ สนฺธายาห ฯ เอว สนฺเตติ เหตุปจฺจโย ยทิกุสลาทิก-
ภาวสาธโก เอว สติ ฯ น สมฺปชฺชติ น สิชฺชติ ฯ ยถา
กุสลากุสละเหตุ ตํสมฺภูจฺจานรูปฺสฺส กุสลากุสลาภานาย น ปริยตฺโต
เอว อพฺยาคโตปิ เหตุ ตํสมฺภูจฺจานรูปฺสฺส อพฺยาคตภาวาย ฯ สภาเว-
เนว หิ ตํ อพฺยาคตฺตติ อหา น หิ โส เตสํ กุสลาทิกาว
สาธเตตฺติ ฯ เหตุปจฺจโย จ เตสํ โหติเยวติ อหา น จ ปจฺจโย
น โหติติ ฯ อิทานิ ตมตฺถํ ปาลียา สมตฺถเตตฺถํ วุตฺตลฺลเหตฺตติอาทิก
วุตฺตํ ฯ วินา เอเตนาคติ เอเตน เหตุนาอพฺยาคตภาวสาธเกน วินา
อเหตุกตฺตติ ฯ อพฺยาคตภาโว สิทฺธิโร สภาเวเนวาคติ อธิปฺปาโย ฯ
โยนิโส ภิกฺขเว มนสิการโรโต อนุปฺปนฺนา เจว กุสลา ธมฺมา
อุปฺปชฺชนฺติ อุปฺปนฺนา จ กุสลา ธมฺมา อภิวทฺตฺตติอาทิกเวเนหิ
กุสลาภาสฺส โยนิโสมนสิการปฺฏิพฺพชฺคา สิทฺธาติ อหา โยนิโสมนสิ-
การปฺฏิพฺพโร กุสลาทิกาวโรติ ฯ เอเตเนว อกุสลาอพฺยาคตภาวาปี
กุสลาภาโว วिय น เหตุปฺฏิพฺพชฺคาติ ทสฺสิตํ โหติ ฯ ยํ ปเนเก
มณฺเฑยฺยํ อเหตุกเหตุสฺส อกุสลาภาโว วिय สเหตุกเหตุนฺมฺปิ สภาวโตว
กุสลาทิกาวโร อณฺเณสํ ตํ สมฺปยุตฺตานํ เหตุปฺฏิพฺพโรติ ตสฺส
อตุตฺตรํ วุตฺตํ ยทิจาคติอาทิกมาห ฯ

๑. ม. อัย ปาโจ นตฺถิ. ๒. ม. กุสลาทิกาวาสฺส สาธโกติ.

วิสุทธิมคค สังฆคณาย

อโลโก กุสโล วา สียา อพฺยากโต วาติ ยทิ อโลโก
 สภาวโต กุสโล โส กุสลสภาวตฺตา อพฺยากโต น สียา ฯ อถ
 อพฺยากโต ตํสภาวตฺตา กุสโล น สียา อโลภสภาวตฺส อโทสตฺตา-
 ภาโว วีย ฯ ยสฺมา ปน อุกฺขยาปี โหติ ตสฺมา ยถา อุกฺขยา
 โหนเตสฺส สทฺธาทีสฺส สมฺปยุตฺเตสฺส เหตุปฺฏิพฺพทฺธํ กุสลาทีภาวํ
 ปรีเยสถํ น สภาวโต เอวํ เหตุสฺสปี กุสลาทีตา อถฺยปฺฏิพฺพทฺธา
 ปรีเยสตีพฺพา น สภาวโตติ ยํ วุตฺตํ สมฺปยุตฺตเหตุสฺส สภาวโตว
 กุสลาทีภาวโตติ ตํ น ยุชฺชติ ฯ สทา ปน ปรีเยสียมานา โยนิโส-
 มนสิการาทิปฺฏิพฺพทฺธา โหตีติ เหตุสฺส วีย สมฺปยุตฺเตสฺสปี โยนิโส-
 มนสิการาทิปฺฏิพฺพทฺธโร กุสลาทีภาโว น เหตุปฺฏิพฺพทฺธโรติ สิทฺธํ โหตีติ
 อธิปฺปาโย ฯ วิรุพฺพหมฺลลา วียาติ เอเตน มฺลานํ วีย มฺลานํตี
 ทสฺเสตี ฯ เตเนวาท สฺสปีฏฺฐจิตฺตภาวสาธเนนาตี ฯ สฺวายํ กุสโล
 ฆมฺโม กุสลตฺส กุสโล ฆมฺโม อพฺยากตฺส กุสโล ฆมฺโม
 กุสลาพฺยากตฺส อกุสโล ฆมฺโม อกุสลตฺส อกุสโล ฆมฺโม
 อพฺยากตฺส อกุสโล ฆมฺโม อกุสลาพฺยากตฺส อพฺยากโต ฆมฺโม
 อพฺยากตฺสชาติ เอวํ สตฺตธา ปญฺหาวาริ นิตฺติภูโจ ฯ ยํ ปน วุตฺตํ
 เหตุกิจฺจํ ทสฺเสนฺเตน เหตุ เหตุสมฺปยุตฺตกาณํ ฆมฺมานํ ตํสมฺภูจฺจานา-
 นญจ รูปานํ เหตุปฺจฺยเณน ปฺจฺยโยติ ตตฺถ ปจฺโม เหตุสทฺโท
 ปจฺจตฺตนิทฺติภูโจ ปจฺจยฆมฺมนิทฺเตโส ฯ เตนตฺส เหตุภาเวน
 อูปการกตา เหตุปจฺจยดาตี ทสฺเสตี ฯ ทฺติโย ปจฺจยูปฺปนฺนวิเสสนํ ฯ

๑. ม. ปรีเยสถ.

ปณณามินิทเทศ วรรณนา

เดณ น เยสเสถลจ สมนุตตกานัน เหตุ เหตุปัจเจน ปัจโย
อถโย เหตุนา สมนุตตทานเมวาทิ ทสเสติ ฯ นนุ จ สมนุตต-
สททสส สาเปกขตตาทุติเย เหตุสทเท อวิชชมานเปปี อณลสส
อเปกขิตพพสส อนิททฏจตตาทุติเย เหตุ อตตนาเว สมนุตตกานัน
เหตุปัจเจน ปัจโยติ อยมตโต วิณณายตีติ ฯ นายเมกนุโต ฯ
เหตุสทโท หิ ปัจเจตตนิททิฏโฐ ฯ เหตุปัจเจน ปัจโยติ เอตเถว
พพายโต ยถา คยหติ น ตทา สมนุตตวิเสสนัน โหตีติ สมนุ-
ตตาทุติเย อวิสิฏฐา เยเกจิ คหิตา ภเวยฺยุนฺติ ฯ นนุ จ ยถา อรูปิน
อาหารา สมนุตตกานัน ชมฺมานัน อรูปิน อินฺทริยา สมนุตตกานัน
ชมฺมานนฺติ จ วุตเต ทุติเยน อาหารคฺคหณฺเนน อินฺทริยคฺคหณฺเนน จ
วินาปี อาหารินฺทริยสมนุตตกาว คยฺहनฺติ เอว อิชาปี สียาติ น
อาหารินฺทริยา สมนุตตสส วชฺเขตพพสส อภาวโต ฯ วชฺเขตพพา-
ภาวโต หิ ตตถ ทุติเย อาหารินฺทริยคฺคหณฺเน อสตีปี ตํสมนุตตกาว
คยฺहनฺตีติ ตํ น กตํ ฯ อิธ ปน วชฺเขตพพํ อตถิติ กตตพพํ ทุติเย
เหตุคฺคหณฺณํ ฯ เอวมฺปี เหตุ เหตุสมนุตตกานนฺติ เอตถ เหตุสมนุ-
ตตกานัน โสเอว สมนุตตกานัน เหตุติ วิเสสนสส ออกตตตาทุติเย โยโกจิ
เหตุ ยสส กสสจ เหตุสมนุตตสส เหตุปัจเจน ปัจโยติ อาปชฺชตีติ ฯ
นาปชฺชตีติ ปัจเจตตนิททิฏโฐสเสว เหตุโน ปน สมนุตตวิเสสนภาเว
วุตตตตาทุติเย เอตทตถเมว หิ วินาปี ทุติเยน เหตุสทเท
เหตุสมนุตตภาเว สิทฺธีเป ตสส คหณฺณํ กตํ ฯ อถวา อสตี

วิสุทธีมคฺค สัฏฺฐณนํ

ทฺติเย เหตุสทฺเท เหตุสมฺปยุตฺตกาณํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย น ปน
เหตุนนฺติ เอวมฺปิ กหณํ สียาติ ตํ นิวารณตฺถํ โส วุคฺโต ฯ
เตน เหตุสมฺปยุตฺตกาโว เย ลพฺภนฺติ เตสํ สพฺเพสํ เหตุณํ
อณฺเณสมฺปิ เหตุ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโยติ ทสฺสตีโต โหติ ฯ ยสฺมา
ปน เหตุชฺฌานมคฺคา ปตฺติญฺจามตฺตาทิกาวเณ อณฺเณชฺฌมฺมนิรเปกฺขา น
อาหารินฺทฺริยา วีย สาทฺเพกฺขาเอว ตสฺมา เอเตเสว ทฺติยํ เหตุวา-
ทิกคฺคหณํ กตํ ฯ อาหารินฺทฺริยา ปน อหริตพฺเพอสีตพฺพาเปกฺขาเอว
ตสฺมา เต วินาปี ทฺติเยน อาหารินฺทฺริยคฺคหณเณน อตฺตนาเอว
อหริตพฺเพ อสีตพฺเพ จ อาหารินฺทฺริยญฺเณน อณฺเณ จ สมฺปยุตฺตเก
ปริณินฺทนต์ิตี ตํ ตตฺถ น กตํ อิธ จ ทฺติเยน เหตุคฺคหณเณ
ปจฺจยุปฺปนฺนํ เหตุนา ปจฺจยุญฺเณน จ สมฺปยุตฺตกาณํ เหตุณํ
อณฺเณสจฺจ ปริณินฺทนต์ฺตา ปฺน วิเสสนกิจฺจํ นตฺถิตี ปญฺหาวาเร
กฺสโล เหตุสมฺปยุตฺตกาณํ ขนฺธานนฺติอาทิสฺส ทฺติยํ เหตุคฺคหณํ น
กตฺนฺติ ทญฺจพฺพํ ฯ

อารมฺมณฺณภาเวนาติ วิสยภาเวเน อาลมฺพิตพฺพภาเวนาติ อตฺถโล ฯ
อารกิตฺวาปีติ ปีสทฺเทเน อิมมตฺถํ ทสฺเสติ รุปรายตฺนาทิมตฺเต ยสฺมี-
กิสฺมิณฺจ อิกสฺมี อจฺตฺวา ยํ ยํ ชมฺมํ อารพฺภาติ อนิยเมเน สพฺพรูปา-
ยตฺนํ ฯ ๗๗ สพฺพชฺฌมฺมายตฺนํ ๑๖ วุตฺตตฺตฺตา รุปราทิกเทเน
จพฺพิเชสฺส สจฺจตาสจฺจตปฺลยตฺติชฺชเมสฺส น โกจิ ชมฺโม อารมฺมณฺณปจฺจโย
น โหตีตี ฯ สุวํ อารมฺมณฺณปจฺจยภาโว เหญฺจฺจา วิภาวิทฺโตเอว ฯ

๑. ม. อารมฺมณฺณปจฺจยภาวสฺส.

ปณณากุณินิทเทส วณณนา

[๑๓๐] อาลมกิตวาติ คเหตุวา ๑ เอกนุตสารมมณภาวโต
อนารพุก ปวตฺตติเอว นตฺถิติ อาห อารพุกเววติ ๑ สุวํยํ กุสโล
ชฺมโม กุสลสฺส กุสโล ชฺมโม อกุสลสฺส กุสโล ชฺมโม
อพฺยาคตฺสฺส อกุสโล ชฺมโม อกุสลสฺส อกุสโล ชฺมโม กุสลสฺส
อกุสโล ชฺมโม อพฺยาคตฺสฺส อพฺยาคโต ชฺมโม อพฺยาคตฺสฺส
อพฺยาคโต ชฺมโม กุสลสฺส อพฺยาคโต ชฺมโม อกุสลสฺสชาติ เอวํ
นวปฺปการโ เวทิตพฺโพ ๑

เชฏฺฐกกุณเณติ ปมุขภาเวน ๑ อตฺตาริณานนฺทฺธิ ปตฺติภูโต ชฺมโม
อธิปติ ๑ โส เตลฺลํ ปมุขภาเวน ปวตฺตติ ๑ ฉนฺทวโต กิณฺณาม
น สิขฺมตฺติอาทิกํ ปุริมาภิสงฺขารูปนิสฺสยํ ลกิตฺวา อุปฺปชฺชมาน
จิตฺตูปฺปาเท ฉนฺทาทโย ชฺรภูตา เชฏฺฐกกุณฺตา สมฺปยุตฺตชฺมเม
สาชยมานา วเส ปวตฺตยมานา หุตฺวา ปวตฺตนฺติ ๑ สมฺปยุตฺตชฺมมา
จ เตลฺลํ วเสน วตฺตนฺติ หินาภิภาเวน ตทฺนฺวตฺตนฺโต ๑ เตน เต
อธิปติปจฺจยา โหนฺติ ๑ ครุกาตพฺพมฺปิ อารมฺมณฺณํ คณฺนินฺนโปณ-
ปพฺภารานํ อสฺสาทนปจฺจเวกฺขณมคฺคผลานํ อตฺตโน วเส วตฺตยมานํ
วีย ปจฺจโย โหติ ตสฺมา อยํ อตฺตาริณานํ ปตฺติภาเวน
อุปการกตฺตา อธิปติปจฺจโยติ ทฏฺฐพฺโพ ๑ ฉนฺทาทิปตฺติ ฉนฺทสงฺขาโต
อธิปติ ๑ ฉนฺทํ ชฺรํ ฉนฺทํ เชฏฺฐกํ กตฺวา จิตฺตูปฺปตฺติกาเล
อุปฺปนฺนสฺส กตฺตุมยตาฉนฺทสฺเสตํ นามํ ๑ เสเสสฺสปี เอเสว นโย ๑
กสฺมา ปน ยถา เหตุปจฺจยนิทฺเทเส เหตุ เหตุสมฺปยุตฺตกานนฺติ

วิสุทธีมคฺค สังฆณนาย

วุตฺติ เอวมิธ อธิปฺติ อธิปฺติสมฺปยุตฺตกานนฺติ อวตฺวา จนนฺทา-
 ธิปฺติ จนนฺทสมฺปยุตฺตกานนฺติอาทินา นเยน วุตฺตฺนฺติ ฯ เอกกฺขณ
 อภาวโต ฯ เหตุโว หิ เทว ตโยปี เอกกฺขณ เหตุปฺจฺจยา โหนฺติ
 มฺลญฺเจเน อูปการกภาวสฺส อวิขหนโต อธิปฺติ ปน เชฏฺจกฺกฺเจเน
 อูปการโก น จ เอกกฺขณ พหุ เชฏฺจกา โหนฺติ ตสฺมา เอกโต
 อูปนฺนนานมฺปิ เตสํ เอกกฺขณ อธิปฺติปฺจฺจยาโว นตฺถิติ อธิปฺติ
 อธิปฺติสมฺปยุตฺตกานนฺติ อวตฺวา จนนฺทาธิปฺติ จนนฺทสมฺปยุตฺตกานนฺติ-
 อาทินานเยน วุตฺติ ฯ ยํ ยํ ฐมฺมนฺติ ยํ ยํ อารมฺมณฐมฺมํ ฯ
 ภารร กตฺวาติ ภารฺการจิตฺติการวเสน วา อสฺสาทนวเสน วา ภารร ภาริกํ
 ลทฺรพฺพิ อวิขหิตพฺพิ อนวญฺจาทํ กตฺวา ฯ เต เต ฐมฺมาติ เต เต
 ภารฺกาทพฺพา ฐมฺมา ฯ เตสํ เตสนฺติ ตํตฺภารฺการฐมฺมานํ ฯ อธิปฺติ-
 ปฺจฺจเยนาติ อารมฺมณาธิปฺติปฺจฺจเยน ฯ สุวํ กุสโล ฐมฺโม
 กุสลสฺส สหชาตารมฺมณฺเหหิ อกุสลสฺส อารมฺมณฺเนนฺว อพฺยาगतสฺส
 สหชาตารมฺมณฺเหหิ กุสลาพฺยาगतสฺส สหชาเตเนวาทิ กุสลมฺูลา จตฺตาโร
 อกุสโล ฐมฺโม อกุสลสฺส สหชาตารมฺมณฺเหหิ อพฺยาगतสฺส สหชาเตเนว
 ตถา อกุสลาพฺยาगतสฺสาติ อกุสลมฺูลา ตโย อพฺยาगतโต ฐมฺโม
 อพฺยาगतสฺส สหชาตารมฺมณฺเหหิ กุสลสฺส อารมฺมณฺเนนฺว ตถา
 อกุสลสฺสาติ อพฺยาगतมฺูลา ตโยติ สงเขปโต ทสฺปฺปกาโร
 อธิปฺติปฺจฺจโย ฯ เขตฺถ จ สตฺตธา สหชาตาธิปฺติ สตฺตธา
 อารมฺมณาธิปฺติ เวทิตพฺโพ ฯ

๑. ม. ภารฺการิกํ.

ปญญญามินิเทศ วณณนา

อนนตรยตตี อนนตรี พยวราชกนติ* อตุโถ ๑ นาสส อนนตรี
วิษขตตี อนนตรี อนนตรี จ โส ปจจโยจจติ อนนตรปจจโย ๑
อตถานนตรตจ อนนตรปจจโย กถานนตรตจ สมนนตรปจจโยติ-
อทธินาพหุชช ปปญจยญติ อสาร์ กนถวิคถถาริ กโรนติ ๑ ยถา
ปวคติโอกาสทานวิเสสภวณ นตถิวิคตปจจยจ วุตถา น เอวั
อนนตรสมนนตรปจจยจ เอเต ปน จิตถนियมเหตุภวณ วุตถาติ
ติ จิตถนियมเหตุภวณ ทสเสตุ โย หิ เอสาติอทธิ อารทฐิ ๑

[๑๓๑] ตตถ มโนวิญญญณชจตติอทธิ จิตถนियโมติ เอตถ
อทธิสททเทน สนธิรณานนตรา โวญจพพน จติอนนตรา ปฏิสนธิติ
ยสส ยสส จิตถสส อนนตรา ย ย จิตติ อุปปชชติ ตสส
ตสส ตทนนตรรูปาทนियโม ตติสทการิปจจยวิสิญจสส ปริมปริม-
จิตถสเสว วเสน อิษคตตี ทสเสติ ๑ อตถานนตรตยจติ อตถณ
กณจิ ชมเมณ อนนตรตย ๑ กถานนตรตยจติ กถปูปเกเทน
อนนตรตย ๑ อจจரியานนติ อิธิจปี เรวตจจियเมว สนชชช วุตติ ๑
ตคถจติ ตสมิ กถานนตรตย สมนนตรปจจยภวเว ตสมิ วา
ยถจจจติวิโรเช ๑ ภavnอพเลน ปน วาริตคถจติ เอตถ ยถ
รุกชชช เวข^๒ ทินเนน ปุปีพิตุ สมนคถสเสว ปุปีพน น โหติเวข^๒
ปน อปนีเต ตยเอว สมนคถตย ปุปีพน โหติเอวั อิธิจปี ภavnอพ-
เพลน วาริตคถจติ สมนุจจปนสมคถสเสว อสมนุจจปนัง ตสมิณจ
อปลเต ตยเอว สมนคถตย สมนุจจปนัง โหติติ อิธิจปาโย ๑ถ
๑. ม. พยวราชกนติ. ๒. ม. เวเช.

วิสุทธิมคฺค สังฆคณนํ

ตมฺปิ วจัน กาลานนฺตรตา นตฺถิ สตฺตาทาทินา กาลน อนฺตริต-
ภาวโต เอตเทว กาลนฺตริตตา อตฺถิ อิจฺเจว วทาม ฯ นนุ จ
กาลโ นาม โภจि ปรมตฺตโต นตฺถิตฺติ วเทยฺยติ อาสงฺกนฺโต อาห
กาลานนฺตร ฯเปฯ ลทฺธิติ ฯ พุณฺณนฺมตฺตโตเวตฺถ นานาภรณํ
ปจฺเจตพฺพํ น อตฺถโตติ อุปฺจยสนฺตติอริวจนฺนिरุตฺติปทานํ วิย
สทฺทตฺตมตฺตโต นานาภรณํ น จ วจนียตฺตโตติ อธิปฺปาโย ฯ
เตเนว สทฺทตฺตวิเสสํ ทสฺเสตฺถุ กถนฺติอาทิมาท ฯ

ตตฺถ ปุริมปจฺฉิมานํ นิโรธฺรูปาทนฺตรภาวโต นินฺนฺตรรูปาทน-
สมตฺตตาอนนฺตรปจฺจยภาโว รูปกลาปानํ วิย สณฺจนาภาวโต
ปจฺจยปจฺจยฺรูปนฺนํ สหาวุจฺจนาภาวโต จ ฯ อิทฺมิโต เหฏฺฐา
อุทฺธํ ติริยนฺติ วิภาคาภาวา อตฺตนา เอกตฺตมिव อุปเนตฺวา สฺสฺส
อนนฺตรภาเวน อุปฺปาทนสมตฺตตา สมนฺนฺตรปจฺจยตา ฯ อุปฺปาทน-
สมตฺตตฺติ จ อพฺยาปารตฺตตา ฆมฺมานํ ยสฺมึยทาการเ นินฺนฺตร
วตฺตมานเ วา สติ ตํตฺวิเสสวฺนฺโต ฆมฺมา โหนฺติ ตสฺส โสว
อากาโร วุจฺจตีติ ทฏฺฐพฺโพ ฯ ฆมฺมานํ ปวตฺติมตฺตเมว จ อุปาทาย
กาลโวหาโรติ นิโรธา วุจฺจหนฺตสฺส เนวสณฺณานาสณฺณายตฺนผล-
สมาปตฺตินํ อสณฺณภาวา จวฺนตฺสฺส ปุริมจฺติปจฺฉิมปฏฺิสนฺธินญจ
นินฺนฺตรูปาทนินฺนฺตรตฺตยา กาลนฺตรตา นตฺถิ ฯ น หิ เตสํ อนฺตรา
อรุปฆมฺมปฺวตฺติ อตฺถิ ยํ อุปาทาย กาลนฺตรตา วุจฺเจยฺย น จ
รูปฆมฺมปฺวตฺติ อรุปฆมฺมปฺวตฺติยา อนฺตรํ กโรติ อณฺณสนฺตา-

ปณณานูนินิทเทศ วณณนา

นตฺตา ๑ รุปรารุปรนตฺติโย หิ เทว อณณมณณํ วิสทิสสทาวตฺตา
อณณมณณูปการทาวณ ปวตฺตมานาปี วิสสเยว โหนฺติ ๑ เอก-
สนตฺติยญจ ปุริมปจฺจิมานํ มชฺเฌ ปวตฺตมานํ ตํ สนตฺติปริยาปนฺน-
ตาย อนนฺตรการกํ โหติ ๑ ตาทิสญจ กิจฺจิจเฌวสณฺณานาสณฺญา-
ยตฺนผลสทาปตฺตีนํ มชฺเฌ นตฺติ น จ อภาโวอนนฺตรการโก โหติ
อทาวตฺตาเอว ๑ ตสฺมา ชวานานนฺตรสฺส ชวนสฺส วิย ทวฺงคานน-
ตรสฺส ทวฺงคสฺส วิย จ นีรนฺตรตา สฺสจฺจ อนนฺตรตา โหตีตี ตถา
อุปฺปาทนสมตฺตตฺตา เนวสณฺณานาสณฺญาตฺนจฺตึนมฺปี ทฏฺฐพฺพา ๑
อุปฺปตฺติยา ปจฺจยทาว เจตฺถ อนนฺตรปจฺจยาทีนํ ปากโฏตฺติ อุป-
ปาทนสมตฺตตฺตาว วุตฺตา ๑ ปจฺจูปฺปนฺนानํ ปน ฌมฺมานํ ปุพฺพนฺดา-
ปรนตฺตปริจฺเจเทน คหิตานํ อุปฺปชฺชตีตี วจฺนํ อลทฺนตฺตานํ อตีโต ฌมฺโม
ปจฺจูปฺปนฺนสฺส ฌมฺมสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโยตีอาทีนา อนน-
ตราทิปจฺจยทาว วุตฺโตตี น โส อุปฺปตฺติยาเอวาตี วิญฺญาตฺติ ๑
น หิ กุสลาทิกุคฺคหณฺณํ วิย ปจฺจูปฺปนฺนคฺคหณฺณํ อปริจฺเจทํ ๑ ยโต
อุปฺปตฺติมตฺตตสมฺงคิโน เอวคฺคหณฺณํ สียา ๑ เตเนว จ อตีตคฺคตีเก
ปฏฺิจฺจวาราทยो น สนตีตี ๑ ตสฺส กุสโล ฌมฺโม กุสลสฺส กุสโล
ฌมฺโม อพฺยาคตสฺส อกุสโล ฌมฺโม อกุสลสฺส อกุสโล ฌมฺโม
อพฺยาคตสฺส อพฺยาคโต ฌมฺโม อพฺยาคตสฺส อพฺยาคโต ฌมฺโม
กุสลสฺส อพฺยาคโต ฌมฺโม อกุสลสฺสชาติ สตฺตธา เกโท เวทิตพฺโพ ๑

[๑๓๒] อุปฺปชฺชมาโนว สห อุปฺปาทนทาวณาตี เอตฺถาปี

วิสุทธิมคคส์วณนาย

อุปปตติยา ปจฺจยภาเวน ปากณฺเณ จิตฺติยาปิ ปจฺจยภาวํ นิตฺตเสตีติ
 ทฏฺฐพฺพํ ฯ อณฺณตา จ* ปทีปนิทฺตสนํ น ยฺชฺชเยยฺย ฯ ปทีโป หิ
 ปภาสสฺส จิตฺติยาปิ ปจฺจโย น อุปปตติยาเอว ฯ ปจฺจยฺอุปฺปนฺนํ
 สหชาตภาเวน อุปการกตา สหชาตปจฺจยตา ฯ โอกกนฺตฺกฺขณฺเตติ
 ปฏฺฐิสฺนฺธิกฺขณฺเต ฯ ตสฺมี หิ ขณฺเณ นามรูปํ โอกกนฺตํ วยิ ปรโลกโต
 อากนฺตฺวา อธิ มาตฺตฺกฺจฺฉิอาที ปวิสฺนฺตํ วยิ อุปฺปชฺชติ ตสฺมา
 โส ขโณ โอกกนฺตฺกฺขณฺโต วุจฺจติ ฯ เอตฺถ จ รูปนฺติ ททฺย-
 วตฺตฺยเอว อธิปฺเปตํ ฯ ตํ หิ นามสฺส นามลฺจ ตสฺส สหชาตปจฺจโย
 โหติ ฯ จิตฺตเจตฺสิกาติ ปวตฺตฺยิ จตฺตาโร ขนฺธา ปฏฺฐิสฺนฺธิกฺขณฺเต
 จิตฺตสมฺภูจฺฉานํ อภาวโต ฯ รูปิโน รมฺมาติ ททฺยวตฺตฺยฺ สนฺธายาท ฯ
 ตตฺถ ยทฺธิปํ ปุพฺเพ โอกกนฺตฺกฺขณฺเต นามรูปนฺติ วุจฺจติ ตถापิ เตน
 ขณฺนฺตเร สหชาตปจฺจยภาโว รูปฺรมฺมานํ น นีวาริตฺติ ตํ นีวา-
 รณฺตฺถมิตํ วุจฺจนฺติ กเหตุพฺพํ ฯ กิณฺจิกาเลติ เกจิ กิสฺมิณฺจิกาเลติ
 อตฺถโธ ฯ เตน รูปิโน รมฺมา เกจิ วตฺตฺยฺวตา กิสฺมิณฺจิ ปฏฺฐิสฺนฺธิ-
 กาลีติ อณฺณลลํ รูปฺรมฺมานํ วตฺตฺยโน จ ปวตฺตฺยิ อรูปฺรมฺมานํ
 สหชาตปจฺจยภาวํ ปุพฺเพ อนีวาริตํ นีวาเรติ ฯ เอวญฺจ กตฺวา
 กิณฺจิ กาลนฺติ วา กิสฺมิณฺจิ กาลีติ วา วตฺตฺยพฺเพ ตถา อวตฺวา
 วิภตฺติวิปลลลลํ กตฺวา วุจฺจติ ฯ เตน กิณฺจิติ อุปโยคกวจนํ ฯ
 รูปิโน รมฺมาติ เอเตน สมฺพนฺเช ปจฺจตฺตพฺหฺวจนํ ชายติ ฯ กาลีติ
 เอเตน สมฺพนฺเช ภูมฺเมกวจนนฺติ ทิปิตนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ ปุริเมน จ
 ๑. ม. จสฺสทโท นตฺถิ.

ปณณานุมนิเทศ วณณา

เอโก ขนุโร วตถุ จ ตินณั ขนุชานนุติอาทิวจเนน นามสหิตเอา
วตถุ นามสสุ ปจจโยติ วตตพเพ อาปนุเน อิตเรน เกวลสสุ จ
ตถา วตตพพตี ทสเสติ ฯ สุวายั สหชาตปจจโย กุสโล ชมโม
กุสลสสุ อพยากตสสุ กุสลาพยากตสสุ อกุสโล ชมโม อกุสลสสุ
อพยากตสสุ อกุสลาพยากตสสุ อพยากโต ชมโม อพยากตสสุ
กุสลาพยากโต ชมโม อพยากตสสุ อกุสลาพยากโต ชมโม
อพยากตสสุชาติ นววิโร เวทิตพโพ ฯ

อตุตโน อุปการกสสุ อุปการกตา อณณมณณปจจยตา ฯ
ตถาหิสสุ ตินณั นิตสสุตีติ ฯ อุปการกตา จ อณณมณณตา-
วเสนว ทฏฐพพา น สหชาตตาทิวเสน ฯ สหชาตาทิปจจโย
โหนโตเยว หิ โกจิ อณณมณณปจจโย น โหติ น จ สห-
ชาตาทิปจจยชมเมหิ วินา อิมสสุ ปวตติ อตุติ ฯ ตถาหิ สห-
ชาตาทิปจจโย จ โหนโต โยโกจิ อณณมณณปจจโย โหติ ฯ
ยทิ จ อตุตโน อุปการกสสุ อุปการกตามตติ อณณมณณปจจโย
สียา ปุเรชาตปจจชาตภาเวเน อุปการกสสุ* อุปการกา วตถุขนุชา
อณณมณณปจจยา สियุ น จ ตั อิจจิติติ ฯ เตน วุตติ อุปการ-
กตา จ อณณมณณตาวเสนว* ทฏฐพพชาติ ฯ อยณจ อุปปตติยา
จิตติยา จ อุปการโกติ เวทิตพโพ ฯ อัย ปน กุสโล ชมโม กุสลสสุ
อกุสโล ชมโม อกุสลสสุ อพยากโต ชมโม อพยากตสสุชาติ
ติวิโร เวทิตพโพ ฯ ตระอาทินั ปจวิ วิย อธิฏฐานากาเรน ปจวิชาตุ-
๑. ม. โหนโตเยว หิ โกจิ. ๒. ม. อุปการกสสุ. ๓. ม. อณณมณณตาวเสนว.

วิสุทธีมคค์ ลั้วนณาย

เสสธาคูนั จกขาทโย จกขุวิญญณาทินั อุปการกา จิตตกมมุตส
ปฎาทโย วีย นิสสยกาเรน ขนุทธาทโย ตัตตนิสสยณั ขนุทธาทินั ฯ
ปจวิธาคุขั ปตัญญายเอว หิ เสสธาคุโย อุปาทายรูปานิ วีย
ยถาสกั กิจจัน กโรนุติ ฯ

อธิฏฐานากาเรนาคิ อารากาเรน ฯ อารากาโร เจตถ เตลั
สาคิสยั ตทธีนวุตติตย เวทิตพโพ ฯ ยโต ภูตานิ อนิททิสิตพพญ-
จทานิ วุจจุนติ ฯ เอวณจ กตวา จกขาทินมปิ อธิฏฐานากาเรน
อุปการกตา สุกุญจ ยุชชติ ฯ น หิ ยถาวุตตติ ตทธีนวุตติตยวิเสลั
มุลจิจตวา อลโณ จกขาทิสู อเทศกานั อรูปมมมานั อธิฏฐานา-
กาโร สมภวติ ฯ ยทิปิ ยั ยั ฐมมัม ปฏิจจ เย เย ฐมมา
อุปปชชนติ เตลั สพเพลั ตทธีนวุตติภาโว ฯ เยน ปน ปจจย-
ภาววิเสเสน จกขาทินั ปญมุนทภาเวสุ จกขุวิญญณาทโย
ตททวิธานากาเรนเนว ปวตตุนติ สุวามิธ เตลั ตทธีนวุตติตยทโร
วิเสโสติ วุตโต ฯ เอว หิ ปจจยภาวสามณเณ สติปิ อารมมณ-
ปจจยโต นิสสยปจจยสุส วิเสโส วิภาวิตโต โหติ ฯ สุวายนุนโย
เหญจ ปกาลิโตว ฯ ญญโ จ ปนาคิ เอตถ รูปินอ ฐมมา อรูปินั
ฐมมานั กิสุมิณจิกิ กาลเอติ อิทั น ลพภติ ฯ ยั ปเนตถ ลพภติ
รูปินอ ฐมมา เกจิติ ตตถ เตเอว ฐมเม ทสเสตตุ จกขายตตท-
อาทิ นิททิกุญจัน ฯ ยั รูปนุติ ทททวตตุ สนุทธาย วุตตติ ฯ อัย ปน
นิสสยปจจโย เตรสวโร ฯ กถั ฯ สหชาติโต กุสลมูตา ตโย ตถา
๑. ม. อัย ปาโจ นตถิ.

ปณณานูนินิทเทศ วณณา

อกุสลมุลา อพุกตมุเลสุ ปน ปุเรชาติ ลพุกติ ๑ อพุกต หิ
อพุกตสส สหชาติมปี ปจโย โหติ ปุเรชาติมปี กุสสส
ปุเรชาติเมว ตถา อกุสสส กุสลาพุกต สหชาติปุเรชาติโต
กุสสส สหชาติโตเอว อพุกตสส ตถา อกุสลาพุกตนุติ
เอว เทรส ๑

[๑๓๓] ตทธีนวุตติตย อตตโน เพลน นิสสิโตติ ยักิจิ
การณ นิสสิโยติ วตุวา ตตถ โย ภูโส นิสสิโย ตอุปนิสสิโยติ
นินุทธาเรติ ๑ พลวการณภาเวน อุปการโกติ อารมมณภาวเสน
อนนตรี อนรุปรจิตตูปาทนสมตถดาวเสน เกวลลจ พลวนุติ การณ
หตุวา อุปการโก ๑ เตนหา สติอาทิ ๑

ตตถ ทาน ทตุวาติ เทยชมมิม จชิตวา ๑ ยาย วาเจตนาย
โส ทียติ สวา เจตนา ทาน ๑ ทตุวาติ ต เจตนิ ปริโยทเปตุวา
วิสุทธิ กตุวา ๑ สิลล สมหาทิตตุวาติ ปณจกทสงคาทิวเสน นิจจสิลล
คณหิตวา ๑ อมินา สมหาทนวิริเตยว ทสสิตา ๑ สumpulตวิริติ-
สมุจเจทวิริติโย ปน โลเก สิลลนติ อปากกุตตนา วุตตา ๑ กิจจาปี
น วุตตา อารมมณปจจา ปน โหนนติยว ๑ ตตถ สมุจเจท-
วิริติ เสกขานยว กุสสส อารมมณ โหติ น อิตเรสิ ๑ อุปสถ-
กมมุนติ ปาณ น เหน น จาทินนมาทียติ เอว วุตติ อุปสถ-
สิลล ๑ ตั ครร กตุวา ปจจเวกขตีติ ตั ยถาวุตติ กุสสิ เสกขาปี^๑

๑. อ. ต. ก. ๒๐/๒๓๖. ๒. ม. เสกขาปี.

วิสุทธีมคฺค สัวณณาย

ปุณฺชชโนปี ปจฺจเวกฺขติ ฯ อรหาปี ตํ ปจฺจเวกฺขเตว ฯ อรหโตปี
 หิ ปุพฺเพ กตํ กุสลํ กุสลเมว ฯ เยน ปน จิตฺเตน ปจฺจเวกฺขติ
 ตํ กรียาจิตฺตํ นาม โหติ ฯ ตสฺมา กุสลาकुสลสฺสาติ อิมสฺมี อธิการ
 น ลพฺภติ ฯ ปุพฺเพ สุจिณฺณานีติ ทตฺวา กตฺวาติ หิ อาสนน-
 กตานี วุตฺตานี อิมินา น อาสนนฺกตานีติ เวทิตพฺพานิ ฯ ทานาทีหิ
 วา เสสานิ กามาวจรกุสลาณิ ทสฺเสตฺถุ อิทํ วุตฺตํ ฯ ฆานา วุฏฺฐ-
 หิตฺวาติ ฆานํ สฺมาปฺนโน ฆานโต วุฏฺฐหิตฺวา ฯ ฆานํ วุฏฺฐ-
 หิตฺวาติปี ปาลี ฯ เสกฺขา โคตรกฺขุติ โสตาปฺนํ สนฺชาย วุตฺตํ ฯ
 โส หิ โคตรกฺขุ ปจฺจเวกฺขติ ฯ โวทานนฺติ อิทํ ปน สกทาคามิ-
 อนาคามิโน สนฺชาย วุตฺตํ ฯ เตสํ หิ ตํ จิตฺตํ โวทานํ นาม
 โหติ ฯ เสกฺขาติ วา โสตาปฺนํสกทาคามิอนาคามิโน ฯ มคฺคา
 วุฏฺฐหิตฺวาติ มคฺคผลภวํกาคิ กุมวเสน อตฺตนา ปฏฺฐิตทฺชมคฺคา
 วุฏฺฐหิตฺวา ฯ สุทฺชมคฺคโตเยว ปน วุฏฺฐาย ปจฺจเวกฺขณํ นาม
 นตฺถิ ฯ อาทิสทฺเทน กุสลํ อนิจฺจโต ทฺกฺขโต อนตฺตโต* ฆานา
 วุฏฺฐหิตฺวา สฺมมสตีติเอวมาที สงฺคณฺหาติ ฯ ยทิปี นานตฺตํ อกตฺวา
 วิภตฺโต ตลาปี อิทมฺปี อารมฺมณฺชิปฺติ อารมฺมณฺชิปฺนิสฺสยานํ วิเสโสติ
 ทสฺเสตฺถุ ตตฺถาติอาทิ วุตฺตํ ฯ

[๑๓๔] เตสํ^๑ จิตฺตเจตฺตีกานํ อนนฺตรปจฺจยอนนฺตรรูปนิสฺสยานํ
 นิกฺเขปวิเสโส อตฺถิ ฯ ยสฺมา ปุริโม อพฺยากตฺชมวเสน ปวตฺโต
 อิตโร กุสลาทิวเสนปีติ โสปี นิกฺเขปวิเสโส อตฺถโต เอกีภาวเมว
 ๑. ม. อนตฺตโต วิปฺสฺสนฺตีติ. ๒. ม. เนสํ.

ปณณากุณินิทเทศ วรรณนา

คจจติ สพเพสุปี จิตตูปปาเทสุ ตทภยสุส อิจนิตพพตฺตา ฯ เอว
สนฺเตปีติอาทิ อนนฺตรอนนฺตรูปนิสฺสยानํ วิเสสทสฺสนํ ฯ ยถาหิตี-
อาทิ อนนฺตรูปนิสฺสยสุส สมภวทสฺสนํ ฯ ปกโตติ เอตฺถ ปกาโร
อุปสฺสโก ฯ โส อตฺตโน ผลสฺสูปปาทนสมตฺถภาเวน สุภฺจฺจ กตฺต
ทีเปติ ฯ ตถา จ กตฺ อตฺตโน สนฺตานเณ กตฺ โหตีติ อาห อตฺตโน
สนฺตานเณติอาทิ ฯ กรณญจ ทูริชฺชํ นิปฺผาทนํ อุปเสวนญฺจาติ ตํ
ทสฺเสตฺถํ นิปฺผาทิตฺโต วาติอาทิ วุตฺตํ ฯ ตตฺถ นิปฺผาทนํ
เหตุปจฺจยสโมชานเณน ผลสฺสํ นิพฺพตฺตํ ฯ อุปเสวนํ ปน กาย
อลฺลียาปนวเสน อุปโยคฺอุปเสวนํ วิชานนสฺสชานนानุภวนาทิวเสน*
อารมฺมณฺอุปเสวนญฺจ ฯ เตนฺว อนาคตानมฺปิ จกฺขุสมฺผลฺสาทีนํ*
อารมฺมณฺอุปเสวนเณน อุปเสวิตานํ ปกตฺอุปนิสฺสยตา วุตฺตา โหติ ปกฺว
อตีตปจฺจูปนฺนํ ฯ ปจฺจูปนฺนสฺสาปี หิ ปจฺจูปนฺนํ
อฺตุโกชนํ เสนาสนํ อุปนิสฺสย ฆานํ อุปปาเทตีติอาทิวจนโต
ปกตฺอุปนิสฺสยภาโว ลพฺภตีติ ฯ

ปกฺติยาเอวาติ ปจฺจยนฺตรสฺงฺกรรหิตเณน อตฺตโน สภาเวเนว ฯ
อุปนิสฺสโยติ พลวการณํ กตฺวา อนेกปฺปการโต ปภเวโท เวทิตพฺโพ
ปญฺหาวาเร อาคตฺนเณน ฯ ปจฺจยวาเร ปน ปุริมา ปุริมา กุสลา
ชฺมมา ปจฺจิมานํ ปจฺจิมานํ กุสลานํ ชฺมมานํ อุปนิสฺสยปจฺจเณน
ปจฺจโย ปุริมา ปุริมา กุสลา ชฺมมา ปจฺจิมานํ ปจฺจิมานํ
อฺกุสลานํ ชฺมมานํ เกสฺสยฺจि กุสลา อพฺยาคตานํ อฺกุสลา อฺกุสลานํ
๑. ม. วิชานนสฺสชานนาทีนํ วเสน. ๒. ม. อฺตุสมฺปทาทีนํ.

วิสุทธิมคคัถวณนาย

กุสลาณ กุสลาณ อพุกตาณ อพุกตาณ อพุกตาณ
อพุกตาณ กุสลาณ อพุกตาณ อกุสลาณ ปุคคโลปี เสนาสนมปี
อุปนีสสยปจเยน ปจโยติ* ๑ ตตถ เย ปุริมา เยสิ ปจนิมานัน
อนนตรูปนีสสยา โหนติ เต เตสิ สพเพสมปี เอกนเตเนว โหนติ
น เกสลจิกิ กทาจิ ๑ ตสุมา เยสุ ปเทสุ อนนตรูปนีสสโย ลพุกติ
เตสุ เกสลจิกิ น สกกา วตตุนติ น วุตติ ๑ เย ปน ปุริมา
เยสิ ปจนิมานัน อารมมณูปนีสสโย วา ปกตูปนีสสโย วา โหนติ
เต เตสิ น สพเพสิ เอกนเตเนว โหนติ ๑ เยสิ อุปตติวิพนชกา
ปจญา พลวนโต โหนติ เตสิ น กวนติ อิตเรสิ กวนติ ๑
ตสุมา เยสุ ปเทสุ อนนตรปจโย น ลพุกติ เตสุ เกสลจิกิ
วุตติ ๑ สิทธาณ ปจยชมมานัน เยหิ ปจยูปนเนหิ กวิตพพิ
เตสิ เกสลจิกิ อยมตถ อตโต ๑ กสิณปลยลตติยา อารมมณ-
ปนีสสยตาภาวโต เอกจาย ปลยลตติยา สทฐี สพโพ ฐมโม
อารมมณูปนีสสโย อนนตราตีโต จิตตเจตสิกราสี อนนตรูปนีสสโย
กุสลากุสลาวิปากกิริยรูปวเสน ปลยวิโร ปกตูปนีสสโยติ อยมตถ
สงเขโป ๑ วิตถาโร ปน ปญจานญจกถาย เวทิตพโพ ๑

[๑๓๕] ปจมตรนติ ปจยูปนุนโต ปุเรตริ ๑ อัย หิ ปุเร-
ชาตปจโย รูปชมมวเสนเนว ลพุกติ ๑ ปจยูปนโน จ อรูปชมมา-
เยว ๑ เตนหา วตตมานภาเวน อุปการโกติ ๑ นีสสยารมมณา-

๑. อภ. ติก. ๔๐/๓ ๑

ปณณามินิทเทศ วรรณนา

การาทิหิ วิสิฐฐา ปุเรชาตภาเวน วินา อุปการกภาว อคจจนุตานัน
วตถารมมณานัน ปุเรชาตากรน อุปการกตา ปุเรชาตปจยตา ฯ
เอว วตถารมมณวเสน ทูวิเช ปุเรชาตปจยเย จกขายตนนุติอาทิ
วตถวเสน วุตตํ ๑ รูปายตนนุติอาทิ^๑ อารมมณวเสน ๑ ยัม รูปนุติ
หทยวตถุ สนุชยาห ๑ ตตถ กิลยจิกาลเลติ ปวตติกาลวเสน วุตตํ ๑
กิลยจิกาลเลน จุติปฏิสณุชีกาลวเสน^๒ ๑ ยานิ อารมมณปุเรชาเตน วินา
น วตตุนุติ เตสํ จกขุวิลยณานาทีน อารมมณปุเรชาตทสฺสเนน
มโนทวารเป ยัม ยัม อารมมณปุเรชาเตน วตตติ ตสฺส ตสฺส
อารมมณปจยญุตํ สพพิ รูปรูป อารมมณปุเรชาตุนุติ ทสฺสิตเมว
โหติ ๑ ตถาหิ วุตตํ ปณฺหาวาเร อารมมณปุเรชาตํ เสกขา วา
ปฺลชชนา วา จกขุ อนิจฺจโต ทกขโต อนตฺตโต วิปสฺสนุติอาทิ^๓ ๑
อพยักโต ชมฺโม อพยักตสฺส ชมฺมสฺส ปุเรชาตปจยเณน ปจฺจโย
อพยักโต ชมฺโม กุสลสฺส ชมฺมสฺส ปุเรชาตปจยเณน ปจฺจโย
อพยักโต ชมฺโม อกุสลสฺส ชมฺมสฺส ปุเรชาตปจยเณน ปจฺจโยติ^๔
อพยักตมฺลกาทโย วารา^๕ ๑ เต จ ปจฺจเจกํ วตถุปุเรชาตํ
อารมมณปุเรชาตุนุติ ทูวิธา วิภตฺตา ๑

ปจฺจยูปนฺนสฺส ชมฺมสฺส ปุเรตรํ สิทฺฐภาเว สติ ปจฺจย-
ชมฺมสฺส ปจฺจชาตตาทิ วุตตํ ปุเรชาตานนุติ ๑ อยญจ นโย
รูปชมฺเมสุเอว ลพฺภติ น อรูปชมฺเมสุติ วุตตํ รูปชมฺมานนุติ ๑ ยทิ

๑. ม. รูปารมมณนุติอาทิ. ๒. ม. กิลยจิกาลเลน อิติ ปฏิสณุชีกาลวเสน.
๓. อภ. ติก. ๔๐/๑๘๔. ๔. อภ. ติก. ๔๐/๑๘๔. ๕. ม. อพยักตมฺลกาทโย วารา.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

ปจฺจยฺปฺปนฺนํ ฐมฺมํ ปุเรตรเมว ชํตํ กถํ ปจฺจยภํวํติ อห
อุปตฺถมฺภกตฺเตนํติ ฯ ปจฺจยชํเตน หิ วินํ สนนํนํวิจฺเจทเหตุ-
ภํวํ อคจฺจนฺนํนํ ฐมฺมํนํ ยํ ปจฺจยชํตํกํเรน อุปการกํ เตสํ
สํ วิปฺปยุตฺตํการํทํหิ วิสํฐจํ อุปการกตํ ปจฺจยชํตํปจฺจยตํ ฯ
เอวํ สพฺพปจฺจยํนํ ปจฺจยนฺนํตรํการํวิสํฐจํ อุปการกตํ
โยเชตฺตพฺพํ ฯ

กิชฺฌมฺโปตกสรีรํนํ อหํรํสํ เจตนํ วิยํติ เอเตน มน-
สญฺเจตนํหํรเวสํนํ ปวตฺตมํนํนํ อรฺุปฐมฺเมหิ รฺุปกํยสฺส อุปต-
ถมฺภกิตภํวํ ทสฺเสตํติ ฯ เตเนว อหํรํสํ วิยํติ อวตฺตวํเจตนํ-
กหนํ กถํ ฯ กํยสฺสํติ จตฺตสมฺภูจํนํกภูตฺตํปํทํยรฺุปสงฺขํตสฺส
รฺุปกํยสฺส ฯ สงฺเขปํโต จเปตฺวํ รฺุปฐมฺเม อวสํฐจํ อรฺุปกฺขนํโ
ปจฺจยชํตํปจฺจโย ฯ สํ ชํตํวิเสน กุสโล อกุสโล วิปํโก กิริยํติ
จตฺตพฺพิโธติ เวทิตพฺพิ ฯ

[๑๓๖] กุสลํทํภํเวน อตฺตนํ สทิสสฺส ปโยเคน กรณํยสฺส
ปฺนปฺปนํ กรณํ ปวตฺตนํ อํเสวณฺญํโ จ อตฺตสทิสสภํวตํปํทํนํ
วํสํนํ วํ ฯ ปฺริมปฺริมํภํโยโค วิยํติ อุกฺกหนํสวณํรํณํทํสิ
ปฺริมปฺริมํเสวณํ วิย ฯ ตํสิ ปน เอเตสฺ ปฺริมํ ปฺริมํติ
สมนํนฺนํตรํติตํ ทญฺจพฺพํ ฯ กสฺมํ ปนํตฺถ อนนฺนํตรํปจฺจยํ วิย ปฺริมํ
ปฺริมํ กุสลํ ฐมฺมํ ปจฺจยํนํนํ ปจฺจยํนํนํ อพฺยํกตํนํนํติอํทํนํ
ภํนํนํชํติเยหิ สทฺธิ นํทํเทโส น กโตติ ฯ อตฺตโน คตํ คํเหตุ
๑. ม. อวิสํฐจํ.

ปณฺณณานินิตฺเตส วณฺณนา

อสมตฺตตฺตา ฯ กิณฺณชาติกา หิ กิณฺณชาติกานํ อาเสวนคฺุณฺเนน ปคฺุณ-
พลวภาวํ สมฺปาเทฺนตฺตา อตฺตโนว กุสลาทิกาวสงฺขาตํ คตฺตี คาเหตุ-
น สกฺกุณฺนติ ฯ ตสฺมา เตหิ สทฺฐี นิตฺเตสํ อคฺตฺวา เย เย
ลํวาสนาสงฺขาเตน อาเสวนคฺุณฺเนน ปคฺุณพลวภาววิสิฏฺฐํ อตฺตโน
กุสลาทิกาวสงฺขาตํ คตฺตี คาเหตุ สมตฺตา เตสํ เตหิ สฺมานชาติเกเหว
สทฺฐี นิตฺเตโส กโถติ ทฏฺฐพฺุโพ ฯ อถ วิปากพฺุยาเกตํ
กสฺมา น คหิตํ ฯ อาเสวนาภาวโต ฯ วิปากพฺุยาเกตํ หิ กมฺมวเสน
วิปากภาวปฺุปรตฺตํ กมฺมปริณามิตํ หุตฺวา ปวตฺตมานํ นิริสฺสาหํ ทฺุพฺุพลํ
สนฺตํ อาเสวนคฺุณฺเนน อตฺตโน สภาวํ คาเหตุว ปรีภาเวตฺวาเนว
อณฺณํ วิปากํ ปวตฺเตติ น จ ปฺุริมวิปากานูภาวํ คเหตุว
อุปฺุปชฺชติ อถ โข กมฺมเวกฺุภฺุจิตฺตํ ปตฺติตํ วิย หุตฺวา อุปฺุปชฺชติ
ตสฺมา สพฺุทธาปี วิปาเก อาเสวนา นตฺถิติ น คหิตํ ฯ กุสลา-
กุสลาทิกิริยานนฺตรํ อุปฺุปชฺชมานมฺุปี สกมฺมปฏฺุิพฺุทฺฐวตฺติตฺตยา อาเสวน-
คฺุณฺณํ น คณฺุหาตีติ อกุสลาทโยปี ตสฺส อาเสวนปจฺุจยา น โหนฺติ ฯ
นानาชาติกตฺตาปี เจเต ตสฺส อาเสวนาธาณํ น กโรนฺเตว ฯ
ภฺุมิโต ปน อารมฺมณโต วา นานาชาติกตา นาม นตฺถิติ ปรีตฺต-
กุสลาทิกิริยมหคฺุคตฺกุสลาทิกิริยานํ สงฺขารารมฺมณญฺุจ กุสลํ นิตฺเตสํ อา-
รมฺมณสฺส อาเสวนปจฺุจโย โหติเยว ฯ สุวายํ กุสโล ฐมฺุโม
กุสลาทิสฺส อกุสลาทิสฺส ฐมฺุโม อกุสลาทิสฺส อพฺุยาเกโต ฐมฺุโม อพฺุยา-
เกตสฺส อาเสวนปจฺุจเยน ปจฺุจโยติ ติธาว วุตฺโต ฯ อพฺุยาเกตคฺุ-

๑. ม. กมฺมเวกฺุภฺุจิตฺตํ.

วิสุทติมคฺค สัวณณาย

คหณน อวชฺชนวชฺชิตา กิริยชฺชมา คหิตา ฯ

จิตฺตปฺปโยโค จิตฺตกิริยา อายุหนนฺติ อตุโธ ฯ ยถา หิ
กายวจีปโยโค วิณฺณตฺติ เอว จิตฺตปฺปโยโค เจตนา ฯ เตน หิ
สา อุปฺปนฺนกิริยา วิสฺสิญฺเจ สนนฺตเน เสสฺสจฺจยสมาคเม ปวตฺต
มานัน วิปាកกฺกตฺตารูปานมฺปิ เตนเนว สนนฺตนาวิเสเสน กิริยาภาเวน
อุปการิกา โหติ ฯ ตสฺส หิ กิริยาภาวสฺส ปวตฺตตฺตา เตสฺส ปวตฺติ-
น อณฺณตา ฯ สหชาตानํ ปน อายุหนกิริยาภาเวน ปวตฺตมานา
อุปการิกาคิ ทิ วตฺตพฺพํ ฯ กมฺมมฺนฺติ จ เจตนา กมฺมเมว อธิปฺเปตํ ฯ
น หิ เจตนาสมฺปยุตฺตํ กมฺมํ อภิขฺฌาติกมฺมปจฺจโย โหติ สติปิ
วิปាកมฺมภาเว เจตนาวชฺชานํ อตฺสภาวตฺตา วิปាកาปี เจตนา
สหชาตกมฺมปจฺจโย โหติเยว ฯ สุวํยํ กมฺมปจฺจโย ชาตีวเสน
จตุพฺพิโรติ สพฺพํ วตฺตพฺพํ ฯ

นिरุสฺสาหสนฺตภาเวนาติ เอเตน สอฺสฺสาเหหิ วิปាកมฺมชฺชเมหิ
กุสลากุสเลหิ สารมฺมณาภิภาเวน สทิสานมฺปิ อสทิสํ วิปាកภาวํ
ทสฺเสติ ฯ โส หิ วิปាកานํ ปโยเคน อสาเรตพฺพตฺย ปโยเคน
อณฺณตา วา เสสฺสจฺจยเสสุ สิทฺเตสุ กมฺมสฺส กฺกตฺตาเอว สิชฺฌนโต
นिरุสฺสาโห สนนฺตภาโว โหติ น กิเลสวูปสนฺตภาโว ฯ ตถา
สนฺตภาวโตเอว หิ ภวฺงคาทโย ทฺวิณฺณเยยฺยา ฯ ปญฺจทฺวาเรปี หิ
ชวณปฺปวตฺติยา รูปาทีนํ คหิตตา วิณฺณายติ ฯ อภินิปาตสมฺปฏฺิจฺจน-
สนฺตীরณมตฺตา ปน วิปাকা ทฺวิณฺณเยยฺยาเอว ฯ นිරุสฺสาหสนฺต-
๑. ม. อภิขฺฌาติ กมฺมปจฺจโย.

ปญญาภูมินิทเทส วณณนา

ภาวายาติ นิรุสสาหสนุตถาวตตตาย ๑ เอเตน ตปฺปจฺยวณฺตานิ
อวิปาگانมปิ รูปชฺมมานํ วิปาگانุกฺลํ ปวตฺตี ทสฺเสติ ๑ ปวตฺเตติ-
อาทิ ปญฺหาวารนํ คเหตุวา วุตฺตํ ๑ ปฏิจฺจวาร ปน วิปากา
จตฺตาริ ขนฺธา อรูปิโน อญฺณมณฺณํ วิปากปจฺจเยน ปจฺจโยติ-
อาทินาอาคตา ๑ เอตฺถ จ เยสํ เอกนฺเตน วิปาโก วิปากปจฺจโย
โหติ เตสํ วเสน นยทสฺสนํ กตฺตุนฺติ ทฏฺฐพฺพํ ๑ น หิ อารูปฺเป
กามรูปภูมิจฺสู วิย วิปาโก รูปสฺส ปจฺจโย โหติ สติปิ ชนกกาว
อุปฺตมฺภกตฺตํ อาหารานํ ปชานกิจฺจนฺติ อาห รูปารูปานํ อุปฺต-
มฺภกตฺเตนาติ ๑

[๑๓๗] อุปฺตมฺภกตฺตํ หิ สติปิ ชนกกตฺเต อรูปินํ อาหารานํ
อาหารชฺรูปสมฺภูจฺปากรูปาหารสฺส จ โหติ ๑ อสติปิ จตฺตสมฺภูจฺจานิก-
รูปฺอุปฺตมฺภกรูปาหารสฺส อสติ ปน อุปฺตมฺภกตฺเตอาหารานํ
ชนกตฺตํ นตฺถิติ อุปฺตมฺภกตฺตํ ปชานํ ๑ อถวา ชนยมาโนปิ
อาหาโร อวิจฺเจทวเสน อุปฺตมฺภนฺโต ชเนตฺติ อุปฺตมฺภนภาโวเอว
อาหารภาโวติ อุปฺตมฺภกตฺเตนาติ วุตฺตํ ๑ เกจิ ปน รูปาหาโร
อตฺตนา ชนิตสฺส รูปสฺส อาหารปจฺจโย น โหติ อญฺเณน ชนิตสฺส
โหติ ตสฺมา อุปฺตมฺภกตฺเตนาติ วุตฺตุนฺติ วทฺตุนฺติ ๑ ตํ อาหาโร
รูปสฺส ปจฺจโย โหนฺโต อาหารปจฺจเยน น โหตฺติ วิรุทฺธเมตฺตุนฺติ
อปฺเร นานุชานนฺติ ๑ รูปาหาโร เจตฺถ รูปชฺมมานํเอว อาหาร-
ปจฺจโย โหติ ๑ อรูปาหารา ปน รูปชฺมมานมปิ อาหารปจฺจยา
๑. ม. อาหารปจฺจโย.

วิสุทธีมคฺค สัวณณนํย

โหนติ ๑ ตลฺย โข น เกลลฺ จิตฺตสมฺภูจฺจานนํ รูปานํเยว อถโ
กทาจิ กฺกุตตารูปานมฺปีติ ทสฺเสตฺถํ ปญฺหาวาเร ปนาติอาทิ วุตฺตํ ๑

อธิปตฺติยฺญฺเจนาติ เอตฺถ น อธิปตฺติปจฺจยชฺรฺมมานํ วิย ปวตฺติ-
นิวารเก อภิภวิตฺวา ปวตฺตเนน ครุภาโว อธิปตฺติยฺญฺโ จ อถโ
ทสฺสนาติกิจฺเจสุ จกฺขุวิญญาณาทีหิ ชีวเน กम्मชฺรฺมเปหิ อรูป-
ชฺรฺมเมหิ จ ชีวเนเตหิ [๑] สมฺปยุตฺตชฺรฺมเมหิ สุจิตฺตาทีภาเว สุจิตฺตาทีหิ อธิ-
โมกฺขปคฺคหุปฺภุจฺจานาวิกฺเขปฺชานเนสุ อนนฺยตลฺยตลฺยสฺสามิตฺติ ปวตฺติยํ
อาชานเน อนนฺยตลฺยตลฺยวิภาเว จ สทฺธาทีสทฺธาเตหิตฺติ เอวํ ตํตํกิจฺเจสุ
จกฺขาทีปจฺจเยหิ ชฺรฺมเมหิ จกฺขาทีนํ อนฺวตฺตนิยตา ๑ เตสุ หิ กิจฺเจสุ
จกฺขาทีนํ อีสฺสรียํ ตปฺปจฺจยानนฺจ ตทฺนฺวตฺตเนน ตตฺถ ปวตฺติ ๑
กสฺมา ปเนตฺถ อิตฺถิปฺริสฺตินฺทฺริยทวํ น กหิตํ นนฺุ เจตมฺปิ ลิงฺกาทีหิ
อนฺวตฺติยตฺติ ๑ สจฺจํ อนฺวตฺติยตฺติ น ปน ปจฺจยภาวโต ๑ ยถา
หิ ชีวิตาหารา เยสํ ปจฺจยา โหนติ เตสํ อนฺุปาลกอุปตฺถมฺกกา
อตฺถิอวิกตปจฺจยภูตา จ โหนติ น เอวํ อิตฺถิปฺริสฺสทฺธาวา ลิงฺกาทีนํ
เคนจิ ปกาเรน อุปการกา โหนติ ๑ ยโต ปจฺจยา สियํ เกลลฺ
ปน ยถาสเกหิเอว ปจฺจเยหิ ปวตฺตมานนํ ลิงฺกาทีนํ ยถา อิตฺถิ-
อาทีคฺคหณฺสฺส ปจฺจยภโว โหติ ตโต อนนฺยตลฺยตลฺยกาเรน ตํสทฺหิต-
สนฺตानเ อปฺปวตฺติโต ลิงฺกาทีหิ อนฺวตฺตนิยตา อินฺทฺริยตา จ เตสํ
วฺจจติ ๑ ตสฺมา น เตสํ อินฺทฺริยปจฺจยภาโว วุตฺโต ๑ จกฺขาทโย
อรูปชฺรฺมมานํเยวาติ เอตฺถ สฺวณฺทฺริยทุกฺขินฺทฺริยานิปี จกฺขาทีคฺคหณฺน

๑. ม. มนเน.

ปณญานินิเทศ วรรณนา

คหิตานีติ ทฎฐพพานิ ฯ

[๑๓๘] ลกขณารมมณุปนิชฌานภูตานิ วิตกกาทีนั วิตกุกนาทิว-
วเสน อารมมณั อุปคนุตวา นิชฌานัน เปกขัน จินตัน วา วิตกกาทีนั-
เยวอาเวณิโก พยาปาโร อุปนิชฌายนญุโ ๑ จเปตวา ทวิ-
ปณจวิญญาณ สุขทุกขเวทนาทวยนติ วตุวาปี สตุต ฌานงคานีติ
วจนเนน อฌานงคานัน อุปเพกขาจิตเตกคคตานิ นีวตุตัน กตนติ ทฎฐพพิ ฯ
ยทิ เอวั สตุต ฌานงคานีติ เอเตเนว สิทูเช จเปตวา สุข-
ทุกขเวทนาทวยนติ กสมมา วตุตติ ฯ เวทนาภเทศุ ปณจสุ สุข-
ทุกขทวยสุส เอกนุเตน อฌานงคภาวทสุสนตุถิ ฌานงคญุจانه
นิททิฎฐตุตา ฯ สติปี วา ฌานงคโวหาระ เวทนาภทวยสุส
เอกนุเตน ฌานปจจยตุตาภาวทสุสนตุถิ ฯ อุปเพกขาจิตเตกคคตานิ ปน
ยทิปี ฌานปจจยตุตาภาโว อตุถิ ฌานปจจยภาโว ปน นตุถิติ
สพพานิปี สตุต ฌานงคานีติ เอตุถ คหณัน กตติ ฯ ตตุถ สพพานิปีติ
วจนัน สพพกุสลาทิภทสงคณหนตุถิ น ปน สพพจิตตุปปาทกต-
สงคณหนตุถนติ ทฎฐพพิ ฯ เยสั ปน จเปตวา ทวิปณจวิญญาณ
เวทนาตุตยนติ ปาโร เตสั ยถาวตุโต วิจาโร จิตเตกคคตาวเสน
เวทิตพโพ ฯ

ยโต ตโต วาติ สมมา วา มิจญา วาติ อตุโ ๑ ปณหาวาร
ปนาตืออาทิ ยทิปี ปจจยนิเทศุ ตัสมญุจันคคหณเนน โส อตุโ
ถาปีโตเอว ปณหาวาร ปน สรุเปเนว คหิตุติ ทสุสนตุถิ วตุตติ ฯ
๑. ม. นฌานปจจยภาโว.

วิสุทธิคุณ คุณนาม

เอเต ปน เทวปี ฯเปฯ น ลพุนฺติ ยถาสงฺขยฺนฺติ วจนเสโต
 เวทิตฺโพ ฯ ปฏฺจณญฺจถายํ ปน เทวปี ฌานมคฺคปจฺจยา
 อเหตุกจิตฺเตสุ น ลพุนฺตฺติ วุตฺตํ ฯ เตนฺตฺส กตฺมวิโรจฺติ อธิปฺปาย-
 วเสน ฯ อัยํ หิ ตตฺถ อธิปฺปายํ อเหตุกจิตฺเตสุเอว ฌานมคฺค-
 ปจฺจยา น ลพุนฺติ น สเหตุกจิตฺเตสุติ สเหตุกจิตฺเตสุ อลาภา-
 ภาวทฺสสนฺตํ วุตฺตํ น อเหตุกจิตฺเตสุ ลาภาภาวทฺสสนฺตฺนฺติ ฯ
 เอวํ หิ อตฺถ กยฺหฺมานํ อเหตุกจิตฺเตสุ กตฺถจि กตฺสจि ลาโภ
 น นิวาริตฺติ วิญฺญาติ ฯ เตนฺ สวิตกฺกาเหตุกจิตฺเตสุ ฌาน-
 ปจฺจยสฺส สมฺภโว อนฺนฺตฺวาโต โหติ ฯ ตตฺถ หิ เยน อลาเภน
 ฌมฺมสฺงคณฺธิยํ มโนชาตฺวาทีนํ สฺงคหฺสฺสยฺตฺวาเรสุ ฌานํ น อุตฺถํ
 ตํ อลาภํ สนฺชย ฌานปจฺจยสฺสาปี อเหตุกจิตฺเตสุ อลาโภ วุตฺโต ฯ
 ยถา หิ สเหตุกจิตฺตฺปฺปาเทสุ วิตกฺกาทีนํ สหชาเต สฺงคทฺตฺติตฺวา
 เอกตฺตคตฺตภาวกรณํ อุปฺนิชฺฌายนฺ พฺยาปาโร พลฺวา น ตถา อเหตุก-
 จิตฺตฺปฺปาเทสุติ ฯ อธิ ปน ทฺพฺพลมฺปิ อุปฺนิชฺฌายนํ ยทิ กิณฺจि-
 มตฺตมฺปิ อตฺถิ น เตนฺ อุปการกตฺวา น โหติติ สวิตกฺกาเหตุกจิตฺเตสุปี
 ฌานปจฺจยํ อนฺุชานนฺเตน เอเต ปน เทวปี ฌานมคฺคปจฺจยา
 ทฺวิปฺลยฺวิญฺญาณาเหตุกจิตฺเตสุ น ลพุนฺตฺติ วุตฺตํ ฯ ปจฺจยถา
 นาม สมฺนตฺตฺปฏฺจณนฺิสฺสิตาน ฌมฺมสฺงคณฺนิสฺสิตาติ ฯ

สมํ อวิสมํ สมฺมา สห วา ปกาเรหิ ยุตฺตตฺตยเอกฺภาวูป-
 คมเน^๕ วิย อุปการกตา สมฺปยุตฺตปจฺจยตาฯ กา ปน สว

๑. ม. กตฺมวิโรจฺติ. ๒. ม. เอกฺภาวูปคเมน.

ปณณณณณณณ

ปการเหิ ยุตตตตติ อห เอกวตตตตเอการมมณเอกุปปาทกนโรธ-
 สขขาเตนาคี ๑ ตตตต เย เอกวตตตตกา เต สมปยุตตตตติ เอตตเต
 วุจจมานเน อวินิฟูโกครูปเส ออ์ มหาภูติ เสสมมหาภูตูปาทายรูปานัน
 นิสสยปจโย โหติ เตน ตานี เอกวตตตตกานี จกขาทินิสสยภูตตานี
 วา ภูตตานี เอกวตตตต เอเตส นิสสิตนตติ เอกวตตตตกานีติ กปเปนตตต
 เตสั สมปยุตตตตตตติ สียาติ ตนนินวารณตตติ เอการมมณคคหณัน ๑
 เย จ เอกวตตตตตกา เอการมมณนา จ เต สมปยุตตตตติ เอวมปี
 จุติอาสนนนานัน สมปฏิจจณสนตติรณานัน สมปยุตตตตตา อาปชเชยยาติ
 เอกุปปาทคคหณัน ๑ เย จ เอกวตตตตตเอการมมณเอกุปปาทา เต
 สมปยุตตตตติ กิ ปน นานานโรธาปี เอวติวิธลคขณา โหนติ
 อูทาทุ เอกนโรธาเอวาติ วิจารณายั เอกนโรธาเอว เอवलคขณา
 โหนตติติ ทสสนตตติ เอกนโรธาติ วุตตติ ๑ ปฏิลอมโต วา
 เอกนโรธา สมปยุตตตตติ วุจจมานเน เอกสมี ขณเน นิสฺรหฺมมานานัน
 รูปารูปมมานัน สมปยุตตตตตา อาปชเชยยาติ เอกุปปาทาติ วุตตติ ๑ เอวมปี
 อวินิฟูโกครูปานัน อตติ เอกุปปาทกนโรธาติ เตสมปี สมปยุตตตตตา
 อาปชเชยยาติ ตนนินวารณตตติ เอการมมณคคหณัน ๑ เย จ
 เอการมมณนา หุตฺวา เอกุปปาทกนโรธา เต สมปยุตตตตติ อยณจ
 นโย เอกวตตตตตเอกุสเอว ลพุกติ น นานาวตตตตเอกุสติ ทสสนตตติ
 เอกวตตตตตคคหณัน ๑ เย จ* เอกวตตตตตเอการมมณเอกุปปาทกนโรธาเต
 สมปยุตตตตติ ๑ ปณจโวการภวาเปกขาย เจตติ เอกวตตตตตคคหณัน ๑
 ๑-๑. ม. จสทโท นตติ.

วิสุทธีมคคส์วณณาย

อารูปเป ปน วตตุเยว นตฺถิติ กุโตะ เอกวตฺตูกคฺคหณฺสส อวสโร ฯ

อณฺณมณฺณํ สมฺพนฺชตย ยุตฺตานมฺปิ สมานานํ วิปฺปยุตฺต-
ภาเวน วิสฺสฏฺฐตย นานตฺตูปคฺเมน^๑ อุปการกตา วิปฺปยุตฺต-
ปจฺจยตา ฯ อยฺยจ วิปฺปยุตฺตตา น สมฺปยุตฺตปจฺจยตย วิย
อณฺณมณฺณปจฺจยูปฺปนฺนรฺมวเสน^๒ กเหตุพฺพา อถโย วิสสเยว ฯ
ตตฺถ หิ อรฺูปรฺมฺมานํ สมานชาติยตย สมฺชฺรํ อธิ รฺูปารฺูปรฺมฺมานํ
วิชาตยตย วิชฺรํ ฯ เตน วุตฺตํ ยุตฺตานมฺปิ ฯเปฯ วิปฺปยุตฺต-
ปจฺจยตยติ ฯ น หิ วตฺตฺสหชาติปจฺจยชาติวเสน อยุตฺตานํ อรฺูปาทินํ^๓
อารมฺมณาภิภาเวน อุปการกานํ วิยุตฺตานมฺปิ วิปฺปยุตฺตปจฺจยตา
อตฺถิ ฯ ยถา หิ วตฺตฺ ขนฺธานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย สหชาติา
กฺสลกฺขนฺธา จิตฺตสมฺภูจฺจานานํ รฺูปานํ ปจฺจยชาติา กฺสลกฺขนฺธา ปฺเร-
ชาติสฺส อิมสฺส กายสฺส วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโยติอาทิวจฺจนโต^๔
วตฺตฺนา สหชาติปจฺจยชาติวเสน จ ยุตฺตานํ อตฺถิวิปฺปยุตฺตปจฺจย-
ภาโว น เอวํ อยุตฺตานํ อตฺถิติ ฯ ยถิ เอวํ รฺูปานํ รฺูปเปหิ กสฺมา
วิปฺปยุตฺตปจฺจโย น วุตฺโตติ ฯ รฺูปานํ รฺูปเปหิ สติปิ อวินิพฺโกเค
สมฺปโยโค วิย วิปฺปโยโค นตฺถิติ น เตสํ วิปฺปยุตฺตปจฺจยตา
วุตฺตา^๕ ฯ วุตฺตฺถยฺหิ จตฺถฺหิ สมฺปโยโค จตฺถฺหิ วิปฺปโยโคติ ฯ
สมฺปยุชฺชमानานํ หิ อรฺูปานํ รฺูปเปหิ รฺูปานญจ เตหิ สียา สมฺป-
โยคาสงฺกาทิ เตสํ อณฺณมณฺณวิปฺปยุตฺตปจฺจยตา^๖ วุตฺตา ฯ รฺูปานํ

๑. ม. นานตฺตูปคฺเมน. ๒. ม. อณฺณมณฺณํ ปจฺจยปจฺจยูปฺปนฺนรฺมวเสน ๓. ม. รฺูปาทินํ.
๔. อภิ. ติก. ๔๐/๑๕๔. ๕. ม. อยฺ ปาโ จ นตฺถิ. ๖. อณฺณมณฺณํ วิปฺปยุตฺตปจฺจยตา.

ปณณามินิทเทศ วรรณนา

ปน รูปเปหิ สมปโยโค นตถิติ น เตสิ วิปยุตตปจยตา วุตตา ฯ
รูปิโน ชมมา อรูปินัน ชมมานัน อรูปิโนปิ รูปินนติ เอตถ อรูปกคคณัน
จตุณัน ขนุชานัน วเสน เวทิตพพิ ฯ อรูปชมเมสุ หิ จตุตาโรเอว
ขนุชา สหชาตปุเรชานัน รูปชมมานัน วิปยุตตปจยยา โหนติ ฯ
นิพพานัน ปน ยถา อรูปชมมานัน สมปยุตตปจโย น โหติ เอว
รูปชมมานัน วิปยุตตปจโย น โหติ ฯ จตุหิ สมปโยโค จตุหิ
วิปโยโคติ หิ วุตติ ฯ ตสฺมา อรูปชมเมสุ จตุณัน ขนุชานเมว
วิปยุตตปจยตา ฯ วุตตถจ ปณหาวาเร สหชาตา กุสลา
ขนุชา จิตตสมุฏฺฐานานัน รูปานัน วิปยุตตปจยเยน ปจโยติอาทิ ฯ
รูปิโน ชมมาติ เจตมปิ หทยวตุโน เจว จกขาทินนจ วเสน
เวทิตพพิ ฯ รูปชมเมสุ หิ ฉ วตฺถุนิเยว อรูปกขนุชานัน วิปยุตต-
ปจยยา ฯ รูปายตนาทโย ปน อารมมณชมมา กิณฺจาปี วิป-
ยุตตชมโม วิปยุตตปจโย ปน น โหนติ ฯ กิการณา ฯ
สมปโยคาสงกาภาวโต ฯ อรูปกขนุชา หิ จกขาทินัน วตฺถุนัน
อพกนฺตรโต นิกขมนฺตา วิย อูปฺชชนฺตติ สียา ตตถ อาสงกา กิ
นฺโข อิเม อิเมหิ สมปยุตตา อูทาหุ วิปยุตตาดิ ฯ อารมมณ-
ชมมา ปน วตฺถุสนฺนิสฺสเยน อูปฺชชมานานัน อารมมณมตฺตา โหนตติ
นตฺถิ เตสุ สมปโยคาสงกาติ น เต วิปยุตตา ฯ สมปโยคาสงกา-
สพฺภาวโต วตฺถุนิเยว วิปยุตตปจยยา โหนติ ฯ วุตตมปิ เจต
๑. อภ. ติก. ๔๐/๑๕๔ ฯ ๒. ม. วิปยุตตปจโย. ๓. ม. วิปยุตตชมมา.
๔. ม. อารมมณมตฺต.

วิสุทฺธิมคฺค สังฆคณเฑาะฏ

ปญฺหาวารเ วตฺต กุสลานํ ขนฺธานํ วิปฺปยุตฺตปจฺเจเยน ปจฺจโย
 วตฺต อกุสลานํ ขนฺธานํ จกฺขายตฺตํ จกฺขวิญญานธาตฺตยาติอาทิํ ๑
 สุวํยัง วิปฺปยุตฺตปจฺจโย สหชาติปจฺจาชาตโต กุสลเณ อพฺยาคตฺติ
 ตธา อกุสเลน อพฺยาคตฺติ สหชาติปฺเรชาติปจฺจาชาตโต อพฺยาคเตน
 อพฺยาคตฺติ วตฺต ปฺเรชาติโต อพฺยาคเตน กุสลํ ตธา อกุสลนฺติ
 กุสลมฺลเมกํ อกุสลมฺลเมกํ อพฺยาคตฺตมฺลานํ ตีนฺตีติ ปญฺจวิโร
 เวนิตฺตพฺโพ ๑

[๑๓๕] ปจฺจูปฺปนฺนลกฺขณเณนาคิ ปจฺจูปฺปนฺนสภาเวน ๑ เตน
 อตฺถิ เม ปาปกมฺมํ กตฺติ อตฺถิ ปุคฺคโล อตฺตหิตาย ปฏฺิปปนฺโนติ
 จ เอวมมาทิสฺสุ วุตฺตํ นิพฺพตฺติตฺตฺตูลพลพฺภมานตาลกฺขณฺํ^๑ อตฺถิภาวํ
 นิวารเติ ๑ สติปิ ชนกกตฺเต อุปฺตมฺภกกตฺตปฺปรานา อตฺถิภาเวน อุป-
 การกตาคิ อาห อุปฺตมฺภกกตฺเตนาคิ ๑ อิทฺถจฺ อุปฺตมฺภกกตฺติ
 วตฺถารมฺมณสหชาติานึํ สาธารณฺํ อตฺถิภาเวน อุปการกตฺตุนฺติ
 ทฺถุรพฺพิ ๑ สตฺตธา มาติกา นิกฺขิตฺตาคิ วุตฺตมตฺถํ ปาลิยาเอว ทสฺเสตฺตํ
 ยถาหาคิ อาทิ วุตฺตํ ๑ ตตฺถ จตฺตาโร ขนฺธา อรูปฺปโนติอาทินา
 สหชาติวเสน อตฺถิปจฺจโย ทสฺสีโต จกฺขายตฺตนนฺติอาทินา
 ปฺเรชาติวเสน ยํ รูปํ นิสฺสาชาติอาทินา สหชาติปฺเรชาติวเสน ๑

[๑๔๐] เอวมยํ ปาโฐ สหชาติปฺเรชาติอตฺถิปจฺจยวเสนเว
 อากโต ๑ อณฺณตฺถ ปน ตโต อณฺณถาปิ อากโตติ ทสฺเสตฺตํ
 ๑. อภิ. ติก. ๔๐/๑๕๕ ๑ ๒. ม. นิพฺพตฺติตฺตูลพลพฺภมานตาลกฺขณฺํ.

ปณฺณานุณินิทฺเตส วณฺณนา

ปณฺหาวารเ ปณฺาติอาทิมหา ฯ ตํ เตณ ปณฺาชาตาหารินฺทฺริยวเสนาปี
 อตฺถิปจฺยตฺตํ วิภาเวติ ฯ ปุริมปาเจ ปน สาวเสสา เทสนา กตาคี
 เวทิตพฺพิ ฯ สติ จ เยสํ ปจฺญา โหนฺติ เตหิ เอกโต ปุเรตรํ
 ปจฺญา จ อุปฺปนฺนาเวน* สหชาตาทิปจฺยตฺตาภาวโต อหาโร
 อินฺทฺริยญฺจ สหชาตาทิกเกทํ น ลภฺนฺติ ฯ ตทภาโว จ เตสํ ฐมฺม-
 สภาวเสน ทฏฺฐพฺโพ ฯ สุวายํ อตฺถิปจฺโย สหชาตโต กุสเลน
 กุสลํ สหชาตปณฺาชาตโต กุสเลน อพฺยาคตํ สหชาตโตเอว
 กุสเลน กุสลาพฺยาคตฺนฺติ กุสลมฺมลา ตโย ตถา อกุสลมฺมลา
 สหชาตปุเรชาตปณฺาชาตาหารินฺทฺริยโต ปน อพฺยาคเตน อพฺยาคตํ
 วตฺถารมฺมณฺปุเรชาตโต อพฺยาคเตน กุสลํ ตถา อกุสลํ สห-
 ชาตปุเรชาตโต กุสลญฺจ อพฺยาคตญฺจ กุสลสฺส สหชาตปณฺา-
 ชาตาหารินฺทฺริยโต กุสลญฺจ อพฺยาคตญฺจ อพฺยาคตสฺส สหชาต-
 ปุเรชาตโต อกุสลญฺจ อพฺยาคตญฺจ อกุสลสฺส สหชาตปุเรชาต-
 ปณฺาชาตาหารินฺทฺริยโต อกุสลญฺจ อพฺยาคตญฺจ อพฺยาคตสฺสชาติ
 เอว เตรสฺวิโ ๑ สงฺเขเปน กุสลากุสลวิปากกิริยรूपวเสน ปณฺจ-
 วิโ อตฺถิปจฺโย น นิพฺพานํ ฯ โย หิ อตฺถิภาวภาเวน
 อนฺุปรการโก อตฺถิภาวํ ลภิตฺวา อุปฺการโก โหติ โส อตฺถิปจฺโย
 โหติ นิพฺพานญฺจ นิพฺพานารมฺมณฺานํ น อตฺตโน อตฺถิภาวภาเวน
 อนฺุปรการกํ หุตฺวา อตฺถิภาวลาเภน อุปฺการกํ โหตีติ ฯ อุปฺปาทาธิ-
 ยุตฺตานํ วา นตฺถิภาโวปรการกตาวิริทฺโ อุปฺการกภาโว อตฺถิปจฺย-
 ๑. ม. อุปฺปนฺนาเว.

วิสุทธิธรรมคุณ สุวรรณาย

ตาดิน นิพพาน อตฺถิปจฺจโย โหติ ฯ

อารมฺมเณ สุสนาทิวเสน ปวตฺตมานานํ ผสฺสาทีนํ อนเณลํ
สหภาโว นตฺถิติ เอกสฺมี ผสฺสาทิสฺมูทาเย สติ ทฺติโย น โหติ
อสติ ปน โหตีติ เตน นตฺถิภาเวน อุปการกตา นตฺถิปจฺจยา ฯ
สตีปี ปริมฺตรจิตฺตานํ นตฺถิภาเว น เตน ตานํ นตฺถิภาเวน อุปการกานํ
อนนฺตรเมว ปน อตฺตโน อตฺถิภาเวน ปวตฺติโอกาสํ อลภมานํ
นตฺถิภาเวน โอกาสํ ททมานํ วีย อุปการกํ โหตีติ ปวตฺติโอกาส-
ทานน อุปการกาทิ อห ฯ ปฏฺฐปฺนฺนํ นตฺถิปจฺจโย ปจฺจปฺนฺนํ ฯ

เตเอวาติ เอเตน นตฺถิวิคตปจฺจยานํ ฌมฺมโต วิเสสภาวมาห ฯ
เอวํ สนฺเตปี อภาวมตฺเตน อุปการกตา โอกาสทานํ นตฺถิปจฺจยา ฯ
สภาวาวิคเมน อปฺปวตฺตมานานํ สภาวาวิคเมน อุปการกตาวิคต-
ปจฺจยา นตฺถิตา จ นิโรธานนฺตรา สุลฺลตา วิคตตานํ นิโรธป-
ตฺตตาดิ อยเมเตลํ วิเสโส ฯ

อตฺถิปจฺจยฌมฺมาเอว จาติ จสทฺโท สมฺปิณฺฑนญฺโจ ฯ เตน
น เภวํ นตฺถิวิคตปจฺจยาเอว ฌมฺมโต อวิสิญฺฐา อถโข อตฺถิ-
อวิคตปจฺจยาปีติ อิมมตฺถํ ทีเปติ ฯ ยทีปีเม ปจฺจยา ฌมฺมโต
อวิสิญฺฐา ตถาปี อตฺถิตาย สสภาวตฺตยา อุปการกตา อตฺถิปจฺจยา
สภาวาวิคเมน นิโรธสฺส อปฺปวตฺติยา* อุปการกตา อวิคตปจฺจยตาดิ
ปจฺจยภาววิเสโส ฌมฺมาวิเสสปี เวทิตพฺโพ ฯ ฌมฺมานํ หิ สมตฺถตา-
วิเสลํ สพฺพํ ยถาวโต อภิสมฺมุชฺฉิตฺวา ภควตา จตฺตวิสติปจฺจย-
๑. ปจฺจปฺนฺนํ นตฺถิปจฺจโย วิสุทธิธรรมคุณปาโจ. ๒. ม. อปฺปวตฺติยา.

ปณณามินิทเทศ วรรณนา

วิเสสา วุตตาคติ ธรรมสุตคามิมิ สทุชยา เอวิเสสา เอเต ธรรมมาติ
สุตมยณานิ อุปปาเทตวา จินตาทานนามเยหิ ตทกิสมายโย โยโค
กรณีโย ฯ เอตถ จ อารมมณานนุตรสมนนุตรอุปนิสสยปุเรชาต-
อาเสวนสมบุตฺตตตวิคตปจฺจยา อรูปมมานันเยว ปจฺจชาตปจ-
จโย รูปมมานันเยว อิตเร จุฑทส รูปารูปมมานัน เหตุอนนุตร-
สมนนุตราเสวนปจฺจชาตกมฺมวิปากชฺชานมคฺคสมบุตฺตตตวิคต-
ปจฺจยา อรูปมมาเอว ปุเรชาตปจฺจโย รูปเมว อุกฺขํ อารมมณ-
ปนฺนิตฺตเย จเปตฺวา เสสา เต เทว ปณฺณตฺติสภาวาปี โหนฺติ อนน-
ตรสมนนุตราเสวนนตฺตวิคตปจฺจยา อตีตาเอว อารมมณารม-
ณาริพฺติอารมมณฺปนฺนิตฺตยา ติกาลิกา กาลวิมุตฺตา จ ฯ กมฺมปจ-
จโย อตีตปจฺจูปฺปนฺนวเสน ทฺวิกาลิก โย เสสา ปณฺณทส ปจฺจูปฺปน-
นาว ฯ ตถา อนนุตรสมนนุตรอนนุตรูปนิสสยปกตฺตปนฺนิตฺตยา-
เสวนปจฺจยา นานาขณิกกมฺมปจฺจโย นตฺตวิคตปจฺจยา จาติ อิมะ ปจฺจยา
ชนกาเอว น อุปตฺตมฺภกา ฯ ปจฺจชาตปจฺจโย อุปตฺตมฺภโกเอว
น ชนโก เสสา ชนกา จ อุปตฺตมฺภกา จาติ อยมฺปิ วิเสโส
เวทิตฺตพฺโพ ฯ

[๑๔๑] ปจฺจเยสุตฺติ นิทฺธารณ ภูมิมํ ฯ ทฺวิธาติ ทฺวิปฺปกาเร ฯ
อเนกธาติ สตฺตฺรสา อารมมณปจฺจยาทิวเสน ฯ อภิญญาจิตฺเตนาติ
เจโตปริยปฺพุเพนิวาสอนาคตฺสทาณสงฺฆาตาหิ อภิญญาหิ สหค-
จิตฺเตน ฯ สโมหจิตฺตชานนกาเลติ ปเรสํ อตฺตโน จ สโมหสุต-
จิตฺตสุตฺต ชานนกาเล ฯ อวิชฺชาปฺพุพฺพกมา อกฺุสทปฺปวตฺตติโย ยากาจิ
๑. ม. ทฺวิธา ทฺวิปฺปกาเรน.

วิสุทฺธิมคฺค สังฆคณณาย

วิปตฺติโย สพฺพา ตา โมหมูลิกาคิ จ อวิชฺชาย อาทีนวทสฺสเนน
อวิชฺชาสมตฺติกมตฺตถาย วิภูฏาภิภูฏานายาคิ อตฺโต ๑ ทฺวินนฺมปิ เนลั
ปฺลฺลณฺณาสงฺขารานั ๑ อวิชฺชาสมมฺพหตฺตาคิ ภวาทีนวปฏิจฺจาทิกาย
อวิชฺชาย สมมฺพหตฺตา ๑ ตาเนว ปฺลฺลณานีตติ ตาเนว ยถาวุตฺตานิ
กามาจรฺรูปาวจรปฺลฺลณานิ ๑ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย โหตฺติ
สมฺพนฺนุ ๑ รากาทินนฺตติ รากทิจฺจิจิจิจฺจนาอุทฺทจฺจโทมนสฺसानั ๑
อวิชฺชาสมปฺยุตฺตตฺตา รากาทินั รากาทิสฺสาทนกาเสสุ [๒] อารพฺก
อุปฺปตฺติ เวทิตพฺพา ๑ ครอบ กตฺวา อสฺสาทนั รากทิจฺจิสมปฺยุตฺตตายเอว
อวิชฺชาย โยเชตพฺพั ๑ อสฺสาทนณฺจ ราโค ตทวิยฺตฺตา จ ทิจฺจิจิตติ
อสฺสาทนวงเนเนว ยถาวุตฺตํ อวิชฺชั ครอบ กโรนฺตติ ทิจฺจิจิ จ วุตฺตาคิ
เวทิตพฺพา ๑ รากาทินิ จ ปาลิยั สรฺูปโต วุตฺเตหิ ตัสมปฺยุตฺต-
สงฺขารสฺส อวิชฺชารมฺมณาทิตั ทสฺเสตติ ๑ อนาทีนวทสฺสโนตติ ปาณาติ-
ปาตาทิสฺส น อาทีนวทสฺสโน ๑ อวิชฺชาย อนารมฺมณสฺส ปจฺม-
ชวณสฺส จ อารมฺมณชิปฺติอนนฺตราทิปจฺจยวงเนนฺส อวุตฺตสฺส วุตฺตสฺส
จ สพฺพสฺส สงฺคณฺหนตฺถั ยํกิลฺลิจิตติ อาห ๑ วุตฺตนเยนาติ
สมตฺติกมภวปฏฺจนาเวสน ปฺลฺลณฺณาสงฺขารเ วุตฺเตน นเยน ๑

[๑๔๒] ก็ ปนายนฺตติอาทีนา โจทกสฺส อยมธิปฺปาโย ๑

อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สมภวณฺตติตติ เอตฺถ สมภวณฺตติเอวาติ อวธารณั
น ยุชฺชติ อวเสสปจฺจยสมวายาภาเว สงฺขารานั สมภวาทาทโต ๑
ตถา สงฺขาราเอวาติ อวธารณมฺปิ น ยุชฺชติ ๑ กสฺมา ๑ อญฺเณสณฺจ
๑. ม. ทวินนฺมปิ เตลั ๒. ม. อวิชฺชา. ๓. อนาทีนวทสฺสาวินฺตติ วิสุทฺธิมคฺคปาโจ.

ปณณภูมิเทส วรรณนา

ปจฺยูปฺปนฺนชฺมมานํ สมฺภวสฺส ตโต อิจฺฉิตฺตพฺพตฺตา ฯ วากฺยสฺส
อวชารณผลตฺตา อวิชฺชาปจฺจยาเอว สงฺขารํ สมฺภวณฺตีติ อวชารณ
คฺยหฺมาเนปิ อัย โทโส ฯ กสฺมา ฯ ยสฺมา โลกาทิกมฺมนิทานอุปา-
ทาน- วตฺถารมฺมณมนสิการาทโย อณฺเวยปิ ปจฺจยา ลกฺขณฺติเยวติ ฯ

ตตฺถ เอกาทิ อสหายา ฯ การณนฺตรนिरเปกฺขาทิ อตฺถิ ฯ
อณฺเวยปิ ปจฺจยา สหการิการณภูตฺตา ฯ โทสมตฺถ วตฺถุกาโม
โจทโก ปุจฺจตีติ ฌตฺวา อจาริโย อาท ก็ ปเนตฺถาติ ฯ เขตฺถ
อวิชฺชาย ปจฺจยนฺตรณ รหิตภาเว จ สหิตภาเว จ ก็ ปน
วตฺตพฺพิ อสมตฺตา เต โจทนา อวสิฏฺจฺจ ตาว กเถหิติ
วตฺตํ โหติ ฯ เอกการณวาโท อาปชฺชตีติ โทสปฺปสงฺโก วตฺโต ฯ
อนิฏฺโจ หิ เอกการณวาโท สพฺพสฺส* สพฺพกาลํ สมฺภวาปตฺติโต
เอกสทิสภาวาปตฺติโต* จ ฯ ยสฺมา เอกํ น เอกโตติอาทิสฺส
ปการสฺส อวิชฺชมานสฺส ปรีเสสนอนเอกโตปิ เอกเมวาทิ* เขตฺสมิ
จตฺตฺถเอว ปการ วิชฺชมาน เอกเหตุผลทีปเน อตฺถิ อตฺถิ ตสฺมา น
นุปฺปชฺชติ อูปฺปชฺชติเยว ฯ

เอกํ ผลํ เอกโต นตฺถิ อนเอกมฺปิ เอกโต นตฺถิ อนเอกโตปิ
เอกํ ผลํ โน อตฺถิติ สมฺพนฺโร ฯ เอกเหตุผลทีปนฺนติ อวิชฺชา-
ปจฺจยา สงฺขาราทิ เอกเหตุทีปนํ สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ
เอกผลทีปนฺนติ เอว ตตฺถ ตตฺถ เอกเหตุผลทีปนํ กตํ ฯ เวเนยฺยานํ
๑. ม. สพฺพตฺถ. ๒. ม. เอกสทิสภาวาปตฺติโต. ๓. ม. -ปรีเสสน อนเอกโต
อนเอกเมวาทิ.

วิสุททธิมคค สังวณณาย

อนรูโปโตติ เวเนยยานัน อชฺฌาสยสฺส อนรูโปโต ๆ เอกสฺเสว เหตุโน
ผลสฺส จ ทีปนาสคฺคตฺเทสนาวิลาสโต วา เวเนยยปฺคคตฺตานัน อชฺฌา-
สยโต วา ๆ ตทฺทกฺขยสฺส ปเนตฺถ การณัน ตคฺคตฺ คคฺคตฺ เทเสตพฺพสฺส
อคฺคตฺสฺส ปชานตา ปากฺกฺกตา อสาธารณตา จ ๆ เทสนาวิลาสป-
ปคฺคตาจ พุทฺธา ภควนฺโต เต เทเสตพฺเพ อคฺคเต พหุสฺสุปี ปริยาเยสฺ
ลพฺภกฺมานสฺส ยถารุจิตฺ คเหตุวา ชมฺมํ เทเสนฺติ ๆ สา เทสนา
วิลาसानูรูปตา ๆ คคฺคตฺ ปน เยน ปริยาเยน เย เวเนยยา พุชฺฌนฺติ
เตเนว เตสมฺโพชนัน ๆ สา เวเนยยชฺฌาสยานูรูปตา ๆ ยถาผลสฺสํ
เวทนาววภูจฺจานโตติ สุขเวทนียํ ภิกฺขเว ผลสฺสํ ปฏฺิจจ อฺปฺปชฺชติ
สุขา เวทนาติอาทินา จกฺขุณฺจ ปฏฺิจจ รูเป จ อฺปฺปชฺชติ จกฺขุ-
วิญฺญาณันฺ ตินฺณณันฺ สงฺกคฺติ ผลสฺโส ผลสฺสปจฺจยา เวทนาติอาทินา จ
สุขเวทนียผลสฺสาทิจกฺขุสมฺผลสฺสาทิอนรูเปน สุขเวทนาทิจกฺขุสมฺผล-
สชาเวทนาทินัน ววภูจฺจานโต ๆ สมานสฺสุปี หิ จกฺขุรูปาทิสฺส ผลสฺสวเสน
สุขาทิวิปริยาયાภาวโต สมานสฺสุ รูปมนสิการาทิสฺส จกฺขาทิสงฺฆมฺภูณ-
วเสน จกฺขุสมฺผลสฺสชาทิวิปริยาયાภาวโต อณฺณปจฺจยสามณฺณเยปี จกฺขุ-
สมฺผลสฺสวเสน สุขาทิจกฺขุสมฺผลสฺสชาทินัน โอพาริกสุขุมาทิสงฺกกราทิวโต
จาทิ อคฺคโต ๆ ยถาวคฺคตฺผลสฺสสฺส สุขาทินัน อวิปริโต ปจฺจยภาโวเอว
ยถาเวทณันฺ ผลสฺสววภูจฺจานันฺ ๆ การณผลวิเสเสน วา ผลการณวิเสส-
นิจฺจโย โหตีติ อุกฺขยคฺคตาปี นิจฺจโย ววภูจฺจานนฺติ วคฺคโต ๆ

[๑๕๓] กมฺมาทโยติ กมฺมาหารอฺคฺคาทโย อปากฺกฺกาเสมฺห-
๑. ส. นิตาน. ๑๖/๑๑๗. ๆ ๒. ส. นิตาน. ๑๖/๘๗ ๆ

ปญญาภินิหเทศ วรรณนา

ปฏิกาเรน โรควุปสมนโต ฯ เสมหสฺส มนุทภาวาทีนา จ เสมหเหเว
 ปากฏการณํ ฯ อยมิธ อวิชฺชา สงฺขารานํ เหตุภาเวน ทีปิตาติ
 สมฺพนุโร ฯ อสฺสาทานุปสฺสีโน ตณฺหา ปวทุตตีติ วจนโตติ สํโยชนี-
 เยสุ ภิกฺขเว ชฺมเมสุ อสฺสาทานุปสฺสีโน ตณฺหา ปวทุตตี ตณฺหา-
 ปจฺจยา อุปาทานํ อุปาทานปจฺจยา ภโวติ อิมินา สุตฺเตน ตณฺหา
 สงฺขารการณภาวสฺส วุตตตฺตาติ อตฺโถ ฯ ปฺน ตสฺสาปี อวิชฺชา
 การณนฺติ ทสฺสนตฺถิ อวิชฺชาสมุทฺยา อาสวสมุทโยติ วจนโตติ
 อาท ฯ ตณฺหา วา จตุรฺปาทานภูตา กามาสวทิกฺุจาสวา จ สงฺขารสฺส
 การณนฺติ ปากฎา อวิชฺชาเหตุกาติ สุตตทฺวยเนนปี อวิชฺชาย ปากฎํ
 สงฺขารานํ การณภาวเมว ทสฺเสติ ฯ อสฺสาทานุปสฺสีโนติ หิ วจนเน
 ภาวาทินวปฏิจฺฉาทนภิจฺจา อวิชฺชา ตณฺหา การณนฺติ ทสฺสีตา
 โหติ ฯ ยสฺมา อวิทฺวา ตสฺมา ปุญฺญาภิสงฺขาราทีเก อภิสงฺขโรตีติ
 อวิชฺชาย สงฺขารการณภาวสฺส ปากฎตฺตา อวิทฺทสฺภาโวว สงฺขาร-
 การณภาเวน วุตฺโต ฯ ชินฺนาสวสฺส สงฺขาราภาวโต อสฺาธารณตฺตา
 จ ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ สฺาธารณการณานิ วตฺถารมฺมณาทีนิตี ปุญฺณ-
 ภาวาทินวปฏิจฺฉาทิกา อวิชฺชา ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ อสฺาธารณ-
 การณนฺติ วา อตฺโถ ทฺุจพฺโพ ฯ เอเตเนว อวิชฺชาปจฺจยา
 สงฺขารา สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ เอตฺถ ปฺรานตฺตา ปากฎตฺตา
 อสฺาธารณตฺตาติ เอเกกเหตุผลทีปนปฺริหารวจนเนน สพฺพตฺถ ผสฺส-
 ปจฺจยา เวทนา เวทนาปจฺจยา ตณฺหาติ อาทิสุ โปชนเยยฺชฺฉมาสย-
 ๑. ม. ปากฎํ การณํ.

วิสุททธิมคฺค สํวณฺณนํย

วเสน ฃมมสฺส โปชนสงขตํ ปโยชนํ เวทิตพฺพํ ฯ

เอกนฺตํนิฏฺฐผลํยํติ เอเตน วิรุทฺธภํวํ สํวชชํยํติ เอเตน
วิชํติยภํวํ อวิชชํย โชเตติ ฯ ปุณฺณนํณชํภิสงขารํ หิ อิกฺกจ-
วิปํกตํย อนวชชสภํวตํย จ ตสฺสํ วิรุทฺธา วิชํติยํจํติ ฯ
กถํ น ยุชชิสฺสตีตํอิทํ สมํชํนํ ฯ เตน ยวํยํเอกนฺตํนิฏฺฐ-
ผลตํทิเหตุปเทโส ตสฺส อนํกนฺตํกถํ ทสฺเสติ ฯ อัยํเหตุถ
อธิปฺปํโย ฯ ยํยํ ตยํ โจทนํ เอวํ สนฺเตปํตีอํทํนํ กตํ สํ
ยุตตํ วิปํกํ ปติ น หิ อนิกฺกจํ เวปํกํ* กํรณํ อิกฺกจํ ผลติ
อิกฺกจํ เวปํกํ วา* อนิกฺกจํ ฯ ยสฺมํ ปเนตถ ปจฺจยฺยปฺปนนํมมํนํ
ปจฺจยภํวทกขณนํมมํนํ ฃมมตํ อธิปฺเปตํ ตตฺร จํยํ นยํโม
นตฺถิ วิจิตฺตรูปตตํ ตสฺสํติ เตนํห วิรุทฺโธ จํติอํทํ ฯ ตตถ
ฃมมํนํนํติ สภํวฃมมํนํ ฯ

[๑๔๔] จํนํนํติ อวฏฺจํนํ ฯ ตสฺมํ จํนํวิรุทฺโธติ อตฺถิตํ-
วิรุทฺโธ ฯ เกจํ ปน ปฏฺฐนํชํอิทํนํ จํนํนํนํติ วทนํติ ฯ เอวํ
สตี ปุริมจํตํ ปจฺจนิมจํตตสฺส จํนํวิรุทฺโธ ปจฺจโยติ นยํทํ เอกนํติกํ
สียํ ฯ ภวํกมฺปิ หิ ภวํกสฺส อนนฺตรปจฺจโย ชวํนํ ชวนํสฺส น
จ สิปฺปํทํนํ ปฏฺฐนํชํอิทํนํ จํนํ อตฺถิ ตสฺมํ น ตํ อธิชํธิปฺเปตํ ฯ
กมมํ รูปสฺส นมนํรูปนํวิโรชํ สํรํมณนํรํมณนํทํวิโรชํ จ
สภํววิรุทฺโธ ปจฺจโย ฯ ชีรํทํนํ ทชํอิทํนํ มชฺฐมํพิลลสํทิสภํว-
วิโรชํ ฯ อวิชํนํนํกจฺจโ จ อํโลโก วิชํนํนํกจฺจสฺส วิณณํสฺส ฯ
๑. ม. อนิกฺกจเวปํก. ๒. ม. อิกฺกจเวปํกํ ว.

ปณณามินิทเทศ วรรณนา

อมทนกิจจา จ คุพาทโย มทนกิจจสุส อาสวสุส ฯ โคลโลมา-
วิโลมาทีตอาทีสุ โคลโลมาวิโลมานิ ทุพพาย ฯ อวิติ จรตุตา
เอพกา เวทิตพพา ฯ วิสาณ สรสุส ทธิตลปิฏจคุพานิ ภูตินกสุส
เสวาลิ คณทุเลยยกสุส ขรวพวา อสุสตรสุสาดิ เอวมาทีอาทิ-
สทุเทน สงฺกหิตอ ฯ ยสุมา วิปากาเอว ตสุมา ทุกุขวิปากายปี
อวิชขาย อทุกุขวิปากานิ ปุณณานนลชาภิสงฺขารานิ ปจฺจยตฺตํ น น
ยฺชชตีติ อตฺโต ฯ ตทวิปากตฺเตปี สาวชชตย ตทวิรุทฺธานิ ตํสทิสสา-
นลจ อปุณณภิสงฺขารานเมว ปจฺจโย น อิตเรสนฺติ เอตสุส
ปสงฺกสุส นีวารณตฺถํ วิรุทฺโธ จาวิรุทฺโธ จ สทิสาสทิสอ ตถา ฯ
ธมฺมานิ ปจฺจโย สิทฺโธติ วุตฺตํ ฯ ตสุมา ตมตฺถํ ปากฺกํ กโรนฺโต
อติ อโย อวิชชาติอาทิมหา ฯ

[๑๔๕] สพฺพตฺถ ขนฺธานิ เกโท มรณฺนติ จุตี อคฺคณฺหนฺโตติ
อิช จุติ นาม ตตฺถ ตตฺถ ภวาทิสฺสุ รูปาทินิ ขนฺธานิ มรณฺสณฺณิโต
จริมโก เกโทติ ยถาวโต อชานนฺโต ฯ สตฺตสุส สโต วิชช-
มานสุเสว เทหนฺตรสงฺกมฺนํ อณฺเณน กาเยน สมากโม ฯ สพฺพตฺถ
ขนฺธานิ ปาตุภาโวติ ตตฺถ ตตฺถ ภวาทิสฺสุ ขนฺธานิ ปจฺจมาภินิพฺพตฺติ ฯ
นวลสิริปาทุภาโวติ อิช ชินฺณสุส สริรสฺส นิกฺเขเป ปโรโลกปริยา-
ปนฺนสุส นวลสุส กายสุส อุปฺปาโท ยถเก วทฺนฺติ

วตฺถานิ ชินฺณานิ ยถา ปหาย
นวานิ คณฺหาติ นโร ปรานิ

วิสุทธิมคค์ ลัทธิคุณนัย

นิกขิปโป เทหิ อธิ ชินฺณเมว

คณฺหาติ อุตฺตาทินํ สุเขสฺสตี ฯ

อัย สตุตฺตติ อยมตฺตโต โย สามินฺวาสิการโก เวทโก จาติ
 อธิปฺเปโต ฯ สตุตฺต มรติ สตุตฺต อูปฺปชฺชตฺติ เตตฺถาปี เอเสว
 นโย ฯ ตีสฺสปี จานเสสุ อาทิสทฺเทเน อิสฺสรกฺตฺตพฺรหฺมกฺตฺตาทิวิกปฺปนํ
 สงฺกคณฺหาติ ฯ สภาวลกฺขณฺนติ รุปฺปนานุกฺวณาทิ กฺกขพฺมุสนาทิ-
 สภาวเมว วา ฯ สามณฺยลกฺขณฺนติ อนิจฺจตาที ฯ สงฺขารเ อตุตฺโต
 อตุตฺตนิยฺโตติ รุปาทิสฺส เอกจฺจ อตุตฺโต ตทลฺลณฺ อตุตฺตนิยฺโต ฯ
 อตุตฺตา ชานาติ วาติ วิกปฺเปติ กापิลาทโย วีย ฯ น ชานาติ วาติ
 กานาธาวิวิทฺทโย วีย ฯ กานาโทปี หิ อตุตฺตา สภาเวน ชานาติ
 ยทา พุทฺธิคฺเณน สํยชฺชติ ตทา ชานาตฺติ อิจฺฉติ ฯ โสเเว กโรติ จ
 การติ จาติ โย ปฺรตฺถ สฺขทฺกฺขํ อนุกฺวติ โสเเว ปฺลฺลณฺปาปฺลฺลณฺ สยํ
 กโรติ อณฺยณฺจ การติ ฯ อนณฺยโลติ อธิปฺปาโย ฯ สณฺจเปนนฺตาทิ
 ทฺวิอณฺกาทิอูปฺปาทนฺวเสน อิจฺฉาวเสน จ สมฺปาเทนนฺตา ฯ โสติ
 อตุตฺตสณฺณิโต สตุตฺโต ฯ อินฺทฺริยสมฺปนฺโนติ จกฺขาทิหิ อินฺทฺริเยหิ
 สมฺนฺนาคโต ฯ เตน สพฺายคณฺปฺวตฺตี ทสฺเสติ ฯ สพฺพณฺเหตํ
 ยถาปฺจยํ ปวตฺตมานนํ อวิชฺชาทินํ กิจฺจํ อตุตฺตโน พฺยาปาริ กตฺวา
 ทิฏฺฐจฺจติโก วิมฺยุหฺตฺติ ทสฺสนวเสน วุตฺตํ ฯ อจฺเจชฺชสฺตฺตาวตฺตา-
 เกชฺชมนฺนํ วีย ปุพฺพปาริยวณฺจจันนํ นียติ นียติยา นียติเเว
 วา สงฺกติ สมากโม นียติสงฺกติ ฯ ตาย ภเวสุ ปฺริณตฺตามนฺุส-
 ๑. ม. อยมตฺต. ๒. ม. น ชานาติ.

ปณฺณานุณินิทฺเตส วณฺณนา

เทววิหฺงคาทิกาว ปตฺตา นียตีสงฺกติกาวปริณตฺา ฯ นียตียา สงฺกติกาวสงฺขาเตน สภาเวน จ ปริณตฺา นานปฺปการตํ ปตฺตานียตีสงฺกติกาวปริณตฺาติ จ อตฺถํ วทนฺติ ฯ เอเตหิ จ วิกปฺปนฺเห อวิชฺชา อกุสฺสํ จิตฺตํ กตฺวา สตฺเต ปุณฺณาทิสฺส สงฺขารेषฺส ยตฺถ กตฺถจि ปวตฺเตตฺตีติ อิมมตฺถํ ทสฺเสนฺโต อาห โส อวิชฺชาย อนุชฺชีกโตตฺติอาทิจิ ปฏฺิปปชฺชตฺีติ อุปสงฺกมตฺิจิ ฯ

[๑๔๖] อปริณายโกติ อรหตฺตมคฺคสมฺปฏฺิปาทกกลฺยาณมิตฺต-
รหิโต ฯ อรหตฺตมคฺคณานวสานํ วา ฅาณํ สมวิสมํ ทสฺเสตฺวา
สตฺเต นิพฺพานํ นยตฺีติ ปรีณายกํ เตน รหิโต อปริณายโก ฯ
ชมฺมํ ฅตฺวาติ สปฺปริสุปฺสฺสเยน จตฺสจฺจปกาสกํ สุตฺตาทิสฺชมฺมํ ฅตฺวา
มคฺคณานเวเนว วา สพฺพชมฺมปวริ นิพฺพานชมฺมํ ฅตฺวา ฯ ตํ
ชานนายตฺตํ ปน เสสสจฺจตฺตยาทิสฺมยสมานกาลมฺปิ ตํ ปฺริมกาคํ วิย
กตฺวา วุตฺตํ ฯ อุปสนฺโต จริสฺสตฺีติ อคฺคมคฺคาทิกเมน สพฺพโส
อวิชฺชูปฺสเมน* อุปสนฺโต สอุปาทิสฺสนิพฺพานชาตฺยํ จิโต ยาว
อนุปาทิสฺสนิพฺพานชาตฺยปฺตฺติ ตาว สตฺตานํ หิตจริยาย อตฺตภาวํ
ปวตฺเตนฺโต จริสฺสตฺี ทิฏฺฐชมฺมสุขวิหารเรหิ วิหริสฺสตฺีติ อตฺถโถ ฯ

ยถาวุตฺตสงฺขารปจฺจยา อุปฺปชฺชมานํ กมฺมตํ* กมฺมนิพฺพตฺตเมว
ภวิตฺถํ อรหตฺตีติ พตฺตีส โลกียวิปាកวิญฺญาณานิ สงฺกहितานีติ อาห ฯ
ชาตฺถกถายํ ปน วิปฺปยุตฺเตน สงฺกहितาสงฺกहितปทนิทฺเตส สงฺขาร-
ปจฺจยา วิญฺญาณเนน เย ชมฺมา สพายตฺนปจฺจยา ผสฺเสน เย ชมฺมา
๑. ม. อวิชฺชูปฺสมา. ๒. ม. ตํ.

วิสุทธีมคฺค สังฆนณาย

ผลสฺสปลจฺจยา เวทนาย เย ชมฺมา วิปฺปยุตฺตา เต ชมฺมา กตฺตีหิ ขนฺุเชหิ
ฯเปฯ สงฺกหิตา เต ชมฺมา อสงฺขตฺติ ขนฺุชฺโติ จเปตฺวา เอเกน
ขนฺุเชน เอกาทสฺหิ อายตเนหิ เอกาทสฺหิ ชาตฺวหิ สงฺกหิตา ฯ กตฺตีหิ
อสงฺกหิตา จตฺวหิ ขนฺุเชหิ เอเกนายนเนน สตฺตฺวหิ ชาตฺวหิ อสงฺก-
หิตาติ วจนฺโติ สพฺพวิญฺญาณผลสฺสเวทนาปริคฺคโห กโติ ฯ ยถิ หิ
เอตฺถ วิญฺญาณผลสฺสเวทนา สปลฺลเทสา สยฺม วิปกา ชมฺมาติ อิมสฺส
วีย วิสขฺชนํ สียา ฯ ตสฺมา ตตฺถ อภิชฺชมฺมภาชนียวเสน สงฺขารปลจฺจยา
วิญฺญาณาทโย คหิตาติ อธิปฺปาโย เวทิตฺตฺวโป ฯ อวิชฺชาปลจฺจยา
สงฺขารो จ อภิชฺชมฺมภาชนิเย จตฺตุมิกกฺกุสฺลสงฺขารो อกฺกุสฺลสงฺขารो จ
วฺจฺจโติ โสเอว ชาตฺถกถายํ คหิตฺตฺวโติ ทฏฺฐพฺโป ฯ ภโว ปน
ชาตฺถกถายํ กมฺมุปลฺลตฺตฺววิเสสทสฺสสนตฺถํ น อภิชฺชมฺมภาชนียวเสน
คหิตฺตฺว โ ฯ เอวญจ กตฺวา ตตฺถ อฺปาทานปลจฺจยา ภโวติ
อนฺุทฺตฺวริตฺวา กมฺมภโวติอาทินา นเยน ภโว อฺทฺตฺวโติ ฯ โลกีย-
วิปกาณฺเวยวิญฺญาณเมว สนฺุชฺชาหา พาวีสตฺติวิธํ โหติติ ฯ นหิ
วิญฺญาณเหหิติ ยถาธิกเตหิ^๑ จกฺขุวิญฺญาณาทิหิ นหิ วิญฺญาณเหหิ ฯ
กสฺมา ปเนตฺถ โลกียวิปกาวิญฺญาณสฺเสว คหณํ กตฺนฺุติ อาห
โลกุตฺตรานิ ปน วฏฺฐกถาย น ยฺชฺชนฺุติติ ฯ ยถิ เอวํ กสฺมา
ชาตฺถกถายํ สงฺขารปลจฺจยา วิญฺญาณเนน เย ชมฺมา วิปฺปยุตฺตาติอาทิสฺ
โลกุตฺตรวิปากานมฺปิ คหณํ กตฺนฺุติ ฯ ตํ ยถาธมฺมสาสนตฺตา

๑. อภ. ธา. ๓๖/๓๑ ฯ ๒. ม. ยถาธิกเตหิ.

ปณฺณากุณินิทฺเทส วณฺณนา

อภิชฺมมฺเทสนาย วิปากตฺติเก วิย อนวเสสฺวิปากธฺมมฺสงฺกณฺหนวเสน
วุตฺตํ ฯ สุตฺตฺนตฺเทสนา ปน ยถานฺโลมฺเทสนาติ ตตฺถ ปวตฺตฺตินิวตฺติโย
อสงฺกรโต ทสฺเสตฺพุพา ฯ ตสฺมา ตตฺถตฺถสํวณฺณนาติ กตฺวา
ปวตฺตฺติกาถํ โลกฺยวิปากวิญฺญาณานิเยว คหิตานิ ฯ เตเนวาท
วฏฺฏกถาถํ น ยุชฺชนฺตฺติ น คหิตานีติ ฯ

[๑๔๑] ยถา กตฺมํ กมฺมํ ผลทานเณ สมตฺถํ โหติ ตถา กตฺ
อุปฺจิตฺตํ วุจฺจตีติ วิปากทานโยคฺยเมว สงฺขารํ กณฺหนฺโต อุปฺจิต-
กมฺมาภาเวติ อาท ฯ เหตุ นาม พุยฺติเรกปฺปฺชานนฺติ อภาวคฺคณฺํ ฯ
เตน กมฺเม สติ ภาวโต อสตี อภาวโตติ อยเมตฺถ อธิปฺปาโย ฯ
ยถา ปนสฺส วิญฺญาณสฺส สงฺขารปฺจฺจยตา น สิทฺธา น เอวํ
วิปากภาโว โส ปน สิทฺโหติ กตฺวา อาท วิปากํ เหตุณฺติ ฯ
เตน วิญฺญาณสฺส วิปากภาเวน สงฺขารปฺจฺจยตฺตํ สาเชตี ฯ ตสฺส
ปน สาชนตฺถํ อุปฺจิตกมฺมาภาเว วิปากภาวโตติ วุตฺตฺนฺติ ตํ
วิวรฺนฺโต วิปากญฺจาติอาทิมาท ฯ ยถิ อุปฺปชฺชเยยฺยติ ยถิ
กมฺมนิรฺเปกฺโข วิปากโก อุปฺปชฺชเยยฺย ฯ สพุเพสฺส สตฺตฺตํ พุรฺหมตฺตํ
อุปฺคตํ ฆานาทีวิญฺญาณานิ มหาวิปากวิญฺญาณานีติ ตสฺส ตสฺส
วิปากสฺส อนิกาสเ จิตฺตํมฺปิ ฯ วิปากานีติ วิญฺญาณาเปกฺขาย
นปฺปสฺกนินิทฺเทโส ฯ สพุพวิปากวิญฺญาณานีติ อตฺถ โถ ฯ

สงฺขารา พหุ เอณฺตฺตีส เจตนาเภทโต วิญฺญาณานิ จ พหุณี
พตฺตีสฺวิชฺตฺตา น จ สพุพโต สพุพานีติ อาท กตฺรสงฺขารปฺจฺจยา

วิสุททธิมคค สัวณณนย

กตร วิญญณนติ เจติ ๑ อิท วิญญณนติ จ วิญญณนสามณณ
คเหตุว วุคต ๑ กาม ฆนุชนิตุเทเสปี อิมาน วิญญณณาน
นิตุทิจุจันนิ ต ปน อสังขิตต น จ ตตถ เนส สขารปจยต
วิภาวิตตติ ต ปวตตติย ปฏิสนุชิตยจ ภวาทิส ปวตตนา-
การวเสน วิตุถารโต ทสเสตุ กามวจรปญญณนิตยขารปจยตออิ
อารท ๑ มโนวิญญณณตติ นิตุขารณ ภุมม ๑ มหาวิปากานิต
วิญญณณนเปกขาย นปสกนิตุเทโส ๑ มหาวิปากาติ ปน ปาเจ
มโนวิญญณณชตติโยติ อเนตว สมนุชิตตพ ๑

[๑๔๘] ยสังขารปจยตติ ยสส ยสส สขารสส ปจย-
ภวณ ๑ ย วิญญณนติ ย วิญญณนติ เอว อุกยตถ
อเมทิตโลโป ทฏฐพโพ ๑ โหตติ อิมินา การณภว วิญญณ-
ณสส สพภวตตติ ปเวทิต น ปวตตติวิเสสติ ต ทสเสนโต
เอว ปวตตติ เวทิตพพตติ อห ๑ พุรหุมนมปิ อนิฏฐรูปาทิอาปถคมน
อกุสสวิปากจกขุวิญญณณนินิ กทาจ อุปชชนตติ อิมาน
เตรส ๑เปฯ ปวตตตตติ วุคต ๑ ตตถ ปญจนุ นุชาน โวกาโร
วิตถาโร เอตถตติ ปญจโวกาโร โสเอว ภโว เอตตมมี ปญจ-
โวการภเว ๑ โหติ หิ ภินุชนิตกรณนมปิ อญญปทตถสมาโส ยถ
อูรสสิโลมตติ ๑ อถว ยถปจยย ปวตตตตนาเนหิ ปญจหิ ฆนุเชหิ
โวการิตตติ ปญจโวกาโร โสเอว ภโวติ สพพ ปุพเพ วิย ๑

[๑๔๙] ปวตตติยมปิ ปฏิสนุชิตยมปิ ปวตตตตตติ* สขเขปโต วุคต-
๑. ม. การณภเว. ๒. ม. ปวตตติยญญเอว ปวตตตตตติ.

ปณฺณานิทฺเตส วณฺณา

วุดฺตมตฺถํ วิวริตฺถํ กถฺนติอาทิ อารทฺธํ ฯ เยภฺยุเยน โลกสมฺปยุตฺต-
ชวนาวสานฺติ อิทํ ปฏฺิฆวิจิจฺจนาอุทฺทจฺจสมฺปยุตฺตทานนฺตรํ โสมนสฺส-
สทฺทสฺส อนุปฺปชฺชนโตติ เกจิ ฯ ตํ น กเหตุพฺพํ จกฺขุํ อสุสาเทติ
อกินนฺทติ ตํ อารพฺก ราโค อุปฺปชฺชติ ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชติ ฯเปฯ
วิจิจฺจนา อุปฺปชฺชติ อุทฺทจฺจ อุปฺปชฺชติ อกฺุสเล นิรุทฺเช วิปาโก
ตทารมฺมณฺตา อุปฺปชฺชตีติ วจนโต ฯ อิกฺุจฺจ เจ อารมฺมณฺ
โสมนสฺสตทารมฺมณฺ น น อุปฺปชฺชตีติ ฯ ชวเนน ตทารมฺมณฺนิยเม
โสมนสฺสสทฺททานนฺตรํ โสมนสฺสสทฺททานเว สนฺชาย วุดฺตนฺติ อปฺเร ฯ
ตํ วิจารตพฺพํ อุเปกฺขาสทฺทกฺุสลากฺุสลาชวนาณนฺตรมฺปิ โสมนสฺสตทา-
รมฺมณฺสฺส อิจฺฉิตพฺพตฺตา ฯ อุเปกฺขาสทฺทกิริยชวนาณนฺตรเมว ทิ
โสมนสฺสตทารมฺมณฺ น อิจฺฉนฺติ ฯ ยสฺมา ปน ติเหตุกชวนา-
วสานเ จ กทาจิ อเหตุกํ ตทารมฺมณฺ โหติ ตสฺมา เยภฺยุเยนาติ
วุดฺตํ ฯ ยสฺมา เอกจิตฺตกฺุชฌายุกํ ชวนารมฺมณฺ โหติ ตทา
ตตฺถ เอกเมว ตทารมฺมณฺ โหตีติ กตฺวา สกึ วาติ วุดฺตนฺติเกจิ ฯ
อปฺเร ปน ตทารมฺมณฺ นาม ชวนารมฺมณฺนุกวนกิจฺจํ ตํ
เอกจิตฺตกฺุชฌนิกเ ตถา อาสนฺนเกเท อารมฺมณเ อนุปฺปชฺชติ ฯ ตสฺมา
สกึ วาติ อิทํ ทิรตฺตติรตฺตาทิ วิย วจนสฺสิฏฺฐิตาวเสน วุดฺตนฺติ
เวทิตพฺพํ ทฺวิกฺษตฺตเมว ปน อุปฺปชฺชตีติ ฯ ทิรตฺตติรตฺตนฺติ เอตฺถ
หิ วาสทฺทสฺส อภาวา วจนสฺสิฏฺฐิตามตฺเตน ทิรตฺตคฺคหณฺ กตฺนฺติ
๑. อภิ. ติก. ๔๐/๑๕๖.

วิสุทฺธิมคฺค สํวณณาย

ยฺชชติ ๑ นิรฺนตฺรํ ติรตฺตทสฺสณตฺถํ วาติ อธิ ปน วาสทฺโท วิกปฺปญฺโ
วฺตุโตติ สกฺกเวย จ กทาจิ ปวตฺตี สนฺชาย สกฺกํ วาติ วฺตุตฺนฺติ
ทญฺจพฺพํ ๑ เตนวํ หิ สมฺโมหฺวินฺทนิยํ สกฺกํ ตทารมฺมณปฺปวตฺติยา
วิจารตฺตพฺพตฺตํ ทสฺสเสนฺเตน จิตฺตปฺปวตฺตคณฺณายํ ปน สพฺพทฺวารสฺสุ
ตทารมฺมณเ ทเว เอว จิตฺตทฺวารวรา อากตฺตติ วฺตุตฺ ๑ ตตฺถ
จิตฺตปฺปวตฺตคณฺณายนฺติ วิปាកกถายํ พลวฺรูปาธิอารมฺมณเ วฺตุตฺ
จิตฺตปฺปวตฺตคณฺณํ สนฺชายาห ๑ ตตฺถ หิ เทวว ตทารมฺมณปฺปวตฺติวารว
วฺตุตฺตา ๑ ตเทวํ หิ สนฺชาย อธิชาปี วฺตุตฺ อภิธมฺมญฺจกถายํ ปน
ตทารมฺมณเ ทเว จิตฺตทฺวารวรา อากตฺตติ ๑ อภิธมฺมญฺจกถายํ
อนิยตารมฺมณญฺจกถายํ หุตฺวา ปวตฺตนฺตฺติติ ทฺวารํ อนามสฺติทฺวา
เอวํ วฺตุตฺ ๑ ตํ อนนฺตฺรํ ปฺรโต วฺตุตฺสเหตุกวิปាកวิญญานํ
สทิสสํวณณํ กตฺตูกามตฺตาริปปาเยน วฺตุตฺ ๑

[๑๕๐] อเหตุกทฺวยาทีนํ หิ ภวํกญฺจกถานํ สยเมว ทฺวารตฺตว
จฺติปฺปฏิสฺนฺธิญฺจกถานญฺจ ภวํกสขฺขาเตน อนฺนเณน จ ทฺวารเณ อนฺนปฺปวตฺติโต
นฺนิตํ อนฺนิตํ วา ทฺวารํ เอเตสฺนฺติ น สกฺกา วฺตุตฺนฺติ ๑ อเหตุก-
ทฺวยสฺส ปน สนฺตฺริณตทารมฺมณญฺจกถายํ ทฺวารํ ลภติ ตลฺยจ
อนิยตฺนฺติ ตมฺปิ คณฺหนฺโต อนิยตทฺวารารมฺมณญฺจกถายํ หุตฺวา
ปวตฺตนฺตฺติติ อห ๑ เตนเวตฺถ* มหาวิปាកานมฺปิ ตทารมฺมณญฺจกถานํ
ทฺวารํ ลภตฺติติ ตตฺถาปี ทฺวารคฺคหณฺ กตฺ ๑ เอกสฺส สตฺตสฺส
ปวตฺโต รุปาวจรวิปាកํ ปจฺจวิภินฺทิตํ ยสฺมี อารมฺมณเ ปวตฺโต
๑. ม. เอว. ๒. ม. เตนเวจฺจ.

ปญฺญาภินิหฺเตส วณฺณนา

ตโต อณฺณสฺมี ตสฺส ปวตฺติ นตฺถิติ รุปาวจฺรณํ นียตารมฺมตํ
วุตฺตา ฯ อิตฺรณิตี อรูปวิปากวิญฺญาณํ ฯ นียตอวตฺตฺกานิตี
อนียตวตฺตฺกานิตี ฯ กสิณฺคฺฆาภูทิกาสาทิสฺสเยว [๒] ปวตฺตฺนโต นียตาร-
มฺมตํ ฯ

ตตฺรติ ปวตฺตฺยํ ฯ อสฺสชาติ พตฺตีสฺวิทฺตฺส วิปากวิญฺญาณสฺส ฯ
เต เต สงฺขารติ ยถาวุตฺตา ปญฺญาภิสงฺขาราทิสงฺขารา ฯ กมฺม-
ปจฺเจยนาติ นานากุขณิกกมฺมปจฺเจยเน ฯ อุปนิตฺตฺยปจฺเจยนาติ ปกฺค-
ปนิตฺตฺยปจฺเจยเน ฯ เอวํ ปวตฺตฺยํ วิญฺญาณสฺส ปวตฺตี ทสฺเสตฺวา
ปฏฺฐิสฺนฺธิยํ ทสฺเสตฺถึ ยํ ปน วุตฺตฺนตฺติอาทิมายํ ฯ ตตฺถ อนฺรูปาย
ปฏฺฐิสฺนฺธิยาคิ อนฺรูเปเน ปฏฺฐิสฺนฺธิกฺจฺเจเน ฯ ตํ ปน อนฺรูปตํ สยเมว
วขฺยติ ฯ ภเวเน ๑ ภวฺนตฺรสฺส สนฺธฺรณํ อิท จ ๑ ปฏฺฐิสฺนฺธิตี ตํ อจฺจิตฺตกมฺปิ
อตฺถเววติ กตฺวา กตี ปฏฺฐิสฺนฺธิโยติ ปุจฺจํ กตฺวาปิ กตี ปฏฺฐิสฺนฺธิ-
จฺจิตฺตานิตี ปุจฺจมา กตา ฯ เกเน กตฺถาติ เกเน จิตฺเตเน กสฺมี ภเว ฯ

[๑๕๑] ตตฺถาติ เตสฺส เอภฺนฺวิสฺตฺติยา ปฏฺฐิสฺนฺธิจฺจิตฺเตสฺส ฯ กุสฺล-
วิปากาย อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตฺยาติ สมฺพนฺโธ ฯ นตฺถิ เทเวสฺส
อเหตุกา ปฏฺฐิสฺนฺธิตี มนฺุสฺสโลเกติ วิเสสนํ ฯ นปฺปสกาทีนฺนตฺติอาทิ-
สทฺเทเน มมฺมณาทินํ สงฺคโห ฯ เกจิ ปน เอกจฺเจ อเหตุก-
ปฏฺฐิสฺนฺธิกา อวิกฺลินฺทฺริยา หุตฺวา โถกํ วิจฺจรณปฺกตฺติกาปิ โหนฺติเยว
ตสฺมา ตาทิสานมฺปิ อิท อาทิสทฺเทเน สงฺคโหติ วทฺนติ ฯ สงฺเขปโตติ
สมาสโต ฯ อสฺสกาย ปฏฺฐิสฺนฺธิยา อสฺสกํ อารมฺมตฺนฺติ วิภาคํ

๑. ม. นียตํ อวตฺตฺกานิตี นียตวตฺตฺกานิตี. ๒. ม. อารมฺมตฺส. ๓. ม. ภวฺนตฺเรเน.
๔. ม. จสทฺโท น ทิสฺสตี.

วิสุทฺธิมคฺค สังฆคณณาย

อกควาติ อตุโถ ๑ เสสานนฺติ รูปาวจรา ปญจ ปจฺมตติยารูปปา
เทวติ อิมาสํ วุตฺตาวเสทานํ สตฺตณฺนํ ปฏฺฐิสฺสณฺธิ ๑ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ
จฺตฺติจฺตฺตํ นาม นตฺถิ ปฏฺฐิสฺสณฺธิอารมฺมณฺเณอว ปวตฺตณโถ ๑ ทฺวิสุ
อารมฺมณฺเสวติ อตฺตึตฺตวตฺตพฺพวเสน ทฺวิสุ อารมฺมณฺเสว ๑ ตานีติ
ปฺพุเพ กตานิ กมฺมานิ ๑ อสฺสาติ อาสนฺนมรณฺสส ปุคฺคลสฺส ๑
โอมฺพนฺตีติ สายณฺเห มหนฺตานิ ปพฺพตฺตญฺญานํ ฉายา วิย ญฺมึยฺ
ตสฺส จิตฺเต อวตฺตมฺพนฺติ อฺปตฺติญฺจนฺติ ๑

[๑๕๒] ตสฺมี นฺริทฺเชติ ตสฺมี จฺตฺติจฺตฺเต นฺริทฺชมฺตฺเต ตสฺส
นฺโรธสมนฺนตฺรเมว วา ๑ ตเทวติ ตํเยว ยถาวุตฺตชวณฺวิธียา
อารมฺมณฺญตฺ ๑ อวิชฺชาตณฺหาทิสฺส กิเลเสสฺส อฺนุปจฺฉินฺนฺเนเสวว กมฺมา-
ทฺโน อฺปญฺจานํ ตลฺยจ อารพฺภ จิตฺตสนฺตฺตานสฺส ฆวนฺตฺรณฺนินฺนโปณ-
ปพฺพการตา โหตีติ อหา อฺนุปจฺฉินฺนฺนิกิเลสพลวินมิตฺตฺ ๑ สนฺตฺตาน
หิ วินมิตฺ ๑ ตเทกเทสฺสจฺตฺ ปฏฺฐิสฺสณฺธิจฺตฺตลฺยจ วินมิตฺเมว โหติ น จ
เอกเทสวินมิตฺภาเวน วินา สนฺตฺตานสฺส วินมิตฺตา อตฺถิตี ๑ สพฺพตฺถ
ปนฺน ทฺกคฺคตฺติปฏฺฐิสฺสณฺธินฺนินฺนาย จฺตฺติยา ปุริมชวณฺนํ อกฺสลาณิ อิตฺราย จ
กฺสลาณิตี นิจฺฉินฺนฺติ ๑ นิมิตฺตสฺสทฺทคฺคตฺติ วา ภิกฺขเว วิญฺญาณํ
ตฺติญฺจมานํ ตฺติญฺจติ อฺนุพฺพยณฺชนสฺสทฺทคฺคตฺติ วา ตสฺมี เจ สมเย
กาลํ กโรตี จานเมตํ วิชฺชติ ยํ ทฺวินฺนํ คตฺตึนํ อณฺยตฺตรํ คตฺตี
อฺปปฺชเชยฺย นฺริยํ วา ตฺริจฺจฺจฺจานโยนี วาตี ๑ หิ วุตฺตํ ๑ ตสฺมา อกฺสลํ
๑. ม. -วินามิตฺตฺติ. ๒. ม. วินามิตฺเต เอวฺมฺปฺริปี. ๓. ส. สพฺพตฺตน. ๑๘/๒๑๐.

ปณณากุณินิทเทศ วณณา

ทुकคตिय กุสลลยจ สุกคตिय ปฏิสนุธิยา อุปนีสสุโย โหตตี ๑ อรหโต
ปน สพุโพโส กิเลสานัน อูปลจอินนตดา ปฏิปปลสททสพพภวสุสุกคตย
กมมาทินิมิตตัน น อูปลจหติ ๑ ตโต วิชชमानมปิ กมม อลทท-
สหายตดา ปฏิสนุธิ น ชเนติ ๑

วุดตปปลการกมมวเสนาคี ปापกมมวเสน ๑ ตทูปฏจापิตนุติ
อชิปปาโย ๑ นรกาทิสู อकुธิชาลวณณาทิกนุติ อิทํ คंसทิสดาวเสน
วุดต ๑ น หิ โสเอว นირยकुธิวณณาทि ตทา तसुस आपाठं
आकजुत्ति ॑ तत्तु अकुธิชาलवण्णातिगन्ति आतिष्ठत्तेन वेत्तन्निमित्त-
प्लीहित्तपत्तवणातिवण्णं संकुण्हाति ॑ नरगाทिसुत्ति पन आतिष्ठत्तेन
पेतत्तिरजुणानัน निपत्तसलज्जरणुणानपरियापन्नवण्णं ॑ मन्नोत्तवार
आपाठं आकजुत्ति गम्मपलेन उप्पज्जापितं वण्णायत्तं सुपिनं
पसुसनुत्तसु विय तिपुप्फकुत्तसु विय ज मन्नोत्तवारएव कोजरगाव
कुत्ति ॑ ऐकं आवच्छन् पणज चवानि เทว ตथारम्मणानिति तिष्णि
विधिजित्तानि ॑

ราคาทिएत्तुฏत्तं หินमारम्मณนุติ อकुสลวิปากสุส อारम्मณं
ภवित्तु ยุตตं อนิฏ्ฐमारम्मณमाห ๑ ตมปิ หิ สङ्กปन्नวเสน รากสุสาปิ
हेत्तु โหตตี ๑ อकुสลวิปากชนกम्मสหชาตानัน वा คंसทิสาสนุจुติ-
ชวณเจตนาสหชาตानลยจ รากาทินัน हेत्तुภาโวเอว หินตา ๑ ตลหิ
पञ्चानुत्तापชนกम्ममारम्मणवเสน° अनिष्ठं अकुสลविपाकसुस आरम्मणं
ภवेय ॑ अल्लता ज अिฏ्ฐारम्मणे पवत्तसुस अकुสลกम्मसुส विपाโก
๑. ม. ปञ्चานุत्ताปชนกम्मมานमारम्मณं กम्मวเสน.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

อกุสลกมฺมนิมิตฺตารมฺมโณ น ภเวยฺย ๑ น หิ อกุสลวิปํโก
อิฏฺฐารมฺมโณ ภวิตฺถ อรหตฺตีติ ๑ ปญฺจทวารเร จ อปํถํ อคจฺจนฺตํ
ปจฺจุปฺปนํ กมฺมนิมิตฺตํ อสฺนุนกตกมฺมารมฺมณฺสนฺตติยํ อุปฺปนํ
ตํสทิสลฺลจ ทฺฐจฺพฺพิ ๑ อญฺลถา ตทฺเว ปฏิสฺนุชิตารมฺมณฺญปฺฐจํ
ตทฺเว จ ปฏิสฺนุชิตนํ ภเวยฺย ๑ น จ ปฏิสฺนุชิตยา อุปจํารภูตานิ
วีย เอตสฺมี ตยา ปวตฺติตพฺพนฺติ ปฏิสฺนุชิตยา อารมฺมณฺ อญฺ-
ปํเทนฺตานิ วีย จ ปวตฺตานิ จุตฺตอสนฺนํนิ ชวนํนิ ปฏิสฺนุชิตนํกานิ
ภเวยฺย ๑ กฏฺตฺตา อุปฺจิตฺตฺตํติ หิ วุตฺตํ ๑ ตทฺวา จ ตํสมํนํวีย
วีย ปวตฺตมํนํนิ กถํ กตฺตฺตฺตํนิ สียํ ๑ ตทฺวา น อสฺสํทิตํนิ ๑
น จ โลกียํนิ โลกฺตฺตรํนิ วีย สมํนํวียผลํนิ โหนฺติ ๑ ปุพฺเพ
วํสฺส ตํ กถํ โหติ ปํปกมฺมํ ทฺกฺขเวทนียํ ปจฺจํ วํสฺส ตํ กถํ
โหติ ปํปกมฺมํ ทฺกฺขเวทนียํ มรณฺกาลे วํสฺส โหติ มิจฺจํทิกฺกุชิตํ
สมตฺตํ โหติ สมํทินฺนํ ๑ เตน โส กายสฺส เกทํ ปรมฺมรณํ
อปํยํ ทฺกฺกคฺตี วินิปํถํ นริยํ อุปฺปชฺชตฺตีอํทินํ สุตฺเต มรณฺกาลे
สมตฺตํย สมํทินฺนํย มิจฺจํทิกฺกุชิตยา สมมํทิกฺกุชิตยา จ สหชํตเจตนํย
ปฏิสฺนุชิตนํ วุตฺตํ น จ ทฺกฺกพฺลเหหิ ปญฺจทวาริกชวเนหิ มิจฺจํทิกฺกุชิตํ
สมมํทิกฺกุชิตํ วา สมตฺตํ โหติ สมํทินฺนํ ๑ ตถํหิ วุตฺตํ สมมํ-
วโนทนียํ สพฺพมฺปิ เหนฺตํ กุสลํกกุสลกมฺมํ ปฏิวิจํนํทิกชวเนปรี-
โยสํนํกิจจํ มโนทวาริกจิตฺเตเนว โหติ น ปญฺจทวาริกเณนํติ

๑. อภ. ส. ๓๔/๑๔๔. ๒. ม. อ. ๑๔/๓๗๗. ๓. ม. กุสลํกกุสลกมฺมปฏิวิจํนํทิกชวเนปรีโยสํนํ กิจจํ.

ปณณภูมินิทเทศ วณณนา

สพพสเสตส กิจจสส กรณ สหชวนกานี วิถิจิตตานี ปฏิก-
จิตตานีติ ฯ ตตถ หี น กิณจि ฌมมํ ปฏิวิชานาตีติ มโนปพพงคมา
ฌมมาติ เอวํ วุตตํ เอกมปี กุสลํ วา อกุสลํ วา น ปฏิวิชานาตีติ
จ วุตตํ ฯ เยสํ ปฏิวิภาวนปฺปวตฺติยา สฺขํ วา ทุกขํ วา อเนวติ
เตสํ สว ปวตฺติ ปณฺจทวารเอ ปฏิกฺกจิตฺตา ฯ กุสลากุสลกम्मสมมา-
ทานนฺจ ตาทิสเมวาทิ ฯ ตทารมฺมณานนฺตรํ ปน จวณํ ตทนนฺตรา จ
อุปตฺติ มโนทวาริกาเอว โหติ น สหชวนกวิถิจิตฺตปริยาปนฺนาติ
อิมินา อธิปฺปาเยน อธิ ปณฺจทวาริกตทารมฺมณานนฺตรา จฺติ
ตทนนฺตรา ปฏิสนฺธิจ วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพา ฯ

ตตถ อวเสสปณฺจจิตฺตกฺขณายเก รุปาทิมฺหิ อุปฺปนํ ปฏิสนฺธิ
สนฺธาย ปจฺจอุปฺปนารมฺมณํ อุปตฺติจิตฺตํ ปจฺจอุปฺปนารมฺมณสฺส
ภวํกสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโยติ อวเสสเอกจิตฺตกฺขณายเก จ
อุปฺปนํ ปฏิสนฺธิ สนฺธาย ปจฺจอุปฺปนารมฺมณํ อุปตฺติจิตฺตํ
อตีตารมฺมณสฺส ภวํกสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโยติ จ วุตฺตฺนฺติ
เวทิตพฺพํ ฯ

[๑๕๓] กณฺหปฺกฺเข สุกฺกปฺกฺขํ จเปตฺวาติ เอตฺถ ฯ ยถา
ปฺพเพ ปาปกมฺมํ วา กมฺมณิมิตฺตํ วาติ วุตฺเต กณฺหปฺกฺเข
อนวชฺชกมฺมํ วา กมฺมณิมิตฺตํ วาติ สุกฺกปฺกฺโข วุตฺโต เอวํ
ทุกฺคตฺติปริยาปนํ ปน ปฏิสนฺธิจิตฺตํ นรกาทิสฺส อคฺคิชาลวณฺณาทิกํ
ทุกฺคตฺตินิมิตฺตฺนฺติ จ วุตฺเต กณฺหปฺกฺเข สุกฺคตฺติปริยาปนํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ

วิสุทฺธิมคฺค สวณฺณนาย

มนุสฺสโลเก รตฺตกมฺพลสทิสมาตฺต
อุยฺยานวิมานกปฺปฺรฺกฺษาทิวณฺณสงฺขาคํ สฺสคฺคินิมิตฺตนฺตฺติ เอวํ สฺสฺสกฺกปฺกขํ
จเปตฺวา เสถํ สพฺพํ ปุริมนเยเนว เวทิตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
รम्मณายาติ กมฺมกมฺมฺนิมิตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
วณฺณนาทิสฺสคฺคินิมิตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต ปจฺจฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
รम्मณาย ๑

ตฺต
กตํ ตฺตฺตฺตฺตฺตฺต ๑ กมฺมฺนิมิตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
อตฺตฺตฺตฺต กมฺมารम्मณตฺตฺตฺตฺตฺต มหคฺคตฺตฺตฺตฺตปภาสฺส ๑ สฺสฺสทฺธาย วาติ มหคฺค-
คตฺตกมฺมฺนิมิตฺตฺตารम्मณาย ชวณฺวิธิยา ตทารम्मณฺรหิตายาติ อตฺตฺตฺต ๑
สฺส ปน ชวณฺวิธิ มหคฺคตฺตฺตปภาสฺส อฺปฺจจาโร วยี ทฏฺฐพฺพพา ๑ เกจิ
ปน ตํ วิถี มหคฺคตฺตฺตวสานํ วทนฺตฺต ๑ อิทํ นวตฺตฺตพฺพารम्मณ
วาติ อิทํ รุปาจักรปฏฺฐิสฺสญฺธิ อารุปฺเปสฺส จ ปจฺมํ ตตฺตฺตฺตฺต สนฺธาย
วตฺตฺต ๑ ทฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต ปน อตฺตฺตารम्मณวณฺเนเนว คหิตา ๑

[๑๕๔] มาตฺต
นิมิตฺตภาเวน อากตฺต ๑ ตตฺตฺต สฺสทฺโต ตาว อนุปาทินฺนภาเวน
สฺสคฺคิปฺริยาปฺนฺนตฺต คคฺคินิมิตฺตภาเวน อฏฺฐกถาสฺส นาคตฺตฺตฺตฺต ๑
เมตํ ๑ คณฺธาทินํ ปน อนาคมนเณ การณํ วิมฺบิตฺตพฺพํ ๑ อโย ตาต
ตวตฺตฺตฺต พุทฺธปฺฐา กรียตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต ปุพฺพเจตนาเวเสน ปุณฺณํ โหติ ๑
สพฺพนฺตฺตฺตมชวเน วตฺตมฺนสฺสปีติ วทนฺตฺต ๑

[๑๕๕] เอเตนนฺสาเรเน อารุปฺปจฺตฺตฺตยาปี อนนฺตรา ปฏฺฐิสฺสญฺธิ
๑. ม. อโย ปาโจ นตฺตฺติ.

ปณณภูมินิเทศ วรรณนา

เวทิตพพาทิ อิทํ กสฺมา วุตฺตํ นนุ ปจฺวิกสิณฺชฌานาทิวเสน
 ปฏฺิสทฺธมฺหคฺคตฺสส สุกฺคิยฺ จิตฺสฺสาติ เอวมาทิเกเอว นเย อยมฺปิ
 ปฏฺิสนฺธิ อวิรุทฺธาติ ๑ น ตตฺถ รุปาवจรจฺติอนนฺตฺรายเอว ปฏฺิสนฺธิยา
 วุตฺตตฺตา ๑ ตตฺถ หิ ปจฺวิกสิณาทินิมิตฺตํ ๑เป๑ มโนทฺวาร
 อาปาทํ อากจฺจติ จกฺขุโสทานํ วาติอาทิเกน* วจเนน รุปาवจร-
 จฺติยาเอว อนนฺตฺรา ปฏฺิสนฺธิ วุตฺตาทิ วิญฺญาตฺติ ๑ อถापि ยถา-
 สมฺภวโยชนาย อยมฺปิ ปฏฺิสนฺธิ ตตฺถเอว อวิรุทฺธา* ๑ อรูปาवจรจฺติ-
 อนนฺตฺรา ปน รุปาवจรปฏฺิสนฺธิ นตฺถิ ๑ อรูปาवเร จ อฺปรฺปรฺจฺติยา
 อนนฺตฺรา เหฏฺฐิมา เหฏฺฐิมา ปฏฺิสนฺธิ นตฺถิตฺติ จตฺตฺถารุปรฺจฺติยา
 นวตฺตพฺพารมฺมณา ปฏฺิสนฺธิ นตฺถิ เตน ตโต ตตฺถเอว อตีตา-
 รมฺมณา กามาवเร จ อตีตปรฺจฺจฺปนฺนารมฺมณา ปฏฺิสนฺธิ อิตฺราหิ
 จ ยถาสมฺภวํ อตีตนวตฺตพฺพารมฺมณา อารุปรฺปฏฺิสนฺธิ อตีตปรฺจ-
 จฺจฺปนฺนารมฺมณา จ กามาवจรปฏฺิสนฺธิ โยเชตพฺพาทิ อิมสฺส วิเสสสฺส
 ทสฺสสนฺตํ วิสุํ อฺทฺธรณฺณํ กตํ ๑ เอวํ อารมฺมณวเสน เอกวิธาย
 กามาवจรสฺสคฺคิจฺติยา ทฺวิธา ทฺกคฺคิปรฺจฺติยา ทฺกคฺคิจฺติยา ทฺวิธา
 สฺสคฺคิปรฺจฺติยา กามาवจรสฺสคฺคิจฺติยา ทฺวิเอกทฺวิปรฺการานํ กาม-
 รุปารุปานํ วเสน ปณฺจวิธา สฺสคฺคิสฺสทฺทฺสทฺทฺส รุปาवจรจฺติยา ตถเอว
 ปณฺจวิธา ทฺวิธาย อารุปรฺจฺติยา ปจฺเจกํ ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ กามรูปานํ
 วเสน อฏฺฐวิธา จ ปฏฺิสนฺธิ ทสฺสตีตา ๑ ทฺกคฺคิจฺติยา ปน เอกวิธาย
 ทฺกคฺคิปรฺจฺติยา ทฺวิธา น ทสฺสตีตา ๑ ตํ ทสฺสเสตฺถุํ ทฺติยํ จิตฺสฺส
 ๑. ม. ปจฺวิกสิณาทิกํ वा นิมิตฺตํ. ๒. ม. วาติอาทินาเตน. ๓. ม. อวิรุทฺธา.

วิสุทธีมคค สังวณณาย

ปนาตืออาทึ วุตตึ ๑

[๑๕๖] ยถาวุตตา ปน

เทว เทว ปญจาท ปญจภูจ เทว ภาวตมพเพทโต

จตุตยา ตาทิสายเตตา จตุวิสติ สนุธิโย ๑

กามาจรสสุ กุสลสสุ กมฺมสสุ กภูตตาทืออาทึนา* นานากุขณิกกมฺม-
ปจยภาโว เหฏฐา ทสฺสิตปฺปการุติ อุปนิสฺสยภาวเมว ทสฺเสนโต
วุตตยเหตุตตืออาทึมาห ๑ นิสฺสยปจยภูเตน รุเปน สหปวตฺตึเยเวตถ
วิญญาณสฺส เตน มิสฺสิตา ๑ ตทภาโว อมิสฺสิตา ๑

ยวนฺตึ เอตถ สตฺตา เอกชาตีสมนฺวเยน อญฺมมญฺมมิสฺสิตา
โหนตฺตึ โยนิโย ๑ สฺจจริตฺทจฺจริตฺวเสน กนฺตพฺพา ปาปฺณิตพฺพาติ
กตฺติโย ๑ ตฺถุจฺติ เอตฺถาติ จิตฺติ ๑ วิญญาณสฺส จิตฺติ วิญญาณภูจฺติ ๑
นानตฺตกายนानตฺตสยฺณิตฺตืออาทึนา วาโสเอว* สตฺเตหิ อวาสิตพฺพโต
สตฺตาวาโส ๑ อสยฺณิตฺตฺตาวาสสฺส อึช อสมฺภวโต สตฺตาวาสวเสน
อภูจฺวิธึ โหตฺตึ วุตตึ ๑

[๑๕๗] อญฺตร ชาตฺปนฺนทกปฺภูตฺสนุธิยาติ เอตถ ปจฺม-
กปฺปิกปฺภูตฺสนุธิยาปฺติ วตฺตพฺพึ ๑ สापฺพิ หิ ภาเวน วินาว อุปฺปชฺชตฺติ* ๑
โอมโตติ อวมโต อวํสโตติ อตฺถอ ๑ อาทึนาติ มิสฺสํ อมิสฺสสนฺติ
เอตฺตฺมึ ทฺเถ อาทึมฺหิ วุตฺเตน มิสฺสวิญญาณฺเนน ๑ โอมโต เทว วา
ตโย วา ทสกา อุปฺปชฺชนตฺตึติ กพฺภเสยฺยกานํ วเสน วุตตึ ๑

๑. อภ. ส. ๓๔/๑๔๐. ๒. ม. นานตฺตกายนานตฺตสยฺณิตฺตืออาทึอวาโสเอว. ๓. อุปฺปชฺชตฺติ.

ปณฺณามินิทฺเทศ วนฺณนา

อณฺณตฺถ ปน อนเนกกลาปา^๑ สห อุปฺชฺชนฺติ ฯ พฺรหฺมตฺตภาเวปี
หิ อนเนกาวุตฺตฺตฺตฺปมาณน อนเนกกลาปา^๒ สห อุปฺชฺชนฺตฺตีตี ตีสีโต
อธิกาเนว รูปานิ โหนฺนฺติ ฯ ตทฺทฺชาตฺ เอพฺกโลมฺ^๓ ชาติอุณฺณตฺติ
เกจฺจ ฯ หิมวณฺตฺตฺปเทศ ชาติมนฺตฺ เอพฺกโลมฺ ชาติอุณฺณตฺติ อปฺเร ฯ
คพฺภํ ฝาลตฺวา คหิตฺเอพฺกโลมฺ ชาติอุณฺณตฺติ อณฺเณ ฯ อิมาสฺ
คตฺตีสุ อิมา โยนิโย สมฺภวณฺติ อิมาสฺ น สมฺภวณฺตฺตีตี เอว โยนิํ
คตฺติวเสน สมฺภวเภโท ฯ

ภุมฺมวชฺเชตฺติ ภูมฺมเทวานํ วชฺชนํ^๔ โยนิวิภาคํ ปติ เตสํ
มนุสฺสสทิสฺตฺตา ฯ โยนิโย ติสฺโส ปุริมิกา น โหนฺนฺตฺตีติ โยนิตฺตย-
ปฏิกฺขเพน ปจฺจิมา โยนิ อณฺณตฺตาติ อตฺถโต อปฺนฺนเมว โหติ ฯ
คตฺติตฺตเยติ มนุสฺสเปตฺติจฺจนฺสวณฺนิเต คตฺติตฺตเย ฯ

ตณฺหิ เอตฺถ ปุพฺเพ อนามภฺจํ ฯ จสทฺโท อวฺคตฺตสมฺภวณฺจโยจฺติ
ทสฺเสตฺถ จสทฺเทนาคีอาทิจฺจ วุตฺตํ ฯ กสฺมา ปน นิชฺฌามตฺตณฺหิก-
เปเตสุ ปุริมิกา ติสฺโส โยนิโย น สนฺนฺตฺตีติ ฯ อสมฺภวโต ฯ
ตาสณฺหิ นิจฺจาทฺตฺรภาวโต กามเสวา นตฺถิตฺติ น ตา อณฺทชาทโย
โหนฺนฺติ ฯ กุจฺจิมิ ตาสํ คพฺโภ นาวตฺติจฺจติ ชาลสพฺภาวโตติ เกจฺจ ฯ
อคฺคิชาลา ย สนฺตฺปฺปมาณสรีรา เอตา นิพฺพตฺตณฺตฺตีติ อลฺลภฺจฺจฺจเนสุ
ปุพฺผาทิสฺส จ สมฺภวาทฺตฺตฺตฺต สํเสทชตาปี ตาสํ นตฺถเววติ วทณฺติ ฯ
เตนาห อิปฺปาติกาเอว หิ เต โหนฺนฺตฺตีติ ฯ

[๑๕๕] รูปิพฺรหฺมเมสุ ตาว อิปฺปาติกโยนิเกสุติ อิปฺปาติก-
๑. ม. อนเนก กลาปา. ๒. ม. อนเนกาวุตฺตฺตฺตฺปมาณน อนเนก กลาปา. ๓. ม. ตทฺทฺชาต-
เอพฺกสฺส โลมฺ. ๔. ม. วชฺชนํ.

วิสุทธีมคค สัถถณนาย

โยนเกหิ ฐปปีพุรหเม นินุทธาเรติ ๑ ฐปปีพุรหเมสุติ หิ อธิกรณ ภูมม ๑
 โอปปาติเกสุติ นินุทธาเรติ ๑ เตน โอปปาติโกโยนเกสุติ สามณณโต
 วุตตราสิโต ฐปปีพุรหเมสุติ วิเสเสน ตเทกเทส นินุทธาเรติ ๑ จกขุ-
 โสตวตถุทสกาน ฐีวิตนวกสส จาติ เอตถ เกจิ จกขุโสตวตถุ-
 สตถกาน ฐีวิตนวกสส จาติ จตุนัน กลาปาน วเสน ฐูปภเว
 ปฐิสนุธิวิถณณ สห สตถวิสติ ฐูปานิ อุปปชชุนติ ตตถ คนุช-
 รัสหาราน ปฐิกุชิตตตตติ การณ วตวา ต สมตถนตา ปาลีย
 หิ ฐปฐาตุยา อุปตติกขณ เจเปตวา อสณณสตถาน* เทวาน
 ปถจายตทานิ ปาตุภวนติ ปถจ ฐาตุโย ปาตุภวนติติ* วุตติ ๑
 ตถา ฐปฐาตุยา ฆ อายตทานิ นว ฐาตุโยติ สพพสงกหิกวเสน* ตตถ
 วิชชमानายตถนฐาตุโย ทสเสตุ วุตติ ๑ กถาวตถุมหิ จ ฆมานายตทานิน
 วิย คนุชยตทานิน จ ตตถ ภาโว ปฐิกุชิตโต อตถิ ตตถ ฆมานา-
 ยตถนติ อามนุตา ๑ อตถิ ตตถ คนุชยตถนติ น เหว วตถพเพติ*
 อาทินา ๑ น จ อโฆฏฐพพายตทานิ ปฐีฐาตุอาทิน วิย อคนุชรส-
 ยตทานิ คนุชรสาน ตตถ ภาโว สกกา วตตุ ฐสสิตุ สกกุณณยต-
 วินิมุตตสส ปฐีอาทิสถาวสส วิย คนุชรสายตถนภาววินิมุตตสส
 คนุชรสสถาวสส อภาวา ๑ ยทิ จ ฆมานสมมุตสาทิน การณภาโว
 นตถิติ อายตทานินติ เต น วุจเจยยู ๑ ฐาตุสทโท ปน นิสตต-
 นินุชชีววาจโกติ คนุชฐาตุ รัสฐาตุติ อวจน การณ นตถิ ฐมมภาโว

๑. ม. อณณสตถาน. ๒. อภ. วิ. ๓๕/๕๖๒. ๓. ม. สพพสงกหิกวเสน.
 ๔. อภ. ก. ๓๗/๔๐๒.

ปณณานูนินิเทศ วณณา

จ เนลลล อากนุเตน อัจฉิตพุโพ สภาวธารณาทิลกขณโต อณนุสสุ
อภาวา ๑ ชมมานนุจ อายตนาภาโว อากนุติโก ยมเก วุตุโต
ชมนุมายตนาณนุติ อามนุตาติ ๑ ตสสมาเตลลล คณุชรสายตนาภาวาภาเวปี
โกจิ อายตนาภาโว วตุตพุโพ ๑ ยทิ จ โฝฏฐพุพภาวโต
อณนุโล ปจวีอาทิกภาโว วิย คณุชรสภาวโต อณนุโล เตลลล โกจิ
สภาโว ลียา เตลลล ชมนุมายตนาสงคโห ๑ คณุชรสภาเว ปน
อายตนาภาเว จ สติ คณุโร จ โส อายตนาณนุจ คณุชรายตนา รโส จ
โส อายตนาณนุจ รสายตนาณนุติ อิทลล อापนาณนุเมวาติ คณุชรสายตนาภาโว
จ น สกกา นินวเรตุ [๒] ๑ ตสสมาธา ปาลียา อวิโรโร โหติ
ตถา รูปลคณา กาทพุพา ๑ เอवलล หิ ชมนุตา น วิโลมิตา โหติติ
วทนุติ ๑ เอตุต วุจเต ๑ รูปาวัจรสตตนาณนุ ชมานชิวุหายตนาภาวโต
วิชชมานาปี คณุชรสสา อายตนาณนุจ จ น กโรนุติติ เต อนามลิตวา
ปาลียลล ปณนุจายตนาณนุติ ปาคุภาวนุติติ ฉายตนาณนุติ จ อาทิ วุตุตุ ๑
ตโย ออาหาราติ จ อชุนุโฆหริตพุพสุส ออาหารสุส อภาเวณ ออชุนุจรมก-
รูปลสมุญจापนาสงขาคสุส ออาหารกัจจสุส อกรรมโต น สพุเพน สพุพ
คณุชรสานัน ออชาย จ อภาวโต ๑ อิติ วิสยโน กัจจสุส จ อภาเวณ
วิสโย กัจจวา จ ชมนุโม น วุตุโต ๑ ยสมลล หิ ภเว วิสยโนตติ
ตสมลล ตลลเหตุโก นินปปริยาเยน วิสยสุส อายตนาภาโว นคถิติ วิชช-
มานสุสาปี อวจนัน ยถา ตตุเถว รูปลภาเว ปจวีเตชิวาโยธาตุนัน
๑. อภ. ย. ปจรมภาค. ๓๘/๕๒. ๒. ม. ตโย ออาหาราติ จ วจนโต กพพิการาหารสุส
ตตุต อภาโว วิญญาติ.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

โฝฏฐพุพํยตณภํวณ ๑ ยสฺส ปน ยตฺถ วจันํ ตสฺส ตตฺถ
วิตยิสพภํวเหตุโก นิปฺปรียาเยน อํยตณภํโว วุตฺโต ยถ
ตตฺถเว รุปรํยตณสฺส ยถ วิตยิสพภํวเหตุโก วิตยิสฺส นิปฺปรียาเยน
อํยตณภํโว กถมสฺสยตฺตณํ เทว อํยตณนํ ปํคฺคภํวณฺตํติ ๑
อสฺสยตฺตณมฺหิ จกฺขยตฺนํ นตฺถิ ๑ อจฺจตฺรภํวณํ ๑ รุปรํยตฺนํ
อณฺเณลํ อวิสโยติ ๑ นํยํ วิโรโธ ๑ เยนํธิปฺปํเยน รุปรํยตฺนํ
อสฺสยตฺนํ ๑ คณฺรํยตณนํ อวจันํ เตน รุปรํยตณสฺสํปี อวจณนฺติ
อสฺสยตฺนํ อํกํ อํยตณํ วตฺตพฺพํ ยถํสํกํ หิ อํนุทฺริยโจจฺร-
ภํวํเปกฺขยเยลํ นิปฺปรียาเยน อํยตณภํโว อตฺถิ เตสฺส นํทฺทํ-
ลํยมํเนสฺส ตทภํวโถ ๑ รุปรํยตฺนํ สยตฺนํ คณฺรํยตณเก วิสฺสุ อํยตณ-
ภํวณ อวตฺวา ๑ มํมสภํวณตํวตฺตณโถ มนโณวณณสฺส จ วิสย-
ภํวณคณนโถ ๑ มํมยตณนโถคเช กตฺวา ปณฺจยตณนํติ ปํลํย
วตฺตํ ๑ อตฺตคฺคํ หิ ๑ มํมยตณนติ สํมยตณโถ นํมกรณํ ๑
ปํญจวิภฺนุภํกนํ วํ ตณนํ กตฺวา ปณฺจยตณนํติ วตฺตํ ๑ เยน ปนํ
อธิปฺปํเยน อสฺสยตฺนํ รุปรํยตณํ วตฺตํ เตน อสฺสยตณนํปี ๑ คณฺรํยตณนํ
วิสฺสุ กหณํ กํทพฺพนฺติ อํมสฺส นยสฺส ทสฺสนตฺถิ อสฺสยตณนํ
เทวณํ เทว อํยตณนํ ปํคฺคภํวณฺตํติ วตฺตํ ๑ อสฺติปี หิ ตตฺถ
อตฺตโน อํนุทฺริเย รุปรํยตณํ วณฺณยตณสภํวณตํกโถ นตฺถเวตํติ ตํ
รุปรํยตณนํเตว วจฺจติ ๑ อํมณํ จ นยทสฺสเนน คณฺรํยตณนํ ตํณ
ปํกฺขํปีตฺวา สยตฺนํ อภฺยจยตณนํ อสฺสยตณนํ ปณฺจยตณนํ อยมตฺถโถ
๑. ม. อจฺจยตณภํวณ จ เนลํ. ๒. ม. สยตณนํ. ๓. ม. จ ปน. ๔. สยตณนํปี.

ปณณามินิทเทศ วณณา

ทสฺสโต โหติ ฯ เอวญเจตฺตํ สมฺปญฺญิจฺจิตฺตพฺพํ ฯ อณฺเณธา รูปรโลเก
มุสิคฺคํ อสฺสกุณฺเณยฺยตาย ปจฺวิอาทินํ พุรหุมนํ วิจิโฆโสเอว น สฺยา ฯ
น หิ ปญฺญิภูฏานานิสมฺมन्नตฺเรน* สทฺททปฺปวตฺติ อตฺถิ น จ
มุสฺสนสฺสทาวนํ กตฺถจฺจि อมุสฺสนสฺสทาวตา สกฺกา วิญฺญาตฺตํ ฯ โฝฏฺฐพฺพทวา
ยตฺนสงฺฆาตฺตสฺส จ ภูตฺตตฺตยสฺส อภาเว รูปรภเว รูปรายตฺนาทินมฺปิ
สมฺภโวเอว น สฺยา ฯ ตสฺมา มุสิคฺคํ สกฺกุณฺเณยฺยตปิ ปจฺวิอาทินํ
ตฺตถ กายินฺทฺริยาภาเวน เตสํ โฝฏฺฐพฺพทวาโว น วุตฺโต ฯ เอวญจ
กตฺวา รูปรชาตฺตยํ เตสํ สปรฺปญฺจวจนฺนจฺจ สมตฺถิตฺตํ โหติ ฯ วุตฺตํ
หิ อสฺสยสฺสทวานํ อนินฺทสฺสนสปรฺปญฺจํ เอกํ มหาภูตํ ปญฺจจฺจ เทว
มหาภูตาทิอาทิตฺตํ* ฯ ปญฺจโฆ จ นาม มหาภูตตฺตยสฺส กายปรฺปสทํ ปติ
ตฺนินฺทสฺสยภูตจฺจญฺญาทวารเณ อภิมุขทวาโว ฯ อิทฺ ปน ตฺสทาวตา โส
จ มุสิคฺคํ อสฺสกุณฺเณยฺยสทาวสฺส จฺญญฺญาตฺต อภาวโต นตฺถิ ฯ ยท
ตฺตถ อสฺติปิ วิสยฺนินิ รูปรายตฺนํ คเหตุวา ทฺวายตฺนानินฺติ วุตฺตํ
อถ กสฺมา คนฺธายตฺนानินิ คเหตุวา ปณฺจายตฺนानินฺติ น วุตฺตนฺติ ฯ
นยทสฺสนวเสเนว เทสนา ปวตฺตาทิ วุตฺโตวามตฺโต ฯ อถวา
ตฺตถ รูปรายตฺนสฺเสว วจนํ กทาจิ อณฺเณญฺมิกานํ ปสททสฺส วิสย-
ภาวํ สนฺธาย น ปน อิตเรสํ อภาวโต นาปิ ปฺริยาเยนปิ
อายตฺนทวารทวาโว ฯ อสฺสยฺนินํ หิ รูปรายตฺนํ สฺมานตฺลวาสินํ
เวทปรฺผลานํ อุปรฺริญฺมิกานนฺนจฺจ สฺสทฺททวาसानํ ปสททสฺส วิสยภาวํ

๑. ม. -สมนฺตเรณ. ๒. อภ. ติก. ๔๑/๖๒๒.

วิสุทธีมคฺค สัวณณาย

คจฺจติ น ปน คนฺธรสติ เตสึเยว ตตฺถ อวจันฺ ยุตฺตํ ฯ
กถาวตฺถุมหิ จ นิปฺปฺริยาเยน คนฺธายตนาทีนํ อตฺถิภาวํ ปฏฺิจานนํ
สนฺธาย ปฏฺิเสโธ กโต ฯ ยทึปี เจตํ วจันฺ ตตฺถ คนฺธายตนาทีนํ
อภาววิภาวณฺ น โหติ อตฺถิภาวทีปนมฺปิ ปน อณฺณํ วจัน
นตฺถเววติ ฯ นยิทเมวํ อฏฺุจกถาสฺ ตตฺถ เนสํ อตฺถิภาวสฺส นินฺทฺธา-
เรตฺวา วุตฺตตฺตา ฯ ยํ หิ อฏฺุจกถาวจันฺ ปาลิยา น วิรุชฺฌติ
ตํ ปาลิ วิย ปมาณญฺตํ อครหิตาย อจฺริยปรมฺปราย ยาวชฺชตนา
อากตฺตฺตา ฯ ตตฺถ ลียา ยํ ปาลิยา น วิรุชฺฌติ อฏฺุจกถาวจัน
ตํ ปมาณํ อิทํ ปน วิรุชฺฌตีติ ฯ นยิทเมวํ ยถา น วิรุชฺฌติ
ตถา ปฏฺิปาทิตตฺตา ฯ จกฺขาทีนํ อายตนาณํ ตันนิสฺสยานนฺจ วิญฺญา-
ณานํ สตฺตสฺสณฺณตาสนฺทสฺสนคฺคํ ภควโต ธาตุเทศนาติ อายตนาภาเว
วุตฺตนาณฺเยว ธาตุภาวทีปนโต ธาตุภาวสฺสาปี เตสึ อวจันฺ ยุชฺชติเอว ฯ
ตสฺมา ยถา ปาลิยา อวิโรโธ โหติ ตถา จกฺขุทสกาทิวเสน อิท
รูปคณฺนา กตาคิ น เอกฺถ ชมฺมตาวิโลมฺนาสํกายํ โอกาโสติ
เวทิตพฺพํ ฯ อณฺเณสฺส สํเสทชโอบปาติเกสฺสติ รูปฺปุพฺพหุเม ปน จเปตฺวา
อณฺเณสฺส โอบปาติเกสฺส สํเสทเชสฺส จาติ เอวเมตฺถ สมนฺพนฺโรเวทิต-
ตพฺโพ ฯ โอบปาติกวิเสสนํ เหตุถ อณฺเณคฺคหณฺ น สํเสทชวิเสสนํ ฯ
อสมฺภวโต ฯ สติ หิ สมนฺภเว พุຍภิจาเร จ วิเสสนวิเสสิตพฺพตฺตา โหติ ฯ
กามาจฺจเรเวสฺส สพฺพกถํ ปฏฺิสนฺธิปฺปวตฺตีสฺส ยถาวุตฺตาย สนฺตติยา
รูปานํ ลกฺขนโต วุตฺตํ ตานิ จ นิจฺจํ เทเวสฺสติ ฯ น หิ เต กทาจิปี

๑. ม. ปฏฺิจานนฺตํ.

ปณณภูมินิทเทศ วรรณนา

วิกลินุทริยา อภาวกา จ โหนุติติ ฯ จกฺขุ เนสิ ทสนฺนํ ปุโรโณติ
กตุวา จกฺขุทสโก นาม ฯ อสธารณน วา จกฺขุณา ลกฺขิตโต
ทสโก จกฺขุทสโก ฯ เอวํ เสสาติ ยถา จกฺขุทสโก วุตฺโต เอวํ
เสสาปี ทสกา โยเชตุวา เวทิตพฺพา ฯ

ลํเสทชฺฐปฺปาตโยนีสุ อวํสโต ตีสาติ สงฺเขเปน วุตฺตมตฺถํ
วิวรฺนฺโต อวํสโต ปนาติอาทิมาย ฯ ตํ ปเนตํ ปาเลีย น
สเมติ ฯ น หิ ปาเลีย กามาวจรานํ ลํเสทชฺฐปฺปาติกานํ อฆานกานํ
อุปฺปตฺติ วุตฺตา ฯ ฆมฺมมทฺทวิภงฺเก หิ กามชาตฺยา อุปฺปตฺติกฺขณ
กสฺสจฺจิ เอกาทสายนานิ ปาตุภวณฺติ กสฺสจฺจิ ทสายนานิ กสฺสจฺจิ
อปรานิ ทสายนานิ กสฺสจฺจิ นวายนานิ กสฺสจฺจิ สตุตฺตายตานานิ
ปาตุภวณฺติ วุตฺตํ น วุตฺตํ อฏฺฐายตานานิ ปาตุภวณฺติติ ฯ ยถิ
หิ อฆานกสฺสาปี อุปฺปตฺติ ลียา ติกฺขตฺตํ ทสายนานิ ปาตุ-
ภวณฺติติ วุตฺตพฺพิ ลียา ติกฺขตฺตํ จ นวายนานิ ปาตุภวณฺติติ น จ
ตํ วุตฺตํ ฯ

ตตฺถ อุปฺปตฺติกฺขณติ ปฏฺฐิสนฺธิกฺขณ ฯ เอกาทสชาติ ปริ-
ปุณฺณายตฺนสฺส สทฺททายตฺนวชฺชานิ เอกาทสายนานิ ฯ กสฺสจฺจิ ทสอา-
ยตฺนानิติ อนฺธสฺส จกฺขุทายตฺนวชฺชานิ ฯ อปรานิ ทสายนานิติ
พริสฺส สโตตฺตายนวชฺชานิ ฯ นวายนานิติ อนฺธพริสฺส จกฺขุ-
สโตตฺตายนวชฺชานิ ฯ สตุตฺตายนานิติ กพฺภเสยฺยกสฺส รุปกนฺธรส-
๑. อภ. วิ. ๓๕/๕๕๓-๕๕๔.

วิสุทธีมคค สวณณนาย

กายโฬฏฐพุมโนธมมายนวเสน วุตตํ ๑ ยทิ จกขุโสตฆานวิกโลปี
อุปฺปชฺเชยย ตสฺส อฏฺฐเจวยตฺตานี สियํ ๑ น จ วุตตํ อฏฺฐเจวยตฺตานี
ปาตูกวนฺตฺติ ๑ กสฺมา นตฺถเว จกขุโสตฆานวิกโล ๑ สติ จ อฆาน-
กุปฺตฺติยํ ปฺนปี กสฺสจि อปรานีปี ทสยตฺตานี ปาตูกวนฺตฺติ
วตฺตพฺพํ สिया ๑ ตถา จ สติ ยถา อนฺนพฺพิรฺสส วเสน กสฺสจि
นวยตฺตานี ปาตูกวนฺตฺติ เอกวาริ วุตตํ เอวํ อนฺนฆานกสฺส
พิรฺฆานกสฺส จ วเสน กสฺสจิ อปรานี นวยตฺตานี กสฺสจิ
อปรานีปี นวยตฺตานี ปาตูกวนฺตฺติ วตฺตพฺพํ สियाติ อตฺถโ ๑ เอวํ
ธาทูปาตูกาวาทีปฺลหฺนानीปี วตฺตพฺพานีตี วทฺนฺติ ๑

เอตฺถ จ ยถา สตฺตติ อุกกัสมโตว ฐฺปानीตี ปทํ สัเสทฐ-
ปฺปาตโยนีสูตี เอตฺถ โยนีทวยวเสน โยชียตี น เอวํ อวกัสมโต
ตีสาตี อิทํ ๑ อิทํ ปน สัเสทฐโยนีวเสนเนว โยเชตพฺพํ ๑ เอก-
โยคินิทฺธิฏฺฐสฺสาปี เอกเทโส สมฺพนฺธํ ลพฺภตีตี สัเสทฐสฺส ชจฺจนฺธ-
พิรฺอฆานกนปฺสกสฺส ชิวกายวตฺถุทสกันํ วเสน ตีส ฐฺปानी
อุปฺปชฺชนฺตีตี วุตตํ น โอปฺปาติกสฺสาตี ๑ อยเมตฺถ อฏฺฐกถายิ
อธิปฺปาโย ๑ เข ปน โอปฺปาติกสฺส ชจฺจนฺธพิรฺอฆานกนปฺสกสฺส
ชิวกายวตฺถุทสกันํ วเสน ตีส ฐฺปानी อุปฺปชฺชนฺตีตี มหาอฏฺฐ-
กถายิ วุตฺตฺนฺติ วทฺนฺติ ตํ น คเหตุพฺพํ ๑ โส หิ ปมาทปาโจ ๑
เอวณฺจ กตฺวา อายตฺนยมกวนฺณนายิ กามธาคูยิ ปน อฆานโก
โอปฺปาติโก นตฺถิ ยทิ ฆเวยฺย กสฺสจิ อฏฺฐเจวยตฺตานี

๑. ม. อุกกัสมโต.

ปณณามินิทเทศ วรรณนา

ปาดุภวณุตติ วเทยยาติ วุตตํ ๑ อปเร ปนาหุ กสฺสจิจเกาทสา-
ยตนาณิ ปาดุภวณุตติ ยาว กสฺสจิจิ นวายตนาณิตติ ปาลี โอป-
ปาดิเก สนนุชาช วุตตา ๑ ตสฺมา ปุพฺเพนาปริ อฏฺฐกถาย อวิโรโร
สิทฺโธ ๑ ตถา จ ยถาวุตตปาลิยา อยมตถวณณนา อณฺณทตฺถุ
ถฺสนฺนุทติ สเมติเยวติ ๑ ยํ ปเนเก วทณฺติ โอปปาดิกคฺคหณณ
ถฺสเสทชาปี สงฺกยฺหณฺติ ๑ ตถาหิ ฐมฺมททยวิจฺจเก กามชาตฺยา อุป-
ปตฺติกฺขณณ กสฺสจิจิ เกาทสาชตนาณิ ปาดุภวณุตติอาทินํ นิทเทศ
โอปปาดิกานํ เปตนาณุตติอาทินา โอปปาดิกคฺคหณณเมว กถํ น
ถฺสเสทคฺคหณณฺติ ตํ ปริปฺพณฺณายตนาณเยว ถฺสเสทชานํ โอปปาดิเกสุ
สงฺกหณณเสน วุตตณฺติ เวทิตพฺพิ ๑ ตถาหิ วุตตํ อฏฺฐกถาย
ถฺสเสทชโยนิกา ปริปฺพณฺณายตนาปริปฺพณฺณายตนาภาเวน โอปปาดิก-
สงฺกหํ กตฺวา วุตตาติ ปชานาย วา โยนินา สพฺพิ ปริปฺพณฺณา-
ยตนาโยนินิ ทสฺเสตฺตุ โอปปาดิกานณฺติ วุตตณฺติ จ ๑ อิธ ปน
โยนินิทวํ สรฺุเปเนว ปกาเสตฺตุ ถฺสเสทชโยนินิวเสนเนว จ อวํสโต
รูปปฺปวตฺติ ทสฺเสตฺตุ โอปปาดิกโยนินิยา อิตฺริ อสงฺกเหตุวา ถฺสเสทช-
ปปาดิกโยนินิสฺสูติ* วุตตณฺติ* ๑ ตํ สพฺพิ วิมฺสิตฺวา คเหตุพฺพิ ๑ อุกฺกัสา-
กัสนํ ปน อนฺนตเรติ สตฺตติ ตีสํติ เหวํ วุตตนาณํ รูปสฺส อุกฺกั-
สวากัสปริจฺเจทานํ มชฺเณ ๑ อนฺนรูปโต วิกปฺโป เวทิตพฺพิโพิติ อปา-
เยสุ อนฺนรฺสฺส ฉจฺจขุทสกาภาวโต ตถา พริรฺสฺส โสตทสกาภาวโต

๑. อภ. วิ. ๓๕/๕๕๓-๕๕๔. ๒. ม. ถฺสเสทชูปปาดโยนินิสฺสูติ. ๓. ม. อิตฺิสทฺโท น ทิสฺสติ.

วิสุทธิมคค์ ลัทธิธรรม

อนุชพิธีรส ปน ปณจกขุโสดทสกาภาวโตติ เอวมาทินา นเยน
เวทิตโพโพ ๑ ยี่ ปเนตถ วตตพพํ ตํ วุตตเมวาทิ ๑

จติปฏิสนธิ์นั ขนุชาทีหิ อณณมณณสมานตา อเกโท ๑ อสมา-
นตา เกโท ๑ อารมมณโตปี อภินุนาติ จตุสุ อารูปเปสุ ตโต
ตโต จิตวา ตตถ ตตถเอว อุปปชชนตสส วเสน วุตติ ๑ ตตถเอว
ปน เหฏฐา รูปภเว วา อุปปตติ นตติ ๑ อรูปภูมิโต จิตวา
เหฏฐา อุปปตติ นาม กามภเวเอว ตถาปี^๒ ติเหตุกปฏิสนธิ์เอว ๑
รูปภวโต ปน จโต ทุเหตุโกปี โหตีติ วทนติ ๑ อมหกคตพหิทฐา-
รम्मณาย จุตिया อนนตตรา มหกคตอชตตตารมมณา ทุตियจตุตถา-
รูปปปฏิสนธิ์ ๑ เอว นยมตตสส ทสตีตตตา วุตติ อวตตณจ สพพํ
สงกเหตุวา อาห อัย ตาว อรูปภูมิสุเยว นโยติ ๑

[๑๕๕] รูปารูปาวจรานํ อุปจารสส พลวตย ตโต จิตวา
ทुकคตिय อุปปตติ นตติติ เอกจจสุคติจุตियाติ อาห ๑ เอกจจ-
ทुकคติปฏิสนธิ์ติ เอตถ เอกจจกคทตสส ปโยชนํ มกคิตพพํ ๑
อัย ปเนตถ อธิปปาโย สिया ๑ นานตตถายนานตตตสณณิสสุ วุตตา
เอกจเจ จ วินิปาติกา ติเหตุกาธิปฏิสนธิ์กา เตสํ ปฏิสนธิ์
วินิปาติกาเวน ทुकคติปฏิสนธิ์ติ กเหตุวา สพพสุคติจุตियाว จ ส
ปฏิสนธิ์ โหติ น เอกจจสุคติจุตियाเอวาทิ ตันนิวตตตตถํ เอกจจ-
ทुकคตிகคทคณํ กตํ ๑ อปายปฏิสนธิ์เอว หิ เอกจจสุคติจุตिया โหติ
น สพพสุคติจุตियाติ ๑ อถวา ทุกคติปฏิสนธิ์ ทูริธาเอกจจ-
๑. ม. ตถเอว. ๒. ม. ตตถาปี.

ปณณานุณินิทเทศ วณณนา

สุคตจิตฺติยา อนนฺตรา ทุคตจิตฺติยา จาติ ๑ ตตฺถ ปจฺฉิมํ วชฺเชตฺวา
ปฺริมฺเยว กเหตุํ วุตฺตํ เอกจฺจทุกฺคตฺปิฏฺฐนฺธิ ๑ อเหตุจฺจจิตฺติยา
สเหตุจฺจปิฏฺฐนฺธิ ทุเหตุกา จ ตฺติเหตุกา จ โยเชตฺตพฺพา ๑ มณฺจกฺกเทว-
ปฺตฺตาทินํ วยิ หิ อเหตุจฺจจิตฺติยา ตฺติเหตุจฺจปิฏฺฐนฺธิปฺ โหตีติ ๑ ตสฺส
ตสฺส วิปฺริตฺโต จ ยถาโยคํ โยเชตฺตพฺพนฺติ ๑ เอกจฺจสุคตฺจิตฺติยา
เอกจฺจทุกฺคตฺปิฏฺฐนฺธิอาทิสฺส เกทฺวิเสสฺส เอกจฺจทุกฺคตฺจิตฺติยา
เอกจฺจสุคตฺปิฏฺฐนฺธิอาทินา ยํ ยํ ยุชฺชติ ตํ ตํ โยเชตฺตพฺพนฺติ อตฺถิ ๑
ยุชฺชมานมตฺตาเปกฺขนวเสน นปฺปสฺกนฺิทเทโส กโต ๑ โยเชตฺตพฺพนฺติ
วา ภาวตฺตตฺตา ทฏฺฐพฺพา ๑ อมหคฺคตฺพหิทฺฐารมฺมณาย มหคฺคต-
อชฺชตฺตารมฺมณาทิสฺส ปน วิปฺริตฺตโยชนา น กาคพฺพา ๑ น หิ
มหคฺคตอชฺชตฺตารมฺมณาย จุตฺติยา อรูปฏฺฐิมิสฺส อมหคฺคตพหิทฺฐา-
รมฺมณา ปฏฺฐนฺธิ อตฺถิ ๑ จตฺตกฺขนฺธาย อารุปฺจจิตฺติยา[๑] ปณฺจกฺขนฺธา
กามาจรปฏฺฐนฺธิ เอตฺตสฺส วิปฺริยาโย สยเมว โยชิตฺโต ๑ อตีตา-
รมฺมณาย จุตฺติยา ปจฺจบุปฺนฺนารมฺมณา ปฏฺฐนฺธิ เอตฺตสฺส จ
วิปฺริยาโย นตฺถิเอว ๑ เกทฺวิเสโสเอว จ เอวํ วิตฺถาเรน ทสฺสิตฺโต ๑
อเกทฺวิเสโส ปน เอกกสฺมี เกเท ตตฺตตฺตเถว จุตฺติปิฏฺฐนฺธิโยชนา-
วเสน ๒ เวทิตฺตพฺโพ ๑ ปณฺจกฺขนฺธาย กามาจรจิตฺติยา ปณฺจกฺ-
ขนฺธาน กามาจฺจรา ๑เป๑ อวิตกฺกาวิจฺจราย อวิตกฺกาวิจฺจราติ ๑ จตฺตก-
ขนฺธาย ปน จตฺตกฺขนฺธา สยเมว โยชิตฺตา ๑ เอเตเนว นเยน สกฺกา
วิณฺณตฺตุนฺติ ปณฺจกฺขนฺธาทิสฺส อเกทฺวิเสโส น ทสฺสิตฺโตติ ๑

๑. ม. อนนฺตรา. ๒. ม. นสฺสทฺโท น ทิสฺสติ.

วิสุทฺธิมคฺค สังฆณณาย

อิตฺติ เอวํ วุตฺตปฺปการณ ๑ เอวํ วิญฺญาณํ อวิชฺชาทิสห-
การิการณสทฺทิสฺส สงฺขารสฺส วเสน ลทฺทฐปฺปจฺจยํ ๑ พาทฺริกกปฺปิ-
ตสฺส อธิปฺติภูจฺจนกสฺส อภาวโต รูปารูปชมฺมมตฺตํ ๑ เตนานน
สฺสโต น ชีโวติ ๑ อฺเปตฺติ วุจฺจติ ตถา โวหารมตฺตํ อตฺถโต
ปน ปจฺจยสามคฺคิยา ภาวนตฺรภาเวน อฺปฺปชฺชนมตฺตนฺติ อธิปฺปาโย ๑
เตนาห ตสฺส จาติอาทิ ๑ ตโต เหตุํ วินาติ ตตฺถ เหตุํ วินา ๑
มนุสฺสจฺจติปฺปฏิสฺสนฺธิกฺกเมนาติ มนุสฺสจฺจติโต มนุสฺสปฺปฏิสฺสนฺธิกฺกเมน ๑
เอวณฺหิ ปากฺกคฺคหณฺณํ อุกฺขยวิเสสนํ โหติ ๑ ปากฺกตา เจตฺถ
ตทาสนฺนุกฺขนฺชวเสน เวทิตพฺพา จวมาเน อฺปฺปชฺชมาเนติอาทิสฺสุ
วีย ๑ มนุสฺสจฺจติปฺปฏิสฺสนฺธิกฺกเมนาติ วา มนุสฺสจฺจติโต ยสฺสทฺทสฺสจิ
ปฺปฏิสฺสนฺธิกฺกเมน ๑ ตถา หิ วกฺขติ นิสฺสยํ อสฺสาทยมานํ วา
อนสฺสาทยมานํ วาติ ๑

สรเสนาติ สภาเวน ปฺริกฺขิณายฺสงฺขารตยาติ อตฺถโต ๑
อฺปฺกกเมนาติ อตฺตนา ปเรน วา กเตน สีสจฺเจทนาทิสฺสอฺปฺกกเมน ๑
สพฺเพสํ องฺคปจฺจจฺกคสนฺธินํ พนฺธนาณิ สพฺพงฺคปจฺจจฺกคสนฺธิพนฺธนาณิ
เตสํ เจทกานํ ๑ สนนฺธิปาทนฺติ ปตฺนํ ปวตฺติ ๑ หทยปฺปเทโสปี
อนฺนุกฺกเมน สฺสสฺสิตฺวา อปฺปาวเสโส โหติ ปเลว กาโยติ อาห กเมน
อฺปฺปสฺสสฺมาเน สรีเรติ ๑ เตนเนวาท ตํขณฺวเสสททยวตฺถุสนฺนฺนิสฺสิตนฺติ ๑
นินฺรุทฺเชสฺสุ จกฺขาทิสฺสติ อิทํ คพฺพเสยฺยกานํ आयตนาณํ
อนฺนุพฺพุพฺพุปฺปตฺติ วีย นโรโรปี อนฺนุพฺพุพฺพโต โหตฺติ อธิปฺปาเยน วุตฺตํ ๑

๑. ม. เอตฺ.

ปณฺณากุณินิทฺเทส วณฺณนา

อติมนุททาวุคฺคมนตํ วา สนุชาย นีรุชฺเชตฺติ วุคฺคํ น อนวเสส-
โรชํ ๑ ปณฺจทวาริกวิญญาณานนฺตรมฺปี หิ ปุพฺพจฺจติ ทสฺสีตาเยว ๑
ยมเก จ ยสฺส จกฺขายตฺนํ นีรุชฺชติ ตสฺส มนายตฺนํ นีรุชฺชติตี
อามนฺตา ยสฺส วา ปน มนายตฺนํ นีรุชฺชติ ตสฺส จกฺขายตฺนํ
นีรุชฺชติตี สจฺจิตฺกานํ อจฺจกฺขกานํ จวนฺตानํ เตสํ มนายตฺนํ นีรุชฺชติ
โน จ เตสํ จกฺขายตฺนํ นีรุชฺชติ ๑ สจฺจกฺขกานํ จวนฺตानํ เตสํ
มนายตฺนํ จ นีรุชฺชติ จกฺขายตฺนญจ นีรุชฺชติตีอาทินา^๑ จกฺขายตฺนาทินํ
จฺจติจฺจเตน สห นีโรชํ วุคฺคิตฺติ ๑ หทฺยวตฺตุมตฺเตติ หทฺยวตฺตูปฺปเทส-
มตฺเต ๑ น หิ หทฺยวตฺตํ นิสฺสาย กายินฺนุทฺริยํ ปวตฺตติ ๑ หทฺย-
วตฺตุมฺปี ตทา อาตเป ปกฺขิตฺตหริตฺतालปณฺณํ วิย อปฺปาวเสสํ
โหตีตี ตังฆวเสสहतฺยวตฺตฺสนฺนีสฺสิตฺตฺนฺติ วุคฺคตฺนฺติ วทฺนฺติ ๑ อิตฺร-
วตฺตฺนํ ปน สจฺจิจฺจาสมตฺตตาย เกวลํ หทฺยวตฺตฺสนฺนีสฺสิตฺตฺนฺติ เมว ตทา
วิญญาณํ โหตีตี วุคฺคํ ตังฆวเสสहतฺยวตฺตฺสนฺนีสฺสิตฺตฺนฺติ ๑
มาตฺตฺมาตาหิ มหคฺคตฺมณฺณํ วา ตาทิสํ ครุ^๒ นาม ๑ สฺมาเสวิตํ
อภินฺนุโส กตํ ๑ อาสนฺนํมรณฺกาล^๔ กตํ ยทา วา ตทา กตฺมฺปี
ปฺริพฺยตฺตํ หุคฺวา อนุสฺสรตี ๑ ปุพฺพกตํ อปฺราปฺริยายเวทฺนียํ ๑
ลทฺุโร อวเสโส อวิชฺชาทิกโก วิญญาณสฺส ปจฺจโย เอเตนาติ
ลทฺุราวเสสปจฺจโย สจฺจวโร ๑ เอเตน วิปฺจฺจิต्तํ กโตกาสิ ยลฺลปจฺจิต्तํ
กุสลากุสลาเจตฺนมาห ๑

๑. ม. ปุพฺพเพ จฺจติ ทสฺสีตา. ๒. อภ. ย. ปฺรมภาค. ๓๘/๑๗๔ ๓ ม. ครุกํ.

๔. ม. อาสนฺนํ มรณฺกาล.

วิสุทธีมคฺค สัวณณาย

[๑๖๐] กम्मนิมิตฺตํ นาม ยํ วตฺถุ อารมมณฺ์ กตฺวาอายุ-
หนกาเล กम्मํ อายุหติ ตํ ฯ อตีเต กปฺปโกฏิสตฺสหสฺสมตฺตเกปี
หิ กम्मเม กเต วิปฺจจนกาเล อากนฺตฺวา กम्मํ วา กम्मนิมิตฺตํ วา
อุปตฺธิจฺจติ ฯ คตฺตินิมิตฺตํ นาม นิพฺพตฺตนโกโสภาเส เอโก วณฺโณ ฯ
โส จ นฺริเย นิพฺพตฺตนารหสฺส อกฺคิชาลวณฺณาทีโกติอาทีนา เหฏฺฐา
วฺตุโตเยว ฯ อวิชฺชาปฏฺิจฺจนาทีตาทีนเว ตสฺมี กมฺมาทีวิสเย ปฏฺิสนฺธิ-
วิญฺญาณสฺส อารมฺมณฺภาเวน อุปตฺธิจฺจานญฺเต ฯ ตณฺฺหาย อปฺ-
ปหีนตฺตาเอว ปฺริมฺปฺปนฺนาย จ สนฺตติยา ตถา ปรีณตฺตฺตา ปฏฺิ-
สนฺธิจฺจานาภิมฺขํ วิญฺญาณํ นินฺนโปณฺพพฺภาริ หุตฺวา ปวตฺตตีติ อาห
ตณฺฺหา นเมตีติ ฯ สหชาตสงฺขาราทิ จฺจติอาสนฺนชฺวณวิญฺญาณสหชาตา
เจตนา ฯ สพฺเพปี วา ผสฺสาทโย ฯ ตสฺมี ปฏฺิสนฺธิจฺจานเณ กมฺมาที-
วิสเย วิญฺญาณํ จิปนฺติ ฯ จิปนฺตา วิย ตสฺมี วิสเย ปฏฺิสนฺธิ-
วเสน วิญฺญาณปตฺธิจฺจานสฺส เหตุภาเวน ปวตฺตนฺตีติ อตฺโถ ฯ ตนฺติ
ตํ วิญฺญาณํ ฯ จฺจติปฏฺิสนฺธิตทาสนฺนวิญฺญาณานํ สนฺตติวเสน
วิญฺญาณนฺติ อุปนฺีเต กตฺํ ฯ ตณฺฺหาย นมฺยมานํ ฯเปฯ ปวตฺตตีติ นมน-
จิปนฺปฺริมนิสฺสยชฺหนอปฺริมนิสฺสยสฺสาทนนิสฺสยรหิตปฺวตฺตนา
สนฺตติวเสน ตสฺเสวกสฺส วิญฺญาณสฺส โหนฺติ น อญฺญสฺสาติ ทสฺเสติ ฯ
สนฺตติวเสนาติ จ วทฺนฺโต ตเทว^๒ วิญฺญาณํ สนฺชวาทิ สัสรติ
อนญฺญนฺติ อิมญจ มิจฺจาคาหํ ปฏฺิกฺกขิปปติ ฯ สติ หิ นานตฺต-
นเย สนฺตติวเสน เอกตฺตนโย โหตีติ ฯ เอตฺถ จ

๑. ม. อุปนฺีเตกตฺตํ. ๒. ม. ตเทวิทํ.

ปญฺญาภุมินิทฺเตส วณฺณนา

โอริมตีรฺรูกฺขวินิพนฺทรชฺช วิย ปุริมภวตฺตภาววินิพฺพชฺช กมฺมาทอิารมฺมณฺ
ทญฺจพฺพํ ๑ ปุริโส วิย วิญฺญาณํ ๑ ตสฺส มาตिकाติกกมนิจฺฉา
วิย ตณฺหา ๑ อตฺถกมฺปโยโค* วิย ชิปนฺกสงฺขารา ๑ ยถา จ โส
ปุริโส ปรีตีเร ตฺถิกฺขมาโน* ปรีตีรฺรูกฺขวินิพนฺชฺช กิณฺจิสฺส อสฺสาทยมาโน
อนสฺสาทยมาโน วา เกวลํ ปจฺจวิย สกฺพลปฺปโยเคหฺว ปตฺติญฺจาทิ
เอวมิทฺตปิ กฺวณฺตรตฺตภาววินิพนฺชฺช* ททฺยวตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
นิสฺสยํ ปญฺจ-
โวการภเว อสฺสาทยมาโน จตุโวการภเว อนสฺสาทยมาโน วา เกวลํ
อิารมฺมณสมฺปยุตฺตกมฺเมหฺว ปวตฺตติ ๑ ตตฺถ อสฺสาทยมาโน นติ
ปาปฺพณฺตํ ปฏฺฐิกฺขมาโน นติ อตฺถ โส ๑ กฺวณฺตรราทิปฏฺฐิสฺสณฺชานโตติ
กฺวณฺตรสฺส อญฺญภวสฺส อาทิปฏฺฐิสฺสณฺชานภวโต ๑ กฺวณฺตรราทโย
วา ภวโยนิคฺคิวิญฺญาณญฺจิสฺสตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
เตสํ ปฏฺฐิสฺสณฺชานโตติ
อตฺถ โส ๑ ตตฺถ วิญฺญาณํ นาปิ อิชาคคํ อิมสฺมีเยว ภเว อฺปฺปน-
นตฺตา ๑ กมฺมณฺติ ปฏฺฐิสฺสณฺชานกํ กมฺมํ ๑ สงฺขาราติ จุติอาสนฺนชฺชน-
วิญฺญาณสฺสทคฺคา ชิปนฺกสงฺขารา ๑ นตฺติ นมฺนวเสน ปวตฺตา
ตณฺหา ๑ วิสโย กมฺมาทิจ ๑

สทฺทปฏฺฐิโฆสาทินํ สติปิ ปจฺจยปจฺจยฺปฺปนฺนภาเว สนฺตฺตฺตฺตฺต
น ปากโฏตติ เตสํ เอกนฺตฺตฺตภาวํ อนามสฺติจฺวา อนาคตฺตฺตนาตีนิ
เหตุสมฺปฺปาทเมว* ทสฺเสนฺโต เอตฺถ จาติอาทิมหา ๑ สทฺทาทิ-
เหตุกาติ เอตฺถ ปฏฺฐิโฆโส สทฺทเหตุโก ๑ ปตีโป ปตีปฺนฺตราทิ-
เหตุโก ๑ มุทฺทา ลยฺจนเหตุกา ๑ ฉายาอาทาสาทิอภิมุขมุขาทิ-

๑. ม. อภิกกมฺปโยโค. ๒. ปตฺติญฺจมาโน. ๓. ม. -วินิพฺพชฺช.

๔. ม. อนาคตฺตนาตีตเหตุสมฺปฺปาทเมว.

วิสุทธีมคฺค สัวณณาย

เหตุกา ฯ โหนฺติ อณฺตฺร อคฺนฺตฺวาติ สทฺทาทิปจฺยเทสํ อฺนฺปคฺนฺตฺวา
สทฺทาทิเหตุกา โหนฺติ ตโต ปุพฺเพ อภาวา ฯ เอวํ อิทมฺปิ
ปฏฺิสนฺธิวิญฺญาณํ น เหตุเทสํ คฺนฺตฺวา ตํเหตุกํ โหติ ตโต ปุพฺเพ
อภาวา ฯ ตสฺมา น อิทํ เหตุเทสโต ปุริมภวโต อีธาคตํ
ปฏฺิโฆสาทโย วีย สทฺทาทิตฺสโต นาปี ตตฺถ เหตุนา วินา อฺปฺปนฺนํ
สทฺทาทิหิ วินา ปฏฺิโฆสาทโย วียาติ อตฺถิโต ฯ อถวา โหนฺติ
อณฺตฺร อคฺนฺตฺวาติ ปุพฺเพ ปจฺยเทเส สนนฺิหิตา หุตฺวา ตโต
อณฺตฺร คฺนฺตฺวา ตปฺปจฺยา น โหนฺติ อฺปฺปคฺติโต ปุพฺเพ อภาวา
นาปี สทฺทาทิปจฺยา น โหนฺติ เอวํ อิทมฺปิตี วุตฺตฺนเยเนว
โยเชตพฺพํ ฯ นตฺถิ เอกตา เอกสนฺตฺานเ กตฺปิ^๑ อณฺตฺสเสว วิญฺญา-
ณฺสฺส ปาคฺภวโต ฯ นาปี นานตา สนฺตฺานพฺนฺชโต ปทฺิโป วีย ฯ
ขณฺิกา หิ ปทฺิปชาลา สนฺตฺานเ กตํ อฺปาทาย สฺเอาวาทิ^๒ วุจฺจติ
อตฺถกิจฺจํ จ สฺเชติ เอวมฺิชาปี ทฺฏฺจพฺพํ ฯ ยทฺิ หิตฺิอาทินา
สนฺตฺานพฺนฺเช เอกนฺตํ เอกตฺาย นานตฺตฺาย จ อคฺคเหตุพฺพตํ คหณฺเ จ
โทสํ ทสฺเสติ ฯ

[๑๖๑] เอส นโยติ อติเทเสน พิชงฺกูราทิสฺส สพฺพเหตุเหตุ-
สมฺปฺปนฺเนสุยถาสมฺภวํ โยชฺนา กาดพฺพาทิ ทสฺเสติ ฯ อีธาปี หิ
เหตุเหตุสมฺปฺปนฺนวิญฺญาณานํ เอกนฺตเมกตฺเต สติ น มนฺุสฺสคฺติโต
เทวคฺติ สมฺภุตา สียา ฯ เอกนฺตฺานตฺเตน^๓ กมฺมวโต ผลํ สียา ตโต
รตฺตฺสฺส พิชํ รตฺตฺสฺส ผลนฺติอาทิกสฺส วีย ภูตฺปุพฺพาทํ ภูนฺเต
๑. ม. เอกสนฺตฺานเกตฺเตปิ. ๒. ม. ขณฺิกาย หิ ปทฺิปชฺลาถ สนฺตฺานเกคฺตํ อฺปาทาย
โสเอวาทิ. ๓. ม. เอกนฺตฺานตฺเตน น.

ปณฺณานุญนิตฺเตส วณฺณนา

โรหิตสุโธ นาม อิติ อโหสิญฺติอาทิกสุสาปี โวหารสุส โลโป สียา
ตสฺมา เอตฺถ สนนฺตานพฺนุเชสุ เหตุเหตุสมฺปฺปนฺเนสุ น เอกน-
ตเมกตา วา นานตา วา อุปคฺคนตพฺพา น คเหตุพฺพา ฯ เอตฺถ จ เอกน-
ตเมกตา ปฏฺิเสเชน สยํ กตํ สุขทุกฺขญฺติ อิมํ ฏิกฺุญฺจํ นีวารตี ฯ
เอกนฺตนาตาปฏฺิเสเชน ปรี กตํ สุขทุกฺขญฺติ เหตุเหตุสมฺปฺปนฺ-
นตาจเนน อธิจฺจสมฺปฺปนฺนญฺติ อิมํ ฏิกฺุญฺจํ นีวารตี ฯ

ตตฺถาติ ผลฺลุปฺตติฏฺุจฺจานํ ฯ อณฺณสฺสาติ เยน ตํ กมฺมํ กตํ
ตโต อณฺณสฺส ฯ อณฺณโตติ ญฺนตํ กมฺมํ นีพฺพตฺติตํ ตโต อณฺณโต ฯ
ธมฺมมตฺตํ ภาวนฺตรมฺเปตีติ วุตตตฺตา ผลสฺส อุปภฺภูชเก จ อสตี
กสฺส ตํ ผลํ สียาติ อญฺญุเชติ ฯ ตตฺตราติ ตสฺมี ยถาวุตฺเต
อญฺโยเก ฯ ตตฺถาติ เอกสฺนฺตนาเน ฯ ยสฺมี ธมฺมปฺลฺลเย กมฺมํ นีพฺพตฺติ
ตสฺเสว สนนฺตานนฺติ อตฺโถ ฯ เอตฺสฺส อตฺถสฺสาติ เหตุผลานํ อตฺถโต
อณฺณตฺเตปี เตเนว เหตุผลาภาเวน สมฺพนฺนตฺตา ตํ ผลํ อณฺณสฺส
อณฺณโตติ วา น วตฺตพฺพญฺติ เอตฺสฺส อตฺถสฺส ฯ จตฺมมฺมรอลตฺตก-
รสาทิกาวนา อมฺพมาตฺตลฺลฺกาทิปิชนํ อภิสงฺขารो ฯ เอตฺถ จ
อภิสงฺขตํ พิชฺชํ วีย กมฺมวา สตฺโต ฯ อภิสงฺขารो วีย กมฺมํ ฯ
พิชฺชสฺส อญฺจฺราทิปฺปพฺนุโร วีย สตฺตสฺส ปฏฺิสนฺธิวิญฺญาณาทิปฺปพฺนุโร ฯ
ตตฺถอุปฺปนฺนสฺส มจฺจฺจสฺส รตฺตเกสฺรสฺส วา ผลสฺส วา ตสฺเสว พิชฺชสฺส
ตโตเอว จ อภิสงฺขารโต ภาโว วีย กมฺมการกสฺเสว สตฺตสฺส
ตํกมฺมโตเอว จ ผลสฺส ภาโว เวทิตฺตพฺโพ ฯ พาลสฺรีเร กตํ วิชฺชา-

วิสุทธิมคค สิ้วณณนาช

ปริยาปฺณนํ สิปปสิกฺขนํ โอสโถปโยโก* จ น วุฑฺฒสิริํ คจฺจนฺตติ ฯ
อด จ ตํนิมิตฺตํ วิชฺชาปาฏวํ สิปปชานนํ อนามยตา จ วุฑฺฒสิริเร
โหนตฺติ น จ ตานิ อลฺลสฺส โหนตฺติ ตํสนฺตติปริยาปฺนเน เอว
วุฑฺฒสิริเร อุปฺปชฺชนโต น จ ยถาปยฺยตฺเตน วิชฺชาปริยาปฺณนาทีนาศ
วินาศ ตานิ อลฺลโต โหนตฺติ ตทภาว อภาวโต เอวํ อิธาศปี
สนฺตทานে ํ ผลํ เอতํ นาล্লสฺส ฯ น จ อลฺลโตตติ โยเชตพฺพิ ฯ
เอเตน จ สงฺขารากาเว ผลากาเวว ทสฺเสตติ น อลฺลปจฺจย-
นิวารณํ กโรตติ ฯ

[๑๖๒] ยมฺปี วุตฺตํ ตตฺถ วทามาติ วจฺนเสโส ฯ ตตฺถ วา
อุปฺภูชเก อตติ สิทฺธา ภูชก สมมตฺติ* สมพฺนฺโร ฯ ผลตฺติ
สมมตติ ผลตติสมมตติ ฯ รุกฺขสงฺฆาตานิ ฐมฺมานนฺติ รุกฺขปฺลณฺตติยา
อุปาทานภูตานิ ภูตฺปาทาชฐมฺมานํ ฯ ตสฺมาติ ยสฺมา ยถาขณฺช-
สนฺตทานे กุสลากุสลเจตฺตฺตฺตฺตฺติยํ ปฺลณฺณํ กโรตติ ปาปํ กโรตติ กตฺต-
โวหารो เอวณฺตสฺส ผลุปฺปตฺตฺตฺติยํ สฺกํ อนฺนภาวติ ทฺกํ อนฺนภาวตฺติ
อุปฺภูชกโวหารो ตสฺมา น เอตฺถ ขณฺชวินิมฺตฺเตน อลฺลเณน อุปฺภูช-
เกน นาม โกจิจิ อตฺถอ อตฺถิตติ ฯ เอวํ สนฺเตปิตติ อสงฺกนฺตีปาตฺตภาเว
ตตฺถ จ ยถาวุตฺตโตสปริหรเณ สติ สิทฺเชตติ อตฺถอ ฯ ปวตฺตติ ก-
ขเณยวาติ สงฺขารานํ วตฺตมานกฺขเณ เอว ฯ ปวตฺตติโต ปุพฺเพตติ
กมฺมาชฺชนกฺขณโต ปุพฺเพ ฯ อวิชฺชมานตาช สมานตฺตา เอวํ
วุตฺตํ ฯ ปจฺฉา จาติ วิปฺจจฺนปฺวตฺตติโต* ปจฺฉา จ ฯ อวิปฺกก-
๑. ม. โอสรปฺปโยโค. ๒. ม. ภูชกสมมตฺติ. เอวมฺปฺริปี. ๓. ม. วิปฺจจฺนปฺวตฺตติโต

ปณณานินิเทศ วณณา

วิปากา กตตดา เจ ปจยยา วิปกุวิปากานมปี กตตต สمانนติ
เตสมปี ผลาวหตา สียาติ อาสงกานิวตตนตถิ อห น จ นิจจ
ผลาวหตาติ ฯ

น วิชชมานตดา อวิชชมานตดา วาติ เอเตน วิชชมานตต
อวิชชมานตตลจ นิสสาย วุตตโทเส ปรีหริติ ฯ ตสสา ปาฏิโกค-
กิริยาย ภาณทกัณนกิริยาย อีณคคหณกิริยาย วา กรณมตต
ตักิริยากรณมตต ฯ ตทเว ตทตถนियยัตเน ปฏิภณททานเน อีณทาน
จ ปจโย โหติ อผลิตนियยัตนาทิผลนติ อตุโถ ฯ

[๑๖๓] สมุโหมวิฆาตตถนติ พตตีสาย วิณณาณสุยถาวุตต-
สงขารานํ ปฏิสนธิยํ ปวตติยํ จ ปจยภาเว วิชช อวิภาวิต
ปวตตนกสมุโหมหสส อปนยนตถิ ฯ ปุณณากิสงขารเถติ นิทธารณ
ภุมมํ ฯ อวิเสเสนาติ ตีเหตุโก ตีเหตุกสสาตีอาทิกํ เกทํ อกตวา
สามลยโต ปิณทวเสนาติ อตุโถ ฯ สพพตถ อุนิสสยปจโย
พลวกมมสส วเสน โยเชตพโพ ฯ ทพพลํ หิ กมมํ อุนิสสยปจโย
น โหตีติ ปญจานสัณณายํ ทสสิตเมตํ ฯ

[๑๖๔] รูปาวจรปญจกุสลเจตนาเกโทติ จเปตวา อภินญา-
ปตตนติ วิเสเสตวา วตตพพิ น วา วตตพพิ วิปากสส ปจย-
ภาวถาย วิปาการหสส* ปสงคาภาวโต ฯ อภินญาเจตนาย หิ
อวิปากตา เหฏฐา วิภาวิตาเอว ฯ อวิเสเสน ปนาติ เอตถาปี
เอเสว นโย ฯ ปณณนํ วิปากวิณณาณนติ อาเนตวา สมพนธิ-
๑. ม. อวิปาการหสส.

วิสุทธีมคค สัวณนาย

ตพพิ ๑ ปณจุนนุติ จกขุโสตวิญญานัน สumpulิฉนุมนโนชาคยา
ทวิญนั สนุติรณมนโนวิญญานชาคูนญจาติ เอเตสั ปณจุนนั ๑ ตเถวาทิ
เทวชาเอว ๑ กถั ปน อิฏฐารมมณเยว ปวตุนกานิ กุสลวิปาก-
วิญญานานิ ทุกคตियั ปวตุนนุติติ อาห นิรเยมหาโมคคคูลา-
นตเถรสสาติอาทิ ๑ เถโร หิ ตตถ อิทธิยา วสุสั นิมมินิตวา
กตปิยเวลั นิริยคคิ วุสเมตวา เตสั ชมมึ เทเสติ ๑ เสวว กามาวจโร
ปุลญญาสงขาริ ๑ อวิเสเสน ปน ปุลญญาสงขาริติ กามาวจริ
รูปาวจรญจาติ ทวิชมปิ ปุลญญาสงขาริ เอกขณั สงคณหาติ ๑

ทวาทสากุสลเจตนาเกโทติ เอตถ อุททจจสทคเจตนาย กหณ
การณั น ทิสสุติ ๑ วิจารตพพเมตั ๑ เอกสุส วิญญานสุส
ตเถว ปจโย ปฏิสนุธิยั โน ปวตเตติ เอกสุเสว ปจยภาวนियโม
ปฏิสนุธิยั โน ปวตเต ๑ ปวตเต หิ สคตุนนุมิ ปจโยติ อธิปฺปาโย ๑
รูปภเว จคุนนุติ อกุสลวิปากานั จกขุโสตวิญญานสumpulิฉ-
นุมนสนุติรณานั ๑ ตานิ ปน เอกนุตโต อนิฏฐารมมณานิ ๑
รูปภเว จ กถั อนิฏฐารมมณสมาโยโคติ อาห โส จ โขติอาทิ ๑
ตถา กามาวจรเทวโลเกปิ อนิฏฐา รูปาทโย นตถิติ อิทั เขภุขยวเสน
วคตติ ๑ พหุลั หิ เตสั อิฏฐาเอว รูปาทโย อุปติฏฐนุติ กทาจิ
อนิฏฐั ๑ เทวานั หิ เกสญจเทว ปุพพนิมิตตปาตภาวกาลาทีสุ
มิลาทมาลาทีอนิฏฐารมมณสมาโยโค โหติ ๑

[๑๖๕] ยตถ วิตุถารปฺปกาสนั กถั ตโต [๑] ปฏฺฐาย มุขมตฺตป-
๑. อุปฏฺฐหนฺติ. ๒. ม. ภาวโต.

ปณณานูนินิทเทศ วณณนา

ปกาสนั กาคูกาโม อาห อาทิตโต ปญจายาติ ฯ เตเนว ทวีสุ
ภเวสุติอาทิต วุตตัม ฯ มนุสสาปี เกจि อณุชชา สัเสทชา จ โหนุตติ
ตทเปกขาย จตุสุ โยนิสูติ วุตตัม ฯ เอกคตทกายเอกคตตสณณิตา-
สามณณเณน จตตถชฌานภูมิกาปี อสณณารูปวชชา จตตถีเยว
วิณณณภูจิติ ภชนุติ ฯ เอส ปุณณณาสงขารो ฯ วุตตนเเนนาติ
นนานาขณิกกมมปจเจเนน เจว อุปนีสสยปจเจเนน จาติ วุตตนเเนว ฯ
ยถาสมภวนุติ เอกวิสติกามาวจรรูปาวจรรูกสลวิปาเกสุ จุททสนุนั
ปฏิสนุชียา ปวตเต จ สตตนุนั ปวตเตเอวาติ อัย ยถาสมภโว ฯ

ตาทิสเเยวาติ นานตตทกายเอกคตตสณณิสงขาทเเยว ฯ จตุนุนั
วิณณณานนุติ ภวาทโย อเปกขิตวา วุตตัม ฯ จตุสุ อนโตคชานัน
ปน ตินณัน วิณณณานัน ตีสู วิณณณภูจิตีสู ปจเจยาโว
โยเชตพุโพ ฯ อวิณณณเก สตตาวาเส สงขารปจเจยา วิณณณเณ
อลพภมานเปปี ตสส สงขารเหตุกตตัม ลพภเตว ฯ ตถาหิ ตตถ
ปุณณณาสงขารो กฏตคารูปานัน นานาขณิกกมมปจเจเนน ปจเจโย
โหติ ฯ เอตสุมิณจ มุขมตตปปกาสเน ปุณณณาสงขาราทีนั ทคคคิ-
อาทิสู ปวตติขั กุสลวิปากาทีวิณณณานัน ปจเจยาโว ภเวสุ
วุตตนเเนว วิณณณายตีตติ น วุตโตติ เวทิตพุโพ ฯ

[๑๖๖] วิภาคา นามรูปานนุติ นามสส จ รูปสส จ ปเภทโต ฯ
ตตถ นามสส ตาว ปเภทัม ทสเสนเตน กามัม วิณณณมปี
นามเมว ปจเจยปจเจยูปนเนน ปน อสงกรโต ทสเสตตจ อารม-

วิสุทธิมคค์ สุวรรณาย

มณามิมข นมนโต เวทนาทโย ตโย ขนุชาติ วุตติ ๑ นิพพานสสุ
ปเนตถ ปวตติถาย อปปจจยตตนา นมนนุจาทาโต จ ปสจโคเอว
นตติ ๑ นามนุเจน หิ ต นาม น นมนนุเจน ๑ เตส นามรูปาน
สุขาทิวเสเนว ปจวีอาทิวเสน จ วิภาโค ๑ เอก สตุตาวาสนติ
อสลยสตุตาวาส ๑

[๑๖๗] ปริมเส จตุส อสลยสตุตาวาส จาติ ปญจส ๑
คพุกเสยยกคคหเนน ชลาพุชา กหิตาติ อณทชานญจาติ วุตติ ๑
อณทชานญจ อภากานนติ โยเชตพพิ ๑ สนตติสีสานิติ กลาปสน-
ตานมูลานิ ๑ ยทิปี วิการรูปานิ จ ปฐิสนุทธิกขณ น สนติ ลกขณ-
ปริญญทรูปานิ ปน สนตติ ตานิ ปรมตถโต อปริญปนุนานิติ
วชเชนโต อาห รูปรูปโตติ ๑ ผสสาทิกะ สงขารกขนุทธาเว
เอกตติ เนตวา เตวีสติ ชมมาติ วุตติ ๑ อปนตวาติ กลาปนต-
กเต ปจวีอาทิกะ สมานลกขณตย อคคเหตุวา ๑ เตสนติ พุรหม-
กายิกาทิน ๑ วิตุถาเรนาติ จตุสปี สนตติสีสเสสุ รูปาน อสงขิปเนน ๑
กามภเว ปน ยสุมา เสสโอปปาติกานนติ เอกถ กิจจาปี กามภเว
โอปปาติกะ วุตตนา น สนติ เชน เสสคคหณ สาคถก ภเวย
อณทชคพุกเสยยกคคหนิ ปน โอปปาติกสเสทชา เสสา โหนตติเสสค-
คคหณ กตติ เวทิตพพิ ๑ อถวา พุรหมกายิกาทิกะ โอปปาติกะ
วุตเตหิ เสเส สนุชย เสสโอปปาติกานนติอาทิมาย ๑ เต ปน
อรูปีโนปี สนตติ กามภเวติ วุตติ ๑ อปริญญณายตนา ปน
๑. ม. จสทุโท น ทิสสติ.

ปณณามินิททเทส วรรณนา

นามรูปปี ยถาสมภวั รูปมิตุสทกวิญญานนิทเทส วุตตนเยน สกกา
ธมมคณนโต วิญญาตุนติ น วุตตนติ ทฎจพพิ ๑ ปฏิสนธิจิตเตน
สท ปวตตุตโตติ ปฏิสนธิจิตเตน สท อุปปนุนรูเปสุ เตชธาตโต ๑
ททยวตุโน ตงขณูปปนุตตา ปฏิสนธิจิตตตส วตุตพพผลตา ๑ เตส
อชฺโฒหริตทาหาเรน อณुकเต สรีเร ออาหารสมฎจัน สุทฏจกนติ
สมพนุโธ ๑

[๑๖๘] ติโรติ เตเนว มาตุกัจฉิกตภาเวน ติโรกโข ๑ อวกัสโต
เทว อฎจกานะว อุตตจิตตสมฎจันานิ โหนตติ สสทททกัล สนุชย
อวกัสโต ทวินัน นวกานนติ วุตติ ๑ ปุพเพติ ยี่ ปุพเพ สนตติ-
ทวยาทิกิ สตตุตคปรีโยสานัน รูปปี อิศ วุตติ ตึ อเอกสส จิตตตส
ตีส ตีส ขณต อุปปชชมานเมว วุตตนติ กตวา อห ปุพเพ
๑เป๑ สตตุตติวิษนติ ๑ ทวิชมปี ตนติ อุตตสมฎจัน จิตตสมฎจัน
จาทิ ทวิชมปี ตึ สทท ๑

สณจาทุนติ อทฐนียภาเวน จาตุ ๑ อตตโน ปน ขณมตติ
ติฎจเตว ๑ จตุททิสวฎจปีตาติ อณณมณณัน สันฏจสีตา มุเลน
จตุส ทิสาส วฎจปีตา ๑ อณณมณณัน อาลิจฺจิตฺวา จิตา
ภินฺนวาหนิกา ๑ วิย จ ๑

[๑๖๙] ปณจโวการภเว จ ปวตตियนติ รูปชนกมมชปณจ-
วิญญานปวตตีกัล สทชชาติวิญญานปจจยจ สนุชยหาย ๑ ตทา หิ
ตโต นามเมว โหตีติ ๑ กมมวิญญานปจจย ปน ตทาปี อุกย โหตีติ
๑. ม. จตุททิสว วฎจปีตาติ. ๒. ม. อาลิจฺจิตฺวา. ๓. ม. ภินฺนวาหนิกา.

วิสุทธิคุณ คุณนาม

สกุภา วตุตฺติ ปจฺจชาตวิญญานปจฺจยา จ รูปํ อุปตฺถทฺธิ โหตีติ ฯ
อสณฺเณสุตฺติอาทิ กมฺมวิญญานปจฺจยํ สนฺชาย วตุตฺติ ฯ ปณฺจ-
โวการภเวจ ปวตฺตियนฺติ ภวฺงคาทิชนกมฺมโต อณฺเณน รูปฺปฺปตฺติ
กาลนโรธสมาปตฺติกาลภวฺงคาทิอุปตฺติกาลโต อณฺเณ กาลํ สนฺชาย
วตุตฺตยํ ยุตฺตํ ฯ ภวฺงคาทิอุปตฺติกาเลปิ ตฺมชเนน กมฺมฺนา
อุปฺปชฺชมานํ รูปํ โส จ วิปาโก กมฺมวิญญานปจฺจโย โหตีติ
สกุภา วตุตฺติ ฯ สหชาตวิญญานปจฺจยานเปกฺขมฺปิ หิ ปวตฺตियํ
กมฺเมน ปวตฺตมานํ รูปํ นามํ จ น กมฺมวิญญานานเปกฺขํ โหตีติ ฯ
สพฺพตฺถาติ ปฏฺฐิสนฺธิยํ ปวตฺเต จ ฯ สหชาตวิญญานปจฺจยา นามรูปํ
กมฺมาทิ วิญญานปจฺจยา จ* ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺพิ ฯ นามณฺจ
รูปณฺจ นามรูปณฺจชาติ เอตฺถ นามรูปสทฺโท อตฺตโน เอกเทเสน
นามสทฺเทน นามสทฺทสฺส สรฺฐโป รูปสทฺเทน จ รูปสทฺทสฺส ตสฺมา
สรฺฐปานํ เอกเสโสติ เอกเทสสรฺฐเปกเสโส ฯ นามรูปสทฺทสฺส จานํ
อิตเรสํ[๑] นามรูปสทฺทานํ อทฺสสนนฺติ อตฺถโธ ฯ

[๑๑๖๐] วิปากโต อณฺเณ อวิปากํ ฯ ยโต ทฺวิธา มตฺตํ ตโต
ยุตฺตเมว อิทนฺติ โยเชตพฺพิ ฯ กุสลาทิจิตฺตกฺขณฺเต อาทิสทฺเทน
อกุสลกิริยจิตฺตกฺขณฺ เวย วิปากจิตฺตกฺขณฺเป วิปากชนกมฺมสมฺภู-
จानํ* สงฺกหิตนฺติ เวทิตพฺพิ ฯ วิปากจิตฺตกฺขณฺ เปน อภิสงฺขาร-
วิญญานปจฺจยา ปุพฺเพ วตุตฺตยเนน อุกฺขณฺจ ลพฺภตีติ ตาทิสวิปาก-
จิตฺตกฺขณฺวชฺชนตฺถํ กุสลาทิจิตฺตกฺขณฺเต วตุตฺติ ฯ

- ๑. ม. รูปฺปฺปตฺติกาลํ นิโรธสมาปตฺติกาลํ ภวฺงคาทิอุปตฺติกาลโต อณฺเณกาลณฺจ.
- ๒. ม. กมฺมวิญญานปจฺจยา นามรูปณฺจ. ๓. ม. จสทฺโท ทิสฺสติ. ๔. ม. วิปากชนก-
กมฺมสมฺภูจानํ.

ปณณานูนินิเทศ วรรณนา

[๑๗๑] สุตตุนนตักปริยายโตติ ปฏจानะ รุปานัน อุนนิสสยปจจ-
ยสส อวุตตตตทา วุตตติ ๑ สุตตุนเต ปน ยสมี สติ ย โหติ อสติ จ
น โหติ โส ตสส[๑] นินทานัน เหตุ ปภโวติ กตวา วิญญาณูปนิสสยิ^๑
นามรูปนตติ รูปสส จ วิญญาณูปนิสสยตา วุตตทา ๑ วนปุตถ-
ปริยาเยน จ วนปุตถคามนิกมนครชนปทปुकคูลูปนิสสโย อิริยา-
ปถวิหาโรตโต จ จีวรานัน ชีวิตปริกขารานัน กสิเรน อปปกสิเรน
จ สมุทากมนัน วุตตติ น จ วนปุตถาทโย อารมมณูปนิสสยาทิ-
ภาวอิริยาปถานัน^๒ จีวรานิสมูทากมสส จ ภชนตติ ๑ ตสมา วินา
อภาโวเอว สุตตุนนตักปริยายโต อุนนิสสยภาโว ทฏฐพโพ ๑ นามสส
อกิสงขารวิญญาณัน กมมารมมณัน ปฏิสนุทธิอาทิกालะ อารมมณปจจโย
จ^๔ โหตติติ [๕] รูปสเสว สุตตุนนตักปริยายโต เอกทาว ปจจยภาโว
วุตโต ๑ สลัสยสส หิ รูปสส ต^๖ ปจจโย โหตติติ วุตเต นามสส
โหตติติ วุตตพพเมว นตถิตติ ๑ ปวตตสส ปากฏตตทา อปากฏ^๖
ปฏิสนุทธิ คเหตุวา ปุจจตติ กถิ ปเนตุนตติอาทินา ๑ สุตตโต นาม^๖
ยุตติโต รูปิ วิญญาณปจจโย^๗ โหตติติ ชานิตพพิ ๑

ยุตติโต สาเหตุวา สุตเตน ตัน ทพหิ กโรนุโต กมมสมมฏจนา-
นสสาปี หิตติอาทิมาย ๑ จิตตสมมฏจานสเสวตติ จิตตสมมฏจานสส
วिय ๑ เอตุถ จ วิญญาณปจจยา นามรูปนตติ ภาสมานน ภกวตา
ยสมา อุนปริกขมานานัน ปณติตานัน ปรมตถโต นามรูปมตตเมว
ปวตตมานัน ทิสสติ น สตุโต น ชีโว ตสมา เกนจิอปปฏิ-
๑. ม. อุนนิสสโย. ๒. ม. วิญญาณูปนิส. ๓. ม. อารมมณูปนิสสยาทิภาวิ
อิริยาปถานัน. ๔. ม. กมมารมมณปฏิสนุทธิอาทิกาละ อารมมณปจจโยว.
๕. ม. วุตตพพเมว นตถิตติ. ๖. ม. รูปสเสต. ๗. วิญญาณปจจยา.

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณนํ

วตฺติยํ อนุตฺตรํ ชมฺมจกฺกํ ปวตฺตตีตํ โหตี ฯ สุลฺลตฺตปฺปกาสนํ หิ
ชมฺมจกฺกปฺปวตฺตนนฺตี ฯ อถว นามรูปมตฺตดาวจเนน ปวตฺตียา
ทฺกฺขสจฺจมตฺตตา วุตฺตา ทฺกฺขสจฺจปฺปกาสนเนน จ ตสฺส สมฺทโย
ตสฺส จ นิโรโธ นิโรธคามินีปฺปฏิปทา จ ปกาสีตาเอว โหตี
อเหตุกสฺส ทฺกฺขสฺส เหตุนิโรโธ* อนิรุชฺฌนกสฺส จ อภาวา
นิโรธสฺส จ อุปาเยน วินา อนธิคนฺตพฺพตฺตตี จตฺตสจฺจปฺปกาสนํ
ชมฺมจกฺกปฺปวตฺตตี นิตฺธาเรตพฺพิ ฯ

[๑๓๒] ตนฺตี นามรูปํ ฯ ตสฺสาตี สพายตฺนสฺส ฯ ตาทิสฺสเส-
วาทิ กเตกเสสฺสเสว ฯ อิชาปี นามนฺตี ขนฺธตฺตยสฺสเสว กหณฺ
การณํ วุตฺตนยเมว ฯ นิยมโตตี อิทั* จตฺตุนํ ภูตानํ ฉนฺนํ วตฺตุนํ
ชีวิทสฺส จ ยถาสมฺภวํ สหชาตนิสฺสยปฺปเรชาตอินฺทฺริยาทินา
สพายตฺนสฺส ปวตฺตมานสฺส เอกนฺเตน ปจฺจยภาวํ สนฺชาย วุตฺตี ฯ
รูปายตนาทีนํ ปน สหชาตนิสฺสยानุपालนภาโว นตฺถีตี อคฺคหณฺ
เวทิตพฺพิ ฯ อารมฺมณารมฺมณปฺปเรชาตาทิภาโว จ เตสํ น สสนฺตตี-
ปฺริยาปฺนฺนํ นเมว น จ จกฺขาทีนํ วีย เอกปฺปหารเนวาทิ อนิยโต*
ปจฺจยภาโว ฯ [๔] ชีวิทินฺทฺริยนฺตี เอวนฺตี เอตฺถ เอวีสทฺเทน วา
รูปายตนาทีนํปปี สงฺคโห ทฺกฺกฺขพฺโพ ฯ ฉญฺจายตฺนญจ สพายตฺนญจ
สพายตฺนนฺตี เอตฺถ ยทึปี ฉญฺจายตฺนสพายตฺนสทฺทานํ สทฺทโต สรูปตา
นตฺถี อตฺถโต ปน สพายตฺเนกเทโสว ฉญฺจายตฺนนฺตี เอกเทส-
สรูปตา อตฺถีตี เอกเทสสรุเปกเสโส กโตตี เวทิตพฺโพ ฯ อตฺถโตปี
๑. ม. เหตุนิโรธา. ๒. ม. อิทญจ. ๓. ม. อนิยมโต. ๔. ม. นิยมโต ฯ เปฯ.

ปณฺณภูมินิกุทเทส วณฺณนา

หิ สรฺูปานํ เอกเสถิ* อิจฺจนฺติ วฺงโก จ ภูฏิลอ จ ภูฏิลาทิ ฯ
ตสฺมา อตฺถโต เอกเทสสรฺูปานญจ เอกเสถิ น ภวิทพฺพนฺติ* ฯ
อถวา ฉญฺจายตฺนญจ มฺนายตฺนญจ ฉญฺจายตฺนฺนฺติ วามนา-
ยตฺนฺนฺติ วา ฉญฺจายตฺนญจ ฉญฺจายตฺนญจ ฉญฺจายตฺนฺนฺติ วา
มฺนายตฺนญจ มฺนายตฺนญจ มฺนายตฺนฺนฺติ วา เอกเสถิ กตฺวา จกฺขาทิหิ
สทฺฐิ สพฺายตฺนฺนฺติ วุตฺติ* ฯ ตเมว เอกเสถิ นามมตฺตปจฺจยสฺส
นามรฺูปปจฺจยสฺส จ มฺนายตฺนสฺส วเสน กตฺติ อตฺถโต ทสฺเสนโต
อาห ฉญฺจายตฺนญจ สพฺายตฺนญจ สพฺายตฺนฺนฺติ เอวํ กตฺเตกเส-
สสฺสชาติ ฯ ยถาวุตฺตปิ หิ เอกเทโส* อตฺถโต ฉญฺจายตฺนญจ
สพฺายตฺนญจาทิ เอวํ กโต นาม โหตีติ ฯ สพฺพตฺถจ เอกเสเส กเต
เอกวณฺนิกุทเทโส กตฺเตกเสสํ สพฺายตฺนาทิสทฺทวจนฺนียตาสามญฺจ-
วเสน กโตติ ทญฺจพฺโป ฯ น อญฺจถาติ เอเตน ตสฺส ตสฺส
นามสฺส รฺูปสฺส จ อภาเว ตํ ตํ อายตฺนํ น โหตีติ พฺยติเรกํ
วิภาเวติ ฯ ยนฺติ ยํ นามํ รฺูปญจ ฯ ยสฺสชาติ ยสฺส ยสฺสยตฺนสฺส ฯ
ยถาติ สหชาตินา เยน เยน ปกาเรน ฯ เนยฺยนฺติ เณยฺยํ ฯ

[๑๗๑] ตสฺส วเสนาติ ตสฺส เหตุอาทิปจฺจยสฺส วเสน ฯ
อูกฺกํสวักโสติ เอตฺถ สตฺตธา ปจฺจยภาวโต อูกฺกํโส อญฺจธา
ปจฺจยภาโว ตโต นวธา ตโต ทสฺธาติ อัย อูกฺกํโส ฯ อวักโส
ปน ทสฺธา ปจฺจยภาวโต นวธา ปจฺจยภาโว ตโต อญฺจธา ตโต
สตฺตธาติ เอวํ เวทิตพฺโป น ปน สตฺตธา ปจฺจยภาวโตเอว
๑. ม. เอกเทสสรฺูปเอกเสถิ. ๒. ม. เอกเทเสน ภวิทพฺพนฺติ. ๓. ม. วุตฺตฺนฺติ.
๔. ม. เอกเสโส.

วิสุทธิมคฺค สังฆนายก

เทวปี อุกกัสาวกัสา โยเชตพฺพา ตโต อวักสาภาวโตติ ฯ วิปากั
นามนฺติ สมพฺนุโธ ฯ วุตฺตนเยเนวติ สหชาตาทิวเสน สตฺตธา
เหตุอาทิวเสน จ ฯ อิตฺรนฺติ อวิปากั นามั ฯ

หทยวตฺถุโน สหายั หุตฺวาติ เอเตน อารุเปปฺ วย อสหายั
นามั น โหติ หทยวตฺถุ จ นามเนน สห ฉญฺจายตฺนสฺส ปจฺจโย
โหตีติ เอตฺตกเมว ทสฺเสตี น ปน ยถา หทยวตฺถุ ปจฺจโย
โหติ ตถา นามมฺปีตี อยมตฺถุโธ อธิปฺเปโต ฯ วตฺถุ หิ นามสฺส
วิปฺยตฺตปจฺจโย โหติ น นามั ฯ นามั จ วิปากเหตุอาทิจฺจโย
โหติ น วตฺถุติ ฯ ปวตฺเต อรูปชฺรมา กมฺมชฺรูปสฺส จิตฺติปฺตตฺสเสว
ปจฺจยา โหนฺติ น อูปฺชฺรมาทสฺสชาติ วิปฺยตฺตอตฺถิอวิกิตา จ
ปจฺจชาตวิปฺยตฺตาทโยเอว จกฺขาทินั โยเชตพฺพา ฯ

[๑๗๔] ตตฺถเววติ อิมินา ปวตฺเตติ อิทํ ปจฺจามญฺจนฺติ อาห
ตตฺถเวว หิ ปวตฺเตติ ฯ ปญฺจโวการภเวตี ปน อิทํ ปญฺจนนฺติ
อิมินา ทิปิตเมวติ ฯ ปวตฺติยํ จกฺขายตนาทิกสฺส นามั วิปาก-
ปจฺจโย น โหติ อตฺตนา ชนิตฺรปฺสเสว โหติ ฯ ปฏฺฐิสนฺธิยํ ปน
กมฺมสมฺมญฺจันนํ จิตฺตสมฺมญฺจันนสทิสํ ตสฺมา วตฺถุโนปี วิปากปจฺจโย
โหติเยว ฯ

รูปโตติ รูปสฺส ฯ ยํ ยํ อายตฺนํ อูปฺชฺรตฺติติ ปฏฺฐิสนฺธิยํ
อณฺทชฺชลาพฺพานํ ปญฺจสฺส อายตฺเนสฺส กายายตฺนเมว อูปฺชฺรติ ฯ
อิตเรถํ ยถารหํ อิตฺรานิปิ ฯ

๑. ม. อรูป.

ปณญานินิเทศ วรรณนา

[๑๗๕] อวเสสมนายตณสุสาติ เอตถ ปณจกขณฐกเว ปนาติ
เอตสสุ อนุวตฺตมานตฺตา ปณจโวการกเวเอว ปวตฺตมานปณจ-
วิญญาณหิ อวเสสํ มนายตํ วุตฺตนฺติ ทฎฺฐพฺพิ ฯ นามรูปสฺส
สหชาตาทิสารณปจฺจยาโว สมฺปยุตฺตาทิสารณปจฺจยาโว จ
ยถาสมฺภโว โยเชตฺตพฺโพ ฯ รูปปจฺจยา ปณจายตนาณิติ อยมฺปิ นโย
ลพฺภติ นิโรธสมาปนฺนํ วเสน ฯ โส ปน อปฺจฺรภาวโต เขภฺยเยน
จ ปฏฺฐิสนฺธิํ ปจฺจยภฺตสฺเสว นามรูปสฺส ปวตฺตติํ ปจฺจยาโว
วิภาวิตฺติ น ทสฺสตีตฺติ เวทิตฺตพฺพิ ฯ

[๑๗๖] พาวิสฺตียา โลกียวิปากวิญญาณหิ สมฺปยุตฺตา พาวิสฺติ-
โลกียวิญญาณสมฺปยุตฺตา ฯ ตโตเอว พาวิสฺติ ฯ ตตฺถาติ ตสฺมี
สพายตเน เตสฺ นสฺส อายตเนสฺสุติ อตุโถ ฯ

อชฺชตฺตนฺติ สสนฺตติปริยาปนฺนเมว กณฺหาติ ฯ ตลฺหิ สสนฺตติ-
ปริยาปนฺนกมฺมนิพฺพตฺตํ ตาทิสสฺส ผสฺสสฺส ปจฺจโย โหติ ฯ รูปาทีนิ
ปน พหิทฺธา อนุปาทินฺนํ จ ผสฺสสฺส อารมฺมณํ โหนฺติ น
ตานิ จกฺขาทีนิ วีย สสนฺตติปริยาปนฺนกมฺมกิลฺลสนิมิตฺตปฺปวตฺติภาเวน
ผสฺสสฺส ปจฺจยา โหนฺตีติ ปจฺจมาจฺริยวาเทน คหิตานี* ฯ ทุตฺติยา-
จฺริยวาเทน* ปน ยถา ตถา วา ปจฺจยภาเว สติ น สกฺกา
วชฺเชตฺตุนฺติ คหิตานี ฯ

ตตฺถาติ สพายตเนปจฺจยา ผสฺสสฺสเท ฯ เย ตาว อจฺริยา
มหาวิหารวาสิโน ยถา วิญญาณํ เอว นามรูปํ สพายตํ ผสฺสํ

๑. ม. ปวตฺตมานํ ปณจวิญญาณหิ. ๒. ม. ปจฺจมาจฺริยวาเท น คหิตานี. ๓. ม. ทุตฺติยาจฺริยวาเท.

วิสุทธีมคฺค สัวณฺณาย

เวทนณฺจ ปจฺจยฺปจฺจยฺอุปฺปนฺณณฺจ* สสนฺตติปริยาปนฺนํ ทีเปนนฺตา วิปากเมว
อิจฺจนฺตติ ฯ ญฺญายตฺนปจฺจยา ผสฺโสติ อภิธมฺมภาชนียปาติ อารุปรุปี
สฺนุชฺชา ยุตฺตาทิ ญฺญายตฺนปจฺจยา ผสฺโสติ ปาติอนุสสารโตติ
วุตฺตํ ฯ สพฺเพ ผสฺสา [๒] สมฺโภณฺตติ โยชนา ฯ ยถิ สพฺพพา-
ยตฺเนหิ เอโก ผสฺโส สมฺภเวยฺย สพฺยตฺนปจฺจยา ผสฺโสติ เอกสฺส
วณฺํ ยฺชฺชเยยฺย ฯ อถาปี เอกมฺหา आयตฺนา สพฺเพ ผสฺสา สมฺภเวยฺย
ตถาปี สพฺพายตฺเนหิ สพฺพผสฺสสมฺภวโต आयตฺนเกเทน ผสฺสเกโท
นตฺถิตฺติ ตทเกทวเสน เอกสฺส วณฺํ ยฺชฺชเยยฺย ตถา ปน อสมฺภวโต
น ยุตฺตณฺติ โจเทติ น สพฺพายตฺเนหิ ติอาทินา ฯ อณฺณสฺสาปี
วา อสมฺภวณฺตสฺส วิชานสฺส โปชนตฺถเมตฺตํ วุตฺตํ นาปี เอกมฺหา
 आयตฺนา สพฺเพ ผสฺสาติ ฯ น สพฺพายตฺเนหิ เอโก ผสฺโส สมฺโภตฺติ
อิทเมว ปน เอกผสฺสวณฺสฺสา ยุตฺตตฺตฺตฺติ ปกั การณฺนติ เวทิตพฺพิ ฯ
นิทสฺสนวเสน วา เอตํ วุตฺตํ ฯ นาปี เอกมฺหา आयตฺนา สพฺเพ
ผสฺสา สมฺโภณฺติ เอวํ น สพฺพายตฺเนหิ เอโก ผสฺโส สมฺโภติ ฯ
ตสฺมา เอกสฺส วณฺํ อยุตฺตณฺติ ฯ ปรีหาริ ปน อนกฺายตฺเนหิ
เอกผสฺสสมฺภวโตติ* ทสฺเสนฺโต ตตฺริทํ วิสชฺชนนฺติอาทิมาท ฯ

[๑๓๓] อวเสสสมฺปยุตฺตธมฺมายนํ* ผสฺสวชฺชิตา ตํสมฺปยุตฺต-
เจตสิกกา ธมฺมา ฯ เอโกปี อนกฺายตฺนปฺปกโว เอโก ปนกฺายตฺนป-
ปฺกโว ฯ ญฺชฺชา ปจฺจยฺตฺเต ปญฺจ วิภาวเย เอกํ นวธา ปจฺจยฺตฺเต-
พาหิรานิ ฌ आयตฺนานิ อารมฺมณาทินา ยถาสมฺภวํ ปจฺจยฺตฺเต

๑. ม. ปจฺจยฺ ปจฺจยฺอุปฺปนฺณณฺจ. ๒. ม. น. ๓. ม. เอกผสฺสสฺส สมฺภวโตติ.
๔. ม. -ธมฺมายนนา.

ปณณภูมินิเทศ วรรณนา

วิภาวเยติ สมุพนุโร ๑ อนนเกทสสุตติ กุสลวิปากทิจปณจทวาราทิวเสน

อนนเกวิธสุต ทวิปณจวิญญาณสมุပ္ยุตตวชชสุต วิปากผลสุตสุต ๑

[๑๓๘] ตานิ จาติ รูปรายตนาทีนิ ๑ มโน จ เนลั โคจรวิสัย

ปจจนุภวตีตี หิ วุตตัม ๑ ตถา จาติ ปจจุปฺปนฺนานิ รูปราทินิ

ปจจุปฺปนฺนญจ ฌมฺมายตนปริยาปนฺนํ รูปรูปี สนุชาย วุตตัม ๑

อารมฺมณปจจยมตฺเตนาติ ตํ สพฺพํ อปจจุปฺปนฺนํ อลฺลญจ ฌมฺมายตนิ

สนุชาย วุตตัม ๑

ทวารโต สเพวติ ปภวสามญฺจโต เอกวิธาปี อุปฺปตฺติทวารโต

ฉเวย โหนตีติ ฉเพว เวทนา วุตฺตา ๑ จิตฺตเกเทน เอกุณฺนวูตีวิธาปี

อิธาธิปฺเปตา ๑ เอวํ ทสฺเสตฺตํ เวทนาสฺส ปนาติอาทิ วุตตัม ๑

[๑๓๙] เสसानนฺติ เอตฺถ สมฺปฏฺิจฺจนฺนสมุပ္ยุตตาย จกฺขุผล-

สาทโย ปณจ ยทิปี อนนฺตฺราทีหิ ปจฺจยา โหนตี อนนฺตฺราทีนํ ปน

อุปฺนิสฺสเย อนฺโตคฺคตฺตา สนฺตีรณตฺตารมฺมณานญจ สาธารณฺสุต

ตฺสส วเสน เอกธาติ วุตตัม ๑ เอเกกฺสมิ ทฺวาวเร หิ จกฺขุทวาราทิสฺส

อุปฺปนฺนจกฺขุวิญญาณาทีหิ สหชาตา ผลฺลสา สกฺสกวีธิสฺส สมฺปฏฺิจ-

จนฺนาทีหิ สมุပ္ยุตตเวทนานํ มโนทฺวาวเร ตทารมฺมณวเสนว

ปวตฺตานิ เตภูมิกวิปากเวทนานมฺปิ สหชาตมโนสมฺผลฺลสสงฺขาโต โส

สมฺผลฺลโส อฏฺุจธา ปจฺจโย โหตีติ โยเชตฺตพฺพํ ๑ รูปรารูปาวจรวิปากเวทนา

ปฏฺิสนฺธิอาทิวเสนว ปวตฺตนฺติ ๑ กามาวจฺราปี เอกจฺจาติ เตภูมิก-

๑. ม. ปจจนุโกตีติ. ๒. ม. อิธาธิปฺเปตาเอว ทสฺเสตต. ๓. ม. ผลฺลโส.

วิสุทธิคุณ คุณคุณ

เวทนานมปีติ วุคฺคิ ๑ ตาสมฺปิ หิ สหชาตมโนสมฺผลโส อฏฺฐธาปี
ปจฺจโย โหติ ๑ ปจฺจยํ อนุปาทินฺนมฺปิ เกจิ อิจฺจนฺตติติ ยา ปนาติ-
อาทินา มโนทวาราวชฺชนสมฺปยุตฺตผลสฺสสฺส ปจฺจยภาโว วุคฺคโต ๑
ตณฺจ มุขมตฺตทสฺสนิ ทฏฺฐพฺพ ๑ เอเตน นเยน สพฺพสฺส อนนฺตรสฺส
อนนฺตรสฺส จ ผลสฺสสฺส ตสฺสา ตสฺสา วิปากเวทนาย อุปนีสฺสยตา
โยเชตพฺพชาติ ๑

อิชาติ อิมสฺมี โลเก อิมสฺมี วา สาสเน น ตณฺหา ทีปิตา ๑
อิชาติ วา อิมสฺมี เวทนาปจฺจยา ตณฺหาปเท ๑ ตตฺถาติ ตาสุ
นฺสุ ตณฺหาสุ ๑ เอเกกา* สสฺสตทิกฺกุจิสฺสทคฺตย อุจฺเจททิกฺกุจิสฺสทคฺตย
จ ตณฺหาหย ตทกฺกนฺทนานุคฺโคธ ฐปาทีสุ ปวตฺติอาภาโร ๑ เกวลํ
กามสฺสาทนวเสน ปวตฺติยา วิสิฏฺฐการตฺตา วุคฺคปฺปวตฺติอาการโต
ตณฺหาหย ตวิธตา ๑

[๑๕๐] มมตฺเตนาติ สมฺปิยายเนน ๑ อสฺสาทนตณฺหาหย อิจฺเจว
วุคฺคิ โหติ ๑ ตตฺถ ปุคฺคโต วิย เวทนา ทฏฺฐพฺพา ๑ ชีราทโย
วีย เวทนาปจฺจยภูตา* ฐปาทโย ๑ ชีราททายิกา ชาติ วิย ฐปาที-
นพารมฺมณทายกา จิตฺตการาทโย น ๑ ตตฺถ สุขสมฺผลสฺสวตฺถทายโก
ตณฺหวาโย เวชฺโซ รสายโนชาวเสน ตพฺพตฺถมฺภิตชีวิตวเสน จ
ธมฺมารมฺมณสฺส ทายโกติ ทฏฺฐพฺพ ๑ สพฺพา เจสา* อฏฺฐสฺตป-
ปเกทาปี ๑ อารมฺมณปจฺจยา* อุปฺปชฺชมานาย อารมฺมณมตฺตเมว โหติ
น อุปนีสฺสโย วิย อุปฺปาทโกติ อุปฺปาทกสฺส อุปนีสฺสยสฺสเสว วเสน
๑. ม. อฏฺฐธา. ๒. ม. เอเกกย. ๓. ม. เวทนาย ปจฺจยภูตา. ๔. ม. สพฺพาเปสา.
๕. ม. อารมฺมณปจฺจโย.

ปณณามินิทเทศ วณณนา

เอกธวติ วุตติ ๑ อุปนิสฺสยเณ วา อารมมณฺอุปนิสฺสโย สงฺกหิตฺ ๑
เตน จ อารมมณภวเณ ตํสภากอ อญฺโณปี อารมมณปจฺจยภวโ
ทีปีโต โหตีติ อุปนิสฺสยวเสเนว ปจฺจยภวโ วุตฺโตติ เวทิตพฺโพ ๑

ยสฺมา วตโธทินา น เกวลํ วิปากสฺสวเณนาเอว ติสฺโสปี
ปน เวทนา วิปากาวเสเสน* ตณฺหาย อุปนิสฺสยปจฺจโย อวิเสเสน
อิตธา จาติ ทสฺเสตี ๑ อูปเกฺขา ปน สนนตตฺตา สฺสุมิจฺเจว ภาสิตาติ
ตสฺมา ส่าปี ภยฺโย อิจฺจนวเสน ตณฺหาย อุปนิสฺสโยติ อธิปฺปาโย ๑
อูปเกฺขา ปน อกฺุสทวิปากภฺวตา อนิฏฺฐตฺตา ทฺกฺเข อวโรเชตพฺพา
อิตธา อิฏฺฐตฺตา สฺสฺเขตี ส่า ทฺกฺขํ วิย สฺสํ วิย จ อุปนิสฺสย-
ปจฺจโย โหตีติ สกฺกา วุตฺตุ ๑ เวทนาปจฺจยา ตณฺหาตี จ
วจนเณ สพฺพสฺส เวทนาวโต ปจฺจยสฺส อคฺคิตาย ตณฺหุปฺปตฺติป-
ปสฺงเคตํ นีวาร์ณคฺคมาห เวทนาปจฺจยา จาติอาทิ ๑ นนุ
อนุสยสฺสหายา เวทนา ตณฺหาปจฺจยาตี* วจนสฺส อภวาทิปฺป-
สฺงคณิวตฺตี น สกฺกา กาคฺคฺนติ ๑ น วณฺณกฺกถาย ปวตฺตคฺคตา ๑
วณฺณกฺกสฺส จ อนุสยวิรเห อภวาทิ อนุสยสฺสहितาว ปจฺจโยติ อคฺคโต
วุตฺตนยเมว เอตํ* โหตีติ ๑ อถวา อวิชฺชาปจฺจยาตี อนุวตฺตมานคฺคตา
อนุสยสฺสहितาว ปจฺจโยติ วิณฺณายตี ๑ เวทนาปจฺจยา ตณฺหาตี
เจตฺถ เวทนาปจฺจยาเอว ตณฺหา น เวทนาย วินาติ อัย นียโม
อิจฺฉิต น เวทนาปจฺจยา ตณฺหา โหตีเยวตี ตสฺมา อติปฺป-
สฺงโคเอตฺถ นคฺคิเอวตี ๑ วุตฺติมโตติ วุตฺติวโต วุตฺติพฺรหฺมจฺริยสฺสาตี*

๑. ม. วิปากา วิเสเสน. ๒. ม. ตณฺหาย ปจฺจโยติ. ๓. ม. วุตฺตเมเวตํ.

๔. ม. วุตฺติพฺรหฺมจฺริยวาสสฺสาตี.

วิสุทธีมคค สัวณณาย

อตโถ ๑ วุสสตีติ วา วุสตีติ มคโค วุจติ ๑ โส เอตสส วุญโ
อตถิติ วุสิมา* อุกกญจนินุเทเสน อรหา ๑ อคคผลั วา ปรีนญจิตวา-
สตุตา วุสตีติ วุจติ ๑ ตั เอตสส อตถิติ วุสิมา* ๑

[๑๘๑] อตถวิภาโก อตถสส วิภชนา ๑ วตถุสสงขัต กามนุติ
กามคณสณณิตั รุปาทีอารมมณมาห ๑ อูปาทียตีติ กามวเสน
คณหติ ทพหิ อสสาเทตีติ อตโถ ๑ กามิ อูปาทียตีติ เอตถ
กมมสาธโน กามสทโท ๑ กาโม จ โสติ เอตถ กตตุสาธโน
กิลีสกามสส อธิปเปตตุตา ๑ อูปาทานสทโท ปน อุกยตุถาปี
กตตุสาธโนว ๑ ทพหุญโ วิสุญโ ๑ ยถา ภูโส อายาโส
อูปาयाโส ภูสิ ภูญจึ อูปกญจึ เอวิ อธิปปีติ อาย อูปาयाส-
อูปกญจาทีสุ วิยาติ ๑ ปรีมทิญจึ อุตตรทิญจึ อูปาทียตีติ ปรีมทิญจึ
สสสทภาเวน คณนุติ อูปาทียติ ๑ ปรีมทิญจึอากาเรน วา
อุตตรทิญจึ อูปชชชมานา เตเนว ปรีมทิญจึ ทพหิ กโรนุติ ตั
อูปาทียตีติ วตุตา ๑ อถวา ปรีมทิญจึ อุตตรทิญจึ อูปาทียตีติ
สสสโต อตตุตาติ อิทิ ปรีมทิญจึ อูปาทียมานั อุตตรทิญจึ นิสเสตุ
วตุตติ ๑ ยถา หิ เอสา ทพหิกรณวเสน ปรีมึ อุตตรา อูปาทียติ
เอวิ นตถิ ทินนุติอาทิกาปีติ ๑ อตตุคคหณั ปน อตตุวาทูปาทานนุติ
น อิทิ ทิญจึอูปาทานทสสนนุติ* ทญจพพั ๑ โลโก จาติ วา
อตตุคคหณวินิมุตตั คหณั ทิญจึอูปาทานนุติ อธิ ปรีมทิญจึอุตตรทิญจึวจนหิ
วตุตตนุติ เวทิตพพั ๑ สีสพพตติ อูปาทียตีติ เอตถ อสุทธีมคคเก
๑.-๑. ม. วุสิมา. ๒. ม. ทิญจึอูปาทานทสสนนุติ.

ปลยณณฎณินิทุเทส วณณณา

โคสิลาทีสมาทานวเสน* สีลั อวีติฏกมวเสน วตั ๑ อุภยถาปี
วา สีลั ตโปกมมภาเวณ คหิตตาย วตั ควาทีปกติภาวณา ๑
อตุตโน วา ควาทีภาวาทิฎจัน สัลล คจจนุโต ภกขเทติ ติฎจันุโต
มุตเตตีติอาทีนา ควาทีกิริยากรณั วตั ๑ ตัตอภิจจุสมมตโต วา
นิวตติ สีลั ตัสมาทานวโต เวสโกชนกิจจกรณาทีวิเสสปฏิปตติ
วตั ๑ ตั สีลพพตั อสุทธีมคคั สุทธีมคโคติ ปรามสนุโต ตถา
อภินิวิสनुโต อุปาทียติ ตั กาทั ทพุหุ คณหาตีติ อตุโถ ๑
สีลพพตสหจริตัง ปรามาสั สีลพพตตติ กเหตุวา อาห สีลพพตตจ
ตั อุปาทานถจати ๑ โคสิลาโควตาทีนีติ จ ตถาฎตัง ทิฎจันิ
วทติ ๑ เตเนวาท สยเมว อุปาทานานีติ ๑ อภินิเวสโตติ
อภินิเวสภาวโต อภินิวิสनुโต วา ๑ อตุตวาทูปาทานนุติ อตุตตติ
วาทสส ปลยณาปนสส คหณสส จ การณฎตา ทิฎจันิ อตุโถ ๑
อตุตวาทตตตเมวาทิ อตุตสส อภาวา อตุตตติ อิทั วจนมตตตเมว ๑
อุปาทียनुตีติ ทพุหุ คณนุติ ๑ กถั อตุตตติ ๑ อตุตตติ หิ
อภินิวิสनुตา วจนมตตตเมว ทพุหุ กตุวา คณนุตีติ อตุตตติ* เอวั
อตุตวาทตตตเมว อุปาทียनुตีติ วุตตัง ๑ อตุตวาทตตตตติ วา
วาจาวตถุมตตตเมวาท ๑ วาจาวตถุมตตตเมว หิ อตุตตติ อุปาทียनुติ
อตุตสส อภาวาทิ ๑

[๑๘๒] ธมมสงขเปวิตุถาเร ปน กามูปาทานัง สงขเปโต
ตณหาทพุหุตุตัง เสสุปาทานตุตยั ทิฎจันิมตตตเมว วิตุถารโต ปนาติ
๑. ม. อสุทธีมคคโคสิลาทีสมาทานวเสน. ๒. ม. อตุโถติ.

วิสุทธีมคฺค สัวณณนํย

เอวํ ชมฺมสงฺเขปวิตุถารสมุทํยโต ตทวยวภูตํ สงฺเขปํ วิตุถารณจ
นินุทธรเตตติ ๑ ชมฺมสงฺเขปวิตุถารเตติ นินุทธรณณ ภูมฺมํ ทภูจพฺพํ ๑
กาเมสุตติ ปญฺจสุ กามคฺุณณสุ ๑ กามจฺจนฺโทติ กามสงฺขาโต จฺนฺโท
น กตฺตุกมฺยตจฺนฺโท น จ ชมฺมจฺจนฺโท ๑ กามนฺวเสน รณฺชนฺวเสน
จ กามิเยว ราโค กามราโค ๑ เอวํ สพฺพตฺถ กามตฺถํ วิทิตฺวา
กามิเยว นนุทหนฺภูเจณ กามนฺนุทํ ตณฺหายนฺภูเจณ กามิเยว
กามตณฺหา สีนฺहनฺภูเจณ กามิเยว กามสีนฺโห ปรีทฺยหนฺภูเจณ
กามปรีพาโห มฺจฺจนฺภูเจณ กามมฺจฺจํ กิตติวา ปรีนินฺฐาปนฺภูเจณ
กามชฺโฆสํนํ เวทิตพฺพํ ๑

อฺปฺปตฺตวิสยปฺภูจฺนา ตณฺหา อารมฺมณณ ปรีตฺสสนภาวโต ๑
สมฺปตฺตวิสยคฺคหณฺณํ อฺปาทํนํ อารมฺมณณ ทพฺพคฺคาหภาวโต ๑
อฺปฺปิจฺจตํปฏฺธิปฺกขํ ตณฺหา วิสยาภิมุขภาวโต ๑ สนฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
อฺปาทํนํ ตณฺหาทพฺพตฺตํ หุตฺวา อตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ทฺกขมฺมฺลํ ตณฺหา อฺปฺปตฺตวิสยปฺภูจฺนาภาวโต ๑ อารกขทฺกขมฺมฺลํ
อฺปาทํนํ สมฺปตฺตวิสยคฺคหณฺณภาวโต ๑

นตฺถิ ทินฺนุนฺนติ อาทิสฺส ทินฺนุนฺนติ ทานมํห ๑ ตํ อผลตฺตํ รุปี
วีย ทํนํ นาม น โหตฺติติ ปฏฺธิกฺขิปติ ๑ ยินฺนุจํ วุจฺจติ มหาวิชิต-
ยณฺณสทฺธิโส มหํยํโค ๑ หุตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต อํหฺนฺปาหฺนฺมจฺจลคฺคิริยา ๑ ตตฺถ
อํมฺนฺเตตฺตฺวา หวณฺํ ทํนํ อํหฺนฺ ๑ ปํหฺนํนํ อตฺถินฺนํ อตฺถิคฺคิริยา
ปํหฺนํ ๑ อวํหาทิสฺส มจฺจลตฺถํ ทํนํ มจฺจลคฺคิริยา ๑ ทส กุสล-
๑. ม. สนฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต ๒. ม. -มฺลํ.

ปณณานูนินิทเทส วณณนา

กมมปถา สุกกุกมมมานิ นาม ๑ ทส อกุกสกกมมปถา ทูกกุกกมมมานิ
นาม ๑ ผลวิปาโกติ นิสสนุทาติผลณเจว นิปปริยาชวิปาโก จ
นตถิติ โยชนา ๑ ยถา เจตถ เอว นตถิ ทินนุนตถิอาทิสูปี
ผลวิปากปฏิกเขโปว ทฏฐพุโพ ๑ นตถิ อัย โลโกติ ปโรโลก
จิต อิม โลก นตถิติ คณหาติ ๑ อิม หิ โลก อเวกชิตวา
ปโรโลก ปรี จ โลก อเวกชิตวา อัย โลโก โหติ คนตพพโต
อาคนตพพโต จาติ ปโรโลกโต อีชาคมนสส อภาวา ตตถ ตตถเอว
อุนนิชชนโต จิตเตน ปโรโลก จิต อิม โลก นตถิติ คณหาติ
อตุโธ ๑ น หิ อัย ทิฏฐิ ปโรโลก จิตเสว โหติติ ๑ นตถิ
ปโร โลโกติ อีช โลเก จิต ปโรโลก นตถิติ คณหาติ ๑ อีชาปี
วตตตณเยเนว อตุโธ เวทิตพโพ ๑ อัย วา เอตถ อตุโธ สัสมณป-
ปเทโส อีชโลโก ปโรโลก จ นาม โกจิ นตถิ สัสมณสส อภาวา
ตตถ ตตถเอว อุนนิชชนโตติ ๑ ปุริมภาวโต ปจุนนิมภาเว อูปปตนิ
อูปปาโต โส เยส สิล เต โอบปาติกา ๑ เต ปนจวนก-
อูปปชชนกสคตา นตถิติ ทสเสนุโต อาห นตถิ สคตา โอบ-
ปาติกาติ ๑ นตถิ โลเก สมณ ๑เป๑ ปเวเทนตติ อนุลอมปฏิปท
ปฏิปนุนตตา สมคคตา สมมาปฏิปนุณา ชมมิกสมณพราหุณา
โลกสมิ นตถิ เย อิมณจ โลก ปณจ โลก อตตนาเอว อภิ-
วิสิฏฐเณน ณาณน ปจจกขโต ญตวา ปเวทนสมคตา สพพณณพุทธา
นาม นตถิติ ทสเสติ ๑ รูป อตตโต สมนุสสตีติอาทิสู วตตพพ
๑. ม. ผล วิปาโกติ.

วิสุทธีมคค สวณณนาย

เหตุจา วุตตเมว ๙

[๑๘๓] ปกตโณอาทินั สสุตคคคาหปพุงคโม สรืรสอุจเฉ-
ทคคคาหปพุงคโม จ เตลั คาหานั สามิภูโต โกจิ สสุสโต
อุจฉิขมาโน วา อตตะ อตถิติ อตตคคคาโ หทาจิ โหตีติ เยภุเย-
นาติ วุตตั ๙ สุวัย อตตคคคาโ อตถโต ขนุชารมมโณเอว
ทภูจพโพ ๙ เยภุเยน ปจมี อตตวาทูปาทานนุติอาทินา วา
สมพนุโร ๙ ยทปี ภวราคชวณวิถิ สพพปจมี* ปวตตติ คหิตปภูสนุชกส
ภวนิกนุติยา ปวตตติตพพตตะ โส ปน ภวราโค ตณหาทพหตต
น โหตีติ มลลมาโน น กามูปาทานสส ปจมุปตติมาห ๙
ตณหา กามูปาทานนุติ ปน วิภาคสส อกรณ สพพปี ตณหา
กามูปาทานั กรณปี วา กามราคโต อลลวปี ตณหา ทพทภาว
ปตตะ กามูปาทานนุติ ตสส อรหตตมคคควชตตะ วุตตะ ๙

อุปตติภูจานภูตตะ จิตตูปปาทา วิสโย ๙ ปญจูปาทานกขนุชา
อาลโย ๙ ตตถ รมติติ อาลยรามา ปชา ๙ เตเนว สว อาลยรามา
สสนุदानเน ปรสनुदानเน จ ปากฎา โหติ ๙ กามานนุติ วตถุกามานั ๙
สุขทกขั กम्मุนา โหตีติ อคคเหตุวา โกคฺหลมจกลาทพหุโล โหติ ๙
สา โกคฺหลมจกลาทพหุลตะ ๙ อสส กามูปาทานวโต ๙ ตนุติ
ทิกฺฐูปาทานั ๙ อนตตนิ ชมมตเต อตตะติ มิจฉาภิวิเนวสส
สุชมตตรชมมูปาทานตาย สุชมตตะ วุตตะ ๙

[๑๘๔] อุปนิสฺสยจเนน อารมมณานนุตรปกตูปนิสฺสยา วุตตะติ
๑. ม. อาทินาว. ๒. ม. ปจมี.

ปณฺณานินิตุเทศ วรรณนา

อนนฺตรปจฺจยาทีนฺมปิ สงฺคโห กโต โหติ ฯ

อตุตฺโตติ ปรมตฺโต* ฯ ฌมฺมโตติ สภาวฌมฺมโต ฯ สาคฺตฺโตติ
สาคฺตฺกโต ปุพฺเพ วุตฺตฺตฺสาปี ปฺน วจนฺตฺส สมฺปโยชนโต ฯ
เภทสงฺคหาคฺติ เกทโต สงฺคหโต วิภาคโต เจว วิภตฺตฺตฺส สงฺจิปนโต
จาคฺติ อตุโธ ฯ ยํ ยตฺส ปจฺจโยติ ยํ ยํ อฺปาทานํ ยตฺส ยตฺส
ภวตฺส ปจฺจโย โหติ ตโต จาคฺติ อตุโธ ฯ

ภวตฺตีติ ภโวติ ผลโวหารน กมฺมภโว วุตฺโต ฯ อฺปฺตฺตฺติภว-
นินิพฺพจนเมว หิ ทวยตฺสาปี สาธารณํ กตฺวา วุตฺติ* ฯ ภวติ เอตฺตฺมา
อฺปฺตฺตฺติภโวติ วา ฯ ทฺวติโย ปน กมฺมภวา* สตฺตฺตฺส ปฺนพฺภว-
ภาวน สฺวิเสสํ ภวตฺตีติ ภโว ฯ ตโตเอว น สพฺพตฺส ภวนฺตรตฺส
คฺเหตฺตฺโน วา ภวภวปฺปสงฺโก ฯ ทฺวิเชนาคฺติ ทฺวึหิ อากาเรหิ
ปวตฺตฺติโตติ อตุโธ ฯ ทฺวิเชนาคฺติ วา ปจฺจตฺตฺตฺเถว กรณวจนํ ฯ
ทฺวิวฺโรติ วุตฺติ โหติ ฯ อตุตฺตีติ สํวิหฺชติ ฯ อตุตฺตฺโน ปจฺจเยหิ กรียตฺตีติ
กมฺมํ ฯ อตุตฺตฺโน ผลํ กโรตฺตีติ กมฺมนฺติ เกจิ* ฯ กมฺมนฺติ เอว
วตฺตฺตฺพพา กมฺมสงฺขาตา ฯ

[๑๘๕] ปรีตฺตฺกฺมโกติ กามกฺมโก ฯ มหากฺมโกติ มหคฺคต-
กฺมโก ฯ สพฺพนฺติ อนวเสสํ* ฯ ภวํ คจฺจติ คเมตฺตีติ* ภวคามิ* คจฺจตฺตีติ จ
นินิพฺพาทนสมตฺตฺตฺตฺวาเสน อตุตฺตฺโน ปวตฺตฺติกาเล ภวภิมุขํ หุตฺวา ปวตฺตฺ-
ตฺตีติ อตุโธ ฯ นินิพฺพตฺตฺนเมว วา กมฺนํ อธิปฺเปตฺติ* ภวคามิตฺติ จ
เอเตน กมฺมกฺขยกริ กมฺมํ นินฺวตฺเตติ* ฯ อัยํ หิ วญฺญกฺกตา ตณฺจ
๑. ม. วจนตฺกโต. ๒. ม. กมฺมภโว. ๓. ม. คเมติ จาคฺติ.

วิสุทธิคุณ คุณนาม

วิภูฏนิสฺสิตนฺติ ฯ อปฺลฺลาภิสฺสงฺขาโรติ ทฺวาทส เจตนาติ อุตฺตจ-
สทคเจตนาปี คหณฺ อวิชฺชาปฺจฺยา สงฺขาราทิ เอตฺถ วิย
เวทิตพฺพิ ฯ ภวปฺจฺยา ชาตีติ เอตฺถ ปน สงฺขารปฺจฺยา วิญญา-
ณนฺติ เอตฺถ วิย สปิ อปเนตพฺพา ฯ มนฺทพฺหุวิปากตาทิ อปฺ-
มหาวิปากตา ฯ สพฺพมฺปี ภวคามิกมฺมฺนฺติ อิมินา เจตนาสมฺปยุตฺตา
อภิชฺฌาทย วุตฺตาทิ เอเตน อายคคามิตาย เตสํ กมฺมสงฺขาตฺตา
วุตฺตาทิ กมฺมภวปริยาปนฺนํ ปริยาเยน วทติ ฯ นิปฺปริยาเยน ปน
เจตนาวิ กมฺมภโว ฯ วุตฺตํ หิ กมฺมภโว ตีหิ ขนฺเชหิ เอเกนา-
ยตเนน เอกาย ชาตฺยา สมฺปยุตฺโต เอเกน ขนฺเชน เอเกนายตเนน
เอกาย ชาตฺยา เกหิจิ สมฺปยุตฺโตติ ฯ

อุปฺตฺตฺติโกว ตีหิปี ติเกหิ วุตฺโต อุปฺาทินฺนกฺขนฺโรว ฯ ยถาห ฯ
อุปฺตฺตฺติโกว กามภโว สลฺยณภโว ปฺลฺจฺโวการภโว ปฺลฺจฺหิ
ขนฺเชหิ เอกาทสหายตเนหิ สตฺตรสหิ ชาตฺยหิ สงฺคหิ โตติอาทิ ฯ ยทิ
หิ อนุปาทินฺนกานมฺปี คหณฺ สียา ทฺวาทสหิ อายตเนหิ อฏฺฐารสหิ
ชาตฺยหิ วุตฺตพฺพิ สียาติ ฯ กามตฺนฺหาย กามตพฺพโต กามานิสฺสย-
ตย โภกา วิย กามสทฺทิตตย กุณฺดา ปฺจฺรณฺตีติ วิย กามารมฺมณ-
ตย สฺขํ รูปนฺติ วิย กามปฺจฺยภูฏานตย สฺโข สคฺโคติ วิย
กามาติ อวิจฺปนฺนิมิตฺวสวตฺติปฺริจฺฉินฺนา อุปฺาทินฺนกฺขนฺธา วุจฺจฺนฺติ ฯ
รูปาวิราคโต ยํ นิสฺสิตา ตพฺพจารเณ มลฺยา โฆสนฺตีติ วิย ฝนฺท-
๑. อภฺ. ฐา. ๓๖/๕๓ ฯ ๒. อภฺ. ฐา. ๓๖/๑๔ ฯ

ปฺลณณภูมินิทฺเตส วณฺณนํ

เทวตํติ วิย จ รูปนฺติ วุจฺจนฺติ พุรฺหมกํยิกา กนิฏฺฐปฺริจฺจินฺนํ
อฺปาทินฺนุกฺขนฺธา ฯ รูปเมว ภโว รูปภโว ฯ ตถา อรูปนฺติ อภํสํ-
นณฺจยตฺนภวคฺคปฺริจฺจินฺนํ จตฺตํโร อฺปาทินฺนุกฺขนฺธา วุจฺจนฺติ ฯ
อรูปเมว ภโว อรูปภโว ฯ

กํโมเอว ภโวติ กํมภโว ฯ โส ปน ยสฺมํยถํวตฺตํเตนตฺเถน
กํโมติ วตฺตพฺโป โหติ ตสฺมํ กํมสฺงขํโต ภโวติ วตฺตํติ ฯ
กํมํวจฺรสณฺณิโต วา ภโว กํมสฺงขํโต ภโวติ วตฺตํติ ฯ
ตถา รูปํรูปภวํติ อํหํ เอส นโย รูปํรูปภเวสฺสติ ฯ สณฺณํวํติ
ภโว สณฺณภโวติ เอตฺถ วนฺตฺสทฺทสฺส โลโป ทฏฺฐพฺโป ฯ ตสฺส
วา อตฺถ อกํริ กตฺวา สณฺณภโวติปิ ปํโจ ฯ เตนํห สณฺณํ-
วํติอํทิ ฯ โวกิณฺโณติ เอเตน โวการสทฺทสฺส กมฺมสํชํนตมํห ฯ
โวกิริยํติ ปสํริยํติ วิถุการิยํติติ โวกํโร ฯ โวกิรณฺํ วา โวกํโร ฯ
โส เอกสฺเสว ขนฺธสฺส วเสน ปวตฺตตฺตํเอกโวกํโรติ วตฺตํติ ฯ
ปสฺนุปฺปตฺติติ อตฺถ โธ ฯ

[๑๕๖] กิณฺจํปี ภวนิทฺเตส สพฺพมฺปิ ภวคํมิกมฺมํ กมฺมภโวติ
อิมินํ เจตนํสพฺพตฺตํมํมํปี วตฺตํติ ฯ ปุณฺณํภิสฺงขํรํทโยวํติ
ปน อวชํรณฺํ ปจฺจยชมฺมวิเสสํปี อตฺถปฺปเกเทน สฺงขํร-
ภวคฺคหณฺเสอตฺถเอว วิเสโสติ ทสฺสนตฺถํ กตฺติ ฯ เตนํห เอวํ
สณฺเตปีติอํทิ ฯ สฺงขํรภวํนํ ชมฺมเกทโต น สฺงขํรํเอว ปุณ
วตฺตํติ สํตฺถกเมวิทํ ปุณ วจฺนนฺติ เอตํ อยฺตฺตนฺติ เจ ฯ น
๑. ม. เอโก โวกํโรติ.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

ภเวทเทสภเวน สงฺขารนํ ภโวติ ปุณ วุตฺตตฺตํ ๑ ปเรน วา
ธมฺมวิเสสํ อคฺคเหตุวํ ปุณ วจนํ โจทิตนฺติ โจทภํทิสวเสน
สํตฺตกเมวิทํ ปุณ วจนนฺติ วุตฺตํ ๑ กํมภวาทินิพฺพตฺตกสฺส กมฺมสฺส
กํมภวาทิภํโว ผลโวหารเณ อฏฺฐกถํยํ วุตฺโต ๑ สหซาทวิญญํ
ณฺสสํปี ปจฺจยภูตํ อวิซุซเหตุกํ สงฺขารคฺคหณเณ ยํกิลฺยจํ กมฺมํ
ปฺพเพ วุตฺตํ อธิ ปน สพฺพมฺปี ภวคํมิกมฺมนฺติ วจนโต ภวสฺส
นิพฺพตฺตกํ อุปาทนเหตุํ วิปฺจจนํย กโตกาสเมว ภโวติ อธิปฺเปโต ๑

[๑๕๑] ยํ กํมปาทนปจฺจยํ รูปภวนิพฺพตฺตกํ อรูปภวนิพ-
พฺพตฺตกญฺจ กมฺมํ กรียติ โส กมฺมภโว ตทภินิพฺพตฺตา ขนฺธา
อุปฺตติภโวติ อิมมตฺถํ เอส นโย รูปารูปภเวสฺส อติทิสฺสํ ๑
เทว กํมภวาทิ กํมกมฺมภโว กํมอุปฺตติภโวติ เทว กํมภวา ๑
เอวํ เทว รูปภวา เทว อรูปภวาทิ เอตฺถํปี ๑ อนฺโตคเช ทิ วิสฺสุ
อคฺคเหตุวํ อพฺภนฺตรคเตเอว กตฺวา กํมภวาทิเก กมฺมอุปฺตติภว-
วเสน ทฺคฺคณ กตฺวา อํหํ น ภวาทิ ๑

อวิเสเสนํติ อุปาทนวเสน เภทํ อคฺควํ ๑ อุปาทนภทํ-
กรณเณว จ ทฺวาทสฺปฺภทสฺส สงฺคหวเสน สงฺคหโต น ภวาทิ
วุตฺตํ ๑ อนฺุปกมฺมํติ อนิสฺสํย อนํมสิคฺควาทิ อคฺโถ ๑

[๑๕๒] โคสิเลน กุกฺกุรสิเลน จ สมตฺเตน สมํทินฺเนน คฺนฺนํ
กุกฺกุรํณญฺจ มหฺพยตํ วุตฺตํติ สีสพฺพตฺตปาทนวโต ฌนภวณํ น
อิชฌตฺตีติ มลฺลมนํนํ เตน รูปารูปภวา น โหนฺตฺตีติ เกจํ วทนฺติ ๑

๑. ม. อุปาทนเหตุกํ.

ปณณามินิทเทศ วรรณนา

วขุมาเนน ปน ปกาเรน ปจยภาวโต ตํ น คเหตุพุนุติ อห ๗
อสุทิมกุเค จ สุทิมกคปรัมสนํ สีสพพตุปาทานนุติ สุทิมกค-
ปรัมสเนน รุปารูปาจรชฎานานํ นิพพตุนํ น น ยุชชตีติ ๗

อนุสรวเสนาติ เสตวายุพยอลภทาทูติกาโมติอาทอนุสรว-
วเสน ๗ ยถา อิม มนุสสโลเก กามา สมิตุชา เอวํ เทวโลเก
อิโต สมิตุชตราติ ทิฏฐานุสาเรน วา ๗ ปุราณภารตีสิตาหรรณ-
ปสุพนุชวิธิ-อาทิสวนํ อสทนมมสรวนํ ๗ อาทิสทเทน อสปุริสุ-
ปสฺสยํ ๗ ปุพเพ จ อคตปุณณตี อตตมิจญาปณิธิญจ สงคณหาติ ๗
กายทุจจริตาทีนปีติ อตตโน อธิปเปตานํ กามานํ อนุปายภูตานิปี
กายทุจจริตาทีน กโรติ ๗ จิสศกคาทิตตถึ ยุทธาทิวเสนาติ อธิปโปโย ๗
สนททิฏฐิเก วา ปน รชชเสนาปติฏฐานาทีสงคเห กามเม ๗

[๑๘๕] ตทนุโตคธาเอวาติ ตสฺมี ทุจจริตนิพพตเต สจจริต-
นิพพตเต จ กามภเว อนุโตคธาเอวาติ อตฺโต ๗ อนุโตคธาติ จ
สณณากวปญจโวการภวานํ เอกเทเสน อนุโตคตตฺตา วุตตี ๗ น หี
เต นีรวเสสา กามภเว อนุโตคธาติ ๗ สปปภทสฺสาติ สุกคิตุคคคิ-
มนุสฺสาทีปฺปภทวโต ๗ กามาวจรสมปตฺติภเว ปจฺมทฺติยอฺจฺเจท-
วาทวเสน รูปภเว ตติยอฺจฺเจทวาทวเสน อรูปภเว เสตอฺจฺเจทวาท-
วเสน อัย อตฺตา สฺวอฺจฺฉินฺโน โหตีติ ตทุปลํ กมมํ กโรตีติ อห
อัย อตฺตา นามาติอาทิต ๗

ตตฺถ สฺวอฺจฺฉินฺโนติ สกถวภูฏทฺทกฺขสมฺจฺเจเทน สฺวอฺจฺฉ อฺจฺฉินฺโน
๑. ม. เสตวชชช อลภเต ภูติกาโมติ อาทินุอนุสรวเสน. ๒. ม. อสปุริสุ-
นิสฺสยํ.

วิสุทฺธิมคฺค สังฆคณนํ

อปฺนพฺภวฺปฺตฺติโก โหตีติ อตุโธ ๑ กามาวจรสมฺปตฺติภเวติ อิทํ ปจฺม-
ทิกุชฺชมฺมนิพฺพานวาทวเสน วุตฺตํ ๑ เสสํ อิตฺรทิกุชฺชมฺมนิพฺพาน-
วาทวเสน ๑ ตตฺถ กิณฺจาปี ปาลียํ รูปาวจรชฺชมานวเสนเนว อฺปฺริ
จตุตฺตารโ ทิกุชฺชมฺมนิพฺพานวาทา อากตฺตา ทิกุชฺชคฺติโก ปน ยํกิณฺจ
อคฺคเหตฺวา* ยถา ตถา อภินิวิสตีติ รูปรกฺกคฺคหณฺ* ๑ อรูปชฺชมา-
นํมปี วา จตฺตชฺชมานสงฺกหโต อรูปกฺกคฺคหณฺ สนฺตฺตฺสฺยตฺย
วา ตํสมํกฺคิโน สฺวจิตฺตภาวสํมณฺญโต ๑

[๑๕๐] วิคตฺปริพาโหติ ยถาภิลาสิตฺวิสยฺปฺหาเรณ ปฺหาเนน จ
วฺปฺสนฺตกามรํคปริพาโห ทิกุชฺเชว ชฺมเม นิพฺพานปฺตฺโตติ อตุโธ ๑
สฺวทฺธิมคฺคปฺรามสนฺวเสน ปวตฺตติตํ ยํกิณฺจ โลกิยํ สีลํ ฌานญจ
สีลพฺพตฺตมิจฺเจว อีธาธิปฺเปตฺตฺติ ออาห อิทํ สีลพฺพตํ นามาทิ-
ธาติ ๑ กเมณ อวตฺวา สีลพฺพตฺตฺปาทานสฺส อนฺเต ภวฺปจฺยอตา-
วณฺณํ อตฺตวาทฺตฺปาทานํ วิย อภินฺทํ อสมฺมทฺจารโต อตฺตวาทฺตฺปาทาน-
นิมิตฺตตฺตฺตา จ ๑ กามภเวติ นิทฺธารณํ ภูมฺมํ ๑ เหตุปจฺยปฺป-
ภเวตีติ เอตฺถ มคฺคปจฺโยจ วตฺตพฺโพ ๑ ทิกุชฺชปาทานาทินิ หิ
สทฺชาตกมฺมภวสฺส มคฺคปจฺยยา โหนฺตีติ ตสฺมา ตานิ สทฺชาตาทิสฺส
เหตุปจฺยํ อปฺนียมคฺคปจฺยํ ปกฺกขิปิตฺวา สตฺตฺธา ปจฺยยา โหนฺตีติ
เวทิตฺตฺพฺพานิ ๑ สพฺพานิ ปน อนนฺตรสมนฺนฺตรานนฺตรูปนิสฺสยฺนคฺติ-
วิกตฺตาเสวณปจฺยเยหิ ปจฺยยา โหนฺติ อนนฺตรสฺส อฺปฺนีสฺสยปจฺยเยน
ปจฺยยา โหนฺติ ๑ กทาจิ อารมฺมณปจฺยยาทินาปี ๑ ตํ ปน

๑. ม. คเหตุวา. ๒. ม. อรูปกคคหณ.

ปณณานูนินิทเทศ วณณนา

อุปนิตุสยปจเจเนว สงกเหตุวา วุตตัม วิปยุตตุสส ปน อุปนิตุสย-
ปจเจเนวาติ ฯ

[๑๕๑] ชาตตีอาทิสูติ อาทิสทุเทน ชาติปจจา ชรามรณัม
โสภปริเทวทุกขโทมนสุสุปายาสา สมภวนตตีติ สพพัม สงกณหาติ ฯ
เตนาห ชาติอาทินนตตีอาทิ ฯ อุปตติกรูปตติเยว ชาตตีติ อาห
น อุปตติกรโวติ ฯ ชายมานสุส ปน [๑] ชาตตีติ อุปตติกรโวปี อสตี
อภาวา ชาติยา ปจเจโยติ สกกา วุตตุ ฯ ชายมานรูปปทฏจันตาปี
หิ รูปชาติยา วุตตา ฯ อุปจิตรูปปทฏจันโน อุปจโย อนุปปพนชรรูป-
ปทฏจันนา สนนตติ จ ฯ

ชาตानัน ขนุชานัน อญญาตตา อภิมตตา จ หีนปป์ณิตตา ฯ
อนิฏจัน หิ หีนัน อิฏจัน ปณิตัน ฯ อาทิสทุเทน สุวณณทพพณณ-
หีนุตตมาที สงกณหาติ ฯ ยมกานมปี สตนตติ ยมกภาเวन
นิพพุตตानมปี สมานานัน ฯ โส จ สตุตทานัน วิเสโส ฯ ภินนสนตานิ-
กสสุ วิเสสการณสุส สพเพน สพพัม อภาวโต อชมตตสนตानตติ
วุตตุ ฯ อญญสุส การณสุส อภาวโตติ อตตสนตानกตโต อญญสุส
วิเสสการณสุส อนุปปลพภมานตุตา สติ จ ตสมี สพพทา สพเพลัน
อภาวโตติ ปสงกสสุ ทุนนินวารณโต การณ อวิสิฏฺเฐ ผลวิเสสสุส
อยุชชमानกตุตา ฯ เตนาห กम्मภวเหตุโกวาติ ฯ

เตน เตนาติ ภาติพยสนาทีนา ชรามรณโต อญญเนน ทุกข-
ชมเมน ฯ ชรามรณนินิตตุตัม หิ อุปปณนา โสกาทโย ชรามรณา-
๑. ม. ชาติ.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

ภิสฺมพฺนุชํ ตทญฺเณน* อนภิสฺมพฺนุชํ ๑ อุปฺนิสฺสยโกภฺยํติ
อุปฺนิสฺสยวเสน* อุปฺนิสฺสยเตเสนํติ อตุโถ ๑ โย หิ ปญฺจํเน
อนนคเต* สติ ภวํว อสติ จ อภวํว สุตฺตนฺตปริยํเนน อุปฺนิสฺสโย
โส อุปฺนิสฺสยโกภฺยํติ วุจฺจติ ๑ ปจฺจยมหาปเทโส ภิเรโส ยทํทํ
อุปฺนิสฺสโยติ ๑

[๑๕๒] นเกวลํ โสภํทํนํยเว ชํติ ปจฺจโย โหติ โสภํทํนํ
ปน ปจฺจยตฺตํ อวิชฺชํยปี ปจฺจโยเอวํติ ทสฺเสตฺตุ ยสฺมํ จ
ปนํติอํทํ อารทฺธํ ๑ เอตฺถํติ ปญฺจจฺสมุปฺปาทเทสนํย ๑ อวิทํ-
ตํทํมิตฺนุติ มภํโร ปทสฺนุชฺภโร ๑ สตฺตนฺติ สพฺพภกํลํ ยํว
อคฺคฺมคฺคํชคฺคํ ๑ สมิตฺนุติ สจฺจคฺคํ อพฺโพจฺฉินฺนํนุติ อตุโถ ๑
เตสฺสุติ โสภํทํสฺ ๑ สิทฺเชสฺสุติ ลพฺภมํเนสฺ ๑ สิทฺชํ โหติ อวิชฺชํ
อวิณํภวํโต ๑

กํมยํนสฺสํติ กํมยมํนสฺส กํมํ วํ ยํนํ เอตฺสฺสํติ
กํมยํโน ตสฺส กํมวเสน ยํมยํนสฺสํติ อตุโถ ๑ ฉนฺท-
ชํตสฺสํติ ชํตตฺนุหํฉนฺทสฺส ๑ ปรีหํยํนุติติ วิคจฺฉนฺติ ๑ รุป-
ปติติ โสภํทํนํ กุปฺปติ ๑ ปรียฺญจํนตํย ติฏฺฐจฺนสิโถ ปรียฺญ-
จํนญฺจํยํ ๑ ปรียฺญจฺญจํยํโนติ วํ ปํโจ ๑ ตตฺถ ปรียฺญจํติติ
ปรียฺญจํ ทิฏฺฐิปรียฺญจํนํ เตน ติฏฺฐติติ ปรียฺญจฺญจํยํติ อตุโถ
ทญฺจพฺโพ ๑

[๑๕๓] ปญฺจ ปุพฺพนิมิตฺตํนํติ มํลํ มิลยํนุติ วตฺถนํ
๑. ม. ตทญฺเณ. ๒. อุปฺนิสฺสยฺเสน. ๓. ม. อนนคโต ๔. ม. กํโม.

ปณณามินิทเทศ วรรณนา

กิลิสฺสนฺติ กจฺเจหิ เสทา มุจฺจนฺติ กายเ เวณฺณิยฺ โอกุภมฺติ
เทโว เทวาสเน นาทิมตฺตติ วุตฺตานิ ปญฺจ มรณปุพฺพนิมิตฺตานํติ
อตุโธ ๑ ตานิ หิ ทิสฺวา กมฺมณิพฺพตฺตกฺขนฺธสงฺขาเต อุปฺปตฺติภเว
ภวฺจฺจนฺทพฺเพเน เทวานํ พลวโสโก อุปฺปชฺชตฺติ ๑ พาโลติ อวิทฺวา ๑
เตน อวิชฺชชย การณภาวํ ทสฺเสติ ๑ ติวริชฺชํ ทุกฺขนฺติ ตสฺสสารูปฺกถา-
สวณกมฺมกรณทสฺสนมรณกาลเ กมฺโมปฺภูจฺจานนิตานํ โสกาทิกุกฺขํ ๑
อาสเว สาเชนฺตฺติ อาสเว คเมนฺติ โฟเชนฺตฺติ อตุโธ ๑

เอวํ สตีติ เอวํ ภวฺจกุกฺสฺส อวิทิตาทิตาย อนาทิภาเว สตี ๑
อาทิมตฺตกถนฺตติ อวิชฺชชวเสน อาทิสทฺทภาวถนํ ๑ อาทิ เอตฺสฺส
อตุถิติ หิ อาทิมํ ภวฺจกุกํ ๑ ตสฺส ภาโว อาทิมตฺตํ ตสฺส ถนํ
อาทิมตฺตกถนํ ๑ วิเสสนิวตฺตติอฏฺโฐ วา มตฺตสทฺโท ๑ สตี อนาทิภาเว
อวิชฺชชว อาทิมฺหิ มชฺเชน ปรีโยसानเ จ สทฺทตฺถ สียาติ อาทิมตฺตตาย
อวิชฺชชว ถนํ วิรุชฺชตฺติ อตุโธ ๑ อวิชฺชชว ปชานาติ วตฺวา
ตสฺสา ปชานภาวํ ทสฺเสตฺถ อวิชฺชชวคหณฺนาติอาทิ อารทฺธํ ๑
ตตฺถ อวิชฺชชวคหณฺนาติ อวิชฺชชว อุปฺปาทเนน อุปฺปหานเนน วา
อตุคฺคโน สนนฺตानเ สนนฺทิตภาวกรณฺนาติ อตุโธ ๑ กมฺมาทินฺตติ
กมฺมวิปากฏฺฏานิ ๑ ปลิโพนฺตฺติ นานาทุกฺขปริพฺยุพฺเห สํสาร-
จารเก นโรเชนฺติ ๑ เตหิติ กิลิสกมฺมวิปากฏฺฏเห ๑ ฏฺฏสฺส
การณภาเว ปชานตฺตา ปชานธฺมโมติ อวิชฺชชว กถิตา ๑

- [๑๕๔] ตโต อวิชฺชชวทิตโต ๑ พุรฺหมาทินาติ อาทิสทฺทเทน
๑. ม. ตสฺสสารูปฺกถสวณกมฺมการณาทสฺสนมรณกาลกมฺโมปฺภูจฺจานนิตานํ.
๒. ม. การณภาเว.

วิสุทฺธิมคฺค สังฆคณฺณาย

ปชาปติสฺสสรปฺริสาทิกเ สงฺคณฺหาติ ฯ วทิตฺติ วโท ตํ ตํ หิตาหิตํ
วตฺตาคี ๑ อตุโธ ฯ เวทตี ๑ เวทียตีติ วา เวทยโย สุขาที อนุภวติ
สวีสเย ปชานาติ ๑ สุจิตฺโต ทุกฺขิตฺตอาทินา อตฺตนา ปเรหิ จ[๔]
ณายติ จาติ อตุโธ ฯ พุรฺพฺพมาทินา วา อตฺตนา วาติ วาสทฺโท
จสทฺทภูโจ ฯ เตนานฺห การกเวทกรหิตนฺติ จสทฺทตฺถสมาสํ ฯ
ทฺวาทสวีสฺส
สฺส
สฺส
สฺส
สฺส
สฺส
สฺส
สฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
สฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
สฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
สฺสฺสฺสฺส
สฺส
ส

[๑๕๕] ปุพฺพนฺดาหฺรณโตติ ปุพฺพนฺตโต อตฺตโกฏฺฐาสโต
ปจฺจุปฺปนฺนวิปากสฺส อหฺรณโต ฯ เวทนาวาสานํ ปฺริจฺฉินฺนํ เอกํ
ภวจกุกํ โหติ ฯ ภวจกฺเกกเทโสปี หิ ภวจกฺกนฺติ วุจฺจติ ฯ เวทนา วา
ตณฺหาสหายาย อวิชฺชาย ปจฺจโย โหตีติ เวทนาโต ๑ อวิชฺชา
อวิชฺชาวโต ๑ สงฺขาราคี สมฺพชฺฉนฺโต เวทนาวาสานํ ภวจกุกํ
ปฺริปฺนฺณเมวาทิ ทฺฐจฺจพฺพํ ฯ อวิชฺชากฺคหฺณนฺ วา ตณฺหาอฺปาทานานิ
ตทวินาภาวโต ฯ สงฺขารคฺคหฺณนฺ ภโว วิญฺญาณาทิกฺคหฺณน
ชาติชฺรามรณานิ โสกาทโย จ คหิตาติ เอวมฺปิ เวทนาวาสานํ
ภวจกฺกนฺติ ยุตฺตเมเวตํ ฯ เอวํ ตณฺหาภูตเก จ โยเชตพฺพํ ฯ
ทฺวินนํ ทฺวินนฺมฺหิ ๑ อณฺณมณฺณานุปฺปเวโส โหตีติ ฯ อวิชฺชา ๑ ม-
๑. ม. ปวตฺตาคี. ๒. ม. เวทตี. ๓. ม. สพฺพวิสเย วา ชานาติ. ๔. ม. ชานาติ.
๕. ม. สฺส
๖. ม. ทฺวาทสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
๗. ม. เวทนาโต.
๘. อวิชฺชาโต. ๙. ม. ทฺวินนฺมฺปิ หิ.

ปณณามินิทเทศ วณณนา

สภาว ปฏิจจาทเตตวา วิปริตานิเวส การนุติ ทิฏฐิจริเต สัสเร
นยติ เตส วา สัสริ สงขาราทิปุวตตี นยติ ปวตเตตตี
สัสรณายิกา วุตตา ๑ ตณฺหยา ตณฺหาจริตานิ สัสรณายิกาภาเว
วตตพพเมว นตฺถิ ๑ ปจฺม กวจกุกํ ๑ ผลุปรตฺตียาติ กตฺตอตุเถ
กรณวณฺํ กรณตฺเถเว วา ๑ วิญฺญาณาติปจฺจูปฺนฺนผลุปรตฺตติ หิ
อิธ ทิฏฐา อทิฏฐานํ ปุริมภเว อตฺตโน เหตุณํ อวิชฺชาสงฺขารานํ
ผลํ อนุปรปาทเตตวา อนุปรจฺฉิชนํ ปกาเสติ ปกาสนสฺส วา กรณํ
โหตีติ ๑ อถวา ปุริมภวจกุกํ ทฺติเยน สมฺพนฺธิ วุตตฺตนิเวทนา-
สงฺขาทสฺส ผลสฺส อุปรตฺตียา ตณฺหาทินํ เหตุณํ อนุปรจฺเจทํ ปกาเสติ
ตสฺมา ผลุปรตฺตียา กรณญฺตยา ปจฺมสฺส ภวจกุกสฺส เหตุณํ
อนุปรจฺเจทปรปกาสนโตติ อตฺโต ๑ สงฺขาราทินเมว วา ผลานํ
อุปรตฺตียา อวิชฺชาทินํ เหตุณํ ผลํ อชเนตฺวา อนุปรจฺเจทเมว
วิญฺญาณาติเหตุณํ วา สงฺขาราทินํ อนุปรพฺนุชเมว ปกาเสติ ปจฺม
ภวจกุกํ น ทฺติยํ วิย ปรีโยसानมปีติ ผลุปรตฺตียา เหตุณํ
อนุปรจฺเจทปรปกาสนโตติ วุตฺตํ ๑ อนุปรพฺพปวตฺตติทิปนโตติ สงฺขาร-
ปรจฺจยา วิญฺญาณํ วิญฺญาณปรจฺจยา นามรูปนฺตฺติอาทินา* ฐมฺมานํ
อนุปรพฺพโต ปวตฺตียา ทิปนโต ๑ วิญฺญาณปรจฺจยา นามรูปนฺตฺติ หิ
เอตฺถ ปรีปฺณณายตฺนํ* กลลรูปํ วตฺวา ตโต อุทฺธิ นามรูป-
ปรจฺจยา สพายตฺนนฺตฺติ สพายตฺนปวตฺตติ วุตฺตา ๑ สหุปรตฺตติทิปนโตติ
อุปาทานปรจฺจยา ภโว ภวปรจฺจยา ชาตีติ วา อุปรตฺตติภฺนุชานํ
๑. ส. นิตาน. ๑๖/๑ ๑ ๒. ม. อปรีปฺณณายตฺน.

วิสุทธิมคค สังฆนนาย

เอกษณ อูปตติยา ทีปนโต ๑ น หิ เอตถ ปจเม วีย ภวจกเก
อายตณน กเมน อูปตติ วุตตา ๑

เหตุอาทิพพุทกา ตโย สนธิ เอตสชาติ เหตุผลเหตุพพุทก-
ตสนธิ ภวจกั ๑ เหตุผลเหตุผลวเสน จตูปปเกโท องคณ สงคโ
เอตสชาติ จตูปปเกโท ๑ สรูปโต อวุตตาปี ตสมิ ตสมิ สงคเห
อากริยนติ อวิขสาสงขาราทิคคหเนหิ ปกาสิยนติติ อการา ๑
อดีตเหตุอาทิน วา ปการา อการา ๑ กิลสกมมวิปากา วิปาก-
กิลสกมเมหิ สมพนธา หุตวา ปนปุนัน ปวิตตตติติ เตสุ
วภูณนัม อาโรเปตวา ติวภูณนติ วุตติ ๑ วภูณนเทตตตวา ว
วภูณนตีติ วุตตานิ ๑ สนธิัน อาทิปริโยसानวภูจिताติ สนธิัน
พพุทปาววภูจिताติ อตโต ๑

[๑๕๖] ปิตตสตีติ ตั ตั วตถุ ปริกคหกรณวเสน ตสตี
ตณนหยตีติ อตโต ๑ อูปาทิยตีติ ทพคหาคั คณนหติ ๑ ปุริม-
กมมภวสุมินติ ปุริมกมมภเว สตี ๑ ตสส จ สพภาโว กริยมานตา-
เอวาติ อาห กมมภเว กริยมานนติ อตโตติ ๑ ทุกขาทิสู โมโหติ
ทุกขาทิน อาทินวปฏิจฉาทโก อปปีโน โมโห ๑ आयुหนนติ
สมปิณนทกา ทานาทิกิริยาย ปวตตตกา ๑ เอก อวชชนัน เอเตสนติ
เอกวชชนา ๑ เตสุ เอกวชชนนส ๑ สตตมาเจตนา ภโว ๑ ยากจ
วา ปน เจตนา ภโว ๑ สมปยุตตวา आयุหนนสงขาราคอิห
ยถาทสตีตย ฐมมภูจิติถาณภานนเย วุตตย ปฏิสมภิทาปาลียา
๑. ม. สตตเม เจตนา.

ปณฺณามินิทฺเตส วณฺณนา

วเสน วุตฺตํ ๑ ตตฺถ หิ เจตนา ภวโติ อากตฺ๑ ๑ ภวนิทฺเตส ปน
สตฺถโถติ เอตฺถ เจตนา ว สงฺขาร๑ ภโว ปน เจตนาสมป-
ยุตฺตํปิตฺติ วิภงฺกปาติวเสน ทสฺสิตฺตํ ๑ ตตฺถ กตโม ปุณฺณามิสฺสงฺขาร๑
กุสลา เจตนา กามาวจรตฺติอาทินา๑ หิ สงฺขารานํ เจตนาภวโ
วิภงฺกปาติยํ วุตฺโต ๑ ตตฺถ ปฏฺฐิสฺมภิทาปาติยํ เจตนาสมปยุตฺตา
วิปากธมฺมตฺตา สวิปาเกน อายุหนสงฺขาเตน สงฺขตภิสฺสงฺขรณกฺิจฺเจน
สงฺขารตฺติ วุตฺตา ๑ วิภงฺกปาติยํ สพฺพมฺปิ ภวคามิกมมํ กมฺมภวโติ
ภวสฺส ปจฺจยภาเวน ภวคามิภวโติ กมฺมตฺสฏฺฐสหายตฺตํ กมฺม-
ภวโติ จ อุปฺปตฺติภวํ ภาเวนตฺติติ ภวโติ วุตฺตา ๑ อุปฺปตฺติภว-
ภวานากิจฺเจนปน เจตนา ย สาทิสยฺนตฺติ ปฏฺฐิสฺมภิทาปาติยํ เจตนา
ภวโติ วุตฺตา ๑ ภวภิสฺสงฺขรณกฺิจฺจํ เจตนา ย สาทิสยฺนตฺติ วิภงฺก-
ปาติยํ กุสลา เจตนาตฺติอาทินา เจตนา สงฺขารตฺติ วุตฺตา ๑
ตสฺมา เตน เตน ปฺริยาเยน อุกฺกํ อุกฺกยตฺถ วตฺตํ ยุตฺตํนตฺติ นตฺถตฺถ
วิโรธ๑ ๑

[๑๕๗] ตสฺส สลฺล อุปฺปตฺติภเว นิกามนตฺติ ตสฺส สุตฺตํ โหติ
จาทมฺมหาราชิกา เทวา ทีฆายุกา วณฺณวฺนฺโต สฺขพฺพหฺลตฺติอาทิ-
สฺตฺตานุสฺสारेณ ภาวินิ อุปฺปตฺติภเว อภิกงฺขนา ๑ คหณฺนตฺติ กามุ-
ปาทานกฺิจฺเจนาห๑ ๑ ปฺรามสนฺนตฺติ อิตฺรานิ ๑ อายุหนาวสานตฺติ ตีสุปฺปี
อตฺถวิกปฺเปสฺส วุตฺตสฺส อายุหนสฺส อวสาน๑ ๑

๑. ม. อากโต. ๒. ม. สงฺขารา. ๓. อภ. วิ. ๓๕/๑๕๑ ๑ ๔. ม. กามุปาทานํ
กฺิจฺเจนาห.

วิสุทธีมคฺค สัวณฺณาย

อิธาติ อิมสฺมี ปจฺจุปปนฺนภเว ฯ ฆวนฺตรสฺส อตีตภวสฺส
อิมินา ปจฺจุปปนฺนภเวณ ปฏิสนฺธานํ ฆวนฺตรปฏิสนฺธานํ
ฆวนฺตรภเวณ วา ปฏิสนฺธานํ ฆวนฺตรปฏิสนฺธานํ ตสฺส วเสน ฯ ยํ
ปฏิสนฺธิติ วุจฺจติ ตํ วิญฺญาณนฺติ สมฺปนฺโน ฯ ตถา हि วิญฺญาณํ
ปฏิสนฺธานปจฺจุปฺนฺนจฺจานนฺติ วุจฺจติ ฯ คพฺเพติ มาตฺตฺกฺจฺฉิยํ คพฺภาวตฺถาย
วา ฯ ทฺวีสุ อตฺถวิกปฺเปสฺ วุตฺเต อายุหนสงฺขารे ตสฺส
ปฺพพฺภากาติ อหา ตติเย อตฺถวิกปฺเป วุตฺเต ตํสมฺปยุตฺตาติ ฯ

[๑๕๕] ตํสมฺปยุตฺตา อวิขฺชา กหิตาว โหตีติ สมฺปนฺโน ฯ
ทฺหฺรสฺส จิตฺตปฺปวตฺติ ฆวฺกพฺพฺพลา เขภฺยฺยน ฆวนฺตรชนกมฺมา
ยฺุหนสมตฺถาน โหตีติ อิธ ปรีปฺกตฺตา आयตฺนानนฺติ วุตฺติ ฯ
กมฺมกรณกาเล สมฺโมโห ทสฺสิโตติ เอเตน กมฺมสฺส ปจฺจยฺกฺติ
สมฺโมหํ ทสฺเสติ น กมฺมสมฺปยุตฺตเมว ฯ ตตฺถ ปฺริมภวสฺมี ปญฺจ
กมฺมสมฺภารา เอตฺรหิ ปญฺจ วิปាកฐมฺมา เอตฺรหิ ปญฺจ วิปាក-
ฐมฺมฐมฺมา* เอตฺรหิ ปญฺจ กมฺมสมฺภารา อนาคเต ปญฺจ วิปាក-
ฐมฺมาติ ทส ฐมฺมา กมฺมํ ทส ฐมฺมา วิปាកโ ฯ อิติ ทฺวีสุ
จฺานสฺส กมฺมํ กมฺมวฏฺฏํ ทฺวีสุ จฺานสฺส วิปាកโ วิปាកวฏฺฏนฺติ
กมฺมสงฺเขโป จ วิปាកสงฺเขโป จ กมฺมภโว จ วิปាកภโว จ
กมฺมวฏฺฏญฺจ วิปាកวฏฺฏญฺจ [๒-] กมฺมสนฺตติ จ วิปាកสนฺตติ จ
กิริยา เจว กิริยาผลญฺจาติ ฯ

๑. ม. เอตฺรหิ ปญฺจ วิปាកฐมฺมฐมฺมาติ อิมเ ปาจา น ทิสฺสนฺติ. ๒. ม. กมฺมปวตฺตญฺจ
วิปាកปวตฺตญฺจ.

ปณฺณานิทเทส วณฺณา

เอวํ สมฺปฺปนฺนํ สเหตุกํ

ทุกฺโข อนิจฺจํ จลฺมิตฺตฺรทฺฐวํ

ชฺมเมหิ ชฺมมา ปภวนฺติ เหตุโส

โน เหตุถ อตฺตา จ ปโร จ วิชฺชติ

ชฺมมา ชฺมเม สลฺชเนนฺติ เหตุสมฺภารปจฺจยา

เหตุณฺณจ นิโรธาย ชฺมโม พุทฺเธน เทสิโต

เหตุสุ อปรฺทฺเชสุ ฉินฺนํ วณฺณํ น วณฺณติ

เอวํ ทุกฺขนตฺกิริยาย พฺรหฺมจฺริยิธ วิชฺชติ

สตุเต จ นฺุปลพฺภนฺเต เนวฺจฺเจโท น สตุสตนฺติ ฯ

ตตุถ กมฺมานเนว วิปากํ สมฺภรณฺติ วทฺฒเนนฺตํ กมฺมสมฺภารา
กมฺมํ วา สงฺขารภาวํ ตฺทูปการกานิ อวิชฺชาตณฺฺหุปาทานานิ กมฺม-
สมฺภารา ฯ ปฏฺฐิสนฺธิทายโก วา ภโว กมฺมํ ตฺทูปการกาเยธ-
วตุตา อายุหนสงฺขารา อวิชฺชาทโย จ กมฺมสมฺภาราติ กมฺมณฺจ
กมฺมสมฺภารา จ กมฺมสมฺภาราติ เอกเสสวเสน กมฺมสมฺภารคฺคหณฺ
เวทิตพฺพํ ฯ ทส ชฺมมา กมฺมนฺติ อวิชฺชาทโยปี กมฺมสหายตฺยา
กมฺมสริกฺขกา ตฺทูปการกา จาติ กมฺมนฺติ วตุตา ฯ สงฺขิปฺนฺติ
เอตถ อวิชฺชาทโย วิญฺญาณาทโย จาติ สงฺเขโป กมฺมํ
วิปาโก จ ฯ กมฺมํ วิปาโกติ เอวํ สงฺขิปฺยตีติ วา สงฺเขโป อวิชฺชา-
ทโย วิญฺญาณาทโย จ ฯ สงฺเขปภาวสามณฺเณน ปน เอกวณฺ
กตฺนฺติ ทฏฺฐพฺพํ ฯ สงฺเขปสทฺโท วา ภาคาธวณฺติ กมฺมภาโก
๑. ม. น เหตุถ อตฺตา ว ปโร วิชฺชติ.

วิสุทฺธิมคฺค สังฆคณณาย

กम्मสงฺเขโป ฯ เอวํ สมฺบุตฺตํ กम्मโตปิ วิปาโก ฯ ตตฺถาปิ
อวิชฺชาโต สงฺขาราทิ เอวํ สมฺบุตฺตํ [๑] อิทํ ภวจกฺกนฺติ อตฺถโธ ฯ
อิตฺตฺรณฺติ กम्मมมํ วนิสฺสธมฺมนฺติ อตฺถโธ ฯ เตน อูปฺปาทาย-
วณฺตตาทิปเกน อนิจฺจสทฺเทน วิการปตฺติทิปเกน จลสทฺเทน จ อทฺธิปิตํ
กาลนฺตฺรภูจายิตาภาวํ วิกาเวติ ฯ อทฺฐวณฺติ เอเตน ธิรภาวภาว-
นิตฺตฺสารถํ ฯ เหตุเอว สมฺภารา เหตุสมฺภารา ฯ จานโส เหตุโสติ
เอตฺถ วุตฺตํ วา จานํ ฯ อณฺณมฺปิ ตสฺส ตสฺส สาธารณํ การณํ
สมฺภาโร อสาธารณํ เหตุ ฯ เอวณฺติ เอวํ เหตุโต ฐมฺมตต-
สมฺภเว เหตุนิโรธา จ วนฺนจฺเจเท ฐมฺเม จ ตฺนโรธาย เทสิเต
สตีติ อตฺถโธ ฯ พุทฺทมจฺริยํ อิท พุทฺทมจฺริยธ สตฺเต จาติ เอตฺถ
จสทฺโท เอวํ พุทฺทมจฺริยจ วิชฺชติ สสฺสจฺเจทา จ น โหนฺตีติ
สมฺภจฺยภูโจ ฯ เอวํ เหตุอายตฺเต ฐมฺมตตสมฺภเว สตฺโต นฺปลพฺภติ
ยสฺมี^๑ จ อฺปลพฺภนฺเต สสฺสโต อจฺเจโท วา สียาติ นฺปลพฺภนฺเต
ตสฺมี เนวฺจฺเจโท น สสฺสตฺนฺติ วุตฺตํ โหติ ฯ

[๑๕๕] สจฺจปฺปภาวโตติ สจฺจโต สจฺจจัน วา ปภาวโต จ ฯ
กฺุสลา กฺุสลกम्मฺนฺติ วนฺนจฺเจทาย วตฺตมานตฺตา สาสวณฺติ วัฒนายติ ฯ
อวิเสเสนาติ เจตนา เจตนาสมฺปยุตฺตกาติ วิเสสํ อกตฺวา สพฺพมฺปิ
ตํ กฺุสลา กฺุสลํ กम्मํ สมฺภยสจฺจนฺติ วุตฺตนฺติ อตฺถโธ ฯ ตณฺหา จ
ฯเปฯ อวเสสา จ สาสว กฺุสลา^๒ ฐมฺมาติ หิ เจตนาเจตนาสมฺปยุตฺต-
วิเสสํ อกตฺวา วุตฺตนฺติ ฯ อริยสจฺจวิเสสํ วา อกตฺวา สมฺภยสจฺจนฺติ

๑. ม. ติสนฺธิอาทิวเสน วา สมฺบุตฺตํ. ๒. ม. เอวณฺติ. ๓. ม. ตสฺมีณฺจ.
๔. ม. สาสวา กฺุสลา.

วิสุทธีมคคั ถวณณนาย

ปจฺจโย น โหตีติ สสหายตตทสฺสนตฺตมาห โสกาทีนํ อธิฏฺฐานตฺตาทิ ฯ

เทวธาติ อตฺตโน* สรเสน ฐมฺมนตฺตรปจฺจยภาเวน จาติ

เทวธา เทวธา ฯ พุยาปนิจฺจนาโลเปน หิ นิทฺเทโส ฯ

[๒๐๐] อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราทิ เอเตน สงฺขารานํ ปจฺจ-
ยุปฺปนฺนตาทสฺสเนน โก นฺุโข อภิสงฺขโรตีติ เอส โน กลฺโล
ปฺลฺโยหติ ทสฺเสติ ฯ เตเนตํ การกทสฺสนนิวารณํ ฯ อตฺตนา ภาวโต
ภวานตฺตรํ สงฺกมตีติ ทสฺสนํ อตฺตสงฺกนฺฺติทสฺสนํ ฯ ตํ สงฺขารปจฺจยา
วิญฺญาณูปฺตฺตติวจนเนน นิวาริตํ โหตีติ ฯ ปฺลฺยจฺจนํ ขนฺธานํ อเภทโต
เอโก อตฺตาทิ กหณํ ฆนฺสญฺญา ฯ ตํ ยมกตาลกนฺฺทํ ภินฺทนฺฺเตน
วีย วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปมตฺตเมตฺตนฺฺติ วจนเนน นิวาริตํ โหติ ฯ
เอวมาทิตสฺสนนิวารณนฺฺติ เอเตน โสจติ ปรีเทวติ ทฺกฺขิโตติอาทิ-
ทสฺสนนิวารณมาห ฯ โสกาทโยปี หิ ปจฺจยายตฺตทา อวสวตฺตโนติ
ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสก ฯเปฯ สมฺภวานตีติ เอเตน วุคฺตเมวาทิ ฯ
มิจฺจาทสฺสนนิวารณโตปีติ การกทสฺสนาทินานาวิธมิจฺจนาภินิเวสนิવા-
รณโตปี ฯ

สลกฺขณสามญฺจลกฺขณวเสนาติ เอเตน สพุพฺพปกาเรน ฐมฺมานํ
ยถาวโต อทสฺสนมาห ตทฺกฺขยวินิมุคฺตสฺส ฐมฺเมสุ ปรมตฺตโต
ปฺสฺสตีตพุพฺพภาวสฺส อภาวโต ฯ อุปกฺขลนํ วีย ทฺกฺขยูปฺตฺตติเหตุโต ฯ
ปตฺนํ วีย ภวานตฺตรปฺปาตโต ฯ คณฺฺทปฺปาตฺตภาโว วีย ทฺกฺขยตาสฺส-
โยคโต กิเลสาสฺสจิปฺคฺขมรณโต จ ฯ คณฺฺทเภทปีพกา วียาติ ภาทนตฺตํ
๑. ม. อตฺตโน อตฺตโน.

ปณณานูนินิทเทศ วณณนา

ปจจมานเน คณฺเฑ ตสฺส อูปริ ชายมานา ชุทฺทกปีพกา วีย คณฺทสฺส
วา อนนฺธา เกเท^๑ ปีพกา วีย ๑ ฃณฺฺณ วีย สงฺฆณฺณรตตาย
ผลฺโส ๑ ฃณฺฺณทกฺกํ วียาติ ฃณฺฺณโต วา^๒ ชาตทกฺกํ วีย ติวริช-
ทกฺกตาวเสน ติสฺสนนฺมปี เวทนานํ ทกฺกทาวโต ๑ ปฏิการากิลาส
วียาติ สมุทตสฺส เอกเทสนิทสฺสนภาเวนาห ๑ อสปฺปายคคฺคณฺ
วีย พหุวิชานตฺตูปฺตตตินิมิตฺตโต ๑ อสปฺปายเลปนํ วีย ทกฺกเหตุโน
สสนฺตानเน สนนฺธิชาปนโต ๑ คณฺทวีการปาทูภาโว วีย อตฺตทาว-
คณฺทสฺส นินฺพพตฺตวีการทาวโต ๑ ตํ นิมิตฺตตจฺจสฺส^๓ สฺสนภาวาทิ-
สมุททาวโต ๑ สฺสนตาสราคปฺพพคคฺคณณาทโย หิ คณฺทวีการา ๑ สรตโต
คณฺทสฺส กิษฺชนํ ปาเกน วินา น โหตีติ เกทคคฺคณณเนวสฺส ปาโกปี
คหิตโตติ กตฺวา อาท คณฺทเกโท วีย ชรามรณฺนติ ๑ คณฺทสฺส
วา วิสทิสापตฺติ กิษฺชนนฺจ คณฺทเกโท ๑ ตตฺถ วิสทิสापตฺติ
ปาโกติ เวทิตพฺพ ๑

[๒๐๑] อูปมาหิ ทวจกํ วิญญาเปเนเตน เอกาธิญฺ्ञานเหหิ อูปมา-
วิเสเสหิ ตํ วิญญาเปตฺวา อิทานิ นานาธิญฺ्ञานเหหิ ญาเปตฺว^๔ ยสฺมา-
วาทิอาทิจ วุตฺตํ ๑ ตตฺถ ปฏฺฐลาภิกฺกตจกฺกชฺโก รุปานิ น ปสฺสติ
กิลฺยจิจ ปสฺสนฺโตปี วิปริตฺตํ ปสฺสติ เอวํ อวิชชาภิกฺกโต ทกฺกขาทินิ
น ปฏฺฐปชฺชติ น ปสฺสติ มิจฺฉา วา ปฏฺฐปชฺชตีติ ปฏฺฐลํ วีย อวิชชา ๑
โกสการกิมินา วีย^๕ อตฺตทาว กตฺตทา วญฺญสฺส อตฺตโนเอว ปริพ-
ภมณการณตฺตา จ โกสปฺปเทสา วีย สงฺขาราท ๑ สงฺขารปริคคฺคหิ

๑. ม. อนนฺธาเกเท. ๒. ม. วาสทโท น ทิสฺสติ. ๓. ม. ตนฺนนิมิตฺตตจฺจสฺส.
๔. ม. วิญญาเปตต. ๕. ม. โกสการกิมิ วีย.

วิสุทธีมคฺค สังฆคณนํ

วินา ปติภูจฺจํ อลภมานํ วิญญาณํ ปริณายกปริกคฺคหํ วินา ปติภูจฺจํ
อลภมาโน ราชกุมารो วิทยาติ ปริกคฺคเหน วินา ปติภูจฺจาลาโก
เอตฺถ อุปโมปเมยฺยสามณฺณํ ๑ อุปปตฺตินิมิตฺตุนฺติ กมฺมาทิจารม-
มณฺมาห ๑ ปริกปฺปนโตติ อารมฺมณกรณโต สมฺปยุตฺเตน วา
วิตกฺเกน วิตกฺกนโต ๑ เทวมนุสฺสสมิกวิหิงฺคาทิวิจฺชปฺปการตําย มายา
วีย นามรูป ๑ ปติภูจฺจาวิสเสน วุทฺธิวีสเสปตฺตโต วนปฺปคฺคุมฺโพ วีย
สพายตฺนํ ๑ आयตฺนानํ วิสยวิสยภูตानํ อณฺณมณฺณภามิขฺภาโว
อายตฺนจฺฆญฺญนํ ๑ ตโต आयตฺนจฺฆญฺญนโต ทวยสงฺจฺฆญฺญนฺปตฺตโต
เวทนาทุกฺขเหตุโต จ อคฺคิ วีย ผลฺโส ๑ สปริพาหโต ทาโห วีย
เวทนา ๑ อุปฺรุปริตฺตฺนหาวทฺตฺนโต* โลณฺทกฺกปानํ วีย วิสยानุ-
ภวานํ ๑ อารมฺมณฺเน ปาตฺกมฺยตาภาวโต ปิปาสา วีย ตณฺหา ๑
ตทสฺสุปาทานนฺติ ตํ อภิลาสกรณํ ตณฺหาทิจฺจฺจกฺกนินฺนทฺนํ อสฺส
ตฺสมงฺกิโน ปฺกคฺคลสฺส ตทณฺณสฺส* วา ภเวยฺย อุปาทานํ ๑ พุยสนา-
วทตฺย อชานนโต ภวฺอุปาทานํ มจฺจสฺส พลิสฺสุปาทานํ วีย ๑ เอตฺถ จ
สงฺขาราทินิ โกสฺปฺปเทสฺปริณายกาทิจฺจิ ทฺวิหิ ทฺวิหิ สทิสตําย เทว
เทว อุปฺมา วุตฺตํตาติ เวทิตฺตพฺพา ๑ โกจิจิ อคฺคมิทฺโรเอว คมฺมิทฺโร วีย
ขายติ ปฺรฺราณตฺติณปฺนณฺนาทิจฺจิ ภริโต* ปพฺพตฺตสงฺเขเป ชลาสโย วีย
น เอวมยฺ ๑ อยํ ปน คมฺมิทฺโรว หุตฺวา โอบาสติ ปกาสติ
ทิสฺสตีติ คมฺมิทฺราวภาโส ๑ ยถารหนฺติ อตฺถาทิวเสน ยถานฺรูปํ ๑

[๒๐๒] ชาติโต ชรามรณํ น น โหติ โหติเอวาติ อวธารณ

๑. ม. อุปฺรุปริตฺตฺนหาวทฺตฺนโต. ๒. ม. ตทสฺส. ๓. ม. ปฺรฺราณตฺติณปฺนณฺนาทิจฺจิโต.

ปณณานูนินิทเทส วณณนา

สิทเท สียา นุโช ชรามรณั ชาตโต อณนโตปีติ อาสงกายั ตทา-
สงกานิวตตนตถั น จ ชาตี วินา อณนโต โหตีติ วุตตั ๑ ตตถ
อณนคคหณั ชาตียา ปฏโยคิวิสยั น อณนตตวิสยั ชาตี
วินาติ วจนโต ๑ เตนสสุ นานณั ชาตียา สหการิการณณตถั
นิวตตติ โหติ ๑ เอส นโย อโต ปเรสุปี ๑ อิตถนตติ อิทั ปการั
อิมินา ปกาเรนาติ อตุโถ ๑ ชาติปจจยสมมภูตสมมทาคตฏุโจติ ชาติ-
ปจจยา สมมภูตั หุตวา สหิตสสุ อตตโน ปจจยานุรูปสสุ อุทฐั
อุทฐั อากตภาโว อนนปวตตฏุโจติ อตุโถ ๑ อถวา สมมภู-
ตฏุโจ จ สมมทาคตฏุโจ จ สมมภูตสมมทาคตฏุโจ ๑ น ชาตโต
ชรามรณั น โหติ น จ ชาตี วินา ชรามรณั อณนโต โหตีติ
หิ ชาติปจจยสมมภูตฏุโจ วุตโต ๑ อิตถณจ ชาตโต สมมทาคจจตีติ
ชาติปจจยสมมทาคตฏุโจ ๑ ยา ยา ชาติ ยถา ยถา ปจจโย
โหติ ตทนุรูปปาตฏาโวติ อตุโถ ๑

ตตถ น ชาตโต ชรามรณั น โหตีติ อิมินา ชรามรณสสุ
ชาติปจจยตาย อวิตถตถั ทสเสติ ๑ น ชาตี วินา อณนโต ชรา-
มรณั โหตีติ อิมินา อนณณถตถั ๑ อิตถณจ ชาตโต สมมทาคจจตีติ
อิมินา ตถตถั ๑ เตน จ ยถา ปจจยธมมา อตตโน ปจจยูป-
ปนุนานัน ปจจยภาเว ตถา อวิตถถา อนณณถถา เอวั ปจจยูป-
ปนุนธมมาปี ตพฐาเวติ ทสเสติ ๑ เอส นโย เสเสสุปี ๑

เหตุผล ถาณั อตุถปฏิสมภูทาทิ เอเตน วจนเนน อตุถสสุ

๑. ม. ชาติปจจยสมมภูตั.

วิสุทธีมคฺค สัวณณาย

เหตุผลภาโว กถิ ภาตพุโพติ ฯ อตฺถปฏิสมฺภิทาติ เอตฺตสฺส สมาส-
ปทสฺส อวยวปทตฺถิ ทสฺเสนฺเตน เหตุผล ภาณนฺติ วุตฺตตฺตา ฯ
อตฺถปฏิสมฺภิทา อตฺถปฏิสมฺภิทาติ เอตฺถ หิ อตฺถเอติ เอตฺตสฺส
อตฺถิ ทสฺเสนฺเตน เหตุผลเอติ วุตฺติ ฯ ปฏิสมฺภิทาติ เอตฺตสฺส อตฺถิ
ทสฺเสนฺเตน ภาณนฺติ ฯ ตสฺมา เหตุผลอตฺถสทฺทา เอกตฺตา ฯ
ภาณปฏิสมฺภิทา จาติ อิมมตฺถิ ทสฺเสนฺเตน* สาทิตอ อตฺถสฺส
เหตุผลภาโว ฯ เยนากาเรนาติ เยน ปวตฺติอากาเรน ฯ สภาว-
ชฺชมาหิ ปจฺจยวิเสสตีทฺเชน ปวตฺติอากาเรน วิสิฏฺฐาการา โหนฺติ ฯ
เตนาห สพุเพ ชฺชมา สพุพากาเรน พุทฺธสฺส ภควโต ภาณมฺเข
อาปาถิ อากจฺฉนฺตีติ ฯ ยทวฏฺฐาติ ยาย อวตฺถาย อวตฺถิตา ฯ
อวตฺถาวิเสสวฺนโต หิ ชฺชมา เตน เตน อวตฺถาวิเสเสน ติ ติ
อตฺถกิจฺจ สาทฺตุ สมตฺตา โหนฺติ ฯ สวายิ ปวตฺติอากาโร อวตฺถา-
วิเสโส จ อวิชฺชายปิ อนุปฺจิตกฺกุสลสมฺภารหิ ทูรวโพชฺชโตเอว ภาณน-
อลพฺกเนยฺยปฺติฏฺโฐ จาติ อาห ตสฺส ฯเปฯ คมฺภีโรติ ฯ ตสฺส
อาการสฺส อวตฺถาย จ ฯ เหตุมฺหิ ภาณนฺติ เอตฺถ เหตุโน ชฺชม-
ปริยายตา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพา ฯ อสฺสาติ ปฏฺิจฺจสมฺปฺปาทสฺส ฯ
เตน เตน การณฺนาติ เตน เตน เวนเนยฺยานิ พุชฺฉนฺนาคฺคณฺตาสงฺขาเตน
การณฺน ฯ ตตฺถาติ ตสฺมี เทสนปฺปกาเร ฯ อนุโลมโต ปฏฺิ-
โลมโตติ นยิธ ปจฺจยฺปฺปาทา ปจฺจยฺปฺปนฺนปฺปาทสงฺขาติ อนุโลมํ
ปจฺจยนิโรธา ปจฺจยฺปฺปนฺนนิโรธสงฺขาตญฺจ ปฏฺิโลมมาห ฯ อาทิตอ

๑. ม. วทฺนเตน.

ปณณามินิทเทศ วรรณนา

ปน อนนคมนัน อนุโลม อนนโต จ อาทิกมนัน ปภูิโลมมาห ฯ
อาทิตโต ปภูจาย อนุโลมเทศนาย อนนโต ปภูจาย ปภูิโลมเทศนาย
จ ติสนุชิตุสงเขเป ฯ อิมะ จตุตารโ ออาหารากินิทานาคาทิกาย*
เวมชฌโต ปภูจาย ปภูิโลมเทศนาย จกขุญจ ปภูิจจ รูปะ จ
อุปปชชติ จกขุวิญญานัน ตินณัน สงกตติ ผสโธ ผสสปปจยยา
เวทนาคาทิกาย* อนุโลมเทศนาย จ ทวิสนุชิติสงเขเป ฯ
ตโยชนิเยสุ ภิกขเว ชมเมสุ อสสาทานุสสันโน วิหโรโต ตณหา
ปวทุตติ ตณหาปปจยยา อุปาทานนุติอาทิสู* เอกสนุชิตุสงเขเป ฯ
กตฺถจิจิ เอกงคปิ จ ปภูิจจสมุปปาโท เทลิตโต โส ตตฺตร ภิกขเว
สุตฺวา อริยสาวโกติอาทินา* นเยน ทสฺสลิโตเอว ฯ

[๒๐๓] อวิชชาทินัน สภาโว ปภูวิชฌิมยิตติ ปภูเวโร ฯ

วุดตฺถญเหตฺติ อญฺจกถายัน เตสฺส เตสฺส วา ตตฺถ ตตฺถ วุดตฺถมฺมานัน
ปภูวิชฌิตฺตพฺโพ สลกขณสงฺขาโต อวิปริตฺตสภาโว ปภูเวโรติ ฯ
ชานนลกขณสฺส ฉานนสฺส ปภูิปกขญฺโต อวิชชาย อญฺญานญฺโจ ฯ
อารมฺมณสฺส ปจฺจกขกรณเณน ทสฺสสนญฺตสฺส ปภูิปกขญฺโต อทสฺสนญฺโจ ฯ
เยน ปเนสา ทุกขาทินัน ยถาวสรสฺส ปภูวิชฌิตฺตุน เทติ ฉาทตฺวา
ปริโยนทฺธิตฺวา* ตินฺนุชิตติ โส ตสฺสา สจฺจาสมปภูเวรญฺโจ ฯ อปฺปญฺญา-
ภิสฺสงฺขาเรกเทโส สรโรโค ฯ อญฺโฆ วิรโรโค ฯ รากสฺส วา อปฺป-
ปกขญฺทวโต รากปฺปวทุตฺตโก อปฺปญฺญาภิสฺสงฺขาโร สพฺโพปิ สรโรโค ฯ

๑. ส. นิตาน. ๑๖/๑๔. ๒. ส. นิตาน. ๑๖/๘๖. ๓. ส. นิตาน. ๑๖/๑๐๓.

๔. ส. นิตาน. ๑๖/๑๑๕. ๕. ม. ปริโยนทฺธิตฺวา.

วิสุทธีมคคส์วณณาย

อิตโร ตปปฏิปกขภาวโต วิราโค ๑ ที่มรดุตต์ เหต์ ภิกขเว อสุตฺต-
วโต ปุณฺณชชนสฺส อชฺโณสิตฺต มมายิตฺต ปรามญฺญิ เอตฺต มม เอโสหम्मสมฺมิ
เอโส เม อตฺตาคติ อตฺตปฺรามาสสฺส วิญฺญาณํ วิเสสโต วตฺถ
วุตฺตนฺติ วิญฺญาณสฺส สฺสญฺญตฺตญฺโจ คมฺภีโร ๑ อตฺตา วิชานาติ
ลัสมรตฺติ สพฺยาปารตาสงฺกนฺตอภินิเวสพลวตฺตย อพฺยาปารญฺญ-
อสงฺกนฺตปฺปฏิสนฺธิปาทูภาวญฺญา จ คมฺภีรา ๑ นามรูปสฺส ปฺปฏิสนฺธิกฺขณ
เอกุปฺปาโท ปวตฺตติย วิสิํ วิสิํ ยถารหิ เอกุปฺปาโท ๑ นามสฺส รฺรูป
รูปสฺส จ นามน อสมฺปโยคโต วินิพฺโกลโค ๑ นามสฺส นามน
รูปสฺส จ รฺรูปน เอกสฺส เอกจฺเจน อวินิพฺโกลโค โยเชตพฺโพ ๑ เอกุป-
ปาเทกนิโรเชหิ อวินิพฺโกลเก อธิปฺเปเต โส รูปสฺส จ เอกกลาป-
ปวตฺตติโน ลพฺภติ ๑ อถวา เอกจตุโวการภเวสุ นามรูปานํ
อสมฺหตฺตนโต อณฺณมณฺณวินิพฺโกลโค ปญฺจโวการภเว สหตฺตนโต
อวินิพฺโกลโค จ เวทิตพฺโพ ๑ อธิปฺตติญฺโจ นาม อธิ อินฺทริย-
ปจฺจยภาโว ๑ โลกโเปโส ทวาราเปสาเขตตมฺเปตฺตนิ วุตฺตา
โลกาเทอตฺถา จกฺขาทีสุ ปญฺจสุ โยเชตพฺพา ๑ มนายตฺนสฺสาปี
ลฺลชชนโต มโนสมฺพสฺสาทีนํ ทวารเขตตภาวโต จ เอเต อตฺถา
สมฺภวณฺติเอว ๑ อาปาถคตानํ รูปาทินํ ปกาสนโยคฺยตาลกฺขณํ โสภา-
สนํ จกฺขาทีนํ วิสยภาโว มนายตฺนสฺส วิชานนํ ๑ สจฺจญฺญญฺโจ
วิเสสโต จกฺขุสมฺพสฺสาทีนํ ปญฺจนนํ อิตเร จนนมฺปิ โยเชตพฺพา ๑

๑. ม. เอกุปฺปาเทกนิโรเช หิ. ๒. อภ. ส. ๓๔/๑๕๕.

ปณณานูนินิทเทศ วณณนา

ผุสนนญจ ผุสสุสสุส สภาโว ๑ สงมณฺญนํ รโส ๑ อิตเร อุนฺญจนา-
การา ๑ อารมมณฺรสาณฺภวณฺญโจ รสวเสน วุตุโต ๑ เวทยิตฺตฺตฺต
ลกฺขณวเสน ๑ สุขทฺถกฺขมชฺชตฺตภาวา ยถากกมํ ติสฺสนนํ เวทนานํ
สภาววเสน วุตุตา ๑ อตุตา เวทยิตฺตี อภินเวสสุส พลวตายนฺ นิชฺชี-
วณฺญโจ เวทนายนฺ คมภีโร ๑ นิชฺชีวายนฺ วา เวทนายนฺ เวทยิตฺตํ นิชฺชีว-
เวทยิตฺตํ ๑ นิชฺชีวเวทยิตเมว อตุโถ นิชฺชีวเวทยิตฺตฺตฺต ๑ สปปิตฺต-
ตณฺหา อภินนฺทิตฺตฺต ๑ พลวตฺรตณฺหา ยถิตฺตวา ปรีนฺญจายนํ
อชฺโณสาณฺญโจ ๑ อิตโร สาธารณวเสน เวทิตฺตฺต ๑ อาทานก-
คณณภินเวสฺจจา จตฺตุนนํปปี อุนฺญาทานานํ สมนานา ๑ ปรามาสฺจจ
วุตุโต ทินฺนุจฺจปาทานาทินเมว ตถา ทฺรตฺตีกกมณฺญโจ ๑ ทินฺนุจ-
กนฺตาโรตี หี วจนโต ทินฺนุจฺจนํ ทฺรตฺตีกกมตฺตา ๑ ทพฺพคฺคคณณตฺตา วา
จตฺตุนนํปปี ทฺรตฺตีกกมณฺญโจ โยเชตพฺพ ๑ ทฺรตฺตีกกมตฺตายนปี หี ตณฺหา
สมุทฺตฺต ๑ วุตุโต ๑ โยนิกตฺตฺตฺตฺตินฺวาเสสฺสชฺชปนฺนติ สมนาสฺส ภูมฺมวจนสุส
อโลโป ทฺรตฺตฺต ๑ เอวํ หี เตนฺ อายฺยหนานิกสงฺขรณปทานํ สมนาสฺส
โหตี ๑ ชรามรณจฺจํ มรณปฺปชานนฺนติ มรณฺญจาเอว ขยาทโย
คฺมภีรตฺตี ทสฺสิตฺตา ๑ นวนวานํ หี ขเยน ขณฺนิจฺจจาทฺตปรีกฺกปฺปวตฺต
ชราตี ขยณฺญโจ วา ชราย วุตุโตตี ทฺรตฺตฺต ๑ นวภาวาปคโม
หี ขโยตี วตฺตํ ยุตฺตโตตี ๑ วิปรีณามณฺญโจ ทฺวินนํปปี ๑ สนฺตติ-
วเสน วา ชราย ขยวภาโว สมนฺตติขณฺนิกวเสน มรณสุส
เกทวิปรีณามณฺญจาทฺต โยเชตพฺพ ๑

๑. ม. เวทยิตฺตี. ๒. ม. สปปิตฺตคณฺหา. ๓. ม. เกทวิปรีณามตฺตา.

วิสุทธิมคคัถวณนาย

อตถนยาคี อตถานัน นยา ฯ อวิชชาทิตถเถหิ เอกตตาทิ
สเกน ภาวน นยนิติ คเมตติติ เอกตตาทโย เตสึ นยาคี วุตตา ฯ
นียนตติติ หิ นยาคี ฯ อตถาเอว วา เอกตตาทิภาวน นียมานา
ถายมานา อตถนยาคี วุตตา ฯ นียนตติ เอเตหิตติ วา นยา ฯ
เอกตตาทิหิ จ อตถา เอกนตติอาทินา นียนตติ ฯ ตสฺมาเอกตตาท-
ทโย อตถานัน นยาคี อตถนยา ฯ

องฺกราทิภาวนาคี องฺกรปตตนาพชนฺรสาขาลลวปลาสาทิ-
ภาวน ปวตตมานเ อวยเว เอกชฺฉมฺ คเหตุวา สนนานานุปฺเจเทน
พีชํ รุกฺขภาวํ ปตตํ รุกฺขภาวน ปวตตํ ตถจ เอกตเตน วุจฺจติติ
สนนานานุปฺเจโท ยถา เอกตตํ เอวมิชาปี อวิชชาสงฺขาราทิ-
เหตุเหตุสมฺปฺปนฺนํ สนนานานุปฺเจโท เอกสนตติปิตตทาเอกตต-
นโยติ ทสฺเสติ ฯ เหตุผลสมฺพนฺรเณนาคี เอเตน สนนานานุปฺเจทํ
วิภาเวติ ฯ สติปี หิ เหตุผลานันฺ ประตถโต เกเท เหตุภาวน
ผลภาวน จ เตสึ สมฺพนฺรภาโวเยเวตถ สนนานานุปฺเจโท ฯ ยโต
ยสฺมี สนนานเ กम्मํ นิพฺพตฺตํ ตถเถว ผลปฺปตฺตติติ กตสฺส วินาสो
อกตสฺส อพฺภาคโม จ นตฺถิติ ฯ เอกตตคฺคหณโตติ เหตุผลานัน
เกทํ อนุปฺชารเตตฺวา เหตุํ ผลถจ อภินฺนํ กตฺวา อภินฺนํ เอกภาวสฺส
อภทสฺส คหณน ฯ ตเทว วิญฺญาณันฺ สนนฺรชาติ สํสรตติอาทินา
สสฺสตทิกฺขี อฺปาทียติ ฯ

[๒๐๔] ลกฺขณวฏฺฏจानนฺติ สภาววฏฺฏจानันฺ เหตุโน ผลสฺส จ

ปณณภูมินิทเทศ วณณนา

ภินนสภาวดาวโพโซ ฯ ภินนสนนตानสุเสวติ สมพนุชรรหิตสสุ
นानตตสสุ คหณโต อณโฬ มโต อณโฬ ชาโต ตสุมมา สตตุนนุโตร
อจฺฉินฺโน สตตุนนุโตร ออุปฺนโนติ คณฺหนฺโต อจฺเจททิกฺกุจฺจํ อูปาทิยติ ฯ

อมฺเหหิ อูปฺปาเทตพฺพนฺติ อานตฺวา สมพนุโช ฯ พยาปารา-
ภาโว อนภิสนฺธิตาย อพฺยาภาวตา ฯ สมฺมา ปสฺสนฺโตติ นิรฺรห
นิชฺชิวา ชมฺมมตฺตาคิ ปสฺสนฺโต ฯ สภาโวเอว นิยม สภวานิยม
สสมฺภารคฺคิโน อุตฺทมฺขตา สสมฺภารวายุโน ติริยคฺมนนฺติเอวมาทิ วิย ฯ
เตน สิทธิ โข ยถาสกํ ปจฺจยฺอุปฺนฺนสฺส เหตุภาโว ฯ กสฺสจि
กตฺตฺโน อภาวา น กาจิ กิริยา ผลปฺปพฺพนฺธิเนติ อภิรียทิกฺกุจฺจํ อูปาทิยติ ฯ
จิริโต ทธิ น อุตฺกโต ติลโต เตลํ น วาลิกโตติ สพฺพโต
สพฺพสมฺภวาทสฺสเนน อเหตุกทิกฺกุจฺจํ เหตุอนฺรูปรเมว ผลํ ปสฺสนฺโต
อภิรียทิกฺกุจฺจํ ปชฺหติ ฯ ยโต กฺุโตจิติ ยทิ อณฺณสฺมา อณฺณสฺส
อูปฺปตฺติ สิยา วาลิกโต เตลสฺส อจฺจุโต จิริสฺส กสฺมา
อูปฺปตฺติ น สิยา ตสฺมา น กาจิ กสฺสจิ เหตุ อตฺถิติ อเหตุกทิกฺกุจฺจํ
อวิชฺขมานนฺปี เหตุมฺหิ นียตตาย ติลคาวิสฺสุกฺกโสณฺิตาเทหิ เตลจิริ-
สริราเทหิ ปวตฺตุนฺตีติ นียตวาทญฺจ อูปาทิยตีติ วิญฺญาตพฺพ
ยถารหํ ฯ กสฺมา ฯ ยสฺมา อิทํ หิ ภวจฺกุกํ อปฺทาเลตฺวา สํสารถ-
มตีโต น โกจิ สฺปิณนฺตเรปฺยตฺถิติ สมพนุโช ฯ อคาธํ อูปฺปตฺติจฺจํ ฯ
ทฺุรติยานํ ทฺุรติกฺกมํ ฯ อสนฺนิวิจกฺกมิวาทิ อสนฺนิมณฺฑลมิว ฯ ตํ หิ
นิมฺมถนเมว นานิมฺมถนํ ปวตฺตติ ฯ เอวํ ภวจฺกุกมฺปิ เอกนฺตทฺุชฺชูป-

๑. ม. โกจิ.

วิสุทธีมคฺค สัวณฺณนํย

ปาทนโถว นิจฺจนิมมถนนฺติ วุคฺคํ ฯ

[๒๐๕] ฅณณาสินา อปาทาเลตฺวา สัสารภยมตีโต นคฺคิตฺติ
เอตสฺส สวชกสฺสคฺคํ ทสฺเสนฺโถ วุคฺคตมฺปิ เจตนฺติอาทิมาท ฯ ตนฺตุนํ
อากุคฺคํ ตนฺตาทุคฺคํ ตนฺตาทุคฺคกมิมว ชาตาท ตนฺตาทุคฺคกชาตาท กิเลส-
กมฺมวิปาเกหิ อตฺตวิย ชฺชฎิตฺติ อคฺคโถ ฯ กุคฺคิยา สกฺคณิยา นีทํ กุคฺคํ
คํ วิย ชาตาท กุคฺคิณฺชกฺคชาตาท ฯ มุคฺคชา วิย ปพฺพชา วิย จ
กุคฺคา ชาตาท มุคฺคชปพฺพชฺชฎิตฺติ ฯ ตทฺทกฺคํ กิร คิณฺณํ อากุคฺคํ ชฺชฎิตฺติ
หุคฺควา วทฺทตฺติ ฯ วุคฺคณิยา อภวโถ อปายํ ฯ ทกฺคชคคิภวโถ
ทกฺคคคิ ฯ สฺขสมฺสฺสยโถ วินิปตฺตคฺคตฺตา วินิปตฺตํ ฯ จคฺคพฺพิธํ อปายํ
ชนฺชานณจ ปฏฺธิปาฏฺธิติอาทินา วุคฺคตสัสารณจ นาทิวคฺคตฺติ ฯ สัสารโรเอว
วา สพฺโพ อิช วุคฺคณิอปคมาทือคฺคเอหิ อปายาทินามโก วุคฺคโถ
เกวคฺคํ ทกฺคชกฺคชนฺชภวโถ ฯ

ปฏฺธิจสมฺปปาทนิทฺเตสวณฺณนา นิจฺจิตฺตา ฯ

๑. กุณคณฺชกฺคชาตาคิปี กุลาณคณฺชกฺคชาตาคิปี มหานิทานสฺสคฺคเต ทิสฺสคฺคิ. ตพฺพณณนํยมฺปิ
กุณคณฺชกฺคํ วุจฺจติ เปสการกณฺชชยสฺสคฺคํ กุณนํ นาม สกฺคณิกาท สสฺสา กุลาวัโกคิปี
เอเกคิปี กุลาณคณฺชกฺคํ..กุลา นาม สกฺคณิกาท..กุลาวัโกคิปี มุทฺทิตฺ. มหานิปาทวณฺณนา-
ยมฺปน กุลา วา ปฏฺธิกฺคชกคคิ อิมเ เทวปี สกฺคณาคิ วุคฺคํ. คสมฺมา กุลาณคณฺชกฺคชาตาคิ
เอว อมฺหากํ ชนฺติ. ๒. ม. วินิปตฺตณจ.

ทิจฺฉิวิสุทธีนิตฺเตสวณฺณนา

ยา วิสุทธีโย สมฺปาเทตฺตพฺพาติ สมฺพนฺโ ๑ อิมฺสฺ
ยถาวิจาริตฺสฺ ขนฺธาทีสฺ วิปฺสฺสนาย ญฺมิญฺเจตฺสฺ ฌมฺเมสฺ ๑ คณฺถสฺส
อุคฺคณฺหณฺ วัจฺจคฺคตฺถรณฺ อกฺคโ ๑ ปริโต สพฺพถาปี อตฺถสฺส
ถาตฺตมิจฺฉา ปริปฺจฺฉา ๑ สวณฺปริกฺขาทิวเสณ* ตตฺถตฺถสฺส มนฺสิการ-
วธิ ตทฺถยวเสณ ยสฺมา ตตฺถปี ถาณฺ สฺวาเสวิตฺ โหติ ตสฺมา วุตฺตํ
อุคฺคหปริปฺจฺฉาวเสณ ถาณฺปริจฺยํ กตฺวาติ ๑ ขนฺธาทีสฺ สุตฺมย-
ถาณฺ อุปฺปาเทตฺวาติ อตฺโถ ๑ วิตฺถาริตฺเมว ตสฺมา ตตฺถ
วิตฺถาริตฺนยฺยานุสฺาเรณ สีลวิสุทธี สมฺปาเทตฺตพฺพาติ อธิปฺปาโย ๑
อุปฺจารสมฺมาธิปี อุปฺปนาสมฺมาธิ วีย วิปฺสฺสนาย อธิญฺจฺฉานภาวโต
จิตฺตวิสุทธีเยวติ อหา สอุปฺจฺจาราติ ๑ เวทิตฺตพฺพาติ อตฺตโน สนฺตฺาเน
นิตฺตพฺพตฺตนวเสเนว เวทิตฺตพฺพา ๑ เอวํ หิ ตา ปจฺจกฺขโต วิทิตา นาม
โหนติ ตสฺมา เวทิตฺตพฺพา สมฺปาเทตฺตพฺพาติ วุตฺตํ โหติ ๑ เวทิตฺตพฺพาติ
วา สมฺปาตฺตติสฺสุชาธิกมวเสณ อนฺนภวิตฺตพฺพาติ อตฺโถ ๑ น หิ เกวเลน
ชานนฺมตฺเตน จิตฺตวิสุทธียํ ปตฺติญฺจิจฺฉโต นาม โหติ น จ ตตฺถ
อปตฺติญฺจาย อุปฺริวิสุทธี สมฺปาเทตฺตํ สกฺกาติ ๑ นามรฺูปานํ ยถาว-
ทสฺสนนฺติ นามสฺส รฺูปสฺส จ วิภชฺช ยถาญฺจตฺสภาวทสฺสนํ ๑ นามคฺ-
คหณฺเนน เจตฺถ เวทนาทีนํ จตฺตุนํ เตญฺมิกานํ* ขนฺธานํ คหณฺ น
วิญฺญานปจฺจยา นามรฺูปนฺติ เอตฺถ วีย วิญฺญานํ วินา นาปี
๑. ม. สวณฺปริกฺขาทิวเสณ. ๒. เตญฺมิกานํ. เอวมฺปฺริปี.

วิสุทฐิมคค สัวณณาย

นามนุจ รูปนุจาติ เอตถ วิย สนิพพานหิ โลกุตตรกขนุเชหิ สทฐินุติ
ทฐุพพิ ๑

[๒๐๖] ยาทิ ปฏุปชชติ เอตนาติ ยานั สมโถว ยานั
สมถยานั ตั เอตสส อตุถิติ สมถยานิโก ๑ ฌาเน ฌาณุปจาเร
วา ปติฏฐาย วิปสสัน อนุยถนุชนุตสเสตติ นามั ๑ เตน สมถยานิเกน ๑
จเปตวา เนวสถณานาสถณายตนาติ อิทั ภวคคธมมานั อาทิ-
กมมิทสส ทุปปริคคหตาย วุตติ ๑ ลกขณรสาทิวเสน ปริคคเห-
ตพพา ฌาเนน ปริจณิซช กเหตุพพา ๑ ปริคคหวิธิ ปน ขนุช-
นิตุเทเส วุตตาเอวาติ อธิปโปโย ๑ อารมมณณากิมุขนมมนั อารม-
มณเน วินา อปโปวตติ ๑ เตน นมนนุเจน นามกรณนุเจน วา ๑
เวทนาทโย หิ อรูปฐมมา สพพทาปี สสสาทินามกคตา ปจวิอาทโย
วีย เกสกุภาทินามนุตราเนาชชนโต อตุตนาถ กตนาถตาย นาม-
กรณนุเจน นามนุติ วุจจนุติ ๑ อถวา อธิวจนสมุสสโส วิย
อธิวจนนามนุตราเนน อนุปจิตสมุภารานัน คหณัน น กจจนุติติ นามา-
ยตุตคคหตตาย เวทนาทโย นามนุติ วุจจนุติ ๑ รูป ปน วินาปี
นามสวานัน อตุตโน รูปปนสพพาเวเนว คหณัน กจจติ ๑ ววฐ-
เปตพพนุติ อสจกรโต จเปตพพิ อถณมณณัน รูปเนน จ อมิสสิดิ
กคตา จิตเต จเปตพพนุติ อตุโถ ๑ นามรูปปริคคโห จ นาม
ยาเวทว ตสส ปฏินิสสชชนตุถนุติ ตทนุรูปเมว นิตสสัน ทสเสนโต
ยถา นามาติอาทิมาท ๑ รูปปนโตติ เอตถ รูปปนนุโจ สิตาทิ-
๑. ม. อธิวจนัน นามัน อนุตราเนน.

ทิจวิสุทธินิตุเทศ วรรณนา

วิโรธิปัจยสนุนิปาเต วิสุทธิสุปุตติตติอาทินา ขนุทธินิตุเสวณนาย
วุดโตเยว ฯ เอว วิสุ นามปริคคหิ รูปปริคคหณจ ทสุเสตวา
อิทานิ เอกขณิ นามรูปปริคคหิ ทสุเสตติ ตโต นมนลกขณนติอาท
วุดติ ฯ อิติ อรูปมุขเน วิปสุสนาภินิเวสิ ทสุเสตวา อิทานิ รูปมุขเน
ติ ทสุเสนโต สุตวิปสุสนายานิโก ปนาติอาทิมาย ฯ

ตตถ สมถยานิกสุส สมถมุขเน วิปสุสนาภินิเวโส วิปสุสนา-
ยานิกสุส ปน สมถิ อนิสายาติ อาห สุตวิปสุสนายานิโกติ ฯ
สมถภวานาย อมิสสิตวิปสุสนานิโกวาติ อตุโถ ฯ อยเมว วา
สมถยานิกโกติ ยถาวุดโต สมถยานิกเอว วา ฯ เตน สมถยานิ-
กสุสาปี รูปมุขเน วิปสุสนาภินิเวโส ลพภติ น อรูปมุขเนวาติ
ทสุเสติ ฯ เตสิ เตสิ ธาตุปริคคหมุขานนติ ยิ ถทลภณิ อัย
ปจวิธาตติอาทินา สงเขปมนสิการาทิวเสน วุดเตสุ เทรสสุ ธาตุ-
ปริคคหมุขेषุ ฯ กम्मสมมุจจาโน นาม เกโส จम्मพภนุตรกโต ฯ
ตตุเถวาติ ตสุมิเยว กम्मสมมุจจาเน เกเส ฯ กายปปสาทสุส วิย
ภาวสุสาปี สกลสรวิพยาปีตาย ภาวสุส อตุถิตายาติ วุดติ ฯ
ปุน ตตุเถวาติ ตสุมิเยว เกสสณนิตเต รูปสมุททาเย ฯ อปรานิปิติ
ปัพเพ วุดตานิ กम्मสมมุจจानานิ วิสติ อิมานิ อาหารสมมุจจानานินิ
จตุวิสติ ฯ รูปานิติ สพพานิปิ จตุจตุตาลีส ฯ ตถจ โข ตตถ
ลพภมานสนตติสิสสามณณเน เวทิตพพิ ฯ จตุจตุตาลีสาติ จ อิทธิ
สททสุส อนियตตุตา วุดติ ฯ น หิ สพพกาลิ อตุจิตโต รูป
๑. ม. อมิสสิตวิปสุสนายานวาติ.

วิสุทธีมคฺคส์วณณาย

อุปฺปชฺชนตํ สสทฺทเมว อุปฺปชฺชตฺติ ๑ เอวนฺติ ยถา เกเส เอว
โถมาทิสฺส จตฺตสมฺภูจฺจานิกเส ๑ จตฺวิสฺติโกภฺจฺจาเสสฺสูติ ทฺวตฺตีสาย
โกภฺจฺจาเสสฺส วกฺขมาเน อภฺจฺส โภภฺจฺจาเส อปฺเนตฺวา จตฺวิสฺติโกภฺจฺจาเสสฺส ๑
เสทาทีนํ อาตฺตปฺปตาปาทีนา จิตฺตวิกาเรน จ อุปฺปชฺชนโต เต
อฺตฺตจิตฺตสมฺภูจฺจานา วุตฺตา ๑ ทฺวตฺตีสโกภฺจฺจาเสสฺส รุเปสฺส ปากฺกฺเขสฺส
ชาเตสฺส ตทฺถณานิปี ปากฺกฺขานี โหนฺตฺติ ตานิปิ ทสฺเสตฺถ อปฺเรตฺติอาทิ
วุตฺตํ ๑

[๒๐๗] ตตฺถ อปฺเร ทส อากาธาติ เตโฆวಾಯโกภฺจฺจาเสสฺส
อปฺเร ทส อากาธา ๑ กมฺมเชติ ภูตฺถนํ น วิเสสนํ อสิตาทีปริ-
ปาทกฺสฺส เตชฺส อกมฺมชฺส อภาวโต ๑ ตถา จิตฺตเชติ จ เอกนฺต-
จิตฺตสมฺภูจฺจานตฺตา อสฺสาสปฺสสาสนนฺติ เกจิ ๑ ตํ น อจิตฺตช-
สนฺตानเ ปวตฺตานํ อฺคฺชภาวโต ๑ อพฺภนฺตรภฺจฺจาเอว ทิ เต
จิตฺตชา น พหิทฺธา ตสฺมา ตตฺถ จิตฺตเชติ อิทํ วิเสสนเมว ๑
อยณฺจ อคฺโถ เภภฺจฺจา อานาปานกถายํ วุตฺโตเยว ๑ เสเสสฺสูติ
สนฺตปฺปนาทิวเสน เจว อฺทฺทชฺคมาทิวเสน จ ปวตฺเตสฺส เตโฆวಾಯโกภฺจฺจา-
เสสฺส ๑ จกฺขุทสกาทิสฺส ปฺธานรูปํ จกฺขาทโยติ เตสฺส ลพฺภมานํ วตฺถ-
ทฺวารภาวํ อวยวิกิจํ สมฺทาเย อาโรเปตฺวา วุตฺตํ ๑ วตฺถทฺวาร-
วเสน ปณฺจ จกฺขุทสกาทโยติ วตฺถวเสน ททฺยวตฺถทสฺกญฺจาติ
โยเชตพฺพํ ๑ เอกโยคนิทฺธิภฺจฺจานมฺปิ เอกเทโส อนฺวตฺตตฺติ ๑ สหสฺส-

สพฺพานิปิติ ยถาวุตฺตคณฺนํ ปณฺจาสีตฺติจตฺตตาริกานี

๑. ม. จตฺตสมฺภูจฺจิตฺตตาริกานี.

ทฎฐวิสุทธินิตุเทศ วรรณน

สทสุสรูปรูปานี ๑ โกฎฐาสวายนัน ปน ตทวยวกลาปานนจ เกเท
คยหมานน อตวิย ตโต พหุตรโร รูปเกโท โหติ ๑ โส ปน เกโท
อิธ อาทิกมมิกสส ทุปปรคคโหติ น กเหตุพโพ ๑ กามม วตุล-
วเสนานปี อรูปฐมมา ปากฐา โหนติ ทวารวเสน ปน ปรคคโ
อนากุโลติ กตวา วุตตัม ทวารวเสน อรูปฐมมา ปากฐา โหนตตี ๑
สพพสงกาทิกวเสน เอกาสีตี โลกยจิตตานีตี วุตตัม ๑ ทากโนเอว
ปน มหคคตจิตตานี สุปากฐานี โหนติ ๑ อวิเสเสนานตี สาทรรณโต ๑
ผลสสาทยอ ทิ สตต เจตลิกา จกขุวิญญานานทททปี อุปปชชนโต
สพพจิตตุปปาทสาทรรณน ๑ สพเพปี เตติ เอกาสีตี โลกยจิตตานี
ตัมมยตุตผลสสาทยอติ สพเพปี เต อรูปฐมเม ๑ อารมมณานท-
วิภาเคนปน จิตตุปปาทเกเท คยหมานน อตุโธ พหุตรโรเอว โหติ ๑
โส ปน อิธ นาทิปเปโต ๑

[๒๐๘] อสส จกขุปปสทสส นิสสยญุตตา ปน จตสโส
ธาตุโยติ สมพนุโซ ๑ สทษทรูปานี ตสส จกขุปปสทสส อิจเจว
สมพนุโซ ๑ ตตุเถวาทิ ตสมมีเยว สสมภการจกขุปปเทเส ๑
อนุปาทินนรูปานีตี ปุพเพ วุตตรูปานัน อุปาทินนรูปตตทา วุตตัม ๑
อกมมชรูปานีตี อตุโธ ๑ เสสานีตี ปจมม จกขุโน วุตตตตทา ตโต
เสสานี ๑ เตน ปน สทฐี จตุปญญาส รูปานี โหนติ ๑ จกขุ-
ทสกาทิสูเอกสสปี อคคเหตุพโพโต อวเสสานี เตจตุตาลีส รูปานีตี
วุตตัม ๑ สททสส อนียตตตทา ตัม อคคเหตุวา เตจตุตาลีส รูปานีตี
๑. ม. สทสุสรูปรูปานี. ๓. ม. ตโต.

ทิววิสุทธินิเทศ วรรณนา

สหสูตรรูปานี ๑ โกฎาสาวยานัน ปน ตทวยวกลาปานนจ เกเท
คยหมาน อติวิย ตโต พหุโร รูปเกโท โหติ ๑ โส ปน เกโท
อิธ อาทิกมมิกสส ทุปริคคโหติ น กเหตุพโพ ๑ กามม วตุ-
วเสนาปี อรูปมมา ปากฎา โหนติ ทวารวเสน ปน ปริคคโ
อนากุโลติ กตวา วุตตํ ทวารวเสน อรูปมมา ปากฎา โหนตีติ ๑
สพพสงคาหิกวเสน เอกาสีติ โลกียจิตตานีติ วุตตํ ๑ ลาภินเอา
ปน มหคตจิตตานี สุปากฎานี โหนติ ๑ อวิเสเสนาติ สาธารณโต ๑
ผลสาทโย หิ สตต เจตสิกา จกขุวิญญาณาทีหิปี อุปชชนโต
สพพจิตตูปาทสาธารณา ๑ สพเพปี เตติ เอกาสีติ โลกียจิตตานี
ตสมปยุตผลสาทโยติ สพเพปี เต อรูปมเม ๑ อารมมณาที-
วิภาเคนปน จิตตูปาทเกเท คยหมาน อตุโธ พหุโรเอว โหติ ๑
โส ปน อิธ นาธิเปโต ๑

[๒๐๘] อสส จกขุปสาทสส นิสสยภูตา ปน จตสโส
ธาตุโยติ สมพนุโธ ๑ สหชาตูปานี ตสส จกขุปสาทสส อิจเจว
สมพนุโธ ๑ ตตเถวติ ตสมิเยว สสมภารจกขุปเทเส ๑
อนุปาทินนูปานีติ ปุพเพ วุตตูปานัน อุปาทินนูปตดา วุตตํ ๑
อกมมชรูปานีติ อตุโธ ๑ เสธานีติ ปจมี จกขุโน วุตตตดา ตโต
เสธานี ๑ เตน ปน สทธี จตูปญญาส รูปานี โหนติ ๑ จกขุ-
ทสกาทีสุเอกสสปี อคคเหตุพโต อวเสธานี เตจตตาลีส รูปานีติ
วุตตํ ๑ สททสส อนียตตดา ตํ อคคเหตุวา เตจตตาลีส รูปานีติ
๑. ม. สหสูตรูปานี. ๓. ม. ตโต.

ทีฎฐิจิวิสุทฺธินิทฺเทศ วนฺณนา

วิญญตฺติทฺวเยน สทฺธิ ลกฺขณรูปมฺหา ๑ ตมฺปิ หิ รูปานํ อุป-
ปชฺชนาทิจาการมตฺตุนฺติ ๑ อนุตฺตรปริจฺเฉทฺติ ตํตํกลาปานํ อสง-
กรการณตฺยา อนุตฺตรภูโต ปริจฺเฉท ๑ ยทฺธิ น สมฺมสนฺุปลกานํ
อการาทิมตฺตานิ จ กถํ รูปานํติ อาห อปีจ โขติอาทิจ ๑

[๒๑๐] เอวํ ทฺวาจตฺตาลีสาธ โภฏฐาสาณํ วเสน วิตุถารโต
รูปปริคฺคหํ ตทฺนุสาเรน วิตุถารโตเอว นามปริคฺคหํ วิภาเวตฺวา ตโต
สงฺขิตตสงฺขิตตตรสงฺขิตตมวเสน อฏฺฐารสชาตฺวเสน ทฺวาทสาธตฺนวเสน
ปลฺยจกฺขนฺธวเสน จ รูปารูปปริคฺคหํ ทสฺเสตฺวา อตฺตสงฺขิตตฺนเยนํปิ
ตํ ทสฺเสตฺตุํ ยํกิลฺยจํ รูปนฺติ อาทิจฺจตฺตํ ๑ ยถา จ ชาตฺวาทิวเสน
เอวํ อินฺทฺริยสจฺจปฏฺิจจสมฺบุปฺปาทวเสนํปิ รูปารูปปริคฺคโห เวทฺธิ-
ตฺพุทฺโธ ๑ กถํ ๑ อินฺทฺริยวเสน ตาว จกฺขาทฺธินํ ปลฺยจ อตฺตฺธิปริ-
สฺนินฺทฺริยานํ จาติ สตฺต อินฺทฺริยานํ รูปํ มนินฺทฺริยํ ปลฺยจ
เวทฺธินินฺทฺริยานํ สทฺธาทฺธินํ ปลฺยจ จาติ เอกาทส นามํ จีวิตฺตินฺทฺริยํ
นามลฺยจ รูปลฺยจ ปจฺฉิมานํ ตีณํ อีธ อนธิปฺเปตานิ โลกุตฺตรตฺตานิ ๑
ทฺกฺขสจฺจํ นามลฺยจ รูปลฺยจ สมฺมทฺยสจฺจํ นามํ อิตฺธานํ อีธ
นาธิปฺเปตานิ โลกุตฺตรตฺตานิ ๑ ปจฺฉยาการเอ อาทิจฺจโต ตีณํ องฺคานํ
นามํ จตฺตฺตปลฺยจมานํ นามลฺยจ รูปลฺยจ จฏฺฐสตฺตมอฏฺฐมฺนวมานํ
นามํ ทสฺมํ นามลฺยเจว นามรูปลฺยจ ปจฺฉิมานํ เทว ปจฺฉเจกํ
นามลฺยจ รูปลฺยจาติ เอวํ ตตฺถ ตตฺถ วุตฺตฺนยฺยานุสาเรน อินฺทฺริยสจฺจ-
ปจฺฉยาการวเสนํปิ นามรูปปริคฺคโห กาทฺพุทฺโธ ๑ เอวํ ปน

๑. ม. ตฺนฺติ ปาโธ น ทิสฺสติ.

วิสุทติมคค สวณณาย

นามรูปปริคคหสฺส วิภาเคน กถเน ปโยชนํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว ฯ

กามํ เวทนาทีสุ อรูปชฺรมเมสุ น อุตฺตรุตฺตรา วิย ปุริมปุริมา
สุขุมา ตถาปี สงฺฆมฺภูเณน วิการํ อาปชฺชนเก รุปชฺรมเม อุปาทาย
สพฺเพปี เต สุขุมาเอวาทิ อาห สุขุมตฺตา อรูปํ น อุปฺภูจาทิตฺติ ฯ
สมฺมสฺติพฺพนฺติ สมฺมเทว ลกฺขณาทีโต วีรมฺสฺติพฺพํ ฯ มนฺสิกาตพฺพนฺติ
ตถา จิตฺเต จเปตพฺพํ ฯ ปริคคฺเขตพฺพนฺติ ปริจฺเจทการิกาย
ปฺลณฺวาย ปริจฺฉิษฺช กเขตพฺพํ ฯ ววฺภูจเปตพฺพนฺติ อณฺณมณฺณํ
อสงฺกรโต วินิจฺฉิตพฺพํ ฯ อสฺสาติ โยคิโน ฯ สุวิกฺขาลิตนฺติ
สุวิโสธิตํ ฯ อาทิกมฺมิกสฺส หิ กมฺมมฺภูจันํ ปริคคฺคณฺหนตฺสฺส ยาว
ชฺรมฺมา สุปริพฺยตฺตํ น อุปฺติภฺจฺนฺติ ตาว เต ตปฺปฏิจฺฉนาทกสมฺโมห-
พฺเลน อภิกฺกฺตา อวิสุทฺธา นาม โหณฺติ อสงฺกรโต อุปฺภูจานาภาวโต
อณฺณมณฺณจฺจ ชฺฉิตฺตา ฯ ยทา ปน สมฺมสนาทีวิธินา ตํ วิภูตํ โหติ
ตทา เต สุวิกฺขาลิตา นิชฺชฎฺฐา จ นาม โหณฺติ ฯ เตนาห ยถา
ยถา หีตฺติอาทิ ฯ อาทิกมฺมิกสฺส อรูปชฺรมฺมา เขภฺยเยน รุปชฺรมเม
อารพฺภ ปวตฺตนาการเณ กหณฺํ กจฺฉนฺตฺติ กตฺวา วุตฺตํ ตทารมฺมณา
อรุปชฺรมฺมาติ ฯ เตเนว หิ เหฏฺฐา ตสฺเสวํ ปริคคฺคหิตรูปสฺส ทวาร-
วเสน อรูปชฺรมฺมา ปากฺกา โหณฺตฺติ วุตฺตํ น วตฺถวเสนนาติ ฯ

อิทานิ รูปปริคคฺโค อรูปปริคคฺคหสฺส อุปาโย อุปตฺตมฺภโ จาติ
ยถาวุตฺตมตฺถํ อุปมาหิ ปกาเสตฺถํ ยถา หีตฺติอาทิ วุตฺตํ ฯ
มุขนิมิตฺตนฺติ มุขสฺส ปฺปฏิพิมฺพํ ฯ ตตฺริทํ อุปมาสฺสนทนํ จกฺขุมา

วิสุทธีมคฺค สํวณฺณนํ

นวัตเต อนุปฺปชฺชนฺเต น ทธี ญฑฺฑเตติ ยถา วา ปน มจฺเจ
ปจิตฺวา ขาทิตฺกามิ เอกวาริ ทฺวิวาริ อคฺคิทานมตฺเตน มจฺเจสุ
อปฺจจนฺเตสุ น เต ญฑฺฑเตติ อถโข ตํ ปุณฺปุณฺํ ปริมชฺชตีติ เอตถ
วุตฺตณยานุสारेณ อถโข ตํ อจฺจุยฺนฺเต ปุณฺปุณฺํ อฺปปิเพตีติ อาทินา
สพฺพตฺถ อฺปมตฺโถ โยเชตฺพุโป ฯ

[๒๑๒] อากิริยฺนฺติ อภิมุขา โหนฺติ เอเตหิตี อาการา ฯ อรูปชฺมมานํ
อฺปฺภูจฺจานสฺส มุขภูตา สฺสนานุกวนวิชานนปฺการาติ อาห อรูปชฺมมา
ตีหิ อากาเรหิ อฺปฺภูจฺจหนฺตีติอาทิ ฯ อารมฺมณฺ ปวตฺตมาเนสุ
จิตฺตเจตฺตสิเกสุ อสตีปิ ปุพฺพาปริเย สฺสนลกฺขโณ สสฺโส ตตฺถ
สพฺพปจฺมํ อภินิปตฺนฺโต วิย โหตีติ วุตฺตํ ปจฺมาภินิปาโต สสฺโสติ ฯ
เตนสฺส สฺสนากาเรน สฺปากภฺภาเวน อฺปฺภูจฺจํ ทสฺเสติ ฯ สสฺเส
ปน อฺปฺภูจฺจเต ยสฺมี อารมฺมณฺ โส สสฺโส ตสฺส อนุกวนลกฺขณา
เวทนา สลฺขานนลกฺขณา สลฺขณา आयุหนลกฺขณา เจตนา ปฺภี-
วิชานนลกฺขณํ วิญฺญาณฺนฺติ อิมปิ ปากฺภา โหนฺตีติ อาห ตํสมฺป-
ยุตฺตา เวทนาติอาทิ ฯ เอวํ สลฺกฺขณสงฺเขปโต จตฺตวฺจฺจวฺจฺจาน-
วเสน สสฺสมฺมุขเณ อรูปปริคฺคหิ ทสฺเสตฺวา อิทานิ วิตฺถารโต
จตฺตวฺจฺจวฺจฺจานวเสน ตํ ทสฺเสตฺตํ ตถา เกสฺตีอาทิ วุตฺตํ ฯ ตตฺถ
เกสฺส ปจฺวีธาตฺติ เกสฺสงฺขาเต ปจฺวีโกภฺจฺจาสฺส ปจฺวีธาตฺติ ฯ
สลฺกฺขณวิกตฺติโต* หิ ชาติวฺจฺจวฺจฺจานทสฺสนเมตฺติ ฯ ปุณฺปิ ทฺวินฺนํ
ชาติวฺจฺจวฺจฺจานานํ วเสน เวทนามฺมุขเณ อรูปปริคฺคหิ ทสฺเสตฺตํ
๑. ม. ลกฺขณวิกตฺติโต.

ทิจูวิสุทธีนิตุเทศ วณณา

เอกสุสาคีอาทิ วุตต์ ๑

ตตถ ตสฺส รสานุภวนกเวทนาตี ถทฐภาวสงฺขาตสฺส โฝฏฐพฺพ-
สภาวสฺส อนุภวนวเสน ปวตฺตเวทนา ๑ อปรสุสาคี เอตฺถาปี วุตฺต-
นเยเนว สมฺพนฺโธ เวทิตฺตฺวโป ๑ ตตถ อารมฺมณปฏฺวีชานนฺนตี ถทฐตา-
สงฺขาตโฝฏฐพฺพารมฺมณปฏฺวีชานนํ ๑ กายทวารากินิปาตํ เกวลํ วา
มโนทวาริกขวนวิญญานมาห ๑ ตถฺหิ ปจฺจวิธาตุ กกฺขพลกฺขณาตี
ปฏฺวีชานาตี อิตฺธี ปน กกฺขพลกฺขณปฏฺวีชานนฺมตฺตเมวาคี ๑

[๒๑๓] เอเตเนว อุปาเยนาตี ยวายํ สลกฺขณสงฺเขปโต สลกฺขณ-
วิกตฺตีโต จตฺตวตฺตวณฺณานวเสนํ ๑ รูปปริคฺคหํ ทสฺเสตฺวา ตตถ จิตฺตสฺส
ผลฺสาคีทิมฺเขน อรูปปริคฺคหณฺปาโย ทสฺสีโต เอเตเนว อุปาเยน ๑
กมฺมสมฺภูจฺจเน เกเสตี จตฺตสมฺภูจฺจเนเกสโต นิตฺตฺตาริตเต กมฺมสมฺภูจฺจเน
เกเส ๑ กกฺขพลกฺขณาตีอาทินา นเยนาตี เอตฺถํ อาทิสทฺเทน น
เกวลํ ปกฺขมรณลกฺขณา อาโปธาตฺตตี อาทิลกฺขณวิเสเสนํ ๑ สทฺธี
ธาตฺตวณฺตรานิเยว อถโข เอกสมฺภูจฺจนาทิกะทานิ โภฏฺฐาสนฺตรานิปิตี
ทฏฺฐพฺพํ ๑ เตเนวาท พาจตฺตาคีสาย ธาตฺตโภฏฺฐาเสสฺสูตี ๑ สพฺพํ
นยเกทํ อนุคฺคณฺตฺวาตี ยวายํ พาจตฺตาคีสาย ธาตฺตโภฏฺฐาเสสฺส ปจฺจวิ-
ธาตฺตอาทินํ ลกฺขณาตีโต ววณฺญาปนวเสน นานาวิธो รูปปริคฺคหนโย
วุตฺโต ตํ สพฺพํ นยเกทํ นยวิเสสํ อนุคฺคณฺตฺวา ๑ จกฺขุธาตฺตอาทิสฺส
รูปปริคฺคหฺมฺเขสฺส อรูปปริคฺคหทสฺสนวเสน โยชฺนา กาคพฺพาคี อธิป-
ปาโย ๑ ตตฺตริทํ โยชฺนามขมตฺตทสฺสนํ ๑ เอกสุส ตาว จกฺขุธาตฺต
๑. ม. กายทวารากินิหตี. ๒. ม. จ ธาตฺตวตฺตวณฺณานวเสน. ๓. ม. อัย ปาโจ น ทิสฺสตี.
๔. ม. อาทินา ลกฺขณวิเสเสน.

วิสุทธีมคค สัณณนาย

รูปาภิมาตารหภูตปฺปสาทลภุณา ทฏฺฐกามตานิทานกมฺมสมฺภูจฺาน-
ภูตปฺปสาทลภุณา วาติ อาทินา นเยน ธาตุโย ปริกฺคณฺหนตฺสส
ปจฺมาภินิปาโต ผสฺโส ตํสมฺปยุตฺตา เวทนาติ สพฺพํ โยเชตพฺพํ ๑ ตลา
ยถาวุตฺตลภุณาย จกฺขุธาตฺยา รสฺธานุภวณกเวทนา เวทนาภฺยนุโธติ-
อาทิ โยเชตพฺพํ ๑ ตลา ยถาวุตฺตลภุณา จกฺขุธาตฺติ อารมฺมณ-
ปฏฺิวิชาณํ วิญฺญาณํ วิญฺญาณภฺยนุโธติอาทินา สพฺพํ โยเชตพฺพํ ๑
อายตนาทิวเสน รูปปริกฺคหฺมุเขสุปี เอสฺว นโย ๑ ยถา นาม
เหฏฺฐิมชฺฌานํ สุภาวิตํ วสฺสีกาวั ปาปีตเมว อฺุปฺริชฺฌานสฺส ปาทกํ
ปทฺฐจฺานํ โหติ น ปฏฺิลทฺุทฺมตฺตํ เอวั รูปปริกฺคโห สุวิสุทฺุโธ นิชฺชโฏ
นิกฺคฺมุโพเอว อฺุรูปปริกฺคหฺสฺส ปาทกํ ปทฺฐจฺานํ โหติ น อวิสุทฺุโธ
ตฺสฺมา รูปารูปสฺส เอกเทเสปี อนฺุปฏฺุจฺิตฺเต โส อวิสุทฺุโธเอว นาม
โหติ ปเคว พฺหุสุ อนฺุปฏฺุจฺิตฺเตสุติ ทฺุสฺเสนฺุโต อาห สจ
หิตฺติอาทิ ๑ ปพฺพเตยฺยา คาวี วีย พาลา อพฺยุตฺตา อเชตฺตณฺุญ ๑

ขคฺเคนาติ ขคฺคกฺเคน ๑ สมฺมุคฺคนฺุติ มณฺุชฺสาสทิสํ มหาสมฺมุคฺคํ ๑
อปริกฺคหิตกมฺมจฺานสฺส อวิกตฺตํ วีย อฺุปฏฺุจฺานฺุทฺมปี นามรูป
วิกตฺตสฺภาวเมว ตฺสฺส จ วิภาโค กมฺมจฺานปริกฺคหฺสฺส ปากโฏ
โหติติ จ ทฺุสฺสนตฺถํ สมฺมุคฺควิวรณํ ยมกตาลกนฺุทฺพาลนณฺุจ นิทฺุสฺสน-
ภาเวว วุตฺตํ ๑ ยมกตาลกนฺุทฺ หิ ภินฺุณสนฺุदानมฺปิ อภินฺุณ วีย
อฺุปฏฺุจฺาติ เอวั รูปารูปชฺมมาติ ๑ สพฺพเพปี เตภฺมุมิเก ชฺมเม นามณฺุจ
รูปณฺุจฺาติ เทวธา ววฏฺุจเพตีติ เอตฺถ กิณฺุจาปี สพฺพสทฺุโท

ทิวจิวสุทธีนิเทศ วรรณนา

อนวเสสปริยาทายโก นามรูปภาโว ปน อณวมณฺญวิรุโรติ น
ตทุกข์ สมุททายวเสน ปริสมาปเยตพพิ ตสฺมา ยเตตถ นมนลกฺขณํ
ตํ นามํ ยํ รูปปนลกฺขณํ ตํ รูปนฺติ เอวํ เทวธา ววฏฺฐเปตฺติ
อตุโถ ๑ เอวํ ววฏฺฐเปนฺโตเยว จ ตทุกฺขวินิมุตฺตสฺส เตภูมิกธมฺเมสุ
กสฺสจจิ ธมฺมสฺส อภาวโต สพฺเพปิ เตภูมิกธมฺเม นามณฺจ รูปณ-
จาทิ เทวธา ววฏฺฐเปตฺติ วุจฺจติ ๑ นามณฺจ รูปณจาทิ เอเตเนว
ตสฺส ทิวจิวภาเว สิทธิเย เทวธา ววฏฺฐเปตฺติ อิทํ นามรูปวินิมุตฺตสฺส
อณฺณสฺส อภาวทสฺสนตฺถํ ๑ เตเนวาท นามรูปมตฺตโตอุทฺทชนฺติอาทิ ๑
สพฺเพปิ เตภูมิกธมฺเมติ ปุณํ สพฺพกฺกหณณฺเจตฺถ สมนฺนสฺสปกสฺส
ธมฺมสฺส อนวเสสตีตพฺพตายนํ วุตฺตํ ๑ ตณฺหิ อนวเสสโต ปริณฺเวยยํ
เอกํสโต วิรัชชิตพฺพิ ๑ ตโต จ จิตฺตํ วิราชยํ ปโมเจตพฺพิ ๑
เตนาท ภควา สพฺพิ ภิกฺขเว อนภิชานํ อปริชานํ ตตฺถ จิตฺตํ
อวิราชยํ อปฺปชหํ อภพฺโพ ทุกฺขกฺขยาย ๑ สพฺพณฺจ โข ภิกฺขเว
อภิชานํ ปริชานํ ตตฺถ จิตฺตํ วิราชยํ ปชหํ ภพฺโพ ทุกฺขกฺขยายาติ ๑

ยทิ เตภูมิกธมฺมชาตํ อนวเสสโต คหิตํ นามรูปนฺติ ยํ
อิโต พาทิรเกหิ ปทตฺถภาเวเน ปริกปฺปิตํ เสยฺยถิทํ ปกตฺติอาทิ-
ทฺรพฺยาทิจีวาทิกายาทิ ตตฺถ กถํ ปฏฺธิปชฺชิตพฺพนฺติ ๑ อุมฺมตฺตก-
วิปฺปลาปสทิสเส^๑ อสมฺมาสมฺพุทฺธปฺปเวทิตฺเต กา ตตฺถ อณฺณา ปฏฺธิปตฺติ
๑. ม. ปน. ๒. ม. อนวเสสตีตพฺพตายน. ๓. ส. สพฺพตณ. ๑๘/๒๑. ๔. ม. อุมฺมตฺตก-
วิปฺลลาสทิสเส.

วิสุทธีมคฺค สัวณณาย

อณฺตร อชฺฐเปกฺขนโต ๑ อถฺวา เตปี นามรูปนโตคฺชภาวา-
ภาวเสณ นิจฺฉิตาเอวาทิ เวทิตพฺพา ๑ ถลั ๑

ปกฺติ มหา อหฺกาโร ตมฺมตฺตานี อินฺทฺริยานี ภูตานิ ปฺริโสติ
เอเต ปกฺติอาทโย ๑ ตตฺถ สมภาเวน ปวตฺตมานานํ สตฺตรชตฺม-
สงฺฆาตานิ สุขทฺกฺขโมหานํ สมุทฺทาโย ปกฺติสมุทฺทาโย ปกฺติ ปฺชานนฺติ จ
วฺจฺจติ ๑ สตฺตมตฺตสมฺปเวทนีโย มหา พุทฺธิติ เกจิ ๑ สตฺตรชาที่สุ
อภิมาโน อหฺกาโร อสฺมิมตฺตาทิ เกจิ ๑ สทฺทพสฺสรูปฺรสนฺธา
ตมฺมตฺตานี อณฺลณณวิสิฏฺฐานํ ปจฺวีอาทีนํ เอกุตฺตรตาทสฺสนโต
เอกุตฺตรานี ตมฺมตฺตานีติ วิชฺฌวาสิเอกลฺกฺขณฺเหหิ ตมฺมตฺเตหิ
เอกลฺกฺขณาทิวีสฺสา สชฺชียนฺติ* สุขุมภาเวน ปน เนลฺลํ สมฺปเวสนโต
เอกุตฺตรตฺตาทิ เกจิ ๑ โสตาทีนํ ปญฺจ สวณาทิวุตฺติกานํ พุทฺธิอินฺทฺริยานี
วจนาทานวิหรณฺนุสฺสคฺคานนฺทกิจฺจานิ* วาจาทีนํ ปญฺจ กมฺมินฺทฺริยานี ๑
มโน อนฺโตกรณฺณํ อิตฺธํ พาหิรกรณฺณํ ๑ คณฺฐาทิหิ อารทฺธานี
ปจฺวีอุทกอกฺคิวกฺยอุกาสาณิ ภูตานิ ๑ เจตนาสภาโว ปฺริโสติ เอว
ปกฺติอาทีนํ สรูปโต เวทิตพฺพานิ ๑

ตตฺถ หิ ปกฺติ ตาว สุขทฺกฺขโมหฺมตฺตตฺตาย นามํ สมวิสม-
ภาวาปฺตฺติโต อนิจฺจา ทฺกฺขา สงฺฆตา จ อาปฺนฺนา ๑ มหาปี
ตสฺมา อาลิจฺจโต* ลิจฺจวิเสสามตฺโต มหา อุปฺปชฺชตีติ วจนโต พุทฺธิ-
ภาวานุชานนโต จ นามํ อนิจฺจํ สงฺฆตเมว จ อาปฺนฺนํ ๑ ตสฺมา
มหโต จ วิเสสา สชฺชียนฺตีติ สกฺกญฺเ* วจนโต ๑ อสฺมิติ คหณ-
๑. ม. อัย ปาโ จ น ทิสฺสติ. ๒. ม. เอกลฺกฺขณา วิเสสา สชฺชียนฺติ. ๓. ม. วจนาทาน-
วิจรณฺนุสฺสคฺคานนฺทกิจฺจานิ. ๔. ม. อลิจฺจโต. ๕. ม. สชฺชียนฺตีติ สกฺกเต.

ทิววิสุทธินิเทศ วรรณนา

นิมิตตภาวานุชานเนน อหังกาโร อภิมาโนติ กตฺวา นามํ ตโตเอว
อนิจฺจสงฺขตภาวาปตฺติ จสฺส สิทฺธา ฯ อิตฺริ ตมมตฺตปญฺจกํ กนฺตรส-
รูปสฺสสทฺทภาวานุชานนโต รูปํ อรูปนฺติ ปน กापิตานํ มิจฺฉา-
ภินิเวสมตฺตํ ฯ เต हि โสฬส วิเสสา ปญฺจ ภูตานิ เอกาทสิญฺทรียานิ
ภูเตहि ภูตวิเสสานิตี คนฺธาติตมมตฺเตहि ตนฺนิตฺตยานิ ปจฺวีอาโปเตโซ-
วಾಯุ อากาสสงฺขตานิ ภูตานิ อิจฺฉิตานิ ฯ ตพฺพิเสสา จ นานาชาติกา
อหังการโต จ อินฺทรียานิตี วจนโต ฯ โสตกายจกฺขุชิวฺหาฆาน-
วจาปานิปาทวายุปตฺตานิ* เจว มโน จาติ เอกาทสิญฺทรียานิ ฯ
ตตฺถ มโน นามํ อิตฺรานิ สพฺพานิ รูปํ ฯ วจาติ เจตฺถ อตฺถาว-
โซตกสฺส อกฺขรสมฺมทายสฺส คหณํ ฯ อิมํ ปน ฐมฺมิโน ฐมฺมสฺส
อนนฺตตตฺส อิจฺฉิตตฺตา สิทฺธาว อนิจฺจตา ปริณามปฺกฺเข ฯ
อภิพฺยตฺติปฺกฺเขปี ยทิ ตพฺพิสยถาณฺุปฺปาเทน อภิพฺยณฺชนํ สิทฺธาว
อนิจฺจตา อถ ตโต ปุพฺเพปี ฉานฺฉ อตฺถเอว ฯ อกฺขพฺยตฺติวาโท
ปน สียาติ อิทเมตฺถ ทิสามตฺตํ ฯ

ทฺรพฺยคุณกมฺมสามนฺตวิเสสสมวายา ทฺรพฺยาทิกา ฯ ตตฺถ
ปจฺวี อาโป เตโซ วาโย* อากาโส กาลอ ทิสา อตฺตามโนติ นว
ทฺรพฺยานิ ฯ สทฺทรูปฺรตคณฺรพฺสสสงฺขาปริมาณานิ ปุณฺตวสฺโยค-
วิโยคปรตฺวาปรตฺวพฺพิสุทฺถกฺขอิจฺฉาโทสปยตฺตครตฺวทฺรตฺวเสนห-
เวลา* สงฺขาราทิกฺุรา เจติ เอวเมเต เตวีสติ คุณา ฯ อุกฺเขปนํ
อวฺกฺเขปนมากฺจนํ ปสาร์ณํ คมนมิติ ปญฺจ กมฺมานิ ฯ อณฺ-
๑. ม. -ปายฺปตฺตานิ. ๒. ม. -วายุ. ๓. ม. คุรุตฺว. เอวฺมฺปฺริปี.

วิสุทธิมคค สังฆนนาย

มณฑลวิสุทธิเจสุ อวิสุทธิมกษานัน ปจโย โหติ ฯ ส อติ ยโต
ทพยคุณกมเมสุ สา อตถิเอวาติ เอติ มหาสามณณิ ฯ ปจวีอาทีสุ
อนวตติพยาตติพุทธินิมิตต์ ทพยตวาที ตั ยถาทพยตวคณตว
กมมตวณตวาทิ เอโส สามณณวิเสโส อิห ตนเตสุ ปโณ
กปาเลสู ฌโณติ อิหติ ยโต เหตุเหตุผลัน สมพนุโร สมวาโยติ
วตุโต สมวาโยติ เอวเมเต ทพยาทิกา ฯ

ตตต ปจวีอาปเตชวยโว ภูตรूपी ฯ อากาส์ เตต อภาวมตต์
ปริจเจโท วา ฯ จนุทสุริยาทีปรีวตตณัน ฌมมปวตติลจ อูปาทาย
ปลณตติมตต์ กาลิ ฯ ตถา ทิสา อตตจจ ฯ มโน นามิ ฯ สทท-
รूपรสกนุชา รุปเมว ฯ ตถา ผสโส ภูตตตยสภาวโต ฯ สงฆา เอกาทิกา
ตติ อูปาทาย ปลณตติมตต์ ฯ ตถา อวยวสมุททาเย คณวิเสสวเสน
สณจณวิเสสวเสน วา มหนตติ ทัณัน ตพพิปริยายโต อณู รตสนติ
ภินนลกขณเทเสสุ ปุณตวนติ ฯ ภินนเทสชานัน สหภาเว สโยโคติ ฯ
ตทปาเย วิโยโคติ ฯ สมานทิสาทะสคตानัน รุปานัน มหทพพนตรานัน
วเสน ปรมปรีนติ ปลณตติมตต์ ฯ พุทธิสุขทุกขอิจฉาโทส ปยตต
นามเมว ฯ ครตวทรวยตวเสนหเวคา รุปฌมมานัน ปวตติวิเสสโต
คเหตุพพาการา ฯ อิตโร สงฆาโร ฌาณสส ปวตติวิเสสโต ฯ
อทธิจโงปี ฌมมาฌมภาวโต นามเมว ฯ อุกเขปนัน อวุกเขปนัน อากุจัน
ปสารณัน คมนนติ รุปฌมมานัน ปวตติมตต์ ฯ สทิสาสทิสตาย สามณณ-
วิเสสสณญา อยตตสมพนุเช สมวาเยสมณญาติ ทพยาทินมปี

๑. ม. - วายู.

ทฎฐิวิสุทธีนิตุเทศ วรรณนา

นามรูปนุโตคธา ทฎฐพพา ฯ

ชีวาชีวพนุชปุลลปาปาสวสัวรรนิตุชรวิมุกขา ชีวาทิกา ฯ
ตตุถ ชีโวติ อตุตา ฯ ปุคฺคลธมฺมาธมฺมากาสกาเสสุ อชีวสณฺณา ฯ
เตสุ สทฺทพสฺสสรุปรสคฺนุชสณฺจานพนุชเกทสุขุมปรอปรามาตฺป-
ปภาจฺญาโยชฺชากตฺมานิ ปุคฺคลลกฺขณฺนฺติ ปุคฺคโล รูปํ รูปธมฺมานํ
ปวตฺตติอาการมตฺตโต ฯ ธมฺมาธมฺมา ชีวปุคฺคลานํ คตฺติจิตฺมตฺตตาย
ตทวิสิฏฺฐา ฯ อากาสกาลา ปุลลตฺติมตฺตํ ฯ พนฺโช กมฺมปุคฺคลนฺตร-
ตัโยโคติ วจนฺโต เตหิ อนนฺณา ฯ ปุณฺณปาปานิ นามนฺติ ปากฺก-
เมว ฯ กมฺมปุคฺคลานมาสโวติ วจนฺโต ปุณฺณปาปุลลสมฺภเว อาสว-
สมณฺณาติ ตโต อวิสิฏฺฐโช อาสโว ฯ อาสวนิโรชํ สัวโรติ
วจนฺโต ปฎิปกฺเขน ปุณฺณปาปุลลนโรชํ สัวโร กมฺมผลาปวตฺตติยา
ปกฺติยา อปวตฺตติ นิตุชโรติ วจนฺโต วิปากนโรชนินิมิตฺตํ นิตุชโร ฯ
โมกฺโขปิ สทฺทพกมฺมวิโมกฺโขติ วจนฺโต กมฺมปุคฺคลชีววิโยโค ฯ
ตตุถ กมฺมปุคฺคลานํ สทฺททาทิลกฺกณฺตตาย รูปมตฺตตา ปุณฺณปาปุลล-
มตฺตตาย อรูปตา ฯ ชีโว จ อรูปมตฺตเมวาทิ อัยํ ทุรพฺยโมกฺโข ฯ
ภาวโมกฺโข ปน ชีวสฺส รากาทิภาวาปริณาโม รากาทโย นามเมวาทิ
ชีวาทโยปิ นามรูปนุโตคธาเอว ฯ

กายปวตฺตติคฺคิชาติพฺนุชาปวคฺคา กายาทิกา ฯ ตตุถ ปจฺวี-
อาปเตชวายุอตุตฺตสุขทุกฺเขสุ กายสมณฺณา ฯ ตทวิสิฏฺฐา ปวตฺตติคฺคิ-
ชาติพฺนุชาปวคฺคา ภาโวติ อตุโต ฯ กายโยติ อนตฺตนฺตรนฺติ วจนฺโต

๑. ม. กมฺมผลาปวตฺตติยา.

วิสุทธีมคคส์วณนาย

กายโต อณฺณํ กิณฺณิ นตฺถิ ฯ ปวตฺติสณฺญา กิริยาสํโยควิภาเคสุติ
วจนโต คคิอาทิปุปรการณ ปวตฺตา ปจฺวีอาทโยเอว ปวตฺติ อุปรจาโร ฯ
ตสฺมี อนตฺถนตฺรณฺติ วจนโต กายโต อนณฺญา สฺรम्मชฺเชตฺตฺรจฺจน
นรฺกุปปตฺติโย คคิโย ฯ ตาสฺ ปุริมาปุริมาวิสิญฺโจ คคิสุ ชาตสฺส
นิจฺจโยปี ปวตฺติมตฺตฺนฺติ ตโต อนณฺญา กณฺหนิรตฺตฺปีต สุกฺก-
อติสฺกฺกสงฺฆาตา ชาติโย ฯ ตา อุตฺตรตฺตรวิสิญฺจา อณฺญาณโมห-
รากลโทสตฺตฺวาสนนุสฺสนปฺปายา สุกฺกชาติ อนฺตา อจฺจนฺตฺวิมฺตฺตา
อวคาทิตฺตฺวา จาติ สุกฺกชาติ ฯ โทเสสฺส พนฺชสมณฺญาติ วจนโต
อณฺญาณาทิลกฺขณฺสฺส พนฺชสฺส ชีวโต อนณฺญาตา ฯ อณฺญาณาทิ-
โทสภาวโต อปฺปวคฺคสิทฺธิติ กายาทโยปี นามรฺูปมตฺตเมว ฯ โยปี
ตตฺถ ตตฺถ ปุริโส อตฺตา ชีวโตอาทิปฺริยาเยหิ วุตฺโต อตฺตปทฺตฺโต
โสปี ยถารหํ นามรฺูปมตฺตํ อุปราทาย ปณฺณตฺโต นามรฺูปมตฺตเมว
วา ฯ เตน วุตฺตํ เตปี นามรฺูปนฺโตคฺคภาวาทวเวสน นิจฺจिताเอวาติ ฯ
โสติ โส วิปฺสฺสนากมฺมิโก โยคาวจโร ฯ เอวณฺติ วุตฺตป-
ปรการปรามสนํ ฯ ยถาวสฺรตฺโตติ ยถากฺตฺสภาวโต ฯ นามรฺูป
ววญฺจเปตฺวา เอตมตฺถํ สํสนเทตฺวา ววญฺจเปตฺติ สมฺพนฺโธ ฯ
โลกสมณฺญาโยปี ปหानตฺถาย ปเคว สตฺโต ชีวโต ปวตฺตณ-
มิจฺจานิเวสฺสชาติ อธิปฺปายโย ฯ นามรฺูปมตฺตตฺตย อวินิจฺจิตฺตฺตา
สนฺตานาทิฆนภทฺสฺส จ อกตฺตฺตา อภินิเวสน วินา สมฺมุเหกตฺตคฺคหณ-
วเวสน สตฺโตติ ปวตฺโต สมฺโมโห สตฺตสมฺโมโห ฯ ตสฺส วิภฺชมฺภนา

ทีฎฐิจิวิสุทธีนิทุเทศ วณฺณนา

อสมฺโมหภูมิ ๑ สมฺพหุลลสุตฺตุนฺตวเสนาติ ยถาปีติอาทีนา อิธ วุคฺคเตหิ
อวุคฺคเตหิ ๒ รูปญจ หิํ มหาสิ อตฺตวา อภวิสุส นยิํ รูปํ
อาพาชาย ลัวตฺเตยฺยาติ เอวมาทีนํ^๑ สมฺพหุลานํ สุตฺตุนฺตานํ วเสน ๑
นามรูปมตฺตเมวาทิอาทีนา วุคฺคตฺตเมวตฺถํ สนฺชยาห เอตมตฺถนฺติ ๑

[๒๑๔] อํกสมฺภาราทิ อํกสมฺภารเหตุ ตํนิมิตฺตํ ตํ อมฺล-
จิตฺวา สติเอว ตสฺมี สตฺโตติ โวหาโร ๑ อการนฺตฺตวาทิ ยถา
กฏฺฐาทีนํ ปฏฺิจจ อฺปาทาย เตลํ นามํ วิสุสฺชเชตฺวา อการมิจฺเจว
สงฺขํ สมณฺณํ กจฺฉติ เอวํ อฏฺฐิอาทีนํ ปฏฺิจจ อฺปาทาย เตลํ
นามํ วิสุสฺชเชตฺวา รูปํ สรริรมิจฺเจว สงฺขํ กจฺฉตีติ โยชนา ๑

ทุกฺขเมว สมฺภอตีติ ทุกฺขทุกฺขตาทีเกหํ ติวิธํ ทุกฺขเมว สมฺภวติ
ยถาปจฺจยํ อฺปฺปชฺชติ ตเทว ทุกฺขํ ขณฺณจิตฺตปฺปพฺนฺชฏฺฐิติวเสน ติฏฺฐติ
เจว ขณฺนิโรธอายูกฺขยนิโรธาทีวเสน นิสฺชณฺติ จาติ อตฺถโธ ๑ อิทานิ
ทุกฺขเมวาทิ เอวกาเรน นีวตฺตติมตฺถํ ทสฺเสตฺถุ นานฺณตฺตราติอาที
วคฺคตํ ๑ ตสฺสตฺถโธ ยถาวคฺคตํ ทุกฺขํ จเปตฺวา ตโต อณฺณํ กิลฺลิจิ
ธมฺมชฺาตํ น สมฺภวติ โย สตฺโตติ วา ชีโวติ วา วุจฺเจยฺย
สพฺเพน สพฺพิ อภาวโต กฺวโต ตสฺส นีโรโรติ ๑

เอเกนากาเรน สณฺนิจิเตสฺสุติ เยน ปพฺนฺชฏฺฐิติปฺปกาเรน^๒ อกฺขาทีสุ
สนฺนิวิฏฺฐเจสฺสุ รตสมณฺญา เตน เอเกนากาเรน สมวฏฺฐิเตสฺสุ เอกชณฺณํ
ราสิกเตสฺสุ ๑ เอวเมวาทิ^๓ สนฺนิเวสฺวิสิฏฺฐเจ อวยวสมฺพทาเย สนฺตาน-
วเสน ปวตฺตมาเน ยถา รโธ เกหํ มุฏฺฐิจิ วิณฺนา เสนา นครํ รุกฺโขติ

๑. ม. วุคฺคตานํ อวุคฺคตานญจ. ๒. ม. เอวมาทีนา. ๓. ม. เยน ปกาเรน.

๔. ม. เอวเมวณฺติ.

วิสุทธีมคคส์วณณาย

โวหารมตต์ ปรมตถโต ปน รถาติอาทิ นาม กิลยจิ นตถิ เอวเมว ๑

อุปาทานกษณเชสูติ อุปาทานกษณชลยิตเส รุปารูปชมเมสุ สมุทิตเส

สนุตานวเสน ปวตตมานเส ๑ สตโต ซิวติ โวหารมตต์ ปรมตถโต

ปน สตโต วา ซิว วา นตถิติ ยถาวโต ชานน อิท

ยถากตทสสน ทิฏฐิวิสูทธีติ วุจติ ๑

[๒๑๕] ตสสชาติ สตโตติ คหิตสส อตตโน ๑ วินาสนติ
นิรุทสส วินาส ๑ อวินาสนติ อวินสสน นิจจตนติ อตโต ๑
ทวยวเสนเนว हि อตตวาทีโน จิตา สสโต อตตา อัจฉิซชตีติ วา
เอกจสสสทวาโทปี เอตถेव สมवरुทโชติ ๑ อวินาส อนุชานนโตติ
พุทธิอาทิน ฐมมาน วินาส ิจจนโตปี ฐมนิจโจ ภูฏฐโจติ
อตตโน วินาสากาวิ อนุชานนโต ๑ สสสเทติ สสสตกคาเห ๑ ปตติ
กตวินาสอกตพภาคมาทีโทสปปสงคโตติ อธิปโปโย ๑ จิรนวยสสชาติ
จิรสส อนุยภูตสส ผลภูตสสชาติ อตโต ๑ ตทนวยสสชาติ ตสส
อตตโน อนุยภูตสส อลยสส กสสจิ อถาวโต ๑ โอลียติ นามาติ
สสโต อตตติ อภินเวเสน ภวากรโต หุตวา ภานโรชโต สงโกจัน
อาปชชนโต ภเวเวว นิลียติ นาม ๑ อติชวติ นามาติ ตตถ
ตตถเอว हि ภเว อตตา อัจฉิซชตีติ อจเจทวาที อัจฉิซชติ อตตติ
คณนโต ปรี มรณา สนต ภว นตถิติ อติกกมมโต อติชวติ
นามาติ วทนติ ๑ กิลสนโรเชน ปน กम्मสส อวิปจจนโต
ภานโรเช อิจฉิตพเพ ตถา อคคเหตุวา ตต ภาวีเสส อากम्म อตตา

๑. ม. รถาติ. ๒. ม. เอวเมว. ๓. ม. ฐมมี นิจโจ.

ทฎฐิวิสุทธีนิตุเทศ วรรณนา

อจุชชชตีติ เอว ภาวนิโรโร โหตีติ คณฺหนุโต ตํ อติธาวตี นาม ฯ
ปริยฎฐิตาติ อภิกุตา ฯ จกฺขุมฺนุโตติ ยถาภูตทสฺสนสงฺขาเตน ฌาณ-
จกฺขุณา จกฺขุมฺนุโต ฯ กามภาวาทิเกโท ภโว อารมิตพฺพญฺเฐน
อาราโม เอเตสนฺติ ภวารามา ฯ ตสฺมี ภเว รตา อภिरตาติ
ภวรรตา ฯ ภเว สมฺโมทํ อापฺนฺนาติ ภวสมฺมุทิตา ฯ ตีหิปี ปเทหิ
ภวสฺสาทคฺชิตดาว วุตฺตา ฯ จิตฺตํ น ปกฺขณฺทตีติ ภวสฺสาทคฺชि-
ตตฺตาเอว ภาวนิโรธาวเห ชมฺเม จิตฺตํ น อนฺุปฺปวิสติ ฯ นปฺปสฺตีทตีติ
น โอกปฺปติ ฯ น สนฺติฎฐตีติ น ปติฎฐหติ ฯ นามิฎฐตีติ
น อิชฺมุจฺจติ ฯ อญฺญิยมานาติ ทุกฺขาปิยมานา ฯ หารายมานาติ
ลชฺชมานา ฯ ชิกฺขุจฺจมานาติ หีเพนฺตา ฯ วิภวฺนฺติ อฺจุญฺเฑทํ ฯ
อภินนฺทนฺตีติ วุตฺตอภินนฺทนาการทสฺสนํ ยโต กิร โภตีอาทิ ฯ

[๒๑๖] ภูตฺนฺติ ขนฺธปฺลยจกํ ฯ ตณฺหิ ยถาสกํ ปจฺจเยหิ ชาตตฺตา
ปรมตฺถโต วิชฺชมาณตฺตา จ ภูตฺนฺติ วุจฺจติ ฯ ภูตฺโตติยถาภูต-
สภาวโต สลกฺขณฺโต สามญฺลลกฺขณฺโต จ ฯ เอวํ สตฺตคฺคภาหโต
อวลียนาติธาวนโทเส ยถาภูตทสฺสนโต นิพฺพิทาทิกุญฺเฐ จ สุตฺต-
วเสเนว ทสฺเสตฺวา อิทานิ นามรูปมตฺเตปี คมนาทือตฺตคฺคิจฺจสิทฺธี
ทสฺเสตฺตุ ตสฺมาติอาทิ วุตฺตํ ฯ ตตฺถ ตสฺมาติ ยสฺมา อสฺมีติ วา
อหนฺติ วา คาหสฺส วตฺถุญฺโต สตฺโต นาม นตฺถิ ปรมตฺถโต
นามรูปมตฺเตเมว ตสฺมา ฯ สเจ โกจฺจ อตฺตา นาม นตฺถิ กถมิช
นามรูปมตฺเต คมนาทือตฺตคฺคิจฺจสิทฺธีติ โจทฺนํ สนฺธายาห ทารุ-

วิสุทธีมคคส์วณณาย

ยณตุนติอาทิ ๑ ขยตติ เอเตน ยถา นิชชีเว ทารุมยยนเต อพกตเร
วตตมานสส ชีวสส วเสน สอิหสส สพยปารสส วิย อุปฏจัน-
มตตํ ปจยวิเสสโต เอวํ นิชชีเว นามรูปมตเต ปจยวิเสสโต
คมนาทีอตตกัจจสีทฐีตี สอิหสส สพยปารสส วิย อุปฏจันนติ
ทสเสตี ๑

สจจโตตี ภูตโต ปรมตถโตตี อตโต ๑ สุลลํ ชีเวน ยนตมิว
อกิสงขตํ ปจยวเสน ปวตตตีตี อธิปโปโย ๑ ทกขสส ปุณโซ
นิจจจรตย ตินกฏจสทิส สตตสุลลตยตยตี อตโต ๑ เอตํ
นามรูปํ ๑

ยมกนติ ยุกพกํ ๑ โส จ โข ยมกภาโว อลลณณณ-
สนนีสลิตภเวนาตี อห อุโก อลลณณณนีสลิตตตี ๑ ตโตเอว
จ เอกสมิ ภิขชมานสมิ อุโก ภิขชนติ น หิ กทาจ
ปจจโวการภเว รูปे นีรชณนเต อรูปํ อนีรชณนตํ อรูปे วา
นีรชณนเต รูปํ อนีรชณนตํ อตติ ๑ สวายํ ภงโก ปจจยา
ปจจยนิโรเชเนว นามรูปนิโรเชตี อตโต ๑ ปจจยตี วา ปจจย-
ภูตา อลลณณณสส ปจจยา โหนตยปี อุโก ภิขชนติยเวตี อตโต ๑

[๒๑๑] ทณทาทิหตนติ วิเสสเนน ทณทํ ทณทาทิมตสส
ปจจยํ ปุริสวายมํ จ ทสเสตี ๑ เกรียา ปน วิเสลิตพพตา
สททสส อสธารณการณตย ๑ เตเนว หิ อลลณณ เกรีตี เกรียเว
คหิตา น ทณทาทโย ๑ อทิสสมานรตย สททํ นามภูจันนिय
๑. ม. อตตสุลลตยตยตี.

ทฎฐิวิสุทฐินิทุเทส วณณนา

กตุวา เอวเมวณุตอิอาทินา อุปมาสัสนุทนต์ กโรติ ฯ

น จกขุโต ชายเรติ น จกขายตนต์โต นิกจจนวเสน ชายนุติ ฯ
น หิ จกขายตนต์สส ปจจยภาวูปคมโต ปุพเพ ผสสปลยจกกา
ลพกนุติ น จ ปเทสวณุตโต เยน เต ตโต นิกจเจยยู เตเนวาท
ปุลุไซ นตติ อนนคเตติ ฯ น รูปโตติ เอตถาปี เอเสว นโย ฯ โน จ
อุภินนมนุตราติ อิทํ ปน เตสํ อรูปชรมมตตทา อปฺปเทสตาย วุตฺตํ ฯ
เกวลํ ปน ยสฺมี ขณ ปจจยสมวาโย ตทา อุปฺปชชนมตตเมวาทิ
อาห เหตุํ ปฎิจจ ปกวนุติ สงฺขตาทิ ฯ จกขุรูปาโลกมนสิการาทิเกทํ
ชรมมชาตํ นิสฺสาย ปจจยภูตํ การณํ ลภิตฺวา เตหิ สเมจจ
สังฺกยฺย กตตตทา สงฺขตาท ผสสทาโย ชรมมา อุปฺปชชนตติ อตฺถิ ฯ
ตสฺสา ปน ชรมมานํ อุปฺปตติยา ปากภูํ รูปชรมมปฺปวตฺตี ทสฺเสนโต
ยถาปี สทฺโท ปหญา ย เภริยาติ อาห ฯ ผสสปลยจกคณณเจตถ
ปากภูอรูปชรมมานํ ทสฺสนํ ฯ เสสคาถาสฺปิ เอเสว นโย ฯ วตฺถ-
รูปาติ ททวตฺถโต ฯ ตํนิสฺสยานํ อรูปชรมมานํ พหุเกทตตทา สามณฺณ-
โวหารน เต ทสฺเสตฺถํ สงฺขตาทิ วุตฺตํ ฯ

[๒๑๘] นิตฺเตชนุติ เตชหิํ อานุกาอารหิตํ ฯ ยถา ปน
ตํ นิตฺเตชํ ตํ ทสฺเสตฺถํ น ขาทิตติอาทิ วุตฺตํ ฯ น หิ อณฺณถา
สทฺททหนุสฺสหนาทิสฺสู นามํ นิตฺเตชนุติ สกกา วตฺตํ นาปี รูปํ
สนุชารณพนุชนาทิสฺสู นิตฺเตชํ สกกา วตฺตํ ฯ เตเนว หิ รูปํ นิตฺเตชนุติ
วตฺถวา น หิ ตสฺส ขาทิตฺตุกามตาทิอาทิ วุตฺตํ ฯ อถโขติอาทินา

วิสุทธีมคคส์วณนาย

พุดิเรกวเสนาปี นามรูปานัน นิตเตชตยเว วิภาเวติ ๑ อณณมณณัน
สนุนิสสเยน หิ นามรูปสส อตตกิจจสิทธีปี ปจเจกั อสมตตดา-
วิภาวนเมว ๑ ตตา หิ นามรูปสส อตตสสุณตตา นิรีหพยาปารวิรหา ๑
สุกฺกสุตฺร ปากฺกา โหนฺติ ๑ กถิ ปน ปจเจกั อสมตตदानัน สมุทิต-
ภาเว สมตตดา โหติ อสามคฺคิย อเหตุนฺ อสามคฺคิยมฺปิ อเหตุ-
ภาวาปตฺติโต ๑ น หิ ปจเจกั ทกฺกั อสโกโกนฺदानัน อนฺธานัน สตมฺปิ
สทสสมฺปิ สมุทิตฺ ทกฺกั สโกโกตีติ โจอหนัน สนฺชายาห อิมสส
ปนตตสฺสาตีอาทิ ๑

อิมิ อูปมि อูทาหรนฺติ อุกฺกถตาจริยา อูปมายปี อสิทฺทสส
อตตสส สาทตพฺโพติ ๑ เตเนวาห อูปมนฺเต กริสฺสามิ อูปมายปี
อิเชกฺจเจ วิณฺญ ปฺริสา ภาสิตสฺส อตถิ อาชานนฺตีติ ๑ ตกฺกฺจทฺทฺโจติ
ยทิปาหิ จกฺขุกรณฺนิย กาคฺคฺ น สโกโกมิ ปาทกรณฺนิย ปน กาคฺคฺ
สโกโกมิ ตวณฺจ จกฺขุกรณฺนิย ตสฺมา อมฺหากั อุกินฺนํ สหิตานัน
วเสน อิจฺฉิตเทสสมฺปตฺติ สิชฺฉตฺตีติ ตกฺกฺจทฺทฺโจ ชจฺจนฺโร ๑ ตตถ
ชจฺจนฺโรตีอาทิ อูปโมปเมยฺยสฺสนฺทนนํ ๑ ฐมฺมานัน อตตลาโก
ปฺรปฺภิตฺทฺโรติ วตตพฺพเมว นตฺถิ ตโต ปุพฺเพ อวิชฺชมานตฺตา ๑
ปฺภิตฺทฺทฺตลาภสฺสาปี ปฺรปฺภิตฺทฺทฺเมว อตตกิจจฺนฺติ ทสฺเสตฺถุ น
สเกน เตเชน อูปปฺชชติ น ตาสฺ ตาสฺ กิริยาสฺ ปวตฺตตีติ วุตฺถํ ๑
เตสํ นามรูปานัน อณณมณณัน นิสฺสาย อูปปฺตฺติ วา ปวตฺติ วา น จ
น โหตีติ ชจฺจนฺโรปฺปิสปฺปิอูปมาย สาทิตมตฺถิ นิกเมนฺโต อสามคฺคิย
๑. ม. นิรีหตา พฺยาปารวิรหตา. ๒. ม. ชานนฺตีติ.

ทฎฐิวิสุทธีนิทุเทศ วณณนา

อเหตุนํ สามคคิยมปี อเหตุภาวาปตติโตติ ยถาวุตตสฺส เหตุโน
อนกนตคิภาวํ วิภาเวติ ฯ

[๒๑๕] ประมมวสานนฺวตติโนติ ปเรถํ อตฺตโต อณฺเณถํ
เหตุปจฺจยสงฺฆาตานิ ชมฺมานํ วเสน อนฺวตฺตนสีลา ฯ อตฺตทพฺพลาติ
อตฺตนา ทพฺพลา อสมตฺถา ฯ ประปจฺจยโตติ ปเรถํ ชมฺมานํ ปจฺจย-
ภาวโต ฯ เอเตน ชนกปจฺจยํ วทติ ฯ เตเนวาท ชายเรติ ฯ
ประอรมฺมณโตติ ปเรถํ ชมฺมานํ อารมฺมณภาวโต ฯ เอเตนฺอุปตฺถมก-
ปจฺจยํ วทติ ฯ ปจฺจยคคฺคหณํ วา รุปาเปกขํ อารมฺมณคคฺคหณํ
นามาเปกขํ ฯ ประมฺเมหิตี อิทํ อารมฺมณปจฺจยานิ วิเสสนํ ฯ
ปฺริมตฺถเณ หิ วุตตเมวตถํ ปจฺจิมตฺถเณ ปากฏํ กาโรติ ฯ ปภาวิตาติ
อุปฺปาทิตา ฯ นาวายนฺตคฺคูปมายปี นามรูปานํ อวสวตฺตติตํ วิภาเวตฺถ
ยถาปีตอทินา ติสฺโส คธา วุตฺตา ฯ นิสฺสายาติ ปตฺฏิจาย ฯ
ยนฺตติ คจฺจนฺตติ ฯ มนฺุสฺเส นิสฺสายาติ เนตฺถุเต นิชามกมฺม-
การกาทิมนฺุสฺเส อปฺสฺสาย ฯ น หิ เตถํ อรณคคฺคหณตการสณฺุจาปน-
อุทกฺคฺคสฺสิยจนาทิกิริยาฯ วินา นาวา อิจฺจิตเทถํ ปาปฺณาติ ฯ อุโกติ
อณฺณมณฺณํ นาวํ นิสฺสาย มนฺุสฺสา มนฺุสฺเส นิสฺสาย นาวาติ อตฺถโถ ฯ

เอวนฺตติ วุตฺตปฺปการเณ ฯ นานานเยหิตี ปจฺมาทินํ สตฺตนฺนํ
ณานานํ เตถํ อุปฺจารานณฺจ วเสน จุทฺทส อรูปปฺริคคฺคหฺมฺขานิ
จตฺฐาตฺถวณฺุจเณ วุตฺตานิ เทรสณฺนํ ธาตฺตปฺริคคฺคหฺมฺขานํ ธาตฺถวายน-
ชนฺุชมมหาฏตฺถวเสน อิทํ วุตฺตานิ อวุตฺตานณฺจ อินฺุทฺธิยสจฺจปฏฺิจ-
๑....ลฺงการ...อิตฺธิปี.

วิสุทธีมคคส์วณณาย

สมบุปฺนนานัน วเสน สมวิสติ รูปปริคคหฺมฺขานิ ตานิ ปจฺเจกํ ผลฺโส
เวทนา จิตฺตฺนฺติ อิมํสํ สมมุขภาเวน อุปฺภูจฺิตานํ ตินฺณํ อรูปชฺมฺมานํ
วเสน ติกฺคณิตานิ สมสฺภูจฺิ จุทฺทส อรูปปริคคหฺมฺขานิ ตานิ [๑]
จตุสฺตฺตฺติยา นามรูปปริคคหฺนเยหิ เจว สมฺพหฺลฺลฺสฺตฺตฺนฺตรถ-
เคหฺมฺภูจฺิวิณาสฺนารุขทารุขนฺตฺนพฺกลาปีเกริชจฺนฺชฺปงฺคฺพ นาวา-
มนุสฺสฺปฺมาหิ จ นามรูปมตฺตฺตาววภูจฺาปฺนนเยหิ จ ๑ สฺตฺตฺสฺถยํ
อภิกฺวิตฺวาติ อนาทิกกาลภาวิตํ ขนฺชฺปฺลจฺเก อตฺตคฺคฺกาหํ วิกฺขมฺเกตฺวา ๑
นามรูปานํ ยถาวทสฺสนนฺติ อิทํ นามํ เอตฺตํ นามํ น อิตฺ กฺิยฺโย ๑
อิทํ รูปํ เอตฺตํ รูปํ น อิตฺ กฺิยฺโยติ จ เตสํ ลกฺขณฺสฺลลฺกฺขณฺมฺเขน
ชฺมฺมมตฺตภาวทสฺสนํ ๑ อตฺตทิกฺภูจฺิมลวิโสชนโต ทิกฺภูจฺิวิสุทฺธีติ
เวทิตฺพฺพิ ๑ เอตฺสฺเสวาติ นามรูปสฺส ยถาวทสฺสนสฺเสว ๑

ทิกฺภูจฺิวิสุทฺธีนิตฺเตสวณฺณนา นิภูจฺิตา ๑

กงฺขาวิตรณฺวิสุทฺธีนิตฺเตสวณฺณา

[๒๒๐] อนนฺตรํ นิตฺติภูจฺาย ทิกฺภูจฺิวิสุทฺธียา วิสยภาเวน
ทสฺสิตฺตฺตา เอตฺสฺเสวาติ วุตฺตํ น ตทลฺลฺโต วิเสสนคฺคํ
ตทลฺลฺสฺเสว อภาวโต ๑ อชฺมคฺคํ วา หิ วิปฺสฺสนาภินิเวโส โหตุ
พหิตฺธา วา อชฺมคฺคตฺติชฺชิ ปน ลกฺขณโต สพฺพมฺปิ นามรูป
อนวเสสโต ปริคคหิตเมว โหตีติ ๑ ปจฺจยปริคคหฺณนาติ เหตุมฺหิ

๑. ม. จาติ.

กษัตริย์วิสุทธินิเทศ วรรณนา

กรณวณั ๑ ปจฺยปริศนเหตุ หิสฺส อทฺชตฺยกษัตริณั โหตีติ ๑
กรณ วา เอตี กรณวณั ปจฺยปริศนเหตุ สาทกตมภาวโต
กษัตริย์วิสุทธินิเทศ ๑ ยทา หิสฺส สุปริสุทฺโธ นิชฺชโณ นิคฺคมุโพ
ปจฺยปริศนโห สิชฺชติ ตทาเนน กษา วิตริยตีติ ๑ วิตริยวาทิ
อติกมิตฺวา วิภฺษมฺภตฺวาติ อตฺโถ ๑ ตํ ปน ฅาณั ตถาธคตํ
วสีภาวปฺปตฺตํ ฅาณั วิย โยคิโน สนนฺตานิ ปพฺพชฺชวเสน ปวตฺตตีติ
กตฺวา วุตฺตํ จิตฺ ฅาณนฺติ ๑ กษัตริย์นิ จ สว วิสุทธิ จาติ
กษัตริย์วิสุทธิ ๑

ตํ สมฺปาเทตฺกานิ อวชฺชตีติ สมฺพนฺโธ ๑ ยถาวโต ทิฏฺฐิ
นามรูปิ ตวิชฺชทุกฺขตาโยคโต โรโค วิย ๑ ปจฺยยาจสฺส โรคสมฺภูจฺฉานั
วิย อุปฏฺฐหนฺตีติ อิมมตฺถิ ทสฺเสนโต ยถา นาม ๑เป๑ ปริเยสตีติ
อาห ๑ สํสารทุกฺขนิมฺภคสฺส สนนฺตานิ สสฺส ตโต วิโมเจตฺตกาตวเสน
อนุกมฺปิตพฺพตา ลพฺพตีติ ตมตฺถิ ทสฺเสตฺถุ ยถา วา ปนาตีอาทิ
วุตฺตํ ๑ เอวมวฏฺฐิเต ยเทเก วทนฺติ อนุกมฺเปตพฺพกฺมารทสฺสเนน
ตสฺส มาตาปีตฺวาชฺชนั อธิ อนุกาหรณั นิโรเชตพฺพตาย นามรูปสฺส
อนุกมฺปิตพฺพตาภาวโตติ ตทปาหฺภู โหตี ๑ อวสฺสญฺเจตฺ เอว
อิฉฉิตพฺพ ๑ อณฺณถา เวเนยฺยปฺภคฺคสนนฺตานิ สตฺถุ มหากรฺณา-
ปวตฺติเอว วิจาเรตพฺพา สียา ๑ มนฺทพฺพทิตาย มนฺท ๑ วุฑฺฒ-
ตโรปี โกจิ มนฺทพฺพทิต โหตีติ ตโต วิเสสนตฺถิ กุมารนฺติ วุตฺตํ ๑
โยโกจิ ปจฺมวเย วตฺตมาโน กุมารโรติ วุจฺจตีติ ตโต วิเสสนตฺถิ

วิสุทธีมคฺค สัวณณนํย

ทหรนฺติ วุคฺคํ ๑ เอวมฺปิ โย อํชาวิทฺวา ปริชํวิทฺวา วิจรณโก
ตรุณทํารโก โสปี ทหโรติ วุจฺจตีติ ตโต นีวคฺคตฺนคฺคํ อคฺคตํน-
เสยฺยกนฺติ วุคฺคํ ๑ จคฺคหิปี ปเทหิ กรุณํยิตฺตพฺพตฺเตยว ทสฺเสตี ๑
อํวชฺชตีติ กโรติ ๑

ยถา ปนสฺส เหตุปจฺจยปริเยสนํปคฺคตี โหตี ตํ ทสฺเสคฺคํ
โสตีอํทํ วุคฺคํ ๑ คคฺคต พุยตีเรกมฺมุขน อคฺคโต สํชิโต สมนฺนทเว
สํชิโต โหตีติ อเหตุกภํวํ ตํว ปฏิกฺกขิปนฺโต น ตํวทํ นํมรूपํ
อเหตุกนฺติ วคฺคา คคฺคต กรณมํห สพฺพคฺคตํอํทํนํ ๑
เหตุมนฺนคฺเรน สตี สมนฺนเว สพฺพคฺคมํนํ เหตุภํวํ สมนํนตี
สพฺพสมนํนตํ สียํ คคฺคา จ สตี โสคฺคปฺปเทสํทํสิ พหิทฺฐา จ
จกฺขุวิญญํณํทํเหตุภํวํตี สพฺพคฺคต จกฺขํทํนํ อคฺคปคฺคตีโต ปุพฺเพ
ปรีภํทโต อคฺคหํ จ เหตุภํวํโตตี สพฺพทํ จ อนคฺคทํนํ อรูปํนํ
อสนฺณนํนญจ เหตุภํวํตี สพฺพเพสญจ จกฺขุวิญญํณํทํนํทํ ภวิตพฺพํ
เหตุภํวํ วิเสสโต คคฺคต นคฺคตีติ อํห สพฺพคฺคต สพฺพทํ
สพฺพเพสญจ เอกสทิสภํวํปคฺคตีโตตี ๑ นิสฺสสนมคฺคตคฺคเจคฺคํ ยทํทํ
จกฺขุวิญญํณํทํนํนคฺคตี ๑ ยคฺคตคํ โลเก วิเสสํ เตหิ สพฺพเพสํ สพฺพ-
กํลญจ ภวิตพฺพนคฺคตี อคฺคปํปํโย ๑ อํทิสทํเทน วํ เตสมฺปิ คคฺคนํ
คคฺคเมวตี ทญฺจพฺพํ ๑ คคฺคสํม อเหตุกภํวํ วิสิญฺจคฺคตํย อสมภํวํ-
อเวตี สพฺพคฺคต เอกสทิสภํวํปคฺคตีโต สพฺพทํ เอกสทิสภํวํปคฺคตีโต
สพฺพเพสํ เอกสทิสภํวํปคฺคตีโตตี ปจฺเจกํ สมนฺนคฺคโห เวทิตพฺพโ ๑

๑. ม. จกฺขุวิญญํณํทํนํทํสิ หีตี.

กงฺขาวิตฺรณวิสุทฺธิทุทฺส วนฺณนา

เอวํ อเหตุกภาเว ปฏฺฐิสฺสฺส วิสมเหตุวาที วเทยฺย น อิทํ
อเหตุกํ กิณฺจฺรหิ สเหตุกํ เกน ปน เหตุนา สเหตุกนฺตํ ๑ อิสฺสราทินฺนตฺติ
อาทิสฺสฺสทฺเทน ปกฺคิปรุสฺสชฺาปฺตีกาลาทินํ คหณํ เวทิตพฺพํ ๑ ตํ ปฏฺฐิกุ-
จิปนฺโต อาห น อิสฺสราทิเหตุกนฺตฺติอาทิ ๑ น นามรูปํ อิสฺสราทิ-
เหตุกํ นามรูปโต อลฺลสฺส อนฺุปลพฺพมฺานตฺตา อิสฺสรปฺกตฺติอาทินเมว
อภาวโต ๑ ยทฺธิ ปน อสฺโต อิสฺสราทิตโต นามรูปสฺส อฺุปฺตฺติ
เอวํ สติ สฺวาเอว สพฺพตฺถ สพฺพทา สพฺพเพสฺส เอกสฺทิสฺตาอาปฺชฺชติ ๑
อถ นามรูปมตฺตเมว อิสฺสราทิเหตุกํ นามรูปลฺจ อหฺตฺวา สมฺภวณฺตํ
หฺตฺวา จ วินสฺสนตํ ทิสฺสตีติ อิสฺสราทินิปี ตาทิสฺเสหิ ภฺวิตพฺพํ ๑
ตถา จ ตทปิ สปฺปจฺจยํ สงฺขตเมวาทิ ตสฺสาปิ ปจฺจยปฺริคฺคโห
กาทพฺโพ ๑ อถ ตํ นฺุปฺปชฺชติ อเหตุกตา ตสฺส อาปนฺนา ๑
เตนาห อเหตุกภาวาปฺตฺติโตติ ๑

อปิจ น อิสฺสราทิเหตุกํ นามรูปํ ๑ กิการณํ ๑ กเมน อฺุปฺตฺติโต ๑
ยทฺธิ หิ เอวํ นิจฺจํ อิสฺสราทิสลฺยณิตํ กมฺมกิลฺลสินฺุทฺธิยารมฺมณาทิ-
นฺิรเปกฺขการณมฺปิ ลฺยา สพฺพเพสฺสเยว เอกชฺฉํ อฺุปฺตฺติ ลฺยา ๑
ยตฺตเกหิ ตโต อฺุปฺปชฺชิตพฺพํ ๑ กสฺมา ๑ การณสฺส สนฺุนิหิต-
ภาวโต ๑ ยทฺธิ ปน ตสฺส อิจฺฉาวเสน ตสฺส อฺุปฺตฺติ ปฺริกปฺเปยฺย
ตาสลฺจ อิจฺฉานํ เอกชฺฉํ อฺุปฺตฺติย โก วิพฺนฺุโร ๑ อถ อลฺลณมฺปิ
กิณฺจฺริ กมฺมกิลฺลสินฺุทฺธิยารมฺมณาทิอเปกฺขิตพฺพํ อตฺถิติ เจ ๑ ตเทว
เหตุ การณํ กิณฺจฺเณน อทฺธิกฺุสสามตฺถิเยน ปฺริกปฺปิเตน ปโยชนํ ๑

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

ทิกฺุชํ หิ กมฺมํทํนํ สํมตฺถิยํ ตทณฺณปจฺจยสนฺนิชํเนปี ตทภํเว
อภํวโต ๑ ยถํ หิ รุปรํโลกมณฺสิการสนฺนิชํเนปี จกฺขุโน อภํเว
จกฺขุวิญญํณสฺส อภํวํ ภํเว จ ภํวํ ทิสฺวา จกฺขุโน จกฺขุ-
วิญญํณปฺปํทนสมตฺถตํ อตฺถิติ วิญญํยติ ๑ ยถํ จ ยวํยํ
ยมกํนํมปี สมนํนํ ชนกชนนีสฺสกฺโกโสณิตํทํพํหิรปจฺจยสมภํเวปี
สตฺตํนํ หีนปฺปณฺิตตํทํวิเสโส ทิสฺสติ โส จ สสนฺตํเน ตํทิสฺส
อณฺณสฺส เหตุโน อภํวํ กมฺมกิลฺลสเหตุโกติ ตสฺส ตตฺถ สมตฺถตํ
อตฺถิติ วิญญํยติ น เอวมิสฺสรํทํกสฺส ๑ การณฺสฺส หิ
ภํวํภํเว ผลสฺส ภํวํภํเวหิ การณฺสฺส สมตฺถตํ วิญญํยเยย
น จ สนฺนํหิตํ ตทการณฺสฺส นํมรูปสฺส อิสฺสรํทํเวกฺลฺเลน กตฺถจ
อนุปฺปตฺติ ทิกฺุชํ ตสฺมํ อการณฺมิสฺสโร ๑ อถํปี สคฺโค เอวํ
อิสฺสรํทํเหตุโก วุจฺเจยฺย โสปี สคฺคปฺปกํโร สพฺพกํลํ ตโต
นํพฺพตฺเตยฺย ๑ น หิ สนฺนํहितการณฺสฺส ผลสฺส อนุปฺปตฺติ ยุตฺตํ ๑
นํจฺเจ จ สติ อณฺณนํรปฺกขการณฺ สคฺคสฺส อํทํเยว น ยุตฺโต
ยํว อิสฺสรํทํการณฺ* ตํว สพฺพสฺส อตฺถภํวปฺปสฺงคโต ๑ อถํปี
วทฺเยย อณฺณปี ยถํรํหํ ปจฺจยํ โหนฺติเยว อิสฺสรํทํกมฺปี เตลํ
สทการํการณฺ โหติติ ๑ ยทฺตถ วตฺตพฺพํ ตํ เหตุจํ วุตฺตเมว ๑

ยทํ ปโร วทฺเยย อธิ พุทฺธิปฺพโพ ภํวํนํ รจนํวิเสโส
ทิกฺุโจ ยถํคํ ฆณฺณเหตุทํนํ ๑ อตฺถิ จ อชฺมตฺติกพํหิรํนํ สรํ-
ปทุมํทํนํ รจนํวิเสโส ตสฺมํ เตนํปี พุทฺธิปฺพเพน ภํวิตพฺพํ ๑
๑. ม. อิสฺสรํทํกํ การณฺ.

กงขาวิตรณวิสุทธินิทเทส วรรณนา

ยสฺส จ โส พุทธิปุพฺโพ โส อีสฺสราทิกโก ตสฺมา เตน นาม-
 รูปสณฺณิตสฺส โลกสฺส การณน ภาวิตพฺพนฺติ ฯ ตยิทํ อสิทฺธิ รจิตา
 สรียรปทฺมาทโยติ ตตฺถเอวูปนฺนตฺตา ฯ อุปฺปนฺนสฺส หิ สนนฺนเวส-
 วเสน ตถา ตถา ปฏฺฐปนฺนํ รจนานํ วุจฺจติ ฯ อนนฺนทิกโก จายํ
 อพุทธิปุพฺพสฺสาปี ทิฏฺฐตฺตา ฯ ทิฏฺฐโ จ หิ นฺนหารุอาทินํ อคฺคิสฺสโยเคน
 รจนาวิสฺโส ตถา วิสฺสสนฺตานํ ปุพฺพจมฺมาทินํ ฯ ยทิ ปนาย-
 มิสฺสราทิกโก กวสฺสคทฺรภาทินํ กรีสาวตฺเต ปฏฺมิมฺหุตฺติ รเจยฺย
 อุมฺมตฺโต วิย วิกฺขิตฺโต สียา ฯ กิณฺจายํ โลกํ สขฺเขนฺโต อตฺตตฺถํ
 วา สขฺเขยฺย โลกตฺถํ วา ฯ ตตฺถ จ ยทิ ปฺริโม มกฺโข กตฺกิจฺโจ
 น สียา โลกนฺน สาสฺตทพฺพสฺส อตฺถิภาวโต ฯ อถ ทฺติโย
 กสฺมา โลกสฺส อหิตทฺทขาวหํ ปาปํ นิริยาที ชรามรณาทินฺนจ สขฺชติ
 อถ ตทฺทขํ อนนามสฺติวาทํ กิพฺตฺถํ สขฺชติ ฯ กิพฺวา จ นาม รติอฺตฺถา
 โหติ ฯ วินา กิพฺวาย รติ อชานนฺตานํ รติอฺตฺถนฺนจ กิพฺมารณฺโต
 รติยํ อีสฺสโร อนิสฺสโร สียา ฯ อถ ปโยชนนฺนรเปกฺโข สพฺพกาลํ
 สขฺเขยฺย* ตสฺส จายํ สขฺชนสมตฺถตา* อเหตุกา วา สียาสเหตุกา วา ฯ
 อเหตุกา เจ สพฺเพสํ สียา สเหตุกา ฯ อเหตุกา เจ สพฺเพสम्मปี
 สียา ฯ อถ สเหตุกา โส จสฺส เหตุ ปฺรโต วา สมฺภูโต สียา
 อตฺตโต วา ฯ ตตฺถ ปฺรโต เจ สมฺภูโต ยทสฺส โส ลทฺโ
 ตสฺสาयํ เวยฺยาวจฺจกรสทิสฺโส สียา ฯ อถ อตฺตโต ตทฺทปฺตฺติโต
 ปุพฺเพ อยํ กิทิสฺโส โลกโก จาติ สพฺพมิตํ อาลฺลนวิสิณฺณํ อาลฺลนพฺยาภุณฺณํ

๑. ม. สขติ. ๒. ม. สขย. ๓. ม. สชนสมตฺถตา.

วิสุทธิมคค สังฆคณาย

โคยูเถน กตมคคสทิสั เณปิณฑสมั อวิมทุกขม อสาริ ฯ
ติฏฐตุ ปสุงโก ยถาธิกตเมว วณณยิสสาม ฯ ตสุมตติ ยสุม
อิทัง นามรูปัง น อเหตุกั นาปิ อิสฺสรทวิสมเหตุกั ตสุม ฯ เตติ
เหตุปจฺจยา ฯ

โอพาริกตฺตา สุปากกฺตฺตา จ รูปสฺส ปจฺจยปริคฺคโห สุกโรติ
อิมสฺส ตาว รูปกายสฺสทติอาทินา ปจฺมํ ตสฺส ปจฺจยปริคฺคหวิธิ
อารกฺติ ฯ ตตฺถ ยถา นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคโห อเหตุวิสม-
เหตุวาทนิตฺติยา โหติ เอวํ นิพฺพิทาวีรคาวภวณ ตตฺถ อภริตฺติ-
นิตฺติยาปิ อิจฺฉิตฺตโพทิตี ตํ กพฺภเสยฺยกวเสน ทสฺเสนโต นิพฺพตฺ-
ตฏฺฐจฺานสฺส สฺจิจาวปฺปฏิเสชนมฺเขน อสฺจิจาวัง วิภาเวตฺถุ อัย กายิตฺติ-
อาทิมหา ฯ ตตฺถ อุปฺปลาทีนิจิ อสฺจิจฺจฺานเน นิพฺพตฺตานิจิ สยํ
สฺจิสम्मตฺตานเวทิตี ตํ ทสฺสนตฺถิ อพฺพนตฺตรคฺคหณํ ฯ เตนาห ภกฺวา

ยถา สงฺการชานสมิ อฺชฺฉิตฺตสมิ มหาปเถ

ปทุมํ ตตฺถ ชาเยถ สฺจิคฺคณฺธิ มโนรมนฺติ ฯ

นิพฺพตฺตตีติ อิทัง มาตฺตฺกฺจฺฉิยํ ปฺปฏิสนฺธิปฺปวตฺตีสุ รูปกายสฺส
นิพฺพตฺตณํ สามณฺญโต* กเหตุวา วุตฺตํ น ปจฺมาภินิพฺพตฺติมตฺตํ ฯ
เอวณฺจ กตฺวา อาหารสฺส อุปฺตถมฺภกปจฺจยตฺวาจณํ อฺทรปฺภูลสฺส
ปจฺจโต กรณาทิวจณํ ทฺคคณฺชเชคฺคจฺฉปฺปฏิคฺคตฺวาจณณฺจ สมตฺถิตฺตํ โหติ ฯ
เอวมวณฺจิจิเต ยเทกฺจฺเจหิจิ ปฺปฏิจฺจิตฺโต ปฺปรโต จ กรณํ กิจิ สียา

๑. ม. กตมคคสทิสัเณปิณฑสมั. ๒. พ. ฐ. ๒๕/๒๒. ๓. ม. นิพฺพตฺตณสามณฺญโต.

กงฺขาวิตฺรณวิสุทฺธินิทฺเทส วณฺณนา

ปฏฺิสนุทฺธิกาเลตฺติอาทึ วุตฺตํ ตํ ปากฺกั โหติ ฯ

[๒๒๑] นิพฺพตฺตกตฺตาคี อิมินา พิชฺ วยิ องฺกุรสฺส อวิชฺชาทโย
รูปฺกายสฺส อสํชาธณการณตํย เหตุติ ทสฺเสตฺติ ฯ อุปฺตถมภกตฺตาคี
อิมินา ปน องฺกุรสฺส ปจฺวิสลิตปาริสีอาทโย วยิ อาหาโร
สํชาธณการณตํย ปจฺจโยติ ทสฺเสตฺติ ฯ ปญฺจ ฐมฺมา เหตุปจฺจยาติ
อวิชฺชาทโย ปญฺจ ฐมฺมา ยถารหํ เหตุ จ ปจฺจโย จาติ อตฺถโถ ฯ
ภเวสุ วิชฺชमानโทสปฏฺิจฺฉาทนปฏฺุจนาทพฺุคคาหภาเวน สงฺขารภวานํ
เหตุภูตํย ชนกสหายตํย ภวนิกนฺติ ตํสหาตอาสนนการณตฺตํย
อภิสงฺขาริกา อปฺสฺสยภูตํย จาติ ทารกสฺส มาตา วยิ อุปฺนิสฺสยาติ*
วุตฺตํ ฯ ยถา ปิตุ ชนิตสฺสูกเก ปุตฺตสฺส อุปฺปตฺตีติ ปิตา ชนโก
เอวํ กมฺมํ สตฺตสฺส อุปฺปาทกตฺตํย ชนํ วุตฺตํ ฯ ยถา ชาติ ชาติสฺส
ทารกสฺส โปสนนเวสน สนฺธาริกา เอวํ อาหาโร อุปฺปนฺนสฺส
กายสฺสชาติ สนฺธารโก วุตฺโต ฯ กามณฺเจตฺถ อวิชฺชาทโย นามกายสฺสํปี
ปจฺจโย ปการนฺตเรณ ปน ตสฺส ปากฺกั ปจฺจยปรีคฺคหวิธึ
ทสฺเสตฺตุ จกฺขุณฺจ ปฏฺิจฺฉาติอาทึ วุตฺตํ ฯ

ตฺตถ จกฺขุณฺจจาติ จสทโท สมฺจฺจยญฺโจ ฯ เตน จกฺขุวิญญา-
ณสฺส อวชฺชนาทอชฺชตฺตํ สพฺพิ ปจฺจยชาติ สงฺคณฺหาติ ฯ รูป
จาติ ปน จสทฺเทณ ยถา พหุลํ พาทิรฺรูปํ จกฺขุวิญญาณสฺส
อารมฺมณปจฺจโย เอวํ อณฺณมปี พาทิรํ ปจฺจยชาติ สงฺคณฺหาติ ฯ
ปฏฺิจฺฉาติ ปจฺจยภูตํ ลทฺธาติ อตฺถโถ ฯ เตน จกฺขุสฺส นิสฺสยปฺเรชาติ-
๑. ม. อปากฺกั. ๒. ม. มาตา วยิ ทารกสฺส อุปฺนิสฺสยา.

วิสุทธีมคฺค สัวณฺณนํย

อินุทริยวิปฺปยุตฺตอตุถิอวิคตวเสน รุปลสฺส อารมฺมณฺปฺเรชาตอตุถิ-
อวิคตวเสน อิตเรสญจ สงฺกหิตานัน อนนฺตราทิสหชาตาทิวเสน
ปจฺจยภํวํ ทสฺเสติ ฯ วจนเกเท ปน การณฺ์ เหฏฺฐา วุตฺตเมว ฯ
อาทิสทฺเทน จ ผสฺสาทินัน วิย สห ปจฺจเยหิ โสตวิญญณํทํนัน
สงฺกโห เวทิตพฺโพ ทิณฺณัน สงฺกตฺติ ผสฺสโสตฺติอาทิปจฺจสฺส วิย โสตญจ
ปฏฺิจฺจจติอาทิปจฺจสฺส สงฺกหิตตฺตฺตา ฯ เอวํ สมฺมสนฺนุปลกั สพฺพํ นามัน
สทฺ ปจฺจเยน สงฺกหิตัน โหติ ฯ เตนํหา นามกํยสฺส ปจฺจยปรีคฺคหัน
กโรตฺติติ ฯ

ปวตฺตฺติ ทิสฺวาติ เอตฺรหิ ปวตฺตฺติ ทิสฺวา ฯ เอวณฺุติ อิมินา
น เกวณฺ์ สปฺปจฺจยตํมตฺตเมว ปจฺจจํมภูจัน อถโข ยาทิสฺเสหิ
ปจฺจเยหิ เอตฺรหิ ปวตฺตฺติ ตาทิสฺเสหิ อวิขฺชาทิปจฺจเยเหว อตีเตปฺปี
ปวตฺตฺติตฺตฺตฺตาติ ปจฺจยสทิสตํปปี ปจฺจจํมภูจํติ ทภูจพฺพํ ฯ ปุพฺพนฺนตฺนฺติ
อตีตฺติ ขนฺธรปฺปนฺนธฺโกฏฺฐจํสฺส ฯ อารพฺภาทิ อฺุทฺทิสฺส ฯ อโหสิ นฺุโข
น นฺุโขติ สสฺสตํการัน อธิจฺจสมฺมปฺตฺติอํการณฺจ นิสฺสํย อตีเต
อตุตฺตโน วิขฺชํมํนตฺติ อวิขฺชํมํนตฺตญจ กงฺขติ ฯ กิณฺุโข อโหสิณฺุติ
ชาตฺติลฺิงฺคปฺตฺติโย นิสฺสํย ขตฺติโย นฺุโข อโหสิ พฺรํหฺมณํทํสิ
คหฺมฺมจํทํสิ เทวาทํสิ อณฺุตโร นฺุโขติ กงฺขติ ฯ กถัน นฺุโขติ
สณฺุจํนํการัน นิสฺสํย ทิโฆ นฺุโข อโหสิ รสฺสอโหทํกํพปมํณิก-
อปฺปมํณิกาทํนํมฺปี อณฺุตโรติ กงฺขติ ฯ อิสฺสรนํมํนํทํนํทํ นิสฺสํย
เกน นฺุโข ปกํเรน อโหสิณฺุติ นํพฺพตฺตํการโต กงฺขติติ จ วทณฺุติ ฯ
๑. ม. น นฺุโข อโหสิณฺุติ.

กษัตริย์วิสุทธินิเทศ วรรณนา

ก็ หุตวา ก็ อโหสิณฺติ ชาตืออาทีนึ นิสฺสาย ขตฺติโย หุตวา นุโ
พฺราหฺมโณ อโหสิ ๗เปฯ เทโว หุตวา นุโ มนุสฺโส อโหสิณฺติ
อตุตโน อปฺราปรุปรตฺตี กงฺขติ ๗ สพฺพตฺถเว จ อทฺธานนฺติ กาลาธิ-
วณฺ ๗ ภาวิสฺสามิ นุโชติ สสฺสตาการิ อญฺเฆทาการญจ นิสฺสาย
อนาคเต อตุตโน วิชฺชมานตํ อวิชฺชมานตญจ กงฺขติ ๗ เสสเมตฺถ
วุตฺตณฺยเมว ๗

เอตฺรหิ วา ปน ปจฺจุปฺปนฺนํ อทฺธานนฺติ อิทานิ วา
ปฏฺฐิสฺสนฺธิมาที กตฺวา จตฺติปริยฺนตํ สพฺพมฺปิ วตฺตมานกาลํ ๗ อชฺฌตฺตํ
กถํถึ โหตีติ อตุตโน ขนฺเชสฺ วิจิกิจฺจนา โหติ ๗ อหํ นุโชสฺมีติ
อตุตโน อตุตฺติภาวํ กงฺขติ ๗ อญฺตํ ปเนตฺนฺติ ๗ ยุตฺตํ อญฺตฺตนฺติ
กา เอตฺถ จินฺตา ๗ อุมฺมตฺตโก วิย หิ พาลปฺลฺลชฺชโน ๗ โน
นุโชสฺมีติ อตุตโน นตุตฺติภาวํ กงฺขติ ๗ กิณฺนุโชสฺมีติ ขตฺติโยว สฺมาโน
อตุตโน ขตฺติยภาวํ กงฺขติ ๗ เอเสว นโย เสเสสฺ ๗ กถํ นุโชสฺมีติ
วุตฺตณฺยเมว ๗ เภวตฺถเจตฺถ อพฺภนฺตเร ชีโว นาม อตุตฺติ คเหตฺวา
ตสฺส ทีฆาติภาวํ กงฺขนฺโต กถํ นุโชสฺมีติ กงฺขตีติ เวทิตฺตํ ๗
ปจฺจุปฺปนฺนํ ปน อตุตโน สรีรสนฺจัน อชานนฺโต นาม นตฺถิ ๗
กุโธ อากฺโต โส กุหึ คามิ ภาวิสฺสตีติ อตุตฺตภาวสฺส อากฺติ-
คตฺติจฺจัน กงฺขติ ๗ สวา สพฺพปาปี ปหฺยตีติ สวา ยถาวุตฺตา
โสฬสฺวิธาปี วิจิกิจฺจนา วิภฺขมฺภนฺวเสน ปหฺยติ ๗

[๒๒๒] กุสลาภิเภทโต สพฺพปฺปการสฺสาปี นามสฺส สาธารโณ
๑. ม. ชาตืออาที.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

ปจฺจโยติ ตโต ปวตฺตโต มนสิการาทิตอ กุสลาทิภทโต สพุพป-
ปการสุสํปี นามสุส อสํซารโณ ปจฺจโยติ จ โยเชตพุทฺธิ ๑
กุสลาทิภทโตติ กุสลากุสลวิปากกิริยภทโต ๑ ตสุสํปี โสมนสุส-
สทคตาทิอณฺดรภทวเสน สพุพปปการสุสํปี ๑ ยํ เอกนตโต จทวาริกํ
ตมฺปิ จทวารคฺคหณณนํว คหิตํ ยถา จพารมฺมณํ จพารมฺมณค-
คหณณนํติปี วุตฺตํ สพุพปปการสุสํปีติ ๑ ตโตติ จกฺขุรูปาทิตอ ๑
มนสิการาทิโกติ โยนิโสมนสิการอโยนิโสมนสิการาทิโก กมฺมภวฺงค-
ทิกอ จ ๑ กํมณฺเจตฺถ ทวารจกฺกโยนิโสมนสิการาทิวเสน
นามสุสํว สํซารโณ จ อสํซารโณ จ ปจฺจโย วุตฺโต ตํ ปน
อวิเสสวเสน วุตฺตํ ๑ วิเสสโต ปน กมฺมวิปากนามสุสํ กมฺม-
สมฺภูจํนรูปํนญจ จิตฺตเจตฺติกนํมสุสํ* จิตฺตสมฺภูจํนรูปํนญจ
สํซารโณ ปจฺจโย ยถาวุตฺตสุสํว จ นามสุสํ รูปสุสํ จตทณฺดร-
นํมรูปํเปกฺขาย อสํซารโณ ปจฺจโย ๑ ตถา สภํโก อคฺคสภํโก
จ อหํโร ตํสมฺภูจํนรูปํนํ สํซารโณ ปจฺจโย ตทณฺดร-
เปกฺขาย อสํซารโณติ รูปสุสํปี สํซารโณ อสํซารโณ จ
ปจฺจโย ยถารํ นิตฺฐารตพุโพ ๑ ปจฺจยปริคฺคโห นํม อนธิคตํ-
รทคเตน กํตพุโพติ ตทเปกฺขาย โยนิโสมนสิการสทฺธมฺมสุสํวณ-
ทิกอ กุสลสุสํวติ วุตฺตํ ๑ อาทิสทฺเทน สปฺปริสุปฺนิสุสยสุสํ* จตฺนุนมฺปิ วา
สมฺปตฺติจกฺกนํ สงฺคโห ทฏฺฐพุโพ ๑ วิปริโต อกุสลสุสํติ วา
วจนโต ยถา โยนิโสมนสิการาทิวปริโต อกุสลสุสํว ปจฺจโย ตถา
๑. ม. กมฺมํ วิปากนํมสุส. ๒. ม. จิตฺตํ เจตฺติกนํมสุส. ๓. ม. สปฺปริสุปฺนิสุสยสุส.

กงขาวิตรณวิสุทธีนิเทศ วรรณนา

โยนิโสมนสิการาทิกุสลสุเสว ปจฺจโย โหตีติ อตุโธ ฯ ยสุส วา
กุสลํ สมภวติ อกุสลํ สมภวติ กุสลากุสลาณี วา ตสุสาติ
อตุลสิทฺธเมตํ ฯ กมฺมาทีโกติ อาทิสทฺเทน อวิชฺชาทโย วีย
คติกาลาทโยปี สงฺคหิตาติ ทฏฺฐพฺพา ฯ ภวฺงฺกาทีโกติ ภวฺงฺค-
สนฺตีรณปริตฺตกิริยารหฺตฺตาทีโก ฯ ตตุถ ภวฺงฺคํ ปญฺจทวารมโน-
ทวาราวชฺชนกิริยานํ สนฺตีรณํ โวฏฺฐพฺพนสุส ปริตฺตกิริยา ยถารหํ
ปริตฺตมหฺกคตกิริยานํ อรหฺตํ อวชฺชนวชฺชานํ สพฺพกิริยานํ ปจฺจโยติ
เวทิตพฺพํ ฯ

กมฺมนฺติ เจตนา วชิปฺเปตา ฯ สว จ โข กุสลากุสลา ฯ
วุตฺตตฺถเหตํ กุสลากุสลาเจตนา วิปาگانํ ขนฺธานํ กฏฺฐตา จ รูปานํ
กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโยติ ฯ น จิตฺตํ วีย สสมฺปยุตฺตา ฯ จิตฺตํ
เจตฺถ สสมฺปยุตฺตํ อชิปฺเปตํ เหตุ เหตุสมฺปยุตฺตกาณํ ฐมฺมานํ
ตํสมฺภูจฺจานานนฺจ รูปานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโยติอาทิวจฺจนโต ฯ

ตตุถาติ เตสุ กมฺมาทีสุ รูปชนกปจฺจเยสุ ฯ อตีตโตเอว
กมฺมโต ผลํ อุปฺปชฺชติ น วุตฺตมานโตติ วุตฺตํ กมฺมํ อตีตเมว
กมฺมสมฺภูจฺจานนฺจ รูปนฺจ ปจฺจโยติ ฯ ยที หิ ปจฺจูปฺปนฺนโต กมฺมโต
ผลํ อุปฺปชฺชชเยย อายฺยหนกฺขณฺเเอว ผลนฺจ อุปฺปชฺชิตพฺพํ ภเวยฺย
น จ ตํ ทิฏฺฐมิจฺฉิตํ วา ฯ น หิ โลเก กุทาจนํ กยิรฺมานเมว
กมฺมํ ผลํ เทนฺตํ ทิฏฺฐํ ตถารูโป วา อากโม อตุถิติ ฯ นนฺ จ

๑. อภ. ติก. ปจฺมภาค ๔๐/๕. ๒. ม. จิตฺตตฺถเหตุ. ๓. อภ. ติก. ๔๐/๑.

วิสุทธีมคค สัวณณนาย

อิทมปิ น ทิฏฐิ ยั วินญุจโต เหตุโต ผลั อุปปชชมานัน ตโต
วา กุกกุญญ วสสนโตติ ฯ สจจมทิฏฐิ รุปชชมานัน ปพนชวิจเจเท ฯ
อิท ปน อรูปปพนชโรปี^๑ อตถิติ อุปมา น สัสนทติ ฯ กम्मโต
หิ อตติโตเอว กम्मสส กญจตตา อุปจิตตตตา จ ผลั อุปปชชติ ฯ
วุตตลลเหตุ กามาวจรสส กุสสสส กम्मสส กญจตตา อุปจิตตตตา
วิปากั จกขุวิญญานัน อุปปนัน โหตติอาทิ^๒ ฯ ยสุมานนตราทิ-
ปจจยลาภโต อุปปาทกขณเอว จิตตสส พลวตา ตสุมา ตั
อุปปชชมานเมว รูปั ชเนตติ อาห จิตตัม จิตตสมญจานสส
อุปปชชมานนติ ฯ รูปสส ปจจโย โหตติ สมพนชโร ฯ ยสุม
ปน รูปสส จิติกขณ พลวตา ปจจจลาภาทิปจจยลาภโต ตสุม
วุตตัม อุตอาหารา ฯเปฯ โหนตติ ฯ พาทิร อุตั อาหารลจ
ปจจยั ลภิตวา อุตตโน จิติกขณ อุตอาหารา รูปั ชเนนตติ
อตุโล ฯ เอวนติ สาธารณาสาธารณวเสนาติอาทินา วุตตป-
กาเรน ฯ

สขขารานนติ สขขตสขขารานัน ฯ ภงคนติ มรณัน ฯ ชรามรณัน
นาม ชาติยา สติติอาทิ ผลทสสนานุปพิยา เหตุทสสนกุกเมน
นามรูปสส ปจจยปริคคโห สุกโรติ กตุวา ทสสิโต ฯ ตตถ ภเว
สติติ กम्मภเว สติ ฯ

[๒๒๓] ปุพเพ วิตุลาเรตุวา ทสสิตานุโลมปฏิจจสมุปปาท-
๑. ม. มโต. ๒. ม. อรูป ปพนชโรปี. ๓. อภ. ส. ๓๔/๑๒๘.

กงฺขาวิตฺรณวิสุทฺธินิตฺเทศ วณฺณนา

วเสนาคี ปริโยสานโต ปฏฺจาย ปฏฺโถมนเยน อาทิปาปนวเสน
วิตฺถารตฺวา ทสฺสิตอนฺโถมปฏฺจิสฺมปฺปาทนวเสน ฯ อสฺติ ชาตฺยา
นคฺติ ชรามรณฺนตฺอาทินา หิ ปฏฺโถมวเสน ทสฺสิตเต ปจฺจยาการเ
ยสฺส อภาวา ยสฺส อภาโว โส ตสฺส ปจฺจโยติ พุยฺติเรกวเสน*
อนฺวยโต จ นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคโห สุกโรติ ฯ ปุริมกมฺมภวสฺมี
โมโหตฺอาทิ วุตฺตตฺถเมว ฯ กมฺมสหายตฺตา กิเลสวฏฺฏฺมฺม กมฺมวฏฺฏเ
ปฏฺจิปิตฺวา วุตฺตํ กมฺมวฏฺฏวิปាកวฏฺฏวเสนาคี ฯ

ทิกฺุจฺจรมฺโม วุจฺจติ ปจฺจกฺขญฺโต ปจฺจปฺปนฺโน อตฺตภาโว
ตฺตตฺถ เวทิตฺตพฺพผลํ กมฺมํ ทิกฺุจฺจรมฺมเวทนียํ ฯ ปจฺจปฺปนฺนกวโต
อนนฺตรํ เวทิตฺตพฺพผลํ กมฺมํ อุปฺปชฺชเวทนียํ ฯ อปราปริยาเยติ
ทิกฺุจฺจรมฺมานนฺตรานาคโต อณฺณสฺมี อตฺตภาวปริยาเย อตฺตภาว-
ปริวฏฺฏเ* ฯ อโหสิกมฺมมฺนฺติ อโหสิเภาว กมฺมํ น ตสฺส วิปาโก
อโหสิ อตฺถิ ภวิสฺสตี วาติ เภาวํ วตฺตตฺตพฺพกมฺมํ ฯ กมฺมปฏฺธิปฏฺเทหิ*
อนภิกฺุตฺตาย ปจฺจยวิเสเสน ปฏฺธิทฺทวิเสสตาย จ พลภาวํ ปตฺตา
ตาทิสฺสสฺส ปุณฺณภิกฺุสฺขารสฺส^๑ วเสน สาคิสฺยา หุตฺวา ปวตฺตา
ปจฺจชวณฺเจตนา ตสฺมีเยว อตฺตภาเว ผลทายินี ทิกฺุจฺจรมฺมเวทนียา
นาม ฯ สหิ หุตฺตภาวเรณ พลวติ ชวณฺสนฺตฺานเณ กุณฺวิเสสยฺตฺเตสฺ
อุปการาปการวสฺปวตฺตฺิยา อาเสวณาลาเกณ อุปฺปวิปากตาย จ
ปจฺจชวณฺเจตนา อิตฺรทวํ วิย ปวตฺตสนฺตฺานานุปรมาเปกฺขํ
โอภาสลาภาเปกฺขณฺจ กมฺมํ น โหตีติ อีเชว ปุปฺพมตฺตํ วิย

๑. ม. พุยฺติเรกโต. ๒. ม. อตฺตภาวปริวตฺเต. ๓. ม. ปฏฺธิปฏฺเทหิ. ๔. ม. ปุพฺพภิกฺุสฺขารสฺส.

วิสุทธีมคฺค สัวณณาย

ปวตฺติวิปฺปากมตฺตํ ผลํ ทสฺเสติ* ๑ ตถา อสฺกโกนฺตฺนฺติ กम्मสฺส
วิปាកทานํ นาม อุปฺธิปฺปโยคาทิจฺจยฺนฺตรสมฺวาเยเนว โหติติ
ตททาวโต ตสฺมึเยว อตฺตทาวเว วิปำกํ ทาคฺคํ อสฺกโกนฺตํ ๑
อตฺตสํสริกาติ ทานาทิปาณาติปาตาทือตฺตสฺส นิปฺผาทิกา ๑ กา ปน
สํสริกาติ อห สตฺตมชฺวณเจตนาติ ๑ สํสริกาติ สนิฏฺฐาปฺกเจตนา
วตฺตฺนเยน ปฏฺฐิตทฺฐวิเสสา ปุริมชฺวณเจตนาทึ ททฺฐาเสวนา จ สมานา
อนนฺตรตฺตทาวเว วิปำกทายินิ อุปฺปชฺชเวทนียกมฺมํ นาม ๑ สติ
สงฺขารปฺปวตฺติยาคิ* อิมินา อสฺติ สงฺขารปฺปวตฺติยิ* อโหสิกมฺมปฺกฺเข
ติฏฺฐจติ วิปฺจฺจโนกาสฺส อทาวโตติ ทิเปติ ๑

[๒๒๔] ยํ คุรฺกนฺติ ยํ อคุสฺสํ มหาสํวชฺชํ คุสฺสํ มหํนุภาวํ
กมฺมํ ๑ ยํ พหุสฺสํ ยํ พหุสฺสํ อภินฺทฺโส กตํ สฺมาเสวิตํ ๑
มรณกาลเ อนุสฺสริตฺนฺติ ปฺริพฺยตฺตทาวเวณ มรณสฺส อสฺนฺนกาลเ
อนุสฺสริตํ ๑ อสฺนฺนกาลเ กเต วตฺตพฺพเมว นตฺถิติ ทิ วุตฺตํ ๑
ปฺนปฺปฺนํ ททฺฐาเสวณฺนฺติ อิมินา ยํ พหุสฺสํ วตฺตกมฺมโต วิเสเสติ ๑
ตถา ทิฏฺฐมฺมเวทนียิ นินฺตเตติ ปฏฺฐิตฺนฺทฺฐาณานุชานนโต ๑
ปฏฺฐิตฺนฺทฺฐาณานุชานนํ ทิ คุรฺกาทิกมฺมจตฺกํ วุตฺตํ ๑ ตตฺถ คุรฺกํ
สพฺพปจฺมํ วิปฺจฺจติ ๑ ตถาทิ ตํ คุรฺกนฺติ วุตฺตํ ๑ คุรฺเก อสฺติ
พหุสฺสํ ตสฺมึ อสฺติ อสฺนฺนํ ตสฺมึมฺปิ อสฺติ กฏฺฐตฺตา วาปนาติ
วุตฺตํ ปุริมชาตีสฺส กตกมฺมํ วิปฺจฺจติ ๑ พหุสฺสํนปฺพพฺกเตสฺส จ
พลาพลํ ชานิตพฺพํ ๑ ปาปโต ปาปนฺตรํ กลฺยาณญจ กลฺยาณโต จ
๑. ม. เทติ. ๒. ม. สัสารปฺปวตฺติยาคิ. ๓. ม. สัสารปฺปวตฺติยิ.

กขวอิตรณวิสุทธีนิทเทส วณณนา

กลุยณนตรี ปาปญจ พหุสิกตโต จ มหโต จ ปุพุกตาทิ อปฺปญจ ๑

พหุลาณุสสรณน วิปฺปฐิตาราทิชนนโต ปฐิปกขสฺส อปฺริปฺณ-

ตย อารทฺวิปากสฺส กมฺมสฺส กมฺมเสสสฺส วา อปราปฺริยเวท-

นียสฺส อปฺริกฺขิณตย สนฺตติยา ปริณามวิเสสโตติ เตหิ เตหิ

การณหิ อหิตผลํ ปจฺมํ วิปจฺจติ ๑ มหानารทกสฺสปชาตเก

วิทฺทหรณฺโณ เสนาปติ อลาโต พีชโก ทาโส ราชกณฺณนา รุจา จ

เอตฺถ นิตฺสสนํ ๑ ตถาหิ วุตฺตํ ภควตา ตตฺรานนฺท ยวายํ

ปฺกุกฺโล อธิ ปาณาติปาทิ ๑เปฯ มิจฺจาทิฏฺฐิ กายสฺส เกทา

ปฺรมฺมรณนา อปายํ ทุกฺคตี วินิปาตํ นิริยํ อุปฺปชฺชติ ๑ ปุพฺเพ

วาสฺส ตํ กตํ โหติ ปาปกมฺมํ ทุกฺขเวทนียํ ปจฺจนา วาสฺส ตํ

กตํ โหติ ปาปกมฺมํ ทุกฺขเวทนียํ มรณกาลเ วาสฺส โหติ มิจฺจนา-

ทิฏฺฐิ สมตฺตา สฺมาทินฺนา เตน โส กายสฺส เกทา ปฺรมฺมรณนา

อปายํ ทุกฺคตี วินิปาตํ นิริยํ อุปฺปชฺชติ ยลฺลจ โข โส อธิ

ปาณาติปาทิ โหติ ๑เปฯ มิจฺจาทิฏฺฐิ โหติ ตสฺส ทิฏฺฐเว

ธมฺเม วิปํกํ ปฐิสฺสเวเทติ อุปฺปชฺเช วา อปเร วา ปฺริยาเย ๑

ตตฺรานนฺท ยวายํ ปฺกุกฺโล อธิ ปาณาติปาทิ ๑เปฯ มิจฺจาทิฏฺฐิ

กายสฺส เกทา ปฺรมฺมรณนา สุกฺคตี สกฺกํ โลกํ อุปฺปชฺชติ ปุพฺเพ

วาสฺส ตํ กตํ โหติ กลุยณกมฺมํ สุกฺขเวทนียํ ปจฺจนา วาสฺส ตํ

กตํ โหติ กลุยณกมฺมํ สุกฺขเวทนียํ มรณกาลเ วาสฺส โหติ

สฺมฺมาทิฏฺฐิ สมตฺตา สฺมาทินฺนา เตน โส กายสฺส เกทา

๑. ม. อปราปฺริยาเย เวทนียสฺส. ๒. ม. ทิฏฺฐเ ว. เวมฺปฺริปี. ๓. ม. อุปฺปชฺช วา.

เวมฺปฺริปี.

วิสุทธีมคฺค สังฆนณาย

ปรम्मรรณา สุกฺคิ สกฺคํ โลกํ อุปฺปชฺชติ ยญฺจ โข โส อิท
ปาณาติปาตี โหติ ฯเปฯ มิจฺฉาทิฏฺฐิ โหติ ตสฺส ทิฏฺฐเจว
ธมฺเม วิปากํ ปฏฺฐิสฺสเวเทติ อุปฺปชฺเช วา อปรเ วา ปริยาเย ฯ
ตตฺตรานนฺท ยวายํ ปุคฺคโล อิท ปาณาติปาตา ปฏฺฐิวิโรโต ฯเปฯ
สมฺมาทิฏฺฐิ กายสฺส เกทา ปรम्मรรณา สุกฺคิ สกฺคํ โลกํ
อุปฺปชฺชติ ปุพฺเพ วาสฺส ตํ กตํ โหติ กลฺยาณกมฺมํ สุขเวทนียํ
ปจฺฉา วาสฺส ตํ กตํ โหติ กลฺยาณกมฺมํ สุขเวทนียํ มรณกาลे
वासฺส โหติ สมฺมาทิฏฺฐิ สมตฺตา สฺมาทินฺนา เตน โส กายสฺส
เกทา ปรम्मรรณา สุกฺคิ สกฺคํ โลกํ อุปฺปชฺชติ ยญฺจ โข โส
อิท ปาณาติปาตา ปฏฺฐิวิโรโต ฯเปฯ สมฺมาทิฏฺฐิ ตสฺส ทิฏฺฐเจว
ธมฺเม วิปากํ ปฏฺฐิสฺสเวเทติ อุปฺปชฺเช วา อปรเ วา ปริยาเย
ตตฺตรานนฺท ยวายํ ปุคฺคโล อิท ปาณาติปาตา ปฏฺฐิวิโรโต ฯเปฯ
สมฺมาทิฏฺฐิ กายสฺส เกทา ปรम्मรรณา อปายํ ทฺวคฺคิ วินิปาตํ
นิริยํ อุปฺปชฺชติ ปุพฺเพ วาสฺส ตํ กตํ โหติ ปापกมฺมํ ทฺวคฺช-
เวทนียํ ปจฺฉา วาสฺส ตํ กตํ โหติ ปापกมฺมํ ทฺวคฺชเวทนียํ
มรณกาลे วาสฺส โหติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ สมตฺตา สฺมาทินฺนา เตน โส
กายสฺส เกทา ปรम्मรรณา อปายํ ฯเปฯ นิริยํ อุปฺปชฺชติ ยญฺจ
โข โส อิท ปาณาติปาตา ปฏฺฐิวิโรโต ฯเปฯ สมฺมาทิฏฺฐิ[๑] ตสฺส ทิฏฺฐเจว
ธมฺเม วิปากํ ปฏฺฐิสฺสเวเทติ อุปฺปชฺเช วา อปรเ วา ปริยาเยติ* ฯ

๑. ม. โหติ. ๒. ม. อ. ๑๔/๓๕๗.

กงขาวิตรณวิสุทธีนิทเทส วรรณนา

กี พหุณา ยนฺตํ ตถาคตสฺส มหกกम्मวิภังคณณํ ตสฺเสวายํ
วิสโย ยทิตํ ตสฺส ตสฺส กम्मสฺส เตน เตน การณนปฺพุพา-
ปฺรวิปากตาสามตฺถิยํ ฯ

ปฏิสนฺธิทานาทิวเสน วิปากสนฺตานสฺส นิพฺพตฺตํ ชนํ ฯ

[๑] สุขทฺถุขสนฺตานสฺส นามรูปปฺปนฺนสฺส วา จิรตฺรปฺปวตฺติยา
เหตุฏฺฐํ อฺปตฺถมฺภกํ ฯ เตนาห สุขทฺถุขํ อฺปตฺถมฺภเกติ อทฺธานํ
ปวตฺเตตฺติติ ฯ อฺปปีฬกํ สุขทฺถุขปฺปนฺนเช ปวตฺตมานเ สณฺนํ สณฺนํ
ตํ หาเปติ ฯ เตนาห สุขทฺถุขํ ปีฬเตติ พาทติ อทฺธานํ ปวตฺติตฺตํ
น เทตฺติติ ฯ ฆาณฺเฏตฺวาติ อฺปจฺฉินฺนทิตฺวา ฯ กम्मสฺส อฺปจฺฉินฺนทํ
นาม ตสฺส วิปากสฺส ปฏฺิพาหนเมวาทิ^๑ อห ตสฺส วิปากํ ปฏฺิพา-
หิตฺวาติ ฯ ตถจ อตฺตโน วิปากุปฺปวตฺติยา โโอกาสกรณนติ วุตฺตํ
อตฺตโน วิปากสฺส โโอกาสํ กโรตฺติติ ฯ วิปจฺจนาย กโตกาสิ กम्मํ
วิปกฺกเมว นาม โหตฺติติ อห เอวํ ปน กम्मเมน กเต โโอกาสํ ตํ
วิปากํ อฺปปฺนํ นาม วุจฺจตีติ ฯ อฺปปีฬกํ อลฺลสฺส วิปากํ อฺปจฺ-
ฉินฺนทติ น สยํ อตฺตโน วิปากํ เทติ ฯ อฺปฆาตกํ ปน ทฺพฺพลกम्मํ
อฺปจฺฉินฺนทิตฺวา อตฺตโน วิปากํ อฺปปาเทตฺติติ อยเมเตสิ วิเสโส ฯ
พหฺวาพาทตทิจฺจยฺยปฺนปฺาเตน วิปากสฺส พาทกํ อฺปปีฬกํ ตถา
วิปากสฺเสว อฺปจฺเจทกํ อฺปฆาตกํ ฯ กम्मํ อฺปฆาเตตฺวา อตฺตโน
วิปากสฺส โโอกาสกรณน วิปจฺจเน สติ ชนกเมว สียา ฯ ชนกา-
ทิกาวอ นาม วิปากํ ปติ อิจฺฉินฺนทิตฺวา น กम्मํ ปตฺติติ วิปากสฺเสว

- ๑. ม. เอกถนฺตเร เตนาห ตํ ปฏิสนฺธิมฺปิ ปวตฺเตปิ รูปารูปวิปากทฺถุขนฺเช เนตฺติติ.
- ๒. ม. วิปากปฏฺิพาหนเมวาทิ.

วิสุทธีมคฺค สัวณณนํย

อุปฆํตกตํย ยุตฺตํย วิย ทิสฺสตี วิมฺสตีพฺพํ ฯ

[๒๒๕] กมฺมุนฺตรนฺตี กมฺมวิเสโส กมฺมํนํ พลํพลเกโท ฯ
วิปํกนฺตรนฺตี วิปํกวิเสโส ตสฺส หีนปฺปณฺตีตํยเกโท ฯ อปฺโร
นโย ฯ ยสฺมี กมฺเม กเต ปฏฺฐิสฺนุชฺชํ ปวตฺเต จ วิปํกกฏฺตฺตํ-
รูปํนํ อุปฺปตฺตี โหตี ตํ ชนกํ ฯ ยสฺมี ปน กเต อณฺเณน
ชนิตฺตสฺส อฏฺฐสฺส วา อนิฏฺฐสฺส วา ผลสฺส วิพํชกวิจฺเจทก-
ปจฺจยํนุปฺปตฺตียํ อุปฺพหฺนปจฺจยฺุปฺปตฺตียํ จ ชนกํนุภํวํนุรูปํ
ปรีโปสจฺจิตฺตปฺปนฺชํ โหณฺตี ตํ อุปฺตถมฺภกํ ฯ ชนเกน นีพฺพตฺตีตํ
กุสฺสผลํ วา อกุสฺสผลํ วา เยน ปจฺจนิกฺกฺเตน โรชชํตฺตสมตํย-
นิมิตฺตตํย พํชิตฺตี ตํ อุปฺปีพฺกํ ฯ เยน ปน กมฺมํนํ ชนก-
สํมตฺตํยวเสน จิตฺตปฺปนฺชารหฺมปี สมนํ ผลํ วิจฺเจทกปจฺจยฺุ-
ปฺปตฺตียํ อุปฺพลฺลตฺตี วิจฺฉิขฺชตี ตํ อุปฆํตกํ ฯ ตตฺถ เกจิ
ทุติยสฺส กุสฺสภํวํ อิตฺถนุณํมคตสฺส อุปฺปํพํชทํยํยํกตํยสัวตฺตํนวเสน
ปจฺจิมํนํ ทฺวินนํ อกุสฺสภํวํ พหุวํพํชอุปฺปํยํกตํยสัวตฺตํนวเสน
วณฺเณนฺตี ฯ เทวทตฺตํยทํนํ ปน นํคํยทํนํ อิตฺถ อนุปํยทํนํเนน
ยํปนกเปตํนญจ นรกํยทํนํ อกุสฺสวิปํกปฺตถมฺภนุปฺปีพฺนุปฆํตกํนํ
น น สนฺตีตี จตฺถนุณํมปี อกุสฺสภํวํ น วิรุชฺชตี ฯ พุทฺธเวณิกตํย
อสํยํชณฺสเสว ฅณฺสเสว โคจรภํวโต กมฺมุนฺตรํยทํย อสํยํชณฺ
สํยเกหิตฺตี วุตฺตี ฯ เอกเทสโต ชนิตพฺพํ อนวเสสโต ชนิตุํ น
สกฺกํย อวิสยตฺตํย ฯ สพฺเพน สพฺพํ อชํนเนน ปจฺจยปรีคฺคโห น
๑. ม. อกุสฺสภํวํ.

กฺงฺขาวิตฺตณฺวิสุทฺธิณิทุทฺส วัฒนฺนา

ปริปุรฺตติ ๑

ยถาวุตฺตกมฺมํ วัตฺตมานวิปากปฺปนฺนุชนิมิตฺตเมว อธิปฺเปตฺนติ ๑
กมฺเมกเทศตฺตย ทฺวาทสฺวิธิ กมฺมํ กมฺมวฏฺฏฺเฏ ปกฺกฺขิปิตฺวาติ วัตฺตํ ๑
กิลฺลสวฏฺฏมฺปิ กมฺมสหายตฺตย กมฺมวฏฺฏฺปกฺกฺขิกเมว กตฺวา อาท
กมฺมวฏฺฏฺวิปากวฏฺฏฺวเสนาติ ๑ ยาทิสฺโต ปจฺจยฺโต ปจฺจูปฺปนฺเน
อทุชานฺเน นามรฺูปสฺส ปวตฺติ ตาทิสฺโตเอว อิตฺรสมฺมิมฺปิ อทุชทฺวเยติ
ยถา อตีตฺตานาคเต นยฺม เนติ ตํ ทสฺเสนฺโต อิทฺนฺติอาทิมาย ๑
ตตฺถ อนาคเตปิ กมฺมวฏฺฏฺวิปากวฏฺฏฺวเสนาติ เอตฺถ วัตฺตํ เอวสทฺทํ
เอตฺรหิ อตีเตปฺปิตฺติ เอตฺถาปิ อาเนตฺวา วัตฺตพฺพํ อทุชตฺตเยปิ
กิริยาภิรียาผลมตฺตาทสฺสนปรตฺตทา โจทฺนาย ๑ อิติ กมฺมญฺเจวาทิ-
อาทิ วัตฺตตฺสเสวตฺถตฺส นิกมฺนวเสน วัตฺตํ ๑ อปรฺาปริ วัฒนฺนญฺเจน
วฏฺฏํ ๑ ตถา ปวตฺตณฺํ ปวตฺตํ ๑ เหตุผลภาเวน สมฺพนฺโชรฺวาทิ
สนฺตติ ปนฺนุช ๑ กรณฺญฺเจน ปจฺจเยหิ ภิรียตีติ วา ภิรียา ๑
กมฺมาติ กมฺมโต ๑ สมฺภวติ เอตฺตสมฺมาติ สมฺภโว กมฺมํ สมฺภโว
เอตฺตสฺสาติ กมฺมสมฺภโว วิปากโก ๑

[๒๒๖] การณสามคฺคิยํ ทานาทิหิ สาชิตภิรียาย วัตฺตมานาย
การณมตฺเต กตฺตฺวโหโรติ อาท เนว การณโต อุกฺกํ การกํ
ปสฺสตีติ ๑ กโรตีติ หิ การกํ ๑ วิปากปฺกฺกฺสเวทกํ น ปสฺสตีติ
สมฺพนฺโชร ๑ กามํ พาลาปิ การโก ปฺกฺกฺสเวทโกติ วัฒนฺตา อตฺถโต
ปญฺญตฺตมตฺตเมว วัฒนฺติ เต ปน วิปริตฺตาทินิเวสวเสนาปิ วัฒนฺตีติ
๑. ม. สมฺพนฺรตีติ.

วิสุทธิมคคส์วณนาย

ตํ อปฺปมาณนฺติ อห สมณญามตฺเตน ปณฺชิตา โวหรนฺตํติ ฯ

เอเวตฺตนฺติ เอวํวิธํ เอตํ ทสฺสนํ สมฺมาทสฺสนํ อวิปริตทสฺสนนฺติ
อตฺโต ฯ พิชฺรฺกฺขาทิกานํ วาติ ยถา พิชฺโต รุกฺโข รุกฺขโต
ปฺน พิชฺนฺติ อนาทิกาลิกตฺตา พิชฺรฺกฺขสนฺตฺตานสฺส ปฺพพา โภภฺนํ นตฺถิ
เอวํ กมฺมปจฺจยา วิปาโก วิปากปจฺจยา กมฺมนฺติ อนาทิกาลิกตฺตา
กมฺมวิปากสนฺตฺตานสฺส ปฺพพา โภภฺนํ น ปณฺญายติ ฯ อาทิสทฺเทน
กุกฺกุภฺนํ อณฺฑํ อณฺฑทฺโต กุกฺกุภฺนํ ปฺนปฺปี กุกฺกุภฺนํ อณฺฑนฺติ
เอวมาทํ สงฺกมฺมหาทิ ฯ อนาคเตปฺปี ลํสฺสเรติ ยถา อตีเต เอวํ
อนาคเตปฺปี อทฺธานนํ ขนฺธฺธานนํ ปฺปฏิปาภฺนํติอาทินา วุตฺเต ลํสฺสเร สติ
กมฺมวิปากานํ อปฺปวตฺตํ น ทิสฺสติ กมฺมวิปากานํ อปฺปวตฺตํ น
ทิสฺสติ ปวตฺตติเอวาติ อตฺโต ฯ เอตมตฺตนฺติ กมฺมสฺส การโก
นตฺถิติอาทินา วุตฺตมตฺถํ ฯ อสยํวสีติ น สยํวสีโน มิจฺฉาภินิเวส-
ปฺรวัสฺสตี อตฺโต ฯ อณฺณมณฺณํ วิโรชิตาติ อิตฺริตฺตวิโรชิตา ฯ
ทิจฺฉิโย ทิจฺฉิยา วา อณฺณมณฺณนํ วิโรชิตา วิรฺกฺขธา ฯ กมฺภีร-
ณฺณโคจรตฺตย กมฺภีรํ ฯ ตถา นิปฺปณฺํ ฯ สตฺตสฺสณฺณตฺตย อณฺณ-
มณฺณสภากสฺสณฺณตฺตย* จ สฺสณฺณํ ฯ ปจฺจยนฺติ นามรฺูปสฺส ปจฺจยํ ฯ
ตปฺปจฺจยปฺปฏิเวเชนฺน จ สพฺพํ ปฺปฏิวิทฺธิํ โหตีติ ฯ กมฺมํ นตฺถิ
วิปากมฺหิตี อาทิสฺสํ ยํ วตฺตพฺพํ ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว ฯ ปจฺจย-
สฺสณฺณํ ผลนฺติ ยถาวุตฺตมตฺถํ อฺปฺปมา ยวิภาเวตฺถํ ยถา น สฺสริเยติ-
อาทิวตฺตํ ฯ เตสฺสนฺติ สฺสริยาทินํ ฯ โสตี อคฺคิ ฯ สมภฺวารเหตี
๑. ม. ปฺพพาโภภฺนํ. เอวมฺปฺปรี. ๒. ม. อณฺณมณฺณสภากสฺสณฺณตฺตย.

กงขาวิตรณวิสุทธินิทเทศ วรรณนา

อาตปาทีหิ การณหิ ฯ ยทิ จ เหตุ จ ผลจ อญมณญหริตัม
กถัม เหตุโต ผลัม นิพพตตตีติ อาห กम्मจจ โข อุปาทายาติ ฯ
น เกวลัม กम्मผลเมว สุญญัม กตตุรหิตัม สพพมปิ ฐมมชาตัม การก-
รหิตนุติ ทสเสตุม น เหตุถ เทโวติ คากา วุตตะตา ฯ เหตุสมุการ-
ปัจจยาติ เหตุสมุหนิมิตตัม เหตุปัจจยนิมิตตัม วา

[๒๒๗] จุติปฏิสนธิวเสน วิทิตา โหนตีติ กम्मวฏฐวิปาก-
วฏฐวเสน ปัจจยปริกคหสฺส กตตะตา จุติปฏิสนธิวเสน วิทิตา
โหนตีติ วทนฺติ ฯ วุตตะนเยน ปน สปปัจจยนามรูปสฺส ทสฺสเนน
ตีสุ อทฺธาสุ ปหีนวิจิจจสฺส อทฺชตฺตยปริยาปนฺนา ฐมฺมาอดีต-
ปัจจุปปนฺนภเวสุ ปัจจุปปนฺนาคตภเวสุ จ จุติปฏิสนธิวเสน วิทิตา
โหนตี น อนุปทฐมวเสน ตถา ปริกคหสฺส อกตตะตา ฯ
สาสฺส โหติ ฌาตปริญญาติ ยาย นามรูปปริกคหํ ตสฺส จ ปัจจย-
ปริกคหํ กโรติ सा असुस โยคिनो इति नाम् एतत्तं नामनुति-
อาतिना तसुस อยं ปัจจโย एतत्तโก ปัจจโยติอาतिना จ ปริจเจท-
วเสน ฌาตวตี ปญญาติ กตฺวา ฌาตปริญญา ฯ

อิทานิ เยนากาเรน อทฺชตฺตยปริยาปนฺนา ฐมฺมา จุติปฏิสนธิ-
วเสน วิทิตา โหนตี ตัม ทสเสตุม โส เอวํ ปชานาตีติอาทิ
วุตฺตัม ฯ เตน ฐมฺมานํ ภวานฺตรสฺสโกโม นาม น กทาจิปิ อตฺถิ
ตตฺถ ตตฺถเอว นีรุชฺฌนโตติ ทสเสติ ฯ สชฺฌายมฺนโตทกปानมุข-
มณฺฑนทีปฺสิจูปมาหิ ตเมว ฐมฺมานํ สจฺจมาภาวํ วิภาเวตุม อปิจ
๑. ม. อดีตปัจจุปปนฺนาคตภเวสุ จ.

วิสุทธีมกุคส์วณณาย

โชติอาทิมหา ฯ

[๒๒๘] มโนธาตุนนตฺรนฺติ กิริยมโนธาตฺยา อนนตฺริ ลพฺภ-
มานํ จกฺขุวิญญานํ ฯ น เจว อากตฺนฺติ กิริยมโนธาตฺโต น
เจว อากตํ กิริยมโนธาตฺยา จกฺขุวิญญานสฺส อภาวโต ฯ นาปี
น นิพฺพตฺตํ อนนตฺรนฺติ กิริยมโนธาตฺยา* อนากจฺจนตฺมปี ปจฺจย-
สามกฺลิตฺตาณน ตโต อนนตฺริ นาปี น นิพฺพตฺตํ นิพฺพตฺตเมว
โหติ ฯ ยถายํ ปวตฺตํ ยํ จิตฺตปฺปวตฺตํ ตเถว ปฏฺฐิสนฺธิมฺหิ วตฺตเต
จิตฺตสนฺตํ ฯ จุตฺติจิตฺโต อนากจฺจนตฺมปี ปฏฺฐิสนฺธิจิตฺตํ ตโต อนนตฺริ
นาปี น นิพฺพตฺตํ ปจฺจยสามกฺลิตฺวเสน นิพฺพตฺตเตวาทิ อตฺถโธ ฯ
สนฺตติคฺคหณน เจตฺถ กุโธจํ อากมาภาวเมว วิภาเวติ ฯ เหตุ-
ผลภาเวน หิ สมฺปนฺนชาตฺิ* ธมฺมปฺปวตฺตํ สนฺตตีติ ฯ เตนาห ปฺริมํ
ภิชฺชติ จิตฺตนฺติ อาทิ ฯ ปฺริมนฺติ จุตฺติจิตฺตํ ฯ ภิชฺชตีติ นฺริชฺชติ ฯ
ปจฺจิมฺนฺติ ปฏฺฐิสนฺธิจิตฺตํ ฯ ตโตติ จุตฺติจิตฺโต อนนตฺรเมว ชายติ ฯ
ยตฺถ หิ จุตฺติจิตฺโต ทูเรปี กาลนฺตเรปี อุปฺปชฺชमानํ ปฏฺฐิสนฺธิจิตฺตํ
อนนตฺรเมว ชายตีติ วุจฺจติ ฯ ตสฺมา เตสํ อนนตฺริกา นตฺถิ เตสํ
จุตฺติปฏฺฐิสนฺธิจิตฺตानํ พุยวชฺชากํ กิลฺยจํ นตฺถิ ฯ วิจํ เตสํ น วิชฺชตีติ
ตสฺเสว เววจันํ ฯ อิตฺติ จุตฺติจิตฺโต อนนตฺริ น จ กจฺจติ
กิลฺยจํ จิตฺตํ ฯ ตถฺวหิ สสมฺปยุตฺตธมฺมํ ตตฺถเอว นฺริชฺชติ ฯ
ปฏฺฐิสนฺธิ จาติ ปฏฺฐิสนฺธิวิญญานณฺจ อณฺณเมว ยถาปจฺจยํ ชายติ
นิพฺพตฺตตีติ ปุณฺนปี สจฺจมาภาวเมว วิภาเวนฺโต สปฺปจฺจยนามรูป-
๑. ม. กิริยมโนธาตฺโต. ๒. ม. สมฺปนฺนชาตฺิ.

ก่งขาวิตรณวิสุทธินิเทศ วรรณนา

ทสสนัน นิกเมติ ฯ

นามรูปคหณณ ตสส จ ปัจจยธมมคหณณ อคคหิตสส
เตภูมิกธมมสส อภาวโต วิทิตสพพธมมสสาติ วุตตัม ฯ น เจตถ
โลกุตตรธมมา อธิคตา ฯ ถามคตัม โหติ อนเนกาการโวการปัจจย-
ปริคคหวิธินอ อนุญจิตตตทา ฯ สฏฐจตุรํ ปหียติ ตียทุทธคธมมป-
ปวตติยา วิคตสมโมหตตทา ฯ สาเอวาติ โสฬสวิธา ก่งขาวเอว ฯ
ยสุมมา เอตถ พุทโธ ธมโม สจฺโฆ สิกขาทิ จ ก่งขาย โคจรภูตา
โลกิยา ธมมา อธิปเปตทา ฯ น หิ โลกุตตรธมเม อารพภ กิเลสา
ปวตติตฺถุ สกโกนฺติ ฯ ปุพฺพนโตติ อติตา ขนฺธายตฺนชาติโย ฯ
อปฺรฺนโตติ อนาคตา ฯ ปุพฺพนตฺตาปฺรฺนโตติ ตทฺถยํ ฯ อทฺธา-
ปจฺจุปฺปนํ วา ตทฺถยภาคยุตตตตทา ฯ เอวํ พุทฺธาतिकคหณณ ปฏิจฺจ-
สมุปฺปนธมมคคหณณ จ คหิตอ อญฺจโม ก่งขาวิสโย นามรูป-
มตฺตํ อิทปฺปจฺจยตาคคหณณ ปน ตสฺส ปจฺจโย คหิตอ ตสุมมา
โสฬสวตฺตูกาย ก่งขาย ปหีนาย อญฺจวตฺตูกา ก่งขาว อปฺปติญฺจาว
โหตีติ อาท น เกวลญจ ฯเปฯ ปหียติเยวาติ ฯ ทิญฺเจกญฺจตฺตทา
วิจิกิจฺจาย ยถา ทิญฺจิส สมฺมุจฺจิชฺชมานา วิจิกิจฺจาย สทฺธีเยว
สมฺมุจฺจิชฺชติ เอวํ วิจิกิจฺจมา วิกขมฺภิชฺชมานา ทิญฺจิสยา สทฺธีเยว
วิกขมฺภิชฺชตีติ อาท ทฺวาสฏฺฐิสฺ ทิญฺจิสคตานิ วิกขมฺภินฺตีติ ฯ อตฺตทา-
ภินิเวสุปฺนิสฺสยา หิ อโหสี นฺ โข อหฺนฺติ อาทินยปฺปวตฺตทา โสฬส-
วตฺตูกา ก่งขาว ฯ สาเอว จ ปุพฺพนตฺตาทิวตฺตูกาเวณ วุตตทา ฯ

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณนํ

อตุตถานินเวสวตฺตูกานิ จ ทฺวาสนฺนํ ธิภูจิกตานิ พุทฺธาทิวตฺตูกา จ
กงฺขา ตเทกฏจาทิ ฯ

ชรียนฺติ อตุตโน ปจฺเจเหตี ฐมฺมา ฯ ติฏฺฐติ เอตฺถ ตทายตฺต-
วฺตฺติตาย ผลนฺติ จิตฺ ฐมฺมานํ จิตฺ ฐมฺมฏฺฐิติ ปจฺเจยฐมฺโม ฯ
อถวา ฐมฺโมติ การณํ ฐมฺมปฏิสมฺภิตาทิอาทิสฺ วิย ฯ ฐมฺมสฺส
จิตฺ สภาโว ฐมฺมโต จ อญฺโฆ สภาโว นตฺถิติ ปจฺเจยฐมฺมานํ
ปจฺเจยภาโว ฐมฺมฏฺฐิติ ฐมฺมฏฺฐิติยํ ฌานํ ฐมฺมฏฺฐิติฌานํ ฯ
สงฺขารานํ ยํ ยํ ภูตํ อนิจฺจตาทิ ยถาภูตํ ตตฺถ ฌานนฺติ
ยถาภูตฌานํ ฯ สมฺมา ปสฺสตีติ สมฺมาทสฺสนํ ฯ อวิชฺชาปจฺเจยติ
อวิชฺชา เหตุอาทิวเสน สงฺขารานํ ยถารหํ ปจฺเจโย ฯ ตโตเอว
สงฺขารา ปจฺเจยสมฺปฺปนฺนา ฯ อุโปเปเตติ ยสมฺมา อวิชฺชาปี
อาสวาทิวเสน ปจฺเจยสมฺภูตาว ตสมฺมา อวิชฺชา สงฺขาราติ อุกฺเขปี
เอเต ฐมฺมา ปจฺเจยสมฺปฺปนฺนา ฯ

[๒๒๕] อิตฺตีติ เอวํ ฯ ปจฺเจยปริกฺกเห ปญฺญาติ ปจฺเจยानํ
ปริจฺจิชฺช คหณวเสน ปวตฺตา ปญฺญา ฯ วุตฺตนเยน ฐมฺมฏฺฐิติ-
ฌานํ ฯ นิมิตฺตนฺติ สงฺขारे นิมิตฺตํ อตุตโต ปญฺจกฺขนฺธา ฯ
เต ทิ ฌนสฺสญฺญาปวตฺติยา วตฺตูกาวโต นิมิตฺตํ สวิกฺคหภาเวน
อุปฺภูจฺจานโต วา ฯ ยสมฺมา อนิจฺจตา นาม สงฺขารานํ อวิปริตฺตากาโร ฯ
ตตฺถ นิจฺจตาย เลสฺสสาปี อภาวโต อนิจฺจโต ปสฺสนฺโต ยถาภูตํ
ชานาติ ฯ ตถจ ฌานํ อวิปริตฺตคฺคหณตฺถาย สมฺมาทสฺสนํ ฯ

๑. ม. สงฺขารนินิมิตฺตํ.

กงฺขาวิตฺรณวิสุทฺธินิตฺเทศ วนฺณนา

ตํสมฺภิกฺกา จ ปจฺจบุปฺนเนสุ วยิ อตีตนาถเตสุปี นยฺ เนนฺเตน
เต สุปริวิทฺทา โหนฺติ ฯ อนิจฺจตา จ นาม อุปฺปตฺติมโต อุปฺปาโทว
ปจฺจยวเสนาติ อนิจฺจตา สิขฺฆมานา สงฺขารานํ สปฺปจฺจยตํ
สาเรณฺตี ยถาวุตฺตกงฺขบุปฺพานาย สํวตฺตตีติ อิมมตฺถํ ทสฺเสนฺโต
อนิจฺจโต ฯเปฯ ปหียตีติ อาท ฯ ตตฺถ ตทฺนฺวเยนาติ ปจฺจกฺขโต
ทิกฺกุสฺส อฺนุกมเนน ฯ เอตฺถาติ ยถาทิกฺกุเสสุ ฆมฺเมสุ ฯ กุขโต
มนสิโกโรนฺโตติอาทิสฺปี เอเสว นโย ฯ ปวตฺตฺนฺติ อุปาทินฺนฺกขฺนฺรป-
ปวตฺตํ ฯ ตํ หิ กิเลสาภิสงฺขารเอหิ ปวตฺติตตฺตา สาทิสยํ กุขภาเว
อุปฺภูจฺจติ ฯ ปวตฺตฺนฺติ จานนिसฺขฺชาทิวเสน กุขกฺขตาทิวเสน จ
สงฺขารปฺปวตฺตฺนฺติ อปฺเร ฯ นิมิตฺตํ ปวตฺตฺนฺติ จ วุคฺเต
อฆตฺตพหิทฺธาสนฺตานสณฺณิตฺเต สพฺพสฺมี สปฺปจฺจเย นามรูเป
ยถาวโต ปวตฺตา เอกาว ปญฺญา ปรียายวเสน ยถากุตฺถาณฺนฺตีปี
สมฺมาทสฺสนฺนฺตีปี ตตฺถ กงฺขาวิกฺขมฺกเนน กงฺขาวิตฺรณฺตีปี วุจฺจติ ฯ
ยถา รุกฺโข ปาทโป ตฺรฺฐติ อิมมตฺถํ ทสฺเสนฺโต อาท ยถจ
ยถากุตฺถาณฺนฺตีอาทิ ฯ

ปฺรมตฺถโต สาสเน อสฺสาโส นาม อริยผลํ ฯ ปตฺติจฺจา
นาม อริยมคฺโค ฯ อยฺ ปน อนริคตมคฺคผลโลปี ตทฺธิคมุปายปฺกฺกิ-
ปตฺตียํ จิตฺตฺตา ลทฺทฺสฺสาโส วยิ ลทฺทฺรปฺปตฺติจฺโจ วยิ จ โหตีติ
วุคฺตํ ลทฺทฺสฺสาโส ลทฺทฺรปฺปตฺติจฺโจติ ฯ อปริหีนกงฺขาวิตฺรณวิสุทฺธิโก
วิปฺสฺสโก โลกียาหิ สीलสมาธิปญฺญาสมฺปทาหิ สมฺนฺนาคตฺตฺตา อุตฺตรี

๑. ม. อุปฺปาโท จ.

วิสุทธีมคค สวณณนาย

อปปฏิวิหณนโต สุกติปราชโนว โหตีติ วุตตํ นียตคคิโกติ ฯ
ตโตเอว จุฬโสตาปนโน นาม โหติ ฯ โสตาปนโน หิ ชินาปาย-
ทुकคตีวินิปาโตติ ฯ อถวา ลทุชสุสาโส ทิฎฐิวิสุทธีสมชิกเมน ฯ
นามรูปปริจเจเทน หิ ขนุชาทิกเก สภาวโต สรสโต สลลกุเขตุวา
สาสเน ชมมุปัสสิทปามุชชปฏิลาเกน ลทุชสุสาโส โหติ ฯ ลทุชป-
ปติฎฐโ จ กงขาวิตรณวิสุทธีสมชิกเมน ฯ สปปจยณามรูปทสเสน
หิ ปริมททิตทิฎฐิจกณฎโก วินิทุชตอเหตุวิสมเหตุวาโท ยถาสกั
ปปจยเอเวว ชมมมตตํ ชานิตฺวา สาสเน ปติฎฐิตสทุโ ลทุชปติฎฐโ
นาม โหติ ฯ นามรูปววจฺจानเนน ทุกขสจฺจํ ชมมฎฐิตินาณเน
สมุททยสจฺจํ ตสฺเสว ปรรากเนน อนิจฺจโต มนสิการาทิวินิชา มคค-
สจฺจณจ อภินุณาย ปวตฺติยา ทุกขภาวํ ทิสฺวา อปฺปวตฺเต นิโรเช
เอกัเสเนว นินฺนชฺฉาทยตาย โลกิเยเนว ณาณเน จตฺตุนํ อริย-
สจฺจจัน อธิคตตฺตา อปาเยสุ อภพฺพปฺปตฺติโก โสตาปนฺนญฺมีย
ภพฺพปฺปตฺติโก จ โหตีติ วุตตํ นียตคคิโกติ ฯ เตนาห
จุฬโสตาปนโน นาม โหตีติ ฯ

ตสฺมาติ ยสฺมา เอวํ มหานิสฺสเมตฺติ ยถาภูตถาณํ ตสฺมา ฯ
สทาติ สพฺพกาลํ รตฺตี เจว ทิวา จ ฯ สพฺพโสติ นิพฺพตฺตคเหตุ-
อาทิปฺริคคณฺหนวเสน สพฺพปฺปการเนน ฯ

กงขาวิตรณวิสุทธีนิทเทสวณณนา นิฎฐิตา ฯ

๑. ม. สภาวสรสโต.

มคคามคคณทสสนวิสุทธินิเทศ วรรณนา

[๒๓๐] เอวั มคคณจ อมคคณจ ฌตฺวา จิตฺ ฌานนฺติ
อัยฺ อุปกฺกิลเสวินิมุตฺตา วิธิปฏิปนฺนา วิปฺสสนาปญฺญา อริยมคคสฺส
ปฺพุพฺพาคมคฺโค อัยฺ โภภาสาทิเกโท ทสฺวิโร อุปกฺกิลโส น
มคฺโคติ เอวั มคคณจ อมคคณจ ยถาวโต ววฏฺฐเปตฺวา จิตฺ
ฌานํ ฯ

อตีตาทิวเสน อนนฺกเกททินฺเน ฌมฺเม กลาปโต สงฺขิปิตฺวา
สมฺมสนํ กลาปสมฺมสนํ ฯ อัยฺ กิร ฌมฺพุทฺธิปวาสนํ อภิลาโป ฯ
ขัณฺณิจิ รูปนฺตฺวาทินา นยฺน [๑] ฌมฺมานํ วิปฺสสนา นยฺวิปฺสสนา ฯ
อัยฺ กิร ตามุพฺพณฺณิทีปวาสนํ อภิลาโป ฯ เตเนวาท กลาป-
สมฺมสนสงฺฆาตฺยา นยฺวิปฺสสนายาติ ฯ ตาวสทฺโท กมฺภูโจ ฯ เตน
สมฺมสนปฺปการานํ พฺพเกทตฺ ทีเปติ ฯ พฺพภาวโต หิ เตสํ ปจฺม
นยฺวิปฺสสนาย โยการมฺภํ อฺนุสาสติ นยฺวิปฺสสนาย ตาว โยโค
กรณฺเฑติ ฯ กสฺมาติ โจทฺนาจัน^๒ ฯ ตสฺสายํ อธิปฺปาโย ยทิ
มคคามคคณทสสนวิสุทธิ สมฺปาเทตฺพฺพา อถ กสฺมา
นยฺวิปฺสสนาย อาทิตฺ โยโค กาทพฺโพติ วุตฺตนฺติ ฯ อิตโร ตสฺสายํ
อธิคฺมฺปาโยติ ทสฺเสนฺโต อารทฺฐวิปฺสสกสฺสาติอาทิมาท ฯ เตนตฺ
ทสฺเสติ วิปฺสสนาย สติ อุตฺยพฺพณฺณปฺปาโท อุตฺยพฺพณฺณา
สติ โภภาสาทิอุปกฺกิลเสสมฺภโว ตโต มคคามคควฏฺฐจัน^๓ ตสฺมา
๑. ม. หิ. ๒. ม. โจทกจัน.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

ตสฺส อํทํโตว อํรํมกสฺส สมฺภโว นตฺถิตี วิปสฺสนํ ปจฺมํ
อํรํททพฺพํติ ๑ เอวมฺปี ปจฺมํ นยวิปสฺสนํว กสฺมํ อํรํททพฺพํติ
อํห วิปสฺสนํย จ กลํปสฺมมฺสนํ อํทํติ ๑ ตลฺหิ อตีตํทํเกท-
ภินฺนํนํ รํมมํนํ สจฺจํปีตวํ ววฺจฺจํนํวเสน ปวตฺตนํโต อํทํกมฺมิ-
กสฺส สฺกํรํ สมฺมสนฺนํติ อํทํกฺกํ ๑ ตสฺมํติ อํทํกฺกํตตวํ ๑ อถวํ
ตสฺมํติ ยสฺมํ อํรํททวิปสฺสกสฺส ๑เป๑ กลํปสฺมมฺสนํ อํทํ
ตสฺมํ ๑ เอตนํติ กลํปสฺมมฺสนํ ๑ อปีจํติอํทํ กลํปสฺมม-
สนสฺเสว วิปสฺสนํย อํทํภํเว อฺปจยเหตุทสฺสนํ ๑ อฺทยพฺพยณํ
ปรีโยสํนํทํรณํปรีณย ๑ อสมฺปคฺเต เอว จ อฺทยพฺพยณํ
มคฺคํมคฺคววฺจฺจํนํ โหตีตี อํห ทํรณํปรีณยํว วตฺตมํนํยํติ ๑
กลํปสฺมมฺสนํ ตวํ โยโก กํตพฺโพติ เอตถํปี ตสฺเสว ปจฺมํรํมเก
กํรณํ วตฺตนํยเนว เวทิตพฺพํ ๑ ยสฺมํ กลํปสฺมมฺสนํ นํม
เอกวิสุทธีมฺปี น อนฺโตคฺธํ เอกจฺเจจ ตํ อนํมสิตวํว วิปสฺสนํ-
วํรํ วณฺณนํติ ๑ เอวํ สนฺเตปี ตํ สุตฺตนํเตสฺส เอกเทเสน อนว-
เสสโตจ ทสฺสตีตํ ๑ ปฏิสมฺภิกํทํย อํทํกมฺมิกํนํ มนสิกํรํสฺกํรํตย
วิปสฺสนํย อํทํภํเวน จปีตํ ๑ วิปสฺสนํตสฺส จ โอบํสํทํสิ
อฺปฺปนํเนสฺส มคฺคํมคฺคยณํสมฺภโว ตสฺมํ ตํ สมฺปํเตตฺก-
เมนํติอํทํนํอํย วิจํโร กโตติ ทฺกฺจพฺพํ ๑

ตตฺรํติ ตสฺมี ทํรณํปรีณยํย ฅํตปรีณยํนํนํตรภํเว ตํสฺ
วํ ปรีณยํสฺ ๑ วินิจฺจโยติ สฺรํปโต กิจจโต ภูมิตอ จ สนฺนํกฺจํนํ ๑
๑. ม. วิปสฺสนํจํรํ.

มคคามคคณาทสฺสนวิสุทธีนิตุทส วณณนา

โลกุตตราปี ปริมสมิ สจฺจทฺวเย มคคสมฺปยุตฺตา ติวิธาปี ปริณฺญา
กิจฺจวเสน ลพฺภตฺตีติ โลกียปริณฺญาติ วิเสเสตฺวา วุตฺตํ ฯ สภาว-
ชมฺมานํ ลกฺขณสลฺลลฺกฺขณโต เณยฺยอภิมฺภา ปณฺญาอภินฺญา-
ปณฺญา ฯ ฅาตฺถฺเจนาติ* ฅาตฺถฺกาวนินิมิตฺตํ ฯ อภินฺญาเณยฺยสฺส ชานน-
เหตุ ฅาณนฺติ วุจฺจติ ฯ ปริณฺญาปณฺญาติ อนิจฺจาติลกฺขณานิ
ปริจฺจชิชฺช ชานนปณฺญา ฯ ตีรณฺเจนาติ* สมฺมสนภาวเหตุ ฯ ปหาน-
ปณฺญาติ ปหาตพฺพสฺส ปชหนปณฺญา ฯ เวทียิตาติลกฺขณวิธฺรุตาย
รฺูปปนลกฺขณมฺปิ ปจฺจตฺตลกฺขณํ วุตฺตํ ฯ เตสฺสเวยฺว ปจฺจตฺตลกฺขณ-
สลฺลลฺกฺขณวเสน คหิตชมฺมานเวยฺว ฯ ยถา ปจฺจวิเสสฺสาทีนํ กกฺขพฺพสุสนา-
ทิลกฺขณานิ ตีสุปี ขณฺเสสุ สลฺลลฺกฺเขตพฺพานิ ปญฺญินฺยตฺรฺูปตาย สภาว-
สิทฺฐาเนว หุตฺวา คยฺหนฺติ น เวมนิจฺจตาติลกฺขณานิ ฯ ตานิ
ปน กงฺกฺทยพฺพยปีพาวสวตฺตนาการมฺเขน คเหตุพฺพโต สมาริปิต-
รฺูปานิ วีย คยฺหนฺตฺตีติ วุตฺตํ สามณฺยลกฺขณํ อารोเปตฺวาติ ฯ
โลกียปริณฺญานเวยฺว อธิปฺเปตฺตฺตา ลกฺขณารมฺมณิกวิปฺสฺสนาว
ปหานปริณฺญาติ วุตฺตฺตา ฯ

[๒๓๑] สงฺขารปริจฺเฉทโตติ นามรฺูปวฏฺฏจฺานโต ยา ทิฏฺฐิ-
วิสุทฺธีติ วุตฺตฺตา ฯ เกจิ ปน ขนฺธาทีนํ วิปฺสฺสนาย ญฺมิภาวโต
สพฺโพปี ขนฺธาทิวิจาโร สงฺขารปริจฺเฉทโตติ วทฺนฺติ ฯ ปจฺจตฺต-
ลกฺขณปฏฺิวเรชฺสเสว อธิปฺจฺจนฺติ อิมินา นามรฺูปปจฺจยปริคฺคห-
ปณฺญานํ ตีรณฺปหานาย สมตฺถตฺตํ* ทสฺเสติ ฯ ตาสมฺปิ ปน นมน-
๑. ม. ฅาตฺถฺเจติ ๒. ม. ตีรณฺเจติ. ๓. ม. ตีรณฺปหานาสมตฺถตฺตํ.

วิสุทธีมคค สวณณนย

ลคณณ นาม รุปปนลคณณ รุปนติ อรูปรูปานํ สารณาการ-
 สลลคณณวเสน ปวตติยา เอเณนการณ ตีรณปริณยาโย ธิฎฐิจงขา-
 วิจขมกเนน ปหานปริณยาโยปี ลพทนต์ตี สียา ตีรณปหานนสปี
 อธิปจจนติ วทนต์ ๑ อุกกฏฐนิตุเทเสน ปน ยถา ธิฎฐิวิสุทธียว
 สงขารปริจเจตทา เอวํ ลคณณารมมณิกวิปสสนายเอว ตีรณ-
 ปหานกิจจตา เวทิตพพา ๑ เอวํ หิ ติสุโสปี ปริณญา ววฏฐิตา
 โหนติ ๑ อณณตา สงกโร สียา ๑ ตีรณปริณญา ย ฐุมิ ตตถ
 ปณญา นิจจตาทิลคณณสนตีสรณโต ๑ เตนนาห เอตสมิ ๑เป๑
 อธิปจจนติ ๑ กามํ อุทยพพยณณมปี กิลจจิ มิจจณากินิเวสํ ปชหติ
 ตสส ปน อถามคตตตนา น สาคิสยํ ปหานนติ วุตตํ กงกานุปสสนํ
 อาทิ กตวา อุปริ ปหานปริณญา ย ฐุมิติ ๑ อนิจจโต อนุปสสนโตติ
 อนิจจการโต สงขารอ อนุปสสนโต สมมสนโต ๑ นิจจสณณนติ
 เต นิจจา สสสตาติ ปวตตํ มิจจาสณณํ ๑ สณณาสีเสน ธิฎฐิ-
 จิตตานมปี คหณํ ทฏฐพพํ ๑ เอเสว นโย อิตโต ปเรสุปี ๑
 นิพพิททนต์โตติ อนิจจानุปสสนาทิสมมฏตย นิพพิทานุปสสนาย
 สงขารอ นิพพิชชนวเสน ปสสนโต ๑ นนทินติ สปปีตติกตณหํ ๑
 วิรชชนโตติ วิรชคานุปสสนาย วิรชชนวเสน ยถา สงขารอสุ ราโค
 นุปปชชติ เอวํ อนุปสสนโต ๑ ตถาญโต หิ รากํ ปชหตีติ วุจติ ๑
 นิโรเชนโตติ นิโรชานุปสสนาย ยถา สงขารอ นิรชณนติเยว อายตี
 ปุณพทววเสน น อุปปชชนติ เอวํ อนุปสสนโต ๑ ตถาญโต หิ
 ๑. ม. ตีรณปริยาโย. ๒. ม. ปหานปริยาโย ลพทนต์ตี ๓. ม. อนิจจตาทิ.

มคคามคคณานทสสนวิสุทธีนิทเทส วณณนา

สงขารานํ สมุทฺธิ ปชหติ นาม อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาหนโต ฯ
ปฺปฺนิสฺสชฺชนฺโตติ ปฺปฺนิสฺสคฺคานุปฺสฺสนาย ยถา สงขารา น ปฺน
อาทฺยฺนฺติ เอวํ โวสฺสชฺชนฺโต ฯ เตนนาห อาทานํ ปชหตีติ ฯ
นิจฺจาทิวเสน วา คหณํ วิสฺสชฺเชตีติ อตุโถ ฯ สาทิตฺตฺตฺตาติ
สมฺปาทิตฺตฺตา ฯ อิตฺตราติ ตีรณปฺหานปริยฺญา ฯ เอวํ ปริยฺญา
นินฺทิตฺติจฺวา ปริยฺญาภฺกมวเสนปี กงฺขาวิตฺรณานนฺตรํ กลาปสมฺมสเน
โยโค กาทพฺโพติ ยฺวายมฺตฺโต วุตฺโต ตํ นิกมฺนวเสน ปจฺจา-
หฺรณฺโต เตน วุตฺตฺตฺนฺติอาทิมาย ฯ ตํ วุตฺตฺตฺตฺถเมว ฯ

ตฺตราติ ตสฺมี กลาปสมฺมสเน วิภาเวตฺตฺเพ ตสฺส วา
กลาปสมฺมสฺนสฺส อาทิกฺภาเว ฯ อโย ปาลีติ ทสฺสียมานํ ปฺปฺนิสฺม-
ภิกามคคณานปาลีมาห* ฯ ตตฺถ สงฺขิปิตฺวา ววฺภูจฺจเน ปญฺญาติ
อตีตาทิกฺภเวทฺทินฺเน ชมฺเม เอกโต สงฺกฺเหตฺวา อนิจฺจาทิวเสน นิจฺจเย*
สาเรตฺตฺเพ ตํสาธนียา ปญฺญา ฯ สมฺมสเน นิจฺจตาทิวเสน* ตีรณ
ณานฺนฺติ ปวฺจฺจติ สา กถํ โหตีติ อตุโถ ฯ ววฺภูจฺจเน สมฺม-
สเนติจ นินฺทิตฺตฺเพทฺตฺเพ ภูมฺมวจฺนํ ฯ ยํกฺกฺยฺจ รุปนฺตฺติอาทินิ ปทานิ
เหฏฺฐา วุตฺตฺตฺถานเว ฯ สพฺพํ รุปี อนิจฺจโต ววฺภูจฺจเปตีติอาทินิ
ปน ยสฺมา ปฺรโต วณฺณยิสฺสฺนฺติ ตสฺมา ตตฺถเว เนสํ อตฺถํ วิภาว-
ยิสฺสาม ฯ ปาลีววฺภูจฺจนํ ปน เอวํ เวทิตฺตฺพํ ฯ

[๒๓๒] เอตฺถ หิ อาทิกมฺมิกานํ วิปฺสฺสนามนสิการสฺสฺสฺสฺสํ ยํกฺกฺยฺจ
รุปนฺตฺติอาทินา ปจฺมํ ตาว ปญฺจกฺกฺชนฺธา อตีตาทิวิภาคฺมฺเขน คหิตา ฯ
๑. ม. ปฺปฺนิสฺมภิกามคคปาลีมาห. ๒. ม. วินิจฺจเย. ๓. ม. อนิจฺจตาทิวเสน.

วิสุทธิมคค สังฆมนตรี

เต ปน ขนุชา ยสุมา ทวารารมมณเหี สหุธี ทวารปวตตธมม-
วเสน วิภาคี ลพุนนติ ตสุมา ตทนนตรี ทวารนุกาทิวเสน
ทส นุกา คหิตา ฯ ยสุมา ปน ลกขณเส อนต์ตลกขณั ทกข-
วิภาคี ตสุมา ตสุส วิภาวนาย ฉ ชาติโย คหิตา ฯ ตโต
เยสุ กสิณเส อีโต พาหิรگان อตตาทินิเวโส ตานี อิมส์ ฆานานัน
อารมมณภาเวน อุปฏจนานการมตตานีติ ทสสนตถั ทส กสิณานี
คหิตานี ฯ ตโต ทกขานุปสสนาย ปริวารภาเวน ปฏิกูลการวเสน
ทวตตีส โภฏจาสา คหิตา ฯ ปุพเพ ขนุชวเสน สงเขปโต คหิตา
ธมมา นาคิสงเขปิตถารนเขน วิถถารนเขน จ มนสิกาตพพาคี
ทสสนตถั ทวาทสายตทานี อฏจาส ชาติโย จ คหิตา ฯ เตสุ
อิม ธมมา สติปี สุลณนิริหอพยาปารภาเว ธมมสทาวโต อาริ-
ปัจจวเสน ปวตตตติติ อนนต์ตลกขณวิภาวนตถั อินทริยานี คหิตานี ฯ
เอว อนนเกททินุณาปีเม ธมมา ภูมิตตยปริยาปนุนตาย ติวิชาว
โหนตติติ ทสสนตถั ติสุโส ชาติโย คหิตา ฯ เอตตาวตา นิमितถั
ทสเสตวา ปวตตถั ทสเสตถุ กามกาทโย นว กวา คหิตา ฯ เอตตเก
อภิณเษยวิเสเสปี ปวตตมณสิการโกสถเลน สณหสุขเมสุ นิพพตติต-
มหกคตธมเมสุ มนสิกาโร ปวตตเตตพโพติ ทสสนตถั ฆานป-
มณวารูปานี คหิตานี ฯ ตตถ ฆานานี นาม วุตตาวเสสธารม-
มณานี รูปาวจรชฆานานี ฯ ปัจจยปัจจยูปปนุนวิภาคโต อิม ธมมา
ทินทิตวา มนสิกาตพพาคี ทสสนตถั ปฏิจจสมุปปาทงคานี คหิตานี ฯ

มคคามคคณทสสนวิสุทฐินิเทศ วรรณนา

ปจฺจยการมนสิกาโร หิ ลกขณตฺตยํ สุเขน สฺกฺขจฺจตรณจ วิชาเวติ
ตสฺมา ปจฺจโต คหิตโต ฯ เอวเมเต สมนฺสนียภาเวน คหิตา
ขนฺธาทิวเสน โภจฺจาสโต ปณฺจวิสตติวิชา ฯ ปเภทโต ปน อตีตา-
ทิเกทํ อนามสิตฺวาว คยฺหมานา ทฺวิหิ อุนานิ เทว สตานิ โหนฺติ ฯ

ตตฺถ อนิจฺจโต ววฺจฺจเปตีติอาทิกโ ปจฺจโม ลกขณววฺจฺจปนาโร ฯ
อนิจฺจํ ขยฺญฺเจนาติอาทิกโ ทฺติโย เหตุวโร ลกขณานํ
เหตุกิตฺตโนโต ฯ อนิจฺจํ สงฺขตฺตติอาทิกโ ปน เหตุปติจฺจปนาโร
ปากฏภาวสฺสลลกขณโต ฯ ขยฺญฺเจนาติ หิ ขยสฺภาวโต ยสฺมา
รูปํ ขยสฺภาวํ อุปฺปชฺชิตฺวา ขยวเยทํ* กจฺจติ ตสฺมา อนิจฺจนฺติ
อตุโธ ฯ กยฺญฺเจนาติ ภายิตพฺพภาวโต ฯ ยสฺมา รูปํ กงฺคตฺยา*
ภยานกํ ตสฺมา ทฺกขนฺติ ฯ เตนาห ภควา ยทนิจฺจํ ตํ ทฺกขนฺติ* ฯ
อसारกยฺญฺเจนาติ อसारกภาวโต อตฺตसारวิโรหโตติ อตุโธ ฯ

ตติยวเร ปน รูปํ อนิจฺจนฺติ วตฺวา ตสฺส เหตุํ ปติจฺจปนา
สงฺขตฺตติอาทิ วตฺตํ ฯ ยสฺมา สเมจฺจ สมนฺกฺขยฺย ปจฺจเยหิ กตํ
อนฺรูเป จ ปจฺจเย ปฏฺิจฺจ น วินา เตหิ สมนํ สมนฺมา จ อุปฺปนฺนํ
ตสฺมา ขยววิราคฺนโรธธมฺมฺนฺติ ฯ น หิ ปจฺจยนิพฺพตฺตํ อนิรฺช-
ณนํ นาม อตฺถิ ฯ เตนาห ภควา ยนฺตํ [๔] ชาตํ ภูตํ สงฺขตํ
ปโลภธมฺมํ ตํ วต มา ปลฺลชฺชิตฺติ เนตํ จานํ วิชฺชตีติ* ฯ เอเตน
อนิจฺจา ปจฺจวิราตฺตุ ปจฺจยนิพฺพตฺตตฺตา ตทณฺถํ ปจฺจยนิพฺพตฺตํ วิทยาติ
๑. ม. ขยํ วยํ เกทํ. ๒. ม. ปภงฺกฺรตฺยา. ๓. ส. ขนฺธวาร. ๑๗/๒๘. ๔. ม. รูปํ.
๕. ที. ม. ๑๐/๑๖๗.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

ทสฺเสตติ ๑ เอเสว นโย เสตธมฺเมสุปี ๑ อิทานิปี อนนฺวโยโต
พฺยติเรกโต จ สงฺขตธมฺมานํ อนิจฺจํติ ปตฺติภูจําเปตุํ ชชาติปจฺจยํติ-
อํทํ วุตฺตํ ๑ อนิจฺจกฺกขณฺสเสว เจตฺถ ปตฺติภูจําปํนํ ตสฺมี
ปตฺติภูจํापิตฺเต เสตลกฺกขณฺทวฺยสุสปี ปตฺติภูจํापนสํทฺธิโต ๑

[๒๓๓] อิมินํ เปยฺยํเลณ อิมํ ธมฺมรํสโย สงฺขิตฺตํติ
สมฺพนฺุโร ๑ ทวํารมฺมณฺเหสิ สทฺธิํ ทวํารปฺปวตฺตํ ธมฺมํ ปณฺจก-
ขณฺชํติ อิทํ อภิญฺญณฺยนิทฺเทเส จกฺขุํ ภิกฺขเว อภิญฺญณฺยนิ-
อํทินํ ทวํารมฺมณฺเหสิ สทฺธิํ ทวํารปฺปวตฺเต ธมฺเม ทสฺเสตฺวํ
เตสํ ปณฺจํทํ ขณฺเชสิ สงฺกหิตฺตํติ ทสฺเสตฺตุํ รุปี อภิญฺญณฺยํ ๑เป๑
วิญฺญํณํ อภิญฺญณฺยนิ อํคตฺตํติ วุตฺตํ ๑ ปฏฺฐิสมฺภิตํยํ ปน
ยํภิญฺจํ รุปนฺติอํทินํ ปจฺมํ ปณฺจกฺกขณฺเช ทสฺเสตฺวํจกฺกขณฺติ-
อํทินํ ทวํารมฺมณฺเหสิ สทฺธิํ ทวํารปฺปวตฺตํ ธมฺมํ ทสฺสีตํ ๑
ตถํ ทสฺสเน กํารณํ เหญฺจํ วุตฺตเมว ๑ กสฺมํ ปนฺเตถ อิมํ
ธมฺมรํสโย สงฺขิตฺตํติ ปํลํยํ วิตฺถํารโต อํคตฺตํติ ทสฺเสนโต
วุตฺตณฺเหตฺนฺติอํทินํ ๑ เตเนวํหํ ตํ ตฺตถ ๑เป๑ สงฺขิตฺตณฺติ ๑

[๒๓๔] ตฺตถ ตณฺติ อภิญฺญณฺยํ ๑ เอตฺถํติ อภิญฺญณฺย-
นิทฺเทเส ๑ วิญฺญํณํ มโน ธมฺมํติอํทินํ ตฺตถ ตฺตถ โภจฺจํเส เย
เต โลกฺกุตฺตรธมฺมํ อํคตํ ๑ เกจํ ปน เอตฺถํติ ปฏฺฐิสมฺภิตํ-
ยณฺติ วทณฺติ ๑ ตํ น สุนฺทรํ ๑ สมฺมสนฺนปคํเอวํสิ ธมฺมํ
ปฏฺฐิสมฺภิตํยํ กหิตํ สมฺมสนนํวํรํสํ อธิปฺเปตฺตํติ น

มคฺคามคฺคณาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทส วณฺณนา

อภิณฺเวยยนิทฺเทเส วิย สพฺเพว อภิณฺเวยยา ฐมา ฯ เย รูปรูปฐมา ฯ
ยสฺสาติ โยคิโน ฯ เตสุ เตน สมฺมสนฺ อารภิตพฺพิ ยถาปากภู
วิปฺสฺสนาภินิเวโสติ กตฺวา ฯ ปจฺจนา ปน อนุปฺภุจหนฺเตปิ อุปาเยน
อุปฺภุจหาเปตฺวา อนวเสสโตว สมฺมสฺติตพฺพา ฯ

[๒๓๕] อตีตมฺปิ อนิจฺจํ อนาคมฺปิ อนิจฺจนฺตฺอิทาทีนา

อนิจฺจโต สมฺมสนฺสฺส อตีตาทิวิภาคา ปวตฺตฺิฏฺฐานภฺตฺาติ อาท
เอกาทสฺหิ โอกาเสหิตี ฯ ววฺฐจฺจัน นาม สนนฺนิฏฺฐจฺจัน ฯ อนิจฺจโต
สนฺนิฏฺฐจฺจันญฺเจตฺถ อนิจฺจนฺตฺิ วิปฺสฺสนาวาติ อาท อนิจฺจนฺตฺิ
สมฺมสฺตีติ ฯ กถนฺติ สมฺมสนฺกาโร ปุจฺฉฺมิโตติ ตํ ปฺรโต อิเชว
ปาลียํ ทฺุติยวเร วุตฺตฺนเยเนวาทิ สงฺเขเปเนว วิสฺสชฺเชติ ฯ อิทานิ
ตมคฺถํ ปากภฺตฺริ กาคฺตุ วุตฺตฺนฺเหตฺนฺตฺิอาทิมาห ฯ

ตฺุตฺถ หีติ เหนฺตฺุอฺตฺเถ นิปาโต ฯ ยสฺมา รุปํ อตีตนาท-

ปจฺจฺอุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ ขยฺญฺเจนาติ เอวํ วุตฺตํ ตสฺมา อิมินา วุตฺต-
นเยน อนิจฺจนฺตฺิ สมฺมสฺตีติ โยชฺนา ฯ เอวมฺปิ สงฺเขโปเยวาทิ
วิกฺขิตฺวา ทสฺเสตฺถุ เอสาติอาทิ วุตฺตํ ฯ อตีเตติ อตีเต ภเว ฯ
อาทิกมฺมิกสฺส หิ อิทํ สมฺมสนฺวิธานํ ฯ ตสฺมา ภวฺวเสน อทฺฐา-
เถโท อธิปฺเปโต ฯ เตนานห นยิมํ ภวํ สมฺปตฺตฺนฺตฺิตีติ ฯ เอตฺถ
อิตฺิสทฺุโท เหนฺตฺุอฺฏฺุโร ฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ ยํ อตีตฺภเว
ปฺริยาปฺปนฺนํ รุปํ ตํ อตีเตเยว ภเว จินฺนํ ตโต น อิมํ ภวํ สมฺปตฺตํ
ตสฺมา อนิจฺจํ ขยฺญฺเจน ขยฺสภาวตฺุตฺาติ สมฺมสฺตีติ ฯ เอเสว นโย
๑. ม. อตีตํ รุปํ อนิจฺจนฺตฺิอาทีนา.

วิสุททธิมคค สังฆณนาย

ย อนาคตุนตีอาทีสุปี ๑ ย พหิทธา ตมปี พหิทธาเอว ชียติ
น อชุตตภาว คจจตีติ อนิจจ ขยญเจนาติ ย โอพาริก
ตมปี ตตเถว ชียตีติ อนิจจ ขยญเจนาติอาทีนา โยเชตพพ ๑

อิท สพพมปีติ อิท อตีตาทีเกทสส รุปสส สมมสนโต
สพพ เอกาทสวิมปี สมมสน เอก สมมสน อนิจจโต สมมสนนติ
กตวา ๑ ตนติ ต เอกาทสวิมปี รูป ๑ สปปฎิกยตายตี ภายาน-
กตย ๑ ภาวาท โหตีติ อปปหีนวิปลาสสส อห วินสสามิ มม
สนตก วินสสตีติ จินเตนตสส ภาชนก โหติ ๑ สีโหปมสตุเต
เทวาน วิยติ สีโหปมสตุเต เทสิยมาน เทวาน วิย ๑ ตตถ หิ
ยทา ตถาคโต โลเก ออุปชชติ อรห สมมาสมพพุโ ๑เป๑ โส ฐมม
เทเสติ อติ รูป อติ รูปสส สมุทโย อติ รูปสส อตถงกโม ๑
อติ เวทนา ๑ อติ สลญา ๑ อติ สงขารว ๑ อติ วิญญาน อติ
วิญญานสส สมุทโย อติ วิญญานสส อตถงกโมติ ๑ เยปี
เต ภิกขเว เทวา ทีฆายุกา วณณวนโต สุขพหุลา อูจเจสุ วิมานสุ
จิริญจิติกา เตปี ตถาคตสส ฐมมเทสน สุตวา เยญเยน ภาย
ส้วก สนตาส อापชชนติ อนิจจา วต กิร โภ มย สมานา นิจจมหาติ
อมลลิมุห อทฐวา อสสตา วต กิร โภ มย สมานา สสสทมมหาติ
อมลลิมุห มยมปี กิร โภ อนิจจา อทฐวา อสสตา สกกาย-
ปริยาปนนาตี^๑ เอว เทวาน ภายุปตติ อากตา ๑ ขนฐปญจก

๑. ปาลิมปน อนิจจา..อทฐวา..อสสตา..อติ ทิสสตี. ๒. ส. ขนฐวาร. ๑๓/๑๐๔.

มกุฎคามคุณาณทสุสนวิสุทธินิเทศ วรรณนา

ตเทกเทโส วา อตุตวาทีหิ อตุตาดิ ปริกป्रीयติ ตถจ เอกนตุโต
อนิจจัง ทุกขณจาดิ อาห ยัม หิ อนิจจัง ตัม ทุกขณจาดิอาทิ ฯ ตีสู
ทุกขตาสุ สงฺขารทุกขตาเว พยาปนี ยถนิจัน ตัม ทุกขนฺติ จ อธิป
เปตาดิ วุตตัม อนิจจัง วา อุททยพฺพยปฏิปฺพนํ วาติ ฯ อตุตา
อภวิสุตาดิ การโก เวทโก สยวสีติ เอวํภูโต อตุตา อภวิสุตาดิ
อธิปฺปาโย ฯ เอวํ หิ สติ รูปสุส อาพาธาย ลักตฺตํ อยฺชช-
มานกํ ลีลา ฯ ยถา รูปกฺขนฺเช อเภทโต ติวริํ สมฺมสนํ เกทโต
เตตฺตีสฺวริํ เอวํ เวทนากฺขนฺธาทีสุปฺปิติ อิมมตฺถํ เอส นโยติ
อติทิสฺติ ฯ เตน ขนฺธวเสน ตาว เกทโต ปณฺจสฺสจฺจอิธิกา
สตสมฺมสนวาราว ทสฺสิดา โหนฺติ ฯ อิมินา นเยน ทวารจกฺกาทีสุป
ยถารํ สมฺมสนเกโท เวทิตพฺโพ ฯ

[๒๓๖] นิยมโต สงฺขตาทิเกทํ โหตีติ เอกํเสน สงฺขตตาทิ
วิเสสวณฺตํ โหตี อสงฺขตาทิสภาเว อนิจจตาย อสมฺภวโต ฯ
อสุตาดิ อนิจจสุส ฯ ปริยายทสุสนตฺถนฺติ เวจฺจนทสุสนตฺถํ ฯ ตัม
ปน ขยธมฺมฺนฺติอาทีนํ วเสน เวทิตพฺพํ น ปุริมานํ ติณฺณํ ฯ
น หิ ตเทว ตสุส ปริยาโย โหตี นาปี สงฺขตปฺปิจฺจสมฺบุปนฺน-
ปทานิ หุตฺวา อภาวทีปนโต ปากภาวทีปนโต ฯ ปากภาวทีปนเนน
ปน อนิจจตาย สาธนปฺกฺเข ติณฺณนฺติ ฯ เตนเนว หิ สพฺเพสํ ปทานํ
ปริยายตภาวโต นานากาเรหิ วาติ วิกปฺปนฺตรํ กหิตํ ฯ มนสิ-
การปฺปวตฺติทสุสนตฺถนฺติ อนิจจตาย อุปฺพฺรุหนมนสิการปฺปวตฺติ-

วิสุทธีมคคส์วณณาย

ทสสนตถึ ๑

โสดิ โยคาวโร ๑ ตสสาติ ยถาวุตตภทสส อนิจจตาที-
 สมมสนสส ๑ ถิรภาวตถายาติ ทพุภภาวตถาย อนิจจตาทีอการสส
 ปุณปุณึ มนสิกาโร วิย พหุสิการภาวโต ๑ ยึ ตั ภควตา เอตสส
 วิภงเก อนิจจตาทีสมมสนึ วุตตนุติ สมพนุโร ๑ อนุโลมิกนุติ
 อริยมคคาธิคมสส อนุถุถึ ๑ ขนุติณุติ ฃณณขนุตี ๑ ฃณณึ หิ
 วิสยภาวึ โอคาทเหตุวา ววภูจانه ขมตี สหตีตี ขนุตีตี วุจจตี ๑
 สมมตตนิยามนุติ อริยมคคึ ๑ โส หิ สมมาทีภูจิจาทีสมมตตญเจว
 อนิวตติชมมตย นิยาโม จาตี วุจจตี ๑ อาทีนา นเยนาตี อิมินา
 ปญจกขนุเช ทุกขโต ปสสนุโต อนุโลมิกึ ขนุตี ปฏิลภตี ๑ ขนุธานึ
 นิโรโร สุกึ นิพพานนุติ ปสสนุโต สมมตตนิยามึ โอกกมตีตี
 เอวมาทีโก ปาเสโส โรคาทีปฏิปกขโยชนาวเสน วิตถาเรตพุโพ ๑
 ขนุธานึ นิโรโร นิจจึ นิพพานนุติ วจเนน สงขารานึ ทุกขโรค-
 ภาวาทีปฏิปกโข* นิพพานสส สุขาโรคยาทีภาโว ๑ อาทีนา นเยนาตี
 เอตถ นยคคหณเน ทีปีโตตี อวเสโส สพุโพ ปาโจ ปกาสิโตเอว
 โหตีตี ๑ กามญเจตึ จตตาลีสาย อากาเรหิ สมมสนึ อนุโลมฃณเ
 ภาเวตพุวิธานึ ๑ เตนาห อนุโลมฃณณึ วิภขนุเตน ๑เป๑
 วุตตนุติ ๑ อีโต ปฏุจาย ปน กตปริจยสเสว กิจจาวหึ โหตีตี
 อีธาปี วุตตนุติ ทฏุจพุฬึ ๑ ตสสาปีตี น เกวถึ กลาปสมมสนสเสว
 อถโย ยถาทสตีตสส จตตาลีสปปภทสส อนิจจาทีสมมสนสสาปี ๑
 ๑. ม. ทุกขโรคตาทีปฏิปกโข.

มกุคคามคคณาตสสนวิสุทฐินิเทศ วรรณนา

ดํ หิ อนุโลมิภขนุตี ปฏฐิตาภาย สมนุตตนิยามโกกมนาย จ
สํวตตนโต เอกํสโต อิจฺฉิตพุํ ๑ วุตตํ หิ โส วต ภิกฺขเว
ภิกฺขุ กิลฺลิจิ สงฺขารํ นิจฺจโต สมนุสฺสสนฺโต อนุโลมิภาย ขนฺติยา
สมนฺนาคโต ภวิสฺสตีติ เนตํ จานํ วิชฺชติ อนุโลมิภาย ขนฺติยา
อสมนฺนาคโต สมนุตตนิยามํ โอกกมิสฺสตีติ เนตํ จานํ วิชฺชติ
สมนุตตนิยามํ อโนกมฺนฺโต* โสตาปตฺตีผลํ วา ๑เป๑ อรหตฺตผลํ*
วา สจฺฉิกิริสฺสตีติ เนตํ จานํ วิชฺชติ โส วต ภิกฺขเว ภิกฺขุ
สพฺพสงฺขารานํ* อนิจฺจโต สมนุสฺสสนฺโตติอาทิ* ๑ สุกกปกฺโก
วิตฺถารตฺตพุโป ๑ ตถา โส วต ภิกฺขเว ภิกฺขุ กิลฺลิจิ สงฺขารํ
สุขโต ทุกฺขโต กิลฺลิจิ ฆมฺมํ อตฺตโต อนตฺตโต นิพฺพานํ ทุกฺขโต
สุขโตติ* วิตฺถารตฺตพุโป ๑

[๒๓๗] เอเกกํ ขนฺธิ อนิจฺจาติสम्मสนสฺส วเสน สมนุสตีติ
สมฺพนฺโห ๑ ตสฺส ปน สมนุสสนสฺส ปณฺจณฺนํ ขนฺธานํ สาธารณตตาย
เอเกกํ ขนฺธฺนฺติ วุตตํ ๑ อนจฺฉนฺตติคตตายติ อจฺฉนฺตติคตภาวโต
อสสฺสตตตตายติ อตฺถโต ๑ สสฺสตตตฺถิ อจฺฉนฺตติกํ ปฺรายนํ โภกฺกียา
อภาวโต ๑ อาทอนฺตวณฺตตตตายติ ปุพฺพปาปฺรโภกฺกิวณฺตตตตาย อุตฺถพฺพ-
ฆมฺมโตติ อตฺถโต ๑ อนิจฺจโต สมนุสตีติ สมฺพนฺโห ๑ เอส นโย
สพฺพตฺถ ๑ อนิจฺจโตติ จ อทฺฐวโต ๑ เอตํ หิ น นิจฺจํ ฆณฺนิกตตาย
อสทาภาวิตาย วา น อิจฺจํ น อุปกนฺตพฺพนฺติ อนิจฺจํ ๑ อุปปาทวยปฺภี-
๑. ม. อโนกมมาโน. ๒. ม. อรหตฺต. ๓. ม. สพฺพสงฺขาร. ๔. ขุ. ป. ๓๑/๖๒๗.
๕. ม. นิพฺพานํ ทุกฺขโต สุขโตติ อิม ปาจา น ทิสฺสนฺติ.

วิสุทธีมคค ส้วณณาย

ปีพนตยาคี อูปปาทน เวณ จ ปฏี ปฏี ขณ ขณ ตัมมกโน
วิพาชนสภาวตตเตหี วา สยเมว วิพาเชตพพตตเต ๑ อุตยพพยวโนโต
หี ชมมา อภิน्हึ เตหี ปฏีปีพิตเตอว โหนนตี ย่าปีพนา
สงขารทกขตตเต วุจจตี ๑ ทกขวตตตตยาคี ติวีสสสาปี ทกขสส
สงขารทกขสส ๑ อธิจจณนภาวโต ๑

ปจจยย่าปนียตยาคี ยถาร्हึ ปจจเยหี ย่าเปตพพตตเต ๑
โรคมลตยาคี มลพยธิ วีย อนนุพนชพยธิัน มลภาวโต ๑ ปททว-
เยน่านปี ย่าปยโรคสทิสโตตี ทสเสตี ๑ ย่าปยพยธิ หี โรโค อิตโร
อ่าพ่าไรตี ๑ ทกขตตตตยาคี ติวีสทกขตตตสงขาเตน รุชชเนน
ยตตตตย ๑ กิเลสาสจิปคจมรณตยาคี ยถาร्हึ อารมมณนเวสน
สมนนากมวเสน จ รากาทิกิเลสาสจิวีสนทนโต ๑ อหุตว
สมภวโต อูปปตตีย่า อุตฐมตตเต ๑ อนโตตตทนตยาคี อพภนตเร
ตทนโต ๑ ทกขเวทน่านทโย วีย หี อิมะ สงขาร่า อตตภาวสส
อพภนตเรคตเตอว อุตยพพยวเสน ตทนตี ๑ อริยมคคสนนท่าเสน
วิน่า นีหริต্তু อสกกุณนยตย ทนุณีหริณียตเต ตณน่านทิกุจ่าภินิวีส-
ทพพภาวโต ๑ อณนตี ป่าปปี วีย อริยชเนนหี วิครหิตพพ ๑ สตต่าน
อนตตชนนโต อวทตตีอว่าหึ ป่าปส্তু จ วตตจจตุต ขนชปญจกนตี
อ่าห วิครท ๑เป ๑ อณโตตี ๑

อเสริภาวชนกตยาคี ปรวสตาชนนโต ๑ ยถ่า กิตาน
อณนเยหี ส้วเสนวภูจ่าปน่านทิน่า ปรรปฏีพนชสรวิจจติโก อเสริ
๑. ม. ปติ ปติ. ๒. ม. สัสารทกขสส. ๓. ม. ยุชชตย.

มคคามคคณทสสนวิสุทฐินิทุเทศ วรรณนา

เอวมเตปี อเสริภาวชนกา ฯ อวสตายาติ อวสวตุนโต ฯ ยถา
ปโรสตนโต ปุริโส ปรสส วสัน คจจติ เอว สุกสุขาภิภาเวน
วเส วตเตตุ อสกุณญยโต ฯ อวิเชยตายาติ มา ชีรธ มา
มียถาติอาทีนา วิธาคู อสกุณญยภาวโต ฯ ปลุชชนตายาติ พุยาธิ-
อาทีหิ ปการเอหิ นิชชนโต วินสสนโต ฯ เตหิเอว วา อาพยสนโต ฯ
พยสนญโจ หิ โลกสทโท ปสทโท ภูสญโจ ทญุชพุโพ ฯ
พุยาธิอาทีหิ จ ขนุชานัน พยสนนุติ ฯ พยสนาวภวาเวน เอตติ อิติ ฯ
อาคนตุกานัน อกุสลปกุชยานัน พยสนเหตุณัน เอต อธิวจนัน ฯ ขนุชา
จ เอทิสาติ อาห อเนกพยสนาวหนตาย อิติโตติ ฯ อุปททวตีติ
อุปททโว อนตุถิ ชเนนโต อภิภาวติ อชฺโฆตตถตีติ อตุโถ ฯ
ราชทญุชานัน เอต อธิวจนัน ฯ ขนุชา จ เอทิสาติ วุตติ อวิทิตานัน
ฯเปฯ อุปททวโตติ ฯ ทิฏฐชรมิกสมปฺรยิกภยวาทโต อภยปฏี-
ปกุชโต จ ขนุชา ภยนุติ อาห สพพภยानัน ฯเปฯ ภยโตติ ฯ
พหิทุชรา ภาติพยสนาทีหิ อชฺฉตุต รากาทีหิ อนตุเถหิ อุปสชชนญฺเจน
อุปสกุคสทิสตาย จ อุปสกุคโต ฯ อุปสกุคโตติ จ เทวตฺตปัสหารวเสน
ปวตุโต พุยาธิอาทีอนตุโถ ฯ โส อตุถกาเมน มุหุตตมปี น
อชฺฉเปกฺขิตพุโพ โหติ ฯ เตน วุตติ อเนเกหิ ฯเปฯ อุปสกุ-
คโตติ ฯ โทสุปสญฺจตายาติ อารมฺมณโต สมฺปโยคโต จ รากา-
ทิโทเสหิ อุปेतตาย ฯ โลกชฺรมา ลาภาทิเหตุกา อนฺนยปฏีมา ฯ
เตหิ พุยาธิอาทีหิ จ อนวญฺจิตตา จลิตตา ฯ อุปกุกเมนาติ อตุตโน
๑. ม. อสกุณญยโต.

วิสุทธิมคค สังฆณาย

ปรสฺส วา ปโยเคน ฯ สรเสนาติ สภาเวน ฯ ปภงฺกุปคมนสีตตา
ภิกฺขุรตา ฯ สพฺพาวตฺถนิปาติตยาติ รุกฺขผลํ วิย อติตรุณกาลโต
ปฏฺฐาย สพฺพาสฺส อวตฺถาสฺส นิปตฺนสีตตยา ฯ อปฺนิตฺตสฺสปี สพฺพเพน
สพฺพํ อสารตยา ถิรภาวสฺส อภาวโต ฯ ถิรํ หิ ชฺฐํ นาม โหติ ฯ
ตายิตฺถํ รุกฺขิตฺถํ อสมตฺถตยา น ตายโนติ อตยาโน ตพฺภาโว
อตยาตยา ฯ ตาณาสีตยา อูปคตฺตสฺส อลพฺภเนยฺยเขมตยา ฯ

[๒๓๘] ทุกฺขภิกฺขิตฺยา อูปถีนานาธิปฺปาเยน อลฺลสียิตฺถํ ฯ ทุกฺขนิวตฺตณํ
เลณภิกฺขจํ ฯ ชาติอาทิกฺขยานํ หีสํ นํ วิธมํ ภัยสารถตฺตํ ฯ ยถา-
ปริกปฺปิเตหิติ ปรมตฺถโต อวิชฺชมานาหิ พาเลหิ ปริกปฺปิตปฺปกา-
เรหิ ฯ วิตฺตตยาติ วิวิตฺตตยา วิรhitตยาติ อตฺถโต ฯ อนฺโต-
สाराภาโว วิตฺตตยา ฯ สวาเอว จ ตฺถจฺจตยาติ อาห วิตฺตตฺตยาเยว
ตฺถจฺจโตติ ฯ อปฺปคตฺตยาติ ปริกตฺตตฺตยา ลามกตฺตยา วา ฯ ชฺฐวสारा-
ภาวาทิหิ สทฺธิ อตฺตสाराภาโว วิตฺตตฺตเพน วตฺถวา นิพฺพตฺตติตมตฺต-
สाराภาวเมว สฺสญฺญตฺตเพน ทสฺเสตฺถํ สามี ฯ เปฯ สฺสญฺญโตติ
วตฺตติ ฯ ยถา เกนจิ สามีอาทิลกฺขณฺเนน อตฺตนา สฺสญฺญา เอเต
เอวํ สยมฺปิ อตฺตสวาโวติ อาห สยญจ ฯ เปฯ อนตฺตโตติ ฯ
น อตฺตยาติ หิ อนตฺตยาติปิ^๑ วตฺตติ^๒ ฯ ปวตฺติทุกฺขตยาติ ภาวปฺปวตฺติ-
ทุกฺขภาวโต ฯ ภาวปฺปวตฺติ จ ปญฺจนํ ขนฺธานํ อนิจฺจาทิกฺกาเรน
ปวตฺตตฺตเมว โส จ อาทินฺโวติ^๓ ฯ ยถาห ฯ ยํ ภิกฺขเว ปญฺจ-
ปาทานกฺขนฺธา อนิจฺจา ทุกฺขา วิปริณามธมฺมา ฯ อยํ ภิกฺขเว
๑. ม. อนตฺตยาติ. ๒. ม. อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ. ๓. ม. อติสทฺโท น ทิสฺสติ.

วิสุทธีมคค์ ลั้วนณาย

เทวปุตตมารสส ปน มเมตุนติ อธิมานวเสน อามิสภาวัตติ
ขนุชาทิมารานมปิ อิมลั ยถารหิ อามิสภุตตา วุตตพพา ฯ ชมมสทโท
ชาติชมนานนุติอาทิสู วिय ปกตอิฏโจ ชมมปฏิสมภิทาติอาทิสู
วिय เหตุอิฏโจ จาติ อาห ชาติชราพยาธิมรณปกติตาย โสภปริเทว-
อุปายาสเหตุตาย จาติ ฯ สงกิลเสตตยคคหณน ตเททกฏจัน
ทสนนั กิลเสตตจุนมปิ สงกโห ทฏจพโพ ฯ ตทารมมณปิ หิ
ชมนมา ตทนต์วตตนต์โต สงกิลเสกกาเอว ตถา ชุททาทณหาชฎาทิสู
สรีรสส สงกิลเสตสจ สงกโห ทฏจพโพ ฯ

จตุตถาลีสปิ สมนสนานิ ตีสู อนุปัสสนาสู อนุโตคธานเววติ
ตทนต์โตคธาวั ทสเสตตุ เอตถ หีติอาทิ วุตตัม ฯ อนิจจानุปัสสนานิ
สรูปโต ปริยายโต จ อนิจจภาววิภาวนโต ฯ เอส นโย อิตเรสุปิ ฯ
อसारกโตติ หิ อิทธิ นิจจสารภาววิภาวนัน ฯ เอตตาวตา กลาปโต
ชมนเม สงกเหตุวา นยโต สมนสนมตตัม ทสสิตัม น ตาว
อนุปทชมนวิปัสสนา วิหิตาติ สมนสนารมภวิชานนุติ วุตตัม ฯ

[๒๓๕] เอกจจสส ติกขินุทริยสส มหาปณณสส นยวิปัสส-
นาวเสเนว อุททยพยถาณั อุปปชชติ อิตรสส นุปปชชติ ฯ ตัม
สนุชาย ยสส ปน ฯเปฯ น สมนปชชตีติ วุตตัม ฯ อุททยพพย-
ถาณูปปตติ หิ อิธ นยวิปัสสนาย สมนปชชนนุติ อธิปเปตัม ฯ
เตน นวหาการเอหิ อินุทริยานิ ติกขานิ ภวานุติ ฯเปฯ อนุตรา จ
อพุโพसानนาคิ เอว วุตตานัน นวณัน อาการานัน วเสน อินุทริยานิ

มคฺคามคฺคณาทสฺสนวิสุทฺธินิตฺเทศ วรรณนา

ติภฺขานิ กตฺวา สปฺปายานิ เสวมาเนน สมฺมสิตฺตพฺพนฺติ สมฺพนฺโธ ๑
เตนาติ โยคินา ๑ นวหาการเหตี วุภฺขมานเหตี นวเหตี อากาเรเหตี ๑
อินฺทุรียานีติ สทฺธาทีนึ อินฺทุรียานึ ๑ ติภฺขานีติ ตึชฺฌานึ วิสทานึ
สุรานึ ๑ อุปฺปนฺนุปฺปนฺนानนฺติ ขณฺณ ขณฺณ อุปฺปนฺนानํ อุปฺปนฺนानํ ๑
สงฺขารานนฺติ วิปฺสฺสียมานานํ รูปรูปรมฺมานํ ๑ ขยเมวาทึ ปจฺมํ
อุปฺปาทํ ทิสฺวา ตํ มุญฺจิตฺวา ขยเมว ภงฺกเมว ปสฺสตี ๑ ตสฺส
ตถาขยทสฺสนปสฺสตสฺส วิปฺสฺสนาปณฺณา ติภฺขา สุรา วหตี ๑
อิตรานึ จ อินฺทุรียานึ ๑ ตตฺถาติ ขยทสฺสเน ๑ สกฺกจฺจกิริยายาติ
อาทรรกิตฺตย ๑ ยถา ขยทสฺสนปรเมว วิปฺสฺสนาถาณํ ปวตฺตตี
เอวํ ตํ อาทรรชาโต สมฺปาเทตี ๑ สาทจฺจกิริยายาติ อวิจฺเจท-
กิริยาย ๑ ยถา วิปฺสฺสนาถาณํ ขยทสฺสนวเสน นึรฺนฺตรเมว ปวตฺตตี
เอวํ ยุตฺตปฺปยุตฺโต นํ สมฺปาเทตี ๑ สปฺปายกิริยายาติ อนฺรูปกิริยาย
อาวาสาทิสฺตตฺตวิธสปฺปายาเสวนกิริยาย ๑ นิมิตฺตคฺคฺคาหนาทึ ยถา
มนสิกรฺโรนตสฺส วิปฺสฺสนาสมารึ อุปฺปนฺโน ตสฺส อาการสฺส
สฺลลฺกขณฺวเสน สมถนิมิตฺตคฺคฺคฺคาหนนฺ สมฺปาเทตีติ สมฺพนฺโธ ๑
อนฺรูปฺปวตฺตนตฺตยาคี อนฺรูปฺโต ปวตฺตเนน ภาวนาจิตฺตสฺส ลินฺภาเว
ปิตฺติวิริชฺมมฺวิจฺยสมฺโพชฺฌณฺกานํ อุทฺธฏฺฐภาเว ปสฺสทฺธิสมารึอุเปกฺขา-
สมฺโพชฺฌณฺกานํ พุรุหนฺเนาตี อตุโถ ๑ กายเ จ ชีวิตเ จ อนเปกฺ-
ขตฺตนฺติ อตฺตโน กายเ อสุจฺภาเวน พาหิรกอวิญฺญาณกฺกณเป วิย

๑. ม. ขยทสฺสนปรเมเนว.

วิสุททธิมคค สวณณาย

ชีวิเต อหิตาวหปจจตติเก วย นิรเปกขจิตตต^๑ อุปภูจเปติ ๑ ตตถ จ
อภิกุย เนกขมเมนาติ ตสมี กายจิตเต อนเปกขภาเวน อินุทริยานัน
ติกขภาวาปาทเนน อุปปนัน ทุกข^๒ วิริเเนน อภิกวิตวา ภาวัน
สมปาทตตี ๑ อนุตราติ ยถาธิปเปตย ภาวนาสิทริยา อนุตราว ๑
อพโพสานเนนาติ อสงโกจเนน ๑

เอว วุตตทานนติ เอว นวหากาเรหิ อินุทริยานิ ติกขานิ
ภานตตี อาทินา อภูจกถาย วุตตทานัน ๑ เอตถ จยถา นาม สุขุมานัน
มุตตวาปวาพาทินัน วิชฌเน สุขุมตเรเน เวธเนเน ภวิตัพพิ เอวเมว
สณหสุขุมานัน รูปารูปมมมานัน ปจจยสส จ ปริกคณเนเน ติกขเน
ถาเนเน ภวิตัพพิ ๑ เตส ปน ขยวยทสเสน^๓ ติกขตเรเน ภวิตัพพิ ๑
ติกขตเรนา จสส นิสานสลาถย สณหมภูจตากรเนเน^๔ วย ผรสุชาราย
นีสิตภาวาปาทเนน อินุทริยานัน ติกขภาวาปาทเนน สาเชตพพา ๑ ต จ
เยหิ นวหิ อากาเรหิ โหติ เตสุ ขณิกานัน สงขารานัน ขณ ขณ
ภิกขนาการทสสนัน ปจมม วุตตติ อุปปนูปปนุนานัน สงขารานัน ขยเมว
ปสสตีติ ๑ อสติ ถาณสส ติกขตเรภาเว ตทภาวโต เสสินุทริย-
ติกขตาสส สมภารภาวโต วุตตตา อวินาภาวโต วา ๑
สกกจจกริยาทิกคหณัน ปน ตสส อุปายทสสนัน ๑ อสปปายานิ
โกชนาทินิ อนุปยชชนาทิวเสน วชเชตวา สปปายานิ มตตโส
เสวมาเนน ๑ รูปารูปมมมานัน อจจนตวิฐุรตย เอกขณัน อสมมสิตพ-
พตตตา ตถา สมมสนสส จ อธิ อนธิปเปตตตตา กาลเนน รูป

๑. ม. นิรเปกขจิตต. ๒. ม. อุปปนัน อุปปนัน ทุกข. ๓. ม. ขยวยทสเสน.

๔. ม. สณหมภูจตย กรเนเน.

มคฺคามคฺคณณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทส วณณนา

สมฺมสฺติตพฺพิ กาลเณ อรูปนฺติ วุตฺตํ ฯ ตตฺถาปี จ รูปสฺส โอปาริกตาย
สฺวิญญेยฺยตฺตา ปจฺมํ สมฺมสฺติตพฺพตา วุตฺตา ฯ นิพฺพตฺติ ปสฺสฺติตพฺพตฺติ
ปจฺมํ ตาว อากมานุสารถฺ อานุमानวเสน ทฏฺฐพฺพา ฯ ตโต ปรี
อนุกฺกเมน พลปฺปวตฺเต ภาวนาณเณ ปจฺจกฺขโตปี ทิสฺสตีติ ฯ

[๒๔๐] สพฺเพสนฺติ กามาจฺราทีอณฺฑชชาทีเกทภินฺนानํ
สพฺเพสํ สตฺตานํ ฯ ปจฺมํ กมฺมโต นิพฺพตฺตติ ตมฺมูกตฺตา
อุตฺตชาทิสฺสฺสํ ฯ ปรีโต ปวตฺตณกกายทสกาทิวเสน ลพฺภมานํ
ปพฺนชฺชตฺตยํ สนฺตติสฺสํ ภา สนฺชาย ติสนฺตติวเสนาติ วุตฺตํ ฯ

ทนฺธํ มนฺทํ จิเรณ นิโรโธ เอตฺสฺสชาติ ทนฺธนิโรธํ
สตฺตรสจฺจิตฺตกฺขณายุกตฺตา ฯ เตนานหฺ คุรูปริวตฺตติติ ฯ เตนาคี
ตสฺมา ฯ ยสฺมา ตโต สีมฺตรํ โข ภิกฺขเว อายุสงฺขารา ชียนฺตีติ
วจนโต รูปชฺมมาปี อิตฺตรกาลาเอว อรูปชฺมมา ปน เตหิ สาคิสฺยํ
อิตฺตรกาลา ตสฺมา อาน ภาควาติ อตฺถโต ฯ อัย ปเนตฺถ วตฺตพฺพิ
ตํ เหฏฺฐา วิตฺถาริตเมว ฯ เตหิ สทิสฺสาคี จิตฺตสฺส อุปฺปาทภงฺกคฺค-
ขณฺเห สทิสฺสา ฯ สพฺเพสฺมปี หิ สงฺขารานํ อุปฺปาทภงฺกคฺคขณฺเสสุ
วิสทิสฺสา นตฺถิ สมานกาลาว เต ฯ จานปฺปตฺตณฺติ จิตฺตภงฺกคฺค-
ปตฺตํ ฯ เตนาคี ทฺตฺติยภวํจจิตฺเตน ฯ วตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
นิตฺสโย หุตฺวา อณฺเณสฺส น โหติ จเปตฺวา มรณาสนฺนํ ตสฺมา
วุตฺตํ เตน สทฺธินฺติอาทิ ฯ

๑. ม. พลปฺปตฺเต. ๒. ม. วิจาริตเมว.

วิสุทธิธรรมคุณ สุวรรณาย

เอว ปฏิสันุริโต ปฏุจาย ยาว จุติจิตตสฺส อุปฺปตฺติ ตํ
ทสฺเสตฺวา อิทานิ นิโรธํ ทสฺเสตฺถุ ปฏิสันุริจิตตสฺสชาติอาทิ อารทฺธิ ๑
ตตฺถ จานกฺขณฺเต ปฏิสันุริจิตตสฺส จิตฺกฺขณ ๑ ยาว ปวตฺติ นาม
อตุถิติ ยาว สํสาร์ปวตฺติ นาม อตุถิ ยาว วา จิตตสฺส ปวตฺติ
นาม อตุถิ ๑ อสณฺณูปตฺติยํ หิ นตฺถิ จิตฺตปวตฺตตีติ ๑ รูปรูปตฺติยํ
สํเสทฺชา โอปปาทิกสทิสฺสชาติ โอปปาทิกานํเยว กหณํ ๑ โอปปาทิ-
กานมฺปิตฺติ ปีสทฺเทน วา สํเสทฺเช สมนฺปิณฺเฑติ ๑ สตฺตสนฺตตีวเสนาติ
จกฺขุทสกาทีนํ สตฺตสนฺนํ สนฺตตีเสีสานํ วเสน ๑

[๒๔๑] ตตฺถาติ กมฺมโต รูปรูปวตฺติยํ ๑ นานากฺขณิกกมฺม-
ปจฺจยภฺกฺตํเยว อธิ กมฺมนฺติ อธิปฺเปตฺนฺติ อาห กมฺมํ นาม
กฺสลา กฺสลาเจตฺนาติ ๑ ชีวิตฺนวกํ จกฺขุทสกาทีนํโตกฺขเมว กตฺวา
สมสฺตตฺตตีรฺปนฺติ วตฺตํ ๑ ตํ วา จกฺขุทสกาที วีย สุขปริกฺกหํ น
โหตีติ ๑ ตเทวาทิ ยถาวตฺตํ วิปากกฺขณฺชกฺกฺตฺตารูปมาห ๑ กมฺมณฺหิ
กมฺมชฺสฺส ชนํ ปรีปจกํ จ* โหติ ชีวิตินฺทฺริยสฺส กมฺมชฺคฺคิโน จ
วเสน อนฺรฺกฺขณสพฺภาวโต อหาราทีปฏฺธิลาภเหตุตฺตาย อุปตฺถมฺภก-
นิมิตฺตโต จ ๑ เตนหา อุปตฺถมฺภกปจฺจโยปี โหตีติ ๑ อุปตฺ-
ถมฺภกปจฺจยตาปสฺส* อุปนีสฺสยปจฺจยวเสนเนว เวทิตพฺพา ๑ กมฺมํ
ปจฺจโย เอตฺสฺสชาติ กมฺมปจฺจยํ ตเทว จิตฺตํ ตํ สมฺภูจฺจัน เอตฺสฺสชาติ
กมฺมปจฺจยจิตฺตสมฺภูจฺจัน ๑ วิปากเจตฺตีกานมฺปิตฺติ กมฺมปจฺจยจิตฺต-
สมฺภูจฺจันตา วตฺตพฺพา น วา วตฺตพฺพา กมฺมสมฺภูจฺจันกมฺม-
๑. ม. ปรีปจกมฺปิ. ๒. ม. -จฺสฺส.

มคฺคามคฺคณานทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทส วณฺณนา

ปจฺจยคฺคหณฺน กหิตตฺตา ฯ จานปฺปตฺตา โອชา อณฺณํ โອชฺฐจ-
มกํ สฺมฺภูจฺจาเปติ อหฺรณนุคเต สรีเรติ กเหตุพฺพิ ฯ

ตฺตราปีติ กมฺมสฺมฺภูจฺจานาหารสฺมฺภูจฺจาเนปี โອชฺฐจฺจเม ฯ จตฺสโธ
วา ปญฺจ วา ปวตฺติโย จมฺเฏตีติ สทิสสนฺตติวเสน จตฺสโธ วา
ปญฺจ วา รุปกลาปปวตฺติโย สนนฺตเนติ ฯ พาหิรปจฺจยวิเสเสน ปน
วิสทิสทา พหุปี ปวตฺติโย จมฺเฏตีติ วทฺนฺติ ฯ ยถา กมฺมปจฺจยอาหารสฺมฺภูจฺจาเน
ปเวณิฉณฺนา เอวํ กมฺมปจฺจยอุตฺตสฺมฺภูจฺจาเนปีติ ตํ ทสฺเสตฺถํ กมฺม-
ปจฺจยอุตฺตสฺมฺภูจฺจัน นามาทิอาทิ วุตฺตํ ฯ เอตฺถ จ ยถา ตตฺถ ตตฺถ
โกฏฺฐาเส ปรมฺปรปวตฺตี ทสฺเสนฺเตน อกมฺมชา ทุตฺติยาทปวตฺติโย
อสมฺภเทน ทสฺสิตา เอวํ กมฺมชาหารสฺมฺภูจฺจานอุตฺตวเสน กมฺมชอุตฺ-
สฺมฺภูจฺจานาหารวเสน กมฺมปจฺจยจิตฺตชาหารอุตฺตสฺมฺภูจฺจานอุตฺตอาหารวเสน
จ สมนฺทวเสนปี รุปปวตฺติ ทสฺเสตฺตพฺพาติ วทฺนฺติ ฯ ตตฺถ กมฺมชโต
ปวตฺตาหารา วิเสสปจฺจยลาเก สติ ยถาวุตฺตปริมาณํ ปวตฺตีหิ
อุทฺทมฺปี ปวตฺติโย น จมฺเฏตีติ น สกฺกา วุตฺตํ ฯ ตถาหิ ทส
ทฺวาทส วาเร ปวตฺตี จมฺเฏตีติ เอวํ ทิฉมฺปี อทฺธานํ ออนุปาทินฺนกปฺกฺเข
จตฺวาปี อุตฺตสฺมฺภูจฺจัน ปวตฺตติเอวาติ จ วกฺขติ ฯ

[๒๔๒] ชนกาชนกา มตฺตาติ ปุริมกา ติโกฏฺฐาสสงฺคหิตา
ชนกา ปจฺฉิมโกฏฺฐาสิกา โสฬสฺสาติ วุตฺตา อชนกาติ มตา
ณฺดาตา ฯ กุสฺลกิริยโตติ กุสฺลโต จ กิริยโต จ ฯ อิริยาย
กายิกิริยาย ปวตฺติจฺจฺจานตฺยา ปถภาวโต อิริยาปโถ คมนาทิ

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณนํ

อตุลโต ตทตฺตา รูปปฺปวตฺติ ฯ กามญฺเจตฺถ รูปวินิมฺตฺโต
อิริยาปโต วิญฺญตฺติ จ นตฺถิ ตถาปี น สพฺพํ รูปสมฺภูจฺาปํ จิตฺตํ
อิริยาปตฺตมฺภกํ วิญฺญตฺติวิการูปฺปาทกญฺจ โหติ ฯ ยํ ปน จิตฺตํ
วิญฺญตฺติชนกํ ตํ เอกํสโต อิตฺรสุสฺ ชนกํ อวินาภาวโต ตถา
อิริยาปตฺตมฺภกํ รูปสุสฺ ฯ เอตฺสุสฺ วิเสสสุสฺ ทสฺสนตฺถํ รูปํ
อิริยาปถํ วิญฺญตฺติญฺจาติ สมฺภูจฺโย กโต ฯ วิปากวจฺานํติ เอตฺถ
วิปากาภิญญทฺวยวจฺานํติ วตฺตพฺพํ ตทญฺเฒสฺยิว เสสคฺคหณฺน วา
กเหตุพฺพตฺตา ฯ น วา วตฺตพฺพํ เสสคฺคหณฺนเนว อภิญญาจิตฺตานมฺปิ
นิวตฺเตตฺตพฺพโต ฯ น วิญฺญตฺติ ชนยฺนตฺติ มหคฺคตฺกสฺลาทีนํ สนฺตภาเวน
อวิปฺฬาริกภาวโต ฯ วิปฺฬาริกเมว हि กามาวจรกฺุสฺลาที วิญฺญตฺติ
สมฺภูจฺาเปติ ฯ อิริยาปตฺตมฺภกานิ ปน โหนฺติ สติปี สนฺตภาเว
ณฺนเวเคน สอฺุสฺสาหตฺตา ยโต เตสํ ชวนกิจฺจตา ฯ ปญฺจ
ภวฺงคฺจิตฺตานํติ สมฺพนฺโห ฯ รูปเมว ชนยฺนตฺติ น อิริยาปถํ
นิรฺุสฺสาหสนฺตภาเวน ปรีทฺพพฺลภาวโต ฯ กิริยามยฺจิตฺเตहि อวิมิสฺส-
ภวฺงคฺปฺปวตฺติกาเล ขนฺธาทีสรีราวยวานํ นิจฺจลภาเวนาวฺภูจฺานํ ฯ ตถา
हि อพฺุโพกิญฺเณ ภวฺงเค ปวตฺตมานเ องฺคานิ โอสีทฺนตฺติ ปวิภูจฺานิ
วिय โหนฺติ ฯ ทวตฺติสฺาติ ปน อาทีนา วุตฺเตสุ ชาครณฺจิตฺเตสุ
วตฺตมานेषु องฺคานิ อุปตฺถทฺธานิ ยถापวตฺตอิริยาปถภาเวเนว
ปวตฺตนฺตฺติ ฯ

๑. ม. วาสทฺโท นตฺถิ.

มคคามคคณทสสนวิสุทธีนิทเทส วณณนา

เทว ปญจวิญญานานิ สพพทพผลตาย รูปี น ชเนนติ
ปฏิสนธิจิตต์ วตถุทพผลตาย ฯ จีณาสวานัน จุติจิตตุนติ เอตถ
กามาวจรานัน ปจฺฉิมจิตตสฺส อุปฺปาทกฺขณเณ ยสฺส จิตตสฺส อนนฺตรรา
กามาวจรานัน ปจฺฉิมจิตต์ อุปฺปชฺชิสฺสตี รูปาวจเร อรูปาวจเร
ปจฺฉิมภวีกานัน เย จ รูปาวจโร อรูปาวจโร อุปฺปชฺชิตฺวา ปรีนิพฺพา-
ยิสฺสนฺติ เตสํ จวนฺตานัน เตสํ วจิสฺสงฺขาโร นีรฺชฺฉิมิสฺสตี โน จ
เตสํ กายสงฺขาโร นีรฺชฺฉิมิสฺสตีตี ปน วจนฺโต อณฺเณสมฺปิ จุติจิตต์
รูปี น สมฺภูจฺจาเปตีตี วิญญายตี ฯ น หิ รูปสมฺภูจฺจาปกจิตตสฺส
กพฺภกตตาทิวินฺชฺชาภาเว กายสงฺขาราสมฺภูจฺจาปเน การณัน อตฺถิ
น จ ยุตต์ จุโต จ จิตตสมฺภูจฺจานรูปญจสฺส ปวตฺตตี นานี
จุติจิตต์ รูปี สมฺภูจฺจาเปตีตี ปาถิ อตฺถิ ฯ จีณาสวานนฺติ ปน
วิเสสนัน อุปฺปฏิสนฺธิกนิโรเชน นีรฺชฺฉมฺนตสฺส เตสํ จุติจิตตสฺส
รูปสมฺภูจฺจาปนิน ปากฺกนฺติ กตฺวา กตฺนฺติ ทฺฐจฺพฺพิ ฯ โสพส จิตฺตานีตี
ปรีจฺฉิขฺช กหณัน เตสํ รูปชฺชนเนน* เอกํสโต นียเมตพฺพตฺตา ฯ
อณฺณานิ ปน พฺหุณี อรูปเณ อุปฺปนฺนานิ อนฺโณกาสคตฺตฺตา รูปี น
ชเนนฺติเยว ฯ น จิตฺติกฺขณเณ ภงฺกกฺขณเณ วา รูปี ชเนนฺตีตี สมฺพนฺโธ ฯ
อุปฺปาทกฺขณเณ ปน พลวํ อนนฺตรราทิปจฺจยลาภโต ฯ ยถา ปจฺวี-
อาทโยรูปชฺชมฺมา จิตฺตเหตุกา จิตฺตสมฺภูจฺจานา เอว เวทนาทโยปีตี
วุตต์ จิตฺตสมฺภูจฺจานัน นาม ตโย อรูปินฺ ชนฺธา สทฺททวกฺกญฺจาตี-
อาทิจฺเตเนวาท กตฺเม ชฺชมฺมา จิตฺตสมฺภูจฺจานา เวทนาทโย
๑. ม. รูปชฺชนเน.

วิสุทธีมคฺค สัวณณนาย

สณฺณากุขนุโ สขฺวารกุขนุโ กายวิญญตฺติ วิจิวิญญตฺติตี ๑

ตตฺถ กายวิญญตฺติอาทินํ จิตฺตสมฺภูจฺจนาตา ปรียายโต วุตฺตาคี
เวทิตฺตพฺพา เตลลํ อนิปปฺพนนฺตฺตา ๑ เอวํ วุตฺตํ จตฺตสมฺภูจฺจนาทรูปนฺติ อิมินา
ตํตํสมฺภูจฺจนาสุเสว* จิตฺตชรฺรูปสฺส จิตฺตปจฺจยตา ทสฺสีตา ๑ ยถา ปน
กมฺมปจฺจยํ ทสฺสีตํ เอวํ จิตฺตปจฺจยเย คยฺหมานเณ ตํสมฺภูจฺจนาทรูปสฺส
สหชาตเวทนาทินฺนญจ จิตฺตปจฺจยตา สียา ๑ จิตฺตสมฺภูจฺจนาจิตฺตปจฺจย
ปน อสงฺกรโต ทสฺเสตฺถุ ปจฺจมาชาตปจฺจยวเสน จิตฺตปจฺจยํ อุทฺธฏฺฐนฺติ
ทฏฺฐพฺพิ ๑ จิตฺตสมฺภูจฺจนาอตุอาหารเหติ กมฺมสมฺภูจฺจนาอตุอาหารา
พลวณฺโต โหนฺตีตี เตลลํ วเสน จตฺตปจฺจยวตฺติจฺจณฺนํ วุตฺตํ ๑
จิตฺตสมฺภูจฺจนาณํ ปน วเสน ทวตฺติปฺปวตฺติจฺจณฺนํ ตํปากตฺติกจิตฺตวเสน ๑
มหกฺกตฺตานุตฺตรจิตฺตวเสน ปน พหุตราปี ปวตฺติโย อิจฺฉิตฺตพฺพา
ตํนิพฺพตฺตานํ จิตฺตชรฺรูปานํ โอปารปฺปณฺตีทวโต ๑

[๒๔๓] อุปาทินฺนํ กมฺมชรฺรูปํ ปจฺจยํ ลภิตฺวาตี เอเตน พหิตฺธา
อนฺุปาทินฺนโอาชา รุปาหฺรณกิจฺจํ น กโรตีตี ทสฺเสตี ๑ ปจฺจยลาโก
จสฺส กมฺมชรฺภูตสนฺนิสฺสยตวเสนาคี อาห ตตฺถ ปตฺติฏฺฐายาตี ๑
ตตฺถ กมฺมปจฺจยจิตฺตสมฺภูจฺจนาทฺรูปสฺสปี กมฺมมฺมุลกตฺตา สียา
กมฺมชปรียาโยตี ตํนิวตฺตนตฺถํ อุปาทินฺนนฺติ วิเสเสตฺวา วุตฺตํ ๑
อาหารปจฺจยสฺส อาหาโร น เกวลลํ อุปตฺถมฺภโกว อถโย
ชนโกปีตี ทสฺเสตฺถุ จตฺตสมฺภูจฺจนาทรูปนฺติ วุตฺตํ ๑ ทสฺ ทวาทส วาเรตี
๑. อภิ. สํ. ๓๔/๓๐๔. ๒. ม. อตฺตสมฺภูจฺจนาสุเสว.

มคคามคคณทสสนวิสุทธินิทเทส วรรณนา

วตุวา ถถิ อิมสเสว ทส ทุวาทส วาเร ปวตติจณนาติ อนุโยคิ
สนุชทายาห เอกทิวสั ปริกคตทาหาโรติอาทิ ๑ ทารกสส สริริ
ผริตวาติ นาภิมุถานุกตาหิ รสหรณ्हิ ผริตวา ๑ อณณถา
ชลาพอนุตริเก กายเ มกขนาวเสน น สมุมาวินโยโค อาหารสส
สมภวตีติ ๑ อุปาทินนโก อนุปาทินนโกติ ทูวิเช อาหารเ ปุพเพ
อนุปาทินนโก อาหารปจจยาหาโร ทสสิโตติ อิตริ ทสเสตุ กम्म-
ชAHAโรติอาทิ วุตติ ๑ ต กम्मปจจยาหารสมภูจानเ วุตตนยเมว ๑
เตนาห จตสโส วา ปณจ วา ปวตติโย จมฏีตีติ ๑ อาหาร-
ปจจยอตุโนปี อตุปจจยาหารสส วิย ทส ทุวาทส วาเร ปวตติจณนา
เวทิตพพา ๑ วุตตนยคตา น อทุธณฺติ วทนติ ๑ เสสานนติ
กम्मจิตตอตุสมภูจानานํ ติสนตติรูปานํ ๑ กวพีการาหาโร หิ
อณณอาหารสมภูจิตสส ติสนตติรูปานณจ อุปคตมภกวเสน อคตนา
อุปปาทิตสส ชนโก หตุวา ปจจโย โหติ ๑ เอวิ อาหารปจจโย
โหนโตเยว อคฺติอวิกตวเสนาปี ปจจโย โหติ ๑ นิสฺสยภาโว ปน
ปญฺจानนเขน นคฺติ ๑ อาหารปจจยา ปวตตมานานิ รูปานิ
อาหารนิสฺสยานิ นาม โหนตีติ สุตตฺนฺตฺนเขน วุตโตติ ทฏฺจพฺโพ ๑
ปรโต อตุโน นิสฺสยจิทนายปีเอเสว นโย ๑

[๒๔๔] กम्मสมภูจानาทิวเสน จตุพพิชายปี เตโชชาตุยา
รูปุปปาทเน สมคตถาวโต อตุ นาม จตุสมภูจानา เตโชชาตุติ
วุตติ ๑ เอส ทูวิโช โหตีติ เอส อตุ เตโชชาตุถาวาวิเสเสปี

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

ติภุขมฺนทตาวีเสเสน อุณฺโห สีสฺโตติ ทูวิโร โหติ ฯ ยํ ปเนตถ
วตฺตพฺพํ ตํ เหฏฺฐา วิตฺถาริตเมวํ ฯ ยทึปี อุตฺต อุปาทีนฺนเกน
วินาปี รูปํ สมฺภูจฺจาเปติ อินฺทริยพฺทเช ปนฺ เตน วินา ตสฺส
รูปฺปฺปาทํ นตฺถิติ อาท อุปาทีนฺนํ ปจฺจยํ ลภิตฺวาติ ฯ เตนาห
จตฺตสมฺภูจฺจโน อุตฺตติ ฯ อุตฺตสมฺภูจฺจโนเยว หิ อุตฺต อุปาทีนฺนเกน
วินา รูปํ สมฺภูจฺจาเปติ ฯ อุตฺตปจฺจยํ นาม จตฺตสมฺภูจฺจนํกํ รูปํ ฯ
ยลฺยหิ อุตฺตสมฺภูจฺจนํ ปณฺณรสวิธิํ รูปํ ยลฺยจ ตทลฺยตฺตีสนฺตติรูปํ
ตสฺส สพฺพสฺสปี สภาโค อุตฺต อุปตฺตมฺภกปจฺจโย โหตีติ ฯ ยสฺมา
วิสภาโค อุตฺต หิมาทึ วิย ปทฺมาทึนํ วิสทิสรูปฺปฺปตฺติเหตุภูตํ ปุริมรูปํ
วินาเสนฺตํ วิย โหติ ตสฺมา สภาคํ วิสภากลฺยจ เอกชฺฌํ กเหตุวา
วตฺตํ อุตฺต จตฺตสมฺภูจฺจนํกรูปานํ ปวตฺติยา จ วินาสตฺส จ ปจฺจโย
โหตีติ ฯ ทึฆมฺปิ อทฺธานนฺติ ทส ทฺวาทส วาเรติ อลฺยลฺยสฺส
วตฺตปฺริจฺเจทโต ทึฆมฺปิ กาลํ ฯ อุตฺต หิ สภากสนฺตตีวเสน
ลทฺชปฺปจฺจยํ จิรตฺรมฺปิ กาลํ สทิสาการํ รูปฺปฺปวตฺตี สนฺตนาเนติ
อุปาทีนฺนกสนฺนีสฺสเยน วินา ปเลว อิตฺรธา ฯ เตนาห อนฺุปาทีนฺน-
ปภุเช จตฺวาปีติ ฯ มํสวินิมฺตฺตเกสโลมนขจฺมมฺขิลตฺลกาทิวเสน
ชีวฺมานสรีเร อลฺยลฺยลฺย มตฺกเพวราทิวเสนาคิ อธิปฺปาโย ฯ รูปฺสฺส
นิพฺพตฺติยา ทิฏฺฐจาย ตสฺส ภงฺโกปี ทิฏฺฐโจเยว โหติ อิตฺตรกาลตฺตา
ธมฺมปฺปวตฺติยาติ อาท นิพฺพตฺตี ปสฺสนฺโต กาลेณ รูปํ สมฺมสฺติ
๑. ม. วิจาริตเมว.

มคฺคามคฺคณานทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทส วณฺณนา

นามาติ ฯ น หิ นิพฺพตฺติมตฺตทสฺสนํ สมนฺสนํ นาม โหติ ฯ

อุทฺทวยทสฺสนญฺจ อธิกตฺนติ ฯ เอส นโย อิติ ปเรสุปี

นิพฺพตฺติคฺคหณฺเสสุ ฯ

[๒๔๕] โลกฺยจิตฺตฺตฺปฺปาทวเสเนวาติ อวธารณํ อิตฺรสุต

อวิสยตฺตา ฯ นิพฺพตฺตติ ตํตํภวเวสเน ฯ ตเทว เอญฺญวีสติปฺปภทํ

จิตฺตํ ภวํภเวสเน นิพฺพตฺตตีติ สมนฺนุโร ฯ ตถา จุตฺตเวสเน ตทา-

รम्मณเวสเนติ เอตฺถาปี ฯ ตตฺถาติ เตสุ เอญฺญวีสติจิตฺตฺตฺปฺปาเทสุ ฯ

อนนฺตรจิตฺตโต ปฏฺฐายาติอาทินาปี ปวตฺติเยว วุตฺตา ฯ โส ปน

ปฏฺฐิสฺสนฺธิจิตฺตานิเยว ปวตฺติยํ ปวตฺตนากาโรติ สุทฺธปฺปวตฺติจิตฺตานิ

อุปฺปตฺตี ทสฺเสนฺโต ปวตฺเต ปนาติ อาทิมาท ฯ อสมฺภินฺนตฺตาติ

อวิญฺญตฺตา ฯ อสมฺภินฺนตฺตา จกฺขุสฺสาติอาทินา สงฺเขปโต วุตฺตมตฺถํ

ววิริตฺถํ จกฺขุปฺปสาทสฺส หีติอาทิ วุตฺตํ ฯ จิตฺตฺตฺตเมวาติ อิมนา

ยถา นิรุชฺฌมานํ รูปํ กสฺสจฺจิ ปจฺจโย น โหติ เอวํอุปฺปชฺช-

มานมฺปีติ ทสฺเสติ ฯ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชตีติ สมนฺนุโร ฯ

เอวํ เสเสสุปี ฯ กามาจรกฺุสลาภกฺุสลกิริยจิตฺเตสุ เอกํ วา ปญฺจ

สจฺจต วา ชวนานิ หุตฺวา อุปฺปชฺชตีติ สมนฺนุโร ฯ อุปฺปชฺชาสห-

คตาเหตุกํ จิตฺตํ วาติ วาสทฺทํ อานนฺตวา สมนฺนุธิตพฺพํ ฯ โวญฺจพฺพนํ

หิ สนฺธาย เอวํ วุตฺตํ ฯ ตํ ปน ทุตฺติโยมฺฆวาวเวสเน เวทิตพฺพํ ฯ

ปญฺจ ชวนานิ สุตฺตมฺจฺจิตฺตาทิกาลे สจฺจตฺปาทิกกाले เวทิตพฺพานิ ฯ

ชวานารมฺฆานารูปนฺติ ติเหตุกญฺเจ ชวนํ ติเหตุกํ ทุเหตุกํ วาติ อาทินา

วิสุทธีมคค ส้วณณาย

อิฏฺจญเจ อารมมณั โสมนสฺสทคตฺตุนฺตีอาทินา จ ชวนสฺส อารมมณสฺส
จ อนฺรูปํ ๑ เสสทวารเรสุติ โสตทวาราทิสเสสทวารเรสุ ๑

[๒๔๖] อนุกฺกเมนาติ อุทฺยพฺพยณณาริคมานุกฺกเมน ปณฺณวา-
ภาวนั สมฺปาเทติ อรหตฺตํ อธิคจฺจติ ๑ รุเปสุ มนสิการสตุตฺกั
รูปสตุตฺกั รูปชฺมเมสุ สตุตฺทากาเรหิ มนสิกรโตรีตี อตุโธ ๑ เอวิ
อรุปสตุตฺกมฺปิ เวทิตพฺพํ ๑ อิมะหิ อากาเรหีตี อิมะหิ อาทาน-
นิกฺเขปนมนสิการาทิปฺปการะหิ อิมะหิ วา ตถาวุตฺตโกฏฺฐจาสะหิ ๑
อาโรเปตฺวาติ ติลกฺขณั อโรเปตฺวา ๑

อาทานนิกฺเขปนโตติ ภวสฺส กหณวิสุทฺชชฺชนโต ชาตีโต มรณโต
จати อตุโธ ๑ วโยวฺจฺจตฺตคคามิโตติ วยสา วฺจฺจตฺตค อฏฺฐจฺจกา-
มิภาวโต อฏฺฐจฺจกมโต อิจฺเจว อตุโธ ๑ อาหารโตติ อาหารเหตุ
รูปสฺส ปจฺจยภุตอาหารโตติ อตุโธ ๑ อยโลหาทิกฺกมฺปิสาณาทิเกทํ
วิวิชฺชณณสนฺจจัน กมฺมานเปกฺขํ สภาวสิทฺธิ รูปํ ชมฺมตารูปํ ๑
สตุตฺตาติ สตุตฺตรา สตุตฺทากาเรหิ ๑ วิปฺสฺสตีตี ตํ ตํ โกฏฺฐจาสั
ติลกฺขณั อโรเปตฺวา วิปฺสฺสตี สมฺมสตี ๑

ภาราทานั ทุกฺขั โลเกตี วจนโต ขนฺธภารสฺส อาทิตโต กหณนฺติ
กตฺวา อาทานนฺติ ปฏฺฐิสนฺตีติ อาห ๑ สพฺเพว นิกฺขิปฺสฺสนฺติ ภูตา โลเก
สมฺมุสฺสยนฺตี ปน วจนโต ขนฺธภารนิกฺเขโปติ กตฺวา นิกฺเขปนนฺติ
จฺจตีติ วุตฺตํ ๑ โย จิริ ชีวตี โส วสฺสสตนฺตี วจนโต โอนาริกภาโว

๑. สั. ขนฺธวาร. ๑๗/๓๒. ๒. ที. มหา. ๑๐/๑๘๑. ๓. ขุ. มหานิทฺเทส ๒๕/๑๔๓.
๔. ม. ตโต อุณาริกภาโว.

มคคามคคณทศสนวิสุทธินิทเทส วรรณนา

อปปมาณนุติ วุตติ เอกิ วสุสสตี ปริจฉินนิตฺวาติ ๑ เอตถนุตเร
สพเพ สงฺขาราคี เอตสฺมี อาทานนิกฺเขปนุตเร ปวตฺตา สพเพ
ภูตฺปาทยารูปเกทา* สงฺขารา ๑ รูปมฺเมสุ หิ อิทํ สมฺมสนวิธานนุติ ๑
อนิจฺจาติ คหิตมตฺถํ ยุตฺติโต หทยเอ ปตฺติจฺจาปนตฺถํ กสฺมาติอาทิ
วุตฺติ ๑

ตตฺถ อูปฺปาทยปวตฺติโตติ อูปฺปชฺชนวเสน นิร์ชฉนวเสน จ
ปวตฺตนโต อหุตฺวา สมฺภวโต หุตฺวา วยุปคมนโตติ อตฺโต ๑
วิปริณามโตติ สนฺตानสฺส ปฺริมตฺตรวิสทิสภาวโตติ วทฺนติ ๑ ตํ
วสุสสตปริจฉินฺเน รูเป อิทํ สมฺมสนนุติ อธิปฺปาเยเนว วุตฺติ ลียา
ชรามรณน วิปริณามตพฺพโตติ อตฺโต ๑ อสตีปี รมฺเมเกเท
อวตฺถาเกโท อิจฉิตพฺโพ ๑ น หิ อูปฺปาทวตฺถาเอว ภวญฺจวตฺถาติ
วุตฺตา ๑ ตถาหิ วุตฺติ ชราย เจว มรณน* จ เทวชา
ปริณามปกติตายาติ ๑ สภาววิกโมเอว วา เอกฺถ วิปริณาโม ๑
ขณิกตา ตาวกาลิกตา ๑ นิจฺจสภาวภาโวเยว นิจฺจปฏฺิกฺเขโป ๑
อนิจฺจรมฺมา หิ เตเนว อตฺตโน สภาเวน ชานนฺตานํ นิจฺจตี
ปฏฺิกฺขิปนุติ นาม ๑ ยโต น นิจฺจนุติ อนิจฺจํ อูปฺปาทกฺขณ
ยทวตฺถา สงฺขารา น ตทวตฺถา จิตฺกฺขณตฺติ อวตฺถนุตฺรปฺปตฺติยา*
ถายติ เตสํ กิลมฺนากาโรติ อาห จิตฺยิ ชราย กิลมฺนตีติ ๑
สฺวายมตฺโต ปากฺกชราย เวทิตพฺโพ ๑ เย ปน สงฺขารานํ จิตฺตี
น สมฺปฏฺิจฺจนุติ ตตฺถ วตฺตพฺพิ เหฏฺฐา วุตฺตเมว ๑ รมฺมานํ
๑. ม. ภูตฺปาทยารูปเกทา. ๒. ม. จาติ. ๓. ม. อวตฺถนุตฺรปฺปตฺติยา.

วิสุทธิมคค สังฆนายก

สภาโว นาม ทูตติกโม ชรานนตรี ภงโคติ อาห ชรี ปตฺวา
อวสฺสํ ภิษชฺนฺตฺติ ๑ ตสฺมาติ ยสฺมา อุปฺปาทชราภงควเสน
สงฺขารานํ นิรฺนฺตรพาธา* ตโต จ เนลฺลํ ทุสฺสหาย ทุกฺขมตา
ติสฺสนนํ ทุกฺขตานํ สํสารทุกฺขสฺส จ อธิฏฺฐานตาย ทุกฺขวตฺตูกา
ตสฺมา อภินฺน ๑เป๑ ทุกฺขาติ โยชฺนา ๑ สุขปฏิกฺเขปโตติ อิทํ
วุตฺตนยเมว ๑ จิตฺตี มา ปาปฺพนฺตฺตฺ อุปฺปชฺชมานากาเรเนว
ปวตฺตนฺตฺตฺติ อธิปฺปาโย ๑

อุปฺปนฺนาติ หิ อิมินา อุปฺปาทกฺขณสมมฺกิตา วุตฺตา ๑ จานป-
ปตฺตา มา ชิรฺนฺตฺตฺติ กสฺมา วุตฺตํ นนฺ อตฺถโต จิตฺติเอว ชราติ ๑
สจฺจเมตฺติ ๑ ชราวเสน ปน โย กิลมโถ โส อิชฺ ชราคฺคหณฺน
กหิโตติ ทฏฺฐพฺพํ ๑ มา ภิษชฺนฺตฺติ นิจฺจตฺติ อาสีสฺตฺติ* ๑ กสฺสจ
ชฺมมฺิสฺสรสฺสาปี ภควโต วสวตฺตฺติภาโว นตฺติ ๑ น หิ ลกฺขณณฺณตฺตํ
เกนจิ กาทฺตุ สกฺกา ๑ ภาวณฺณตฺตฺตเมว หิ อิทฺติวิสโย ๑ สฺสนฺญา
สงฺขารา เตน ติสฺส จาเนสฺส วสวตฺตฺตมานากาเรน ๑ ตสฺมาติ วุตฺต-
การณปรามสนํ ๑ สฺสนฺญาโตติ นิวาสิการกเวทกอธิฏฺฐายกวิเรน
ตโต สฺสนฺญาโต น นิสฺสยภาวโตติ เอกจฺจสฺส ปริกปฺปิตสภาว-
สฺสนฺญาโต* ๑ อสฺสามิกโตติ สามิภูตสฺส กสฺสจ อภาวโต ๑ เอเตน
อนตฺตนิยตฺติ ทสฺเสติ ๑ อวสวตฺตฺติโตติ ยถาวุตฺตวสวตฺตฺติภาวภาวโต ๑
อตฺตปฏิกฺเขปโตติ ปริกปฺปิตสฺส อตฺตโน ปฏิกฺเขปโต ๑ สฺสนฺญาโตติ-
อาทินา หิ ชฺมมานํ พาหิรปริกปฺปิตอตฺตวิโร วุตฺโต ๑ อิมินา

๑. ม. นิรฺนฺตรพาธา. ๒. ม. อาสีสฺตฺติ. เอวมฺปริปี. ๓. ม. เอกจฺจปริกปฺปิตสภาวสฺสนฺญาโต.

มคฺคามคฺคณานทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทส วรรณนา

ปน อตฺสภาวโต อตฺตนา น โหตีติ ฯ เอตฺถ จ อุปฺปาทวยฺ-
ปวตฺติโตตฺติอาทินา* จตฺตฺหิ การณฺเหหิ อนิจฺจา อภินฺนสมฺปตีปฺพน-
โตตฺติอาทินา จตฺตฺหิ การณฺเหหิ ทุกฺขา สฺสณฺณโตตฺติอาทินา จตฺตฺหิ
การณฺเหหิ อนตฺตาทิ รุปฺชฺมเม นิรุพฺหิ ลกฺขณตฺตยํ ปุพฺเพ อตฺตนา
อสฺสลฺลขิตฺติ สลฺลลขเขตฺวา สมนฺนสฺนโต ตํ ตตฺถ อโรเปตีติ วุจฺจติ ฯ

[๒๔๙] ตถา ปน เตน เตน^๑ อาทานนิกฺเขปวเสน สมนฺ-
สิตตฺตฺตา อาห รุปํ ติลกฺขณํ อโรเปตฺวาติ ฯ ตตฺถ จ ยสฺมา
อนิจฺจลกฺขณคฺคณปุพฺพกํ ทุกฺขลกฺขณคฺคณํ ทุกฺขลกฺขณคฺคณ-
ปุพฺพกํ วา อนตฺตลกฺขณคฺคณํ ฯ อนิจฺจลกฺขณญฺเจตฺถ รุปฺภเวทน
ทสฺสียมานํ ยโถพาริกโต ทีเปตพฺพนฺติ ตํ วสฺสสฺตปริจฺเจเทน ปจฺมํ
ทสฺเสตฺวา^๒ วสฺสสฺตํ จิตฺสฺส ทส วา วิสฺติ วาติอาทินา วิภชิตฺวา
อนุกฺกเมน ยาว อุทฺธรรณาทีโกฏฺฐาสาเสน รุปฺสฺส ภงฺกํ ทิสฺวา
ตโต อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตาทิ ติลกฺขณาโรปนํ วโยวฺชฺชตฺตมโต
สมนฺนสฺนํ ตสฺมา ตํ ทสฺเสตฺถุ ตเมว วสฺสสฺตนฺติอาทินา วยวเสน
รูปฺสฺส สมนฺนสฺนวิธิ อารทฺโธ ฯ

ตตฺถ ยสฺมา โยพาริกวเสนวายํ อาทีโต รุปฺภเวโท คยฺหติ
ตสฺมา น วสฺสสฺตํ สมนฺนโกฏฺฐาสาเสน วิภชิตฺติ ฯ มชฺฌิมาวตฺถาย
วา ตถารูปฺตฺตา มชฺฌิมวเย เอกํ วสฺสํ วทฺตฺติติ ฯ มนฺทตาพา-
หุลฺเลน ปวตฺตํ วสฺसानํ ทสฺกํ มนฺททสฺกํ ฯ เอส นโย เสเสสฺสุปี ฯ

[๒๕๐] ตทาทิ ปจฺเม วสฺสทสฺเส ฯ โสตี ปุคฺคโล ฯ

๑. ม. อุปฺปาทวยฺวตฺติโตติ. ๒. ม. ตถา ปนเนน. ๓. ม. ทสฺเสนฺเตน.

วิสุทธิมคค สังฆณาย

จปโลติ อนุวญจิตกิริยตาย ตรีโพ ๑ เตน โมมูหภาวโต วิเสเสติ ๑
น เหส นวมทสเก วย โมมูหภาเวน มนุโท อถโข จปลตา-
ยاتي ๑ เตนานห กุมารโกติ ๑ ตติเย ทสเก มัสปารีปุริยา ยถารห
ฉวิวณโณ วิปปลีสตีติ อาห วนณายตน์ เวปลุลล ปาปฺพณาตีติ ๑
จตุตเถ ทสเก อญฺจันนํ นุหารุนนจ ธิรภาวปฺปตฺติยา พลนจ ธาโม จ
เวปลุลล ปาปฺพณาตี ๑ ปณจเม ทสเก โยพพนมทสฺส ทูริภาเวน
เยภฺยเยน กิเลสตฺนตฺตาย ปณญา ยถารห สุวิสทา โหติ ๑ จิงฺขทาย
รติ จิงฺขาทริ ๑ กปลฺลิกาทินิสฺสยวิเสเสน ปทีปสฺส สฺสทฺชตาที วย
นิสฺสยวิเสเสน ปณจมจฺญทสเกสุ ปณญา ย วุฑฺฒินานโย เวทิต-
พฺพา ๑ ปฺรโต ปพฺภาโร โหติ กฺกฺกฺสนธิคีวสนธินํ วนเสน รสฺสสฺสาปี
ปเกว ทิมสฺส ๑ ปพฺภาโรติ จ คุรฺภาเวน ปลมพโก ๑ โมมูโห
โหติ สติปณญาวิปฺปวาสโต ๑ สยนพฺหุโลว โหติ จานาทิวเสน
สรีรภาวํ วหิตฺถุ อสฺกโกนฺโต ๑

[๒๔๕] ตินฺณํ ตินฺณํ วสฺसानนฺติ เยภฺยตฺตาย วุคฺคํ ๑
จตุวสฺสโกปี หิ เอโก โกญฺจาโส โหตีติ ๑ ทฺวิสตํ โกญฺจาเส
กตฺวา เอเกกอยนวสฺสวเสนาคีปี* เวทิตพฺพํ ๑ วสฺसानํ ปวตฺตรูปนฺติ
สมฺพนฺโธ ๑

[๒๕๐] ตํ ปน วสฺसानํ ทฺวิมาสมตฺตํ^๒ น ปฺพเพ วย
จตุมาสนฺติ อาห เทวมาสนฺติ ๑ อจฺจนตสฺโยเคเปตํ อุปโยควจฺนํ ๑
โส ปน วสฺसानํ อตุ สวณฺโปกฺกฺจปทฺมาสา อสฺสยฺชกตฺติกฺมาสา
๑. ม. เอเกกอยนวเสนาคีปี. ๒. ม. ทฺวิธา มาสมตฺตํ.

มคคามคคณานทสฺสนวิสุทธีนิตุเทศ วรรณนา

สรโท มิคสิรปฺสูสมาสา เหมนฺโต มามผคฺคณมาสา ลีสิโร
จิตรเวสาขมาสา วสุสนฺโต เชฏฺฐาสาพฺพมาสา คิมฺโห อุตฺติ
เวทิตฺพุโป ฯ ฉ โภฏฺฐาเส กตฺวาติ ทสทสนาภูิกาวเสน ฉ โภฏฺฐาเส
กตฺวา ฯ

อภิมุขํ ปุโรโต กมณํ อภิกฺกโม ฯ ปฏฺฐินิวตฺตนวเสน กมณํ
ปฏฺฐิกฺกโม ฯ อามุขํ โลกนํ อาโลกนํ ฯ วิวิธํ อิตฺถิจิตฺถ โลกนํ
วิโลกนํ ฯ หตฺถปาทานํ สฺงฺโกจฺจนํ สมนฺนิยฺชนํ ฯ อายมนํ ปสฺารณํ ฯ

[๒๕๑] ปาทุทฺตรณกาเลติ ทฺุติยปาทุทฺตรณกาเล ฯ ปาทสฺสาตี
อฺุทฺตรปาทสฺส ฯ โอมตฺตาตี สฺตฺติโต หีนปฺปมาณา ฯ เตนาน
มนฺทาตี ฯ อิตฺราตี เตโชวโยธาตฺุโย ฯ ยถา ปทสฺส อฺุทฺตรณํ
สิขฺมตี ตถา ปวตฺตจิตฺตสมฺภูจฺานรูปฺสฺ อิกฺสโต เตโชวโยธาตฺุณ
อธฺมตฺตตา อิจฺฉิตฺพุพา สฺลลหฺกสฺภาวตฺตา ตาสํ ฯ ตโตเอว จ
อิตฺราสํ โอมตฺตตา ครุสฺภาวตฺตา ฯ ตํสมฺพนฺชตฺตา ปน เสสํ
ติสมฺภูจฺานรูปฺ ตคฺคตฺิกเมว โหตี ฯ กายวจิวิญฺญตฺติปฺปวตฺติย
วาโยปฺจวอิธฺมตฺตตา อิมสฺส อตฺถสฺส นิสฺสนนฺตี ทฺุทฺพุพา ฯ
ปุโรโต หรณฺเ ปจฺฉโต หรณฺเ จ อฺุทฺตรณฺเ วิย สภาวรูปฺป-
ปวตฺติตี* ตาสํเขว ทฺุวินฺนํ ชาตฺุณํ อธฺมตฺตตา อิจฺฉิตฺพุพาตี อาน
ตถา อติหฺรณฺวีตีหฺรณฺสุตี ฯ ยถา อฺุทฺตรณาทีสฺ ลหฺสฺภาวตฺตา*
ปจฺฉิมานํ ทฺุวินฺนํ ชาตฺุณํ กิจฺจํ อธิกํ โหตี อิตฺราสํ หีนํ เอว
โวสฺสชฺชนาทีสฺ ตีสฺ ครุสฺภาวตฺตา ปฺุริมานํ ทฺุวินฺนํ กิจฺจํ อธิกํ โหตี
๑. ม. สฺงฺจฺจนํ สมนฺนิยฺชนํ. ๒. ม. สฺลลหฺกสฺภาวรูปฺปวตฺติตี. ๓. ม. สฺลลหฺกสฺภาวตฺตา.

วิสุทธีมคค์ ลั้วนณาย

อิตรลั หีนนุติ ทสเสนโต อาห โวสุสชชเนติอาทิ ๑ ตพปาทย-
รूपานิติ ตา ชาติโย นิสสาย ปวตตอุปาทयरूपานิ ๑ เอตุเถวติ
อุทธรณเยว ๑ เตนาน อติหรณ อปุตวติ ๑ อิติติ เอว ๑
ตตถ ตตถาติ ตสมี ตสมี อุทธรณาทิกโฏฐาเส ๑ ปพพพพพนุติอาทิ
เตลั ชมมานั โกฎฐาสนตรสงกรากาวทสสนั ๑ ตภูตถ्यानุตาติ
ตภูตถ्यानุติ วิย ๑ เตน เตลั ปวตติกขณสส อิตตรตั ทสเสติ ๑

[๒๕๒] อสุสาติ สम्मสนสส ๑ ทารุติณุกาที่สูติ ทารุอุกา-
ติณุกาที่สู ๑ กิ อนุชพาล เอกฆนั สตต สพพทาภาวี
เออนุติ มลลลลลลลล อธิปายเณนาท กิเมตถ มนาปนุติ ๑ อิทมปีติ
ยทิตั เตลวภูฏิกขเณน ปทิตสส อปณณายนั วุตตั อิทมปี ๑
องกุลงกุลนุเตรติ องกุลิยา มิตั องกุลนุติ องกุลปพมาเน ปเทเสติ
อตุโถ ๑ ตनुตโน อวยวเลตถุตั ปรมสุขุมภาวปตตั อัสสุ สนุชายาห
อัสสุ ปน มลลลลลลลล ๑

ตตถาติอาทิ อุปมาลัสนุทหนั ๑ ตตถ กามั อุปเมเยเย วิย
อุปมายั ปากโฏ กาลเกโท นตถิ เอกโกฎฐาสคตั ปน โกฎฐา-
สนุตรั น ปาปณณาคีติ เอตุดาวตา อุปมาภาโว เวทิตพโพ ๑
อุปมายมปี วา ตาว ยาวาติ กาลสส เกทมตตวาลพทเตวาทิ
ตสสา คหเน กาลเกทวเสนาปี อุปมา โยเชตพพพา ๑

[๒๕๓] ปุพเพ อาทานนิกขेषาทิวเสน จตุสนุตติรูป สขขริตวา*
ทสสิตั อิทานิ อาหารสมภูจानาทิวเสน กิณฑิตวา ทสเสนโต

๑. ม. สขขริตวา.

มกุคามคคณทสสนวิสุทธินิเทศ วรรณนา

ตเทว รูป วิสขริตฺวาตีอาทิมาห ฯ ตตฺถ วิสขริตฺวาตี วิภิชิตฺวา ฯ
วิสขริตฺวาตี วา ปาโจ ฯ อยมเวตฺโถ ฯ อหรมยฺนติ อหาเรน
นิพฺพตฺติ ฯ ชตฺตฺนติ มิลาตฺติ ฯ กิถนฺตฺนติ จินฺนํ ฯ ชาตินฺติ
ติตฺติ ฯ ปิณฺตีนฺติ มํสุปฺจยสมฺปตฺติยา ปิณฺตีติ ฯ ตโตเอว มุทุ ฯ
สินฺนิทฺชนฺติ สินฺนิทฺชจฺจวิตาย สณฺหํ ฯ ตโตเอว ผสฺสวณฺตีติ ฯ

[๒๕๔] อุณฺหกาเล สมฺภูจฺจิตฺรูปนฺติ อุณฺหสนฺตาเปณ สนฺตตฺต-
รูปํ สนฺชทายาห ฯ ลีตฺตฺตฺนาตี สปฺปาเยณ ลีตฺตฺตฺนา ฯ आयตฺน-
ทวารวเสนตี आयตฺนสงฺขาตทวารวเสน ฯ กम्मทวารนิตฺตฺตฺนตฺถิ
อายตฺนคฺคหณฺตี ฯ กายทฺวารเตติ ปฺสาทกายทฺวารे ฯ มโนทฺวาริ นาม
สวชฺชนํ ภาวํกํ ฯ ตสฺส นิสฺสยภาวโต ททฺยวตฺถุ สนฺชายนิสฺสิต-
โวหารเณ มโนทฺวารเตติ วุตฺติ ยตฺถ มโนทฺวารูปฺปตฺติ ฯ โสมนสฺ-
ลิตฺโตมฺนสฺลิตฺตวเสนตี โสมนสฺลิตฺโตมฺนสฺลิตฺตปฺกคฺควเสน โสมนสฺ-
ลิตฺโตมฺนสฺลิตฺตคาลวเสน วา ฯ อยมเวตฺโถติ อโย อิทานิ วุจฺจมาโน
สงฺขารานํ อติอิตฺตฺรชณฺตาสงฺขาโต อตฺโถ ฯ

[๒๕๕] ชีวิตฺนฺติ ชีวิตฺนฺทฺริยํ ฯ สุขทฺกฺขาตี สุขทฺกฺขา เวทนา ฯ
อุเปกฺขาปี หิ สุขทฺกฺขาสฺสเอว อนฺโตคฺธา อิกฺุจฺจานิกฺุจฺจภาวโต ฯ
อตฺตภาโวตี ชีวิตเวทนาวิญญานานิ จเปตฺวา อวสิญฺจรมฺมา
วุตฺตา ฯ สลฺยณตี เกจิ ฯ เกวลาตี อตฺตนา นิจฺจภาเวณ วา
อโวมิสฺสา ฯ เอกจิตฺตสมายุตฺตาตี เอกเกณ จิตฺเตน สหิตา ฯ
ลหุโส วตฺตเต ขณฺตี วุตฺตฺนเยน เอกจิตฺตฺกฺกฺกณิกตฺาย ลหุโก

๑. ม. ฌตฺตฺนติ.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

อติอิตฺตโร ชีวิตาทินํ ขโณ วุตฺตติ ๑ จุลลํสํติ สหสฺสํนํ กปฺปนฺนํติ
จตุรํสํติสหสฺสปริมํณํ กปฺปํ ๑ อจฺจนฺตสํโยเค เอตํ อปฺโยควจฺนํ ๑
กปฺปนฺนํติ จ สามณฺณวเสน เอกวจฺนํ ๑ มรฺตติ เทว ๑ ทูวํหิ
จิตฺเตหิ สโมหิตํติ เอวํ จิรชีวินํปี เต ทูวํหิ จิตฺเตหิ สหิตํ หุตฺวา
น ติฏฺฐนฺนํติ ๑ อิทํ วุตฺตํ โหติ เตสมํปี สนฺตํเน ชีวิตาทินํ
ทูวํหิ จิตฺเตหิ สห น ติฏฺฐนฺนํติ เอเกน จิตฺเตน สห อปฺปนฺนํนํ
เตเนว สห นํรฺชณฺนํโต ยาว ทุตฺติยา น ติฏฺฐนฺนํตีติ ๑ เย นํรฺชฺธา
มรฺนฺตสฺสํติ จวฺนฺตสฺสํ สตฺตสฺสํ จุตฺติจิตฺเตน สทฺธี นํรฺชฺธาติ วุตฺตพฺพา
เย ขนฺชฺธา ๑ ติฏฺฐมํนํสฺส วา อิทํติ เย วา อิทํ ปวตฺตํยํ ติฏฺฐนฺนํตสฺส
ชรนฺตสฺสํ กงฺกปฺปตฺตติยา นํรฺชฺธา ขนฺชฺธา ๑ สพฺเพปี สทิสํ เต
สพฺเพปี เอกสทิสํ อตฺถงฺกตํ อปฺปฏฺฐิสนฺธิกํ ปุณ อํคณฺตฺวา
ปฏฺฐิสนฺธํนํนํนํนํ วิคตํ ๑ ยถํ หิ จุตฺติกขนฺชฺธา น นํพฺพตฺตนฺนํติ
เอวํ ตโต ปุพฺเพปี ขนฺชฺธา ๑ ตสฺมํ เอกจิตฺตกขณฺนํกํ สตฺตํนํ
ชีวิตนฺนํติ อธิปฺปาโย ๑ อนนฺตฺรํ จ เย ภคฺคํติ เย สจฺจวํรํ
อนนฺตฺรเมว ภคฺคํ นํรฺชฺธา ๑ เย จ ภคฺคํ อนนํคเตติ เย จ
สจฺจวํรํ อนนํคเต ภคฺคํ ภณฺชนํสํลํ ภิชฺชิสฺสํนฺนํติ ๑ ตทนฺตฺรํ
นํรฺชฺธํนํนํติ เตสํ อตีตํนํคตํนํ อนนฺตฺรํ เวมชฺฌํ ปจฺจกปฺปนฺนํตํ
ปตฺวา นํรฺชฺธํนํนํ ภคฺคํนํ ๑ เวสมํ นตฺถิ ลกฺขณํติ เตสํ ติวํรํนํมํปี
ภงฺกคฺคกขณฺนํนํมิตฺตํ วิสมตํ วิสทิสตํ นตฺถิ ๑ อนํพฺพตฺเตน น
ชํโตติ อนุปฺปนํเนน จิตฺเตน ชํโต น โหติ อชํโต นํม

มคคามคคณานทสสนวิสุทธีนิทเทส วรรณนา

โหติ ๑ ปจจุปฺปนฺเนน วตฺตมาเนน จิตฺเตน ชีวติ ชีวมาโน นาม
โหติ ๑ จิตฺตภงฺกา มโต โลโกติ จุตฺติจิตฺตสฺส วิย สพฺพสฺสปี ตสฺส
ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺกปฺปตฺติยา อัย โลโก ประมตฺตโต มโต นาม โหติ
นิรุตฺตสฺส อปฺปฏิสฺสนฺธิกตฺตา ๑ เอว สนนฺเตปี ปญฺญตฺติ ประมตฺติยา ๑
ยายํ ตํ ตํ สนนฺตํ สนนฺตสฺสยํ จิตฺตํ อุปาทาย ติสฺโส ชีวติ ปุสฺโส
ชีวตีติ เอว วจนฺปฺปวตฺติยา วิสยภูตา สนนฺตานปญฺญตฺติ ส
เอตฺถ ประมตฺติกา* ประมตฺตภูตา ๑ ตถา หิ วทนฺติ นามโกตฺตํ
น ชีวตีติ ๑ อนิธานคตา ภคฺคาติ เย ภคฺคา น เต กตฺถจि
นิธานํ คตา อถโฆ อภาวเมว คตา ๑ ปุญฺโซ นตฺถิ อนาคเต
ยโต อากฺขณฺณํ วตฺตมานภาวํ ๑ นิพฺพตฺตา เยปีติ เย ปญฺญิต-
ตฺตภาวา ปจจุปฺปนฺนา เตปี อารกฺเค สาสฺปฺปมา ติฏฺฐนฺติ ๑
ยถา นาม สฺวจิยํ จิตฺตํ สาสฺโป จิตฺโต ตสฺสา สิจํ สฺวจฺจมนฺตฺโต
วิกฺขจฺติ น ติฏฺฐจฺติ เอวํ สงฺขารา อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชนฺติ น เตสํ
อวภูจฺจัน อตฺถิติ ๑ ภงฺโก เนสํ ปุรฺกฺขโตติ เนสํ นิพฺพตฺตธมฺมานํ
ภงฺโก นาม ปุรฺโตเอว กโต เอกํสภาวี น อปฺสภฺกตีติ อตฺถโต ๑
ไปฺราณเหตีติ ปุริมเกหิ อตีเตหิ ๑ อทฺสสนฺโตติ อปฺสฺสิตฺตพฺพโต ๑
อายนฺตีติ อากฺขณฺนฺติ ๑ อุปฺปชฺชนฺตีติ อิมินาปี กฺุโตจि ราสีโต อากม-
นภาเวนาห* ๑ ภคฺคา กจฺจนฺตฺยทสฺสนนฺติ ภคฺคาปี กตฺถจि
อุปคมนภาวโต สพฺเพน สพฺพิ อทฺสสนํ อภาวเมว กจฺจนฺติ ๑
ตตฺถ นิตฺสสนมาห วิชฺชูปฺปาโท ๑เป๑ วยนฺติ จาติ ๑

๑. ม. ประมตฺติยา. ๒. ม. อากมฺนภาวเมวาห.

วิสุทธีมคค์ สัวรรณาย

[๒๕๖] วิภูฏกปโต ปฏจาย อปฺปชชนกรูปนฺติ อิมินา
สยเมว อปฺปชชนกรम्मตย ธรรมตารูปนฺติ อนฺวตฺตนามตํ ทสฺเสติ ฯ
อยโลหาทิสฺ อโย นาม กภาพโลหํ ฯ โลหํ นาม ชาติโลหํ
วิชาติโลหํ กิตฺติมโลหํ ปิสาจโลหนฺติ จตฺตพฺพิริ ฯ

ตตฺถ อโย รชฏํ สุวณฺณํ ติปฺปํ สีสํ ตมฺพโลหํ เวกนฺตกโลหนฺติ
อิมานิ สตฺต ชาติโลหานิ ฯ นาคสิกโลหํ วิชาติโลหํ ฯ กัสมโลหํ ฏฏ-
โลหํ อารกฺกนฺติ* ตินฺนิ กิตฺติมโลหานิ ฯ โมรกฺขกาทิสฺ ปิสาจโลหํ ฯ
ตตฺถ ตมฺพโลหํ เวกนฺตกนฺติ อิมะหิ ทฺวิหิ ชาติโลเหหิ สทฺธิ เสถํ
สพฺพมฺปิ อธิ โลหนฺติ กหิตํ ฯ

ติปฺปติ เสตติปฺปํ ฯ สีสนฺติ กภาพติปฺปํ ฯ สุวณฺณํ อากฺรปฺปน-
รสวิทฺธาทิกะทํ ฯ มุตฺตา สามุทฺทิกมุตฺตาทิสฺ ฯ มณฺธิเวพฺริย-
โลหิตงฺกมสารถฺลลานิ จเปตฺวา อวเสสโส สพฺโพ มณฺธิเวเสสโส ฯ
เวพฺริโย วัสวณฺณมณฺธิ ฯ สงฺโข สามุทฺทิกสงฺโข ฯ สิลลาคิ
กภาพสิลาปณฺฑุสสิลาทิกะทา สพฺพปาปี รตฺนสมฺมตสิลา ฯ ปวาฬํ นาม
วฏฺฏมฺมํ วิทฺธมฺ* ฯ โลหิตงฺกํ รตฺตมณฺธิ ฯ มสารถฺลลํ กพฺรณฺธิ ฯ
กฺุมิอาทโย ปากฺกาว ฯ ตทสฺสาติ ตํ ธรรมตารูปํ อสฺส โยคิโน ฯ
ตฺรณฺปลลวณฺณนฺติ อมฺพาทินฺนิ ตฺรณฺปลลเวณ สมานวณฺณํ ฯ
สภากฺรปฺสนฺตตินฺติ วณฺณาทินา สมานภากิ รุปฺสนฺตานิ ฯ อนฺุ-
ปฺพนฺธาปฺยมานนฺติ เหตุผลปฺรมฺปราย ปฺพนฺชนวเสน ปวตฺตนฺตํ ฯ

โสติ โยคิ ฯ ตนฺติ อโสกรกฺขปณฺณํ ฯ ปฺริคฺคเหตุวาคิ

๑. ม. นาคนาคสิกโลหํ. ๒. ม. หารกฺกนฺติ. ๓. วิทฺธมฺนฺติ มณฺเณ.

มกุฏคณาจารย์วิสุทธิคุณนุษย์

ญาณ ปริจักษ์ คเหตุวา ฯ อิมินา นยนาติ อิมินา อโศก-
ปณณ วุตเตน นยนา ฯ สพพมปิ อโยโหทาภิเกทำ ธรรมดารูป ฯ
ตมปิ หิ สิตกาเล สิตลั อุนหกาเล สุริยสนตาเปน อุนหตรี
โหติ ฯ ตตถ สิตภาเวน ปวตุต รุป อุนห อุนหภาเวน ปวตุต
รูป สิต น ปาปณาติ ฯ ตตถ ตตเถว ตตถฏายนต กิษชตีติ-
อาทินา โยเชตพพิ ฯ

[๒๕๖] กลาปโตติ อรูปธรรมกลาปโต ฯ ยสฺมา ตตถ ผลส-
ปณณกา ธรรมา สพพจิตตูปปาทสาธารณา สุปากญา สุวิญญเยยา
จ ตสฺมา เตสั วเสน ทสฺเสนโต กลาปโตติ ผลสปปณณกา
ธรรมาติ อาห ฯ ये อิเม สมนฺสเน อูปนนา ผลสปปณณกา
ธรรมา สพเพ เต วินญฺจาติ สมนฺสโร ฯ ปวตุตจิตตุนติ สตตสุ
จानสฺ สมนฺสนวเสน ปวตุต จิตตํ ฯ สมนฺสนโตติ เอกขณฺ คเหตุวา
สมนฺสนโต ฯ ตํ ยุตตตฺรุนติ ตํ อริยวัสถาย วุตตํ ยุตตตฺร
อาสนนภาเวน วิญฺจตฺร รุปสตุตเก สมนฺสนํ สห คเหตุวา สมน-
สนสฺส วุตตตฺตา ฯ อปิจ รุปสตุตเก สมนฺสนสฺส รุปธรรมสฺ
สาคิสยั ฆนวินิพฺโกลั กตฺวา ปวตุตตฺตา ตพพิสยั อรูปสมนฺสนํ
สาคิสยั อนิจฺจาทิลกฺษณปฺปฏิเวธาย สวตุตตีติ ตํ ยุตตตฺร ฯ น
ปน อปุพฺพเกสาคิอาทิสมนฺสนํ กตฺวา ตพพิสยั ปวตุตตีติ ฯ ตถา
สตี กมนฺญจัน นวนวเมว สียา ปุพฺเพ คหิตํ สมนฺสนวิสยั
จทุกเหตุวา อณฺณสฺส สมนฺสนวิสยสฺส คณฺหนโต ฯ เสทานิปตี
๑. ม. สมนฺสนโตติ. ๒. ม. อปุพฺพเกสาคิสมฺสนํ. ๓. ม. นว นว เอว.

วิสุทธิมคคส์วณณาย

ยมกโต สมมสนาที่นินปี ฯ เตเนวติ อริยวสถกถานเยเนว ฯ

ตมปี จิตตุนติ อาทานนิกุเขปโต สมมสนวเสน ปวตต-
จิตตูปปาทมปี ฯ จิตตสีเสน หิ นินทุเทโส ฯ เอส นโย สพพตถ ฯ
ยมกโต สมมสติ นาม นามรูปชมเม อารพุก ยุคพกวเสน สมม-
สนสส ปวตตุนโต ฯ อยณหิ ปุพเพ รูปสตุตทวเสน สมมสิตวา
จิตตปี อิทานิ อาทานนิกุเขปาทิวเสน สมมสิตวาว จิตต สมมสน
สมมสติ ฯ ขณิกโต สมมสนาที่สุปี เอเสว นโย ฯ

[๒๕๕] เอตมปีติ เอต จตุตถ สมมสนจิตตมปี ฯ ปจ-
มจิตตุนติ อาทานนิกุเขปาทิวเสน รูปสมมสิตจิตตัม ยัมรูปปริคคา-
หกจิตตุนติ อธิปเปตัม ฯ สมมสิตจิตตสมมสนเนน* เตส ขณิกภาวสส
วิภาวนโต อิท สมมสนัม ขณิกโต สมมสนนติ วุตตัม ฯ อิทเมว
จ สมมสนัม ทิกุณตี อนนสมมสนปฎิปาฏิสมภวโต ปฎิปาฏิโต
สมมสนนติ วุตตัม ฯ วญญเยยชาติ สมภเวยฺย ฯ ตถา สติ ปฎิปาฏิ-
สมมสนปสุตาเยว ภาวนา สียา น มุลกมมญฺจานุปการิ น จาย
สมาปตติวาโร* ฯ ยสฺมา จ ตตฺตเกน รูปชมเมสุ อรูปชมเมสุ จ
อนิจฺจาทิลกขณานิ สฺมฺมจฺ วิญฺจานานิ โหนติ ตสฺมา วุตตัม ยาว
ทสมจิตตสมมสนา ฯเปฯ จเปตพพุนติ ฯ จเปตพพุนติ จ นเอกา-
ทสมํ ทวาทสมเนน สมมสิตพพุนติ ปฎิปาฏิโต สมมสนสส ปริจฺเจท-
ทสฺสนปรี น ตโต สมมสนโต โอรมนทสฺสนปรี ตสฺมา ปุณปี
รูป ปริคคเหตฺวา ยาว ทสมจิตตสมมสนา ภาวนมนุญฺชเตว ฯ
๑. ม. ตัม สมมสติ. ๒. ม. สมมสิตสมมสิตจิตตสมมสนเนน ๓. ม. สมาปตติจาวโร.

มคคามคคญาณทสสนวิสุทธินิทเทส วรรณนา

วุดตุนติ อริยวัสกถาย วุดตัม ฯ

[๒๕๕] วิสุ สมมุสนนโย นาม นตถิติ อนิจจาติมนสิการ-
วินิมุตโต อญโธ วิปัสสนามนสิกาโร นตถิ ฯ วิปัสสนายถจ
ทิจฺจิทฺทวิภขมฺภนา อิทฺ ทิจฺจิทฺทอุคฺฆมาภฺนนาทโยติ อธิปฺเปตา ฯ
วิปัสสนายเอว หิ ปวตฺตวิเสเสน ทิจฺจิทฺทอุคฺฆมาภฺนนาทโย อิชฺฉนฺตฺติ
ทสฺเสนโต ยมฺปนฺตุนฺตฺติอาทิมาย ฯ ตตฺถ สตฺตสฺสณฺณาทิ สตฺตา
อตฺถิติ อุปฺปชฺชนกสฺสณฺณาย ฯ ทุพฺพลาเย อตฺตทิจฺจิทฺทียา สหคตสฺสณฺณ-
ตฺติปีวทนฺติ ฯ สตฺตสฺสณฺณํ อุคฺฆมาภฺจิตฺเตนาคิ สตฺตสฺสณฺณาย
วิภขมฺภนวเสน ปวตฺตุนฺจิตฺเตน ทิจฺจิทฺท อุปฺปชฺชติ ฯ สฺสณฺณวิปฺลลา-
สฺสเหตุอุปฺปชฺชนกา จิตฺตทิจฺจิทฺทวิปฺลลาสา ตทภาเวน โหนฺตฺติ ฯ มาโน
นาม โย ทิจฺจิทฺทปฺนิสฺสโย อปายกมฺนิโย โส ทิจฺจิทฺทียา วิภขมฺภิตาย
วิภขมฺภิตเอว โหติ ทิจฺจิทฺทียา สมฺจุณฺณินฺนายน สมฺจุณฺณิชฺชนโตติ อาห
ทิจฺจิทฺทอุคฺฆมาภฺจิทฺท ฯ เปฯ มโน นุปฺปชฺชติติ ฯ มาโน วิภขมฺภิตายมาโน
ตณฺหาย ปวตฺตตี นีวเรติ อภิมตฺตวิเสสุเอว ตณฺหาย ปวตฺตุนฺตฺติ
วุดตัม มาณสมฺมุคฺฆมาภฺจิทฺท ฯ เปฯ ตณฺหา นุปฺปชฺชติติ ฯ ตณฺหาติ
อิทฺ สุขุมมา นิกนฺตติ อธิปฺเปตาติ อาห ตณฺหาย ฯ เปฯ ปรียา-
ทินฺนนา นาม โหติติ ฯ

อโย นโยติ อิทานิ วุจฺจมาโน สมมุสนนวิธิ ฯ มม วิปัสสนาติ
อิมสฺสาปี อตฺตุนฺนยสฺสณฺณิตาย วิปัสสนาย อสมฺมิฏฺโต อตฺตาปฺราม-
สฺยิตฺติ ทิจฺจิทฺท คหิตาติ ตถา คณฺหาโต หิ ทิจฺจิทฺทอุคฺฆมาภฺจิทฺท นาม น

๑. ม. นุปฺปชฺชติ. ๒. ม. สามีฏฺโต. ๓. ม. ทิจฺจิทฺทกาหตาติ.

วิสุทธิมคค์ ลวณณาย

โหตีติ วุตตํ ฯ กามณจายํ ทิฏฐิวิสุทธิกงขาวิตรณวิสุทธิสมชคเมน
วิสุทธิทิฏฐิโก มคเคน ปน อสมมุขมาภูิตตดา อโนพาริกาย จ
ทิฏฐิยา วเสนวํ วุตตํ ฯ สฎฐติ สมนมา ฯ มนาปนติ จ กิริยา-
วิเสสนํ ฯ มนวัตฒนากาเรนาติ อตุโธ ฯ อุภเยนาปี วิปสสนา-
วิสัย อธิมานมาห* ฯ เตน วุตตํ มานสมมุขมาภูิ นาม น โหตีติ ฯ
วิปสสิตฺถุ สกโกมีติ ตตถ สมนตตดาปเทเสน คุณวิเสสโยคโต วิปส-
สนาย อสสาเทตพพตา ทสฺสียติ จิตฺตํ วิปสสิตฺถุ สกโกมี ตสฺมา
วิปสสนุโตเอว กาลํ วิดีนาเมสฺสามีติ วิปสสนํ อสสาเทนตสฺสาติ
โยชนา ฯ

[๒๖๐] ยสฺมา ทิฏฐิสมมุขมาภูินํ นามตถ วิเสสโต อนตฺตา-
วิปสสนาย* โหติ ตสฺมา ตํ ทสฺเสนเตน สเจ สงขาราคิอาทินา
อนตฺตานุปสฺสนาวิธี วตฺวา ยสฺมา ปน อนตฺตโต อนุปสฺสนเตน
สงขารา อนิจฺจโตปี ทุกขโตปี อนุปสฺสิตพฺพา เอว ตทูปพฺรุหนโต
ตสฺมา หุตฺวา อภาวภูเจนาติอาทิ วุตตํ ฯ ยสฺมา มานสมมุขมาภูินํ
นาม อนิจฺจानุปสฺสนาย โหติ ฯ ขณฺเ ขณฺเ ภชฺชนเก สงขาร
ปสฺสนตสฺส กุโต มานสฺส อวสโร ฯ อนิจฺจสณฺญา ภาเวตพฺพา
อสมฺมิมานสมมุขมาภูายาติ หิ วุตตํ ฯ ยสฺมา นิกนฺติปริยาทานํ นาม
ทุกขานุปสฺสนาย โหติ ฯ น หิ สภาวโต ทุกขวตฺถุโต จ ทุกขภูเต
สงขาร ปสฺสนตสฺส ตตถ อีสกมฺปิ อภิริติ โหติ ฯ อสฺสาทานุ-
ปสฺสิโน หิ ตตถ ตณฺหา อุปฺปชฺเชยฺย ฯ เสถิ อนตฺตลกฺขณ
๑. ม. อธิมานมาห. ๒. ม. อนตฺตานุปสฺสนาย.

มคฺคามคฺคณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทศ วรรณนา

วุดฺตณยเมว ฯ

อัย ปเนตฺถ สงฺเขปตฺโต ฯ วุดฺตณยเนน ปน ปฏิปาฏิโต
สมมฺสนปฺสฺตสฺส โยคิโน ยทา อนตฺตานุปฺสฺสนา ติกฺขา สุรา วิสทา
ปวตฺตติ อิตฺรา เทวปี ตทนุคตฺติกา ตทาเนน ทิฏฺฐิจุคฺคมาณฺณํ กตฺ
โหติ ฯ อตฺตทิฏฺฐิมูลิกกา หิ สพฺพา ทิฏฺฐิโย ฯ อนตฺตานุปฺสฺสนา จ
อตฺตทิฏฺฐิยา อุชฺฐปฏิปกฺขา ฯ ยทา ปน อนิจฺจानุปฺสฺสนา ติกฺขา สุรา
วิสทา ปวตฺตติ อิตฺรา เทวปี ตทนุคตฺติกา ตทาเนน มานสมฺมุ-
คฺคมาณฺณํ กตฺ โหติ ฯ สติปี หิ นิจฺจกาเห มานชฺปฺปนา อิทํ นิจฺจํ อิทํ
ฐวณฺติอาทินา พกพฺรหฺมุโน วยิ ฯ อนิจฺจानุปฺสฺสนา จ นิจฺจกาหฺสฺส
อุชฺฐปฏิปกฺขา ฯ ยทา ปน ทุกฺขานุปฺสฺสนา ติกฺขา สุรา วิสทา ปวตฺตติ
อิตฺรา เทวปี ตทนุคตฺติกา ตทาเนน นิกฺกนฺติปริยาทานํ กตฺ โหติ ฯ
สติ หิ สุขสฺสณฺยาย ตณฺหาคาโหว ทุกฺขานุปฺสฺสนา จ นิกฺกนฺติยา
อุชฺฐปฏิปกฺขา ฯ เอวํ ติสฺสนนฺํ อนุปฺสฺสนานํ กิจฺจวิเสสวเสน ทิฏฺฐิ-
อุคฺคมาณฺนาทินิ โหณฺติ ฯ เตน วุดฺตํ อิติ อัย วิปฺสฺสนา อตฺตโน
อตฺตโน จานฺเนยว ติฏฺฐจฺจตีติ ฯ อนุปฺสฺสนานํ ยถารหํ สกฺกิจฺจกรณฺณหิ
สกฺกฺจจานฺเนยว จานํ ตสฺมา วิสุํ สมมฺสนนโย นตฺถิติ น
วตฺตพฺพนฺติ อธิปฺปาโย ฯ

สพฺพาการโตติ อิท วยิ เอกเทเสน อปฺปตฺวา สพฺพาการโต
สรูปโต กิจฺจโต จ อนวเสสโต ปตฺตพฺพา ฯ อิเชวาคิ ตีรณ-
ปริณฺณายเมว ฯ เอกจฺจจานฺเนยเวตฺถ อนุปฺสฺสนานํ ปฏฺฐิตาโกติ อาห

วิสุมุทิมคค สัณณนาย

เอกเทศ ปฏิวิษณโตติ ๑ ตา ปน สยเมว สรูปโต ทสฺสียนุ
ตีติ ๑ ตปปฏิปกุขมเมติ ยา อนุปสฺสนา อิธ สมภวนติ ตาสี
ปฏิปกุขมเม นิจุสณณาทิกะ ปชหติ วิกุขมเมติ ๑ ขยานุปสฺสนนติ
สงฺขารานํ ขณภคานุปสฺสนํ ๑ ภาเวนโตติ วทฺฒนโต ๑

[๒๖๑] ฆนสณณติ สนตติสมุหิจุจารมมณานํ วเสน
เอกตตคคหณํ ๑ วยานุปสฺสนนติ หุตฺวา อภวานุปสฺสนนติ วทนติ ๑
ยาย ปณฺณาย ฆนวินิพฺโกคํ กตฺวา อนิจฺจํ วยฎฺเณนาติ ปสฺสตี
สา วยานุปสฺสนา ๑ ภคานุปสฺสนโต ปฏฺจาย ตสฺสา ปารีปฺรตี
ฆนสณณาย ปหานํ โหติ ตโต ปุพฺเพ อปฺริปฺณตฺตาย ตํ น
โหติ ๑ เอวมลฺลตฺถาปีติ ปฺริปฺณตฺตาปฺริปฺณตฺตา ปหานตฺริณปฺริณ-
ณาสฺ วิปสฺสนาปณฺณาย ทฎฺจพฺพา ๑ ปจฺจกฺขโต อนุวโยโต จ
สงฺขารานํ ภงฺกํ ทิสฺวา ตตฺถเอว ภงฺกสงฺขาเต นิโรเช อธิมุตฺตตา
วยานุปสฺสนา ตาย อายุหนํ ปชหติ ๑ ยทตฺถํ ยาย จ อายุหติ
ตสฺมี ปวตฺเต ตณฺหาย จสฺส จิตฺตํ น นมตีติ ๑ เตน วุตฺตํ
วยานุปสฺสนํ ภาเวนโต อายุหนํ ปชหตีติ ๑ ชาตสฺส ชรามรณฺเห
ทฺวิธา ปรีณามทสฺสนํ รูปสฺตตฺถาทิวเสน วา ปรีคฺคหิตสฺส ตตฺตฺปรีจ
เลทโต ปรี อณฺณภาวทสฺสนํ วิปรีณามานุปสฺสนา ตาย ชฺวสณฺณํ
ถิรภาวคคหณํ ปชหตีติ ๑ อนิมิตฺตานุปสฺสนาทโย อนิจฺจानุปสฺสนา
ทโยเอว ๑ นิमितฺตนฺติ สนตฺตียิ สมฺมเห จ เอกตตสณฺณาย กยฺหมานํ
กาลนฺตราวฎฺจายิภาเวน นิจุภภาเวน จ สงฺขารานํ สกิจฺจ-

๑. ม. ทสฺเสสฺสตี.

มคคามคคณทสสนวิสุทธีนิทเทส วณณา

ปริจเจตตาย สวิกคหํ วิย อุปฏฺจानมตฺตํ ฯ ปณฺธิณฺติ สุขปฏฺจัน
ราคาทีปณฺธิรึ วา อตฺถโต ตณฺหาเวสเน สงฺขารेषु นินฺนตํ ฯ
อภินเวสนฺติ อตฺตาภินเวสํ ฯ เอเตสํ หิ นิมิตฺตาทีนํ ปฏิปกฺขภาเวเน
อนิจฺจानุปสฺสนาทย อนิมิตฺตาทีนาเมหิ วุตฺตาติ อนิจฺจानุปสฺสนาทีหิ
ปหาตพฺพา นิจฺจสณฺณาทโย วิย อนิมิตฺตคฺคคาหาทโยว ปฏิปกฺขาติ
ทฏฺฐพฺพา ฯ รูปาทีอารมฺมณํ ลตฺวา ตทารมฺมณสฺส จิตฺตสฺส
ภงฺกํ ทิสฺวา สงฺขาราวเ ว กิซฺชนฺติ สงฺขารานํ มรณํ น อญฺโโล
โกจิ อตฺถิติ ภงฺกวเสเน สฺลลตฺตํ คเหตฺวา ปวตฺตา วิปสฺสนา
อชิปฺลญา จ สฺวา ชมฺเมสุ จ วิปสฺสนาติ อชิปฺลญาชมฺมวิปสฺสนา
ตาย นิจฺจสาราทีอาทานวเสเน ปวตฺตํ อภินเวสํ สตณฺหํ ทิฏฺฐี
ปชฺหติ ฯ ยถาภูตณณทสฺสนํ นาม สปฺปจฺจยนามรูปทสฺสนํ ฯ เตน
อโหสี นฺุ โข อหํ อตีตมทฺธานนฺติ เอวมาทิกํ อิสฺสรกโต โลโก
สมฺภวตีติ เอวมาทิกณฺจ สมฺโฆมาภินเวสํ ปชฺหติ ฯ กยตฺตฺตฺตฺต-
วเสเน อุปฺปนฺนํ สพฺพทวาทีสุ อาทีนวทสฺสนณณํ อาทีนวานุปสฺสนา
ตาย กสฺสจิปิ อาลยนิสฺสยอทสฺสนโต อาลยาภินเวสํ ตถापวตฺตํ
ตณฺหํ ปชฺหติ ฯ สงฺขารานํ มุญฺจนสฺส อุปายภูตํ ปฏิสงฺขาณณํ
ปฏิสงฺขานุปสฺสนา ตาย อนิจฺจาทีสุ อปฺปฏิสงฺขา ตตฺถ*
ปฏิสงฺขานสฺส ปฏิปกฺขภูตํ อวิซฺซํ ปชฺหติ ฯ สงฺขารุเปกฺขาอนุโลม-
ณณณจ วิวฏฺฏานุปสฺสนา ฯ ตสฺสา หิ วเสเน ตสฺส ปทุมปลาเส
อุทกพิณฺฑุณี วิย สพฺพสงฺขารเอหิ จิตฺตํ ปฏิสียติ ปฏิกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺก
๑. ม. อิสฺสรโต. ๒. ม. อปฺปฏิสงฺขาตตฺตา.

วิสุทธีมคฺคส์วณณาย

ตายน สโยคาภินิเวสํ กามสโยคาทิกิเลสปฺปวตฺตํ ปชหติ ฯ อนิจฺจา-
นุปลฺลสนาทโย สตฺตทานุปลฺลสนา เหฏฺฐา อตฺถโต วิภตฺตาคติ ฯ ปฺรโต จ
สํวณฺณินฺตํ อธิ น วุตฺตา ฯ ตาสฺสูติ อฏฺฐารสฺสุ มหาวิปลฺลสนาสฺสุ ฯ
อิมินาติ โยคินา ฯ ตสฺมาติ อนิจฺจาทิลกฺขณตฺตยวเสน สงฺขารานํ
ทิกฺขตฺตยา ฯ ตํทสฺสนํ หิ อนิจฺจาทอนุปลฺลสนาติ ฯ ปฏฺวิทฺฐาติ
ปฏฺวิทฺฐา ฯ ยทกฺเคน หิ ฌาณน สวิสโย ปฏฺวิทฺฐโร ตทกฺเคน
ตํ ปฏฺวิทฺฐํ นาม โหติ ฯ

พฺยลฺลชนเมว นานํ ยถา รุกฺโข ปาทโป ตฺรุตฺติ ฯ ตาปี
อนิมิตฺตทาปณฺหิตสฺสวณฺณทานุปลฺลสนา ฯ สพฺพทาปี วิปลฺลสนา ฯ ตสฺมา
เอกเทเสน ปฏฺวิทฺฐา โหนฺตํติ อธิปฺปาโย ฯ กงฺขาวิตฺตรณวิสุทฺฐิยา
สงฺคหิตํ ตสฺมา ตํ ปเคว สิทฺฐนฺติ อตฺถโต ฯ เตนาห อิทมฺปิ
ทวํ ปฏฺวิทฺฐเมว โหติติ ฯ เสเสสฺสุ นิพฺพิทานุปลฺลสนาทีสฺสุ ทสฺสุ ฯ
กิลฺลจฺจ ปฏฺวิทฺฐํ กิลฺลจฺจ อปฺปฏฺวิทฺฐนฺติ อิมินา เตสํ เอกเทสํ
ปฏฺวิเวรมาห* ฯ อนิจฺจทานุปลฺลสนาย หิ สิทฺฐาย นิโรธานุปลฺลสนา
ขยานุปลฺลสนา วยานุปลฺลสนา วิปริณามานุปลฺลสนา จ เอกเทเสน
สิทฺฐา นาม โหนฺติ ทกฺขานุปลฺลสนาย สิทฺฐาย นิพฺพิทานุปลฺลสนา
อาทินวานุปลฺลสนา จ อนตฺตทานุปลฺลสนาย สิทฺฐาย อิตฺธาติ ฯ

[๒๖๒] ปฺรโต ปฏฺวิทฺฐาทาณทสฺสนกถายํ อพฺภาทิกเมน
อากาสสฺส วิย ปงฺกมลวิกเมน อุทกสฺส วิย กภาพกคเมน
สฺวณฺณสฺส วิย สงฺกิลฺลวิกเมน ฌาณสฺส ปฺริสฺสุทฺฐิตี อาห
๑. ม. เอกเทสปฏิเวรมาห.

มคฺคามคฺคณาตฺสสนวิสุทฺธินิทฺเทส วณฺณนา

นิจฺจสณฺณาทินํ ปหาเนน วิสุทฺธวาโณติ ฯ อนเกาการโวการสงฺขารเสส
ลกฺขณตฺตยสสฺสลกฺขณสมฺมสนสฺส กตฺตตา วุตฺติ สมฺมสนณาณสฺส
ปารี คนฺตฺวาติ ฯ ตตฺถ สมฺมสนณาณสฺสชาติ นยวิปฺสฺสนาสงฺขาตสฺส
กลาปสมฺมสนณาณสฺส ฯ ตสฺเสว หิ อธิรภาวาย อิตฺเร สมฺมสนวิเสสชาติ
วทฺนฺติ ฯ สมฺมสนณาณสฺสชาติ วา กลาปสมฺมสนนาทิสมฺมสนณาณสฺส ฯ
อนุปทฺทมฺมวิปฺสฺสนาย สทิสฺสา หิ สฺวา ฯ ตาย หิ ทิฏฺฐิจฺจุจฺจมาภฺนนาทิส
สมฺภวตฺติ วิตฺถารโต ภาวนาวิธานํ ปฺรโต วตฺตูกาโม สงฺเขปโต
ตาว อารภตฺติ อาท ฯ สงฺเขปโต หิ อารมฺโภ อาทิกมฺมิกสฺส
สฺกโร ฯ ตตฺตราติ สงฺเขเปเน อารมฺเภ ฯ

กถนฺติ กเถตฺตกมฺยตาปฺจฺจนา ฯ ยํ ปจฺจูปฺปนฺนํ ฯเปฯ
อฺทฺยพฺพยานุปฺสฺสเน ณาณนฺติ วุตฺติ ตํ กถํ ณาตพฺพนฺติ เจติ
อตฺถโธ ฯ สนฺตติปจฺจูปฺปนฺเน ขณฺปจฺจูปฺปนฺเน วา ฐมฺเม อฺทฺยพฺพย-
ทฺสฺสนาภินิเวโส กาทพฺโพ น อตฺตานากเตติ วุตฺติ ปจฺจูปฺปนฺนํ
ฐมฺมานนฺติ ฯ อฺทฺยทฺสฺสนญฺเจตฺถ ยาวเทว วยทฺสฺสนตฺถนฺติ
วยทฺสฺสนสฺส ปฺรชานตํ ทสฺเสตฺถ วิปริณามานุปฺสฺสเน ปฺลฺยาติ วตฺวา
ตํ ปน วยทฺสฺสนํ อฺทฺยทฺสฺสนปฺพทฺถนฺติ อาท อฺทฺยพฺพยานุปฺสฺสเน
ณาณนฺติ ฯ ชาตฺนฺติ นิพฺพตฺติ ปฺฐิตทฺชตฺถภาวํ ฯ อยฺม หิ ชาตสทฺโท
ขณฺตฺตยสมฺภกิตฺติ สนฺธาย วุตฺโต เย ฐมฺมา ชาตา ภูตฺตาติอาทิสฺ
วียน อตฺติตํ

วิสุทธีมคฺค สังฆณนาย

เยเต ชาตान เต สนฺติ เยน ชาตาทเถวเต

ลทฺชตฺตภาวา โน ภกฺคา เตว สนฺติ สภาวโตติ-

อาทิสฺ วิย นาปี ชาตตามตฺตํ ยนฺตํ ชาตํ ภูตํ สงฺขตฺตนาทิสฺ
วีย ฯ เตนาท ชาตํ รูปํ ปจฺจุปฺปนฺนฺนฺติ ฯ ปจฺจุปฺปนฺนฺนฺรูปํ นาม
ชาตํ ขณตฺตยปริยาปฺปนฺนฺนฺติ อตฺโถ ฯ ตํ ปน อาทิตฺตทฺชปฺริค-
กหนฺติ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนฺนฺวเสน วิปฺสฺสนาภินิเวโส กาทพฺโพ ฯ
ตสฺสชาติ รูปสฺส ฯ ปจฺจยลกฺขณปฺปยจํ อนามลิตฺวา นิพฺพตฺติลกฺขณํ
อุทโยติ นิพฺพตฺตสนฺตยลิตํ สงฺขตลกฺขณํ อุทโย อุปฺปาโท ฯ
วิปริณามลกฺขณํ วโยติ วิปริณามสนฺตยลิตํ สงฺขตลกฺขณํ วโย
วินาโส ฯ อนฺนฺสฺสนาณานนฺติ ยา อุทยสฺส จ วยสฺส จ อนฺนฺเปกฺขนา
ตํ ฌานํ ฯ กิลฺยาปี กลาปฺสมฺมสนาทิสฺ ชาตฺชรามรณสีเสน
ชาตฺชรามรณวฺโถ ฌมฺมา วุตฺตา อิทฺ ปน อุทยพฺพยณานิทฺเทเส
ชาติ ปจฺจุปฺปนฺนา ตสฺสา นิพฺพตฺติลกฺขณํ อุทโย วิปริณามลกฺขณํ
วโยติ อาทินา วุจฺจมานเ ชาตฺชรามรณานํ ชาตฺชรามรณวฺนฺตฺตา
นินฺนฺนฺตา จ อนฺนฺยณาคา วีย โหตฺตีติ ตํ ปฺริหริตฺตํ ปฺริจฺจสมฺปฺปาทงฺเคสฺ
ภวปฺริโยसानาว เทสนา คตา ฯ

โสตติ โยตี ฯ อิมินา ปาลินเยนาคิ อิมาย ชาตํ รูปํ ปจฺจุปฺ-
ปนฺนฺนฺติอาทินา ทสฺสิตาย ปาลิกคิตฺยา ฯ ชาตฺนฺติ น ปสฺสูตี น จ
ปฺจฺมาภินิพฺพตฺติมตฺตํ อถฺโข อุปฺปาทํ นิพฺพตฺติวิการํ ฯ สฺวายํ
วิกาโร ยสฺมา สงฺขารานํ อภินวาวภูจฺจานชฺรา วีย นวภาวาปคโมติ

๑. ม. กตา.

มกุฎคามกุกถาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทศ วรรณนา

อาห อภินวการนฺติ ฯ สมฺนุปลสฺสตีติ สมฺพนุโ ๑ อนุปลนฺนสฺส
ราสี วา นิจโย วา นตฺถิ ยโต อากฺขณฺเยย อุปฺปชฺชมานํ อลทฺชตฺต-
ภาวสฺส สพฺเพน สพฺพํ อวิชฺชมานตฺตา ฯ เตนาห อุปฺปชฺชมาน
๑เป๑ นตฺถิตีติ ๑ ยถา อนาคต อทฺธนิ อิม ฐมฺมา สพฺเพน
สพฺพํ นตฺถิ เอวํ อตีเตปี อทฺธนีติ ทสฺเสนโต นิรุชฺฌมานสฺ-
สาปีติอาที วตฺวา อวิชฺชมานานํเยว รุปรารุชฺชมานํ เหตุปลฺจย-
สมฺวาเย อุปฺปาโท อุปฺปชฺชิตฺตวาว จ สพฺพโส อภาวูปกโมติ อิมมตฺถิ
สมฺมทายคตฺติ ตเททเทสฺสทฺตาย อุปฺมาย วิภาเวตฺถุ ยถา ปนาตีอาที
วตฺตํ ๑ ตตฺถ ราสีโตตี ราสีภาเวน สมฺสฺสโต ปุณฺโฆ ราสี ๑ ยถา
ตถา ปิณฺฑทฺธิโต นิจโย ๑ ภูมิมิ นิตฺทิตฺตวาว จปีตํ นิชานํ ๑ อุปฺวีเณตี
เอเตนาตี อุปฺวีณํ วิณฺวาทนํ ๑

[๒๖๓] เอวํ สงฺเขปโต อุทฺทวยมฺนสฺสการวธิี ทสฺเสตฺตวาว อิทานิ
วิตฺถารโต ทสฺเสตฺถุ ปุณฺยานีตีอาที วตฺตํ ๑ ตตฺถ อวิชฺชาสมฺมทฺยาตี
อวิชฺชาย อุปฺปาทา อตฺถิภาวตี อตฺถิโต ๑ วิโรชนิโรธี ๑ อุปฺปาโท
อตฺถิภาววาจโกปี โหตีตี วตฺตโตวายมตฺถิโต ๑ ตสฺสา ปุริมภวตีทฺธาย
อวิชฺชาย สตี อิมสฺสมิ ภาเว รุปลสฺส อุปฺปาโท โหตีตี อตฺถิโต ๑
ปลฺจยสมฺมทฺยฐเณนาตี ปลฺจยสฺส อุปฺปนฺนภาเวน อตฺถิภาเวนตี
อตฺถิโต ๑ อวิชฺชาทีหิ จ ตีหิ อตีตกาตีกาตี เตสฺส สหการิการณ-
ภูตานิ อุปฺปาทาทีนปี คหิตานเวาตี เวทิตพฺพํ ๑ ปวตฺติปลฺจเยสฺ
กพฺพีการาหารสฺส พลวตฺตาย โสเอว คหิตโต อาหารสมฺมทฺยาตี ๑
๑. ม. นิโรชวิโรธี. ๒. ม. อตฺถิภาวโตตี. ๓. ม. ทญฺจพฺพํ.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

ตสฺมี ปน คหิตะ ปวตฺติปจฺจยตํสํมณฺเณน อุตฺตจิตฺตํนิปี คหิตํเนว
โหนตฺติติ จตฺตสมฺภูจํจํนิกรุปรุสฺส ปจฺจยโต อุตฺตยทสฺสนํ วิภํวิตเมวํติ
ทฏฺฐพฺพํ ๑ อวิขุชาตณฺหุปรุนิสฺสยสหิตํเนว กมฺมุนํ รุปรุกายสฺส
นิพฺพุตฺติ อสฺติ จ อวิขุชฺฐปรุนิสฺสยํย ภวํนิกนฺตํยํย ชํติยํ อสมฺภโว-
เอวํติ ๑ ยถํ จ รุปรุสฺส อวิขุชาตณฺหุปรุนิสฺสยตํ เอวํ เวทณํทึนํมปี
ทฏฺฐพฺพํ ๑ อหํวโร ปน อุปรุปฺนุสฺส รุปรุสฺส โปสโก กวพึการํ-
หํรสฺส อธิปฺเปตฺตตํ กํมชํตํทิจฺฐจํนตฺตํ จ เทสํนํย ๑ อุกกัสม-
นิตฺเตสํน วํ อหํรคฺคหณฺ ๑ นิตฺพุตฺติลคฺคณฺนตฺติ อํทึนํ กํลวสํน
อุตฺตยทสฺสนมํห ๑ ตตฺถ อทฺฐวสํน ปเคว อุตฺตยํ ปสฺสิตฺตวํ จิตฺ
[๑] สนฺตตฺติวสํน ทิสฺวํ อนุกกมฺน ช๑วสํน ปสฺสตี ๑ ปจฺจ
ลคฺคณํนิตฺติ อวิขุชา ตณฺหํ กมฺมํ อหํวโรติ อิมํสํ ปจฺจยํนํ
อตฺตติตํสขุชํตลคฺคณํนํ เจว รุปรุสฺส นิตฺพุตฺติลคฺคณฺนจํติ อิมํนํ
ปจฺจ ลคฺคณํนํ ๑ เตสํ อตฺตติตํ* หิ รุปรุสฺส อุตฺตโย ลคฺคยิตฺติ
เอเตหิตฺติ ลคฺคณํนิตฺติ วุจฺจนฺตํ ๑ นิตฺพุตฺติ ปน สขุชํตลคฺคณเมวํติ ๑

อวิขุชํนํโรชํ รุปรุนิโรชิตฺติ อคฺคกมคฺคณํเนน อวิขุชํย
อนุปรุปํทนิโรชิตฺติ อนํคตสฺส รุปรุสฺส อนุปรุปํทนิโรชิตฺติ โหติ ปจฺจยํ-
ภํวเอภํวโต ๑ ปจฺจยนิโรชิตฺติเจนํติ อวิขุชํสขุชํตสฺส อนํคเต
อุปรุชฺชนกรุปรุปจฺจยสฺส นิตฺพุทฺทภํวณ ๑ ตณฺหํนํโรชํ กมฺมนิโรชิตฺติ
เอตฺถปปี เอสํว นโย ๑ อหํรนิโรชํติ ปวตฺติปจฺจยสฺส กวพึการํ-
๑. ม. อธิ. ๒. อตฺตติตํยํติ มณฺเณ.

มคคามคคณาณทสฺสนวิสุทธีนิทเทส วณณนา

หารสฺส อภาเว ฯ รูปนิโรธติ ตํสมุฏฺฐานรูปสฺส อภาโว โหติ ฯ
เสถํ เหฏฺฐา วุคฺคณยานุสาเรน เวทิตพฺพํ ฯ วิปริณามลกฺขณนฺติ
ภงฺกกาลวเสน เตสํ วยทสฺสนํ ฯ ตสฺมา ตํ อทฺธวเสน ปเคว ปสฺสิตฺวา
จิตฺ อธิ สนฺตติวเสน ทิสฺวา อนุกฺกเมน ขณฺวเสน ปสฺสติ ฯ ปญฺจ
ลกฺขณานํติ อธิ อวิชฺชาทีนํ จตฺตุนํ ปจฺจยानํ อนุปฺปาทนิโรธา
รูปสฺส ขณฺนิโรธ จาติ อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิ ฯ เตสญฺหิ
อนุปฺปาทนิโรธา รูปสฺส อจฺจนฺตนิโรธ ลกฺขิยติ เอเตหิตี ลกฺขณานํติ
วุจฺจนฺติ ฯ วิปริณโม สงฺขตลกฺขณเมว ฯ เอเสว นโย
เวทนากฺขนฺธาทีสุ ฯ อัย ปน วิเสโส ฯ ศฺคฺชฺโจ เวเทติ ศฺคฺชฺโจ
สญฺชานาติ ศฺคฺชฺโจ เจเตตีติ ผสฺสปจฺจยา เวทนา จกฺขุสมฺผสฺสชา
เวทนา สญฺญา เจตนาติ จ วจฺนโต ผสฺโส เวทนาสญฺญาสงฺขา-
รกฺขนฺธานํ ปวตฺติปจฺจโย ตํนิโรธา จ เตสํ นิโรธํ ฯ
มหาปฺธานมฺหานิทานสฺสฺเตสฺ อภิธมฺเม จ อลฺลยฺมณฺยปจฺจยวारे
นามรูปปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ วจฺนโต นามรูปํ วิญฺญาณสฺส
ปวตฺติปจฺจโย ตํนิโรธา จ ตสฺส นิโรธติ วุคฺคํ ผสฺสสมฺมทฺยา
เวทนาสมฺมทโยติ อาทิ ฯ เอตฺถ จ เกจิ ตาว อาหุ อรูปกฺขนฺธานํ
อุทฺทวยทสฺสนํ* อทฺธวสนฺตติวเสนเนว น ขณฺวเสนนาติ ฯ เตสํ มเตน
ขณฺโต อุทฺทวยทสฺสนเมว [๑] สฺยา ฯ อปเร ปนาหุ ปจฺจยโต
อุทฺทวยทสฺสเน อตีตาทีวิภาคํ อนามสฺสิตฺวา สพฺพสาธารณโต
อวิชฺชาทีปจฺจยา เวทนาสมฺภวํ ลพฺภมานตํ ปสฺสติ น อุปฺปาทํ ฯ
๑. ม. อนุปฺปาทนิโรธ. ๒. ม. อุทฺทวยทสฺสน. เอวมฺปฺริปี. ๓. ม. น.

วิสุทธีมคฺค สัวณณนํย

อวิชชํทอภํเว จ ตสฺสํ อสมภํวํ อลพภมํนตํ ปสฺสตี น ภงฺกํ ฯ
ขณโต อุตฺทวยทสฺสเน ปจฺจุปฺปนํนํนํ อูปฺปํทํ ภงฺกณฺจ ปสฺสตีตี ฯ
ตํ ยุตฺตํ ฯ สนฺตติวเสน หิ รุปรํรูปชมฺเม อุตฺทโยโต วโยโต จ
มนสิกกโรนฺตสฺส อณุกกเมน ภวณนํย พลปฺปตฺตกาเล ฉณนสฺส
ตักฺขวิสทภวํปฺปตฺตติยํ ขณโต อุตฺทพฺพยํ อูปฺภูจหนฺตีตี ฯ อยณฺหิ
ปจฺมํ ปจฺจยโต อุตฺทพฺพยํ มนสิกกโรนฺโต อวิชชํทิกํ ปจฺจยชมฺเม
วิสุทฺชเชตฺวํ อุตฺทพฺพยวณฺเต ขนฺเช กเหตุวํ เตสํ ปจฺจยโต
อุตฺทพฺพยทสฺสนมฺเจน ขณโตปํ อุตฺทพฺพยํ มนสิกกโรตี ฯ ตสฺส
ยทํ ฉณนํ ตักฺขํ วิสทํ หุตฺวํ ปวตฺตตี ตทํ รุปรํรูปชมฺมา
ขณนํ ขณนํ อูปฺปชฺชนฺตํ ภิชฺชนฺตํ หุตฺวํ อูปฺภูจหนฺตี ฯ เตน
วุตฺตํ เอวมฺปิ รุปรํรูปชฺช อุตฺทโยตี อํทํ ฯ

[๒๖๔] ตตฺถ เอวมฺปิ รุปรํรูปชฺช อุตฺทโยตี เอวํ วุตฺตนฺเยน
อวิชชํสมฺมทํยํปํ ฯ ตณฺหํ ฯเปฯ กมฺม ฯเปฯ อหํารสมฺมทํยํปํ
รุปรํรูปชฺช สมภํโว ฯ เอวมฺปิ รุปรํรูปชฺช วโยตี เอวํ วุตฺตนฺเยนํว อวิชชํทิกํ-
นิโรธํปํ ฯเปฯ อหํารนิโรธํปํ รุปรํรูปชฺช วโย อณูปฺปํทํทอตี ปจฺจยโต
วิตถารณํ มนสิกกโรตี* ฯ เอวมฺปิ รุปรํ อุตฺทเตตีตี เอวํ วุตฺตนฺเยน
นิพฺพตฺตติลกขณฺนํ ปสฺสณฺโตปํ กมฺมสมฺมจฺจนํรูปมฺปิ อหํารอุตฺตจิตฺต-
สมฺมจฺจนํรูปมฺปิ อุตฺทอติ อูปฺปชฺชติ นํปชฺชตีตี ปสฺสตี* ฯ เอวํ
วุตฺตนฺเยนํว วิปริณํมลกขณฺนํ ปสฺสณฺโต กมฺมสมฺมจฺจนํรูปมฺปิ
อหํารอุตฺตจิตฺตสมฺมจฺจนํรูปมฺปิ เวตี นํรฺชณฺตีตี ขณโต วิตถารณํ
๑. ม. ภิชฺชนฺตํ จ. ๒. ม. มนสิกกโรตี. เอวมฺปิ. ๓. ม. อํ ปํโจ น ทิสฺสตี.

มคคามคคณทสสนวิสุทธินิทเทส วรรณนา

มนสิกโรตติ โยชนา ฯ เอว มนสิกโรโต น ยาว อุทยพพยณณั
อุปฺปชชติ ตาว อุทยพพยา สฎฺฐุ ปากฎา น โหนตติ กตฺวา
วุตฺตํ อิติ กิริเม ชมฺมา ฯเปฯ ปฏิเวตติ ฯ นยทสสนวเสน
วา เอว วุตฺตํ ฯ ปจฺมํ หิ ปจฺจูปฺปนฺนชฺมฺมานํ อุทยพพยํ ทิสฺวา
อถ อตีตนาคเต นย เนติ ฯ

ทุกฺขาทิสจฺจูปฺเปทา อนฺุโลมาทิปฏิจฺจสมฺปฺปาตูปฺเปทา เอกต-
ตาทินยูปฺเปทา อนิจฺจตาทิลกฺขณูปฺเปทา จ สจฺจปฏิจฺจสมฺปฺปาต-
นยลกฺขณเกทา ฯ ปฏิจฺจสมฺปฺปาตคฺคหณฺเนนฺว เจตฺถ ปฏิจฺจ-
สมฺปฺปนฺนชฺมฺมานมฺปิ คหณฺ เตสมฺปิ อตฺตโน ผลํ ปติ ปฏิจฺจ-
สมฺปฺปาตภาวโต ฯ ยนฺติ กรณฺ ปจฺจตฺตวจฺนํ ฯ เยน ฉาณนาติ
อตฺถํ วทนฺติ ฯ ยนฺติ วา กิริยาปรามสนํ ฯ ขนฺธานํ สมฺทยํ ปสฺสตี
ขนฺธานํ นิโรธํ ปสฺสตีติ เอตฺถ ยเทตํ ทสฺสนนฺติ อตฺถโถ ฯ ยํ
ปนาตี เอตฺถาปี เอเสว นโย ฯ เอตฺถ จ ยถา อวิชฺชาทิสฺมฺทย-
นิโรธโต ขนฺธานํ สมฺทยนโรธสฺส อลฺลตฺตา อวิชฺชาสมฺทยา
รูปสมฺทโยติอาทิวจฺนเกโท กโต น เอวํ นิพฺพตฺติวิปริณามลกฺขณฺหิ
ขนฺธานํ อุทยพพยสฺส เกโท อตฺถิ อภินฺนาธิกรณตฺตาติ
นิพฺพตฺติลกฺขณวิปริณามลกฺขณานิ ปสฺสนโต ขนฺธานํ อุทยพพเย
ปสฺสตีติ วจฺนเกทํ อกตฺวาว วุตฺตํ ฯ

[๒๖๕] อุปฺปตฺติลกฺขณฺเยว หีตี หิสฺสทฺโท เหตุอฏฺฐโจ ฯ ยสฺมา
อุปฺปาตลกฺขณฺเยว นิพฺพตฺติลกฺขณํ ภงฺกคฺกฺขณฺเยว จ วิปริณามลกฺขณํ
๑. ม. อุทยพพยํ.

วิสุทธีมคฺค สัวณณาย

ตสฺมา ตานิ ปสฺสนุโต ขณโต ขนฺธานํ อุทยพฺพเย ปสฺสตี นามาติ-
อาทินา วุตฺตเมวตฺถํ ปากฺกฺตรํ กโรติ ฯ อิจฺจสฺเสวณฺติ เอตฺถ
อิตฺตฺสทฺโท เหตุอฺภูโร ฯ ยสฺมา อวิชฺชาสมุทฺยาติ อาทิ ปจฺจยโต
ขนฺธานํ อุทยพฺพยทสฺสนํ นิพฺพตฺติลกฺขณฺนฺติ อาทิ ขณโต ตสฺมาติ
อตุโถ ฯ อสฺสาติ โยคิโน ฯ เวนฺนติ วุตฺตปฺปการปฺรามสนํ ฯ เย
ปน อิจฺจสฺส ปจฺจยโตติ ปจฺจนฺติ เตสํ อิตฺตี วุตฺตปฺปการปฺรามสนํ ฯ
ชนกาวโพธโตติ ขนฺธานํ ชนกสฺส อวิชฺชาทิจฺจยสฺส อวพฺุชณฺนโต ฯ
ชาติทฺกฺขาวโพธโตติ ชาติสงฺขาตสฺส ทฺกฺขสฺส อวพฺุชณฺนโต ฯ
ทฺกฺขสจฺจํ ปากฺกํ โหติ เอกเทสทสฺสเนน ปพฺพตสมุทฺทาทิตสฺสนกานํ
วีย ฯ มรณทฺกฺขาวโพธโตติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย ฯ ปจฺจยา-
นุปฺปาเทนาคิ เอตฺถน ปจฺจยानํ อนุปฺปาทนิโรโร อิทฺ ปจฺจยนิโรโรติ
ทสฺเสติ ฯ ปจฺจยวตฺนฺติ ปจฺจยโต อฺปฺปชฺชนกานํ ฯ

ยญฺจสฺส อุทยพฺพยทสฺสนนฺติ ยํ อสฺส โยคิโน ปจฺจยโต จ
ขณโต จ อุทยพฺพยานํ ทสฺสนํ ฯ ตตฺถ อสมฺโมโห ตปฺปชานโน วา
วิตกฺกาทิมฺมปฺปฺปชฺชํ ฯ มคฺคโควายํ โลกิโกติ นียฺยานานุโลมโต โลกิโก
มคฺคโคเอวายํ ฯ อิติ ตสฺมา มคฺคสจฺจํ ปากฺกํ โหติ สภาวาวโพธโต ฯ
เตเนวาท ตตฺถ สมฺโมหวิฆาตโตติ ฯ ตทงฺควเสนาติ อตุโถ ฯ
อถวา ยถาวุตฺโต สมฺมาทิจฺจิสงฺขาโต มคฺคโค อริยมคฺคสฺส
อฺปฺปายภูโต อสมฺโมหสภาวโ อตฺตทานมฺปิ ปกาเสติ ปทฺธิโป วียาติ
มคฺคสจฺจํ ปากฺกํ โหติ ฯ สุวายํ ปากฺกภาโว โมหนฺธการวิธมนนาติ
๑. ม. นามาติ ยํ ปนาติอาทินา.

มคฺคามคฺคณาทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทส วณฺณา

อาห ตตฺร สมฺโมหวิฆาตโตติ ฯ อวิชฺชาปจฺจยาติ อาทิกโก อนฺุโลโม
ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ปวตฺติยา อนฺุโลมโต ฯ อวิชฺชาสมุทฺยาติอาทินา
อวิชฺชาทิสฺสุ สนนฺเตสฺสุติ อยมตฺโต วุตฺโตติ อาห อิมสฺมี สติ อิทํ
โหตีติ อวโพทโตติ ฯ ปวตฺติยา วิโลมนโต อวิชฺชายเตว
อเสสวिरากนโรธาติอาทิกโก ปฏฺิโโลโม ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ฯ เต จ
สงฺขตา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ชรามรณํ ภิกฺขเว อนิจฺจํ สงฺขตํ
ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํติ อาทิวจนโต ฯ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํสฺส จ ปากฺกตา
ปจฺจยาการปากฺกตฺยาเอว อิมสฺเสตํ ผลนฺติ อวโพทโต ฯ ปุริมปุริมานํ
นิโรโธ อุตฺตรุตฺตรานํ อฺุปฺปาทานุพนฺโหติ อยมตฺโต ปจฺจยโต
อฺุทฺยทสฺสเนน สิชฺฌมาโน เอกตฺตฺนยาธิกมฺมาย โหติ ยโต โส
เอวํ กโรติ ปฏฺิสํเวเตตีติอาทิวโหหารสิทฺธิยา* อฺุจฺเจททิฏฺฐิยาอโน-
กาสตา ฯ เตนาห เหตุผลสมุพฺพนฺเชนาติ อาทิก ฯ สงฺขารา ขณฺ ขณฺ
อฺุปฺปชฺชนฺตีติ อยมตฺโต ขณโต อฺุทฺยทสฺสเนน สิชฺฌมาโน นานตฺต-
นยาธิกมฺมาย โหติ ยโต ปจฺจยปจฺจยฺุปฺปนฺนํ สภาวเกทาวโพทโต
โส กโรติ โส ปฏฺิสํเวเตตีติอาทินยปฺวตฺตฺยา สสฺสตทิฏฺฐิยา
อโนกาสตา ฯ เตนาห ขณโต อฺุทฺยทสฺสเนนาติอาทิก ฯ ปจฺจยโต
อฺุทฺยพฺพทสฺสเนน ปจฺจเย สติ ผลสฺส ภาโว อสฺติ อภาโวติ
อิมสฺส อตฺถสฺส สิทฺธิยา อตฺถิตามตฺเตเนว เต ชมฺมา การณนฺติ
อพฺยาปารนโย ปากฺกโก โหติ ยโต อตฺตทิฏฺฐิยา อโนกาสตา
๑. ส. นี. ๑๖/๓๑. ๒. ม. ยโต อญฺโหล กโรติ อญฺโหล ปฏฺิสํเวเตตีติ.

วิสุทธีมคฺค สัวณณนํย

วสวตฺตํย อลพุกนํยโต ๑ เตน วุตฺตํ ฌมฺมานนฺติ อํทํ ๑
อวสวตฺตํภํวํ ปรํยตฺตํ สํ จ สปฺปจฺยตํย เวทิตพฺพํ ๑
ปจฺยโต อุทฺยทสฺสเนน เตหํ เตหํ ปจฺยเยหํ อํเม ฌมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ
อุปฺปชฺชมนํว* ปจฺยํนํรूपเมว อุปฺปชฺชนฺตํติ เหตุผลสฺส เหตุอนํรूपโต
ลํทํชํยอภํรํยทํญฺชํย อโนกํสทํวํติ อํห ปจฺยโต ปนํติ อํทํ ๑
สตี กํรณํ กุโต อภํรํยวํทํ ๑ กโรตํตี หํ กํรณํ ๑

[๒๖๖] ปจฺยโต อุทฺยํ ปสฺสโต ปจฺยเย สตี สภํเว สตี
ผลสฺส สมภํวํติ อตฺถิตํมตฺเตน อุปกํรกตํติ สขฺขตํนํ นํรํหตํ
อสตี จ อภํวํติ ปจฺยํชํนํวตฺตํตํ จ วมุณยมนํนํ อตฺตสฺสณฺตํ
วมุณยเวตํตี อํห ปจฺยโต จสฺส ๑เป๑ ตํวโพรโตตี ๑
อนํจจลกขณํ ปํกฏํ โหตี ฌนโต อุทฺยพฺพทสฺสเนน สขฺขารํนํ
อุทฺยพฺพปํรํจํณํนตํย* วมุณยมนํนํตํตํ ๑ เตนํห หุตฺวํ
อภํวํวโพรโตตี ๑ อุปฺปชฺชํตฺวํ นํรํชณณํหํ หุตฺวํ อภํวํ ๑
ปฺพพฺพนตํปํรํนตํวํเวโก อตํตํนํนํคตภํวํสฺสณฺตํ ๑ น หํ สขฺขารํ
ฌนตฺตํยโต ปฺพพฺเพ ปจฺณํ จ วมุณยตํ ตสฺมํ ปฺพพฺพนตํปํรํนต-
วมุณยวโพรโตตี อํทํอนํตํนตํตํปฏํเวทโตตี อตฺถํ ๑ ทุกขลกข-
ณมฺปํ ปํกฏํ โหตี อุทฺยพฺพทสฺสเนนํติ สมฺพนุโ ๑ อุปฺปชฺชํตฺวํ
ภํชฺชนตํ สขฺขารํ อุปปํทโต อุทฺธํ ฌรํภงกํวตฺถนตฺรปฺตํตํย*
นํรํนตฺรํ วมุณยณฺเตว ๑ สํ จ เนลํ วมุณยมนํนํตํ สมฺมํ อุทฺยพ-
พทสฺสเนน วมุณย โหตํตี อํห ทุกข ๑เป๑ โพรโตตี ๑

๑. ม. อุปฺปชฺชมนํนํ จ. ๒. ม. อุทฺยพฺพโต ปํรํจํณํนตํย. ๓. ม. ฌรํภงกํวตฺถนตฺรปฺตํตํย.

มคคามคคณทสสนวิสุทธินิเทศ วรรณนา

สภาวลภขณมปีติ อุทยพพยทสสนน น เกลลั อนิจจทุกขลภ-
ขณเมว อถโข ปจวิฬสสาทีนั กภขพพสนาทีสณณิตั สภาวสงฆาตั
ลภขณมปี ปาตุภาววิทุธิ* สภาวาวจินนั ปากภูั โหติ ฯ เตนาน
อุทยพพยปรัจจันนาวโพชโตติ ฯ สภาวลภขณติ สภาวสณณิต
ลภขณ ตัตัมมลภขณ* ฯ สงฆตลภขณสส ตาวกาลิกตตมปีติ
อุปุปาทาทีสงฆตลภขณสส อุปุปาทภขณาทีปรัตตกาลิกตาปี ขณน-
ตรานวภูจันโต ตสส ฯ เตนาน อุทยลภขณติ อาที ฯ อุทยพพย-
มตตคคณณเจตต อุทยพพยทสสนนเสเนว อิมสส ฌานสส
ปวตตณโต น จิติกภขณสส อภาวา ฯ

น เกลลณจ นัจจนาวา อถโข ปรัตตกาลภูจายโน ฯ กถนุติ
อาห สรัยคคณนติ ฯ ตตถ อุทเก ทณฺเฑน กตเลขา อุทเก
ทณฺฑราชิ ฯ อุสสาวพินทุอาทโย ปณจ กิณจาปี อุตตตรุตตริ
อติปรัตตภูจายภาวทสสนตถั นิตสสตีตา ตถาปี เต ทนฺธนโรธาเอว
นิตสสตีตา ตโตปี ลหุตตรนโรชตตตา สงฆารานั ฯ ตถา หิ คมนส-
สาทานั เทวปุตตตานั เหญจฺฐปรัยาเยน ปฏิมุขั ชาวนุตตานั สิริสี ปาท
จ พนฺธขุรธาราสนนปาทโตปี สีมตโร รูปมฺมานัน นโรโร วุตโต
ปเคว อรูปมฺมานัน ฯ น เกลลั นัจจนาวา นาปี ปรัตตกาลภูจายโนว
อถโข อสारा ฯ กถนุติ อาห มายาติอาที ฯ มายาทโย หิ
มณิอาทิวเสน ทิสฺสमानา อตฺสภาวตาย อสारा ฯ

ตตถ มนุโตสธภาวิตา อินฺทชลาทิกกา มายา ฯ มิตตณฺหิกกา

๑. ม. ปากภาววิทุธิ. ๒. ม. ตัตัมมมานัน สลภขณ.

วิสุทธีมคค์ ลั้วณณนาย

มริจึ ๑ สุปินเมว สุปินนุติ ๑ มนุชทลกาเรน อาวิชฌิมยานัน
อลาตเมว อลาตจกุกั ๑ คนุชพพเทวปุตตทานัน กิพนิจจาวเสน นครี
วีย อากาเส อุปฏฺฐานมคฺคิตฺ คนุชพพนคฺริ ๑ เอตดาวตาดิ ยวายั
ชาตํ รูปํ ปจฺจุปฺปนฺนุนฺติอาทิปาลินยานุสาเรน ยํกิลฺลิจิ รูปํ อตีตา-
นาคตปจฺจุปฺปนฺนุนฺติอาทิปาลินยานุสาเรน วา ยาว อุทยพพยปฏฺฐิเวธา
ภาวนาวิธิ อารทุโธ เอตดาวตา ๑ กลาปสมมสนาทีโกปี หิ สพฺโพ
ภาวนาวิธิ อุทยวณณานุปปาทนสฺเสว น ปริสปริสรีรกรพฺนโชติ ๑
วชชมฺมเมวาทิ กิษฺชนสภาวเมว ๑ วยั อุเปติ อตฺตโน ชมฺมตาย ๑
ยั หิ อุปกกฺกเมน วินสฺสตีติ วุจฺจติ ตมฺปิ อตฺตโน ชมฺมตายเอว
วินสฺสตีติ อเหตุกคฺคตา วินาสสฺส ๑ อุปกกฺกเหตุ ปน วิสทิสฺสุปฺปาโท
โหติ ๑ อิมินา อากาเรนาติ ยํกิลฺลิจิ สมุทฺยชมฺมํ สพฺพนคฺติ
นิโรชชมฺมนุติ หิ วุคฺคิตฺ ตสฺมา วยั อนาลมฺภิตฺวาปี วชชมฺมเมว
อุปฺปชฺชตีติ อุทยสฺส อุปฺปนฺนญจ อิทํ วยั อุเปตีติ วยสฺส จ
อิมินา ยถาวุคฺคเตน ปจฺจกฺขกรณากาเรน ๑ อรฺุณา อุปฺปนฺนํ น ตาว
พลปฺปคฺคตฺตุนฺติ อาห ตฺรณวิปฺสฺสนาณานฺนุติ ๑ กลาปสมมสนาทีวเสน
ปวคฺคิตฺ สมฺมสนัน น นิปฺปฺริยาเยน วิปฺสฺสนาสมณฺณลํ ลภติ
อุทยพพยานุปฺสฺสนาทีวเสน ปวคฺคตเมว ลภตีติ อาห ยสฺสาธคฺมา
อารทฺุทวิปฺสฺสโกติ สงฺขํ คจฺจตีติ ๑

[๒๖๗] อิมาย อุทยวยานุปฺสฺสนาสงฺขาตาย ตฺรณวิปฺสฺสนาย
วเสน น อารทฺุทวิปฺสฺสนานัน ภงฺกานุปฺสฺสนาทีสงฺขาตาย ตฺรณวิปฺสฺสนาย
๑. ม. อุทยพพยา-

มคคามคคณทสสนวิสุทธีนิตุเทส วณณา

นาปี นิพพิทานุปลสสนาทิสงฆาตย พลววิปลสสนาย วเสนาติ อตุโถ ๑
น หิ ตทา วิปลสสนูปกิกิเลสา อุปลชชนตีติ ๑ อารทฐวิปลสสสสาติ
จ อารทฐวิปลสสสเสวาติ เอวกาโร ลุตตนิทฎุโฐ ๑ เตนหา
วิปลสสนูปกิกิเลสา หีติอาทิ ๑ ทิฎุจิกุคากาทิวตฎุภาเวน วิปลสนั
อุปกิกิเลสตีติ วิปลสสนูปกิกิเลสา ๑ อริยสาวกสสาติ อิท
อุกุกฎุจนิทเทเสน วุตตี พลววิปลสสนาวตฎุสสาปี ๑ อนุปลชชนโต ๑
วิปลฎุปีนุนกสสาติ ลีลวิปลตติอาทิวเสน ยถา ตถา วิปลฎุปีนุนกสส ๑
ตสส ปน ปฏิปตติยา ครหิตพพตี ทสเสนโต วิปลฎุปีนุนกสสาติ
อาห ๑ จสทโท อุปริปททวยปี โยเชตพโพ ๑ นิกขิตตคम्मฎุจानสสาติ
วิปลสนั อารภิตวา อนตรา โวसानั อาปนุนสส ๑ กุสีตปुकคสสาติ
ลีลสมปนุนสเสว โกสชเชนาติ วานัน อนนุญชชนตสส ๑ อถวา
วิปลฎุปีนุนกสสาติ วิปลสสนากาวนาสงฆาตย ปฏิปตติยา ๑ อภาเวน
วิกฤษิตปฏิปตติกสส ๑ วิปลสสนาปฏิปตติเยว หิ สสมภारा ปุพพภาเค
สมมาปฏิปตติ ตทณณา วิปลฎุปีนุนกสสาติ สทา จ ตตถ นิกขิตตคฐรส
โหตี ๑ นิกขิตตคฐรตา จ โกสชเชนาติ วุตตี นิกขิตตคम्मฎุจानสส
กุสีตปुकคสสาติ ๑ ยุตตปยุตตสสาติ โยเคน ฌาณน กาวนมนุ-
ญชชนตสส ๑ สทา ปน ยุตตปยุตตตา สมถวเสนาปี โหตีติ
อาห อารทฐวิปลสสสสาติ ๑ อุปลชชนตีเยว น อุปลชชนตี
อณณตา มคคามคคณทสเสว อสมภวโต ๑

๑. ม. พลววิปลสสนาปตตสสาปี. ๒. ม. สมมาปฏิปตติยา.

วิสุทธีมคค ส้วณณาย

โภกาสทิส อริยธมโมติ ปวตต อุตฺจจํ วิกฺเขโป ชมฺมุทฺจจํ
เตน ชมฺมุทฺจเจน วิปฺสฺสนาวิธิตอ อุกกมเนน วิรูปํ คหิตํ ปวตฺติตํ
มานสํ ชมฺมุทฺจจวิคฺคหิตมานสํ ฯ โภกาโส ธมฺโมติ การณ-
ปจารณาห ฯ อีทิสํ โภกาสํ วิสฺสชฺชนฺโต มม อริยมคฺโคติ อตุโถ ฯ
โภกาสํ อวชฺชติ นิพฺพานนฺติ วา มคฺโคติ วา ผลนฺติ วา ฯ
นิพฺพานนฺติ คณฺหนฺโต ตตฺถ ปวตฺตชมฺเม มคฺคผลภาวเณ คณฺหติ ฯ
ณณาทิกเ ปน มคฺคผลภาวเณ คณฺหติ ฯ ตโต วิกฺเขโป อุตฺจจนฺติ
ตโต โภกาสเหตุ โย วิกฺเขโป ตํ อุตฺจจนฺติ อตุโถ ฯ อุตฺจเจน
วิคฺคหิตมานสอติ สงฺเขปโต วุตฺตมตฺถํ วิวริตุํ อนิจฺจโตติ อาทิ
วุตฺตํ ฯ

ตตฺถ อนิจฺจ ๔เปฯ นปฺปชานาติ มคฺคํ ปตฺโตตฺตมิตฺติ สณฺณาย
อนิจฺจตาทิวเสน มนสิการสฺเสว อภาวโต ฯ อยณฺจ อตุโถ โย หิ
โกจิ อวฺวโส ภิกฺขุ วา ภิกฺขุณี วา มม สนฺติเก อรหตฺตปฺปตฺตี
พฺยากโรติ สพฺพโส จตฺตฺหิ มคฺเคหิ เอเตสํ วา อณฺณตเรน ฯ กตเมหิ
จตฺตฺหิ อิทวฺวโส ภิกฺขุ สมถปฺปพฺพคฺมํ วิปฺสฺสนํ ภาวติ ตสฺส
สมถปฺปพฺพคฺมํ วิปฺสฺสนํ ภาวนตฺตสฺส* มคฺโค สณฺชายติ โส ตํ
มคฺคํ อสวติ ภาวติ พหุสิทฺทโรติ ฯ ตสฺส ตํ มคฺคํ อสวโต
๔เปฯ พหุสิทฺทโรโต สํโยชนานิ ปหิยฺนติ อนุสยา พฺยนฺติโหนฺติ ปฺน
จปฺริ อวฺวโส ภิกฺขุ วิปฺสฺสนาปฺปพฺพคฺมํ สมถํ ภาวติ ๔เปฯ
สมถวิปฺสฺสนํ ยฺคนทฺธิ ภาวติ ๔เปฯ ปฺน จปฺริ อวฺวโส ภิกฺขุโน

๑. ปาลิยมฺปน ภาวยโตติ ทิสฺสติ.

มคคามคคณาทสสนวิสุทธีนิเทศ วรรณนา

ชมมุตชจจวิคคหิต มานส์ โหติ โหติ โส อาวุโส สมโย ยนต์ จิตต์
อชมตตเมว สนนุจติ สนนีสหติ เอโกทิกาว กโรติ สมာชยติ ตสส
มคโค สลยชยติ ฯเปฯ อนุสยา พุยนตีโหนตีติ อมินา สุตตปเทเนว
เวทิตפו ฯ เหตุถ หิ จตตถมคควิสุทชชเนน ยถาวุตตมคคผล-
นิพพานชมมา ชมโม ฯ ตตถ อุตชจจ อชิตตมคคาทิกอ อหสมมีติ
อมคคาทิส วิคเจโป ชมมุตชจจ เตน อุปทุตติ วิคคหิตมานส์
โหติ ฯ นิกนติ โภกาสาทิส อเปกขา สุขุมรูปา ตณหา ฯ สา
วิปสสนาภริตอการเนน อุปญจนตี อชิมานิเกน ชมโมติ กยหตีติ
อาห นิกนติ ชมโมติ นิกนตี อวชชตีติ ฯ

วิปสสนโนภาโสติ วิปสสนาจิตตสมุจจติ สสนตติปติติ อตุ-
สมุจจนาณจ ภาสร์ รุปี ฯ ตตถ วิปสสนาจิตตสมุจจติ โยคิโน
สริรรณเมว ปภสสร์ หุตวา ติกุจติ อติริ สริริ มุณจิตวา ฌานานู-
ภาวานูรูปี สมนุตโต ปตถรติ ตํ ตสเสว ปณณายติ เตน
ศุญโจกาเส รูปคตมปิ ปสสติ ปสสนโต จ จกขุวิญญาเนน
ปสสติ อูทาหุ มโนวิญญาเนนาติ วิมสิตพพนติ วทนติ ฯ ทิพพ-
จกขุลาภิโน วิย ตํ มโนวิญญาณวิญญेขยเมวาติ วุตตํ วิย ทิสสตีติ ฯ
วิปสสนาวิธิ นาม ปฏิปาภिया ปวตตมานา วิปสสนาว ฯ อุกกนตา
นาม โหติ โยคินา มคคํ ปตโตมหีติ อชิมานเนน วิสสุจตุตา ฯ
ตสส วา โยคิโน วิปสสนา ตโตเอว วิธิอุกกนตา นาม โหติ ฯ

๑. ม. ปาถิมปน เอโกทิ โหตีติ ทิสสตี. ๒. อจ. จตุกก. ๒๑/๒๑๒. ๓. ม. ทิสสตีติ.

วิสุทธีมคคส์วณณาย

มุลกมมฏจानนุติ วิปัสสนเมวาท ๑ เวมตตตยاتي อปป์วิปุลตวเสน
วิสทิสตย ๑ อสฺสชาติ โอบาสสฺส ๑

[๒๖๘] ทวีหิ กุญฺเหิ ปริจฺฉินฺนํ เกหํ ทฺวิญฺญเกหํ ๑ ตสฺส กิร
อพกนฺตเรปี เอกา ภิตฺติ โหติ พหิปี ๑ อุกินฺนํ อนฺตเร อนฺุปรียายปถํ
โหติ ๑ สายณฺเห ตตฺถ สนฺุถริตานิ ปญฺจวณฺณานิ กุสฺमानิ
วิสททาณสฺส โอบาสเนน ผริตฺทจฺจเน รุปคตํ จ ทิพฺพจกฺขุโน วีย
ปญฺญาณนุติ ๑ เตน วุตฺตํ ฆนฺเต มยฺहनฺติอาทิ ๑ เอวํ โอบาสสฺส
เวมตตตย วตฺถุํ ทสฺเสตฺวา จิรกาลวิปฺพลมฺพเน วตฺถุํ ทสฺเสตฺ
อຍ ปนาคิ อาทิ วุตฺตํ ๑ ตตฺถ อຍ ปน วิปฺสฺสนฺุปกฺกิเลโสติ
วกฺขมานปฺปการํ สนฺุชยทา น สพฺพํ ๑ โสติ โส สมถวิปฺสฺสนาลากิ
อธิมานิโก ๑

[๒๖๙] ทิวาสเนติ ทิวาญฺจเนน นิสีทิตฺตพฺพอาสเน ๑ ปจฺมํ ปญฺหํ
ปฺุจฺฉิตฺตสํมิตฺติ จินฺติตตฺตา วุตฺตํ ปญฺหํ ฆนฺเต ปฺุจฺฉิตฺตุํ อากโตมฺหิตฺติ ๑
ปจฺฉา อฺุปาเยน ปฺุจฺฉชนฺภาวํ ญาเปตฺวา กมฺมฏจฺจเน นโยเชสฺสสํมิตฺติ
จินฺติตตฺตา วุตฺตํ อวสฺสโย ภวิสฺสสํมิจฺเจวาทํ อากโตติ ๑ ตสฺส
จ ปฺุชานตฺตา สวชารณฺํ กตฺวา วุตฺตํ ๑ อຍ ฃมฺโมติ อຍ
อริยมคฺคานุกโต ปฺุทฺธิสมฺภิทาณมฺโมติ เถรสฺส อชฺฉมาสยวเสน วทติ ๑
สมารินฺนุติ อภิญฺญาสมาริ ๑ อลฺยจิตกณฺโณติ นิจฺจลฺกฺกฺจปีตกณฺณ-
ปฺุญฺเญ ๑ ปลายิตฺตมารทฺุโร ฆเยน ๑ เตนทา เถโร กิร โทส-
จริโตติ ๑ โทสจริตสฺส หิ สฺุรสฺสาปี สหสา ฆยํ อฺุปฺปชฺชติ ๑

มคคามคคณทสสนวิสุทธีนิทเทส วณณนา

เตนสส จีณาสวตเถโร อชฺฌาสยฺม ฌตฺวา อิมินา อุปาเยน ปุณฺณ-
ชนภาวํ ชานาเปสฺสามีติ หตฺถินิมมาปนาทิมกาสี ฯ โทสจฺริตฺตฺตา
หิ เถโร จิปฺปํ ปฏฺฐิวฺชมิ ฯ จิปฺปวฺริราที หิ โทสจฺริโต ฯ

[๒๓๐] ตสฺสชาติ อุทฺทยพฺพยณานิ มตฺถกํ ปาเปนฺตสฺส โยคิโน ฯ
เอวมฺปิ รูปํ อุทฺเทติ เอวมฺปิ รูปํ เวตีตฺถิอาทินา อุทฺทยพฺพยณานุปสฺสน-
เมเวตฺถ ตฺถนํ ตีรณญจ เวทิตพฺพํ ฯ ยถา เทวานมฺินฺเทน จิตฺตํ
วชิรํ อโมฆํ อปฺปฏฺฐิตญจ โหติ เอวมฺิทมฺปิ ฌานิ นิปฺถํ
อุทฺทยพฺพยทสฺสเนติ วุตฺตํ วิสฏฺฐจฺฉินฺทวชิรํมิวาทิอาทิ ฯ ตตฺถ
ติจฺฉินฺนติ อกฺกญฺจํ ฯ สฺสรนฺติ เตชวนฺตํ ฯ อติวิสทฺนฺติ นิสิตภาเวน
อติวिय ปฏฺฐตรํ ฌานิ อุปฺปชฺชติ ฯ ตถาหิเนน โยคิ มคคํ
ปตฺโตตฺสมีติ มณฺณติ ฯ

วิปสฺสนาปีตฺติ วิปสฺสนาจิตฺตสมฺปยุตฺตฺตา ปีติ ฯ จุทฺทกาทโย
ปีติโย เหฏฺฐา วณฺณิตาเอว ฯ ยสฺมา อุทฺทยพฺพยณานุปสฺสนาย วิถิ
ปฏฺฐปนฺนาย อนุกฺกเมน ปญฺจ ปีติโย อุปฺปชฺชนฺติ ตสฺมา วุตฺตํ
อຍฺ ปญฺจ ฯเปฯ อุปฺปชฺชตีติ ฯ มตฺถกปฺปตฺเตน ปน อุทฺทยพฺพ-
ยณเนน สทฺธี ฌรณาปีติเยว โหติ ฯ อุปฺจารปฺปนาทฺฆนฺโต
อณฺุททาปี หิ ฌรณาปีติ โหติเยว ฯ เตนาห สกฺลสรฺริโร โข ปฺรูยมานา
อุปฺปชฺชตีติ ฯ

ปสฺสทฺฐิอาทินิ ฌ ยฺคพฺกานิ อณฺุทมณฺุทาวิโยคิณีติ ปสฺสทฺฐิยา
อุปฺปนฺนาย อิตฺราปี อุปฺปนฺนาเอว โหนฺตีติ กิจฺจทสฺสนมฺุขเนน ตา

วิสุทธีมคคส์วณณาย

สพพาปี ทสเสนโต กายจิตตานัน เนว ทโร น คารวณติ-
อาทิมหา ๑ ตตุล กายคคหณน รูปกายสสปี คหณ เวทิตพพ
น เวทนาทิกุขนุชตยสเสว ๑ กายป্পสสทฐิอาทโย หิ รูปกายสสาปี
ทรถาทินิมมทฐิกาคี ๑ กายจิตตานี ปสสทฐานี ๑เป๑ อุชุกานีเยว
โหนติ เตสึ อปสสทฐาทิภาวสส เหตุภูตานัน อุทฐจาทิถินมิทฐาทิ-
ทิกุจิมานาทิเสสนีวรณาทิสทฐิยาทิมายาสาถะยยาทิสงกิลเสธมมานัน
วิธมนวเสเนว ตทา วิปสสนาจิตตูปาทสส ปวตตุนโต ๑ ตสมี
สมยติ ตสมี อุททพพยณานุปตติสมเย ๑ มนุสสานัน อยณติ
มานุสี มนุสสโยคคา กามสขรติ ๑ ตาทิเสหิ มนุสสวิเสเสหิ อนุภวิ-
ตพพตาดันติวตตุนโต ทิพพรติปี* สงคหิตา มานุสีสทิสตาย กามสข-
ภาเวน ทิพพรติปี* วา ๑ ตสสา อติกุนตตาย น มานุสีตี อมานุสี ๑

สญญาคารนติ ยักิณจ วิวิตตเสนาสนัน วิปสสนเอา วา ๑
สาปี หิ นิจจภาวาทิสญญตตาย โยคิโน สขสนนีสสยตตาย จ
สญญาคารนติ วตตพพตัม ลภติ ๑ จิตตสส อนุปสมกรานัน
กิลเสทานัน วิคเมน สนตจิตตสส ๑ สัสาเร ภยสส อิกุขเนน ภิกุขโน ๑
สมมา ฅาเยน รูปารูปรหมมานัน อุททพพยานุปสสนาทิวเสน วิปสสโต
สมมสโต ๑ อนารทฐวิปสสนานัน มนุสสานัน อวิสยตตาย อมานุสี ๑ วิปส-
สนาปีตี สขสญญิตา รติ โหตีตี อยเมตตุล คากาย สขเขปคโต ๑
ทุติยคากา ปน อุททพพยณานเมว สนุชาย วุตตา ๑ ตตุล ยโต
ยโตตี รูปโต วา อรูปโต วา ๑

๑. ม. ทิพพา รติปี.

มคคามคคณาตสสนวิสุทธินิทเทส วรรณนา

[๒๗๑] วิปัสสนาสุขนุติ วิปัสสนาจิตตสมปยุตต์ เจตสิกสุขุํ ๑
ยสุมา ตัมมภูจิตเทหิ อติปณิเตหิ รูเปหิ สพุโพ กาโย ปริฟูโฏ
ปริพुरुหิโต จ โหติ ตสุมา วุตต์ สกตสรีเร° อภิสนุทยमानนุติ ๑
อชิโมกฺโขติ สพุธา นเยวาปนกาธิโมกฺขาติ อชิปฺปาโย ๑ ส
เจตถ น กम्मผลํ รตนตฺตยํ วา สพุทหนวเสน ปวตฺตา อถโ
กิลเสกาลุสฺสียापकमेन สมปยุตฺตานํ อติวिय ปสนฺนภาวเหตุฏฺฐา ๑
เตนาห วิปัสสนาสมปยุตฺตา ๑เป ๑ สพุธา อุปฺปชฺชตีติ ๑ ปฺริมุ-
ปนฺนภาวนापलत्तिथि सम्ปฺปวตฺตํ วิริยํ สมปยุตฺตम्ममानํ สงฺกิลเส-
ปกฺขโต โกสชฺชโต ปคฺคณฺหนโต ปคฺคโ ๑ เตนาห ปคฺคโหติ
วิริยนฺติอาทิ ๑

สุภฺภูจิตาติ สภาวลกฺขณเณ อารम्मणे สฺภฺภู อุภฺภูจิตา ๑
สุปฺติภูจิตาติ ปฺฏิปกฺขวิกमेन เตน อจลนियตาย สฺภฺภู ปฺติภูจิตา ๑
ตโตเอว นิขตา วิย อจลา ๑ อจลภาเวเนว ปฺพุพตราชฺสทิสาดิ
ตีหิ ปเทหิ สฺปฺติภูจิตเมว ทสฺเสติ ๑ โสติ โยคาวจโร ๑ ยํ ยํ
จानนุติ ยํ ยํ อตฺตโน อุปฺติภูจानภูจानํ รูปํ วา อรูปํ วา ๑
โอกฺกนฺทิตฺวาติ อนุปฺวิสิตฺวา ๑ ปกฺขนฺทิตฺวาติ ตสฺเสว เววจัน ๑
ทิพฺพจกฺขุโน ปฺริภณฺฑภูตฺสส ยถากम्मูปคคณาตสฺส อุภฺภูจหนเต
ปฺรโลกสณฺณิเต สคฺเต สนฺธายาห ทิพฺพจกฺขุโน ปฺรโลโก วิยาติ ๑
ทิพฺพจกฺขุโน ปฺรโลโกวิสยตฺตา วรรณายตฺนวิสยํ คหิตนฺติ° ๑ อสฺส
สตี อุภฺภูจชาติ ขายตี อุปฺติภูจตีติ วา อตฺโต ๑ ยทกฺเคน หิ สตี
๑. ม. สกตสรี. ๒. ม. น ทิพฺพจกฺขุโน ปฺรโลโกวิสยตฺตา. วรรณายตฺนวิสยหิ ตฺนฺติ.

วิสุทธีมคฺค สํวณฺณนํ

อารมฺมณํ โอกกนฺทิตฺวา อุปฺตฺติฏฺฐติ ตทกฺเคน อารมฺมณมฺปิ สํ

โอกกนฺทิตฺวา อุปฺตฺติฏฺฐติ วุจฺจติ ฯ

วิจฺฉินฺทวิสยตฺตา สงฺขารานํ วิจฺฉินฺเน มชฺฌตฺตภาเวเน จิตฺตา

วิปฺสฺสนฺนุเปกฺขา ฯ สํ ปน อตฺถโต ตถาปวตฺตํ ตตรมชฺฌตฺต-

เปกฺขาว ฯ มโนทวาราวชฺชนจิตฺตสมฺปยุตฺตา เจตนา อวชฺชเน

อชฺฌเปกฺขนฺวเสน ปวตฺติยา อวชฺชนฺนุเปกฺขาติ วุตฺตา ฯ อุทฺยพฺพยानํ

สุฏฺฐจฺจํ อุปฺนฺจฺจํ ตทนฺนุสฺสณาย มชฺฌตฺตภูตํ อธิ วิปฺสฺสนฺนุ-

เปกฺขา นาม ฯ เต ปน อุทฺยพฺพยา สพฺพสงฺขารานนฺติ อห

สพฺพสงฺขารेषु มชฺฌตฺตภูตํ ฯ อวชฺชนาย อินฺทวชิรตฺตตฺตนาเรจ-

สทิสฺตา สฺวตฺติกฺขภาโว จ สพฺพญฺตฺตณฺณปฺเรจฺจา วิย ตทนฺจ-

ณฺณสฺส ตถาภาเวเน ทฏฺฐพฺพา ฯ

[๒๑๒] วิปฺสฺสนานิกนฺตฺติ วิปฺสฺสนาย กามนา อเปกฺขา ฯ

โอบาสาทโย วิปฺสฺสนาย วิชฺมกฺนฺนฺตํ ตสฺสา อลงฺกาโร วิย โหนฺตฺติ

อห โอบาสาทิปฺภิมณฺฑิตายาติ ฯ อาลยนฺติ อเปกฺขํ ฯ สุขุม

สนฺตการาติ สุขุมการา สนฺตการา จ ฯ สํ จสฺสา สุขุมสนฺตา-

การตา ภาวนาย สาทิสยปฺวตฺติยา ยโต กิเลสภาโวปฺสฺสา

ทฺวิญญฺเยโย โหติ ฯ เตนาห ยา กิเลสํ โหติ ฯ เป โหติติ ฯ

เอเตสุปีติ ยถาทสฺสิตฺเตสุ ฌานาทีสุ ฯ อญฺจตรสฺมี อุป-

ปนฺเนติ อิทํ อุปฺปนฺเน อญฺจตรสฺมี มคฺคํ ปตฺโตมฺหิตี อาทิก-

คหณทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ [๒] อญฺจตรญฺจตรสฺเสว อุปฺปชฺชนโต ฯ นวาปี

๑. ม. อารมฺมณมฺปิสฺส. ๒. ม. เอตฺถนฺตเรเนกาโร ทิสฺสติ.

มคคามคคณาทสสนวิสุทธีนิทเทส วณณนา

หิ อุปกุกิเลสา เอกกุกุณเปปี อุปปชชุนติ ๑ ปจจเวกุกุณา ปน
วิสุ วิสุ โหติ ๑ น วต เม อิตโต ปุพเพ เอวรูปา นิ นติ
อุปปนุนปุพพาติ อิทํ ชมมสภาวทสสนวเสน วุตตํ น ปน ตทา
โยคิโน ตถาจิตตปุพพุตติวเสน ๑ น หิ โส ตทา ตํ นิคนตี^๑
ชานาติ ตถา สติ ตพพิสยสส มคคปุตโตมฺหิตีอาทิกคหณสส
อสมฺภโวเอว ๑ ตสฺมา เอวมสส สียา น วต เม เอวรูปา ภาวนา-
กิริติ อุปปนุนปุพพา อทฺธา มคคปุตโตมฺหิตี ๑ อุปกุกิเลสวตฺต-
กุกุทายาติ นิปฺปรียายโต ทิฏฺฐิमानตณฺหา อิริอุปกุกิเลสา เตสํ วตฺต-
กุกุทาย อุปฺปตฺติฏฺฐจฺจานตาย ๑ น สภาวโตติ อาห น อกฺกุสลตฺตาทิ ๑
ยถา ปน โอภาสาทโย เอวํ นิคนตีปิ ทิฏฺฐิจุกฺคาหาทินํ จานํ โหตีติ
วุตตํ อุปกุกิเลสวตฺต จาติ ๑ วตฺตวเสนวาทิ คาเห อนามสิจฺจวา
กาหนํ วตฺตวาทวเสนว^๒ ๑ อตฺตวาทิหิ อิทํ พุทฺธินิพนฺชโนติ ปริกป-
ปิโต อตฺตวา โอภาสสฺส สามิฏฺฐโต มมาติ สามิวจฺจนสฺส วิสยภาเว
คหิโตติ อาห มม โอภาโส อุปฺปนฺโนติ คณฺหโตหิทิฏฺฐิจุกฺคาโหติ ๑
โอภาสสฺส มนาปภาวคคหณฺมุเขน^๓ เตน อตฺตวานํ เสยฺยาทิตो
ทหตีติ วุตตํ มนาโป วต โอภาโส อุปฺปนฺโนติ คณฺหโต
มานคฺคาโหติ ๑ อสฺสาทยโตติ สมฺปฺปียายโต ๑ เตสนฺติ ทิฏฺฐิจุก-
คาหาทิสณฺณิตานํ อุปกุกิเลสานํ วเสน ๑ โอภาสาทิสฺสูติ โอภาสาทิ-
นิมิตฺตํ ๑ กมฺปนํ ยถารทฺธวิปฺสฺสนาย อจฺจวา วิกฺเขปาทฺตติ ส
จ โอภาสาทิสฺสู ตณฺหาทิกฺคาโหติ ทสฺเสนโต โอภาสาทิสฺสู กมฺปติ
๑.ม. นิคนตีติ. ๒.ม. วตฺตวาทวเสนว. ๓.ม. มนาปคคหณฺมุเข.

วิสุทธิมคค สังฆคณนาย

๗เป๗ สมนุปลสฺสตีติ อาห ๗

[๒๗๗] โอิภาสนิมิตฺตํ จิตฺตํ วิกรมปตีติ สมพนฺโธ ๗ โอิภาเส
วา วิสยภูเต อุปกฺกิลเสหิ จิตฺตํ วิกรมปตีติ โยชนา ๗ เตนาน
เยหิ จิตฺตํ ปเวรตีติ ๗ เสเสสุปี เอเสว นโย ๗ อุปฺภูจฺจเนติ สติยิ ๗
อุปกฺกขาย จาติ วิปสฺสนูปกฺกขาย จ ๗ กุสโล ปนาตืออาทิสฺส กम्मภูจฺจนา-
โกสฺสลุโยเคน กุสโล ๗ ปรีปกฺกณณตาย ปณฺฑิตฺโต ๗ อากม-
พฺยตฺติยา พฺยตฺโต ๗ อุปกฺกิลเสตพฺพิโสชฺเชนฺสุ อาทินวานิสฺสวาโพช-
โยคโต พุทธิสมปฺนโน ๗ อัย โข โสติ โย โส อจฺริเยน
กम्मภูจฺจนาทานกาเล อุตฺยพฺพณณูปปฺตติสมเย อุปฺปชฺชตีติ วุตฺโต
อัย โข โส โอิภาโส อุปฺปนฺโนติ อุปฺปกฺกิลเสตตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ทสฺเสตฺวา อิทานิสฺสา วิปสฺสนาย วิสยภาวฺปนยฺนวิธี ทสฺเสนฺโต
โส โข ปนาตืออาทิมาน ๗ ตตฺถ ปจฺมนเย อนิจฺจลฺกฺขณวิภาวนเมว
ทสฺสตี ๗ ตสฺมี สิทฺเช อิตรมฺปี ลกฺขณทฺวํยํ สิทฺชเมว โหติ ๗
ทฺติยนเย ปน โอิภาสาทิกเก นิสฺสาย อุปฺปชฺชนกทิกฺกจิกฺคาหาทิน
อุคฺคณฺณสมฺกฺคณฺณปรียาทานวเสน มนสิการวิธี ทสฺเสตฺตฺ สจ
โอิภาโส อตฺตา ภเวยฺยตืออาทิ วุตฺตํ ๗ อรูปสฺตตฺเต สจ สงฺขารา
อตฺตา จ ภเวยฺยตืออาทิ สพฺพสงฺขารสงฺคณฺณวเสน สามณฺณโต
วุตฺตํ อีช โอิภาสาทิวเสน สงฺขารา วิภชฺช วุตฺตํ ๗ เสโส มนสิ-
การวิธี ตตฺถ วุตฺตนโยวาติ อาห สพฺพํ อรูปสฺตตฺเต วุตฺตนเยน
วิตฺถารตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต ๗ โอิภาสํ เนตฺตํ มมาติ สมนุปลสฺสนฺโต ตณฺหา-
๑. ม. จสฺสทฺโท น ทิสฺสตี.

มคคามคคณานทสฺสนวิสุทธินิทฺเทส วณณนา

คาหโต จิตฺตํ โสเชติ ฯ เนโสมสฺสํมิตฺติ สมนุปลฺสฺสนุโต มานค-
คาหโต ฯ น เมโส อตฺตาคฺติ สมนุปลฺสฺสนุโต ทิฏฺฐิจฺจคาหโต ฯ
เตนาห โสภาสํ เนตํ มมาตฺตอหิ ฯ เอส นโย ฌานาทีสุปี ฯ

อิมานิ ทส จานานีติ อิมานิ ยถาวุตฺตานิ โสภาสาทินิ ทส
อุปกฺกิลเสการณานิ ฯ ปญฺญา ยสฺส ปริจิตาติ ยสฺส โยคิโน
ปญฺญา โสภาสาทิสฺส อนิจฺจตาทิกคฺคหณวเสน ปริจิตวาตี ปริค-
คเหตุวา อุปฺปริกฺกขิตฺวา จิตฺตา ฯ ฌมฺมุทฺตจฺจสฺส สมนุคฺคภาวชานเนน
ฌมฺมุทฺตจฺจกฺกุสโล โหติ

[๒๑๔] วิถีปฏิบัติปณฺนุนฺติ อุทฺตยพฺพยานุปลฺสฺสนาวเสน วิปฺสฺสนา-
วิถีปฏิบัติปณฺนุ ฯ ทิฏฺฐิจฺจวิสุทฺธิยฺนฺติ ทิฏฺฐิจฺจวิสุทฺธิยํ อธิคตํ ฯ ทิฏฺฐิจฺจวิสุทฺธิ-
ฌานเนน วา ทิฏฺฐิจฺจา วิโสธเนน ทฺกขสจฺจสฺส ววฺภูจฺจานํ กตํ โหติ
ทฺกขสจฺจปฺริยาปณฺนสฺส นามรฺูปสฺส ววฺภูจฺจปนฺโต ฯ นามรฺูปสฺส
ปจฺจยา นาม สมฺมทฺตยปจฺจียาติ* อห กงฺขา ฯเปฯ สมฺมทฺตยสจฺจสฺส
ววฺภูจฺจานํ กตฺนฺติ ฯ อภิฌมฺมนเยน หิ สพฺพกิลเสสา กมฺมณฺจ
สมฺมทฺตยสจฺจํ ฯ อิมิสฺสฺสนฺติ อิมายํ ฯ สมนฺมาติ อวิปฺริตํ ฯ
มคคสฺสาคฺติ อริยมคคสฺส อุปายภูตมคคสฺส ฯ

วิสตฺติมปฺริจฺเจทวณณนา นิฏฺฐิตา* ฯ

๑. ม. ววตฺถานโต ๒. ม. นามรฺูปสมฺมทฺตยปจฺจียาติ. ๓. มคคามคคณานทสฺสน
วิสุทธินิทฺเทสวณณนา นิฏฺฐิตา. อิติ วิสตฺติมปฺริจฺเจทวณณนา.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

ปฏึปทํถณทสฺสนวิสุทธีนึทเทส วณฺณนํ

วิปฺสฺสนํวํรสฺส* มตฺถกปฺปตฺติยํ สงฺขารุเปกฺขณํ สึขํป-
ปตฺตํ วิปฺสฺสนํ ๑ สึขํปฺปตฺติ ปนฺสฺส อุตฺถพฺพยณํณํทึนํ อตฺตญ-
จมนํ วเสน ชํตํติ อํห อญฺจนุํ ปน ญณํนํ วเสน สึขํป-
ปตฺตํ วิปฺสฺสนํติ ๑ โอปํริโกพํริกสฺส สจฺจปฏึจฺจณํทกโมหตมสฺส
วิกเมน สจฺจปฏึเวรณํกุลตฺตํ สจฺจํนุโลมิกณณนฺติ อนุโลมณณ-
มํห ๑ ตํนึ ปน ญณํนึ สรฺูปโต ทสฺเสตฺถุ อญฺจนนฺติ จํติ-
อํทึ อํรทฺธิ ๑ ตตฺถ อุตฺถพฺพยทสฺสเนน สงฺขารํนํ อนึจฺจลกฺขณํ
ตทนุสํเรน อึตรลกฺขณํนึ จ วิกํเวนฺตีเยว อุตฺถพฺพยํนุสฺสนํ
ปวตฺตตีตึ กตฺวํวึถึปฏึปนุํ วิปฺสฺสนํสงฺขํตํ* อุตฺถพฺพยํนุสฺสนํ-
ณณนฺติ วุตฺตนฺติ เกจึ ๑ ตยึทํ ตสฺส สพฺพสึ ตึรณปรีณณ-
ภํวเมว มณฺณมํเนหึ วุตฺตํ ๑ กึณจํปี หึ อุตฺถพฺพยณํ ตึรณ-
ปรีณณนุโตคฺชเมว อุตฺถพฺพยํทึนํ ปน ชํนํนญฺเจน ปจฺจกฺขโต
ทสฺสนญฺเจน จ ญณทสฺสนํนึ อุตฺถพฺพยณํณํทึนึ ๑ ตํนึเยว
ปฏึปกฺขโต วิสุทฺธตฺตํ ญณทสฺสนวิสุทฺธิ ๑ สํเอว อริยมคฺโค
ปฏึปชฺชตึ เอตํยํติ ปฏึปทํติ* ปฏึปทํถณทสฺสนวิสุทฺธีตึ วุตฺตํ ๑
ตํ ปน อฺปฺปนํมตฺตํ อฺปฺปคฺคณํ สนุชํย วุตฺตํ ๑ ปคฺคณํ หึ
นึจฺจสณฺณํทึปฺปหํนสึทฺธิยํ ปหํนปรีณณย อธิญฺจํนญฺตํ ยโต
ตทตึคเมน อญฺจํรสฺส มหํวิปฺสฺสนํสฺ อเอกจจํ อธิคตํเอว โหนฺติ ๑
๑. ม. วิปฺสฺสนํจํรสฺส. ๒. ม. วึถึปฏึปนุํวิปฺสฺสนํสงฺขํตํ. ๓. ปฏึปทํจํติ.

ปฏิบัติทาณทสฺสนวิสุทธีนิตุทส วรรณนา

น หิ อุทฺยพฺพยณํ ปจฺจกฺขโต ปฏิเวเชน วินา สามณฺยการานํ
ตีรณมตฺเตน สาดิสฺสํ ปฏิปฺกฺขปฺปหานํ สมฺภวติ ฯ อสฺติ จ ปฏิปฺกฺ-
ขปฺปหานे กุโธ ฌาณาทีนํ วชิรมิว อวิทเวคตา ติจิณวิสทาที
ตา วา ฯ ตสฺมา ปคฺคณภาวปฺปตฺตํ อุทฺยพฺพยณณํ ปหานปริณฺญา-
ปฺกฺขियเมว ทฏฺฐพฺพิ ฯ

สพฺพสงฺขารานํ ภงฺกสฺเสว อนฺุปสฺสนา ภงฺกานฺุปสฺสนา ตเทว
ณณํ ภงฺกานฺุปสฺสนาณณํ ฯ ยถาภูตทสฺสาวิ ภายติ เอตสฺมาติ
ภยํ เตภูมิกธมฺมา เตสฺ ภยโต อุปฏฺฐิจฺเตสฺ ภายิตพฺพาการคฺคาหิ-
ณณํ ภยตฺุฏฺฐานณณํ ฯ มฺณฺจิตฺุ อิจฺฉตีติ มฺณฺจิตฺุคฺมฺยํ จิตฺุ
ปฺคฺคโล วา ตสฺส ภาโว มฺณฺจิตฺุคฺมฺยตา ตเมว ณณํ
มฺณฺจิตฺุคฺมฺยตาณณํ ฯ ปฺนฺปฏิสงฺขาตาการเณ ปวตฺตํ ณณํ
ปฏิสงฺขานฺุปสฺสนาณณํ ฯ นีรเปกฺขตาย สงฺขารานํ อุเปกฺขวเสน
ปวตฺตํ ณณํ สงฺขารูเปกฺขาณณํ ฯ ตสฺมาติ ยสฺมา อุปฺกฺกิเลส-
วินิมฺตฺตํ อุทฺยพฺพยณณาทีนววิธํ ณณํ ปฏิปฺทาณทสฺสนวิสุทธี
ตสฺมา ฯ

[๒๗๕] อุปฺกฺกิเลสวิมฺตฺตฺนฺติ วิเสสเนน วิภาวิตมตฺถํ อนพฺุชฺฉนฺโต
โฆทโก ปฺนฺ อุทฺยพฺพยณเณ โยโค กิมนฺุติโยติ ปฺุจฺฉิ" ฯ ตตฺถ
กิมนฺุติโยติ กิปปโยชโน นีรตฺถโก ปฺเคว นีพฺพตฺติตตฺตฺตา ปฺกฺกสฺส
ปฺจัน วิยาติ อธิปฺปาโย ฯ อถวา ลกฺขณสลฺลลฺกฺขณาทีเหตุปฺปฏิปฺภา-
คฺคทฺทวเสน ตมตฺถํ ฌาเปตฺกาโม อจารีโยว กเถตฺกมฺยตาเวเสน
๑. ม. ปฏิสงฺขานากาเรณ. ๒. ม. ปฺุจฺฉติ.

วิสุทธีมคฺค สัวณณนาย

กิมตฺถิโยติ ปุจฺฉิ* ๑ ลกฺขณสลฺลลฺกฺขณตฺโตติ อนิจฺจาติลกฺขณานํ
สมฺมเทว อุปฺชารณตฺโต ๑ ตตฺถ การณํ ทสฺเสนฺนโต อุทฺยพฺพยวณํ
หิตี อาทิมาย ๑ นนฺ จ อุทฺยพฺพยวณํ นาม สงฺขารานํ อุทฺยพฺพ-
พฺยเมว ปสฺสตี น อนิจฺจาติลกฺขณตฺตยํ เตน กถิ อนิจฺจาติ-
ลกฺขณตฺตยสลฺลลฺกฺขณํ โหตีตี ๑ น โข ปเนตํ เอวํ ทฏฺฐพฺพํ
อุทฺยพฺพยวณํ ลกฺขณตฺตยวิสยํ โหตีตี ๑ อุทฺยพฺพเย ปน ปฏิวิทฺเธ
อนิจฺจลกฺขณํ ปากฺกํ หุตฺวา อุปฺภูจฺจาติ ๑ ตโต ยถนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ
ยํ ทุกฺขํ ตทนตฺตาติ อิตฺรลกฺขณมฺปี ๑ อถฺวา อุทฺยพฺพยคฺคหณฺน
หุตฺวา อภาวกาโร อภินฺนสมฺปตีปฺพนากาโร อวสวตฺตนากาโร จ
วิภูตฺตโร โหตีตี การณภาเวน อุทฺยพฺพยวณเณ โยคสฺส ลกฺขณตฺ-
ตยสลฺลลฺกฺขณตฺตตา เวทิตฺพฺพา น สมฺมุขเนว ๑ เหฏฺฐจฺจาติ มคฺคา-
มคฺควณทสฺสนวิสุทฺธิโต เหฏฺฐจ ๑ ตํ หิ โอภาสาทิอุปฺปตฺติเหตุตฺตายติกฺขํ
วิสทํ หุตฺวา ปวตฺตมฺปี ทิฏฺฐิอาทิจฺจํ อุปฺกฺกิลิฏฺฐตฺตา กุณฺจํ อวิสทเมว
ชาตํ ๑ เตนาย ทสฺหิ ๑เป๑ นาสกฺขิจฺจํ ๑ อมนสิการาติ เหตุมฺหิ
นิสกฺกวจฺจํ ๑ กิสฺส อมนสิการาติ หิ อิทํ เกน ปฏิจฺจนฺนตฺตาติ
ปุจฺฉิตสฺส ปฏิจฺฉาทกสฺส เหตุปุจฺฉา ๑ สนฺตติยา หิสฺส ปฏิจฺจนฺนตฺตา
อนิจฺจลกฺขณํ น อุปฺภูจฺจาติ ๑ สา จ สนฺตติ อุทฺยพฺพยมนสิกาเรณ
ปฏิจฺฉาทิกา ชาตา ๑ อิริยาปเถหิ ปฏิจฺจนฺนตฺตา ทุกฺขลกฺขณํ
น อุปฺภูจฺจาติ ๑ เต จ อิริยาปเถ อภินฺนสมฺปตีปฺพนามนสิกาเรณ
ปฏิจฺฉาทิกา ชาตา ๑ จเนน ปฏิจฺจนฺนตฺตา อนตฺตลกฺขณํ น
๑. ม. ปุจฺฉติ.

ปฏิปทาถาณทสฺสนวิสุทธีนิทุเทส วณฺณนา

อุปฺภูจฺจติ ฯ เต จ ฆนา นานาธาตุวินิพุโกคามนสิกาเรน ปฏิจ-
ฉาทกา ชาตาดิ ฯ อุทฺทยพฺพยํ ปสฺสโต น อุทฺยวตฺถา วยวตฺถํ
ปาปฺพณาติ วยวตฺถา วา อุทฺยวตฺถํ ฯ อณฺโလว อุทฺยกฺขโณ
อณฺโลว วยกฺขโณติ เอโกปี ฌมฺโม ฌนฺวเสน เกทโต อุปฺภูจฺจติ
ปเคว อตีตาทีโกติ อาห อุทฺทยพฺพยมฺปน ฯเปฯ อุปฺภูจฺจตีติ ฯ

ตตฺถ สนฺตติยา วิโกปีตยาติ ปุพฺพพาปริเยน ปวตฺตมานานํ
ฌมฺมานํ อณฺโလณฺณภาวสฺส
สมฺมเทว อุทฺทยพฺพยํ สลฺลกฺเขนตสฺส ฌมฺมา สมฺพนฺธภาเวน อุปฺภูจฺจหนฺติ
อถโข อโยสฺลกา วีย อสมฺพนฺธภาเวนาคิ สฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
ปากฺกํ โหติ ฯ อภินฺทสมฺปติปีพนํ มนฺสิกริตฺวาติ ยถาปริคฺคหิต-
อุทฺทยพฺพยวเสน สฺงฺขารานํ นิรฺนตฺรํ ปติปีพิยฺมานตํ วิพาธิยฺมานตํ
มนฺสิกริตฺวา ฯ อิริยาปเถ อุคฺคฺมาภูติเต อิริยาปเถ ลพฺภมานทุกฺข-
ปฏิจฺฉาทกฺกาเว อุคฺคฺมาภูติเต ฯ เอกสฺมี หิ อิริยาปเถ อุปฺปนฺนสฺส
ทุกฺขสฺส วิโนทกํ อิริยาปถนฺตฺรํ ตสฺส ปฏิจฺฉาทกํ วีย โหติ
เอวํ เสสาปีติ อิริยาปถานํ ตตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ถาเต เตสํ ทุกฺขปฏิจฺฉาทกฺกาโว อุคฺคฺมาภูติโต นาม โหติ สฺงฺขารานํ
นิรฺนตฺรํ ทุกฺขาภินฺทฺนตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ยถาวสฺสรสโต อุปฺภูจฺจตีติ ฯ นานาธาตุโยติ นานาวิธา ปจฺวี-
อาทิธาตุโย นานาวิธเส สภาวฌมฺเม ฯ วินิพฺพชฺชิตฺวาติ อณฺณ
ปจฺวีธาตุ อณฺณ อาโปธาตุติอาทินา อณฺโลว ผสฺโส อณฺณ

วิสุทธีมคคส์วณณาย

เวทนาดีอาทินา จ วิสุ วิสุ กตุวา ฯ ฃนวินิฟูโกเค กเตติ สมุหเมน
กิจจารมมณนเน จ ปเภทเต ฯ ยา เหสา อณณมณณูปตถุเชสุ
สมุหิตเสสุ ฐุปารุปรหมเมสุ เอกคตาทินิเวสวเสน อปริมททิตสงขารหิ
คยุหมานา สมุหณตา ตถา เตสึ เตสึ ฃมมานัน กิจจเภทสุส
สตีปี จ ปฏินิยตภาเว เอกโต คยุหมานา กิจจณตา ตถา สารม-
มณฃมมานัน สตีปี อารมมณกรณเกเท เอกโต คยุหมานา อารม-
มณณตา จ ตา ฐาตุสุ ฃาณน วินิฟูชชิตฺวา ทิสฺสมานา
หตุเถน ปริมชชียมาโน เณปิณฺโฑ วิย วิลยํ กจฺจนฺติ ฯ ยถา-
ปจฺจยํ ปวตฺตมานา สฺลยฺวา เอเต ฃมฺมา ฃมฺมมตฺตาติ อนตฺตลกฺขณํ
ปากฏตฺร โหติ ฯ เตน วุตฺตํ นานาฐาตุโย ๗เป๗ อุปฺภูจาทิตฺติ ฯ

ฐวภาวปฏิกฺเขปโต น นิจฺจนฺติ อนิจฺจํ ฃนฺรปฺลยจํ ๗ ยถาห ๗
รูปํ โข ราช อนิจฺจํ เวทนา ๗ สฺลยฺวา ๗ สงฺขารํ ๗ วิญฺญาณํ อนิจฺ-
จนฺติ* ๗ ตตฺถ การณํ วทฺนฺโต อุปฺปาทวยณฺณตฺตภาวาทิ อาห ๗
อุปฺปาโท นิฟูพตฺติลกฺขณํ วโย วิปริณามลกฺขณํ อณฺณตฺตํ ฐรา
เตสึ ตฟูภาวโตติ* อตฺถิ ๗ หุตฺวา อภาวโตติ อุปฺปชฺชิตฺวา วินส-
สนโต ๗ เอตฺถ จ ปฺริเมน ชาติฐรามรณสฟูภาวโต อนิจฺจนฺติ
ทสฺเสติ ทฺติเยน ปากภาววิทฺธิสภาวโต ๗ ยสฺส ภาเวน ฃนฺรปฺลยจํ
อนิจฺจนฺติ วุจฺจติ ตํ อนิจฺจลกฺขณฺนฺติ ทสฺเสตฺถ อุปฺปาทวยณฺณ-
ตฺตฺตฺนฺติอาทิ วุตฺตํ ๗ เตน หิ ตํ อนิจฺจนฺติ ลกฺขียติ ๗ อาการ-
๑. ม. ลมฺุทิตฺเตสุ. ๒. สฺ. ฃนฺรวาร. ๑๗/๒๔๐. ๓. ม. สฟูภาวโตติ.

ปฏิปทาธานทสฺสนวิสุทธีนิตุเทศ วรรณนา

วิกาโรติ อาการวิกติ ฯ อภาวกาโร หิ วิกติรุเปณ ลพฺภติ
วิรูปตฺตา น อุปฺปาทกาโร ฯ อาการวิกาโรติ วา อาการวิเสโส ฯ
หุตฺวา อภาโว หิ ปากภาวโต ภินฺโน วิทฺธฺสภาวตฺตา ฯ ตตฺถ จ
อนิจฺจลกฺขณํ นิรุพฺหํ ฯ อนิจฺจกาโร หิ ทฺถฺขานตฺตาการหิ วิย
อุปฺปาทาการโต จ วิสิญฺโจ ฯ ตถาหิ สทฺทสฺส วิทฺธฺสภาว
สงฺขตภาเวนปี สาธิตฺติ ฯ สงฺขตภาโว จ อตฺถโต อุปฺปาทวนตฺตา ฯ
อุปฺปาโท จ ปากภาวสาธิตา ธรรมานาวตฺตา ฯ อิมินา นเยน
ทฺถฺขานตฺตลกฺขณานิ เวทิตพฺพานิ ฯ อปีจ ยถา นิจฺจปฺฏิกฺเขปโต
อนิจฺจนฺติ นิจฺจการปฺฏิกฺเขปโต ยถาวตฺโต อภาวการสงฺขาโต
อนิจฺจกาโร อนิจฺจลกฺขณํ เอวํ สุขปฺฏิกฺเขปโต ทฺถฺขนฺติ สุขการ-
ปฺฏิกฺเขปโต อภินฺหปตีปฺพนาการสงฺขาโต ทฺถฺขากาโร ทฺถฺขลกฺขณํ
ตถา อตฺตปฺฏิกฺเขปโต อนตฺตาติ อตฺตาการปฺฏิกฺเขปโต อวสวตฺตนา-
การสงฺขาโต อนตฺตกาโร อนตฺตลกฺขณนฺต ทฺถฺจพฺพํ ฯ อิมํ
ตโยปี อาการา อสภาวธมฺมตฺตา ขนฺธฺปริยาปนฺนา น โหนฺติ ฯ ขนฺธฺหิ วินา
อนฺุปลลพฺภนียโต ขนฺธฺวินิมฺตฺตาปี น โหนฺติ ฯ ขนฺธฺ ปน อุปฺปาทาย
โวหารวเสน ลพฺภมานา ตทาทีนวิภาวนาย วิเสสการณฺภูตา ตชฺชา
ปฺลฺยตฺติวิเสสชาติ เวทิตพฺพา ฯ

ตยิทํ สพฺพมฺปีติ ยถาวตฺตลกฺขณตฺตยญฺเจว ลกฺขิตพฺพญจ
ขนฺธฺปฺลฺยจํ ฯ อุตฺถพฺพยานุสฺสนาธานาธเนน ยถาวสฺสโต สลฺลกฺเขตีติ
อิทํ ตทตฺถ ตพฺโพหารวเสน วุตฺติ ฯ อุตฺถพฺพยธานตฺถํ หิ ลกฺขณา-
๑. ม. เตยเม.

วิสุทธีมคฺค สัวณฺณนํย

รรมณณิกวิปสฺสนํ อุตฺตพฺพณณณฺติ กถิตํ ๑ น หิ อุตฺตพฺพณณณํ
ทฺกขลกขณณาทิวิสยํ ๑ ตพฺพิสยตฺเต ว อุตฺตพฺพณณณเมว น
สียํ ๑ อุตฺตพฺพณณณํ ปน ติกขํ วิสทณฺจ กาทฺกํเมน ลกข-
ณณตฺตยตีรณเมว กาทพฺพิ ๑ ปริกมฺมสทิสํ เหน้ํ ตสฺส ๑ เอส
นโย เสเสสฺส ฅณณสฺปีติ ๑

[๒๗๖] วหตีติ ปวตฺตติ ๑ ฅณณสฺส ติกขภํวอ ภํวณณ
ปคฺคณณภเวณ ๑ ปคฺคณณํ จ ภํวณณ วิกฺขเปกภํวอโต อารมฺมณณ
อปฺปีตํ วิย ปวตฺตตีติ ฅณณสฺส ติกขภํวณณ สงฺขารณณ
ลหุอุปฺภุจณณตํ ทสฺสิตํ ๑ สงฺขารสฺส ปน อุตฺตพฺพณณวเสน ลหุ ลหุ
อุปฺภุจณณหน้ํเตสฺส อุตฺตทสฺสณณณจ อุปฺปาทวโต วินํสตี ยํวเทว
วยทสฺสณณคฺคํ ตสฺส นินฺพิทํวทคฺคตํติ วยเอวสฺส อํโกคสมณฺนํนํหํโร
มณณสิกํโร ปวตฺตติ เตน อุปฺปาทํทํ มุณณจิตฺตวํยเมวณณพภ
ณณณํ อุปฺปชฺชติ ๑ เตน วุคฺคํ อุปฺปาทํ วตฺติอํทํ ๑ ตตฺถ
อุปฺปาทณณติ นินฺพิทคฺคตํวิกํรํ ๑ จิตฺตณณติ จิตฺตปฺปตฺตํ ชรณณติ อคฺคโถ ๑
ปวตฺตณณติ อุปฺปาทินฺนคฺคปวตฺตํ ๑ นินฺนิคฺคตณณติ สงฺขารนินฺนิคฺคตํ ๑
ยํ สงฺขารณณํ สมุทยํทณณนณณวเสน สกิกฺจปฺริจเณทตํย จ สวิกคณณณณ
วิย อุปฺภุจณณณํ ตํ สงฺขารนินฺนิคฺคตํ ๑ เกจํ ปน ปวตฺตํ นํม
สงฺขารณณณํ อวิกเณทณณ ปวตฺตณณณํ อุปฺปาทอว นินฺนิคฺคตํ นํม อุปฺปณณณณ
วิชฺชณณณณตํ จณณปฺรมุปรํ ตสฺสมํ อุปฺปาทเมว คณณหํติ เจ
ปวตฺตํ คณณหํติ นํม ๑ จิตฺตีเยว คณณหํติ เจ นินฺนิคฺคตํ คณณหํติ
นํมํติ วทณณติ ๑ ตํ อุปฺปาทํ วตฺติอํทํวิจณณณณ วิรุชฺชณณติ ๑ น หิ อสตี

ปฏิปทาธานทสุสนวิสุทธีนิตุเทส วณณา

เกเท วิกปโป ยุตโต ๑ น สมปาปณาติ อคฺคหณโต ๑ กิ ปน
สมปาปณาตีติ อาห ขย ๑เป๑ สนฺติฎฺฐตีติ ๑ ตตฺถ นโรธสทฺโท
อนุปฺปาเทปี ทิสฺสตีติ เกทสทฺเทน วิเสตีติ ๑ เกทสทฺโท วิเสส-
วาจโกปี โหตีติ วยสทฺเทน วิเสตีติ ๑ โสปี อนโรธวาจโกปี
อตฺถีติ ขยสทฺเทน วิเสตีติ ๑ ขยวยเกทสงฺขาเต ขณิกนโรธเต
อตฺถิ ๑ สติ สนฺติฎฺฐตีติ สติสีเสน ณาณมาห ๑ เอตฺสมี จานเต
อุปกฺกเกสวินิมุตฺตสฺส อุททยพฺพณาสฺส ติกฺขสฺสภาวาปตฺติยํ
วุตฺตนเยน อุททยมฺปี มฺณจิตฺวา วยสฺเสว มนสิกรณกาลे ๑

อารมฺมณปฏิสงฺขาคี รูปเวทณาทีอามมณฺ ขยวยเสเนว
ปฏิสงฺขาย ๑ ยการโลเปน ทิ นิตฺเตโส สยํ อภินฺถาติอาทิสฺ วีย ๑
ยถาวุตฺตสฺส วา อามมณฺสฺส ขยวยเกทวเสน ปฏิสงฺขา
อามมณฺปฏิสงฺขา ๑ ภงฺกานุปฺสฺสเนติ โย ตทามมณฺสฺส จิตฺตสฺส
ภงฺโก ตสฺसानุปฺสฺสเน ๑ ปณฺถาติ ปการโต ชานนา ๑ ยํ
ปเนตฺถ วตฺตพฺพิ ตํ อิทาเนว สํวณฺณียติ ๑

[๒๗๗] ยํภินฺจ อามมณฺนฺติ รูปึ ยาว ชรามรณฺนฺติ วิปฺสฺสิ-
ตพฺพภาเวน คหิตํ สพฺพิ สงฺขารคตมาห ๑ ปฏิสงฺขานํ นาม ชานนํ
ตณฺจ ภงฺกานุปฺสฺสนาย อธิปฺเปตฺตตา ภงฺกโต ทสุสนเมวาคี อาห
ชานิตฺวา ขยโต วยโต ทิสฺวาคี อตฺถิ ๑ ตสฺส ณาณสฺสาติ
สมพฺนุโร ๑

[๒๗๘] รูปารมมณเมว รูปารมมณตา ยถา เทโว เอว

๑. ม. ติกฺขภาวาปตฺติยํ.

วิสุทธิมคค สังฆนายน

เทวดาติ อิมมตถัม ทสเสตฺถุ รูปารมมณฺณํ จิตฺตุนฺติ วุตฺตํ ฯ
รูปารมมณฺณตาติ วา ภูมฺมตฺเถ ปจฺจตฺตวจนฺนุนฺติ ทสฺเสนฺโต อถวา
รูปารมมณฺณภาเวติ อาห ฯ อปรน จิตฺเตน ฆงฺกํ อนุปฺสฺสตีติ
วิปฺสฺสนาวิสยํ ฆงฺกานุปฺสฺสนมาห ฯ เอวํ หิ ฆงฺกานุปฺสฺสนา ปคฺฉนา
โหติ ฯ อารมฺมณฺณจฺจสฺส วิภูตฺตรํ หุตฺวา อุปฺภุจฺจาติ ฯ ฌาตฺตุนฺติ
อารมฺมณฺณมาห อนุปฺสฺสนาวเสน ฌาตฺตตฺตา ฯ ฌาตฺตุนฺติ อนุปฺสฺสนา-
ฌาตฺตํ ฯ อุโภปี วิปฺสฺสตีติ ตทฺถุภยฺมปี ขยโต วยโต วิปฺสฺสตีติ ฯ อัย
เหตุถ สงฺเขปฺตฺโต รูปฺสฺส ยาว ชรามรณฺณสฺส ขยโต วยโต ทสฺสนํ
อารมฺมณฺณปฺปฏิสงฺขาตํ ทสฺสนกฌาตฺตสฺส ขยโต วยโต ทสฺสนํ
อารมฺมณฺณปฺปฏิสงฺขาย ฆงฺกสฺส อนุปฺสฺสนนฺติ อุภยฺตถ ปญฺญา ฯ
ปุริมฺมํ วา ตทฺทภาเวน อภาวโต ปจฺฉิมาຍํ ปกฺขิปีตฺวา ปจฺฉิมาเอว
วา ปญฺญา วิปฺสฺสเน ฌาตฺตุนฺติ ฯ เอตฺถาติ ตสฺส จิตฺตสฺส ฯเปฯ
ฆงฺกํ อนุปฺสฺสตีติ เอตฺถ ฯ อนเนเกหิ อากาเรหิตี อนิจฺจโต
อนุปฺสฺสนาทีหิ อนเนเกหิ อากาเรหิ ฯ อนุสทฺโท ภียโยติ เอตฺสฺมี
อตฺถเอติ อาห ปุณฺนปุณฺนํ ปฺสฺสตีติ ฯ

อิธ สงฺขตฺตรมฺโม นาม ชาติชรามรณฺณปคฺคิโก ตสฺส ชาติ
อาทิโกฏฺฐิ ชรา มชฺฉิมโกฏฺฐิ มรณฺณํ โอสานโกฏฺฐิ ฯ ตตฺถ กิณฺจาปี
อุปฺปาทาทีติวิธมฺปี สงฺขตฺตลภฺขณฺตายน อนิจฺจลภฺขณฺณํ ตถาปี ชาติ-
ชราสฺส ทิฏฺฐาสฺส น ตถา อนิจฺจลภฺขณฺณํ ปากกฺกํ หุตฺวา อุปฺภุจฺจาติ
ยถา วยภฺขณฺณเอติ อาห ฆงฺโค นาม อนิจฺจตฺตาย ปรมมา โภกฺกิตฺติ ฯ

๑. ม. วาสทฺโท น ทิสฺสติ.

ปฏิปทาถาณทสฺสนวิสุทธีนิตุเทศ วรรณนา

อุตุตมา โภฏี ปรีโยสถานโภฏีติ อตุโถ ๑ ยถา หิ ชรารมมัมมรรณ-
ชมมเมว จ ชายตีติ ชาติ อนิจฺจตาย อาที โภฏี ตถา ชาติชมมัม
มรรณชมมเมว จ ชีรตีติ ชร่า มชฺฉิมมา โภฏี ชาติชมมัม ชรารมม-
เมว จ ภิชฺชตีติ ภงฺโก ปรมมา โภฏีติ ๑ อนิจฺจโต อนุปสฺสตีติ
น กลาปโต สมฺมสนฺโต วีย อนิจฺจํ ขยญฺเจนาติ อนุमानวเสน
นาปี อารทฺฐวีสฺสโก วีย อุทฺยคฺคหณปฺพพกวยทสฺสนวเสน อถโข
อุทฺยพฺพยถาณานุภาเวน ปจฺจกฺขโต อุปฺภุจฺเจตฺส อุทฺยพฺพเยสฺส วุคฺคตฺนเยน
อุทฺยํ มฺลฺลจฺจิตฺวา ภงฺกทสฺสนวเสนเนว อนิจฺจโต อนุปสฺสตีติ ๑ เอวํ
อนุปสฺสโต ปนสฺส นิจฺจคฺคาหสฺส เสโสปี นตฺถีติ อาห โน
นิจฺจโตติ ๑ ตถาหเส นิจฺจสฺสญฺญํ ปชหตีติ วุจฺจติ ๑ เอตถ จ
อนิจฺจโตเอว อนุปสฺสตีติ เอวกาโร ลุคฺคตฺนิตฺทฺทฺจติ เตน นีวตฺติ-
ตมคฺคํ ทสฺเสตฺถ โน นิจฺจโตติ วุคฺคตฺ ๑ น เจตถ ทกฺขโต
อนุปสฺสนาทีนีสฺสวสํกิตฺทพฺพิ ปฏิโยคีนีวตฺตฺนปฺรตฺตา เอวการสฺส
อุปรี เทสนารุพฺพหตฺตา จ ตาสํ ๑ ทกฺขโต อนุปสฺสตีติอาทีสุปี
เอเสว นโย ๑ อนิจฺจโต ตาว อนุปสฺสนา ภงฺกานุปสฺสกสฺส
ยฺยตฺตา ๑ ภงฺโก นาม อนิจฺจตาย ปรมมา โภฏีติ ๑ ทกฺขาทิโต
ปน กลนฺนติ อาห อนิจฺจสฺส ทกฺขตฺตาติอาที ๑ เอเตน ยํ
อนิจฺจํ ตํ เอกนฺตโต ทกฺขํ อนตฺตา ตโต ปน^๒ อภินนฺทนียาทิ-
รูปํ ๑ ตสฺมา อุปรี นีพฺพตฺเตตฺทพฺพิถ ถาณปรีกมฺมตฺถญจ อิตฺราสมฺปิ
จฺจนํ อนุปสฺสนานํ วเสน อนุปสฺสตีติ ทสฺเสติ ๑ เกจ ปเนตถ
๑. ม. เถโสปี. ๒. ม. จ น.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

อนิจฺจโต อนุปลสฺสตี โน นิจฺจโตติอํทินํ วิสุทฺทสฺสนกิจฺจํ นตฺถิ
ภงฺกทสฺสเนเนว สพฺพํ ทิฏฺฐํ โหตีตี วทนฺตี ฯ ตํ ภงฺกานุปลสฺสนํย
มตฺถกปฺปตฺตํยํ ยุตฺตํ ฯ ตโต ปน ปุพฺพภํเก อนนฺกการโวการํ
อนุปลสฺสนํ อิจฺฉิตฺตพฺพวํ ฯ อณฺณถา อนิจฺจโต อนุปลสฺสตีติอํทิกํ
ปํลิตํ อนนฺเกหิ อการเหหิ ปุณฺนปุณฺนํ ปลสฺสตีติ อคตํ ตสฺสา
อฏฺฐกถา จ วิโรชิตํ สียํ ฯ ตทว อนิจฺจโต ทิฏฺฐเมว สพฺพํ
สงฺขารคตํ ฯ

น ตํ อภินนุทิตพฺพนฺตี ตํ สงฺขารคตํ ตณฺหาทิฏฺฐาภินนุทน-
วเสนเอตํ มม เอโส เม อตฺตํติ น อภินนุทิตพฺพํ ฯ น ตตฺถ
รชฺชิตพฺพนฺตี ตตฺถ สงฺขารคเต รชฺชนวเสนํ น ปวตฺตติตพฺพํ กํมรํโก
ภวรํโก วํ น ปวตฺเตตพฺโพติ อตฺถโถ ฯ รํคํ นิโรชตีตี รํคํ
วิกขมฺภณนิโรชํ ปํเปตี วิกขมฺภณตีตี อตฺถโถ ฯ เตนํหํ โลกิเกเนว
ตวํ ฅนณนํติ ฯ สตี จ วิกขมฺภเน กถํ สมุทโยตี อํห
โน สมุเทตี สมุทโย นํ กโรตีตี ฯ เอวํ วิรตฺโตตี เอวํ ภงฺกานุ-
ปลสฺสนํยสํเรณ วิรตฺโต ฯ ยถา ทิฏฺฐํ สมฺปตี อฺปฏฺฐิตํ สงฺขารคตํ ฯ
นิโรชตีตี นิโรชํ มนสิกกโรตี ฯ อทิฏฺฐมฺปิ อตีตํนํคตํ อนุวณฺณ-
วเสนยถา อิทํ เอตฺรหิ เอวํ อิตเรปิตี อนุมินนุโต นิโรชตี
มนสิกตฺสสาปํ นิโรชํ กโรตี ฯ โน สมุเทตีตี เอตฺถาปํ เอเสว
นโย ฯ โน สมุทโย มนสิกกโรตีตี อตฺถโถ ฯ เอวํ ปฏฺฐิปนุโนตี
เอวํ วุตฺตปฺปการณํ อนิจฺจํนุปลสฺสนํยทิวเสน ปฏฺฐิปนุโน ฯ สทฺฐี
๑ ม. รชฺชนวเสน.

ปฏิปทาถาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทส วรรณนา

ขณฺฐาภิสฺสงฺขารเหหิ กิเลสานํ ปริจฺจชนโตติ ขณฺฐเหหิ อภิสฺสงฺขารเหหิ จ
สท กิเลสานํ ปชหนโต ๑ กิเลสเหหิ ปชหนโต ตํนิमितฺตํ กम्मํ
ตโต นิพฺพตฺตเนก ขณฺฐเห จ ปชหติ นาม ๑ สงฺขตโทสทสฺสนเนนาติ
สงฺขตกรรมเมสฺสู อนิจฺจทุกฺขตาทิวาทินวทสฺสนเนน ๑ ตพฺพิปริเตติ นิจฺจ-
สฺสงฺขาทิสฺสกาเว ๑ ตนฺนินฺนตยาติ ตทธีมุตฺตตยา ๑ ปฺภินิสฺสคฺคสทฺโท
ปริจฺจจากฺกฺโข ปกฺขณฺทนฺทฺโข จาติ ปฺภินิสฺสคฺคสฺส ทฺวิธตา วุตฺตา ๑
ตตฺถ ปกฺขณฺทนํ อธิมฺจจฺจํ ๑ ยถาวุตฺเตนาติ ตทงฺกาทูปฺพาน-
ปฺปการเน ตนฺนินฺนตปฺปการเน ๑ นิพฺพตฺตเนวเสนาติ อฺปฺปาทเนวเสน ๑
นิพฺพตฺเตนฺโต เหหิ กิเลส อาทยตีติ เต อนิพฺพตฺเตนฺโต กิเลส น
อาทียตีติ นาม ๑ อโทสทสฺสิตาวเสนาติ โทसानํ อทสฺสาวิกาวเนน ๑
สงฺขตารมฺมณํ อาทียตีติ โยชนา ๑ อนาทินวทสฺสิตาย เหหิ สงฺขาร
อาทียตีติ อาทินวทสฺสิตาย เต น อาทียตีติ น คณฺหาติ ๑

[๒๗๕] อสฺสาติ โยคินอ ๑ เตเหหิ ฌาณเหหิติ อนิจฺจานุปฺสฺสนาทิ-
ฌาณเหหิ ๑ ตนฺติ ปหานํ ๑ นิจฺจสยฺยณฺติ นิจฺจคฺคาหํ ๑ สยฺยณ-
สีเสน นิทฺเทโส ๑ สุขสยฺยณํ อตฺตสยฺยณฺติ เอตฺถาปี เอเสว นโย ๑
สปฺปีตํ คณฺหนฺติ สอฺพุพิลาวิตํ* อภิปฺภฺจจํ ๑

วตฺถุสงฺกมฺนาติ เอตฺถ วิปฺสฺสนาย ปวตฺติญฺจานภาวโต รุปาทิ-
อารมฺมณํ วตฺถุณฺติ อธิปฺเปตฺนฺติ ทสฺเสนฺโต รุปฺสฺสาติอาทิมาท ๑
ตตฺถ สงฺกมฺนาติ วิปฺสฺสนาภาวสามยฺยณโต เอกตฺตเนน วุตฺตํ ๑
อณฺณตา อณฺณเทว รุปรํจฺควิสยํ ฌาณํ อณฺณเทวตทารมฺมณ-
๑. ม. ตนฺนินฺนตปฺปการเน จ. ๒. ม. สอฺพุพิลาวิตํ.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

จิตฺตภงควิษนฺติ กุโธ สงฺกมณํ ๑ สลฺลณวิวิภฺณนํยปี* เอเสว
นโย ๑ สลฺลณยํติ* อุทฺยวทสฺสนวเสน ปวตฺตมณนํย วิปฺสฺสนา-
สลฺลณยํ ๑ วยสฺเสว คหณวเสน อุทฺยโต วินิวิภฺณนํ ๑ เตนํห
อุทฺยํ ปหํย วย สนฺติภฺจณนํติ ๑ อนนฺตรเมว อวชฺชนสมตฺตตํติ
อิมินํ ภงคณุปฺสฺสนนํย ปคฺคณพลวภวมํห ๑ อุโภติ ติภฺจณนํติ
ภวณ เทวปี อารมฺมณนํ ๑ เอกวภฺจณนํติ ขณภงฺคฺรตํย สมนนํติ
วภฺจณนํย ๑

[๒๔๐] สํวิชฺชมณนํหิติ ปจฺจกขโต อุปลพฺภมณนํ ปจฺจป-
ปนฺเน ๑ วิสุทฺททสฺสนนํติ ภงคทสฺสนสฺส ปรีพฺนฺชวิชฺชมณนํ วิสุทฺท-
ณนํติ สฺวิสุทฺทภงคทสฺสนนํติ อตฺโถ ๑ ตทนํวํย นนํติติ ตสฺส
ปจฺจปฺปนฺนสงฺขารภงคทสฺสนนํติ ฅณนํติ อนํวํย อนํคตภฺจณนํติ ฅณนํ
ปวตฺเตติ ๑ กตฺถ ปน ปวตฺเตติติ อห อตีตํนํคเตติ ๑ อตีเต
อนนํคเต จ สงฺขารนํคเต ๑ สพฺเพปีตํอํทํติ ตสฺส ปวตฺตนํคการทสฺสนํ ๑
ภงคสงฺขารนํ นํโรเช น นํพพํนสงฺขารนํคเตติ อธิปฺปํโย ๑

เอสํติ ยํ อารมฺมณนํวณนํ อุโภ ติภฺจณนํติ ขณภงฺคฺรตํย
เอกภวณนํ วภฺจณนํย เอสํ วยลภฺขณนํ วิปรีณนํลภฺขณนํ
วิปฺสฺสนนํ ภงคณุปฺสฺสนนํติ อตฺโถ ๑ อารมฺมณนํจ ปภฺจณนํติอํทํติ
ภงคณุปฺสฺสนนํย ทฺวปฺปภฺจณนํติ วตฺตสฺเสวตฺถสฺส ทพฺหิกรณนํ ๑
ตยํทํ ภงคทสฺสนนํ สงฺขารนํ อวสวตฺตนํวโพรเนน อนตฺตลภฺขณนํ-
ปภฺจณนํติ ตํ ทสฺสนนํติ สลฺลณนํติ จ อุปภฺจณนํติ อห ๑

๑. ม. ปณฺณวิวิภฺณนํยปี. ๒. ม. ปณฺณยํติ. ๓. ม. วิปฺสฺสนนํย.

ปฏิบัติทานตสสนวิสุทธินิตุเทศ วรรณนา

อารมมณตส หิ ภงการมมณจิตตตส จ ภงคํ อนุปตฺสโต วิเสตโต
สงฺขารา สุลลภา หุตฺวา อุปฺภูจฺจนฺติ ฯ เตนาห ตสฺเสวณฺติอาทิ ฯ

น จตฺถิ อญฺโฆติ เอตฺถ อิมสฺมี โลกํ อญฺโฆ ขนฺธ-
วินิมฺตฺโต อตฺตา นาม โภจि นตฺถิ ฯ เตสํ ขยํ ปตฺสตีติ เตสํ
ขนฺธานํ* ขณฺ ขณฺ อุปฺภูจฺจนฺติ ภงคํ ปตฺสตี ฯ ยถาวุตฺตย
อปฺปมาทปฏิบัติยา อปฺปมตฺโต ฯ ยถากิ มณฺวี วิชฺฉํ วชิเรน
โยนิโส ฯ ยถา นาม กุสโล ปฺริโส อุปาเยน มณฺวี วิชฺฉนฺโต มณฺสิส
นิตฺทเมว ปตฺสตี มนสิกรโธติ น มณฺสิส วรรณานํ เอวเมว
สงฺขารานํ นินฺตรํ ภงกเมว โยนิโส มนสิกรโธติ น สงฺขารเถติ
อธิปฺปาโย ฯ ยถา วา วชิเรน มณฺวี วิชฺฉนฺตสฺส วิทฺธจฺจนํ น ปฺน
รฺหติ เอวํ วชิรตฺทิสเนน ภงกานุปตฺสนาณาณน ภงเก ทิฏฺฐเจ น
ปฺน นิจฺจกฺกาโห รฺหติ เอวํ ภงกเมว ปตฺสตีติ อตฺโถ ฯ

ยา จ อารมมณปฏิสงฺขชาติ รฺูปารมมณตา จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา
ภิชฺชติ ตํ อารมมณํ ปฏิสงฺขชาติ เอวมากตา ยา จ อารมมณ-
ปฏิสงฺขา ตสฺส จิตตสฺส ภงคํ อนุปตฺสตีติ เอวํ วุตฺตยา ยา จ
ภงกานุปตฺสนา สงฺขาราว ภิชฺชนฺติ เตสํ เกโท มรณํ น อญฺโฆ
โภจิ อตฺถิติ [๒] วุตฺตํ ยญฺจ สุลลโต อุปฺภูจฺจนํ อยํ เอวํ ติธา
วุตฺตยาปี อธิปญฺญาวิปตฺสนา นามาติ อตฺโถ ฯ อนิจฺจานุปตฺสนา-
ทีสูติ อนิจฺจทุกฺขานตฺตานุปตฺสนาสฺส ฯ นินฺพิทาทีสูติ นินฺพิทาวีราค-
นโรธปฏินินฺตคฺคานุปตฺสนาสฺส ฯ ตโย อุปฺภูจฺจเนติ อนิจฺจาทิวเสน

๑. ม. ธรรมานํ ๒. ม. เอว.

วิสุทธิมคค์ สุวรรณาย

ติวิเช อุปุจันเน ๑ ขยโต วยโต อุปุจันน หิ อนิจโต อุปุจันน
ภยโต อุปุจันน ทุกขโต สุลลโต อุปุจันน อนตโตติ ๑
ทิจุสสูติ ทิจุจินิมิตต น เวรติ ๑ ตาหิ อสัหิตาย น จลติ ๑

[๒๘๑] ทุพพลภษนสส วิยติ ตินุตอามมตติกภษนสส วิย
เกทเมว ปสสตีติ สมพนุโร ๑ เอตถ จ ทุพพลภษนุปมา
สรสภิตุรตาทสสนตถ วิปปีริยมานสุขุมรชูปมา อลลณณลล
อสมพนุรตาทสสนตถ ภษชียมานติลูปมา ขณ ขณ ภิชชนกภาวทสส-
นตถนติ ทกุพพา ๑ เกทเมวติ วินาสเมว ปสสตี อุปปาทาทิน
อคคหณโต ๑ เอวเมวติ ยถา อุกกปุกพุกกานิ อุกกตลาทิจจย
ปจิจจ อุปปนนานิ น จิรจิจิติกานิ สิม สิม ภิชชนติ เอวเมว
สพเพ รุปารุปรชมา กมมาทิจจย ปจิจจ อุปปนนา ขณจิจิติกา
สิม สิม ภิชชนตีติ เกทเมว ปสสตี ๑ ตุริตตุริตี หิ เนส
เกททสสนตถ ภิชชนติ ภิชชนตีติ อามจิตวจัน ๑

มริจปี อิตตกรกาลิกาว นิสสยปพนุชวเสน ปน จิรจรุ-
ปจันนติ ยถา ปสเส มริจิกนติ วุตต น อยถาวุจันนโตว ๑
โลกนติ ขนุรโลก ๑ มจจราชา น ปสสตี อรหตตาริคมเนน
ปุนพุกวภาวโต ๑

ภาทิจุจิปพหานนติ สสสทิจุจียา วิกขมภัน ๑ น หิ นรินตริ
สขารานน ภงคเมว ปสสโต สสสทิจุจียา อวสโร อตถิ ๑ ตโตเอว
ชีวเต นีรลยตตาท ชีวตนิกนติปริจจาโค ๑ สทาทิ สพุกกาลิ

๑. ม. อัย ปาโจ น ทิสสตี

ปฏิปทาญาณทศสนวิสุทธินิเทศ วรรณนา

รตฺตินฺทิว ๑ ภาวนาย ยุตฺตปยุตฺตตา ๑ อิจฺฉาจารย์ ทูริภาวโต วิสุทฺธา-
ชีวิตา ๑ อุตฺตกุปฺพานํ กิจจากิจฺเจสุ อพฺยวภูตา ติพฺพสํเวคฺตฺตา ๑
วิกตภยตา กุโตนฺปิ นิพฺภยตา อตฺตสิเนหาภาวโต ๑ ขนฺติโสรัจ-
ปฺภิตาโก อนิจฺจตาย สุทฺธิภูตฺตฺตา ๑ ปนฺตเสนาสเนสุ อธิกฺุสเสสุ จ
อรรถิยา กามกฺุณฺสุ รตฺติยา จ สหนโต อภิภาวโต อรรถิรตฺติสหนตา ๑

[๒๕๒] อิมานิ อฏฺฐกฺุณฺมุตฺตมานีติ ลิงฺควิปฺลลาเสน วุคฺตํ ๑
มกาโร จ ปทสนฺธิโร ๑ ภวทฺธิภูจิปฺพานาทิเก อิม อฏฺฐ
อุตฺตมานิสํเสติ อตุโธ ๑ ตหฺนฺติ ตตฺถ กงฺกานุปฺสฺสนายนฺติ อตุโธ ๑

กงฺกานุปฺสฺสนาณานิ นิภูจิตํ ๑

สพฺพสงฺขารานนฺติ เตภูมิกานํ สพฺพสงฺขารานํ ๑ อธิการวเสน
หิ ปเทสสพฺพวิสโย อธิ สพฺพสทฺโท ๑ อาเสวนตฺตฺสาติ อาทรวเสน
เสวนตฺตฺส ปวตฺเตนตฺตฺส ๑ ภาวนตฺตฺสาติ วทฺเตนตฺตฺส พฺรุเห-
ตฺตฺส ๑ พหฺลิกโรนตฺตฺสาติ ปฺนปฺปฺนํ กโรนตฺตฺส ยฺชฺชนตฺตฺส ๑
สภทกาตี^๑ ขณฺเ ขณฺเ ภิชฺชนวเสน สภทกา^๒ ๑

อาชีวิกาพฺยาริอาทินิมิตฺตํ มริตฺตฺกามสฺส อมริตฺตฺกามสฺสาปี สุรสฺส ภายิตพฺพมฺปิ น
ภยโต อฺปฺภุจาทิตฺติ สฺขเน ชีวิตฺตฺกามสฺส ภีรฺกปฺริสฺสฺสาติ วุคฺตํ ๑ ยถา
ภีรฺกชาติกสฺส สีสาทโย สนฺตาสนนิมิตฺตํ ภยานกภาวโต ตถา
โยคิโน ภงฺกโต ทิสฺสมานา สงฺขาราคิ อาห สีส ๑เป๑ อฺปฺภุ-
จหนฺตฺติ ๑ ปจฺจุปฺปนฺนาติ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนา โอปาริกาทีฆตฺรปฺ-
ปพฺพธา^๓ ขณฺปจฺจุปฺปนฺนา สฺขุมตฺตรา อิตฺตฺรกาลา สนฺตติปจฺจุป-

๑. ม. ปเภทกาคี ๒. ม. ปเภทกา. ๓. ม. ทีฆตฺรปฺปพฺพธา.

ปฏิปทาถาณทสฺสนวิสุทธีนิตุเทศ วจณณา

จिरกาลิกตฺตา มรณนุสฺสรณนฺติ วุตฺตํ ฯ คพฺภโต อปฺจกฺขตฺตาย
ภาวิปฺกฺเขเยว ติจฺจตีติ อธิปฺปาเยน กุจฺฉิกโต อนาคตฺสงฺขารภู-
จานิโย วุตฺโต ฯ เอตฺสมี ขณฺติ ภงฺกทสฺสนมฺเขน สงฺขารานํ
ภยานกฺภาเวน อุปฺภูจฺจานกฺขณฺ ๑ น ภายติ ฌาณสฺส ภายนาภาเรน
อปฺปวตฺตนโต ๑ ปฺฏิฆจิตฺตฺปฺปาทวเสน หิ ภายนํ ฌาณํ ปน
ภายิตพฺพวตฺถุ ภายิตพฺพนฺติ ยถาวโต ชานาติ ๑ เตนานห อตีตา
๑เปฯ ตีรณมตฺตเมวาทิ ๑ ติสฺโส องฺการกาสุโย อตีตาเปน
ติกฺขมชฺฉมฺมุทฺเททาทิ อธิปฺปาโย ๑ กามภวาทินํ หิ ตินฺณํ ภวานํ
นิตฺสฺสนภาวเณ ตาสํ คณฺณํ ตถา ขทฺิราทิสฺสฺสฺสฺสฺส อปฺปณฺตีตาที-
ภาวโต ๑ เตนานห เกวลํ หิตฺติอาทิ ๑ อสฺสาติ ฌาณสฺส ๑
พฺยสนาปฺนฺนาติ นานาวิธวิปฺปลานตฺถปฺตีตา ๑ ภยโตติ ภายิตพฺพโต ๑

[๒๘๔] สงฺขารนิมิตฺตฺนฺติ สงฺขารานํ สมฺมาทิจฺฉนวเสน สกฺิจฺจ-
ปฺริจฺเจทตฺตาย จ สวิกฺคหานํ วิย อุปฺภูจฺจานนฺติ วุตฺโตวามตฺโต ๑
สงฺขารานํ ปน ตถา อุปฺภูจฺจานํ สงฺขารวินิมิตฺตํ น โหตีติ อาห
อตีตา ๑เปฯ อธิวจฺจนฺติ ๑ มรณเมวาทิ ภงฺกเมว ๑ เตนาคี
ภงฺกทสฺสเนน ๑ ขณฺ ขณฺ ภงฺกเมว ปสฺสโต หิ นิมิตฺตสฺสณฺธิตํ
สงฺขารคตํ อนิจฺจตฺตาย วุตฺตนเยน สปฺปฏฺิภยํ หุตฺวา อุปฺภูจฺจาทิ ๑
ปวตฺตํ นาม กามํ สพฺพทา ภวปฺปวตฺติ มตฺถกปฺปตฺตฺตาย ปน ภงฺกา-
นุปสฺสนาย สพฺพภเวสุ อภินฺนสมฺปตีปฺพนสฺส สฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส อปฺภูจฺจานโต
สนฺตฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส ปภา ทฺกฺขสภาวตฺตาย ภยโต อุปฺภูจฺจหนฺตีติ ทสฺสนตฺถํ

วิสุทฺธิมคฺค สังฆณณาย

ปวตฺตนฺติ รูปรูปกวปฺปวตฺตตีอาทิ วุตฺตํ ๑ อุภยนฺติ นิมิตฺตํ

ปวตฺตณฺจ ๑ ทวยมฺปิ หิ ตํ อตฺตสฺสณฺณเมว หุตฺวา อุปฺปฏฺฐหตีติ ๑

ภยตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต ๑

[๒๘๕] ตาณนฺติ สงฺขารเหตุกอนตฺถโต รกฺขํ ๑ เนว ปญฺญาติ
สพฺพภาวาทินํ สาทีนฺวตฺตย เอกสทิสตฺตยา ๑ เลณนฺติ ตสฺส
ปรีหฺรณตาณาย อุปฺปายินํ ๑ คตีติ ตทตฺถํ กนฺตพฺพฏฺฐานํ ๑ ปฏฺฐิสรณนฺติ
ตสฺสเสว ปฏฺฐิสรณฏฺฐานํ ๑ ปฏฺฐานาติ อาสีสนา น โหติ ๑ เอเตน
เนตํ มมาติ ตณฺหาคาหาภาวมาห ๑ ปฺรามาสโตติ ทิฏฺฐิจฺปฺรามาสโต ๑
เตน เอโส เม อตฺตตฺตติ ทิฏฺฐิจฺจุคาหาภาวมาห ๑ ตณฺหาคาหา-
ภาวเนวเจตฺถ เอโสหมสมฺมิตี มานคฺคาหาภาโวปี วุตฺโตเยว โหติ
वासทฺทคฺคหณฺเนน วา ๑

อิทานิ ปฏฺฐานาทินํ อภาเว การณํ ทสฺเสตฺถุ ตโย ภวตีอาทิ
วุตฺตํ ๑ ตตฺถ ตโย ภวา อํการกาสุโย วिय ชาตีอาทิทฺทกฺขาธิฏฺฐาน-
ภาเวน มหาภิตาปตฺตย ๑ จตฺตทาโร มหาภูตา กฏฺฐมฺขปฺตีมฺข อคฺคิ-
มุขสตฺถมฺขสงฺขตฺตา โฆรวิสฺวา อาสีวิสฺวา วिय กายสฺส ๑ ทฺทตฺตาวิสฺ-
สนฺทททาหจฺเจทฺทกฺขวิธานโต วิเสสโต ๑ อวิเสสโต ปน อาสยโต
วิสฺวิการโต อนตฺถททานโต ทฺรฺรูปจารโต ทฺรฺราสทโต อกตณฺณโต
อวิเสสการโต อนเภาทีนฺวปฺทวโต จ ๑ จตฺตทาโร อาสีวิสฺวา อุกฺคเตชา
โฆรวิสฺวาติ โข ภิกฺขเว จตฺตุนฺนํ เอตํ ธาตุนฺนํ ๑ อธิวจฺจนฺนฺติ ๑ หิ วุตฺตํ ๑

๑. ม. รกฺขณํ. ๒. ม. มหาภูตานนฺติ. ปาลีปาโจ อิติโสเยว. ๓. ม. สฺ. สพฺยตฺน. ๑๘/๒๑๘ ๑

ปฏิปทาณทสฺสนวิสุทฺธินิตฺเทศ วรรณนา

ปลฺยจกฺขณฺธา เอกกฺขณฺฐเกเท อณฺณกฺขณฺฐานวญฺจानโต ฯ อณฺณมณฺณ-
ฆาตฺนโต มรณฺทกฺขวหนโต จ อุกฺขิตฺตาสิกฺวธกา วย ฯ วุตฺตมฺปิ
เจตฺ อุกฺขิตฺตาสิกฺ ฐโกติ โข ภิกฺขเว ปลฺยจฺนเนตฺ อุปาทานกฺ-
ขณฺฐานํ อธิวจฺนนฺติ ฯ ฌ อชฺฌตฺติกายตฺนานิ อตฺตตฺตฺนินฺยภาเวน
คหิตานฺปิ ตโต ธิตฺตภาวโต สฺลลคาโม วย โภชนาทิกฺยหุ-
ปกเมตฺถ อตฺถิติ ปวิญฺจสฺลลคาโม วย ฯ ตถา ธิ วุตฺตํ สฺลล-
คาโมติ โข ภิกฺขเว ฌนฺเนตฺ อชฺฌตฺติกานํ อายตฺนानํ อธิวจฺนํ ฯ
จกฺขุโต เจปิ ตํ ภิกฺขเว ปลฺยจฺโต พฺยตฺโต เมธาวิ อุปฺปริกฺขเยย
ธิตฺตกเมว ขายติ ตฺถจฺนกเมว ขายติ สฺลลกเมว ขายติ อธิว-
ฌ พาทิรายตฺนานิ ธิ คามฆาตกโจธา วย สพฺพธาปี ฆาตกภาวโต ฯ
เตเนวหา โจธา คามฆาตกาติ โข ภิกฺขเว ฌนฺเนตฺ พาทิรานํ
อายตฺนानํ อธิวจฺนํ ฯ จกฺขุํ ภิกฺขเว หนฺนติ มนาปมฺนาเปสฺ
ฐเปสฺสูติอาทิ ฯ ราคคฺคิอาทิ ธิ เอกาทส ธิ อคฺคิ ธิ ฯ วุตฺตณฺเจตฺ
จกฺขุํ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ เกน อาทิตฺตํ ราคคฺคินา โทสคฺคินา
โมหคฺคินา ชาติยา ชราย มรณฺน โสเก ธิ ปริเทเว ธิ ทฺกฺเข ธิ
โทมนสฺเส ธิ อุปายาเส ธิ อธิวจฺนํ ฯ สจฺจขารานํ คณฺฐาทิสฺทิสฺตา
เหญฺจา วุตฺตาเยว ฯ นิรสฺสาทาติ อสฺสาเทตฺพฺพรหิตา ทฺกฺขสฺภา-
วตฺตา ฯ นิรสฺสาคิ สมนฺตฺตฺริหิตา วิปฺตฺติปริโยสานตฺตา ฯ สพฺพตฺถ
ยถา เหญฺจา นิรสฺสาทา นิรสฺสา มหาอาทินวราสิญฺฐตา หุตฺวาอุปญฺจ-
๑. ส. สพฺพตฺน. ๑๘/๒๑๘-๒๑๙. ฯ ๒. ส. สพฺพตฺน. ๑๘/๒๑ ฯ

วิสุทฺธิมคฺค สังฆคณณาย

หนุตฺติ สมฺพนฺโธ เอวํ อุปริปิ สวาพกมิว วนคฺคหนนฺตฺวาทีสุ
ตํ อานตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพิ ฯ สสทฺทฺฐลาติ สพฺยคฺขมา ฯ กาทา กุมฺภี-
ลาทโย ฯ รกฺขโส ทกรกฺขโส ฯ นิสฺสํ นิสฺสทาหนฺตฺติ อิมินา อาทีนวสฺส
อพฺโพภิกณฺณตํ ทสฺเสตติ ฯ ตถา หิสฺส โยคิโน สพฺเพสุ กวาทีสุ สพฺเพปิ
สงฺขารา นิสฺสคฺคโต นิสฺสนฺตรํ สปปฏฺฐิกยาว หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺตฺติ ฯ
ยถจ สปปฏฺฐิกยํ ตํ สาทินํ ฯ เตนาห ตสฺเสวหนฺตฺวาที ฯ

[๒๕๖] ยนฺตฺติ อาทีนวณฺณํ ฯ อิํ ภูตฺตฺนฺตฺติ อิํ ทสฺวตฺตฺกํ
ทวาทสวารปฏฺฐิมณฺฑิตํ อนวฺยพฺยติเรกวเสน ตสฺเสว ปทภาชนํ
ปฏฺฐิสมฺภิทายํ ภูตฺตํ ฯ อุปฺปาโท ภยหนฺตฺติ สงฺขารานํ อุปฺปาโท อเขมณฺเฐน
ภยวตฺตฺตฺตาย ภยํ ฯ อุปฺปาทมฺลคณฺหิ สพฺพนฺตํ ตพฺพวตฺตฺตฺนฺตฺติ สพฺย-
สนํ ฯ ปวตฺตํ ภยหนฺตฺวาทีสุปี เอเสว นโย ฯ นตฺติ เอตฺตฺส อุปฺปาโท
น วา เอตฺตฺสมี อธิคเต สงฺขารานํ आयตี อุปฺปาโทติ อนุปฺปาโท
นิพฺพานํ ฯ ตถจ สพฺพโส ภยภาวโต ปรมสฺสสาสฏฺฐตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ยณฺเฐน เขมหนฺตฺติ ฯ สนฺตฺติปเทติ สพฺพสงฺขารูปสมณฺเฐ อมตฺปเท ฯ
อปฺปวตฺตฺตฺนฺตฺวาทีหิปี ปวตฺต
นิพฺพานเมว วทติ ฯ
ปวตฺต
อาทีนํ ทสฺวา ตทนนฺตรเมว นีวตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
อานิสฺสทสฺสสนวเสน
สีฆํ วิปสฺสนํ อุตฺตฺกกาเปนฺตฺตฺตํ วเสน อุปฺปาโท ภยํ อนุปฺปาโท
เขมหนฺตฺติ ตติยวโร ภูตฺโต ฯ เอเสว นโย ญฺญวราทีสุปี ฯ
เอตฺถ จ อุปฺปาโท วิเสโส ภยํ วิเสตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
สามณฺณภาวโตติ
สตีปี ทวินฺนํ ปทานํ สมานาธิกรณภาเว ลิงฺกเกโท คหิโต ฯ ยถา

ปฏิปทาธณทสนวิสุทธีนิตุทส วรรณ

ทุกขสมุทโย อริยสจจนุติ ๑ เอส นโย คติ กษนุติอาทิสูปี ๑
อุปปาโท สงขาราคิ เอตุถ ปน สพเพส สงขาราน อูปปาทำ
สามณณน คเหตุวา สงขารา เกทโต คหิตา* สพพตถกเมว
เตส วิภาคโต วิปสฺสียมานตฺตาคิ วจนเกโท กโต ๑

[๒๘๘] आयुहं प्रुिस्नुधिं तुक्खनुदि पस्सत्ति समणुโ ๑
ณณ อาทินเว อิทนุติ อาทินเว วิสยญเต อิทํ ปณจวตฺตุกํ ณณ
เวทิตพฺ ๑ ณณ สนุติปเทติ สนุติปเท นินฺนาทิกาวน จิตํ อิทํ
ณณนุติ อตุโ ๑ กम्मปจจยา ปจฺจูปนฺนภเว อูปฺปชฺชमानาน
สงขาราน อูปปาโท ปากฏโร หุตฺวา อูปฺภูจาทิติ อาห ปุริม-
กम्मปจจยา อिธ อูปฺปตฺติติ ๑ ปวตฺตณฺนาม อिธ ปวตฺตिय
ธम्मปวตฺติติ อาห อูปฺปนฺนสฺส ปวตฺติติ ๑ สพพมฺปีติ ตियทฺธคต
รูปรูปี อชฺชตฺตพหิทฺธาทิวิกาคํ สพพมฺปี ๑ กम्मนุติ เอตฺรหิ
ปวตฺตํ กम्मํ ๑ เอตุถ จ อูปปาทปวตฺตอายุहनคฺคหณน ปจฺจูป-
นฺนทฺธปริยาปนฺนา สงขารา คหิตา ๑ ปุริสฺนุธิคฺคหณน อนา-
คตทฺธปริยาปนฺนา อูปาทิตฺตา ๑ อูปปาทคฺคหณน จ อตฺตทฺธ-
ปริยาปนฺนา กम्मสงขารา อุลลิ่งคฺคตฺตา ๑ นิมิตฺตคฺคหณน ปน
सपपेपि संकहिता* ๑ ยาย คคिया สา ปุริสฺนุธิ โหติ सा
นिरยาทิกथा คคิ सुจ्चित्तुज्चित्तवसेन कनुत्तपुत्तता ๑ सा ปนตฺถโต
ตตํกम्मनियมิตา ภวสมณฺณรหา วิปากกฺขนฺธา กฏฺตฺตา จ รูปนุติ
เวทิตพฺ ๑

๑. ม. วิหิตา. ๒. ม. คหิตา.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

[๒๘๘] ขนฺธานํ นิพฺพตฺตนนฺติ สพฺเพสํ ขนฺธานํ นิพฺพตฺตํ ๑
ปากฎาเอว สจฺจวิภฺงเค ลกฺขณาทิวเสน นิตฺติทฺธิฏฺฐตฺตา ๑ วตฺตฺวาเสนาติ
อารมฺมณฺสงฺขาตปวตฺตติฏฺฐานวเสน ๑ ยทิ ปญฺจ วตฺตฺวาเวณ
อิฉฺฉิตา อถ กสฺมา เสสา วตฺตฺวาติ อาห เสสา เตสํ
เววจนวเสนาติ ๑ เตน วิปสฺสกาณํ ฅาณวิปฺผารสฺส วิสยพฺนฺชนตฺถํ
เทสนา วทฺตติตฺตาติ ทสฺเสติ ๑

อนฺวยโต ทสฺสิตสฺส อาทินวฅาณสฺส พฺยติเรกโต ทสฺสนตฺถํ
ปฏฺธิปกฺขฅาณทสฺสนํ ๑ ยตถ อฺปฺปาโท นตฺถิ ตตฺถ สพฺเพน สพฺพิ
ภยมฺปิ นตฺถิตฺติ ๑ ภยตฺตฺปฏฺฐาเนน วาติ อาทินา ปวตฺตติ ทสฺเสตฺวา
นิตฺตติทสฺสนํ พุทฺธานํ อนฺพุทฺธานญฺจ อาฉิฉฺฉเมตฺถิ ยถา ปฺริมํ
สจฺจทฺวํย เทเสตฺวา นิโรธสจฺจเทสนาติ ทสฺเสติ ๑ ยถา โลก
กสฺสจฺจิ อาทินวทสฺสนํ นิตฺตถกมฺปิ โหติ น ตถา อิทํ อิทํ ปน
สาตฺถกเมววาติ อิมมตฺถํ ทสฺเสตฺถํ ยสฺมา วาติอาทิ วตฺตํ ๑
ตปฺปฏฺธิปกฺขนินฺนํ จิตฺตํ โหติ ทาหาภิกฺขตฺส สิตฺตนินฺนตา วิย สฺสจฺจ
ทฺธิฏฺฐาทินวโต เอกิเสน มฺลยจิตฺตกมฺมยตาภาวโต ๑ ภยนฺติ ภายิตพฺพิ ๑
นियมโต ทฺกฺขนฺติ เอเตน ทฺกฺขภาเวณสฺส ภายิตพฺพิตฺตา ทฺกฺขภาवं น
พฺยภิจรตฺติ ทสฺเสติ ๑ ฆฺกฺกฺกามิสํ อฺปาทินฺนทฺกฺขนฺธาติ วทฺนฺติ ๑
ตฺวิธมฺปิ ฆฺกฺกฺกํ ฆฺกฺกฺกสนฺนิตฺตติตฺถญฺจ ฆฺกฺกฺกามิสํ ๑ กิเลเสหิ อามสฺติตพฺพิโต
โลกามิสํ ปญฺจ กามคฺฅนา ๑ กิเลสาเอว กิเลสามิสํ ๑ สจฺจขารมตฺตเมววาติ
เอตฺถ เอวสทฺเทน วิสจฺจขารํ นิตฺตเตติ ๑ น หิ ตตฺถ สามิ-

- ๑. ม. สพฺเพสมฺปิ. ๒. ม. ยทิ เต ปญฺเจว. ๓. ม. วิสยสฺวทฺตฺนตฺถํ.
- ๔. ม. ทสฺเสตฺวา. ๕. ม. เอเตนสฺส ทฺกฺขภาเวณ ภายิตพฺพิตฺตาติ ภายิตพฺพิตฺตา.

ปฏิบัติพหุสสนวิสุทธินิเทศ วรรณนา

สตาเลโสปี อตุลิตี ฯ มตุตสทุเทน ปน อปริปฺณณตํ วิภาเวติ ฯ
น หิ สพุพฺ สขารคตํ สามิสนฺติ ฯ ตสฺมาติ ภยฺนฺติ วุตฺตสฺส
ทุกฺขาทีภาเวน อายตฺตตา ฯ ยที ยํ ภัยํ ตํ ทุกฺขาทีสภาวเมว ฯ
ตถา สติ ภายาทีสุ เอเกเนว อตุลิสฺทฺธิ ฯ กสฺมา สพุพานิ คหิตานีติ
อนฺุโยคํ มนสิกฺตฺวา อหา เอวํ สนฺเตปฺตีอาที ฯ ยถา เตสุเอว
สขฺวารสฺส อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต ปวตฺติวเสน อการนानตฺตโต
อนฺุปฺสฺสนานานตฺตํ เอวํ ภายาราทีอาการานตฺตโต ปวตฺติวเส-
เนตฺถ ภาณสฺส นานตฺตํ ฯ ตตฺถ ภายกาเรน ปวตฺตํ[๒] ภัยคฺปฺญฺจาน-
ณานํ ฯ อิตฺราการวเสน ปวตฺตํ อาทีนฺวณณนฺติ ทญฺจพฺพํ ฯ ยสฺมา
อาทีนฺวณณสฺส วิสยภาเวน วุตฺตา ปนฺนรสาปี อตฺถา อฺุปฺปาทาทีสุ
ปฺญฺจเสว อนฺุโตคฺธา ตตฺถ จ ภาณํ อนฺุวยพฺยติเรกวเสน ปวตฺ-
ตฺนโต ทสฺวิธํ ฯ ตสฺมา อหา ทส ภาณํ ปชานาตีติ ฯ
ปชานนญฺจ สาคิสฺยํ วิสยคตฺสมฺโฆวิธมเนนํ อสมฺมุพฺพํ อตฺตนิปี
อสมฺมุพฺพเมวาทิ อตฺตทานมฺปิ ปชานนฺตํ วิย โหตีติ กตฺวา วุตฺตํ ฯ
เตนาห ปฏฺวิชฺชติ สจฺฉิกโรตีติ ฯ ทวินฺนนฺติ ทฺวิสุ กุสลสทฺท-
โยเคน หิ ญฺมมฺตฺเถ สามิวจฺนํ ยถา กุสลา นจฺจคีตฺสฺสาติ ฯ
กุสลตาติ กรณํ ปจฺจตฺตวจฺนนฺติ อหา ทฺวินฺนํ กุสลตาชาติ ฯ
ทฺวินฺนนฺติ วา ทฺวินฺนํ ภาณานํ วเสนาคิ อตฺุโธ ฯ ปวตฺตฺติยา
ยถาวโต ทฺญฺจตาย ตปฺปฏิปฺกฺขโต สนฺติปทํ สุวินิจฺจิตเมว หุตฺวา
อฺุปฺญาติ ฯ เตนสฺส จิตฺตํ ปรมทฺญฺจธมฺมนิพฺพานาทิมิจฺจาคาหวเสน
๑. ม. นียตฺตฺตา. ๒. ม. ภาณํ. ๓. ม. -วิกแมน.

วิสุทธิมคฺค สังฆคณนํช

น วิจลลิตํ ตตฺถ สุปริทิกฺขจํทนนตฺตํ อห นนนํทิกฺขจิสฺส น
กมฺปตีตติอํทํ ๑ เสสเมตฺถ อุตฺตํนตฺถเมว ๑

อํทนนวณฺุสสนนํณํ ๑

[๒๔๕] สขขารคเตตติ สพฺพสฺมี เตภูมิกเก สขขาร ๑ นินฺุพินฺุ-
ทตีตติ ฅณนินฺุพเพเทน ๑ นินฺุพเพทํ อํปขชติ ๑ ตถนญฺุโถ จ ตตฺถ
อูกฺกณฺุจฺนุโถ อนนิกฺกรมฺนุโถ จ นนํ โหตีตติ วุคฺคํ อูกฺกณฺุจติ
นํนิกฺรมตีตติ ๑ ตตฺถ อนนิกฺกรมณฺุสส อุมํ ทสฺเสตฺถุ เสยฺยอํปตีอํทํ
วุคฺคํ ๑ อนนตตฺถททํ ปริกฺกขิปิตฺวา จิตฺเตสุ ทฺวิโยชนสฺตฺถุเพชฺเชสุ ยถน-
กมํ มสํารอณฺุชนรชตฺถุสวณฺุณสฺตฺถุตรคณนเมยฺสุ กนฺุชมํทนกนํเพ-
ลนส สฺทสฺสนจิตฺตคฺกนฺุณเพทสฺส ปณฺุจสฺส นินฺุวโถ มหํสขเรสฺส ปจฺฉนินฺุ
จิตฺตคฺกนฺุพพโถ นนํ ๑ สีนฺุพปํคณนํทิสฺส สตฺถุสฺส มหํสเรสฺส ๑
สวณฺุณปณฺุชเรตติ สวณฺุณนเมย สีนฺุพปณฺุชเร ๑ ปกฺกขิตฺโถตติ นินฺุทฺุโธ ๑
ตติวเร สฺกตติภเวตติ กนํสฺกตติอํทํเก ตติวเร สมนฺุปตฺถติภเว ๑ หตฺถปํทวณ-
วตฺถติโกเสทํ ภูมิกฺขสเนทํ สตฺถุทํ ปตฺถิกฺกขิตฺติ สตฺถุทํปตฺถิปฏฺุโธ ๑
นคฺกรมชฺเช นนํนิกฺรมตติ ทฺวารปณฺุชเรนนํทํทอวพนณนเมย ๑ ทิกฺกเจตติ
อณฺุณตฺถติปฺุพเพน อนนุยทสฺสเนน ทิกฺกเจ ๑ เตนนํท นนินฺุณนตฺถ-
ปณฺุณตฺถปฺุพเพนํนํนํสตี ๑

นินฺุพพิทนนุสสนนํณํ ๑

[๒๕๐] ตํ ปเนตฺถนฺุติ นินฺุพพิทนนํณนํมํ ๑ ฅณนทฺุวเนนํติ
ภยคฺคปฏฺุจณนํทนนวณฺุสสนนํณนํทฺุวเนน ๑ ยสฺสมํ ภยโถ ทิสฺส-
๑. ม. ฅณนินฺุพพิเทน ๒. ม. สนนุ-

ปฏิปทาญาณทศสนวิสุทธินิเทศ วรรณนา

มานาเอว สงฺขารา มหาทีนวา นิพฺพินฺนิตพฺพา จ หุตฺวา อุปฺภฺจหนฺติ
ตสฺมา เอกมฺปี ตํ ญาณํ ตถาภาวนาพลปฺปตฺติยา อวตฺถาวิเสสยฺยตฺตํ
ตวิธกิจฺจสามตฺถิยวฺนตํ โหตีติ วุตฺตํ อตฺถโต เอกนฺติ ฯ เตนาห
สพฺพสงฺขารेतฺถิยา ฯ ตยิทํ ตาสํ อนุปฺสฺสนานํ มตฺถกปฺปตฺติวเสน
วุตฺตํ ฯ อาทิมฺหิ ปน ภินฺนสภาวาเอว ปวตฺตนฺติ ฯ อุปฺปา-
เทสีติ ปตฺวาภาสิ วิภาเวสีติ อตฺถโต ฯ

น สขฺขติ พหฺวาทีนวตฺยา ทิฏฺฐตฺตา ฯ มุญฺจิตฺตคามํ
นิสฺสรฺตฺตคามํ โหติ อนาถิกาลิกสฺส ขนฺธสฺส ปริณฺยายมานตฺตา ฯ
มุญฺจิตฺตคามตา ตโต อตฺตानํ นิพฺเพเจตฺตคามตา นิสฺสรฺตฺตคามตา
อปฺคนตฺตคามตา ฯ ปณฺชเรปฺกขิตฺโตติ ปณฺชเรณ สโมรฺทฺโธ ฯ
เอวมาทโยติ อาทิสทฺเทน อาทิตฺตองฺการอุปฺสฺสจฺเจตฺตพฺยาพสาปทา-
กฺลวณกฺกหนาทินํ สงฺกโห ทฏฺฐพฺโपो ฯ

มุญฺจิตฺตมฺยตาณานิ ฯ

[๒๕๑] สพฺพภว ๗เปฯ มุญฺจิตฺตกาโมติ วตฺวา ปฺน สพฺพสฺมา
สงฺขารคตฺตาติ สพฺพกฺกหนํ สาคิสยมฺมตฺติทศฺสนตฺถํ อธิกวจนํ อลฺล-
มตฺถํ โปเชตีติ ฯ ขณฺหิ สงฺขารเอหิ อนนฺนพฺนฺธสฺส มุญฺจนํ ตํ สาคิสยํ
มุญฺจนํ ฯ ตํ ปน วุจฺจมานาย ปฏฺิสงฺขานุปฺสฺสนาย โหตีติ ตํ ทสฺเสตฺถ
ปฺน เตเอว สงฺขารेतฺถิยา วุตฺตํ ฯ ติลกฺขณํ อโรเปตฺวา สงฺขาร-
ปฺริกฺกณฺหนํ ปุพฺเพปี กตฺนฺติ ปฺนคฺกหนํ ฯ ภวาทิกตฺสฺส สงฺขารสฺส
อปฺริตฺถิตฺสฺส อภวโต เตติ วุตฺตํ ฯ อนุปฺสฺสนาการสฺส อปฺพุพฺพสฺสปี
อตฺถิตาย เอวนฺติ วุตฺตํ ฯ อิทานิ วุจฺจมานากาเรนาติ หิ อตฺถโต ฯ

วิสุทธิมคคส์วณนาย

สงขารานัน ปรึคคณหนัน นาม ปรึปญญตลขณวเสเนว โหตีติ
ติลขณัน อาโรเปตวาทิ วุตตัม ฯ อนจจนตติโกตีอาทิสู ยัม วตตพพิ
ตัม เหฏฐา วุตตเมว ฯ ปจเมเน อาทิสทเทเน อาทอนตวนตโต นิจ-
ปฏิกุเขปโตติ เอวมาทินัน สงคโห ฯ ทุติเยเน อุทวยยปฏิปพนโต
สขปฏิกุเขปโตติ เอวมาทินัน สงคโห ฯ อชลลโตติ อมนุญลโต
อโสกณโต วา ฯ เชคจจนโตติ ธีติ* ซิกจจนิตพพโต ฯ ปฏิกูถโตติ
อภริจยา ปฏิโลมเนเน ปฏิกูถภาวโต ฯ น มณทเนเน หตา อมณทเน-
หตา อมณทเนเน สกกา เอเตตัม สุกภาวัม หนตุนตติ อตโต โห ฯ
อมณทเนเน วา เตตัม อสุภตา ปากภา โหตีติ อมณทเนหตา ฯ
อมณทเนเน วา น หนตพพสกาวา อสุริยปสสาตี วิย อมณทเนหตา ฯ
ตโต อมณทเนหตาวัตติ รูปสงขารเ สนธาย วทติ ฯ วิรูปโตติ
อสนุทโรโต ฯ ปฏิมลัโยชนวตตตตาย ปสสนเต อตตนิ พนธตีติ
วิกจัน* อตีวีย วิรูป ยัม ทิฏฐมตตเมว โทมนสสุปตตินิมิตตัม
โหตี ฯ อชลลชิกจจนนียตาหิ กุถัม วิย ปรึจจชิตพพิ วา วิกจัน* ฯ
อิธาทิสทเทเน อสุจิตโต อมนาปโตติ เอวมาทินัน สงคโห ฯ จตตเถเน
อาทิสทเทเน อปริณายกโต อตตปฏิกุเขปโตติ เอวมาทินัน สงคโห ฯ
อยนตติ โยคาวจโร ฯ มุลจจนสสาตี ปุเน อนนุพนธนตตัม สุมตตมุลจจนสส ฯ
อุपाยสมปาทนตถนตติ อนิจจาทิวเสน สุกุฐปรึคคณหนัน
ปรึมททนา อุปาโย ตสส สาธนตตัม ฯ

[๒๕๒] มจจนคคคณตตัม อุทเก ตตถ ตตถ จิปนตติ เอตตติ

๑. ธี อตีติ ปทจเจโท. ๒. ม. พิกจัน.

ปฏิปทาถนทสสนวิสุทฐินิทุเทส วรรณนา

จิปป์ มจจัน กณณฎฐปป์ ๑ โอสสาเปสตีติ* โอสสาเรสิ จีปีติ อตุโถ ๑
สปปนุติ กณนสปปป์ ๑ กณนคติ ยถาคหิต์ สปปป์ อจจทเทตวา
กณน ๑ หตุถ์ นิพเพเจตวาติ สปปเปน อตุตโน โภเคน เวจติ
หตุถปป์เทสิ นิพเพเจตวา โมเจตวา ๑ อาวิจจติวาติ อาเวจิกป-
ปหาเนน* ภเมตวา ๑ นิสสชชชติวาติ จจทเทตวา ๑ ตตุถาติอาทิ
อุปมาสัสนุทน์ ๑ ตตุถ อาทิโตวาติ วิญญุต์ ปตุตกาเล ๑
จมนวินิพโภคั กตุวาติ กम्मฏจัน กเหตุวา สมุหาทิจมนคคหณั
ภินุทิตวา ๑ สมุคตุนติ ภาวนปปสกนิทเทโส วิสมั จนุทิมสุริยา
ปรีวคตุนตีติอาทิสู วิย ๑ สงขารานัน นิจจาทิอาการน อุปฏจาคู
อสมคตตา อนิจจสณณาทิเกทาย วิปัสสนาย สาคิสัย พลวภาวา-
ปตุตติยา* สจ สงขารานัน อนิจจาทิอาการสตุ สฎจตุริ สลลก-
ขณนาคิ อาห ติลกขณนโรปนเนน ๑เป๑ ปาเปตวาติ ๑ ยถา หิ
นิพพุทฐกรณ พลวตเรน ปฎิมลเลน ตตุถ ตตุถ มฎจิปปหาราทินา
วิมถิโต อิตโร เตน ยุชฉิต्तุ อสมคตต ปาปิโต โหติ น เกวถ
อสมคตต ปาปิโตว โหติ อถโข มรณมคตต ทุกขั วา มรณั วา
ปาปุนาคิ เอวเมเตปิ สงขารา เอวั ทุพพลภาวั ปาปิตาอุปริ-
ถานานุภาเวน นิพพิเสวนตต สพพโส ภงคณจ ปาปุนนตีติ ๑

[๒๕๓] เอตุตาวตาคิ เอวั อนจจนุติกโตติอาทิना ปโรจตุตา-
ลีสาย อาการเอหิ สงขารานัน อนิจจาทิภาวสลลกขณนสปปวตุเตน
ปฎิสงขานเนน ๑ อนิจจโต มนสิกโรโตติอาทิสู ยั วตุตพพิ ตั
๑. ม. โอสสาเปสตีติ. ๒. ม. อาเวจิกปปหาเนน. ๓. ม. พลวภาวปตุตติยา.

วิสุทธิธรรมคุณ สุวรรณาย

ภยตฺถุจฺจานกถาย วุตฺตณฺยเมว ฯ อัย ปน วิเสโส ฯ ปฏิสงฺขาติ
ปทสฺส ชานิตฺวาติ อตฺถํ วตฺวา ปฏิสงฺขานุปฺปชฺชนกิริยานํ สมานก-
ษณฺตฺตา อสตีปิ ปุพฺพปารกาลตฺเต สทฺทโวหารมตฺเตน เอว
วุตฺตนฺติ ทสฺเสนฺโต กามนฺตฺติอาทิมานฺท ฯ เตน กุสฺลํ ฆมฺมํ ปฏิจฺจ
กุสฺโส ฆมฺโม อุปฺปชฺชติ เหตุปฺจฺจยา นิหนฺตฺวา ติมิริ สพฺพํ
อุคฺคโตยํ ทิวากโรติ จ เอวมาทิสฺสุ วีย สมานกาลวเสน อัย
สทฺทปฺปโยโคติ ฯ ตถา มนฺนจ ฆมฺเม จ ปจฺมํ ปฏิจฺจ ปจฺฉา น
มโนวิญฺญาณสฺส อุปฺปตฺติ เอวมิชฺชาปีติ ทสฺเสตฺถ มนฺนจ ปฏฺิจ-
จาทิ อาทิ วุตฺตํ ฯ เอทิสฺโส สทฺทปฺปโยโค เขภฺยฺเยน โลเก ปุพฺพ-
กาลวเสนว ทิสฺสตีติ ปุพฺพกาลวเสนว อิชาปี ตํ ทสฺเสตฺถเอกตฺต-
นเยน วา ฯเปฯ เวทิตพฺพนฺติ อาห ฯ ตสฺสโต อปฺราปฺริ อุป-
ปนฺเนสฺส ฉาเนสฺส ปฺริมสฺส วเสน ปฏิสงฺขานกิริยา ตทญฺญสฺส วเสน
อุปฺปชฺชนกิริยา จ โยเชตพฺพาน จ ตานิ เกทโต อเปกฺขิตพฺพานิ
เอกสนฺตานปฺติตตฺตยา เอกตฺตณฺยวเสน กหิตตฺตฺตาติ ฯ อิตฺรสมฺมึ
ปททฺวเยติ ปวตฺตํ ปฏิสงฺขา นิमितฺตญฺจ ปวตฺตญฺจ ปฏิสงฺขาติ
อิมสมฺมึ ปททฺวเย ฯ

ปฏิสงฺขานุปฺปสฺสนาถาณํ ฯ

สงฺขารานํ อนิจฺจทฺถุขาการาทิปริกฺคหณฺวเสน ปวตฺตมฺปิ
ปฏิสงฺขานุปฺปสฺสนาถาณํ วิเสโส อนตฺตาการปฺริกฺคณฺหนุปฺปชานนฺติ
วุตฺตํ สพฺเพ สงฺขารา สฺลยฺวาติ ปริกฺคเหตุวาทิอาทิ ฯ ตสมฺมึ หิ สติ

ปฏิปทาถาณทสฺสนวิสุทธีนิตุเทส วณณนา

สจฺจสมฺปฏิเวโร อิชฺชติ น อสฺติ ฯ ตทภาวโต หิ อนิจฺจทุกฺข-
ลกฺขณปฺลยวปกมฺปิ สรณฺจสฺตถาราทินํ สาสนํ อนิยฺยานิกเมว
ชาตํ ฯ อถวา เตสํ นิจฺจสํวาทํหิปี* ริตฺตตํ สนฺชํย สพฺเพ
สงฺขารํ สุณฺณตํ ปรีกฺขเหตฺวาติ วุตฺตํ ฯ ยลฺลหิ ยโต ริตฺตตํ ตํ
เตน สุณฺณนฺติ ฯ สงฺขารานํ อตฺตสุณฺณตํย ทฺวิณฺณเยยฺยภาวโต
อนกฺวารํ ปฏิวิทฺชํยปี สุณฺณตํนุสฺสนํย ทพฺพีภาวปาทนตฺถํ
ปฺนํ สุณฺณมิตฺถนฺติอาทํ อารทฺธํ ฯ ตตฺถ ยทกฺเคน สงฺขารํ อนตฺตา
ตทกฺเคน อนตฺตนิยํ ฯ สติ หิ อตฺตนิ อตฺตนิเยน ภวิตพฺพนฺติ
วุตฺตํ สุณฺณมิตฺถํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วาติ ฯ ทฺวิโกฎฺฐิกนฺติ
ทฺวิอัสสิกํ ฯ อตฺตํเนว เนว ทิสฺวา ถาณจกฺขณา ปจฺจกฺขโต
อนุมาเนโต จ ตสฺส อนุปลพฺภนียโตติ อธิปฺปาโย ฯ ปรี อณฺถํ
สจฺจํ สงฺขารํ วา ปรีกฺขารภาเว อตฺตโน สฺขทุกฺขสาชณภาเว จิตฺตํ
น ทิสฺวาติ โยชณา ฯ ปฺนํ ปรีกฺขคณฺหิตฺติ สมฺพนฺโร ฯ เอตฺถาติ
เอตฺสฺมี สุณฺณตํนุสฺสนาธิการํ ฯ

[๒๕๔] กฺวจิตฺติ กตฺถจฺจิ จาเน กาลे ฐมฺเม วา ฯ อถวา
กฺวจิตฺติ อชฺชตฺตํ พหิทฺธา วา ฯ อตฺตโน อตฺตํนฺติ สกตฺตํนํ ฯ
อโย โข ภวํ พุรฺหุมา มหาพุรฺหุมา ฯเปฯ เสฎฺฐโจ สชฺชิตา* วสิ
ปีตา ภูตภพฺพานนฺติอาทินา* ปเรหิ ปรีกฺขปฺปิตํ อตฺตํนญจ ตสฺส*
กิลฺยจณฺภูตํ น ปสฺสตีติ ทสฺเสนฺโต กสฺสจฺจิตฺติอาทิมํห ฯ ตตฺถ
๑. ม. ปีสทฺโทน ทิสฺสตี. ๒. ม. สชฺชิตา. ๓. ที. ส. ๕/๒๕. ๔. ม. กสฺสจฺ.

วิสุทธิมคฺค สังฆนายน

ปรสฺสชาติ ปรชาติ ปโร ปุริโสติ จ เอว คหิตสฺส ฯ น จ มม
กวจนิตติ เอตฺถ มมสทฺโท อฏฺฐาเน ปยุตฺโตติ อห มมสทฺท
ดาว จเปตฺวาติ ฯ ปรสฺส จาติ อตฺตโต อณฺณสฺส ฯ ปโร ปุริโสติ
เอวภูโต อตฺโถ มมตฺถาย จิโต ตสฺส วเสน มยฺหิ สพฺพิ
สิขมฺตติ เอว เอกจฺจทิกฺขจิกคปริกปฺปีตวเสน ปรี อตฺตานํ ตณฺจ
อตฺตโน กิณฺจนภูตํ น ปสฺสตีติ ทสฺเสนฺโต น จ กวจนิตฺตอาทิ-
มาห ฯ เอตฺถ จ นานํ กวจนิตฺติ สกอตฺตโน อภาวํ ปสฺสตี ฯ
น กสฺสจฺจ กิณฺจนตสฺมินฺนิตฺติ สกอตฺตโนเอว กสฺสจฺจ อนตฺตนิยตํ
ปสฺสตี ฯ น จ มมาติ เอตํ ทวยฺย ยถาสงฺขมฺย สมฺพนฺนิตฺตพฺพิ ฯ
อตฺถิตฺติ ปจฺเจกํ ฯ น จ กวจนิตฺติ ปรสฺส อตฺตา อตฺถิตฺติ ปรสฺส
อตฺตโน อภาวํ ปสฺสตี ฯ ตสฺส ปรสฺส อตฺตโน มม กิณฺจนตา
น จตฺถิตฺติ ปรสฺส อตฺตโน อนตฺตนิยตํ ปสฺสตี ฯ เอว อชฺมตฺต
พหิทฺธา จ ขนฺธานํ อตฺตตฺตนิยสฺสญฺญตา สฺวทฺธสงฺขารปฺลฺลชฺชตา จตฺ-
โกฏฺฐิกสฺสญฺญตาปริกคฺคหณฺน ทิกฺขฺจา โหติ ฯ เตน วุคฺตํ
เอวมนฺนิตฺตอาทิ ฯ

ฉหากาเรหิตฺตอาทินา นิตฺเตสาทิสฺส ตตฺถ ตตฺถ อากเต ปกาเร
สฺสญฺญตานุปสฺสนาย ปรีพฺรุหนํ สงฺคเหตุวา ทสฺเสตี ฯ ตตฺถ ฉหา-
กาเรหิตฺติ ฉหิ คหณฺนากาเรหิ คเหตุพฺพากาเรหิ วา ฯ นิจฺเจนาติ
นิจฺโจติ ปริกปฺปีเตน อตฺตนา วา อณฺณเณน วา เณจฺจ ฯ นิจฺเจนาติ
วา นิจฺจภาเวน ฯ ธฺวาทโย นิจฺโจติ คหิตสฺสเสว คเหตุพฺพาการา ฯ

ปฏิปทาณทสฺสนวิสุทธีนิตฺเตส วณฺณน

ตพฺพิภากน หิ อิมสฺส จกฺกตย ๑ ตตฺถ นิจฺจตย นาม ญฺญจฺจตย ๑
ฐวภาโว ธิรตย ๑ สทาภาวิตย สสฺสตตย ๑ นิตฺพิการตย
อวิปริณามชฺมมตย ๑ ยว ชรามรณตติ เปยฺยาลิ อกตฺวา
ปริโยสานปทเมว ทสฺเสตติ ๑

[๒๕๕] นิสฺสารนฺตติ อสาร์ ๑ นตฺถิ เอตฺตสฺส สारนฺตติ นิสฺสาริ ๑
สาร์โต อปคตํ สาร์ วา ตโต อปคตนฺตติ สาราปคตํ ๑ เกจิ
ปเนตฺถ นิจฺจसारน วา สุขसारน วา อตฺตसारน วาติ ๑ ปาลีติ
อธิปฺปาเยน อสาร์ นิสฺสาริ สาราปคตนฺตติ ปทตฺตยฺ เอโก สฺสณฺณตย-
ปริคฺคหากาโร อณฺณตย สตฺเตว อาการา สियํ น อญฺจติ
วทนฺตติ ๑ อปเร ปน สฺกसारนตติปี ปาลีปทํ ๑ อตฺถิติ อสาร์
นิสฺสาริ สาราปคตนฺตติ อิทํ ปทตฺตยฺ นิจฺจसारนตติอาทิสฺ
ปจฺเจกํ โยเชตพฺพนฺตติ วทนฺตติ ๑ เสตวจฺจโณติ เสตวรฺรณโก ๑
มินรฺกฺโขติปี วทนฺตติ ๑ ปาลีภทฺทโกติ กีสฺสโก ๑

นิจฺจสาร์ทินิ อภาวโต ธิตฺตโต ปสฺสติ ๑ ปริตฺตโต ลาม-
กตฺตย วา ตฺจจฺจโต ๑ อตฺตสาร์ภเวน สฺสณฺณโต ๑ สยํ อนตฺต-
ตย อนตฺตโต ๑ อิสฺสรियสฺส อภาวโต เกนจิ อิสฺสรियํ กเรตฺถํ
อสฺกกฺกณฺณยตย จ อนิสฺสรियโต ๑ เณปิณฺเณน ภาชนาทิ
กาคูกามสฺส วิย รุปสฺส นิจฺจตยทติ กาคูกามสฺส ตํ น สิชฺมตติ
สกอิจฺฉวเสน วา กาจิ ธิรียา นตฺถิติ อกามการियโต ๑ เอวเมว
รูปํ โหตฺถ มา เอวณฺตติ อลพฺภนียโต ๑ สยํ อณฺณสฺส วเส น

๑. ม. น สาร์นฺตติ อสาร์. ๒. ม. นิจฺจसारน วา สุขसारน
วา อตฺตसारน วาติ. ๓. ม. สฺกसारนตติปี ปาลี.

วิสุทธีมคค์ สุวรรณาย

วตุตติ นานปี อณน อตุตโน วเส วตุเตตติ อวสวตุตกโต ๑
ยสุมี สนนตเน สย ตสส ปโร วีย อวิเชยตย ปโรโต ๑ การ-
กาทีหี วีย* การณหี ผลน จ วิวิตโต ๑ น หี การณน ผล
ผลน วา การณ สกพุกั ติกุจติ ๑ เอส นโย เวหนาทิสูปี ๑

[๒๕๖] รุป น สตุโตติอาทิสูปี โย โลกโวหารน สตุโต รุป
โส น โหตีติ อยมตโต อิช นาริปเปโต ตสสาวตุตติทตตดา ๑
น หี โลโก รุปมตต สตุโตติ โวหริ ๑ พาทิรกรปrikปปีโต ปน
อตุตา สตุโตติ อชิปเปโต ๑ โส หี เตหี รุปาทิสู สตุตวิสตตตย
ปเรส ฌาปนญเจน* สตุโตติ วุจติ ๑ รุป โส น โหตีติ อตุโต ๑
สุณตยปริกคณน หี เหตุติ ๑ เอส นโย น ชีโวติอาทิสูปี ๑
ตตุถ ชีวนญเจน ชีโว ๑ นรณญเจน เนตุนาเวน นโร ๑ อหมสุมีติ
มานุปรตติญจันตย มาโน เอตุถ วาติ ปวตุตติติ มานโว ๑
ถียติ เอตุถ กพโกติ อตุถิ ๑ ปชานภาเวน ปุริ เสตีติ ปุริโส ๑
อาหิโต อห้มาโน เอตุถาติ อตุตา ๑ ปจตุตติ ตสส ตสส อห้-
การวตุตตย อห้ติ จ ทิกุจติเกหี อตุตา วุจติ ๑ รุป ปน
ตาทิส น โหตีติ สุนตยปริกคณนวิธี ทสเสตุ รุป น
สตุโตติอาทิสู ตตุ ๑ ตสมา อญหิปี ปเทหี รุปสส อตุตสุณตยว
ทสสิตา ๑ อิตเรหี จตุหี ตสส กิณจันตภาโว ๑ ตตุถ น มมาติ
มยห้ อตุตโน สนนกั น โหติ ๑ ตถา อณนสส อตุตโน สนนกั
น โหติ กสสจิปิ อตุตโน สนนกั น โหติ อตุตโนเยว อภาวโต ๑

๑. ม. การกาที วีย. ๒. ม. สญชาปนญเจน.

ปฏิปทาถาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทส วัฒนนา

น อุตฺตนิยฺนติ ปเทน ปกาสิโต เอวํ อตุโธ ปริยายนฺตเรหิ ตีหิปี
ปเทหิ ปกาสิโต ฯ เอส นโย เวทนาทีสุปี ฯ

เหตุจา กลาปสมฺมสนสฺส ทพฺพทวาย วุตฺตสมฺมสนนยาปี
สุลฺลตานุปสฺสนาย ทพฺพทวาย สํวตฺตนฺติตฺต ทสฺเสนฺโต ตีรณ-
ปริยฺยวเสนาติอาทิมาย ฯ ตตฺถ ภยสฺส อหีสเนน อสรณฺโต ฯ
สรณฺนติ กเหตุํ อยฺยตฺตตฺตย อสรณฺภิฏฺโต ฯ อนสฺสาทโตติ อิทํ
ปาลิยํ นตฺถิติ สติปี เตจฺจตฺตาลีส อาการา สियํ ฯ รูปรูปวตฺตติยํ สพฺพา-
ทินวูปทฺธิยา อาทินวโต ฯ สมุทฺยโต อตฺตงฺกมโตติ อิทํ ทวํ ยถา
อนิจฺจโต ทสฺสนํ ปนาพิกาย นิจฺจสารวิรหทีปเนน วา สุลฺลตา-
วิภวานํ โหติ เอวํ สุลฺลตาวิภวานนฺติ กตฺวา วุตฺตํ ฯ ตถา ยํ โข รูปี
ปฏิจฺจ อูปฺปชฺชติ สฺขํ โสมนสฺสํ อยํ รูปรสฺส อสฺสาโทติ ทสฺสนํ
ปจฺจยปจฺจยูปฺปนตาวิภวานํ สุลฺลตาวิภวานํ ยํ รูปี อนิจฺจํ ทุกฺขํ
วิปริณามชฺชมํ อยํ รูปรสฺส อาทินวโตจ ทสฺสนํ นิจฺจตาทิสุลฺลตา-
วิภวานโต* ตถา โย รูเป ฉนฺทฺรควินโย ฉนฺทฺรคปฺปหานํ อิทํ
รูปรสฺส นิสฺสรณฺนติ เอวํ สมุทฺยาทิตสฺสนานํ อิตเรสญฺจ
ยถารหํ สุลฺลตานุปสฺสนานุปฺพุทฺทวาทา ทญฺจพฺพา ฯ ยํ ปน อาทิ-
นวโต ทสฺสนํ ปุพฺเพ วตฺวาปี ปฺน วจฺนํ อสารปฏฺธิกฺขโต* ทสฺสนํ
สนฺธาย วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพิ ฯ เสสํ เหตุจา วุตฺตนยเมว ฯ
เวทนาทีสุปี ทฺวาจตฺตาลีส อาการา เนตพฺพาติ อาห เวทนํ ฯเปฯ
วิญฺญาณํ อนิจฺจโต ฯเปฯ นิสฺสรณฺโต ปสฺสตีติ ฯ วุตฺตมปี จ
๑. ม. วิภวานเนน. ๒. ม. สุลฺลตาภวานโต. ๓. ม. อสฺสาท-

วิสุทธีมคค ส้วณณาย

นิตุเทเส เอกิ สุลลตอปริกคณหนกถาสนุทสุสนิ อสุกาย ปาลียา
อัย นิตุเทโสติ ทสุสนตถิ ตสุส ผลสนุทสุสนตถณจ

[๒๕๖] เอวิ ตีรณปริญญาวเสน ปจเจกั ขนุเชสุ ทววจตตาลี-
สาย อากาเรหิ สุลลตถิ ปริกคเหตุวาปี ติวินานุสสนาวเสนเนว ภาวนิ
อนุญจนตสุส สงขารุเปกขถาณุปตติติ ทสุเสนโต เอวิ สุลล-
โตติอาทิมาย ๑ ตตถ ปริกคณหนโตติ สมมสนโต ๑ ทยณจ
นनुทิจ วิปฬายาติ อชญเปกขตายน สงขารานิ วิปตติ นิสาย
อุปฬชนกทยณเจว เตลล สมปตติ นิสาย อุปฬชนกปีติณจ
ปชหิตวา ๑ อถวา ทยตูปญจानวเสน อุปฬชนกถาณทยณจ
สมมสนวเสน อุปฬชนกปีติสงขาคิ นनुทิจ ปฬาย ๑ น หิ
สพพโส สุลลตายน ทิจจาย ทยนनुทินิ อวสโร อตถิ อถโย
อุเปกขาว สณจาทิ ๑ เตนาห สงขารesu อุทาสีโน โหติติ ๑
ตตถ เยน มิจจถาเคน อนุทาสินตา สียา ตทภาวิ ทสุเสนโต
อหนติ วา มมุนติ วา น คณหาคีติ อาห ๑ อิทานิสุส อุทาสินตายน
อุปมึ ทสุเสนโต วิสญจกรियो วิย ปุริโสติอาทิมาย ๑ ตตถ
อนุทาสินตาปฬพิกา อุทาสินตา วุจจมานา อธิ โอปมมตถิ ฝรตีติ
ทสุเสตุ อิจจจา กนตาคิอาทิ วุตถิ ๑ อติวिय นั มมายเยย
อิตถินิ สาลเยยญญเยยวงเยยยาทีนุ อชานนโต ๑ มุณจิตุกาโม
หุตวาติ มุณจิตุกาโมว หุตวา ตั วิสซชเชยย นีรเปกขตายน วเส-
เนวาติ อธิปฬาย ๑ อัย โยคาวจโร ๑ มุณจิตุกามตายน อุทฐิ

ปฏิปทาธานทสสนวิสุทธีนิเทศ วรรณนา

ยาว สงขารุเพกขานาณํ น อุปปชชติ ตาว ปวตฺตา วิปสฺสนา
ปฏิสงขานุปสฺสนาเอวาทิ อาห ปฏิสงขานุปสฺสนาย สงขารे परि-
คณฺหนุโตติ ฯ ปฏิสยตีติ เอกปสฺเสน นิสยติ นิสินํ วย โหติ ฯ
ปฏิภูฏตีติ สงฺกจฺติ ฯ ปฏิวภูฏตีติ วิวภูฏตีติ ฯ น สมฺปสارىตีติ
น วิสฺรตี อภิริตฺวเสน น ปกฺขนุทตีติ อตุโธ ฯ อิจฺจสฺสาตี อิติ
เอวํ อสฺส โยคิโน ฯ

[๒๕๘] ติกฺขวิสทสุรภาเวน สงขารेสุ อชฺฉุเพกฺขเน สิจฺฉมฺมานे
ตํ ปเนตํ สงขารุเพกขานาณํ อนेกวาริ ปวตฺตมานํ ปริปากมฺเนน
อนุโลมธานสฺส ปจฺจยภาวํ กจฺฉนฺตํ นิพฺพานํ สนฺตโต ปสฺสตี
นาม ฯ ตถาภูตฺตจฺจ สพฺพิ สงขารปฺปวตฺตํ วิสฺสชฺเชตฺวา นิพฺพานเมว
ปกฺขนุทตี นาม ฯ ตยิทํ อิธ ธาณํ อนุโลมโกตฺตรภูวณฺเห
สทฺธี เอกตฺตํ เนตฺวา วุตฺตํ เอกตฺตนยวเสน ฯ โน เจ นิพฺพานํ
สนฺตโต ปสฺสตีติ ตาว สงขารุเพกขานาณสฺส อปริปกฺกตเมวาทิ ฯ
สมฺมทํ ตฺรนฺตีติ สามฺมทฺทิกา สวนฺติกา ฯ ทิสายานนโก กากो
ทิสากากो ฯ ลกฺขณมตฺตจฺเจตํ ฯ โยโกจฺจ ตาทิสฺส สกฺขนุโต
เวทิตฺตพฺโพ ฯ วิเทสนฺติ อเทสํ สมฺมทฺเท อปริจิตฺตฺจฺจํ ฯ อนุคฺค-
ตฺวาตีอนุ อนุ คฺคตฺวา ฯ ตยิทํ วิปสฺสนาธานํ ปิฏฺจํ วจฺฉยฺมานํ
วียาตี ญฺลฺลโต วิเวจฺนวเสน นิปฺโฝภฺยฺมานํ สณฺหสณฺหํ ปิฏฺจจฺฉณฺณํ
วีย ฯ นิพฺพภูฏิตกปฺปาสนฺตี นิพฺพภูฏิตพิชฺชํ กปฺปาสํ ฯ วิหตฺมานํ^๑
วียาตี ฐนฺเคน วิหฺลฺลยฺมานํ วีย ฯ อุปฺมาทฺวเณปิ ปฺนปฺปฺนํ

๑. ม. สยตฺติกา. ๒. ม. วิหนฺมานํ.

วิสุทธีมคฺค สังฆณณาย

สมมตเนน วิปัสสนาภาณสฺส สุขุมตฺรภาวาปตฺติมาห ๑ ยถา ยถา
หิ วิปัสสนาภาวนาพเลน ติกฺขา วิสทา สุรา จ โหติ ตถา ตถา
สุขุมตฺราปี โหตฺติ ๑ สงฺขารวิจฺฉินเนติ ปวิจยสฺส สีขาปฺปตฺตตาย
สงฺขารสฺส วิย เตสํ วิจฺฉินเนปี อุทาสีนํ หุตฺวา ติวิธานุปฺปัสสนาวเสน
ติฏฺฐติ ปการนตฺรสฺส อภาวโต ๑ สตฺตตฺธา อฏฺฐารสฺสชาติอาทินา
วิกตฺตยาปี หิ อนุปฺปัสสนาปการา อนิจฺจานุปฺปัสสนาทีเสว[๑] อนุโตคฺคชาติ
มตฺตถกปฺปตฺตา วิปัสสนา ตาสํเอว วเสน ติฏฺฐติ ๑

ตฺตฺราติ ตสฺมี วิโมกฺขมุขภาวาปชฺชเน อริยปฺกฺคตวิภาค-
ปจฺจยตฺเต๑ จ ๑ อิํ วิปัสสนาภาณํ ๑ คินฺณํ อินฺทฺริยานนฺติ
สทฺธินฺทฺริยสมาธิทฺริยปฺลณฺนินฺทฺริยานํ ๑ อธิปฺเตยฺยวเสนาคิ สมปฺยุตฺต-
ตฺมมานํ อธิปฺติภาววเสน ๑ อนิจฺจานุปฺปัสสนาพหุลสฺส หิ สทฺธินฺทฺริย
พลวํ โหติ ทฺกฺขานุปฺปัสสนาพหุลสฺส สมาธิทฺริยํ อนตฺตทานุปฺปัสสนา-
พหุลสฺส ปฺลณฺนินฺทฺริยนฺติ ติสฺสนนํ อนุปฺปัสสนานํ วเสน พลวตฺร-
ภาวปฺปตฺตานิ อิมานิ ตินฺนิ อินฺทฺริยานิ วิโมกฺขมุขภาวํ อาปาเทนฺตฺติ
อาห ติวิธานุปฺปัสสนา ๑เป๑ อาปชฺชติ นามาคิ ๑ ติวิธีวิโมกฺขมุข-
ภาวนฺติเอตฺถ เก ปน ตโย วิโมกฺขา กานิ วา ตินฺนิ วิโมกฺขมุขานินฺติ
อนุโตลีนเ อนุโยเค วิโมกฺขมุขาริณตฺตา วิโมกฺขาริคมสฺส วิโมกฺขมุขานิ
ตาว ทสฺเสนฺโต ติสฺโส หิ ๑เป๑ วุจฺจนฺตฺติ วตฺวา อยญจ
อตุโธ ปาลิโตเอว วิญฺญาตฺติ ทสฺเสนฺโต ยถาหาติอาทิมาย ๑
โลกนฺิยยานายาคิ โลกโต นิกฺขมฺนายน สตฺตโลกสฺส วา วฏฺฏทฺกฺขโต
๑. ม. ติสฺ. ๒. ม. ปจฺจยตฺเต จ.

ปฏิปทาภาณทศสนวิสุทธินิเทศ วรรณนา

นิคมนาย ๑ ปริจเฉทปริวภูมโตติ อุทยพพยวเสน ปริจเฉทโต เจว
ปริวภูมโต จ ๑ สมณุปัสสนตยาติ สมมเทว อนุ อนุ ปัสสนาย
ลัฏฐนตติ สมนุโธ ๑ อนิจจานุปัสสนา หิ สงฺขารเอ อาทีโต
อุทเยน อนุตโต วเยน ปริจฉินเน ปัสสตี อาทีอนุตตตยาติ หิ
เต อนิจจชาติ ๑ อนิมิตตยาติ จ ชาติยาติ สพฺพสงฺขารนิมิตตวิโรธาติ
อนิมิตตยาติ ลทฺฐนมาเย อสงฺขตยาติ ชาติยาติ ๑ จิตตสมุปกฺขนท-
ตยาติ ปริจฉินทิตฺวา อนุโลมภาณาทิภาเวเน สมมเทว อธิจิตตสฺส
อนุปวิสนตฺถาย ๑ อปฺปนิหิตยาติ รากปนิหิตานิ อภาเวเน
อปฺปนิหิตาติ ลทฺฐนมาเย ๑ สฺสฺสฺสตยาติ อตฺตสฺสฺสตยาติ
สฺสฺสฺสตยาติ ลทฺฐนมาเย ๑

[๒๕๕] กตฺตินติ นิปฺพตฺตี ๑ สงฺขารานํ สภาววิภาวเนน สํเวชียมานํ
จิตฺตํ สมมาปฏิปตฺตึยํ สมุตฺเตชิตํ นาม โหตีติ อาห มโนสมุตฺเต-
ชนตยาติ จิตฺตลัฏฐนตยาติ ๑ มํมิกาเรน อตฺตนิยสฺสฺสฺส
วตฺถุโน สามิภูโต อตฺตา ปจฺมํ ปรามสียตี ตโต อตฺตนิยนฺตี
อาห นาหิ น มมาตี เอว อนตฺตโต สมณุปัสสนตยาติ ๑ ติณิ
ปทานีติ ปริจเฉทปริวภูมมโนสมุตฺเตชนสมณุปัสสนปทานีติ วทฺนตี ๑
สพฺพสงฺขารเออาทีนิ ปน ติณิ วากฺยานิ ติณิ ปทานีติ เวทิตพฺพานิ ๑
เตเนวาติ อนิจจานุปัสสนาทินิ วเสน เตลลํ ติณฺณํ ปทานํ วุค-
ตตฺตาเอว ๑ ปญฺหวิสชฺชเนติ อนิจจโต มนสิกรโต กถํ สงฺขารา
อุปฏฺฐหนตฺตีติ ปญฺหสฺส วิสชฺชเน ๑ เอว วิโมกฺขมุขาทินิ ทสฺเสตฺวา
๑. ม. นิภุมนาย. ๒. ม. นิพฺพตฺตี. ๓. ม. วิโมกฺขมุขานิ.

วิสุทธีมคคส์วณณาย

อิทานิ วิโมกฺเข ทสฺเสตฺถ กตเม ปนาคีอาทิ วุตฺตํ ฯ

[๓๐๐] อนิจฺจโต มนสิกรโณโตติ อนิจฺจานุปสฺสนํ อนุยฺยชฺชนโต ฯ
อธิโมกฺขพหุโลติ สทฺธินฺทฺริยพหุโล ฯ ยสฺส วิเสสโต อนิจฺจานุปสฺสนา
ติกฺขา สุรา โหติ ตสฺส สทฺธินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติ ฯ อนิจฺจา
สงฺขาราคิ หิ อาทิตฺโต สทฺธรามตฺตเกน ปฏฺธิปชฺชิตฺวา วิปสฺสนาย อุกฺกัสม-
คตาย ตฺรฺพลลวาทิสฺสุ วिय มณฺนิกนกาทีสุปี เตสํ อนิจฺจตํ สาคิสฺสํ
ปจฺจกฺขโต ปสฺสโต สมฺมาสมพฺพุทฺโธ วต โส ภควาติ สตฺถริ สทฺธา
พลวตี ปวตฺตตีติ โส อธิโมกฺขพหุโล อธิมตฺตสทฺโธ จ โหติ ฯ ตสฺส
อนิจฺจานุปสฺสนาพหุลตาย อนิจฺจาการโต วุฏฺฐจฺฉนํ โหตีติ โส อนิมิตฺต-
วิโมกฺขํ ปฏฺฐลภตีติ วุตฺตํ ฯ ปสฺสทฺธิพหุโลติ ทฺถขานุปสฺสนํ
อนุยฺยชฺชนโต ทฺถขา สงฺขารา ตปฺปฏฺธิปกฺขโต สฺสุโข นิโรชฺชติ จ
มนสิการวเสน นิพฺพานสฺส สนตฺตปฺปณฺนิตฺตสฺสภาวํ อธิมฺจฺฉนโต อภินฺนํ
ปีติปามชฺชสมายอกโต ปสฺสทฺธิพหุโล โหติ ฯ ตโต จ อธิมตฺต-
สมาธิทฺริยปฏฺฐิลาเกน รากปณฺธิชฺยา ทฺฐีภาวโต อปฺปณฺนิตฺตวิโมกฺข-
สมชฺชโม โหตีติ วุตฺตํ ทฺถกฺขโต ฯ เปฯ ปฏฺฐลภตีติ ฯ เวทพหุโลติ
อนตฺตานุปสฺสนํ อนุยฺยชฺชนโต อตฺตสฺสญฺญาย* นิปฺพณฺณาวิสยตฺตคา
ณฺณพหุโล โหติ ฯ ตโต จ อธิมตฺตปณฺณินฺทฺริยปฏฺฐิลาเกน โมหสฺส
ทฺฐีภาวโต สฺสญฺญตฺตวิโมกฺขสมชฺชโม โหตีติ อาห อนตฺตโต ฯ เปฯ
ปฏฺฐลภตีติ ฯ

โย อจฺฉิจานุปสฺสนาย อนิมิตฺตวเสน* สงฺขารे ปรีคฺคเหตฺวา

๑. ม. อตฺตสฺสญฺญตฺตคา. ๒. ม. นิมิตฺตวเสน.

ปฏิปทาถณทสสนวิสุทธินิเทศ วนณนา

วิปสสนํ อนุยลชนโต ยตถ อิทํ สงขารนิมิต्तํ สพฺพโส นตฺถิ
ตํ อนิมิต्तํ นิพฺพานนฺติ อนิมิตฺตกาเรน อธิมฺจฺจนโต วุจฺจณคามินิ-
มคฺเคน ฆณฺเฑติ ฯ ตสฺส มคฺโค อนิมิตฺตโต นิพฺพานํ สจฺฉิกโรตฺติ
วฺจฺจตีติ อหฺ อนิมิตฺตกาเรน นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺโต
อริยมคฺโคติ ฯ สุวํยํ นิพฺพานสฺส อนิมิตฺตกาโร เนว มคฺเคน
กโต น วิปสฺสนาย อถโข สภาวสิทฺโธ ฯ ตทารมฺมตย จ
มคฺโค อนิมิตฺตโตติ วฺจฺจตีติ ทสฺเสนโต อหฺ อนิมิตฺตตย ชาติยา
อุปฺปนฺนตฺตา อนิมิตฺตโตติ ฯ โย ทฺกฺขณูปสฺสนาวเสน ปณฺธิยา
ทฺริภาวกรณฺณ อปฺปณฺธิหิตํ อธิมฺจฺจนโต โย อนตฺตานูปสฺสนาวเสน
อตฺตฺพลทฺธิยา ทฺริภาวกรณฺณ สฺลยฺลตํ อธิมฺจฺจนโตติ จ อาทินา
โยเชตพฺพํ ฯ เตนหา เอเตเนว นยนาติอาทิ ฯ

ยทิ อริยมคฺโคติ ติวิมฺปิ วิโมกฺขนามํ ลกฺติ อถ กสฺมา
อภิธมฺเม วิโมกฺขทฺวยเมว อากตฺนฺติ โจทฺนํ สนฺธายาหํ ยํ
ปนาติอาทิ ฯ ตตฺถ ตนฺติ อภิธมฺเม วิโมกฺขทฺวยวจฺนํ ฯ นิปฺปรียายโต
วิปสฺสนากมฺนํ สนฺธายาติ อฺชุกเมว วิปสฺสนาโต มคฺคสฺส นามากมฺนํ
สนฺธาย วุตฺตํ ฯ กสฺมา อนิมิตฺตวิปสฺสนา อากมฺนียจฺจณฺเน จตฺวา
อตฺตโน มคฺคสฺส นามํ ทาคฺคํ น สกฺโกติ ฯ กามํ สฺสฺเต อนิมิตฺ-
ตลฺยภาวเหตี มาณานุสยมฺชฺชหาติ อนิมิตฺตวิปสฺสนา กถิตา สา
ปนํ นิจฺจนิมิตฺตทฺรณิมิตฺตอตฺตนิมิตฺตานิ อฺคฺคมาณฺเฑตีปี สยํ นิมิตฺต-
ธมฺเมสฺสเอว จรตีติ สนิมิตฺตาว โหตีติ ฯ อปฺจ อภิธมฺโม นาม

๑. ม. วิปสฺสนโต.

วิสุทธิมคฺค สังฆคณนํ

ประมุขมณฑล อนิมิตฺตมคฺคสฺส จ ประมุขโธ เหตุเวกฺกฺลเมว ฯ
อนิจฺจานุปฺสฺสณาวเสน หิ อนิมิตฺตวิโมกฺโข กฺลโธ ฯ ตตฺถ จ สทฺธิ-
ทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติ ตํ อริยมคฺเค เอกมฺปิ น โหติ อมคฺค-
กตฺตา อตฺตโน มคฺคสฺส นามํ ทาตุํ น สกฺโกติ ฯ อิตเรสุ ทฺถขา-
ณุปฺสฺสณาย วเสน อปฺปณฺหิตวิโมกฺโข อนตฺตณุปฺสฺสณาย วเสน
สฺสฺสฺสวิโมกฺโข ฯ เตสุ อปฺปณฺหิตวิโมกฺเขน สมာธิทฺริยํ สฺสฺส-
วิโมกฺเขน ปณฺณิทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติ ตานิ อริยมคฺคสฺส องฺกตฺตา
อตฺตโน มคฺคสฺส นามํ ทาตุํ สกฺโกติ น อนิมิตฺตมคฺโค
ตทภาวโธติ เกจิ ฯ เย ปน วทนฺติ อนิมิตฺตมคฺโค อากมนโธ
นามํ อลภนฺโธปิ สกฺกนโธ จ อารมฺมณโธ จ นามํ ลภตีติ
เตสํ มเตน อปฺปณฺหิตสฺสฺสฺสคฺคาปิ สกฺกนโธเอว อารมฺมณ-
โธเอว จ นามํ ลภยฺยฺยฺยตี ตํ อยฺยฺยตี ฯ กสฺมา ฯ มคฺโค หิ ทฺวิ-
การณฺหิ นามํ ลภตี สรสโธ จ ปจฺจนิกโธ จาติ ฯ สภาวโธ จ
ปฺปฺปฺกฺโขติ จาติ อตฺถโธ ฯ อปฺปณฺหิตมคฺโค หิ รากปณฺธิอาทึหิ
วิมฺตฺโธ สฺสฺสฺสคฺโค รากาทึหิ สฺสฺสฺสเอวาทิ เต สรสโธ นามํ
ลภนฺติ ฯ ตถา อปฺปณฺหิตมคฺโค ปณฺธิสฺส ปฺปฺกฺโข สฺสฺส-
คฺโค อตฺตาทินิเวสสฺสเอวาทิ เต ปจฺจนิกโธ นามํ ลภนฺติ ฯ อนิมิตฺต-
มคฺโค ปน รากาทินิมิตฺตานิ นิจฺจนิมิตฺตาทินิ วา อภาเวน สรส-
โธเอว นามํ ลภตี โน ปจฺจนิกโธ ฯ น หิ โส สขฺขารนิมิตฺตา-
รณฺณาย อนิจฺจานุปฺสฺสณาย ปฺปฺกฺโข ฯ ตา ปนสฺส อนฺนโลมภาเว
๑. ม. เอกกมฺปิ.

ปฏิปทาถาณทสฺสนวิสุทธีนิตุเทส วณณนา

จิตาติ สพุทถาปี อภิธมฺมปริยาเยน อนิมิตฺตมคฺโค น ลพฺภติ ฯ

เตน วุตฺตํ ตํ นิปฺปปริยาโยโต วิปฺสฺสนากมฺนํ สนฺชยาติ ฯ

ยสฺมา สุตฺตฺตฺตปริยาเยน อนิมิตฺตมคฺโค ลพฺภติ วุฏฺฐานคามินี
หิ วิปฺสฺสนา ยํ ยํ สมฺมสนฺตี วุฏฺฐานํ กจฺจติ ตสฺส ตสฺส วเสน
อาคมนียุฏฺฐาเน จตฺวา อตฺตโน มคฺคสฺส นามํ เทติ ตตฺถ อนิจฺจโต
วุฏฺฐหนตฺสฺส มคฺโค อนิมิตฺโต โหติ ทฺวขฺโต วุฏฺฐหนตฺสฺส
อปฺปณฺหิตो อนตฺตโต วุฏฺฐหนตฺสฺส สฺสญฺโต ตสฺมา
สุตฺตฺตฺตส์วณณนา เอสาติ กตฺวา อิธ ตโยปี วิโมกฺขา อุตฺธฎฺฐา ฯ
ยํ ปน ปฏิสมฺภิทามคฺเค อภินิเวสนิมิตฺตปณฺธิธฺมฺมจฺจนํ อุปาทาย
ติสฺสนนฺมปี อนุปฺสฺสนานํ ตทาถมนวเสน ตทนฺวยสฺส มคฺคสฺส จ
สฺสญฺตวิโมกฺขาทีภาโว นิตฺติญฺโจ ตสฺส ปริยาเยภาเว วตฺตพฺพเมว
นตฺถิติ ทสฺเสตฺถ วิปฺสฺสนาถาณํ หิตีอาทิ วุตฺตํ ฯ วิปฺสฺสนาถาณํ
ปฏิสมฺภิทามคฺเค อปฺปณฺหิตो วิโมกฺโขติ จ กิลฺยาปี วุตฺตฺตฺต
สมฺพนฺโธ ฯ อนิจฺจานุปฺสฺสนํ ญาณฺนฺตี อนิจฺจา สงฺขาราติ อนุปฺสฺสนา-
วเสน ปวตฺตํ ญาณํ ฯ นิจฺจโต อภินิเวสํ มฺมจฺจตีติ เต นิจฺจาติ
นิจฺจาการโต ปวตฺตมิจฺจาภินิเวสวิทฺธฺสนวเสน ตทนฺวยํ ปน มคฺค-
ถาณํ สมฺมจฺเจทวเสน มฺมจฺจติ ฯ อิตฺตีติ ตสฺมา ฯ อนิจฺจาภินิเวสโต
ริตฺตตฺตาย วิมุตฺตตฺตาย จ สฺสญฺโต วิโมกฺโข ฯ เสสฺสพฺเทสฺสปี เอสเว
นโย ฯ ตนฺนติ ติวีริ วิปฺสฺสนาถาณํ ฯ ตตฺถ ยสฺส ปริยาโยโต ยสฺส
จ นิปฺปปริยาโยโต นามถาโก ตํ ทสฺเสตฺถ สงฺขารนิมิตฺตสฺสชาติอาทิ
๑. ม. อนิจฺจานุปฺสฺสนาถาณนฺตี.

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณนํ

วุดฺตํ ๑ น นิปฺปฺริยาเยน อถโข ปฺริยาเยนาติ อตุโถ ๑ ตสฺมาติ
นิปฺปฺริยาเยกถาภาวโต ๑ วิโมกฺขทฺวยเมว วุดฺตํ อภิธมฺเมติ อธิปฺ-
ปาโย ๑ เอตฺถาติ เอตฺถสฺมี วิปฺสฺสนาธิการเ ติวริวิโมกฺขมฺขภาว
อาปฺชฺชิตฺวาติ เอตฺถสฺมี วา อุตฺทเสวจเน ๑

[๓๐๑] เตสํ วิภาคยาติ เตสํ ยถาวุดฺตानํ สตฺตุนฺนํ อริย-
ปฺกฺคถานํ สทฺธานุสาร์อิภาเวเน วิภตฺตสภาวตฺย ๑ สทฺธินฺทุริยํ
ปฏฺธิลลิตฺติ สทฺธานุสาร์อิภาวสฺส การณฺภูตํ อธิมตฺตํ สทฺธินฺทุริยํ
ปฏฺธิลลิตฺติ ๑ อธิโมกฺขพหุลตฺย สทฺธินฺทุริยาธิมตฺตตฺย จ การณํ
เทภูจฺจา วุดฺตเมว ๑ อปิจ อยเมตฺถ สงฺเขปฺตฺโถ ๑ อนิจฺจา-
การสฺลลกฺขณฺสฺส สทฺธาภิพฺพุธิยา อฺปนฺนิสฺสยภาวโต ตทฺนเวย มคฺเค
สทฺธา ติกฺขตฺรา โหติ ๑ เตน อฏฺฐมโก สทฺธานุสาร์ นาม โหติ ๑
เสเสสฺส สตฺตสฺส จาเนสฺสติ ปจฺมผลโต ปฏฺฐาย ยาว อคฺคผลา สตฺตสฺส
จาเนสฺส ๑ สตฺตสฺส จาเนสฺสติ กสฺมา วุดฺตํ นนฺ เสเสสฺส[๒] จาเนสฺ
สทฺธาธิมตฺโต* อคฺคผล ปน สจายํ อรฺุปฺชฺฆานลาภี อฺกฺโตภาค-
วิมฺตฺโต โหติ โน เจ อรฺุปฺชฺฆานลาภี ปญฺญาธิมตฺโต โหติ
น สทฺธาธิมตฺโต ๑ อภิธมฺเม หิ กตฺโม จ ปฺกฺคโล สทฺธาธิมตฺโต
อิเรกฺจฺโจ ปฺกฺคโล อิทํ ทฺกฺขณฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ อยํ ทฺกฺข-
สมฺทโยติ อยํ ทฺกฺขณฺนิโรโรติ อยํ ทฺกฺขณฺนิโรธคามินิปฏฺธิปทาติ ยถาภูตํ
ปชานาติ ๑ ตถาคตฺปฺเวทิตา จสฺส ฐมฺมา ปญฺญาโย วอทิฏฺฐา
โหนติ วอจฺริตา^๑ ปญฺญาโย จสฺส ทิสฺวาเอกฺจฺเจ อาสวา ปริกฺขิณา

๑. ม. สทฺธานุสาร์อิภาวการณฺภูตํ. ๒. ม. จสฺ. ๓. ม. สทฺธาวิมฺตฺโต. เอวมฺปฺริปี.
๔. ม. ทิฏฺฐา โหนติ.

ปฏิปทาณทสฺสนวิสุทธินิทฺเทศ วรรณนา

โหนดิ โน จ โข ยถาทิฏฺฐิปปตฺตสฺส อัย วุจฺจติ ปุคฺคโล
สทฺธาธิมฺตฺโตติ* เอกจฺจาสวปริกฺขยวจนโต สทฺธาธิมฺตฺตสฺส เสกฺข-
ภาโว วิญฺญาติ น อเสกฺขภาโว อญฺจกถายณฺจ เทว ชฺรานิ เทว
อภินิเวสานีติ* วจนโต นตฺถิ อรหโต สทฺธาธิมฺตฺตาคี ฯ สจฺจเมตฺ
นิปฺปรียายโต ฯ นิปฺปรียายกถา หิ อภิธมฺโม ฯ อธิ ปน ปริยาเยน
เอตํ วุตฺตํ ฯ ยถิ ปริยาเยโต อรหโต สทฺธาธิมฺตฺตตา โก ปน
โส ปริยาโย ฯ สทฺธาธิมฺตฺตทฺวยตา ฯ โย หิ อคฺคผลกฺกฺขณ
สทฺธาธิมฺตฺโต โหติ โส อคฺคผลกฺกฺขณปี ตทฺนวยตาย สทฺธา-
ธิมฺตฺโตติ ปฏิสมฺภิทามกฺเค ปริยาเยน วุตฺโตติ อธิปิ ตเถว วุตฺตํ ฯ
อถวา สทฺธาธิมฺตฺตสทิสตาย อรหา สทฺธาธิมฺตฺโต ฯ กา ปเนตฺถ
สทิสตา ฯ ยถา สทฺธาธิมฺตฺตสฺส เสกฺขสฺส กิเลสกฺโข ญฺณเจน
อสิณา กทฺทลิจฺเจทสทิสโต โน จ โข ยถาทิฏฺฐิปปตฺตสฺสาคี วจนโต
เอวํ ตทฺนวยสฺสาปิ อรหโตติ อยมตฺถ สทิสตา ฯ กิ ปน เนสํ
กิเลสปรุหานเน นานตฺตํ อตฺถิติ ฯ นตฺถิ ฯ อถ กสฺมา สทฺธา-
ธิมฺตฺโต ทิฏฺฐิปปตฺตํ น ปาปฺพณาคีติ ฯ อากมนิยนานตฺเตน ฯ
ทิฏฺฐิปปตฺโต หิ อากมนมฺหิ กิเลส วิกฺขมฺภนฺโต อปรุปกสิกรเณ
อภิลมฺนฺโต วิกฺขมฺภนฺตุ สกฺโกติ สทฺธาธิมฺตฺโต กิจฺเจเน กสิเรณ
วิกฺขมฺภนฺตุ สกฺโกติ ฯ อปิจ ปญฺญาปิ เนสํ เวมตฺตตา ฯ สจ จ
ยาวติกา ลพฺภเตวาติ วทฺนฺติ ฯ เอวณฺจ กตฺวา ปจฺมมคฺคาทิสฺ
๑. อภ. ปุ. ๓๖/๑๔๖. ๒. ม. เทว อภินิเวสา เทว สีสานีติ.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

สตปิ อินฺทริยสมตฺเต สทฺธาทีนํ ติกฺขดาวจนมฺปิ สมตฺถิตํ โหติ ฯ

โสตติ ทฺกฺขโต วุฏฺฐิตโต ฯ สพฺพตฺถาติ อฏฺฐสฺสุปี จาเนสฺสุ ฯ
นฺนุ จ อฏฺฐกถายํ เทว ฐรณํตี นยฺมิตตฺตา ปจฺมมคฺคกฺขณ
สทฺธานุสสารี วา สียา ฐมฺมานุสสารี วา อีช น สทฺธานุสสารี
ยฺตุโต กายสกฺขิตาปี อรหโต นตฺถิ ฯ อภิชมฺเม หิ กตโม จ
ปฺกฺคโล กายสกฺขี อีเชกฺจโจ ปฺกฺคโล อฏฺฐ วิโมกฺเข กาเยน
ผฺลิตฺวา วิหริตี ปณฺณาย จสฺส ทิสฺวา เอกจฺเจ อาสวา ปริกฺขีณา
โหนตี ฯ อัย วุจฺจตี ปฺกฺคโล กายสกฺขีตี เอกจฺจาสวปริกฺขยวจฺนโต
กายสกฺขีโน เสกฺขภาโวว วิณฺณายตีตี ฯ สจฺจเมตํ นิปฺปฺริยายโต ฯ
อีช ปน ปฺริยาเยน วุตฺตํ ฯ โโก ปน โส ปฺริยาโยตี ฯ
กายสกฺขิสทิสฺตา ฯ อุปจารรูปฺชฌานสมาริตโต หิ สาทิสฺย อรูป-
สมาริ สมฺผลสฺสทฺธา* นิพฺพตฺตีตี เอกจฺจาสวปริกฺขยํ อุปาทาย กาย-
สกฺขีตี วตฺตพฺพปฺกฺคเลน สาทิสฺยสมาริสมฺผลสฺสทฺทริฏฺฐจฺานาสวปริกฺขย-
สามณฺณํ อเปกฺขิตฺวา กายสกฺขี วีย กายสกฺขีตี อรหา ปฏฺฐิสฺมภิทา-
มคฺเค วุตฺโตตี อีชاپิ ตเมว นยํ คเหตุวา อรหโตปี กายสกฺขิตา
วุตฺตา ฯ สุตฺตนฺตส์วณฺณนา เหลสาตี ฯ นิปฺปฺริยาเยน ปน ปจฺมผลโต
ปฏฺฐาย ฆสฺ จาเนสฺสุ กายสกฺขี นาม โหตี โส จ โข อฏฺฐ-
สมาปตฺติลาภี น วิปฺสฺสนายานิโก สุกฺขวิปฺสฺสโก อุปจารมตฺตลาภี
รูปฺชฌานมตฺตลาภี วา ฯ ปสฺสทฺธิพฺหุโลตี จ ปสฺสทฺธิสีเสน สมาริ
๑. อภ. ป. ๓๖/๑๔๕ ฯ ๒. ม. อรูปสมาริสมฺผลสฺสํ ทฺธา.

ปฏิปทาณทสฺสนวิสุทธีนิตฺเตส วณฺณนา

วฺตุตฺติ สาคิสยสมาริลาภี สมถยานิโกว อธิปฺเปโต ฯ สมถ-
ยานิกสฺเสว จ กายสกุขิภาโว เหฏฺฐา วฺตุตฺติ ฯ อรูปชฺฌานนฺติ
จตุพฺพิชฺชํ อรูปชฺฌานํ ฯ ตตฺถ ปน เอกมฺปิ ลทฺธา อรหตฺตํ ปตฺโต
อุกฺโกตภาควิมุตฺโตเอว โหติติ อิมมตฺถํ ทสฺเสตฺถํ อรูปชฺฌานมิจฺเจวํ
วฺตุตฺติ น จตฺตาริ อรูปชฺฌานานํติ ฯ เตนํยํ จตฺตุนํ อรูป-
สมาปตฺตํ นํ นิโรธสมาปตฺติยา จ วเสน ปญฺจวิโร โหติ ฯ เอส
นโย กายสกุขิมฺหิปี ฯ ทฺวีหิ ภาคฺหิ เทว วาเร วิมุตฺโตติ อุกฺโกต-
ภาควิมุตฺโต ฯ ปญฺจวโต นิปฺปนฺตรา คมภีรา จ อตฺถา ปากฺกา
หุตฺวา อุปฺภูทหนฺตํติ อนตฺตโต มนสิกรโรโต เวทพฺพหุตฺวา ปญฺฉิน-
ทฺริยปฺภีลาโก จ วฺตุตฺติ ฯ ฐมฺมานุสาริ โหติ ปญฺฉินทฺริยสฺส
อธมตฺตตฺตา ฯ ปญฺฉา หิ อธิ ฐมฺโมติ อธิปฺเปตา สจฺจํ
ฐมฺโม จิตฺติ จาโกติอาทิสฺสู วีย ฯ

[๓๐๒] ยสฺสา ปาลียา วเสน อิทาริยปฺกคฺคสฺส สทฺธาธิมุตฺตาทิ-
ภาโว วฺตุตฺติ ตํ ปาลี ทสฺเสตฺถํ วฺตุตฺตญฺเหตฺตุนฺติอาทิ อารทฺธํ ฯ
ตํ สฺวีญฺญเยยฺยเมว ฯ สทฺธิทฺริยสฺส อธมตฺตตฺตา สทฺธาวิมุตฺโตติ-
เอวมาทิ อตฺถสฺส สาธกํ ฯ อปรมฺปิ วฺตุตฺติ ฯ สทฺทหนฺโต วิมุตฺโตติ
เอเตน สทฺพฺพธา อธมตฺตสฺส สทฺฐามตฺเตน วิมุตฺตภาวทสฺสเสน
สทฺธาวิมุตฺตสฺส เสกฺขภาวเมว วิภาเวติ ฯ สทฺธาวิมุตฺโตติ วา
สทฺธาย วิมุตฺโตติ* อตฺถโต ฯ ศฺญฺจนฺตํ สจฺจิกโตติ ศฺญฺจจฺานํ อนฺโต*
ศฺญฺจจฺานโต ฯ ศฺญฺจจฺานํ อรูปชฺฌานานํ อนนฺตโร กาลิตฺติ อธิปฺปาโย ฯ
๑. อธิมุตฺโตติ. ๒. ม. อนนฺตรํ.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

อจฺจนตส์โยเค เจตํ อปโยควจํ ๑ ผุฏฺจํนนฺตรกํลเมว สจฺฉิ-
กรณฺุปํยณ สจฺฉิกํตพฺพิ สจฺฉนํกํสํตี วุตฺตํ โหตี ๑ ภํวณปฺปสํกํ วา
เอตํ ยถํ เอกมณฺุตนฺุติ ๑ โย หิ อรูปชฺุณณํเนน รูปกํยโต
นํมกํยเอกเทสโต จ วิกฺขมฺภณวิโมกฺขณ วิมฺุตโต เตน นโรธ-
สงฺขํโต วิโมกฺโข อํโรปํโต ๑ ปกํสํโต วิย โหตี น ปน กํยณ
สจฺฉิกโต นโรธมฺปน อํรณมณฺ์ กตฺวํ เอกจฺเจสุ อํสเวสุ
เจปํเตสุ เตน โส สจฺฉิกโตว โหตี ๑ ตสฺมํ โส สจฺฉิกํตพฺพิ
ยถํอํโรปํโต ๑ นํมกํยณ สจฺฉนํกํสํตี กํยสจฺฉํตี วุจฺจติ น ตุ
วิมฺุตโต เอกจฺจํนํ อํสวํนํ อปฺริกฺขํณตฺตํ ๑ ทิฏฺฐนฺุติ ปตฺโตติ
ทสฺสณสงฺขํตสฺส โสตํปตฺติมคฺคณณตฺส อนนฺุตรํ ปตฺโตติ วุตฺตํ
โหตี ๑ ปจฺมผลโต ปฏฺจํย หิ ยํว อคฺคมคฺคํ ทิฏฺฐิปฺตฺโตติ ๑
ทิฏฺฐิตํปตฺโตติ ๑ วํ ปํโจ ๑ จคฺคสจฺจทสฺสณสงฺขํตํย ทิฏฺฐิยํ
นโรธปฺตฺโตติ อตฺถิ ๑ อิมํ จ สทฺฐํวิมฺุตตํทโย ตโย
ปจฺมตฺถโต อปฺริโยสํตณณกํจจํติ ตํ นยํ ทสฺเสตฺถุ สทฺฐทหนฺุโต
วิมฺุจฺจํตีอํทํ วุตฺตํ ๑ ฅนํผลสฺสณฺุติ สํตํสยํ ฅนํผลสฺสํ ๑ เตน
อรูปชฺุณณํผลสฺสํ สงฺคหํโต โหตี ๑ ทุกฺขํ สงฺขํรํติ ฅนํ โหตีตี
อิมินํ ทุกฺขสจฺจปฺฏิเวรํ ๑ ตทฺภยณ จ สมฺุททมคฺคสจฺจปฺฏิเวรํ
นํนนฺุตรํยภํวโต ๑ ฅนํ โหตีตี อิมินํ ทุตฺติยมคฺคกํจํ ๑ ทิฏฺฐํ
โหตีตี อิมินํ ตตฺติยมคฺคกํจํ ๑ วิทํติ โหตีตี อิมินํ

๑. ม. อํโลจํโต. ๒. ม. ยถํอํโลจํติ. ๓. ม. ทิฏฺฐิยํ ปตฺโตติ.

ปฏิบัติทาณทสฺสนวิสุทธีนิตุเทศ วรรณนา

จตุตถมคฺคกิจจํ ๑ สจฺฉิกตฺตฺติ อิมินา ปจฺมผลกิจจํ ๑ สฺสฺติตฺตฺติ อิมินา
เสสผลทฺวยกิจจํ ๑ อิติ ทิฏฺฐิปปตฺตสฺส มคฺคผลทาณพฺยาปาร-
ทสฺสนานิ อิมานิ ปทานีติ วทฺนฺติ ๑

อิตเรสุตฺติ สทฺธานุสาร์อิทปิเทศุ ๑ สทฺธํ อนุสรตฺตีติ อากม-
นียญฺจฺจเน จิตฺ สทฺธํ อนุจฺจจฺติ ๑ ยถา สาทิกฺขชา สุรา อโหสิ
มคฺคกฺขณฺเปี ตทฺนฺรูปรูปรเมว ปวตฺเตตฺตีติ อตฺโถ ๑ สทฺธาย วา
อนุสรตฺตีติ สทฺธาย การณญฺจฺตาย สจฺจปฺฏิเวทฺสฺส อนุรूपํ สรตฺติ กจฺจจฺติ
ปฺฏิปชฺชตฺตีติ อตฺโถ ๑ ทฺวีหิปี อตฺถวิกปฺเปหิ สทฺธาย อธิมตฺตตฺตฺยเว
วิภาเวติ ชฺมมานุสาร์ิตฺติ เอตฺถาปี เอเสว นโย ๑ อุกฺโตภาค-
วิมุตฺโตติ ทฺวีหิ ภาเคหิ เทว วาเร วิมุตฺโต รุปรกายโต
นามกายโต จ วิกขมฺภนฺวเสน สมฺมจฺเจทฺวเสน จ วิมุตฺโตติ อตฺโถ ๑
อรุปรชฺชมาเนน รุปรกายโต จ นามกาเยกเทศโต จ วิมุตฺโต อริยมคฺเคน
นามกายโต วิมุตฺโตติ อุกฺโทหิ ภาเคหิ ภาเคหิ เทว วาเร วิมุตฺตตฺตฺตา
อุกฺโตภาควิมุตฺโต ๑ ปชานนฺโต วิมุตฺโตติ ปจฺมชฺชมาณสฺสเสน วินา
ปรีชานนาทปิปรการเหติ จตฺตารี อริยสจฺจจฺจานิ ชานนฺโต ปฺฏิวิชฺชนฺโต
เตสํ กิจฺจจฺจัน มตฺถกปฺปตฺติยา นิฏฺฐิตกิจฺจจฺตาย วิเสเสน มุตฺโตติ
วิมุตฺโต ๑

อัย ปเนตฺถ นปิปรียายโต สจฺเจปฺกถา ๑ ยสฺส อนิจฺจาการโต
วญฺจจฺจัน โหติ โส อธิโมกฺขพฺหุโล สทฺธินฺทฺริยสฺส ติกฺขภาเว
ปจฺมมคฺคกฺขณฺเปี สทฺธานุสาร์ นาม โหติ มชฺเชน จสฺ จาเนสฺ
สทฺธาวิมุตฺโต ๑ อคฺคผลกฺขณฺเปี ปญฺญาวิมุตฺโต นาม โหติ ๑

วิสุทฺธิมคฺค สังฆณณาย

ตถา ยสฺส ทุกุขการโต วุฏฺฐานัน โหติ ตสฺส ปสฺสทฺธิพหุลตาย
สมาธิทฺธิริยํ อธิมตฺตํ โหติ ทุกุขุปนิสาย สทฺธาปิ ติพฺพตรตฺตา
ฐฺรณียมโต จ ฯ โสปี ปจฺมมคฺคกฺขณฺเ สทฺธานุสาร์เเว โหติ มชฺเฌ
จฺสุ จาเนสุ สทฺธาวิมฺตฺโต อนฺเต ปญฺญาวิมฺตฺโต จ โหติ ฯ ยสฺส
ปนฺ อนตฺตการโต วุฏฺฐานัน โหติ โส เวทฺพหุโล ปญฺณินทฺธิริยสฺส
ติกฺขภาเวน ปจฺมมคฺคกฺขณฺเ ชมฺมานุสาร์เ นามํ โหติ มชฺเฌ จฺสุ
จาเนสุ ทฺธิกฺขิปฺปตฺโต อนฺเต ปญฺญาวิมฺตฺโตเเว โหติ ฯ อิม
ปนฺ [๒] อญฺจวิโมกฺขลาภินํ ฯ อญฺจวิโมกฺขลาภี ปน ปจฺมมคฺคกฺขณฺเ
สทฺธานุสาร์เ วา ชมฺมานุสาร์เ วา สียา ฯ มชฺเฌ จฺสุ จาเนสุ กายสฺกฺขี
ปริโยसानเ อุกฺโกตภาควิมฺตฺโตติ ฯ

สงฺขารุเปกฺขาณานิ ฯ

ยฺนตฺตํ วิโมกฺขมฺภาวํ อปชฺชิตฺวา สตฺตอริยปฺกฺคผลวิภาคาย จ
ปจฺจโย โหตีติ วุคฺตํ ตํ ปเนตฺตํ สงฺขารุเปกฺขาณานิ ฯ ปฺริเมน ฌาณ-
ทฺเวยนาติ มฺลยจิตฺตมฺยตาปฺปฏิสงฺขานุปสฺสนาณานทฺเวยเน ฯ อตฺถโต
เอกํ ปวตฺตติอาการเกทโต นานนฺติ อธิปฺปาโย ฯ ยถาวุคฺตมตฺถํ
อญฺจกถาย ปาลิยา จ สาเชตฺตํ เตนานฺตฺติอาทิ วุคฺตํ ฯ มฺลยจิตฺตมฺยตา-
มฺลยจฺนุปายกรณณานานิปี สงฺขารesu อุกฺกาสินภาเวเนว ปวตฺตนโต
สงฺขารุเปกฺขาสมฺมณฺเณว โหนตีติ วุคฺตํ อิทํ สงฺขารุเปกฺขาณานิ
เอกเมว ตีณิ นามานิ ลภตีติ ฯ เตน สงฺขารุเปกฺขาโวหารโ
มฺลยจิตฺตมฺยตาทิฌาณสมฺมทายวิสโยติ ทสฺเสติ ฯ

๑. ม. เหว. ๒. ม. น.

ปฏิปทาธานทสสนวิสุทธีนิตุเทส วณณา

[๓๐๓] อุปปาทาทีนิตติ อุปปาทปวตฺตาทีอปเทเสณ วุตฺเต
สงฺขารे ฯ ปริจฺจชิตฺตูกามตาคี ตปฺปฏิพนฺนุจฺจนฺนุทราคปฺปหานเณ
วิสุทฺชชิตฺตูกามตา ฯ ปฏิสงฺขานนฺติ ปฺนปฺปฺนํ ตีรณํ ฯ มุญฺจิตฺวาตี
นिरาลยภาวาปตฺติยา อเปกฺขาวิสุทฺชชนวเสณ วิสุทฺชชิตฺวา ฯ อวสานนตี
ตถากรณสฺส อุตฺตรกาลํ ฯ ยาว นีพฺพานสมปฺกฺขนฺนุทนา น อิชฺฉตี
ตาว วิจฺฉินเนปี อุทาสีนตาย ฅาณสฺส สนฺตานุวเสณ ปวตฺตี สนฺชายาห
อชฺฉนฺนเปกฺขนํ สนฺตีกุจฺนาตี ฯ เวนฺตี อชฺฉนฺนเปกฺขนาการสามณฺณโต
มุญฺจิตฺตมฺยตา จ สฺวา สนฺตีกุจฺนา จาตี วุตฺตกาเรน ฯ อิม
ชฺมมาตี อิม ฅาณสงฺขาทา ชฺมมา ฯ ฅาณปริยาโย วา อิชฺชชฺม-
สทฺโท ตสฺมา อิมานี ฅาณานีตี อตฺโต ฯ เอกตฺถาตี เอกสภาวา ฯ

วฺภูจฺจานคามินี โหตี วฺภูจฺจานกมนโต ฯ สงฺขารุเปกฺขาที-
ฅาณตฺตยสฺสาคี สงฺขารุเปกฺขานูโลมโกตฺตรภุสณฺณิตฺตสฺส ฅาณตฺต-
ยสฺส ฯ กิจฺจวเสณ ปวตฺตีกุจฺจานวเสณปี โลกียฅาณานํ อุปฺริ จิตฺตฺตา
วุตฺตี อุตฺตมภาวํ ปตฺตตฺตฺตาตี ฯ นิมิตฺตภุตฺโตตี วิปฺสฺสนาย
อารมฺมณภุตฺโต ขนฺนุชฺชปฺลยจกโต ฯ เตนหา อภินิวิญฺจวตฺตฺโตตี ฯ
ตํ หี วิปฺสฺสนาย โภจฺจกรณสงฺขาทน อภินิเวเสณ อภินิวิญฺจวตฺตฺตฺตฺตฺต
ปฺวจฺจตี ฯ ตํ ปเนตํ สสนฺตตีปริยาปฺนฺนมฺปิ ปฺรโต ทิฏฺฐิตาย
พหิทฺธาตี วุตฺตี ฯ ตเทว หี พหิทฺธา สพฺพนิมิตฺตานีตี ตตฺถ ตตฺถ
วฺจฺจตี ฯ อชฺฉตฺตปฺวตฺโตตี สสนฺตานเณ มิจฺฉาทิฏฺฐิปฺวตฺตฺต-
อาทีโต ตทฺนุวตฺตกเกสฺสภฺนุเชหี จ ฯ ตํ หี สสนฺตตีย กิเลสฺป-

วิสุทธีมคค สวณนาย

ปวตตภาวโต ตันนิมิตต์ อสตี มคคภาวนาย อุปุพชนกอุปาทินนุก-
ขนุชปวตตภาวโต จ ตถา วุตตํ ฯ วุจฺจนนญจ เนลล อารम्म-
ณกรณํ आयตี อนุปฺตติชम्मตปาทนญจ ฯ ฃญิตติ อตฺตโน
อนนฺตรเมว มคคสมฺปฺตติโต ฯ

[๓๐๔] ตตฺรตติ ตสฺมี อภินิวิจฺจวตฺตโต วุจฺจนโตติ สจฺเจป-
วจเน ฯ อชฺชตตฺตพหิทฺธา รูปรูปฺปญฺจกฺขนุชกฺกขณตฺตยวเสนํ อยิ
มาตिका อุทฺเทโส ฯ อชฺชตตฺต อภินิวิสิตฺวาติ สสนฺตติปริยาปนฺเนสุ
ขนุชฺเชสุ วิปฺสฺสนํ ปญฺจเปตฺวา ฯ อชฺชตตฺตา วุจฺจาสีตติ อิทํ วุจฺจान-
คามินิยา อชฺชตตฺตชम्मมารम्मณตฺตา ปริยายโต วุตตํ ฯ นิปฺปริยายโต
ปนฺ มคฺโค สพฺพโตปิ วุจฺจาสติ ฯ พหิทฺธา วุจฺจาสีตติอาทิสฺปิ เอเสว
นโย ฯ เอกปฺปหารนาติ เอกชฺฉํ ฯ ตํ ปน อชฺชตตฺตาทิวิกาคํ
อกตฺวา ยิกฺกญฺจि สมฺพุทธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรชฺชมฺมฺนฺติ อวิภาเคน
วุจฺจานคามินิยา ปวตฺตติวเสน เวทิตฺพฺพิ ฯ ตยิทํ สตฺถุ สมฺมุขา
เทสนานุสาเรณ ฃฉานํ เปเสนฺตสฺส ฃฉานตฺตรสฺส สมภวตีติ วทฺนฺติ ฯ
สุทฺธอชฺชตตฺตทสฺสนมตฺเตเนว มคควุจฺจานํ น โหติ มมฺการวตฺตโนปิ
ปริญฺญเยยฺยตฺตา ฯ มคคสงฺฆาตํ วุจฺจานํ มคฺเคน วา วุจฺจานํ
มคควุจฺจานํ ฯ

[๓๐๕] ราสี กตฺวาติ ญฺตฺตปาทายวเสน ทฺวิธิ อนนฺตรเกทวเสน
อนนฺตเกทมฺปิ รูปฺปนญฺเจเน รูปฺนฺติ ปิณฺฑโต คเหตุวา ฯ ยถา
รูปฺเป วิปฺสฺสนาภินิเวโส เขญฺญเยเน วิปฺสฺสนายานิกสฺส เอว อรูปฺเป
๑. ม. รูปรูปฺปญฺจกฺกขณตฺตยวเสน.

ปฏิปทาธรรมาสนวิสุทธีนิตุเทศ วรรณนา

วิปัสสนาภินิเวโส เขภยเยน สมถยานิกสฺส โหติ ฯ อภินิเวโสติ จ
วิปัสสนาย ปุพฺพภาเค กตฺตพฺพนามรูปปริจฺเจโท เวทิตฺตฺวโป ฯ ตสฺมา
ปจฺมํ รูปปริคฺคณฺหํ รูปเ อภินิเวโส ฯ เอส นโย เสเสสุปี ฯ
ยํภิจฺฉิ สมุทฺยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมนฺตํ กามํ อุทฺยพฺพยปริค-
คณฺหํ อภินิเวโสติ ทสฺสิตํ ยถาอุปฺภูจฺเจเต ปน รูปารูปธมฺเม
เตสฺสจฺจ ปจฺจเย ปริคฺคเหตุวา สงฺเขเปเนว วิปัสสนาธรรมา จาเรนฺโต
ธรรมาตฺตโร ยถานิสฺสินฺโนว ธรรมาปฏิปาทฺธิยา จิปฺปเมว สจฺจานิ
ปฏฺวิจฺฉนฺโต เอกปฺปหารเณ ปจฺจยฺหิ ขนฺเชหิ วุฏฺฐาติ นาม ฯ อลฺลธฺตา
เอเกเนว โลกยจฺฉิตฺเตน ปจฺจยฺนํ ขนฺชานํ ปริคฺคหปริชานนาทินํ
อสมฺภวโต ฯ น หิ สนิทฺสฺสนสฺปปฏิฆาที เอกชฺฉํ อารมฺมณํ กาคู
สกฺกา ฯ ยสฺส ปน เอกวาริ ธรรมาเนน สสฺสิตํ ปฺน ตํ สสฺสิตพฺพเมว
ตาทิสฺสว วเสน วุตฺตนฺตํ วทนฺติ ฯ

[๓๐๖] เอตฺถ จ อภินิเวโส อการณํ วุฏฺฐานเมว ปมาณํ ฯ
ตสฺมา เหภฺฐา วุตฺตวิโมกฺขอริยปฺคฺคลวิภาคาปี วุฏฺฐานวเสน
สมฺภวณฺตฺติ ทสฺสเสตฺถ เอตฺถ จ โยปีติอาทิ อารทฺธิ ฯ ตตฺถ
ตโยปี ชนาติ วุฏฺฐานวเสน เกเท อสฺติปี อภินิเวสวเสน
ลทฺฐเกทํ คเหตุวา วุตฺตํ ฯ สทฺธิ ปฺริมปจฺฉิมธรรมาเนหิติ ภยตฺ-
ปฏฺฐานาทีปฺริมธรรมาเนหิ เจว โคตฺตรภฺวาทิปจฺฉิมธรรมาเนหิ จ สทฺ ฯ
อุทฺททานนฺตํ อุทฺทเทโส ฯ ยตฺถกตฺถจฺฉิ ฯเปฯ วุฏฺฐเยยฺยํ ตตฺ-
ธรรมาภฺยานิสฺส อปฺมาวตฺถโน ลพฺภนโต ฯ อิมสฺมี ปน จาเนติ
๑. ม. สสฺสิตํ.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

อิมสฺมี ภูจฺจณคํมินีวิปสฺสนาปเทเส ฯ สพฺพนฺติ สพฺพนฺตํ ฅาณํ
สพฺพํ วา ฅาณกิจฺจํ ปากฺกํ โหติ เวมชฺเฅ จตฺวา วิภาวียมาณตฺตา ฯ
วุตฺตา วิสุทฺธิกถายํ ฯ

[๓๐๗] นีสฺยิตฺวาติ อุปฺวิสิตฺวา ฯ ปริมฺสฺยิตฺวาติ วิมฺสฺยิตฺวา ฯ
คยฺหุปลํ อทิสฺวาติ คหณโยคํ นิจฺจสํราที อทิสฺวา ฯ จิตฺตสฺส
วงฺกภาวกรณํ มายาทินํ สฺกฺกฺ วิภขมฺกเนน อนุโลมสฺส อชฺชกสาขาสทิสฺตา ฯ
นิพฺพานานุโลมโนโต* โคตฺรภูณาสฺส อทฺธํ อลฺโลกน-
สทิสฺตา ฯ อุปฺปตฺติเจ นิพฺพานे ปตฺติจฺจิตฺตฺตา มคฺคฅาณสฺส อากาเส
อุปฺปตฺนสทิสฺตา ฯ สปฺปวิสขฺชนํ วิย โคตฺรภูณํ สพฺพสงฺขารคํ
วิสขฺชิตฺวา นิพฺพานสฺส อลฺมพฺณโต ฯ มคฺคํ โอลเณนตฺสฺส จานํ
วีย มคฺคฅาณํ อสมฺโหมปฺภิวเรวเสน อตฺตโนปี ทสฺสนโต ฯ
อภยภูจฺจเน จานนฺติ อภยภูจฺจนํ สมฺปตฺตมาห น ตสฺส ปาปฺณ-
ปฺปฺปตฺตี ฯ

[๓๐๘] อตฺตตฺถาทินํ อนุวพฺพชฺฅนโต อหํ มมาติ คหณสฺจ
นิทฺโทกฺกมณสทิสฺตา ฯ มุณฺจิตฺกมฺยตาคฺคหณเณว ปฺปฺปิสงฺขา สนฺติภูจฺ-
นาปี คหิตา ฯ ติสฺสนนฺมปี ตาสํ สํสํารโต นิกฺขมณานิมฺตตฺตํ
นิกฺขมณมคฺคโกลกนสทิสฺตา ฯ มคฺคเฑ ทิฏฺเจ มคฺคปฺปฺปตฺตี วิย
อนุโลเม สิทฺเท มคฺคโกล สิทฺโธเอวาทิ อนุโลมสฺส มคฺคทสฺสนสทิสฺตา ฯ
สงฺขารนิมิตฺตโต นิกฺขนตฺตฺตา อาทิตฺตมฺรโต นิกฺขมณํ วิย โคตฺรภู-
ณํ ฯ เวเคน คมนํ วิย มคฺคฅาณํ วิสขฺชเชตพฺพคเหตุพฺพ-
๑. ม. ปฺรามสฺยิตฺวาติ. ๒. ม. นิพฺพานาโลจฺนโต.

ปฏิปทาถาณทสฺสนวิสุทฺธินิตฺเทศ วนฺณนา

ปเทเสสุ สาธนกิจฺจวิเสสโยคโต ฯ ปรีโต นมมายิตฺพุโต จ ปสฺสิ-
ตฺพุพานํ ขนฺธานํ อหิ มมาติ คหณสฺส ราชโคณานํ สกคหณสทิสตา
วุดฺดา ฯ

[๓๐๕] สกเย อภยทสฺสนเหตุตฺาย ขนฺธานํ อหิ มมาติ
คหณสฺส ยกฺขินิยา สํวาสทิสตา ฯ สฺตฺตานวิขหนํ วย สงฺขารสฺตฺตานํ
วิขหิตฺวา นิพฺพานารมฺมณฺวเสน ปวตฺตํ โคตรภู ฯ ปุคฺคตฺติทฺธินิตฺติ
ปุคฺคตฺวจฺจลา ฯ โอตฺตปฺปมาณาคิ สารชฺชยมานา ฯ โอปารีโกพาริก-
โลกฺกขณฺธาทีวีกฺขมฺภเนน สงฺขารปริจฺจชนโต อนฺุโลมสฺส ตตฺถเว
ทารโกโรปนสทิสตา ฯ

[๓๑๐] วุฏฺฏานคามินิยา ฯเปฯ ทสฺสนตฺถํ วุดฺดา น ปุริมาสุ
วย ภยคฺคฺกุฏานาทิสฺ จิตฺสฺส ภายนาทีอาการทสฺสนตฺถนฺติ อธิป-
ปาโย ฯ อปราปรุปฺปคฺคิตโต จิรานฺุพนฺชโต ทสฺสฺสโต จ วุฏฺฏ-
ทฺกฺขสทิสฺ ชิมฺจฺจนาทฺกฺขนฺติ อาห สํสารวุฏฺฏชิมฺจฺจนายาติ ฯ กาย-
คตาสติเอว โภชนํ กายคตาสติโภชนํ ฯ สทา ปเนตฺถ มคฺคสมฺปยุคฺคา
สมฺมาสติ กายานฺุปฺปสฺสนาทิกิจฺจโสธฺนฺวเสน อมตรสปริโกคตฺาย จ
อมตรสํ กายคตาสติโภชนนฺติ วุดฺดา ฯ เตนาห ภควา อมตฺนฺเต
ภิกฺขเว ปริภุญฺชนฺติ เย กายคตาสตี ปริภุญฺชนฺตีตีอาที ฯ
ผลรสามลคสังฺคีเวรมุคฺคมาสาทิเอนกฺคสมฺภาริ ฯ กปณฺาเสริภาวา-
ทิกฺรณฺน ตณฺหาสิเนหสฺส สีสทิสตา ฯ มคฺคเตชนฺติ อริยมคฺค-
๑. อัง. เอก. ๒๐/๕๕ ฯ

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

สงฺขาคํ อินฺทคฺคํ ๑ รากคฺคิอาทโย เอกาทศคฺคํ วุปลสมนฺติ เอตถาติ
เอกาทศคฺคิวิปลสมํ นิพฺพานํ ๑

[๓๑๑] อนุชการปเรโตติ จตฺรจฺจสมนฺนาคเตน อนุชการเณ
กิลฺยจि อตฺตตฺถํ วา ปฺรตฺถํ วา กาคํ อสทฺกฺกณฺณยฺยาเวณ อภิกฺกฺกโต ๑
ณามโย อาโลโก เอติสฺสาติ ณาณาโลกา มคฺคภาวนา ๑

อมตญฺหํ อมตภาวสาธกํ วา โอสถํ อมโตสถํ นิพฺพานํ ๑
เหตุจฺจา อตฺตนา วุตฺตเมว สงฺขารุเปกฺขาพฺยาปาริ นิคมนวเสน
ทสฺเสนโต เตน วุตฺตนฺติอาทิมาห ๑ นีราลยตาย ตณฺหาเวเสน
ภวาทิสฺสู อวิสทฺฐจฺจาสโย หุตฺวา ตโต สงฺกฺกจิจฺจิตฺโต ปฏฺฐิตินภาเวณ
จฺรติ ปวตฺตตฺติติ ปฏฺฐิตินจโร ตสฺส ปฏฺฐิตินจฺรตฺส ๑ สํสาเร
ภยตฺส อิกฺขณตาย ภิกฺขุโน ๑ กายจิตฺตวิเวกสิทฺธิยา วิวิตฺตมาสนํ
ภขมานตฺส ๑ สามคฺคิยนฺติ ยุตฺตํ ปฏฺฐิรูปนฺติ อตฺถโ ๑ ภวเนติ
กามภวาทิกเก ทิวเรปี ภเว ๑ โส หิ อธิ ภวณฺตฺถเนน ภวณฺติ
วุตฺโต ๑ น ทสฺสยติ อนุปฺปชฺชนวเสน น ทสฺสยฺย ๑ ตสฺส ตํ
อทสฺสนํ สามคฺคิยนฺติ พุทฺธาทโย อริยา อาหุติ โยชนา ๑

นियเมตฺวาติ นียตํ เอกํสิกํ กตฺวา ๑ โพชฅณฺจวิเสสํ มคฺคจฺจ-
วิเสสํ ณาณจฺจวิเสสํ ปฏฺฐิพทาวิเสสํ วิโมกฺขวิเสสนฺติ วิเสสสทฺโท
ปจฺเจกํ โยเชตฺตพฺโพ ๑ วิเสสนฺติ จสฺตตฺถาโว สตฺตตฺถุจฺจภาโว ปญฺจา-
ทิกาโวติ อิมํ ยถากมํ โพชฅณฺจกาทินํ อริยมคฺเค ลพฺภมานเกทํ ๑
ปาทกชฺฅานนฺติ มคฺคตฺส อาสนนฺนวุจฺจานคามินิยา วิปลสมนํย ปทฺฐ-

ปฏิปทาถาณทสฺสนวิสุทธีนิตฺเทศ วรรณนา

จानภุตํ ฌานํ ฯ วิปสฺสนาย อารมมณภุตาคี มคฺคาสนฺนายนเวย
วฺภูจฺจานคามินียา วิปสฺสนาย โคจรภุตตา วิปสฺสิตา ฯ ปุคฺคตช-
ฌาสโยติ อุกฺกิณฺนํ เกเท สติ วิปสฺสทสฺส อชฺฌาสโย ฯ เอตถ จ
ปจฺมํ เกจฺติ วุตฺโต ติปิภฺกจฺจพฺนาคตฺเถโร ฯ ทุตฺติยํ เกจฺติ วุตฺโต
โมรวาปีวาสิมหาทตฺตตฺเถโร ฯ ตติยํ เกจฺติ วุตฺโต ติปิภฺกจฺจพ-
ภยตฺเถโร ฯ เตสมฺปิ วาเทสุ อัยํ ปุพฺพภากวฺภูจฺจานคามินิ วิปสฺสนา
นियเมติเยวาคี เวทิตพฺพา ฯ กสฺมา วิปสฺสนานियเมเนว หิ ปจฺมต-
เถรวาทेषิ อปาทกปจฺมชฺฌมานปาทกมคฺคา ปจฺมชฺฌมานิกาว โหนฺติ
อิตเร จ ทุตฺติยชฺฌมานิกาทิมคฺคา ปาทกชฺฌมานวิปสฺสนานियเมหิ ตํ-
ฌานิกาว ตโต ตโต ทุตฺติยาทีปาทกชฺฌมานโต อุปลนฺนสฺส สงฺขาร-
เปกฺขาถาณสฺส ปาทกชฺฌมานาทิกฺกนฺตานิ อํกานํ อสมปาชฺชิตฺตคาม-
ตาย วิราคภวานาภาวโต อิตรสฺส จ อตพฺภาวโต ฯ ยถา หิ มคฺคา-
สนฺนายน วิปสฺสนาย โสมนสฺสสทคตฺตเต มคฺคสฺส ปจฺมาทิจฺฌานิกตา
จ อุเปกฺขาสทคตฺตเต ปญฺจมชฺฌานิกตาเอว จ โหติ ตโต จ โพช-
ฌงฺกาทีนํ วิเสสํ เตสํ นิยมเน อาสนฺนการณํ ปธานการณํ จ
วฺภูจฺจานคามินิ วิปสฺสนา น เหวํ ปาทกชฺฌานาทโย ฯ ยสฺมา ปน
ปาทกชฺฌาเนน วินา วิปสฺสนาว อิมํ ยถาวุตฺตํ วิเสสํ นิยมตฺถํ น
สกุโกติ วุตฺตนเยน ปน ปธานการณํ น โหติเยว ตสฺมา
วฺภูจฺจานคามินิ วิปสฺสนาว นิยมเตตี อวตฺวา วฺภูจฺจานคามินิ วิปสฺสนา
นियเมติเยวาคี วุตฺตํ ฯ เหวํ เสสวาเทสุปี วิปสฺสนานियโม

๑. ม. อสมปาชฺชิตฺตคามตาวิราคภวานาภาวโต. ๒. ม. นสฺสทโท น ทิสฺสตี.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

ยถํสมภวํ โยเชตพุโพ ๑ ยถํ หิ ปาทกชฺฌมนํติกฺกนฺตํ อํคํ
อสมปชฺชิตฺกํตํวํรํคภวํนํภุตา วุฏฺจํนํคํมินี วิปสฺสนํ อธิฏฺ-
จํนํภุเตน ปาทกชฺฌมนํน อํหิตวิเสสํ มคฺคสฺส โพชฺฌนํคํทํ-
วิเสสนิยํมิกา โหติ เอวํ อํรํมณฺภุตสมฺมสฺติชฺฌมนํติกฺกนฺตํ
อํคํ ชิกฺขจฺจนํการวิรํคภวํนํภุตา สมฺมสฺติชฺฌมนํน อํหิตวิเสสํ
อํภยสพฺภเว อชฺฌนํสยวเสน ตโต อณฺตเรณ อํหิตวิเสสํ จ
วุฏฺจํนํคํมินี วิปสฺสนํ มคฺคสฺส โพชฺฌนํคํทํวิเสสํ นิยเมตฺติ ๑

[๓๑๒] ตตฺรํติ ตสฺมี โพชฺฌนํคํทํวิเสสนิยมนํ ๑ อณฺตลํภิ
สฺสทฺวิปสฺสนํยํนิโกว สฺสทฺวิปสฺสโก ๑ โส หิ ฌนํสึเนนํน วิปสฺสนํย
อสิณิทฺทภวํโต สฺสทฺ วิปสฺสนํ เอตสฺสํติ สฺสทฺวิปสฺสโกติ
วุจฺจติ ๑ ปกฺกณํกสงฺขารํติ ปาทกชฺฌมนํโต อณฺตเร สงฺขารํ ๑ เตน
ปาทกชฺฌมนํสงฺขารํสฺส สมฺมสฺติเตสฺส วตฺตพฺพเมว นตฺถิติ ทสฺเสติ ๑
ปจฺมชฺฌมนํ ปาทกํ กตฺวํติ หิ วุจฺจติ ๑ เอตฺถ จ สฺสทฺวิปสฺสคํทํคฺคหณํ
วิปสฺสนํนิยมนํสฺส เอกนฺตํภวํทสฺสนํตํ ๑ น หิ วุฏฺจํนํคํมินี วินํ
เกวลํ ปาทกชฺฌมนํทโย นิยมนํเหตุํ ทิฏฺฐจํ วุฏฺจํนํคํมินี จ
ปาทกชฺฌมนํทํนํ อภเวปี สฺสทฺวิปสฺสคํทํนํ มคฺคสฺส ปจฺมชฺฌมนํก-
ภวํเหตุํ ตสฺมํ สํ โพชฺฌนํคํทํวิเสสนิยมนํ เอกนฺตํภเวตฺติ ๑
อิทํนํ ยถํวตฺตมํตํ ปํกฏฺตรํ กํคํ เตสํ หิตํอํทํ วุจฺจติ ๑
อํ วิเสสํติ อํ ฌนํทํนํ จตฺรํจํคํทํวิเสสํ น ปุพฺเพ วิย
๑.ม. เกวลํ. ๒.ม. นิยมนํเหตุ.

ปฏิปทาธรรมาสนวิสุทธินิทเทส วรรณนา

วิปัสสนานิยเมเนว อถโข ปาทกชฺชฌานนิยเมเน เจว วิปัสสนา-
นิยเมเน จ ฯ เตสมปิติ ปญจกนเย ทุติยตติยจตุตถชฺชฌานานิ ปาทกานิ
กตุวา อุปปาทิตมคฺคานมปิ ฯ อาสนนุปฺปะเทเสติ อิมินา วิปัสสเกน
อนุตฺตรนุตรา ปวิภูจฺจสมาปตฺติยา วเสน อัย วิเสโส นตฺถิติ ทสฺเสติ ฯ

[๓๑๓] ตตฺตราปิ จาติ ทุติยจฺเจรวาเทปิ ฯ ตตฺตสมาปตฺติสทิสตา
ตตฺตสมฺมสิตสงฺขารวิปัสสนานิยเมหิ โหติ ฯ ตตฺตราปิ หิ วิปัสสนา
ตตฺตวิราคาวิราคภาวนาภาเวเน โสมนสฺสสทฺทตา อุเปกฺขาสทฺทตา จ
หุตฺวา ฌานงฺกาทีนียมํ มคฺคสฺส กโรตฺติติ เอวํ วิปัสสนานิยโม
วุตฺตนเยเนว เวทิตฺตํโพ ฯ ตนฺติ ตตฺต ฌานสทิสภาวํ ฯ สุวายมตฺโต
ปาทกชฺชฌานสมฺมสิตชฺชฌานูปนิสฺสเยหิ วินา อชฺชฌาสยมตฺเตน อสิชฺชณ-
อุปนิสฺสเยเนว วินา สงฺกปฺปมตฺเตน สกทาคามิผลาทินํ อสิชฺชณ-
ทีปเกเน นนฺทโกวาเทน ทีเปตฺตํโพ ฯ ตตฺถ หิ ยถา โสตาปฺน-
นายปิ ปริปุณฺณสงฺกปฺปตฺติ วทนฺเตน ภควตา ยสฺส ยสฺส อุปนิสฺสโย
อตฺถิ ตสฺส ตสฺเสว อชฺชฌาสโย นิชามโก นาลุณฺณสฺสาติ เตเน
เตเน ปริปุณฺณสงฺกปฺปตา โหติ น ตโต ปรี สงฺกปฺปสพฺภาเว
สตีปี อสิชฺชณโตติ อยมตฺโต ทีปีโต เอวํ อิธาปิ ยสฺส ยสฺส
ทุติยาทีชฺชฌานิกสฺส มคฺคสฺส ยถาวุตฺโต อุปนิสฺสโย อตฺถิ ตสฺส
ตสฺเสว อชฺชฌาสโย นิชามโก นาลุณฺณสฺส สตีปี ตสฺมี อสิชฺชณ-
นโต ฯ อิมสฺมี ปน วาเท ปาทกสมฺมสิตชฺชฌานูปนิสฺสยสพฺภาเว
๑.ม. ตตฺตฌานสทิสภาวํ. ๒.ม. อสิชฺชณํ อุปนิสฺสเยเนว.

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณนํ

อชฺฌาสนโย เอกนฺเตน โหติ ตํตํผลุปนีสฺสยสพฺภาเวน* ตํตํสงฺกปโป
วิยาติ ตทภาวภาวโต อชฺฌาสนโย นียเมตฺติ วุตฺตํ ๑ เอตฺถาปีติ
ตติยตุเถรวาทปี ๑ วุตฺตนเยเนวติ ยโต ยโต สฺมาปตฺติโต
วฺภูจายาติอาทินา วุตฺตนเยน ๑ ตสฺมา ตตฺราปี หิ วิปฺสฺสนาติอาทินา
อิธ วุตฺตนเยน ตทตฺโถ เวทิตพฺโพ ๑

[๓๑๔] เอวํ วิปฺสฺสนาย โปชฺฌนฺกาทีนียามิตตํ* ทสฺเสตฺวา อิทานิ
ปฺฏิปทาทีนียามิตตํ* ทสฺเสนฺโต สเจ ปนายนฺติอาทิมาย ๑ ตตฺถ
อยนฺติ สงฺขารุเปกฺขา วุตฺตา ๑ สปิ หิ กามํ อิํ วารํ โรเจสนฺติ* เอตฺถ
กลาปสมฺมสนาวสานเ อุตฺทพฺพยานุปฺสฺสนาย วุตฺตมานาย อฺปฺปนฺนสฺส
วิปฺสฺสนูปกฺกิเลสฺส ติกฺขตฺตํ วิกฺขมฺภเนน กิจฺจตาวารํ ทฺกฺขาปฺฏิปทาติ
โรเจสนฺติ* วทฺนติ อฏฺฐกถายํ ปน วิปฺสฺสนาณาณเ ติกฺขเ สุเร
ปสนฺเน วทฺนเต อฺปฺปนํ วิปฺสฺสนานิกฺกนฺตี ทฺกฺเขน กสิเรน กิลมนฺโต
ปริยาทียตฺติ วุตฺตตฺตา ปุพฺพภาเถ มฺลฺลจิตฺตมฺยตาทีภาเวน ปวตฺต-
มานา สงฺขารุเปกฺขา อตฺตโน ปฺฏิปฺกฺเข กิจฺจเนน กสิเรน วิกฺขมฺ-
ภเนตี ทฺกฺขาปฺฏิปทาปฺกฺเขเว ติกฺกจฺตฺติ ๑ เตนาย อาทิโต กิเลส
วิกฺขมฺภยมานาติอาทิ ๑ เกจิ ปน เยน ณาณเ วิปฺสฺสนูปกฺกิเลส
วิกฺขมฺภิตา เตน สทฺธี อิํ ณาณํ เอกตฺตนยวเสน เอกํ กตฺวา
อาทิโต กิเลส วิกฺขมฺภยมานา วุตฺตนฺติ วทฺนติ ๑ สปฺปโยเคนาติ
จิตฺตปฺปโยคสงฺขาเตน อฺสฺสาหนเ ๑ สสงฺขาเรนาติ ตสฺเสว เววจนํ ๑
อฺกฺเขนาปี วิกฺขมฺภนสฺส กิจฺจสิทฺธิเมว วทฺติ ๑ วิปริยาเยนาติ อทฺกฺเขน
๑. ม. -สพฺภาเว. ๒. ม.-นียามิตตํ. ๓. ม. อิมํ วารํ โรเจสนฺติ. ๔. ม. โรเจสนฺติ.

ปฏิบัติภาวนาทสฺสนวิสุทฺธินิตฺเทศ วรรณนา

อุปโยเคน อสงฺขารน ๑ มคฺคสฺสณฺธิตํ อิจฺฉิตํ จานํ อนุปนฺนตฺวา
ปฺริวสตี วิปฺปวสตี เอตฺถาตี ปฺริวาโส วิปฺปสฺสนา ปฺริวาโส เอตฺสฺส
อตุตฺถิตี วิปฺปสฺสนาปฺริวาโส มคฺคปาตฺฐาโว ๑ ตํ ปน สีนํ กุรฺมามา
จิปฺปาภิญญา นาม โหตีตี วุตฺตํ สณฺนิกฺขตี ๑ กุรฺมามา อัย สงฺขาร
รฺูปกฺขาตี โยชนา ๑ ยโต มคฺโค อากฺขณฺตีตี* ตํ อากฺมณียญฺจานํ
ตสฺมี อากฺมณียญฺจานน ๑ มคฺคสฺส จ ภาวนญฺจานน* จตฺวานามํ
เทตีตี สมฺพนฺโร ๑ ทฺกฺขาปฺปฏิปทาทฺนฺธาภิญญาตีวิปฺปสฺสนานโย อญฺโฆ
อญฺโฆเอว มคฺโคตี อาห อตฺตโน อตฺตโน มคฺคสฺสตี ๑ เตน
อากฺมนโต ลทฺชนาเมน ทฺกฺขาปฺปฏิปทา จิปฺปาภิญญาตีอาตีนิ* จตฺตารี
นามานี ลกฺตี ๑ น หิ มคฺคสฺส สรสโต เอทิสํ นามํ อตฺถิ ๑ ส
ปฺนายํ วุตฺตปฺปเกทา ปฏิปทา ๑ นานา โหตีตี วิสุํ วิสุํ โหตี ๑
เอกสฺส ภิกฺขุโน จตฺตสฺปี มคฺเคสฺส เอกาว โหตีตี นียโม นตฺถิ
จลนโต ๑ อหฺสนฺนตี วุตฺตํ อมฺหากํ ภควนฺตํ สนฺชาย โหนฺตีตี
ปน วุตฺตพฺพิ ๑ สพฺเพสมฺปี หิ สมฺมาสมฺพฺพุทฺธานํ จตฺตารอฺปี มคฺคา
สฺสาปฺปฏิปทา จิปฺปาภิญญาว โหนฺตีตี ๑ ปฏิปทาปฺสงฺเคน อธิปฺติมฺปี
ทสฺเสตฺถุ ยถา จาตีอาตี วุตฺตํ ๑ อธิปฺตโยตี ฉนฺทาตีอธิปฺตโย ๑
ปฺพุพฺพาทิสฺสงฺขารานฺรฺูปํ หิ มคฺโค ปจฺเจกํ ฉนฺทาธิปฺเตยฺโย วา โหตี
วิริยาตีสุ อญฺญตฺราธิปฺเตยฺโย วา ๑ น กสฺสจฺจ นียโม อตฺถิ ๑
เตนาห กสฺสจฺจ ภิกฺขุโนตีอาตี ๑

- ปฺพุพฺเพ วุตฺตปฺปการโต สาคิสฺสํ กตฺวา อนวเสสโต มคฺคสฺส
๑.ม. อนุปนฺนตฺวา. ๒.ม. อิตฺสทฺโท น ทิสฺสตี. ๓.ม. ปภวญฺจานน.
๔.ม. ทฺกฺขาปฺปฏิปทา ทฺนฺธาภิญญาตี.

วิสุทธีมคฺค สังฆณนาย

นามลาภ การณ์ ทสฺเสตฺถุ อปีจาดิอาทิ วุตฺตํ ฯ ตตฺถ สรเสนาติ
สภาวณ อตฺตโน ปวตฺตติวิเสเสน ฯ ปจฺจนีเกนาติ ปฏิปกฺขวเสน ฯ
สกุณนาติ อตฺตโน คุณวเสน ฯ กามณฺเจตฺถ ยถา อากมเนน
วินา สกุณน อารมฺมณน จ มคฺคสฺส นามลาภ อวตฺถิติโต
เอวํ ปจฺจนีเกน วินา สรเสเนว นามลาภ ตถापि สรสาทโย
ปจฺจเจกํ นามลาภสฺส การณเมวาทิ ทสฺเสตฺถุ สรเสน วาติอาทินา
สพฺพตฺถ อนนियมตฺถโธ วาสทฺโท วุตฺโต ฯ

[๑๑๕] เต จ อสงฺกรโต ทสฺเสตฺถุ สเจ หีติอาทิ อารทฺธํ ฯ
ตตฺถ สมฺมตฺติวาทิ สมฺมสนเหตุ ฯ เหตุอฏฺโฐ หิ อัยํ ตฺวาสทฺโท
ฆตํ ปิวิตฺวา พลํ โหติ สีหํ ทิสฺวา ภัยํ โหติติอาทิสฺว วियํ มคฺค-
กตฺตฺถาย วุจฺจกิริยาช เภกนฺตฺถิกเหตุภูตา สงฺขารุเปกฺขา ผลุปจฺจาเรน
วุจฺจชาติติ วุตฺตา ฯ ยสฺมา วา สงฺขารุเปกฺขชาติ วุจฺจกามินียา
เอตํ อุปลกฺขณํ ตทนฺโตคฺคณฺจ โคตฺตรภูณณํ นิมิตฺตโต วุจฺจชาติ
ตสฺมา วุตฺตํ เอกตฺตนเยน สมฺมตฺติว วุจฺจชาติติ ฯ อนนิมิตฺต-
วิโมกฺเชน วิมฺจฺจตีติ อนนิมิตฺตสฺสยฺยิตฺเตน วิมฺจฺจเนน วิมฺจฺจติ มคฺคโคติ
อานตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพิ ฯ วิมฺจฺจตีติ วา ตํสมงฺคี อริยปฺกฺคโล ฯ
เสสทฺวเยปี เอเสว นโย ฯ อิหํ สรสโต นามํ นามาติ อิหํ
นินิตฺตาทิวิริหโต อนนิมิตฺตํ อปฺปณฺหิตํ สฺสยฺยิตฺตํ ติวิริมฺปิ มคฺคสฺส
สภาวโต สิทฺธนามํ นาม ฯ

เอโสติ มคฺคโค ฯ เอโส จ โข ปุพฺพภากมคฺคเนน สทฺธี

ปฏิบัติทาณทสฺสนวิสุทธีนิตฺเตส วณฺณนา

เอกํ กตฺวา วุฑฺโธ เอกตฺนเยน ฯ อิทํ ปจฺจนิกโต นามํ นามาคี
อิทํ นิจฺจนิมิตฺตาทินํ ปณฺธิยา อตฺตสฺสณาย จ ปหานวเสน ลทฺฐํ
มคฺคสฺส อนิมิตฺตาทินามตฺตํ ปฏิปกฺขโต สทฺทสฺส สวโต สิทฺฐ-
นามํ นาม ฯ

สุณฺณตฺตาคี วิวิตฺตตฺตาคี ฯ น หิ มคฺเค รากาทยो สนฺติ ฯ
รูปนิมิตฺตาทินนฺติ รูปนิมิตฺตเวทนานิมิตฺตาทินํ กเหตุพฺพานนฺติ อธิป-
ปาโย ฯ รากนิมิตฺตาทินนฺติ เอตฺถาปี เอเสว นโย ฯ สวิกฺคหํ
วีย อุปฺภูจํ เหตุถ นิมิตฺตนฺติ อธิปฺเปตํ ฯ อิทมฺสฺส สกฺกนโต
นามนฺติ อิทํ รากาทีวิวิตฺตตฺตาคี รูปนิมิตฺตาทิปณฺธิอาทิกาววเสน
อสฺส มคฺคสฺส สกฺกนโต สิทฺฐํ นาม ฯ

สฺวายนฺติ โส อโย มคฺโค ฯ สุณฺณตฺนฺติ สพฺพสงฺขารสุณฺณโต
อตฺตสุณฺณโต จ สุณฺณตํ ฯ สพฺพสงฺขารนิมิตฺตาทาวโต อนิมิตฺตํ ฯ
ตณฺหาปณฺธิอาทินํ อภาวโต อปฺปณฺธิหิตํ ฯ อิทมฺสฺส อารมฺมณโต
นามนฺติ ยถา สฺขารมฺมณํ รูปํ สฺขนฺติ วุจฺจตี เอวํ สุณฺณตาทิ-
นามสฺส นิตฺถานสฺส อารมฺมณกรณโต อิทํ อสฺส มคฺคสฺส สุณฺณ-
ตาทิเกทํ อารมฺมณโต สิทฺฐํ นาม ฯ

อนตฺตานุปฺปัสสนา อตฺตสุณฺณตํ ทิฏฺฐตฺตาคี สรสโต สุณฺณตา
นาม ฯ ตสฺสา สุณฺณตาวิปฺปัสสนาย มคฺโค วิปฺปัสสนาคมเนน สุณฺณโต ฯ
อนิมิตฺตาคี นาม นิจฺจนิมิตฺตาทินํ อุคฺคมาฏฺเฐนโต ฯ อิทํ ปน มคฺคสฺส
อนิมิตฺตนามํ [๒] อภิธมฺมปริยาเยน ลพฺภตี ฯ กิการณา ฯ อภิธมฺเม
๑.ม. สทฺทสฺส สวโตติ เทว อิม ปาจา น ทิสฺสนฺติ. ๒.ม. น.

วิสุทธิธรรมคุณ สุวรรณาย

สรลี อนามสิตวา ปจฺจนิกโต นามลาภโต ฯ โย หิ สกฺขณารมฺมณฺเห
นามลาภโ โส สรสปฺปชาโน โหติ สรเสเนว จ นามลาภ
สพฺพมกฺคานํ สฺสยฺยตาทิภาโวติ ววฺภูจฺจํ น สฺยา ฯ ตสฺมา อภิ-
ชฺมเม สติปิ ทฺวิหิปี การณฺเห อนิมิตฺตนามลาภ ปจฺจนิกโต นาม-
ววฺภูจฺจานกรณฺํ คยฺหตีติ ตทภาวา น ลพฺภติ ฯ อถวา น ลพฺภตีติ
อณฺณนिरเปกฺเขหิ สกฺขณารมฺมณฺเห น ลพฺภติ ฯ กิการณฺา ฯ อภิชฺมเม
สรสปจฺจนิกเกหิ สหิตฺเทหิ นามลาภโต ฯ ปจฺจนิกณฺเห ววฺภูจฺจาน-
กรณฺํ อนเปกฺขิตฺวา เกวลสฺส สรสสฺส นามเหตุภาโว อภิชฺมเม
นตฺถิ อววฺภูจฺจานาปตฺติโต ฯ ตสฺมา อตฺตาทินิเวสปณฺธิปฺปฏิปกฺขวิปฺส-
สนานุโลมามกฺคา กติปิ สรสนฺตเร ปจฺจนิกสหิตฺเตน สรเสน นาม
ลภนฺติ ฯ อนิมิตฺตมกฺคสฺส ปน วิปฺสสนา นิมิตฺตปฺปฏิปกฺขา น โหติ ฯ
อโย* นิมิตฺตคฺคหณฺโต นิมิตฺตคฺคหณฺานิวารณฺาติ ตทนุโลโม มกฺโคปิ
น นิมิตฺตสฺส ปฺปฏิปกฺโข ฯ ยทิ สฺยา นิมิตฺตคฺคตวิปฺสสนายปิ ปฺปฏิปกฺโข
สฺยา ตสฺมา วิชฺชมาโนปิ สรโส ววฺภูจฺจานกรปจฺจนิกภาวา อภิชฺมเม
อนิมิตฺตนามทายโก น คยฺหตีติ ฯ ยทิ เอวํ อนิจฺจานุปฺสสนานุโลโม
มกฺโค อภิชฺมเม อสงฺกหิโต สฺยาติ ฯ น สุทฺธิกปฺปฏิปทานเย ตสฺส
สงฺกหิตตฺตา ฯ ตสฺมาเอว หิ โส วุตฺโต ฯ สุตฺตฺนเต ปน ปริยา-
เทสนตฺตา สกฺขณารมฺมณฺมกฺเคปิ^๑ นามํ คยฺหตีติ อาห สุตฺตฺนต-
ปริยาเยเนว ลพฺภตีติ ฯ ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพิ ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว ฯ
อาคมนวเสนปี มกฺคสฺส อนิมิตฺตนาม ลพฺภติเยวาติ ทสฺเสตฺถ
๑.ม. สยฺ. ๒.ม. สกฺขณารมฺมณฺมตฺเตนปี.

ปฏิบัติทาณทศสนวิสุทธินิเทศ วรรณนา

ตฺตร หิตฺอาทึ วุตฺตํ ฯ อคฺมนิยฺภูจฺานนฺติ อคฺมนปฺปฏิปทาจฺานนฺ ฯ

เสถํ วุตฺตนยตฺตา อุตฺตานเมวาทิ ฯ

สงฺขารุเปกฺขาณานิ นิภูจิตฺติ ฯ

[๓๑๖] อธิโมกฺขสทฺธาติ ปสาทภูโต วตฺถุกโต นิจฺฉโย

อธิโมกฺโข ฯ ตสฺมา ตถาภูตา ภาวนาวิเสเสน กิจฺจโต อธิมตฺตตฺย

พลวตฺรา นิพฺพตฺตติ ฯ สุปฺกคฺคหิตนฺติ สฺกฺกฺจ ปคฺคหิตํ ฯ อสฺลฺลีนํ

ปฺภูตฺรภาเวน ปฺภูปฺกฺขวิธมนสมตฺถํ วิริยํ โหติ ฯ สุปฺติภูจิตฺตาติ* ติกฺข-

ตฺรตฺย อารมฺมณานิภฺขภาเวน สฺกฺกฺจ อฺปฺติภูจิตฺตา สติ โหติ ฯ

สฺสฺมาหิตนฺติ ปสฺสทฺธิสฺขานํ สาคิสยตฺย สฺกฺกฺจ สฺมาหิตํ อารมฺมณ

สมฺมทฺเว จปิตํ อปฺปิตํ วิย โหติ ฯ ติกฺขตฺรติ อนุโลมณานุปฺปตฺติยา

ปจฺฉโย ภวิตฺถุ สมตฺถภาเวน สาคิสยํ ติกฺขา สุราฯ สงฺขารานํ วิจฺฉินนฺปิ

มชฺฉตฺตภูตฺตสงฺขารุเปกฺขา ปณฺณนา อฺปฺปชฺชติ ฯ อนิจฺฉาติ วา ฯเปฯ

สมฺมสฺติวฺวา ภวํกํ โอตฺรตีติ อนิจฺฉาทีสุ เอเกนาภาเรน สมฺมสนฺตี

สฺตฺตคฺกขตฺตํ ปวตฺตติวฺวา ภิชฺชนฺตี ภวํกํ โอตฺติณฺณา นาม โหติ ตโต

ปรี ภวํกสฺส วาโรติ กตฺวา ฯ สงฺขารุเปกฺขาย กตฺนยฺเนวาทิ

อนิจฺฉาทินา อาลมฺพนกรณนยฺเนว น สมฺมสฺตินยฺเนน ฯ เตนาน

อารมฺมณํ กุรฺมานนฺติ ฯ อวภูญฺเฑตฺวาติ วินิภูญฺเฑตฺวา* จิตฺตสฺส ภวํก-

วเสน วตฺติตฺตํ อทฺตวา ฯ วิสทิสจิตฺตปฺปวตฺตติสงฺขาตฺย วิจฺฉยา อภาเวน

อวิจฺฉา จิตฺตสนฺตติ ฯ กิริยมโนธาตฺยา หิ ภวํกฺ อวภูญฺเฑเต กิริย-

มยจิตฺตปฺปวตฺติ วิปากจิตฺตปฺปตฺติยา* สวิจฺฉา สนฺตฺรา น เอว

๑.ม. สฺปฺภูจิตฺตาติ. ๒.ม. นิวัตฺเตตฺวา. ๓.ม. กิริยมยจิตฺตปวตฺติวิปากจิตฺตปฺปตฺติยา.

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณนํ

มโนทวาราวชฺชเนนํ วุตฺตํ อวิจิกํ สนฺตติมนุปรปฺพนุชมนนฺติ ฯ
ตเถวํติ ยถา อตีตาสฺส ทวตฺตีสชวณวีถีสฺส สงฺขารุเปกฺขา อนิจฺจาติ
วา ทุกฺขาติ วา อนตฺตาติ วา สงฺขารे อารมฺมณํ อกาสิ ตเถว ฯ
ปริกมฺมนนฺติ วุจฺจติ มคฺคสฺส ปริกมฺมตฺตา ปฏิสงฺขารกตฺตา ฯ
อุปจารนฺติ วุจฺจติ มคฺคสฺส อาสนนฺตฺตา สมีปจาริกตฺตา วา ฯ
อนฺุโลมตฺถํ สยเมว วทติ ฯ อยญฺจ นโย กามํ มคฺควีถियํ
ปจฺมชวณสฺส ปฏิสงฺขารณฺุโจ* ทฺติยสฺส ตโต อาสนนฺุโจ
ตฺติยสฺส เหฏฺฐิมุปริมาณํ อนฺุโลมณฺุโจ จ ปยุตฺโตติ วุตฺโต ตถาปี
สพฺเพสมปี อีมา สมณฺุณา สมภวณฺุติติ ทสฺเสตฺถุ อวิเสเสน
ปนาตีอาทิ วุตฺตํ ฯ

[๓๑๗] ตตฺถ อาเสวณนฺติ อาทเรน เสวณํ ฯ ปุริมภาคปจฺฉิม-
ภาคานนฺติ เหฏฺฐิมานํ อุปริมาณญจ ฆมฺมโกฏฺฐาसानํ ฯ อญฺจนนฺติ
อุทฺยพฺพฌาณาทีนํ อญฺจนนํ ฯ สพฺพปาปี วิปสฺสนา ลกฺขณตฺตย-
สมฺมสนกิจฺจาว อิทมปี ตเถวํติ วุตฺตํ ตถกิจฺจตยาติ ฯ อุปริตี
มคฺเค ฯ โพธิปฺกฺขิชฺชมนํ ตถกิจฺจตยา อนฺุโลเมติ สมฺโมสาทิ-
ปฏฺธิปฺกฺขวิธมนโต ฯ อิทานิ อนฺุโลมณฺุณสฺส ตทฺถกิจฺจานฺุโลมํ
วิตถารโต ทสฺเสตฺถุ ตถหีตีอาทิ วุตฺตํ ฯ ตตฺถ อนฺุโลมณฺุณํ
สจฺจปฏฺธิจฺจาทกโมหกฺขนฺธาทีนํ สาทิสยํ วิธมนเนน โลกียณฺุณสฺส
อุกฺกัสปริยนตคตํ ตโตเอว เหฏฺฐา นิพฺพตฺติตํ อุทฺยพฺพ-
ฌาณาทีนมปี*กิจฺจํ ปฏฺธิปฺกฺขทฺริภาเวน อตฺถโต สาเชนตเมว หุตฺวา
๑. ม. อนฺุโลมตฺถํ. ๒.ม. ปฏฺธิสงฺขรณฺุโจ. ๓.ม. นิพฺพตฺติตอุทฺยพฺพฌาณาทีนมปี.

ปฏิปทาถาณทสฺสนวิสุทฺธิทุเทส วณฺณนา

ปวตฺตติ ฯ ตถापวตฺตมานญจ เตสํ กิจฺจํ อนุโลมนุตฺตํ วย
โหตีติ อห อุตฺตพฺพยวนฺตานิ ฯเปฯ ตถกิจฺจตฺตย อนุโลเมตีติ ฯ
ตตฺถ ภยโต อฺปฺภูจฺฉินฺนติ อิมินาปี อารมฺมณสีเสน ฌาณพฺยาปารเมว
วทติ สปฺปฏิภยานิ สงฺขารานิ ยถาสภาวทสฺสนทีปนโต ฯ เสเสสุ
ปน สตฺตสฺสุปี จาเนสุ ฌาณพฺยาปาโรว ทสฺสีโต ฯ ยสฺมา เอตํ
อนุโลมถาณํ อนิจฺจาทีสุ อณฺเฏตรลกฺขณวเสนว สงฺขारे อารพฺภ
ปวตฺตติ ตสฺมา วุตฺตํ อนิจฺจลกฺขณาทีวเสน สงฺขारे อารพฺภ
ปวตฺตตฺตตฺตติ ฯ ตาย ปฏิปตฺตติยาติ ยา สา อนุโลมถาณสฺส
ถฺลถฺลตฺตจฺจปฏิจฺฉาทกสงฺกิลเสวิกฺขมฺภนปฏิปตฺตติ ตาย ฯ น หิ
อนุโลมถาณเ ตถา อนุปฺปตฺเต* โคตรฺภูถาณํ นิพฺพานํ อาลมฺพิตฺตํ
สกฺโกติ โคตรฺภูถาณเ ว อนุปฺปนฺเน มกฺคถาณํ อฺปฺปชฺชตีติ ฯ

วุตฺตเมวตฺถํ โอบมฺเมน ปากฺกฺตฺริ กาคฺคํ ยถา หีตฺตอทิ
วุตฺตํ ฯ ตตฺถ อฏฺฐนฺนํ โวหาริกมฺหามตฺตานิ อคตฺติคมนํ ปหาย
ตํตํวินิจฺจนฺนํ วย อฏฺฐนฺนํ ฌาณานิ ยถาสกํ ปฏิปฺกฺขํ ปหาย
สงฺขारेสุ อุตฺตพฺพยทาทีปฏิปตฺตติ ฯ รลฺโย มชฺชตฺตภาโว วย
อนุโลมถาณสฺส ปฺริมปฺจฉิมชฺชมโกฏฺฐาสฺส อนุคฺคฺตธา* ฯ เตเนวาทิ
เหฏฺฐิมถาณานิ อนุโลมนมฺเขน อฺปฺริโพธิปฺกฺขิยานํ อนุโลมนโตเยว ฯ
สจฺจานฺุโลมิกนฺนติ วุจฺจติ มกฺคสจฺจสฺส อนุโลมิกตฺตธา ฯ

อนุโลมถาณํ ฯ

[๓๑๘] กิณฺจิ อสงฺขตารมฺมณํ วิตฺถถาณมฺปิ* วุฏฺฐานคามินิยา

๑. ม. อนุปฺปนฺเน. ๒.ม. อนุคฺคฺตธา. ๓.ม. ถาณํ.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

เอกสงฺคหนฺติ กตฺวํ สงฺขารารมฺมณํยํติ วิเสสนํ กตํ ๑ ตํ หิ
วิเสสโต ฐฐณํ อริยมคฺคํ กจฺจติ อูเปตฺติ ฐฐณกํมินิํติ วจตฺตพฺพตํ
ลภติ ๑ เตนํห สพฺเพน สพฺพนฺติอํทํ ๑ อสมํโฆตฺถนฺติ ตตฺถ ตตฺถ
สฺสฺสฺเต ปริยํนฺตเรหิ อํคตํย สมํโฆทํทํทํ ๑ สฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
สฺส
อํรพฺก อํโลมปริโยสํนํ ฐฐณกํมินิํ วิปฺสฺสนํ ปวตฺตติ ตํสนฺนิสฺ-
สฺสิตํ ตปฺปฏิพฺทฐํ ทณฺหํ เตหิ วมํ อวตฺตนโต* ตมฺมยํ นํม ๑
ตมฺมยํว ตมฺมยตํ ๑ ตมฺมยํ วํ ทณฺหํสมฺปยุตฺตํ ขนฺฐํ
เตสํ ภํโว ตมฺมยตํ สํเอว ทณฺหํ ๑ ตปฺปฏิปฺกขํ ฐฐณ-
กํมินิํ วิปฺสฺสนํ อตมฺมยตํ ๑ เตนํ วจตฺตํ อญฺจกถํยํ ตมฺมยตํ
นํม ทณฺหํ ตสฺสํ ปริยํทियนโต ฐฐณกํมินิํ วิปฺสฺสนํ
อตมฺมยตํ วจฺจติ ๑ นิสฺสํยํติ ตํ อตมฺมยตํ นิสฺสํยํ กตฺวํ
ภํเวตฺวํติ อตฺถิ ๑ เอกตฺตํติ เอตฺถ อํยํ ปํลํ อตฺถิ ภิกฺขเว
อูเปกฺขํ รุเปสฺ ๑เป๑ โฝญฺจพฺเพสฺ อํยํ ภิกฺขเว อูเปกฺขํ นํนตฺตํ
นํนตฺตสฺสิตํติ* ๑ อยํปํ นํนํสภํวํ นํนํรํมณฺณนิสฺสิตํ จํติ
อตฺถิ ๑ สํ ปน สมํทิสฺมฺปยุตฺตํ วิปฺสฺสนํเปกฺขํ จ เวทิตพฺพํ๑
อตฺถิ ภิกฺขเว อูเปกฺขํ อํกํสํนญจํยตนนิสฺสิตํ ๑เป๑ เนว-
สญฺณํนํสญฺณํยตนนิสฺสิตํ อํยํ ภิกฺขเว อูเปกฺขํ เอกตฺตํ
เอกตฺตสฺสิตํติ* ๑ ยํ หิ ตํตํอํรํปํจิตฺตํปํทํปริยํปนฺนํ อูเปกฺขํ
๑.ม. อปฺปวตฺตนโต. ๒.ม. อ. ๑๔/๔๐๖.

ฅาณทสุสนวิสุทธีนิตุเทส วณณนา

สา เอกสภาวตฺตา เอการมฺมณตฺตา จ เอกตฺตา เอกตฺตตีตา จาติ
วฺจจติ ฯ สา ปน ตํตฺฅานสหคตเวทฺฐนุเปกฺขา จ ตทารมฺมณ-
วิปฺลฺสฺสนุเปกฺขา จาติ วทฺนติ ฯ ตํ ปชหถาติ ตทารมฺมณกิเลสฺป-
ปหาเนน ปชหถ ฯ เตนาห ตํ สมตฺติกฺกมถาติ ฯ

นิพฺพิทาติ วฺภูจฺจานคามินี ฯ ตตฺถ หิ สุตฺเต วิรัชชตีติ
มคฺคกิจฺจมาห วิมฺวฺจจตีติ ผลกิจฺจํ ฯ สฺสฺติมฺสฺสฺตํ นิตานวคฺเค ฯ
ตตฺถ ฅมฺมภฺภูจฺจิตฺตานิ วฺภูจฺจานคามินีติ วฺตฺตา ฅมฺมภฺภูจฺจิตฺตํ
ปฺภฺวฺจฺจสมฺมปฺปาเท อสมฺมยฺยหนวเสน ปวตฺตนโต ฯ นิพฺพานเณ ฅาณนฺติ
มคฺคฅาณมาห ฯ สลฺยณา โข โปภฺภูจฺจปาทาติ เอตฺถ กามํ สลฺยณา
อิจฺเจว วฺจจติ ปฺพเพ ปน อนุปฺพเพณํ สลฺยณคฺคํ สฺสฺตีติ วฺตฺตตฺตา
อาห สลฺยณคฺคนฺติ วฺตฺตาติ ฯ ปฺภฺวฺจฺจปทาณทสุสนวิสุทธีติ
ตเททเทสภฺวตา วฺภูจฺจานคามินี วฺตฺตา ฯ สมฺมทาเยสุ หิ ปวตฺตา โวหารา
อวยเวสุปี ปวตฺตนตีติ ฯ ปาริสฺสุทฺธิปฺชานียงคฺคนฺติ ปาริสฺสุทฺธิยา
ปฺชานการณํ ฯ ตีหิ นามะหิตี อนุโลมโคตฺตรภฺวโวิทานสงฺขาเตหิ ตีหิ
นามะหิ ฯ กิตฺติตฺตาติ โถมิตา อริยมคฺคการิภฺวจฺจานตฺตาย ฯ มหนฺตานิ
สีลคฺขนฺธาทีนํ เอสนภฺภูเจเนน มหะสิณา สมฺมาสมฺมพฺพุเทเนน ฯ สนฺตฺกิลเสตฺตาย
สนฺตา ฯ โยคฺคนฺติ ภวานํ ภวานาภิโยคํ วา ฯ

ปฺภฺวฺจฺจปทาณทสุสนวิสุทธีนิตุเทสวณณนา นิภฺวฺจฺจิตา ฯ

๑.ม. อัย ปาโจ น ทิสฺสตี.

วิสุทธิมคฺค สังฆคณนํ

ฅาณทสฺสนวิสุทธินิทฺเทส วรรณนา

[๓๑๕] อิทานิ ฅาณทสฺสนวิสุทธิยา นิทฺเทเส อนุปฺปตฺเต สํ
ฅาณทสฺสนสฺส* อนนฺตรํ อุปฺปชฺชติ ตํ ตาว ทสฺเสนฺโต อิตฺ
ปรํ โคตรภูวณํ โหตีติ อาท ๑ อิตฺ ปรนฺติ อิตฺ อนฺโลม-
ฅาณโต อุปฺริ ๑ ตนฺติ โคตรภูวณํ ๑ เนว ปฏิปทาฅาณทสฺสน-
วิสุทธิ รัชติ อนิจฺจาทิวเสน สงฺขารานํ อคฺคหนฺโต ๑ น ฅาณ-
ทสฺสนวิสุทธิ รัชติ สติปิ นิพฺพานารมฺมณฺตฺเต กิเลสํ อเจปนฺโต ๑
ตโตเอเวตํ วิญฺฅาณชาตฺตํ วิสยํ อุตฺเทสนฺตี ทสฺสนกิจฺจํ กโรนฺตี*
กิริยมโนชาตฺ วีย มคฺคสฺส อวชฺชนภูจฺจานียํ วุจฺจติ ๑ อนฺตรํ
ณฺจฺจตฺตมวิสุทธิํ เวมชฺเฅ ๑ อพฺโพหาริกเมว โหติ อุกฺยวิสุทธิ-
ลกฺขณตภาวโต ๑ ตถาปี วุจฺจานคามินียา ปรโยสานตํ วิปฺสุ-
สนาปกฺขิกํ ๑ เตเนวสฺส ตํโสตปฺติตตํ ๑ เตนาห วิปฺสุสนาโสเต
๑เป๑ สงฺขยํ จจฺจตีติ ๑ เอเตนสฺส ปฏิปทาฅาณทสฺสนวิสุทธิ-
รัชนํ ทสฺเสตี ๑ โสตสฺส อริยมคฺคสฺส* อาทิตฺ ปชฺชนํ โสตาปฺตติ
โสเอว มคฺโค โสตํ วา อริยํ อาทิตฺ ปชฺชต อธิจจฺจตีติ โสตา-
ปฺตติ ปจฺจมคฺโค ๑ ตสฺส มคฺโค โสตาปฺตติมคฺโค ๑ ปฏิสนฺธิวเสน
สทิกเทว อิมํ มนุสฺสโลกํ อากจฺจตีติ สทิกคามิ ตสฺส มคฺโค
สทิกคามิมคฺโค ๑ ปฏิสนฺธิวเสน กามภวํ น อากจฺจตีติ อนาคามิ
ตสฺส มคฺโค อนาคามิมคฺโค ๑ กิเลสํทํ หนนํทํ อรหํ อคฺค-
๑. ม. ยสฺส ฅาณสฺส. ๒. ม. อุตฺเทสนฺตํ ทสฺสนกิจฺจํ กโรนฺตี. ๓. ม. อริยสฺส.
๔. ม. ปจฺจมโก.

ถาณทสสนวิสุทธินิทเทส วณณา

มคคภูโจ ๑ ตสส ภาวอ อรหตต โสเอว มคโค อรหตต-
มคโค ๑ จตุส มคเคส ถาณ อเอกษณ คเหตุวา ถาณทสสน-
วิสุทธิ นาม ๑

[๓๒๐] เตหิ ตีหิปีติ เหฏฐา ตินณ อณุโลมถาณานิ วุตตตดา
วุตตตี ส วา ทวินันน คนโตคคตดา ๑ ตีหิปีติ วา วิกปฺปนตร-
สมฺปิณฺชนภูโจ ปิสทโท ๑ เตน ตีหิปี ทวีหิปีติ วุตตตี โหติ ๑
อตตโน พลาณรูเปนาติ อตตโน อตตโน อานุถาวันุคณั ๑ ปจฺม
หิ อณุโลมถาณ สพฺโพพาริก ทุติย ตโต นาติโอพาริก ตติย
ตโต นาติโอพาริก คมฺ อนฺตรธาเปติ ๑ อถวา พลาณรูเปนาติ
เหฏฐา สงฺขารูปกฺขาย คหิตพลาณรูเปณ ๑ ปุพฺพากิสงฺขารวเสน
หิ อณุโลมถาณสฺสาปี มคคถาณสฺส วิย สทฺธาวิมุตตทิฏฺฐิปปตฺตาน
ปวคฺติอาการสิทฺโธ อตฺถเอว มุทฺติกฺขตาวิเสโส ๑ ปลิโพธโต อฺปฏฺฐาติ
ปลิโพธภาวปฏิจฺฉนาทกสฺส ตมสฺส อนฺตรธาปิตตดา ๑ อาเสวนนฺเตติ
อิมินา ทุติยสฺส วา ตติยสฺส วา อณุโลมถาณสฺส อนนฺตรํ โคตรภ-
ถาณูปฺตติ น ปจฺมสฺสาติ ทสฺเสติ ตสฺส อนาเสวนตดา ๑ น หิ
อลทฺธาเสวนํ โคตรภถาณ อฺปฺปาเทคฺ สกฺโกติ ๑ นิमितฺตาทิวिरฺหโต
ตพฺพิฐฺรโต จ อนิมิตฺตฺนฺตืออาทินา นิพฺพานํ วิเสสิตํ ๑ ปุณฺชชน-
โคตฺตฺนฺตือ อริเยหิ อสมฺมิสฺสํ ปุณฺชชนสมณฺณ ๑ โคตฺตฺนฺตือ หิ
เอกวฺสชานํ สมานา สมณฺณา เอว อธิปฺตี ๑ ปุณฺชชนสงฺฆนฺตือ
ตสฺเสว เวจฺจํ ๑ ปุณฺชชนภฺมินฺตือ ปุณฺชชนวตฺถุ ๑ เอกนฺตีกตย
๑.ม. อานุถาวันุคฺล. ๒.ม. อาหิตพลาณรูเปณ.

วิสุทธีมคคส์ ถวณนาย

เอกวารเมว จ อุปุชชนโต อุปุรราวตตักิ ๑ พหิทฐา วุฏฐาน-
วิวภูณเนติ อสงขตธาตยา พหิททวโต พหิทฐาสลยลิตา สงขารคตา
วุฏฐานภูเต วิวภูणे นิฟูชชมานे पलुणा ๑ อภิกุຍตตีติ อภิกวติ ๑
ปกุขนุทตีติ อนุปวิสติ ๑ เอตุถ จ อุปุปาทิ อภิกุຍตตีติอาทินา
ปुชชนโตตตาทิกวณิ ตตทิกกมनमाह ๑ อนุปुปาทि ปकुขनुทตีติ-
อาทินา อरियโคตตทวณิ ตทुक्यทวโต ๑

[๓๒๑] เอกวาชชนานัน นานาวีธิตา นตถีติ น ตั นิเสชนาย
เอกวีธिकุหณั ओओ नानारममननमपी ऐकवाचचनानि नानाविधिता
नत्तीति तसुसन्तनुति त्कुषुपु १ महामातिकनुति महन्तु ओतुक्वाहकि १
लगुमित्वाति ओनोत्रनुतोव ओतिकुमित्वा १ ओलगुमित्वाति ओपरिभाकेनव
लगुमित्वा १ निनुनोपेणपुकारता ओत्तरुत्तरवित्तिगुजा निनुनताव १
ओकुषहि वाणेहि ओनुकुगेमेन ओहित्विसेत्ति ओनुलोमेवाच्च निपुपाना-
रममनसुस वाणसुस पजुओ गवित्तु समत्ति चानुति ओह
ओथपुपयानुपसुसनाथिना वेकेन चावित्वाति १ रुपी ओनेकसनुत्ति-
समुपनुत्तय ओनेकवुणुञ्जिता रश्शु विय โหत्तीติ वुत्तु रुपुरश्शु
वाति १ ओत्तरทवसुस तुकुषुणुञ्जनियत्तय वुत्तरत्तरत्तिसमुपनुत्तर-
त्तुणुञ्जनियता वेथนาथिसु ऐकसुसेव युत्तरा न वेथनाथिसमुथयसुसाति
वुत्तु वेथनाथिसु ओलुत्तरत्तरत्तु वाति १ ओनुलोमावश्ชनेนาति
ओनुलोमेसुस ओवश्ชनेन १ येन ओवश्ชनेन ओनुलोमेवाच्च
ओपुชชत्ति तेन ตั ओरम्मณิ १ पजेमेन ओनुलोमेचित्तेन
๑.ม. อุปุรราวภูฏักิ.

ณทสสนวิสุทธีนิเทศ วณณา

อูลลขมิตุวติ อิทํ สกกายตีสส ตสส อติกกมณารมกตย วุตตํ ฯ
ทุตติเยน นิพพานนินนโปณปพการมานโสติ อิทํ ตสส สพพสงขารโต
สาคิสขํ อลลคํ หุตวา วิสงขารอ อลลีนภาวโต วุตตํ ฯ นิพพาน
อารมมณกรณวเสน ปตติ โยคาวจโร ฯ เอการมมณติ เอกวาริเยว
ออลมพิเต อารมมณ ฯ เตนหา อลทฐาเสวนตยาคี ฯ เตน
เอการมมณ อเสวนา อุปการวตี น ตถา นานารมมณติ
ทสเสติ ฯ

[๑๒๒] ตตราคี อนุโลมโคตรภูณํ อิตริตรกิจจากรณ ฯ
นภขตตโยคนติ นภขตเตน จนุทสส โยคํ นภขตตโยควิภาวนีย
วา กาลํ ทิวสนติ อตุโธ ฯ ตตถาคีอาทิ อุปมาสสนทณํ ฯ

เอวํ นิพพตตาคีติ อนุโลมณณานิ วิย สงขารอ อนอลมพิตุวา
อหํ วิย นิพพานารมมณ วตตาคีติ มคคสส โคตรภูนา
ทินนสลณามุณจัน อนุพนชนนจ นิพพานารมมณกรณเมว สนุชย
วุตตํ ฯ

[๑๒๓] ตตราคี ตสมี โคตรภูนา ทินนสลณํ อมุลจิตฺวา วิย
เตน กหิตารมมณเยว วตติตฺวา มคคสส โลกภขนุชาคี-
นิพพิชณเน ฯ อุลลํ อสติ จิปปตีติ อิสสาโส ฐนุคคาโห ฯ สรโคจรภูจัน
นาม อฏฺฐอสมตตํ ฯ ตถจ โข ทูเรปาคีโน มชฌิมปรัสส
วเสน จตฺหตฺถาย จิตาย* ยฏฺฐิจยา วิสตี ยฏฺฐิโย อุลลํ เตน
อฏฺฐอสมตฺเต ปเทเส หตฺถวเสน จตฺตาลีสาธเก ฉตฺตหตฺเต
ปเทเส ฯ ผลกสตนติ อสนสารมยํ ผลกสตี ฯ กุมภการจกสทิส
๑.ม. อัย ปาโจ น ทิสฺสตี.

วิสุทธิมคค์ สุวรรณาย

จกุกยนุเต ๑ อวิชฌิตวาติ ภูเมตวา ๑ ทนุทกมภูณาย อุปปาเท-
ตพพสทโท ทนุทกสณญา ๑ ผลกสตวินิวิชฌนสส ปจจยภูตา
ทนุทกสณญา วิย โคตฺรภูณณั โลกกขนุชาทินิพพิชฌนสส มคค-
ณาสส ปจจยภาวโต ๑ อิตฺสาโส วิย มคคณณั นิพพิชฌิตพพ-
นิพพิชฌนโต ๑

อภูจมภวโต ปภูจาย นิพพตฺตนกั อนมตคคกัสสารวภูณุกุข-
สมุททโท สเสติ ๑ สทฺธาณั สีสณั หิริณั โอตตปฺปรณั สุตฺธณั
จกฺกณั ปณฺณวณนุติ อิมถั สตฺตณนั อริยณนั ๑ สมมุจิกาวนุติ
ปจจกุกสิทฺธิ ๑ ปาณตปิตาทิปณฺณเวรณั เจว ปณฺณวิสติ มหา-
ภยานั จาติ สพพเวรภยานั ๑ อณฺณเวสณจ รตฺนตฺตเย นิวิภูจ-
สทฺธาทีนั ๑ สมุททาเย ปวตฺโต สโตตปิตฺติมคคสทฺโท ตเทกเทเสปี
ปวตฺตตีติ อาท สโตตปิตฺติมคคเณ สมฺปยุตฺตํ ภูณนุติ ๑

ปจจมณณั นิภูจิตฺ ๑

[๑๒๔] ตสฺเสว สโตตปิตฺติมคคจิตฺตสส ๑ กามณฺณเจตฺถ นาทิ-
ติกุกปณฺณสส เทว ติกุกปณฺณสส ตีณิ ผลจิตฺตานิ โหนุติ อวิเสสโต
ปน คหิตสส มคคสส วเสน เทว ตีณิ วาติ วุตฺตํ ๑ สมาริमानนุ-
ตริกภูณมาหุติ ยั อตฺตโน ปวตฺตีสมนนุตรั นิยเมเนว ผลปฺปทานโต
อานนุตริยั สมาริตี อาทุติ อตฺโต ๑ อนนุตรเมว ปวตฺตณกั ผลั
อนนุตรั ตตฺถ นิยุตฺโต ตั วา ปโยชนั เอตฺสชาติ อานนุตริโก
มคโค ๑ อาเสวนนุเตติ อาเสวนโต อนุเต อาเสวนลาภิโน

๑.ม. อานนุตริกสมาริตี.

ฉานทสสนวิสุทธินิเทศ วณณา

อนุโลมฉานสส อนนุตรนุติ อตุโถ ๑ ลทฐาเสวนเมว อนุโลม
โคตรภู อุปฺปาเทติ ๑ อุปฺริ ปน จ สตุต วา ชวนานิ ปวตฺตนุติ
ตสฺมา จตุตาริ ผลจิตฺตานิ โหฺนฺตฺติ วเทยฺยาติ อาห สตุตฺตจิตฺต-
ปรมาจ เอกาวชฺชนวธิติ ๑ ตํ ปน น สารโถ ปจฺเจตพฺพนุติ
โยชนา ๑ ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพิ ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว ๑

เอตฺตาวตฺติ ปจฺมมคฺคานนุตรํ ผลสส อุปฺตฺตติมตฺเตน ๑
ภุสฺปมตฺโตปฺติ เทวราชจกฺกวตฺตติรชฺชาทิปฺปมาทฺฐจฺฉานํ อากมฺม
ภุสฺปมตฺโตปฺติ ๑ เยสํ ยถาวตฺตอวชฺชนชวณจิตฺตานํ อุปฺตฺตติยา
เอส โสตาปฺนโน ปจฺจเวกฺขติ นามาติ อธิปฺปาโย ๑ เอเตเนว
ปสฺสเคน เสสานํ อริยานํ ปจฺจเวกฺขณานิ ทสฺเสตฺถ ยถา จาติอาทิ
วตฺตํ ๑ อุกกภฺภูปริจฺเจโทเยว เจโส ยทิทํ ปณฺจนํ จตฺนฺนณฺจ
ปจฺจเวกฺขณานิ ทสฺสนนุติ อตุโถ ๑ อภาเวเนวติ เอเตน ปหฺินา-
สิภฺฐกิลสฺปจฺจเวกฺขณสมตฺถตา กสฺสจฺจิ โหติ กสฺสจฺจิ น โหติติ
ทสฺเสติ ๑ โลโกเอว โลภฺรมโม ๑

[๑๒๖] กามรคฺคพฺยาปาทานํ ตฺนุภาวยาติ เอเตสํ กิลฺสานํ
ตฺนุภาวตฺถํ ๑ ตตฺถ ทฺวิหิ การณฺหิ ตฺนุภาโว อธิจฺจุปฺตฺตติยา
ปฺริยภฺภูจฺฉานมฺนุทตฺตย จ ๑ สกทาคามิสฺส หิ วภฺภูจฺฉานฺนุสาริมหาชฺชนสฺส
วีย กิลฺสา อภินฺทํ น อุปฺปชฺชนุติ กทาจิ กทาจิ วิรพฺพการา
หุตฺวา อุปฺปชฺชนุติ ๑ ตถา อุปฺปชฺชนุตาปฺติ มทฺทนฺตา ฉาเทนฺตา
อนุชการิ กโรนฺตา น อุปฺปชฺชนุติ ทฺวิหิ ปน มคฺเคหิ ปหฺินตฺตา

ถณทสุสนวิสุทธีนิตุเทส วณณน

เดนาห ปฏุจเน อนุโลม โวทานสุส อนนุตรปจเจน ปจจโยติ ๑
ยสุมา ปน ปฏิสนุภิตามคเค อุปาทาทิอภิภวนตถ์ อุปาทาย อฏุจ
โคตรภูมมา สมาริวเสน อุปุชชุนติ ทส โคตรภูมมา
วิปสุสนาวเสน อุปุชชุนตีติอาทิสู โคตรภูนาเมเนเวต อากต สสุมา
อิธาปี โคตรภูอนนุตรนติ วุตุนติ ทฏุจพพิ ๑

ทุติยถณ ๑

สทิเทวติ เอกวารเยว ๑ อิม โลก อากนตุวติ อิมินา
ปญจสุ สกทากามีสุ จตุตาโร วชเชตวา เอโกว คหิต ๑ เอกจโจ
อิธ สกทากามีผล ปตวา อิเชว [๑] ปรีนิพพติ เอกจโจ อิธ ปตวา
เทวโลก ปรีนิพพติ เอกจโจ เทวโลก ปตวา ตตุเถว
ปรีนิพพติ เอกจโจ เทวโลก ปตวา อิธูปุชชิตวา ปรีนิพพติ ๑
อิม จตุตาโรปี อิธ น คหิตา ๑ โย ปน อิธ ปตวาเทวโลก
ยวตายุก วสิตุวา ปน อิธูปุชชิตวา ปรีนิพพติ อัย เอโกว อิธ
คหิตติ เวทิตพโพ ๑ กามราคพยาปาทาน อนวเสสปปหानายติ
เตสเสว สกทากามีมคเคน ปตनुกตานิ* สโยชนาน นีรวเสสปป-
ปหานาย ๑ ปฏิสนุชิวเสน กามภวสุส อนากมนโต อนากามี ๑

ตติยถณ ๑

[๓๒๓] โอปปาคิโกติ อุปปาคโยนิโก ๑ อิมินาสส คพุกเสยยา
ปฏิกุชิตตา ๑ ตตุถ ปรีนิพพายีติ ตตุถ สุตฐาวาเส ปรีนิพพายิตา ๑
๑.ม. โลก. ๒.ม. ตनुกตานิ.

ถาณทศสนวิสุทธีนิทุเทส วณณา

ปริปฺณณา โปธิปฺกขียา เอตฺตสฺสาคิ ปริปฺณณโโปธิปฺกขียโย มคฺโค
ตฺตสฺส ภาวัว ปริปฺณณโโปธิปฺกขียภาวัว ฯ วุฏฺจฺจานพฺเลหิ สํยุตฺตดาว*
วุฏฺจฺจานพฺลสฺมาโยโค ฯ เย สํโยชนาทโย เยน ปฺจम्मคฺคาทินา
ปฺหาตพฺพา ฯ พุชฺฌนญฺเจเน วา โปโร มคฺคจิตฺตูปฺปาโท ฯ ตฺตสฺส
พุชฺฌนกิริยาย อนุคฺคณภาวโต ปฺกฺเข ภวาทิ โโปธิปฺกขียา ฯ

เตสุ โโปธิปฺกขียेषุ ฯ อารมฺมณฺเฐตฺติ กายาทิอารมฺมณฺเฐ ฯ
โอบกฺกนฺทิตฺวาติ อนุปฺวิสิตฺวา ฯ ปฺกฺขนฺทิตฺวาติ ตฺตสฺเสว เวจฺจํ ฯ
อุปฺภูจฺจานโตติ อสุภาการาทิคฺคณวเสน อุปฺคณฺวา อวฺภูจฺจานโต ฯ
กายาทิสฺ อสุภาการาทิคฺคณฺ ปุพฺพภากสฺติปฺภูจฺจานวเสน สุกฺกสฺสณฺวา-
ทิตฺตฺปฺปหานกิจฺจสาธนํ มคฺคสฺติปฺภูจฺจานวเสน เวทิตฺตฺพํ ฯ ตตฺถ หิ
เอกาว สติ จตฺตกิจฺจสาธนวเสน ปวตฺตติ ฯ ปทหนฺตฺติ วายมนฺติ
กายจิตฺตานิ ปคฺคณฺหนฺติ วา ฯ อโสภานฺเตนฺ สํกิลฺลสฺสมฺมานํ
ปชฺชนน โสภานฺเตนฺญจ โวทานชฺมฺมานํ ภวเนเนว โสภณํ
สุนฺทรนฺติ อตฺถโธ ฯ เสฏฺฐภาววหนฺโตติ ปาสฺสตมภวสาธนโต ฯ
ปฺชานภวการณโตติ อุตฺตมภวเหตุโต ฯ

[๓๒๕] ปุพฺเพ วุคฺคเตนาคิ อิทฺธิวิธวณณนิทุเทส วุคฺคเตน ฯ
อิชฺฌนญฺโจ นิปฺพชฺชนญฺโจ ปฺภูทิสฺสสมฺปทา วา ฯ เยน วา อิชฺฌนฺติ
อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคฺคา โหนฺติ ตํ อิชฺฌนํ ฯ สมาริปฺปฺชาน-
จฺจารปฺปมฺขมคฺคชฺมมา* อธิ [๓] อธิปฺเปตา ฯ ปุพฺพจฺจกมฺญฺโจ
อธิปฺติปฺจยภาวัว ฯ ตสฺมา โสตาปฺตติมคฺโค อิชฺฌตฺติ อิทฺธิ ตสฺมา
๑.ม. สมฺยุตฺตดาว. ๒.ม. สมาริปฺชานจฺจารปฺมฺขามคฺคชฺมมา. ๓.ม. อิทฺธิ.

วิสุทธีมคคส์วณณาย

สมปยุตฺตา ฉนุทาทโย ปุพฺพงฺคฺมญฺเญน ปาทา* ๑ ตสฺสาเอว ผลญฺตายน
วฺญฺจณคามินิยา ฉนุทาทโย ปุพฺพภากการณญฺเญน ปาทา ๑ โสติ
อิทฺธิปาโท ๑ อิม โลกุตฺตราวาติ อิม ยถาวุตฺตา ฉนุทาทโย
อฺตุตฺตรจฺพฺภาชนิเย อากตฺนเยน โลกุตฺตราว เวทิตพฺพา ๑ ฉนุทาทิ-
อฺธิปติวเสน ปฺภฺสิตทฺฐมฺมาปि ผลสฺสาทโย อิทฺธิปาทา โหนฺตฺติ อฺตุโถ ๑
กามญฺเจตฺถ อิทฺธิปาโท โน อธิปติ อธิปติ วา โน อิทฺธิปาโท
นาม นตฺติ ยถา ปน เอกสฺมี รชฺเช รชฺชารเหสุ จจฺจุสุ
ราชกุมารेषु เอกสฺมี กาลे เอโกว รชฺชํ อนุสฺสาสติ น สพฺเพ เอว
เอกสฺมี จิตฺตฺตฺปฺปาเท เอโกว อธิปติ อิทฺธิปาโท จ โหติติ
เวทิตพฺโพ ๑ อสฺสทฺฐิยํ สทฺฐาปฺปฏิปฺกฺขา อฺกุสฺลา ธรรมา อวตฺตฺตุคฺโต
ปฺสาทปฺปฏิรูปโก มิฉฺฉาธิโมกฺโข वा ๑ โกสฺชํ ฉินฺมิทฺฐปฺปฺชานो
อฺกุสฺลจิตฺตฺตฺปฺปาโท ๑ ปฺมาโท สติสมฺโมโส ตถาปวตฺตา อฺกุสฺลา
ขนฺธา ๑ อภิภวณฺสงฺขาเตน อธิปติยญฺเญาติ อสฺสทฺฐิยาทีนํ อภิภวณฺโต
อภิภวณฺนฺติ วตฺตพฺเพน อธิโมกฺขปคฺคหุปฺญฺจณอวิกฺเขปปฺชานนฺสฺส
เอกลกฺขณฺเนน สมปยุตฺตมฺเมสฺสุ อธิปติยญฺเญน ๑ อสฺสทฺฐิยาทีหิ จาติ
จสทฺโท สมฺจฺจยญฺโจ อฺญฺจณปฺปยุตฺโต ๑ ตสฺมา อกมฺปิยญฺเญน จ
สมปยุตฺตมฺเมสฺสุ ฉิรภาเวณ จ พลนฺติ เอวํ เอตฺถ อิทฺธิปาโย
เวทิตพฺโพ ๑ พุชฺฉณกสฺตฺตสฺสาติ จตฺนุนํ อริยสฺจจฺจันํ ปฺภฺวิวิชฺฉณก-
สฺตฺตสฺส ๑ โย หเส โลกุตฺตรมคฺคกฺขณฺเณ อฺปฺปชฺชमानาย
สฺติอาทิมฺมสามคฺคิยา การณญฺตายน* พุชฺฉติ กิเลสฺสนฺตานนิตฺทาย
๑.ม. ปาโท. เอวมฺปฺริปี. ๒.ม. กรณญฺตายน.

วิสุทธิมคค สวณณาย

เอว นานาจิตเตสุ ลพุนนติ ปุพพภาค เอเต สติปญ्ञานสมมุปชาน-
อิทธิปาทา ฯ จตุนัน ฌานานนติ จตุนัน อริยมคคณานัน ฯ กาม
สพเพปี โทธิปกกขิยธมมา มคคจิตตูปปาทปริยาปนุนาว ตถาปี
สาตีสโย สมมุปชานพยาปาโร มคคกขณนติ วุตตัม ผลกขณน จเปตวา
จตตารो สมมุปชานนติ ฯ อวเสสา เตตตีส ลพุนนติ ฯ เตจ โข
ปริยายโต น นีปริยายโตติ อธิปปาโย ฯ เสเสสุปีติ อิทธิปาทาทีสุ
ปญจสุ โกฎจาเสสุ ยถา สติวิริเยสุ สติปญ्ञานัน สมมุปชานนติ
สงกขิปนวเสน หापัน กายานุปสสนาติอาทิวีกาถสสนนวเสน วทณน
อตุถิ อีทิส หापนวทณน นตถิติ อตุโถ ฯ

อิทานิ สพเพสุเอว ยถารหิ ลพุนมานวิภาถสสนนตุถิ อปี-
จาติอาทิว อารทฺธิ ฯ ตตุถ เตสุติ สตุตตีสาย โทธิปกกขิยธมเมสุ ฯ
นชาติ เอกธา เทวธา จตุธา ปญจธา อฏฐธา นวชาติ เอว
นุปกาเรน เต ภวนนติ ฯ นนุทธิทธิปาทาทีวเสนานติ นนุโท นนุทธิทธิปาท-
วเสนเนว จิตตัม จิตติริทธิปาทวเสนเนว ปีติปสสทฺธิอุเปกขา โทธิษณงคว-
เสนเนว สงกขุปปาทยो มคควเสนเนวติ เอว นว เอกวิธาว โหนนติ ฯ

[๓๓๑] จุททเสว อสมภินนาคี สติ วิริยัม นนุโท จิตตัม ปญญา
สทฺธา สมาริ ปีติ ปสสทฺธิ อุเปกขา สุมมาสงกขุปโป สุมมาวาจา
สมมกมมุนโต สุมมาอาชีโวติ อิม อสมภินนา ปทนุตรสมภเทน
วินา อคคหิตคคหณน คยหมานา จุททเสว สภาวธมมา ฯ จุททสาตี
จ อุกกัสปริจฺเจเทน วุตตัม ฯ ตถจ โข ปจฺจมชฌานิกมคคจิตตูป-
๑.ม. เสเสสุ ปนาคี.

ฉาณทศสนวิสุทธินิทเทส วณณา

ปาทวเสน ๑ ทุตติชฌานิกะ ปน สมมาสงกปาภาวโต เตรส
ตติยจตุตถปญจชฌานิกะสู ปิติสมโพชฌนังคาภาวโต ทวาทส โหนติ ๑
สตุตตตีส ปเภทโตติ อิทมปิ อุกกัสมเสเนว วุตตัม ๑ อวกัสโต ปน
วุตตนเยน เอกสุมี ขณ ฉตตีส ปญจตตีส จ โหนติ จตุนัน อธิปตีน
เอกขณัน อนุปปชชนโต เอกสุมี ขณ เอกสุเสว อิทฐิปาทส
สมภโวติ ทวตตีส จ โหนตติ เวทิตพพิ ๑ สตุตตตีส ปเภทโต
กณนติ อาห สกัจฉนิปปาหนโตติอาทิ ๑ เอกจจสส สภาวโต
เอกสสาปี อตตโน อานุกาवानุรูปกายานุปัสสนาที่ตตักิจจสาชนโตติ
อตุโถ ๑ สรुเปน จ วุตติโตติ อเภทสส จิตติทฐิปาทาทิกสส
สรุเปเนว ปวตตนโต จ ๑ เอตถาติ ฉาณทศสนวิสุทธิ ๑ กสมมา
ปน โพธิปักขิเยสุ ฉานโกฏฐาโส น กหิตโต นนุ ฉานรหิตโต
อริยมกุโถ นตติ ๑ สจจันตติ ตโตเอว น โข ปเนต เอว
ทฏฐพพิ โพธิปักขิเยสุ ฉานัน น กหิตนติ ลกขณุปนิชฌาน-
กขณสส ฉานสส มกุกกหณเนว กหิตตตทา ๑ ต หิ สนุชาย
ยสุมี สมเย โลกุตตร ฉานัน ภาเวตติอาทิ วุตตัม ๑ อารมมณ-
ปนนิชฌานลกขณสส ปเนตถ สมภโวเอว นตติ ๑ อปโร นโย ๑
กสมมา ปน โพธิปักขิเยสุ ฉานโกฏฐาโส น กหิตโต นนุ ฉานรหิตโต
อริยมกุโถ นตติ น จ ต ปฏิปทา วิย เอกนตปุพพภาคิย นานปี
เอกจจปฏิสมภิทา วิย มกุกนิตสนุโท อถโข มกุกจิตตูปปาทปริยา-
นโน ยโต โลกุตตรชฌานัน ภาเวตติ วุตตัม ๑ มกุกมกุกปริวาร-

วิสุทธิมคค์ สัวรรณาย

ฐมา จ โทธิปุกุขยฐมาติ ๑ วุจเต ๑ ยั ตาว วุตุตั ฆานรหิโต
 อริยมคโค นตลิตติ ตตุถ น อริยมคคสมุโปยคมตุเตน ฆานสส
 โทธิปุกุขยตา ลพุกติ อติปปลงคโต ๑ อหหาราทีนมุปี หิ
 โทธิปุกุขยตา อปชเชยยาติ ๑ เอเตน มคคจิตตุปุปาทปริยาปนุนตา
 โทธิปุกุขยภาวสส อการณนุติ ทสสิตั โหติ ๑ ยั ปน วุตุตั
 มคคมคคปริวารฐมา จ โทธิปุกุขยติ ตตุถ ปริวารตุโถ ก็
 สหปปวตุตติอตุโถ อูทาทู ปริกขารตุโถติ ๑ ยทิ ปุริโม ปกโข โส
 ปเกว นิลโลปีโต ๑ อถ ทุติโย อิทั วิจารตพพิ ๑ กถั ปวตุตมานั
 ฆานัน มคคสส ปริกขาร ๑ ยทิ สหขาทาทีปจยภาวเณ เอวิ
 สติ ผสสาทีนมุปี มคคปริกขารตา อปชชติ ๑ อถ ปฎิปกขวิทุธิ-
 เนน น สพเพ ฆานฐมา ปฎิปกขวิทุธิสนสมตถา ๑ น หิ
 วิจาร เเวทนา จ กสสจจิ สงกิลลสฐมมสส อชุปฎิปกขภาวเณ
 ปวตุตनुติ ๑ ยั ปน เปฎเเก สขมทฐจกุกกจจสส วิจาร วิจิกจฉาย
 ปฎิปกโขติ วุตุตั ตั ปริยาเยน วุตุตั ๑ น หิ สขั สยั อุทฐจจ-
 กุกกจจสส ปฎิปกโข ปฎิปกขสส ปน สมาริสส ปจยตาย
 ปฎิปกโข ๑ น จ วิจาร ปญญา วิย อธิโมกโข วิย วา วิจิกจฉาย
 ปฎิปกโข ปฎิปกขสส ปฎิฐูปตาย ปน ปฎิปกโข วุตุโต ๑ ตถา
 ปีติปี น พยาปาทสส อโทโส วิย อชุปฎิปกโข อโทสสมุโปยคโต
 ปน ปฎิปกโข วุตุโต ๑ เตน วุตุตั ตั ปริยาเยน วุตุตनुติ ๑
 วิตกุกสมารโยเอว ปน ฆานฐเมส อชุกั ปฎิปกขวิทุธิสนสมตถาติ
 ๑.ม. นิลโลจิติ.

ถาณทสฺสนวิสุทฺธินิตุเทศ วจณณา

ปฏิปกฺขวิทฺธิสนสมตฺถสฺส ปริปุณฺณสฺส ฆานโกฏฺฐาสลฺลํ อภาวโต
น จ อสฺส โพรธิปกฺขิเยสฺส สงฺคโห กโต ๑ ยสฺมา ปน สมนฺมา-
งฺกปโป สมนฺมาสมาธิ จ มคฺคปริยาปนฺนา ฆานธมฺมา ตสฺมา เต
สนฺธาย ตํสมฺปยุตฺตตฺตาย วา อิตเรปี กเหตุวา ปริยาเยน วุตฺตํ ปาลิยฺ
ยสฺมี สมนเย โลกุตฺตรํ ฆานํ ภาเวติ นียฺยานิกนฺตฺติอาทิ ๑*

วฺภูจฺจํ นิมิตฺตโต ปวตฺตโต จ วฺภูจฺจํ ๑ พลสฺมาโยโค
สมถวิปสฺสนาพลฺลหิ สมนฺปยุตฺตตา ๑ ปริณฺณายิกสมยาทิวเสน
ทฺถุขาทีสุ วิเสสทสฺสนญฺเณน มคฺคปณฺณปิ วิปสฺสนาติ วฺจจฺจิติ
โลกิยวิปสฺสนาติ วิเสเสตฺวา วุตฺตํ ๑ เตเนวาท วฺภูจฺจานญฺเณน
สมถวิปสฺสนํ ยฺคนทฺธิ ภาเวตฺติ ๑ นิมิตฺตารมฺมณตฺตนา เนว นิมิตฺตนา
วฺภูจฺจาติ ๑ ปวตฺตติ ๑เป๑ นิทฺทนโต น ปวตฺตนา วฺภูจฺจาตฺติ โยชนา ๑
ตตฺถ นิมิตฺตโต วฺภูจฺจํ สงฺขารนิมิตฺตํ นิสฺสชฺชิตฺวา นิตฺทพานารมฺมณ-
รณํ ๑ ปวตฺตโต วฺภูจฺจํ เหตุนิโรเชน आयตี วิปากปวตฺตสฺส
อนฺุปรตฺติธมฺมตฺตปาทนํ ๑ เตเนวาท สมนฺทยสฺส อสมฺมจฺฉินฺทนโต
ปวตฺตนา น วฺภูจฺจาตฺติ ๑

[๓๓๒] ทฺถุทฺตติ อฺภโต ๑ ทการาคมํ กตฺวา เอวํ วุตฺตํ ๑
ทฺถุภาติ วา ปทฺนฺตรเมเวตํ อฺภยสทฺเทน สมนฺตถํ ๑ ทสฺสนญฺเณนาติ
ปริณฺณายิกสมยาทิลกฺษณฺเนน จตฺตสจฺจทสฺสนญฺเณน ๑ มิจฺฉาทิฏฺฐิยาติ
ทฺวาสฏฺฐิปปเกทายปี มิจฺฉาทิฏฺฐิยา ๑ ตทฺนฺวตฺตกฺกิลเสหิตี
๑. อภ. ถ. ๓๔/๘๓ ๑ ๒. ม. อนฺุปรตฺติธมฺมตฺตปาทนํ.

วิสุทธิคุณ คุณนาม

อภัยคุณนัยตาย ตสุธา มิจฉาทิฏฐิยา อนุวตฺตเกหิ วิจิจฉา-
ทิกฺกิลเสหิ ฯ ขนฺธเหหิติ เอตฺถาปี ตทฺนฺวตฺตกสทฺโท อานตฺวา
สมฺพฺนุชิตฺพุโป ฯ เต จ มิจฉาทิฏฐิอาทิจฺจยา อุปฺปชฺชนรหา
เวทิตฺพุพา ฯ มิจฉาสงฺกปฺปาติอาทิสฺปี ตทฺนฺวตฺตกิลเสหิ จ ขนฺธเหหิ จ
วฺภูจฺจติ ฯ พหิทฺธา จ สพฺพนิมิตฺเตหิ วฺภูจฺจติ ปาถิ สงฺจิตฺตา ฯ
ยถา มิจฉาทิฏฐิมิจฉาสงฺกปฺปา เอวํ มิจฉาวาจาทโยปี อภัยคฺม-
เียเอว เวทิตฺพุพา ฯ มิจฉาวาจากมฺมนฺตาชีวา เจตนาสภาวา ฯ
มิจฉาสติ ตถาปวตฺตา จตฺตาโร ขนฺธา ฯ อุปริมคฺคตฺตเย สมฺมาทิฏฐิ
ตํคํมคฺควชฺชมานโต วฺภูจฺจติ ฯ โส หิ อหฺมสฺมีติ ปวตฺติยา
ทิฏฐิจฺจนฺนิโย ฯ มิจฉามคฺคโต ปเนตฺถ วฺภูจฺจัน อนุทฺชริตฺวา
ตํคํมคฺควชฺชสฺโยชฺชานนฺสเยหฺว วฺภูจฺจัน อฺทฺชฺฌํ ฯ อณฺุสทฺคตาติ
อณฺุภาวํ คตา ปตฺตา ปตฺนฺภูจฺจติ* อตฺโถ ฯ

[๓๓๓] เอวํ วฺภูจฺจัน ทสฺเสตฺวา อิทานิ พลสฺมาโยคํ ทสฺเสตฺ
โลกิยานญฺจาติอาทิจฺจ ตฺตํ ฯ สมถพลํ อธิกํ โหติ สมฺมาทิฏฐินาภาวโต ฯ
วิปฺสฺสนาพลํ อธิกํ โหติ ฌานฺตฺตรตฺตา วิปฺสฺสนาภาวนาย ฯ สมาน-
ภาเวน ยฺเย นทฺธา พทฺธา วิย โหนฺตีติ ยฺยคนทฺธา ฯ เตนาห อญฺญ-
มญฺญํ อนตฺวิตฺตณฺุจฺเจนาติ ฯ กิจฺจโต อนุนาธิกภาเวนาคิ อตฺโถ ฯ
ตโตเอว สฺมาโยคฺติ สมฺปริจฺเจทโยคฺติ อตฺโถ ฯ สมฺมาทิฏฐิ-
สฺสนตฺถํ อฺทฺชฺจสทฺคกิลเสหิติ วฺตฺตํ ฯ อฺทฺชฺจปฺปชานเห
กิลเสหิติ อธิปฺปาโย ฯ อวิกฺเขโป สมฺมาทิฏฐิ สมฺมจฺฉินฺทเนน วิกฺเขปสฺส
๑.ม. ตนฺภูจฺจติ.

ฅานทศสนวิสุทธินิเทศ วรรณนา

อุชุปฏิปกุกุโธ สมาริ ๑ นิโรธโคจโรติ นิพพานารมมโธ ๑ วุฏฐา-
ภูเจนาติ วุฏฐานภาเวน* นิमितตโต ปวตตโต จ วุฏฐหนวเสน ๑*
เอกรสชาติ สمانกัจจา ๑

[๓๓๔] เย ชมฺมาติ เย สงฺกิลเสชฺชมา ๑ สํโยชนาที่สุ
สํโยชนภูเจน พนฺชณภูเจน สํโยชนานิ ๑ วิพาชนภูเจน อุปตาปนภูเจน
วา กิลเสสา ๑ มิจฺฉาสภาวติ มิจฺฉตฺตา ๑ โลกเก ชมฺมา โลก-
ปริยาปนฺนา ชมฺมาติ โลกชฺชมา ๑ มจฺเจรสฺส ภาโว กมฺมํ วาติ
มจฺฉริยํ ๑ วิปริตฺตภูเจน วิปลฺลลสา ๑ กณฺจนภูเจน กณฺจา ๑
อยุตฺตา คติ* อคติ ๑ อาสวณฺตีติ อาสวา ๑ โอหนนฺตีติ โอฆา ๑
โยชนภูเจน โยคา ๑ นีวรนฺตีติ นีวรนฺนิ ๑ ชมฺมสภาวํ
อติกกมฺม ปฺรโต อามสนฺตีติ ปฺรามาสา ๑ ภูถิ อาทิยนฺตีติ
อุปาทานานิ ๑ อปฺปหีนภาเวน สนฺตानเณ อนฺนํ อนฺนํ เสนฺตีติ อนฺนสยา ๑
มลิณภาวกรณภูเจน มลา ๑ อกฺขลกมฺมานิ จ ตานิ สุกฺคิพุคฺคิตินํ
ตตฺถ นิพฺพตฺตณกฺสุขทูกฺขานนฺจ ปถานิ* จาติ อกฺขลกมฺมปถา ๑
จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ เอตฺถาติ จิตฺตฺตฺตฺปาโท จิตฺตเจตฺตสิกราสิ ๑ อกฺขลโล จ
โส จิตฺตฺตฺตฺปาโท จาติ อกฺขลจิตฺตฺตฺตฺปาโทติ อกฺขลสทฺทํ อานตฺวา
สมฺพนฺธิตฺตฺตํ ๑

ขณฺเฑหิ ขณฺฐานนฺติ อิชฺโลกกฺขณฺเฑหิ ปฺรโลกกฺขณฺฐานํ ๑
ยวณฺหิ เฑติ เฑ รุปรากาทยิ ยว ปวตฺตนฺติ น สมฺจฺฉิชนฺติ ตาว
เอเตสํ ขณฺฐผลทูกฺขานํ อนฺนปฺรโม อวิจฺเจโทติ ๑ เอเตน เฑสํ
๑.ม. วุฏฐานภาเวน. ๒.ม. วุฏฐหนวเสน. ๓.ม. คติ. ๔.ม. ปถา.

วิสุทธีมคค์ ล้วนณาย

สโยชนตถั วิภาเวติ ฯ อุทฺธนุติ รูปรูปรภเวสุ ตติยมคคฺคฺปฺตติยา วา
อุทฺธ ฯ อุทฺธ ภูษนุติติ อุทฺธภคค รูปรูปรภวา ฯ เตสั อวิจเฑท-
หตฺตย หิ ตานิ อุทฺธมภคคยานิ ฯ กิลิสฺสนุติ กิลเสสนุติ จาติ
ทฺวิธมฺปิ อตถั ทสฺเสสนุโต สยั สงฺกิลิสฺสจตฺตติอาทิมาย ฯ
มิจฺฉาวิมฺตติ โลกฏฺปิภคคิสุ โมกฺโขติ ปวตฺตมิจฺฉาวิโมกฺโข ฯ
อภินเวสนาทิวเสณ มิจฺฉา วิปริตฺติ นสมฺมาปวตฺตนโต มิจฺฉาณณั
โมโหว ฯ โลกปฺปวตฺตติยติ ขนฺธปฺปวตฺตติยั สติ ฯ อนุปรมมฺม-
ตฺตติ ปุณฺณปวเสณ อปรปริ อวิจฺฉิขฺชนโต ฯ ลภเหตุโก
ลาโกติอาทินา การณฺปจारेณ ฯ

[๓๓๕] อวาเส มจฺฉริยั อวาเสเหตุกั วา มจฺฉริยั อวาเส-
มจฺฉริยั ฯ ตโยติ วตถุ อภินทิตฺวา วตฺตติ ฯ ภินทิตฺวา ปน วุจฺจมาน
ทฺวาทส โหนุติ ฯ คณฺจกรณั การณฺภเวณ ปฏฺิพนฺธตากรณั
คณฺจณนุติ ตั รูปภายปี ลพฺภคคิติ อาห นามภายสฺส เจว รูปภายสฺส
จาติ ฯ ตตฺถ พฺยาปาทสฺสาปี อภิสขฺชนฺปนฺนุหฺเวเสณ ปวตฺตนโก
คณฺจณฺญโจ เวทิตพฺโพ ยโต ตสฺส ปฏฺิฆสโยชนภาวี วตฺโต ฯ
ณฺนทโทสโมหภยหิติ ณฺนทโทสโมหภยเหตุ ฯ ตถฺหิติ อกตฺตพฺพ-
กรณั กตฺตพฺพากรณฺญจ ฯ สวานติ ปวตฺตนโต ฯ สวานโตติ กิลเสสา-
สฺจิจภเวณ วิสฺสนุทฺนโต ฯ ปฺน สวานโตติ ปสวานโต ฯ อากทฺต-
นฺญเจณ ทฺรุตฺตรณฺญเจณ จาติ เอเตน โอมาย วิย โอมายติ ทสฺเสติ ฯ
อารมฺมณเณ ทฺกฺเขณ จ วิโยคสฺส อปฺปทานสงฺขาเตน โยชนฺญเจณ
๑. ม. ปวตฺตนโต

ฅณทศสนวิสุทธินิตุเทศ ฅณณนา

โยคาคี ทศเสตติ ๑ สงกิลเสกรณญเจนาติ อตุโถ ๑ เตสียะวาคี
กามราคาคีนิยะว ๑ เตยะว หิ โสตวเสน วตุตมานา โสโต วิย
โสตปติเต สตุเต อปายสมุทท์ ปาเปนุติ สัสารสมุทท์โต จ สีสั
อุกขิปิตุ น เทนุติ ยถาคหิตลยจ อารมมณั วิสขชชิตุ น เทนุติ
ยาคิสลยจ ปาปี กตุวา ทุกขปุตตะตา* ปุนปี ตาคีเสน โยเชนุติ ๑
จิตตสสุตาคี กุสลจิตตสสุต วิเสสโต ฅมานจิตตสสุต ๑ อาคีโต วรณั
อาวรณั ๑ กิลเสวาสัน เนตุวา วรณั นีวรณั ๑ กุขททกวางุฑาคีหิ
วย ปิทหนั ปฏิจุฅณานั ๑ ตั ปน กุสลาทีนั สนุชาคู ปริณุฅาตุลยจ
อุปปทานวเสน* ทกุจพุทท์ ๑

[๓๓๖] ตสสุต ตสสุต ฅมมสสุต สภาวนุติ กายาคีตสสุต ตสสุต
ตสสุต ฅมมสสุต อสุภาคีตสสุต ๑ อญุตสภาวนุติ สุภาคีตสสุต ๑
ถามคตญเจนาติ ถามคตภาเวณ ๑ ถามคตनुติ จ อนนุญสาชารโณ
กามราคาคีนั สภาโว ทกุจพุโพ ๑ เยน เตเอว ภกวดา อนุสยาคี
วตุตตะ ๑ อนุสยานนุจ มกเคน อุปปหีนภาเวณ ปจยสมวาเย
อุปปชชนารหตา ๑ เตนาห ปุนปุนัน กามราคาคีนั อุปปตติเหตุ-
ภาเวณ อนุเสนุติยะวาคี ๑ ทุมโฅจนิยภาเวณ ปวตุตี สนุชาย อาคี
เตลนุชนกลลั วิยาคี ๑ เสสาคี อนปายคมนียา ๑ สุกุมา
กามราคปฎีฅาคี สมุพนุโธ ๑ จตุตถฅณณวชุฅมาเอวาคี อวชารณณ
ปรมณณาคีทิวชฅตาคี นีวตุตติยติ ๑

[๓๓๗] ตยิทั นิยมทศสนั อญตุตถาคี เนตพุพนติ ทศเสนุโต
๑. ม. ทุกขปุตตะ. ๒. ม. กุสลาทีนั สงคณหิตุ ปริณุฅาคู ฅณณญจ อุปปทานวเสน.

วิสุทธีมคฺค สังฆนนาย

ปรโตติอาทิมหา ๑ ตตถ นิมม น กริสสามาติ เอเตน นยเม
อกเต เหฏฐิมมคฺควชฺชตปิ อนุณตทาเอว โหตีติ ๑ โลก ๑เป๑
จตุตถถณวชฺชมานีติอาทิสฺส ปรมณณาทิหิ ปิหตาปาย๑คมนียาทิ-
ภาวานีติ อธิปฺปาโย เวทิตพฺโพ ๑ อาทิสทฺเทน โอฟาริกสุชฺชมตา
คหิตา ๑ ยเสติ ปริวาระ ๑ อคตีสฺส ฉนฺทาทโย กิจจาปิ อฺปริมคฺค-
วชฺชมา ตถาปิ ตมฺมุลกสฺส อกตตพฺพกรรมสฺส กตตพฺพากรณสฺส
จ อปายคมนียตย ปจฺจมมคฺควชฺชมา ๑ กตาทากุสลาคุสลาวิสย
ย วิปฺปฏิสสารภูตํ กุกฺกจฺจํ ตํ อธิ ตติยถณวชฺชํ วุตฺตํ ๑ ย
ปน กุกฺกจฺจปกตตย อาปตฺตี อาปชชตีติ วุตฺตํ กุกฺกจฺจํ ตํ
สนฺธาย กุกฺกจฺจวิจิจิจฺฉา โสตาปตฺติมคฺเคน ปหियนฺตีติ อฏฺฐสาลินย
วุตฺตํ ๑ ตสฺมา ทฺวินนํ วจนนํ อธิปฺปาโย เวทิตพฺโพ ๑
อณฺเณสฺสปี อีทิสฺส จานฺสฺส อธิปฺปาโย มคฺคิตพฺโพ น วิโรธโต
ปจฺเจตพฺโพ ๑ โอฟาริกานวเสสปฺพานํ วา สนฺธาย กุกฺกจฺจสฺส
ปจฺจมตติยถณวชฺชตทา วุตฺตาทิ เวทิตพฺพิ ๑ ภควตา ปฏิกฺขิตฺตํ
อนฺวสิตฺวา [๒] อวสถปิณฺฑํ ภูณฺชิตฺตุนฺติ กุกฺกจฺจายนฺโต น ปฏิกฺคเหสีติ
ปน อาคตํ กุกฺกจฺจํ น นีวณฺณํ อรหโต อฺปฺปชฺชนโต ๑ นีวณ-
ปฏฺฐิรูปกํ ปน กปฺปติ น กปฺปตีติ วิมฺสนภูตํ วินยกุกฺกจฺจํ นาม ๑
ตํ ตถาปวตฺตจิตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต ๑ กามราคปฏฺฐิฆานฺสยา อณฺสทคตา
ตติยถณวชฺชมา ๑ โอฟาริกานํ ปน ทุตติยถณวชฺชตทา เหฏฐา
วุตฺตนยว ๑ จิตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต ๑ เจตถ มกฺขปฺลาสมายาสาเถยฺย-
๑. ปิหิตาปาย...อติ มณฺเณ. ม. หตาปาย... ๒. ม. อนฺวสิตฺวา.

ถาณทสฺสนวิสุทฺธินิตฺเตส วณฺณนา

ปมาทณฺมกฺสารมฺภาทีนฺมปี สงฺคโห กโถติ ทฏฺฐพฺพิ ฯ

[๓๓๘] อผลโล วายาโมติ เอตฺถ อตีตानนฺตาว ปชฺหเน อผลโล
โหตุ วายาโม นีรุตฺตตฺตา อนาคตานิ ปน กถนฺติ เตสมฺปิ วกฺขมานํ
อวิปริตฺตมตฺถํ อชานนฺโต นตฺถิตามตฺถํ กเหตุวา โจเทติ ฯ ตถापปี
อผลโลติ ปุพฺเพ ปหาตพฺพานํ นตฺถิตาย โจทนา กตา ฯ อิทานิ
ปหานสฺส ฯ ยถิ หิ ปหานํ อตฺถิ กถํ ปหาตพฺพา สนฺติ อถ ปหา-
ตพฺพา สนฺติ กถํ ปหานํ โหติ ปหาตพฺพา จ สนฺติ ปหานญจ โหตีติ
วิปฺปฏิสฺสิตฺตเมตฺถํ ฯ กสฺมา ปหาตพฺเพสฺส สนฺเตสฺส ปหานสฺส อสมฺภวโต
ตทฺฐปโก วายาโม อผลโล อาโลกตฺมานํ สหาวฏฺฐานเ สติ อาโลกสฺส
อผลตา วिय ฯ อถापปี กถญจิ ปหานํ สिया สงฺกิลลิกา จ มคฺค-
ภาวนาอาปชฺชติ ปหาตพฺพปหายกานํ สหาวฏฺฐานโต ฯ วิปฺปยุตฺตตา
วา กิลลสานํ จิตฺตวิปฺปยุตฺตสงฺขารวาทินํ วิปฺปยุตฺตสงฺขารานํ วียาติ
อธิปฺปาโย ฯ ตํ ปน เตสํ วาทินํ ยถา มตฺติมตฺถํ เอวมฺชาปีติ
ทสฺเสนฺโต อาห น จ ปจฺจุปฺปนฺนิกิลลโส จิตฺตวิปฺปยุตฺโต นาม
อตฺถิตี ฯ อรูปฺปรมฺมา หิ เอกวตฺถุกาทีภาเวน วตฺตมฺมานาขณฺตฺตย-
ปริยาปฺนฺนา ปจฺจุปฺปนฺนา ฯ เต กถํ จิตฺเตน วิปฺปยุตฺตนา นาม สियํ
ตสฺมา นตฺถเว วิปฺปยุตฺตตา กิลลสานํ ฯ อาเวณฺิกาติ อสาธารณา ฯ
สยเมว อุปฺปาตีตา ปาลี อนารุพฺหาติ อธิปฺปาโย ฯ ปาพิยฺเยว หิ
ปฏิกฺขิตฺตฺตฺนติ สมฺพนฺโร ฯ

[๓๓๙] สุวายํ ปุคฺคโล ฯ หนฺจิจิตี ยถิ ฯ วินิพนฺโรติ* มาเนน
๑.ม. วินิพนฺโรติ.

วิสุทธิมคค สังฆนายน

ปตฺถทุจฺจิตฺโต ฯ ปฺรามภูโจติ มิจฺฉาภินิวิฏฺโฐ ฯ ถามคโตติ
ถามคตกิลโส ธิรภาวคตานุสโย ฯ เตนหิ นตฺถิ มคฺคภาวนาติ
ยสฺมา ตีสฺสุปี กาลเอสฺ กิลีสานํ ปหานํ น ยุชฺชติ ติกาลิกา จ
กิลีสตา ตสฺมา นตฺถิ มคฺคภาวนา ตาย สาทฺตพฺพํ กิจฺจํ นตฺถิติ
อตุโถ ฯ น หิ นตฺถิ มคฺคภาวนาติอาทินา จตุกฺขตฺตํ วุตตสฺส
ปฏิกฺเขปสฺส ปฏิกฺเขโป ฯ อิทํ วุตฺตํ ปาลิยฺเยว หิตีอาทึ อาเนตฺวา
สมฺพนฺธิตพฺพํ ฯ เอวเมวาทิ ยถา อชาตผลฺล ตรุณฺรูกฺเข มฺเ
ฉินฺเน อสฺติ ฉฺเชนฺน อายตี อฺปฺปชฺชนารหานิ ฉฺเชนฺนปจฺจยา อฺนฺป-
ปชฺชมานานิ วินฺฏฺจานิ นาม โหนฺติ เอวเมว มคฺคภาวนาย อสฺติ
อฺปฺปชฺชนารหา กิลีสตา มคฺคภาวนาย อฺนฺปฺปชฺชมานา ปหีนาคิ
วฺจฺจนฺตีติ อฺปฺปมาสฺสนฺทํ เวทิตพฺพํ ฯ อฺปฺปาทิ อฺปฺปาทิสฺเสน
อฺปฺปาทวนฺโต ขนฺธา วุตฺตา ฯ อฺนฺปฺปาทติ นิพฺพานํ ฯ อชาตฺยาเยว
น ชายนฺติ ตสฺมา ปหีนานาม โหนฺตีติ นตฺถิ กิลีสปฺปหานนฺติ
ปฺรวาทินา กโต ปฏิกฺเขโป น หิติ ปฏิกฺขิตฺโต ฯ เต ปน เวน
อฺปฺปชฺชิตฺวา วิคฺตา นาปิ ภวิสฺสนฺติ น จ อฺปฺปนฺนาติ อตีเต กิลีส
ปชฺหตีติอาทึ น วตฺตพฺพนฺติ ทสฺเสติ ฯ เหตุนิโรธาติ กุญฺหเหตุญํ
กิลีสานํ นิโรธา ฯ กุญฺหนิโรธาติ อายตี อฺปฺปชฺชนกกุญฺหสฺส นิโรธา ฯ
อฺปฺปาทปวตฺตนิมิตฺตฺยาหฺนา ปจฺจฺปฺปนฺนภวเสน คหิตา ฯ

[๓๔๐] เอเตนาติ อชาตฺยาเยว น ชายนฺตีติอาทิวจฺเจนน ฯ
วิปฺสฺสนาย อารมฺมณฺฏํ อฺปฺปาทานกฺขนฺธปญฺจกสฺงฺขาตํ ภูมิปฺปวตฺติญ-

ถาณทสุสนวิสุทธีนิตุเทศ วณณา

จัน ลทฐวโนโต ฐมิลทฐา ยถา อคคิอาหิโตติ ๑ ลทฐฐมิกาคิ
อตุโธ ๑ วตุตมามาหิอุปฺปนฺนวิฐุรตย ฐมิลทฐุปฺปนฺนาเยว นาม เตติ
วตุตฺ ๑ อนุภวิตุวา ภวิตุวา จ อปคตฺ ฐตฺปาปคตฺ ๑ อนุภูตภูตฺา หิ
ภูตฺตฺาสามณฺณเณ ภูตฺสทฺุเทณ วตุตฺตฺา ๑ สามณฺณเมว หิ อุปฺสกุเณ
วิเสตียตีติ ๑ อนุภูตฺสทฺุโท จ กมฺมวจนิจฺญา ย อภาวโต อนุภาวก-
ววจโก ทฐุจพุโพ ๑ วิกปฺปคฺาหเวเสน รากาหิหิ ตพุพิปกฺุเขหิ จ
อกุสลํ กุสลณฺจ อารมฺมณฺรลํ อนุภาวติ น วิปาโก กมฺมเวคฺุ-
ชิตฺตฺตฺตฺา นานี กิริยา อเหตุกานํ อติทฺุพฺพลตย สเหตุกานณฺจ
ชินฺนเกเสสฺส ลพฺงฺกุเปกฺุขาวโต อุปฺปชฺชमानานํ อติสนฺตวตุตฺติตฺตฺา ๑
เอตฺถ จ ปฺุริมฺนเย กุสลากุสลเมว วตุตฺตุ อธิปฺปายเวเสน ฐตฺปาปคตฺนฺติ
วตุตฺ ๑ ยํ อุปฺปนฺนํ อกุสลาณํ ฐมฺมานํ ปหานาย อุปฺปนฺนํ กุสลาณํ
ฐมฺมานํ จิตฺติยาคิ เอตฺถ อุปฺปนฺนฺนฺติ กเหตุวา ตฺสทิสานํ ปหานํ วุทฺธิ
จ วตุตฺตฺา ๑ ปจฺุฉิมฺนเย จสทฺุเทณ กุสลากุสลณฺจ อากทฺุฉิตฺวา สพุพิ
สงฺขตฺ วตุตฺ ฐตฺวาปคตภาวาทิธานาธิปฺปาเยน ๑ วิปฺจิจิตฺุ โโอกาส-
กธวเวเสน อุปฺปตฺติตฺ อตีตฺ กมฺมณฺจ ตโต อุปฺปชฺชิจิตฺุ อารทฺุโร วิปาโก
จ อนาคโต โโอกาสกตฺุปฺปนฺนฺติ วตุโต ๑ โอกาโส กโต เอเตน
โอกาโส กโต เอตฺสฺสาติ จ อตฺถทฺุวยเวเสน[๒] อุปฺปนฺนสทฺุเทณ วินาปี
วิญญาيمانํ อุปฺปตฺติํ สนฺธาย นานํ ภิกฺุขเว สณฺเจตฺนิกานํ ฐมฺมา-
นฺนฺติอาหิ วตุตฺ ๑

[๓๔๑] ตาสฺ ตาสฺ ฐมิลฺสูติ มนฺุสฺสเทวาทิอตฺตภาวสงฺขาเตสุ
๑.ม. กมฺมเวคฺุชิตฺตฺตฺา. ๒.ม. ยํ. ๓.ม. อุปฺปนฺนํ.

วิสุทธีมคค์ สุวรรณาย

อุปาทานกษณเรสุ ๑ ตสุมี ตสุมี สนนตाने अनुपत्तिरम्मत्तं อนาปา-
ทิตตาย อสมุหत् ๑ อสมุहतตตยาเยว หิสฺส นตฺถิตฺติ นวตฺตพพตยา
อุปปन्नโวหาโร ๑ กา ภูมี โก वा ภูमितุโรติ आसङ्गं निवृत्तेतुं ऐतु
जातिआति आरुत् ๑ विपुसुनय आरम्मण्णुताति ऐतेन चनुचानं
ओपरिणुवात्तं तसुसेति न आरम्मण्णवामत्तं तेणुमित्तुकुकहणेन
त्सुस तिष्ठत्ता ॑ ओपरिणुवाता हि चनुचा गिलेसानं ภูमित्ति ओचिप्रेता ॑
चनुचेसु वत्तुण्णुत्तेसु ॑ आरम्मण्णवसेनात्ति आरम्मण्णकरण्वसेन ॑ ओत्तिता-
नाकते पकेव पञ्जुपन्ननेत्ति ओचिप्रायो ॑ तन्नुत्ति त्तं ओल्लसन्नान-
कत्ति गिलेसชาติ ॑ तत्तो ओल्लसुमित्ति สन्नताने आरम्मण्णकरण्णत्तेन
ภูमितุत्ति नाम ยत्ति तिยาत्ति सम्पन्नุโร ॑ तत्तुสชาติ गिलेसชาติत्सु ॑
ओपฺपहेयत्तो प्रसन्नत्तिपत्तित्तत्ता न गोจि ภาम्मत्ति पञ्चहेय ॑ ภูมิ-
लत्ति हि अनुสยित्तं नाम होत्तिติ ओचिप्रायो ॑ वत्तुण्वसेनात्ति ओपत्ति-
जनवसेन ॑ यत्तु यत्तु ภาवे สन्नताने वा ॑ परिणुवातानं
ओणुमित्तภาวत्तो ओपरिणुवातात्ति वत्तुत् ॑ ओपฺปาทत्तो पणฺ्णुत्ति तेत्ति
चनुचานं ओपฺपञ्चชนत्तो पणฺ्णุจาย ॑ गिलेसानं ओपฺपहिन्णावं जपेत्ता
ओल्लसुस การण्णसुस ओภาวत्तो เตसु चनुचेसु गिलेसชาติ अनुเสत्ति
त्तुสमा त्तं अनुสยित्तं गिलेसชาติ ॑ तेनेว अनुसยन्नसुखातेन ओपฺपहि-
นणฺ्णुजेन ภูमितุत्तनुत्ति वेत्तित्तु ॑ तत्तुจ จ ภูमित्तुत्तेसु चनुचेसु न
สพฺเพ स्पฺเพत्ति वत्तुण्णु โหนत्ति ओล्लो วิसेโส ओत्तित्ति त्तं तत्तुसेนत्तो
ओह यत्तु येत्तुत्तिओत्ति ॑ तत्तुจ यत्तुสชาติ यत्तुส पुक्कुत्तुत्तु ॑ येत्तुत्ति

ฉาณทศสนวิสุทธินิทเทศ วรรณนา

สตปิ อชฌตตภาวสามณเณ เยสุ อตีตาทิกามาวจราทิเกททินุเนสุ
ขนุเชสุ ๑ เตเยว ยถานุสยิตา ขนุธา ๑ กิ ปน เอเต กิเลสา อารมมณั
กโรนุตา วิย ปริจฉิซช ปริจฉิซช อนุเสนตตีติ ๑ ยโต เตเอว ขนุธา
เตสั กิเลสานั วตถุติ วุตตา ๑ น เหว โข อนุสยานั วตถุั ปริจฉิซช
ปวตติ อตติ ๑ อตีตาทิกามาวจราทิเวเสน ปน ยถาปริจฉินเน วตถุสมี
โย กิเลสานั อปป์หีนนุโจ โส ปริจฉิซช ปวตโต วิย โหตีติ
อตีตกขนุเชสุตีอาทิ วุตตั ๑ เตน วตถุเวเสน ภูมิลทุั โหตีติ
วตถุเกเทน ลียา ตสสาปี เกโทติ ทสเสติ ๑ ตถาววภูจิตภาวโตเอว
หิ อณตโร โลลชาติโก ตั รสปลวี องคุลียา สายีตีอาทิวงนั
กามาวจรกขนุเชสุ อนุสยิตานั รสตณหาทีนั รูปารูปาวจรกขนุเช
อติกกมิตวา ปุน กามาวจรกขนุเช วตถุกตั วิภาเวติ ๑ เตนหา
ตถา กามาวจรกขนุเชสุตีอาทิ ๑ ยถา จ เอตถ รูปารูปาวจรกขนุเช
อติกกมิตวา ปวตติ เอว กามาวจรกขนุเช อติกกมิตวา ปวตติ
โหตีติ อาห เอเสว นโย รูปารูปาวจรเสสุติ ๑ ปริยญจนาภิกวน-
เวเสน จ กิเลสานั อนุสยนุโจ อนุมียติ ตทภาเว อภาวโต ๑

[๓๔๒] ยสส เย อนุสยา ปหีนา เตสั วตถุ เตน สมตีกกนตั
ปริณญาตตตาทิ กุโต เตสั ภูมิมมณณาทิ ทสเสต্তু วุตตั โสตา-
ปนุณาทีสุ ปนาตีอาทิ ๑ อีช วญญมุลกิเลสาคิ อนุสยา อธิปเปตา
น อวิชชา ภาวตณหา จ ๑ ยักิณจิจิ เจตนาเจตสิกเกททำ กายิกาทิเกททำ
วา ๑ อิตีติ เอว ๑ อปป์หีนานุสยิตตตาทิ อธิปปาโย ๑ อสสาติ

๑. ม. กามาวจรกขนุชวตถุกตั.

วิสุทธีมคฺค สัวณณาย

ปฺนุชฺชนสฺส ๑ เต ปนฺ เอเต อนุสฺยา อตีตาทิกามาวจราทิวเสน
ยถาปริจฺจिณฺเน ตตฺถ ตตฺถ วตฺถุสฺมี อนุสฺยนฺตปิ เต เต ปญฺจ-
ปาทานกฺขนฺเช อวิภาเคเนว วตฺถุ กตฺวา อนุเสนฺตีติ ทสฺเสนฺโต
ตสฺเสตี ฏฺฐมฺมฺลนฺตฺติอาทิมาย ๑ อิทานิ ตมตฺถึ อนุยพฺยติเรกฺวเสน
อุปมาย วิภาเวตฺถุ ปจฺวีรสาทฺธิ วิยาดิอาทฺธิ วุตฺตี ๑ รุกฺขกจฺจลตาทินฺ
ปจฺจยญฺโต สสมฺภารปจฺวียา รโธ ปจฺวีรโธ ๑ อาโปรเสปี เอเสว
นโย ๑ สาขา นาม ชุทฺททสาธา ๑ ปสาโข วิญฺโญ ๑ รุกฺขปฺปเวณฺณิตี
รุกฺขปฺราปริ ๑ สนนฺตายนฺมาเนติ อปฺราปริ อนุปฺปพฺนฺชฺนฺเต ๑ มณฺจฺก-
กณฺญโกตี เอโก มจฺจกณฺญโกตี วทฺนฺตี ๑ อนุปาทาโนตี ปหิณฺจตุ-
รฺปาทาโน รฺปาทีสุ วา กิณฺจิปิ อคณฺหนฺโต ๑

[๑๔๑] อธิ สมฺทาจาริ นาม ลทฺชตฺตลาภฺตาทิ ขณฺตตฺยสมฺภฺกิ-
สมฺทาจารฺปฺนฺนฺนฺตี อาห วตฺตมานุปฺนฺนฺเมว สมฺทาจารฺปฺนฺนฺนฺตี ๑
ปฺพพฺภาเค อนุปฺปชฺชมานมฺปีตี ตสฺมี อาปฺถคเต อารมฺมณฺ อาทิโต
ปวตฺตชฺวณฺวารสฺ อนุปฺปชฺชมานมฺปี ๑ อธิคฺคหิตฺตฺตาทิ อโยนิโสมนสิ-
กาเรณ อภิรฺยฺห คหิตฺตฺตาทิ ทพฺห คหิตฺตฺตาทิ อตฺโถ ๑ อปฺรภาเคตี
อปฺรสฺมี กาลภาเค กาลนฺตเรตี อตฺโถ ๑ เอกนฺเตน อุปฺปตฺติโตตี
ปจฺจยสมฺวาเย สติ ตถา อโยนิโสมนสิการสฺส ตตฺถ นิพฺพตฺตฺตาทิ
นियเมน อุปฺปชฺชนฺโต ๑ กลฺยาณคามตี เอวํนามเก คาม ๑
โรหณฺ กิร อภิรฺูปานํ อิตฺถิณํ อุปฺปตฺติญฺจานตฺย โธ คามो
ตถา วุจฺจตี ๑ จิตฺตสนฺตติมนารฺพฺหนฺตี ปจฺจูปฺนฺนฺตํ ปฏฺิเสเชตี
๑.ม. กลฺยาณคามตี.

ฉาณทศสนวิสุทธินิทเทส วรรณนา

อุปตตินิวารกสฺส เหตุโน อภาวติ เอเตน ปจฺเจยเน สติ ปจฺเจย-
 สมวาเย อุปฺปชฺชนารหตฺย อวิกฺขมภิตสฺส อุปฺปนฺนตาปริยาโยติ
 ทสฺเสติ ฯ นนุ จ อสมฺมุหฺตูปฺปนฺนํ ปจฺเจเย สติ อุปฺปชฺชนารหเมว ฯ
 สจฺจเมตฺติ ฯ ปหานวิเสสภาวโกโต ปน เนลฺลึ เกโท ฯ ยถา อวิก-
 ขมภิตาสมฺมุหฺตภูมิตทฺธูปฺปนฺนํ สติ ปจฺเจยสมวาเย อุปฺปชฺชนารหํ เอว
 อารมฺมณาริคฺคหิตูปฺปนฺนํปิตฺติ ติวริชฺสาปี ภูมิตทฺธเรน เอกสงฺกหตา
 วุตฺตา ฯ อกฺุสฺสํปปี ภูตูปฺปกตูปฺปนฺนํ อตีตตฺตา น ปหาตพฺพํ ตถา
 เอกจฺจํ โอกาสกตูปฺปนฺนํ อิตฺริ อปฺปหาตพฺพโต เสสทฺทวยํ ขณตฺ-
 ตยสมงฺกิกาวัตติ อาห อมกฺุควชฺฆตฺตาติ ฯ เกณจิติ จตฺตุสฺส มกฺุค-
 ฉาณเสฺสฺส เกณจิ ฯ ตสฺสาติ ยถาวุตฺตสฺส จตฺตุพฺพิชฺสสปี อุปฺปนฺนสฺส ฯ
 ตํ ตํ อุปฺปนฺนภาวํ วินาสยमानนฺติ อนุปฺตติชฺมมตาปาทเนน
 อุปฺปชฺชนารหตฺติ วินาสเนตฺติ ฯ ปจฺจํ โลกียฉาณเนน ยถาลลํ ปหีนเมว
 โลกุตฺตรฉาณํ ปชฺหตีติ โลกียคฺคหณํ กตฺติ ฯ

[๓๔๔] สจฺจจาภิสมยกาลสฺมินฺนติ จคฺคฺนํ อริยสจฺจจฺจํ ปฏฺวิวิชฺฌ-
 นกฺุขณเ ๑ วุตฺตานีติ ทฺกฺุขํ ปริณฺญเญยฺยนฺติอาทินา โย ภิกฺุขเว
 ทฺกฺุขํ ปสฺสตีติอาทินา จ วุตฺตานี ๑ ยถาสภาเวนาติ อวิปรีต-
 สภาเวน ๑ ชานิตพฺพานีติ วตฺวา เตลฺลึ ชานนวิธี อุปฺมาวเสน อฏฺุจ-
 กถายํ ตาว วุตฺตนเยน ทสฺเสตฺตุ วุตฺตลฺลยเหตุนฺติอาทิ วุตฺตํ ๑
 ตตฺถ ยถา ปทีโปติอาทิ เอกสฺส ฉาณสฺส เอกสฺมี ขณ จตฺตาริ
 กิจฺจจฺจํ กถํ สมภวณฺติ ๑ น หิ ตาทิสํ กิณฺจิจิ โลกเก ทิฏฺุจํ อตฺถิ
 ๑.ม. ปจฺเจเย.

วิสุทธีมคฺคส์วณณาย

น จ วณฺํ ลพฺภตฺติ อนฺโตลีนโจนฺํ มนสิกฺควา วุคฺตํ ปริณฺญา-
ภิสฺมเยนาติ ฯ อนวเสสโต ปริจฺจิชฺช ชานนสงฺขาเตน ปฏิวิชฺฌเนน
อภิสมฺเมติ อสมฺโหมวเสน ปฏิวิชฺฌติ ฯ ปหานาภิสฺมเยนาติ สมฺจุเจทฺป-
ปหานสงฺขาเตน ปฏิวิชฺฌเนน อสมฺโหมโต อภิสมฺเมติ ฯ มคฺคํ
ภาวนาภิสฺมเยนาติ มคฺคณานํ สมฺมาสงฺกปฺปาทีเสสมคฺคํ สหชาตาที-
ปฺจยฺจตา-วเสน ภาวนาภิสฺมเยน ฯ อภิสมฺเมติ ปุพฺพภากภาวนาสมฺภูเตน
อริยมคฺคภาวนาสงฺขาเตน ปฏิวิชฺฌเนน อภิสมฺเมติ อฏฺฐจฺจกิกํ มคฺคํ
อสมฺโหมโต ปฏิวิชฺฌติ ฯ มคฺคณานํ ที สมฺปยุตฺตตฺถมฺเมสุ สมฺโหมหํ
วิทฺธิเสนฺตํ อตฺตนิปี สมฺโหมหํ วิทฺธิเสติเยว ฯ นิโรชนฺติ นิพฺพานํ ฯ
สจฺจกิริยาภิสฺมเยนาติ ปจฺจกฺขกรณสงฺขาเตน ปฏิวิชฺฌเนน ฯ ปาปฺ-
ณาสฺตีติ อธิคฺจฺจติ ฯ สุวายํ อธิคฺโม ทสฺสนปฺปฏิเวโรติ อาห ปสฺสตี
ปฏิวิชฺฌตีติ ฯ นิโรธํ ฯเปฯ ปฏิวิชฺฌตีติ เอเตน นิโรธสจฺจเมกํ
อารมฺมณปฺปฏิเวเชน จตฺตาริปี สจฺจจฺจนิ อสมฺโหมปฺปฏิเวเชน มคฺค-
ณานํ ปฏิวิชฺฌตีติ เอวํ ยุตฺติวเสน วิภาวิตํ เอกปฺปฏิเวธํ อากเมนนปี
สาเรตฺถํ วุคฺตมฺปิ เจตฺตุนฺติอาที วุคฺตํ ฯ

[๑๔๕] สพฺพิ เวทิตพฺพนฺติ อิมินา โย ทฺกฺขสมฺมุหํ ปสฺสตี
โส ทฺกฺขมฺปิ ปสฺสตีติอาทีนา อาคตํ สมฺมุทฺยสจฺจาทิมูลกํ โยชนํ
สงฺกณฺหาติ ฯ น เจตํ กาลนฺตรทสฺสนํ สนฺธาย วุคฺตํ อถโฆ
เอกปฺปฏิเวธเมวาทิ ทสฺเสนฺเตน มคฺคสมฺมกิสฺส ญาณํ ทฺกฺขเปตํ
ญาณนฺติอาทีนา อปรํ สุตฺตปฺปทํ อานีตํ ฯ ตถาหิทํ โย นุ

ฅาณทสฺสนวิสุทฺธินิตฺเตส วณฺณนา

โฆ อวฺโโส ทฺกขํ ปสฺสตี ทฺกขสมฺมทฺมปิ โส ปสฺสตี ๑เป๑
ปฏิปทฺมปิ โส ปสฺสตีตี* เอกสจฺจทสฺสนสมฺงคิโน อณฺณสจฺจทสฺสน-
สมฺงคิภาววิจารณาย ตมตฺถํ สาเชตฺถํ อายสมฺมตา ความฺปติตฺถเรน
วุตฺตํ ๑ ปจฺเจกณฺจ สจฺจตฺตยทสฺสนโยชนา กตา ๑ อณฺณถา กมาภิสฺมเย ปฺน
ปฺริมทิกฺกุสฺส ปฺน ทสฺสนโต* สมฺมทฺยาที ปสฺสโต ทฺกขาทีทสฺสนํ
อวตฺตพฺพิ สฺยา วุจฺจมานเ จ สพฺพทสฺสนํ ทสฺสนนฺตรปฺรมนฺตี
ทสฺสนานุปรโมเอว สฺยาตี ๑ นิสฺสยภาวเหตุตฺยา* ทฺกขปริณฺญา
วภูทิกฺมาปนสทิสฺตา ๑ ปฏิปทฺขวิทฺธิสฺนตฺยา สมฺมทฺยปฺปหานสฺส อนฺธ-
การวิฆมนสทิสฺตา ฅาณาโลกปฺริพฺรุหนตฺยา มคฺคภาวนาย อาโลก-
วิทฺธิสฺนสทิสฺตา ๑ เตน เตน มคฺเคน ยถายถา นโรธสฺส สจฺฉิกิริยา
ตถา ตถา กิเลสเสนฺหปฺริยาทานํ โหตีตี นโรธสจฺฉิกิริยาย เสนฺห-
ปฺริยาทานสทิสฺตา การณฺุปจฺาเรน วุตฺตา ๑ โอภาเสตีตี ปกาเสตี ๑
กิเลสปฏิปฺปสฺสทฺธินฺตี สพฺพกิเลสทรธปฺริพาหฺวปฺสมภาวโต กิเลสํ
ปฏิปฺปสฺสทฺธินฺตํ ๑

[๓๔๖] อปฺเปตีตี ปปฺโปตี ๑ ทฺกขปริณฺญา สกฺกายตีร-
สมตฺกิกฺกมภาวโต โอริมตีรปฺปหานสทิสฺตา ๑ มคฺคภาวนาย
สจฺฉตฺตีสโพิทฺธิกฺขิยธมฺมาวหนตฺยา ฆณฺฑทวหนสทิสฺตา ๑

ปวตฺตํ ฅาณํ อสฺสาตี ปวตฺตถาโณ มคฺโค ๑ อสฺส มคฺคสฺส ๑
ตถฺฐเณนาตี ตถฺฐาเวน ปิพฺนาทีอวิปฺริตฺฐาเวนนาตี อตฺถโธ ๑
๑.ส. มหาวาร. ๑๕/๕๔๗ ๑ ๒.ม. อทสฺสนโต. ๓.ม. นิสฺสยภาวเหตุตฺยา.

ฉานทสฺสนวิสุทธินิทฺเทศ วรรณนา

[๓๔๓] ตตฺถาติ เตสุ ทวีสุ ทสฺสเนสุ ฯ อายุหิตนฺติ ปิณฺทวเสน
นิพฺพตฺตติ ฯ ยํ หิ กิณฺหิ ปจฺจยฺยุปฺปนํ นาม สพฺพิ ตํ สมฺมทิตเมว
นิพฺพตฺตติ ฯ สงฺขตฺนฺติ ปจฺจยฺนฺตเรหิ สเมจฺจ สมฺภุชฺช กตํ ฯ
ราสีกตฺนฺติ ปุณฺชกตํ ฯ อนเนกเมว หิ ปจฺจยฺยุปฺปนํ เอกชฺฉํ
นิพฺพตฺตมานํ อตฺตโน ปจฺจयेหิ ราสีกตํ วิย โหตีติ ฯ ตสฺมาติ
สมฺมทเยน อายุหิตตฺตา ฯ อสฺสาติ ทฺกฺขสจฺจสฺส ฯ ยสฺมี สนฺตฺตาน
อุปฺปนโน ตสฺส กิเลสฺสนฺตฺปาหโร ฯ สยมฺปี กิเลสฺปริพาหาวาโต
สุสีตโล ฯ สนฺตฺปาญฺโจะ อวิภวติ อุพฺพารทสฺสเนน ตทณฺณสฺส
อนุพฺพาราโว วิยติ ทสฺสเนนฺโต อาห อายสฺมโตติอาทิ ฯ
อวิปริณามชฺชมสฺส นิจฺจสฺสวาทสฺส วตฺตพฺพเมว นตฺถิ ปฏฺฐิปกฺขโต
อวิภวานการสฺส สฺขลิตฺทิตฺโต ฯ

นิทานญฺโจะ อวิภวติ อิทมสฺส นิตฺทาทิตฺติ ฯ สํโยคฺพลิโพทฺทจฺจา
ปฏฺฐิปกฺขวเสน อวิภวานการาติ ทสฺสเนนฺโต อาห วิสํโยคฺกฺกฺตสฺสาติ-
อาทิ ฯ กิเลสฺทฺกฺเขหิ สํโยชนญฺโจะ สํโยคฺญฺโจะ ฯ สํสารจารเก
พลิพฺพุชฺชนญฺโจะ ปฺลิโพทฺทญฺโจะ ฯ กิเลสฺสงฺกมฺกิกาทิวเสน อวิเวกฺกฺตสฺส ฯ
วิเวกฺญฺโจะ อุปฺธิวิเวกฺตา ฯ สพฺพสฺงฺขารวิวิตฺตฺตา อสฺงฺขตภาโวติ เอว
อจฺจริยพฺพฺกฺตสฺสวาปี อริยมคฺโค สงฺขโตเอว อยเมว จ เอโก
อสฺงฺขโตติ นิโรธสฺส อสฺงฺขตภาโว สฺปากญฺโจะ โหติ ฯ ทฺกฺขํ วิสํ
มรณชฺชมโต ตสฺส อคทฺทนต์ อมตํ นิพฺพานํ ฯ

[๓๔๔] มคฺโคติ สมฺภาเวตพฺพตํ ปตฺโต สฺขุมสนฺตภาเวน

วิสุทธิมคค์ สุวรรณาย

อุปฐุจิโต นิกนตฺธิภูโตปี นาย สมุทโย เหตุ นิพพานปตฺติยา ฯ อัย
อริยมคฺโค เหตุติ มคฺคามคฺคณาทสฺสเน วุตฺตนเยน มคฺคสฺส
เหตุวภูโ จ อวิภวติ ฯ นิโรธทสฺสเนนาติ อตฺติวีย นิปฺปนสฺส ปรม-
คมภีรสฺส นิโรธสจฺจสฺส ทสฺสเนน ฯ เตนาท ปรมสฺสุขุมานีติ-
อาทิ ฯ ทุกฺขทสฺสเนนาติ อตฺติวีย อาทีนวปฺตฺติยา วิปฺลตฺตราทีนวสฺส
ทุกฺขสจฺจสฺส ทสฺสเนน ฯ ตปฺปฏฺธิปุกฺขโต อธิปเตยฺยภูโ จ เตนาท
อนกโรคาตฺร ฯเปฯ โอพารภาโว วียาติ ฯ เอวมเต ยถารห
อนวฺยโต พุยฺติเรกโต จ สจฺจเจสฺ อวิภวนาการา วิภาวิตา ฯ

เอกสฺสชาติ เอกสฺส อตฺตสฺส ฯ ปีนายุหนนีสฺสรณนียยานภูเจ
สนฺธายาท ฯ ตินฺณํ ตินฺณนฺติ สงฺขตาทิอตฺเถ ฯ เย ปน วาทินอ ฯ
นानาภิสฺมยฺนติ นานาณณน อภิสฺมยํ จตฺนุํ สจฺจจันํ นานากฺขณ
นานาณณน ปฏฺธิวิขณนฺติ อตฺโต ฯ ยทิ หิ มคฺคณาทสฺส จตฺตฺส
สจฺจเจสฺ นานาภิสฺมโย สียา ทุกฺขทสฺสนาทีหิ ปรมมคฺคาคีหิ ปหาคพฺพานํ
สํโยชนตฺตยาทีนํ เอกเทสฺสปฺหานํ อาปชฺชติ ฯ ตถา จ สติเอกเทสฺโส-
ตปตฺติมคฺคภูตาทิปฺปสฺงฺโก ตํตฺทสฺสเนนนฺตรํ จ ตํตฺมเลน ภวิตพฺพนฺติ
ตํตฺปเหยยภิกเลสฺปฏฺธิปฺปสฺสทฺธิภูตानํ ผลานํ มคฺคานํ วีย จตฺตฺกตฺตา
สียา ตถา จ สติ เอกเทสฺโสตปนฺนตาทิปฺปสฺงฺโก ฯ กิณฺจ
ภียโย ฯ ยทิ มคฺคณาทสฺส นานาภิสฺมโย สียา อณฺเณน ณาณน
ทุกฺขํ ปสฺสติ อณฺเณน สมุทยํ อณฺเณน นิโรธํ อณฺเณน มคฺคํ

ฅานทศสนวิสุทธินิตุเทศ วรรณนา

เอวํ สติ มคฺคกัจจํ อปริปฺณเมว สียา ฯ มคฺคทศสเนน หิ ทวยคติ
เตเนว วา ตสฺส ทศสนํ อญฺเณน วาติ ฯ ตตฺถ ปจฺจโม ตาว ปกฺโข
น ยุชฺชติ อตฺตนิ ปวตฺติยา อสมภวโต ฯ น หิ เตเนว องฺคฺคคฺเคน
ตเมว ปรามสฺติํ สกฺกา ฯ อถ อญฺเณน อนวภูจฺจานปฺปสฺสฺโส เยน
มคฺคํ ปสฺสตี โสปี มคฺโค ฯ ตมฺปิ เยน ปสฺสตี โสปี มคฺโคติ ฯ
ตสฺมา เอกาภิสมยโต ชถาวตฺโต อสมฺโหมหปฺปฏิเวชฺว ยุตฺโต ฯ อปฺิจ
ปฺริจฺฉินฺนิตฺตพฺพํ สมฺจฺฉินฺนิตฺตพฺพจฺจ สจฺจทวํ อารพฺภ ปวตฺตมานสฺส
มคฺคฅานสฺส ปฺริจฺฉินฺนทนสมฺจฺฉินฺนทนานิ น สมภวนฺติ ตโต อนิสฺ-
สรณโต ฯ น หิ ทฺกฺขปฺริยฺฉณาสมฺมทฺยปฺปหานานิ ทฺกฺขสมฺมทฺยสจฺจา-
รम्मณฺเนน ฅาณฺเนน กาคฺคํ สกฺกญฺเณยฺยานิ นิตฺตพฺพานารम्मณฺเนน ปน
ตตฺถ อิตฺตทวเย จ สมฺโหมหํ วิทฺธฺเสนฺเตน สกฺกา กาคฺคฺนฺติเอกา-
ภิสมยโเฮว ยุตฺโต ฯ อยํ ปน อตฺโถ ปาลิยํ อากโตเอวาทิ เตสํ
อฺตฺตรํ อภิชฺมเม กถาวตฺตสฺมี วุตฺตเมวาทิ ฯ

อภิฅญาปณฺญาตีอาทินํ อตฺโถ เหนฺจฺจา วุตฺโตเยว ฯ อปฺิจ
สฺตมยฺย จินฺตตามยฺย เอกจฺจภวานามยฺย จ อภิวิสฺสฺฐาย ปณฺญา
ฅาตา อภิฅญาตา ฯ อาเวณิกา ภูมि ปฺริยฺฉนฺนฺตรานํ อวิสย-
ภาวโต ฯ น หิ นามรฺูปฺริจฺเจทปฺจฺจยปฺริคฺคฺทณฺวเสน ตีรณปฺริย-
ฅาทินํ ปวตฺติ อตฺถิ ฯ อนฺุโลมฅานมฺปิ อนิจฺจาทิวเสนเนว สงฺขาร
อารพฺภ ปวตฺตตี ปเลว ปฺฏิสงฺขานุปสฺสนาทโยติ อาห ยาว
อนฺุโลมา อาเวณิกา ภูมิติ ฯ กามํ จ เอตฺถ ตีรณปฺริยฺฉณากฺมมฺย

วิสุทธิมคฺค สังฆคณนํ

ฅาตปฺปหานปริณฺญาโยปี ลทฺฐาวสฺรา ตตฺถ ปน ยถา ตีรณ-
ปริณฺญาสาติสํ กิจฺจการี น ตถา อิตฺราติ อาวณฺณิกคฺคหณฺ ๑
นึปฺปรียาเยน ปหานปริณฺญา นาม มคฺคฅาณนฺติ ยาว มคฺคฅาณา
ภูมิตี วุคฺคํ ๑

[๓๔๕] อัย อึช อึชปฺเปตาติ อึช อภิสมยกาเล กิจฺจวิจาเร
อัย ปหานปริณฺญา อึชปฺเปตา ตตฺถตฺถตา เสสปริณฺญานํ ๑ เตนหา
ยสุมา วาติอาทึ ๑ [๑] อถวา ตตฺถตาเยวาติ ปหานตฺถาเอว ๑
อถวา ตตฺถตาเยวาติ มคฺคตฺถาเอว ๑ ฅาตตีรณปริณฺญา หึ
ยาวเทว มคฺคาธึคฺคตฺถาย ปวตฺตา ๑ นึยมโต ฅาตา เจว ตีริตา จ
โหนติ ฅาตตีริตภาเวหึ วินา ปหานาภาวโต ปหานสิทฺธิยญฺจ
ฅาตตีริตภาวสิทฺธิโต ๑ มคฺคฅาณฺ หึ ทฺกฺเข ปริณฺญาภิสมยวเสน
ปวคฺคตฺมานํ ตสฺส สภาวลกฺขณฺ วึย สามญฺลลกฺขณมฺปิ ปฏึวิษณฺตีติ
วุจฺจติ ตปฺปฏึจฺจนาทกสมฺโฆวิทฺธิสนโต ๑ เตนหา ปริณฺญาต-
ตยมฺปิ ๑เป๑ เวทิตพฺพนฺติ ๑

ปริณฺญา วึยาติ ตึวึชตาสามญฺลํ นึทสฺเสติ น ปริณฺญา-
ปหาตพฺพตาสามญฺลํ วึกฺขมฺภนปฺปหานสฺส อปรณฺญาภึจฺจภาวโต ๑
กามจฺจนฺทาทยอ ยถา น จิตฺตํ ปรียญฺจาย ตึญฺจนฺติ เอว
ปรียญฺจานสฺส นึเสธนํ อปฺปวคฺคตึกรณฺ วึกฺขมฺภนํ วึกฺขมฺภนเมว
ปหานํ วึกฺขมฺภนปฺปหานํ ๑

[๓๕๐] ปากฏตฺตาติ อัย อพฺยาปนฺนจิตฺโต วึคตถึนมิทฺธิโรติ-
๑.ม. ตตฺถตาเยวาติ ปหานปริณฺญาตฺถาเอว.

ฌานทสสนวิสุทธินิเทศ วรรณนา

อาทินา ปเรสมปิ ปากฏตุตา ฯ น สหสา จิตต์ อชฺโฆตฺถนฺตติ
อิทํ ปฏฺฐิตทฺธมฺมตฺตสฺส ฌานสฺส วเสน วุตฺตํ ฯ สุภาวิตะ ปน
ปคฺคณชฺฌาเน ยาว จริมกจิตฺตมฺปิ น อชฺโฆตฺถนฺตเว ฯ อถวา
ฌานสฺส ปุพฺพภาเคปิติ ฌานาธิคมตฺถาย ปุพฺพภาคปฏฺฐิตฺติยา ฯ
ปจฺจภาเคปิติ ฌานํ ลภิตฺวา อลฺลภกิจฺจปสฺสตฺสปี ฯ วิตกฺกาทโยติ
วิตกฺกวิจาร์ปิติสฺสุรฺรูปสฺสณาทโย ทุตฺติยชฺฌานาทีนํ ปฏฺฐิปกฺขา ทุตฺติยาทีสุ
อปฺปิเตสุเยว วิภฺขมฺภนฺตติ ตโต ตโต วุฏฺฐิตมฺมตฺตสฺส ปน ปวตฺตนฺตติ
ปรีตฺตจิตฺตวเสนเว วุฏฺฐนฺโต ฯ

ปทีเปเน อนฺธการสฺส วิยาติ อิทํ ปฏฺฐิปกฺขเน ปหีนภาวํ
ทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ ฯ ปฏฺฐิปกฺโข หิ ปทีโป อนฺธการสฺส ฌมฺพ-
ปหาโร ปน เสवालสฺส น ปฏฺฐิปกฺโข เกวลํ ปวตฺตนิวารณมตฺตเมว
กโรตฺติเต เตน อสตีปิ อชฺฐวิปจฺจนิกตฺยา ทุตฺติยชฺฌานาทีนํ วิตกฺกาทีนํ
วิภฺขมฺภนฺตสฺส ตํ นิตสฺสนํ สุฏฺฐจฺจ
ภูเตนาติ อิทํ อิธาริกตตทงฺคปฺปหานสฺส ทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ ฯ สีล-
วิโสธนาทีนปิ หิ ตทงฺคปฺปหานํ โหติเยวาติ ฯ ฌานงฺเคนาติ ฌาน-
สงฺขาเตเน การณเณ ฯ ตทงฺเคน ตทงฺคสฺส ปหานํ ตทงฺคปฺปหานํ ฯ
สติ วิชฺขมาเน ขนฺธปฺปญฺจกสงฺขาเต กาเย สยํ วา ตตฺถ สติ
ทิกฺขุจฺจิ สกฺกาเยทิกฺขุจฺจิ รุปํ อตฺตโต สมนุสฺสตีติอาทินา นเยน
วุตฺตวา อตฺตานุทิกฺขุจฺจิ โสฬสวตฺตูกา อฏฺฐวตฺตูกา จ ฯ กงฺขาว มลํ
กงฺขามลํ ฯ สมุหคาสฺสสฺส อตฺตวา อตฺตนิยฺนติ เอวํ ปวตฺตสมุห-

วิสุทฺธิมคฺค สํวณฺณาย

คหณสฺส ปหานํ กลาปสมฺมสเนน เอกาทสฺส โยกาเสสฺส ปกฺขิปิตฺวา
วิกิรณวเสน ขนฺธานํ ทสฺสนโต ฯ อสฺสาทสณฺณายาติ ปญฺจกฺขนฺธ
อสฺสาทนวเสน ปวตฺตมิจฺจาสณฺณาย ฯ อปฺปฏิสงฺขานสฺสาติ ปฺปฏิสง-
ขานปฺปฏิปกฺขสฺส โมหสฺส ฯ อนุเปกฺขนสฺสาติ อเปกฺขาย ฯ สงฺขารเส
นิจฺจาทิกาโห สจฺจปฺปฏิโลมคาโห มคฺคสจฺจจาทิมสฺส วิโลมนโต ฯ
สาทีนเวสฺส อนาทีนวสณฺณิตา อนาทีนเว จ สาทีนวสณฺณิตา
สจฺจปฺปฏิโลมคาโหติ จ วทนฺติ ฯ

เอวํ วิสุทฺธิกฺกเมน ตทฺถกปฺปหานํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ อฏฺฐารส-
มหาวิปฺสฺสนาวเสนปี ตํ ทสฺเสตฺถุ ยํ วา ปนาตฺติอาทิ วุตฺตํ ฯ ตตฺถ
ยํ วา ปหานนฺติ สมฺพนฺโธ ฯ วุตฺตเมว สพฺพิ สงฺขารกตํ อนิจฺจโต
อนุปฺสฺสตีตฺติอาทีนา ฯ สนฺตติสมฺมุหิจฺจารมฺมณานํ วเสน ฆนฺนคฺคหณฺ
ฆนฺนสณฺณตา ตสฺสา ฆนฺนสณฺณาย ฯ

[๓๕๑] นิโรธ อธิมุตฺตตา ตายาติ ตฺยทฺชคตฺตานํ สงฺขารานํ
นิโรธเมว ทิสฺวา ตตฺถ อธิมุจฺจนวเสน ปวตฺตสณฺณาย* ตาย ฯ อายุ-
हनฺนสฺสาติ อภิสงฺขรณฺนสฺส ฯ ตํ ตํ ปฺริจฺเจทฺนฺติ อาทานนิกฺเขปาทิกํ
ตํ ตํ ปฺริจฺเจทํ ฯ อณฺณตา ปวตฺตติทสฺสนนฺติ วุตฺตปฺริจฺเจทโต
ปฺพุเพ ปจฺจนา จ อณฺณการปวตฺตติยา ทสฺสนํ อวตฺถาวิเสสปฺปวตฺติ-
ทสฺสนํ วา ฯ ฐวสณฺณายาติ ธิรภาวคฺคหณฺนสฺส ฯ

[๓๕๒] สาราทานาภินิเวสฺสสฺสาติ อสฺวารเสฺส สारคฺคหณฺนาภินิ-
เวสฺสสฺส ฯ สํสยมิจฺจาฆานานํ วเสน สมฺมุยฺहनํ สมฺโมโห โสเอว
๑.ม. ปวตฺตปญฺญา.

ฅานทศสนวิสุทธินิตุเทศ วรรณนา

อภินิเวโสติ สมุโฆหาภินิเวโส ฯ สงฺขารเรสุ เณตตามภาวคฺคหณั
อาลยาภินิเวโส อตฺถโต ภวนิกนฺติ ฯ ยถา จิตฺตํ สงฺขารมฺมุจฺจิตฺวา
วิภูฏํ นิพฺพานํ ปกฺขนฺทติ ตถา ปวตฺตนโต สงฺขารุเปกฺขา จ
อนฺุโลมณฺจ วิภูฏานฺุปลฺสนาติ วุตฺตํ ฯ นิวิฏฺฐภาเวน โอคําพห-
ภาเวน ปวตฺตสัโยชนาทิกิเลสํเวว กิเลสภินิเวโส ฯ นิพฺเพรภากิยั
สมาธิเนติ วิปลฺสนาสมาธิมาห ฯ

[๓๕๓] อสนิวิจุกํ อสนิมณฺฑลํ ฯ เอวํ ปหฺนนฺติ อนฺุปลฺตติ-
ชมฺมตาปาทนมาห ฯ กมฺมกิเลสํ สพฺเพสมฺปิ วา สงฺขารานั
ขยั นิโรธั กจฺจตีติ ขยคามิ อริยมคฺโค ฯ โลกุตฺตรคฺคหณฺเนว
สิทฺธีเป ขยคามิคฺคหณั วรรณณฺตํ ฯ

สมฺมุจฺเจทฺทปฺปหฺนเมวาทิ อวธารณั นิปฺปริยายตํ อุปาทาย ฯ
ตทตฺถาเนวาทิ สมฺมุจฺเจทฺทปฺปหฺนตฺถาเนว ฯ เตน วิกฺขมฺภนตทฺทคฺคป-
ปหฺนํ มคฺคสมฺภารตมาห เตน ั วินา อสิขฺมนโต ฯ อถวา
ตทตฺถาเนวาทิ วา มคฺคตฺถาเนว ฯ เตน ตทตฺถตฺตาย เตสั ตํกิจฺจํ
ทสฺเสติ ฯ เตนหา ตสฺมาติอาทิ ฯ ตเมวตฺถํ อุปฺมาย ทสฺเสตฺถํ
ปฏฺฐิราชานั วริตฺวาติอาทิ วุตฺตํ ฯ ยมฺปิ ตโต ปุพฺเพ กตฺนฺติ ยั
ตโต รชฺชปฺปตฺติโต ปุพฺเพ กตํ ปจฺจนตฺสาธนทฺคคฺควิทฺธิสนาทิ ฯ
ยถา อิทฺถจิทฺถจ รณฺธา กตฺนฺติเยว วุจฺจติ เอวํ โลกิยฅาณฺน
สาธิตานิปี วิกฺขมฺภนตทฺทคฺคปฺปหฺนํ สมฺมุจฺเจทฺทปฺปหฺนวเสน ปวตฺ-
ตสฺสาปี มคฺคสฺส กิจฺจภาเวน วุจฺจนฺติ ตทตฺถตฺตาย เตสั ตํสนฺตติ-
๑.ม. เตหิ.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

ปตติตตํย จ มคฺคส์วณฺณนํย เวทิตพฺพํ ๑

[๓๕๔] โลกียสฺส โลกียํ วา สจฺฉนิกิริยํ โลกียสจฺฉนิกิริยํ ๑
เอวํ โลกุตฺตรสจฺฉนิกิริยํ เวทิตพฺพํ ๑ ลํภิมุหิตี ลํภี อมฺหิ ๑
ตถา วสิมุหิตี เอตฺถาปี ๑ ปจฺจกฺขโต ฅาณผลสฺเสนาตี ปจฺจกฺขโต
อํรณมมณฺณกรณสฺงขาทน ฅาณผลสฺสเนน ๑ ปจฺจกฺขโตตี จ
อิมินา อณฺุมนโต อํรณมมณฺณกรณํ นีวตฺเตตี ๑ อีทิสฺมิทนฺตี
ปจฺจเวกฺขณวเสน ปจฺจกฺขโต ชานนํ เหตุถ ฅาณผลสฺโสตี อธิปฺเปตี ๑
ผลสฺสิตาตี ๑ ฅาณน ฅุฏฺฐา ๑

ฅานมคฺคผลลํนิ วิย อตฺตโน สนฺตํเน อณฺุปฺปาเทตฺวาปี
ตปฺปฏิจฺฉาทกสมฺโหมวิทฺธฺสนวเสน ตถาวิทฺธฺสนปวตฺตฅาณํ อปรปฺ-
ปจฺจยฅาณํ ๑ ปสฺสนโต ปจฺจกฺขโต ชานนโต ๑ อมโตคฺชนฺตี
อมตปริยํปณฺนํ อมตสฺงขาทนฺตี อตฺโถ ๑ โสตาปตฺติมคฺโค ปจฺฉมํ
นิพฺพานทสฺสนโต ทสฺสนํ เตน ทสฺสเนน สจฺฉนิกิริยํ ทสฺสน-
สจฺฉนิกิริยํ ๑ กิณฺจาปี โคตฺตรภุฅาณํ ตโต ปจฺฉมตฺริ นีพฺพานํ ปสฺสตี
อํลมฺพณฺณกรณโต ทิสฺวา กตฺตพฺพกิจฺจากรณโต ปน น ทสฺสนนฺตี
วุจฺจตี ๑ สํ ทูริชํปีตี สํ ทสฺสนภํวณํวเสน ทูริชํปี สจฺฉนิกิริยํ ๑
ทสฺสนภํวณํวเสนตี ทสฺสนมคฺคภํวณํวเสน ๑ เตน อมคฺควเสน
ปวตฺตนิพฺพานสฺส ปจฺจเวกฺขณสจฺฉนิกิริยํ นีวตฺเตตี ๑ นีพฺพานสฺสตี
ปน อิมินา มคฺคผลลํสฺส ปจฺจเวกฺขณสจฺฉนิกิริยํ ๑ อิมสฺส ฅาณสฺสตี
อิมสฺส ยถํคิตสฺส โลกุตฺตรฅาณสฺส ๑

๑.ม. อธิปฺเปโต. ๒.ม. ผลสฺสิตาตี.

ฉาณทศสนวิสุทธีนิทเทส วณณนา

อภิมตาดิ อธิปเปตา ๑ ภาวนา นาม อุปปาทนา สนนตนา-
ปริภาวนา จาติ ตทูกย์ ทศเสนโต โลกียานนุติอาทิมาห ๑
ยทคเคน หิ โลกียา [๑] อุปปาทิตา วฑุติตา จ ตทคเคนสส
สีลภาวนา กายภาวนา จิตตภาวนา ปญญาภาวนา จ โลกียา
นิปฺพาทิตา โหติ ตาย จ สนนตานิปี ปริภาวิโตติ ๑ ตาสู โลกีย-
โลกุตตรภาวนาสู อธิ ฉาณทศสนวิสุทธีกถาย โลกุตตรภาวนา อธิป-
เปตา น อิตรา ตสสา สมนฺการภาวโต ๑ จคฺคพฺพิชมเปตี ฉาณนุติ
เอตี จคฺคพฺพิชมปี อริยมคฺคฉาณํ โลกุตตรานิ สมนฺมาวาจาทีเกทานิ
สีลาทีนินิ อุปปาเทติ ๑ กถิ ๑ สหชาตาทีปจฺจยตาย ๑ สีลาทีนินิติ
เอตถ อาทิสทฺเทน สมาริสฺส คหณํ น ปญญาเย ๑ น หิ ตทเว
ตี อุปปาเทติ มคฺคจิตตูปปาโท ปน อุปปาเทติ ๑ ตทนฺโตคฺคภาวา
สมนฺมาสงฺกปโป ๑ โส หิ ปญจกฺขนฺธสงฺคหิตโตติ วทนฺติ ๑
สีลาทีนินิติ วา ผลสีลาทีนมนฺปี คหณนุติ ปญญาเยปี คหณํ ยุชฺชติ-
เยว ๑ สหชาตปจฺจยาทีตยาตี เอตถ อาทิสทฺเทน อนนฺตร-
ปจฺจยาทีตยาปี สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ ๑ เตหิ จ สนนตานิ วาเสตีติ
เตหิ สมนฺจฺฉินฺทนปฏฺธิปฺปสฺสมนฺนวเสน ปวตเตหิ โลกุตฺตเรหิ สีลาทีนินิ
อริยปฺกคฺโค อตฺตโน สนนตานิ ปริภาเวติ ยํ นิสฺสาย ปราวตฺตีติ
วทนฺติ ๑ ยถา ปริญาตตฺตมฺปี ปหานตตฺตมฺปี มคฺคฉาณสฺส
กิจฺจนฺติ วุคฺคํ ปริยาเยน น เอวมิธ ๑ อธิ ปน โลกุตฺตรภาวนาว
อสฺส มคฺคฉาณสฺส กิจฺจํ ๑ น เหตุถ ภาวนาย ปริยาโย ลพฺภตีติ
๑.ม. กุสลาทโย.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํ

อวธารณํ ฯ เตน โลกียภาวนํ นินฺตเตตติ ฯ

เอวํ สรฺุเปเนว อากตํยติ จิตฺตํ ภาวนนฺติ สฺมาธิ วิย
จิตฺตสึเสน อนาคนฺตฺวา ปญฺณํ ภาวนนฺติ เอวํ สรฺุเปเนว อากตํย
ปญฺณาย ฯ ยํ วุตฺตํ อุทฺทสฺวเสน เอตฺตวตฺตา ตํ วิตฺถาริตํ
โหติ ฯ อยญฺจ ปญฺโห วิสฺซฺชิโต โหตฺติ สฺมพฺนฺโธ ฯ
ฅาณตฺสฺสนวิสุทฺธิเนทฺทสฺวณฺณนา นิฏฺฐิตา ฯ

ปญฺญาภาวนานิสฺสันนิทฺทสฺวณฺณนา

[๑๕๕] อนนฺกสฺตานิสฺสา สวากโโพธิอาทิวฺปฺโลพารคฺคฺคฺวิเสสํ-
วหฺตฺตา ฯ วิตฺถารโตติ นยทฺสฺสนํ อกฺตฺวา อยมฺปิ ปญฺญาภาวนาย
อานิสฺโส อยมฺปิติ อนุปทฺทสฺสนวเสน วิตฺถารโต ปกาเสตฺถํ น สฺกฺริ
อติพฺหฺวาทโต ฯ อสฺสํติ ปญฺญาภาวนาย ฯ นานากิเลสวิทฺธิสฺสนนฺติ
สฺกฺกายทฺธิจฺฉิวิจฺฉิจฺฉนํทิวเสน นานาวิธานํ กิเลสธมฺมานํ ตทฺงฺกาทิ-
วเสน ปชฺชนํ ฯ อริยผลฺรสาณฺภวณฺนํติ โสตาปคฺตฺติผลาทิผลสฺขปฺภิ-
สฺสฺวณํ ฯ อริยผลฺรสาณฺภวณฺนํติ เอเตเนว กิเลสํ ปฺภิปฺปสฺสทฺธิป-
ปฺหานํ ทิปฺยติ อริยมคฺคฺกฺษณฺเต วิเสสจฺจนํ ตพฺภาวภาวโต
วา ฯ สิทฺฐิํ หิ สฺมฺจฺเจทฺทปฺปฺหานํ ปฺภิปฺปสฺสทฺธิปฺปฺหานํ สิทฺฐเมว
โหตฺติติ ฯ

ภิมเวคานุปตฺติตาติ สกฺลํ โลกํ ภินฺทฺนฺเตน วิย ภิมฺน

๑.ม. ทิปฺยตฺติ.

ปณณากาวานานิทุเทศ วนณนา

ภยานเกน เวเคน สหสา ปติตา ฯ ลิตุจเจติ ปพพเต ปุณเสเล ฯ
สเตรชชลมนทโลติ สรทกาลสมิทุเรน อตุตโน เตชสา สมุชชล-
ทุททิทุมณฑุทโล ฯ วัชพนุชนาทิตุคคติปริปกุทิลเสทาทิตาติอาทิสพพา-
นตุตวิธายกั ฯ สนุทิกุณิกันติ ปจจกขภูตั ฯ ชลณนาติ ชานนุย ฯ
อิธาติ อิมิสลั ปณณากาวนาย ฯ

[๓๕๖] อริยสุส มคคสุส ผลั อริยผลั อริยณจ ตั วิสุทฐตตุตา
ผลณจาทิปิ อริยผลั ตสุส รโธ ปฏิปุสสุทธีวิมุตติสุขั อนุกวัน
นิพพานารมมณสุส ตสุส ปฏิวณัน ฯ ตตุราติ เตสุ ทวิสุ อากาเรสุ ฯ
อสสุธาติ อริยผลสุส ฯ ลัโยชเนสุ ปหีนะสุ สพเพปิ กิเลสา ปหีนายะ
โหนตติติ ลัโยชนานันยะ กหณั ฯ ลัโยชนสุส ปหานมตุตเมว
อริยมคคสุส ผลั นาม น ปน อณณั กิณจิ อตุตนุตรั วิปาก-
กุนตติ อธิปโปโย ฯ เตนาห ผลั นาม น โกจิ ธมโม
อตุตติติ ฯ เก ปเนวั วทนุตติติ ฯ อนุชกาทโย ฯ เต ทิ อรหตุตติ
อรหตุตตุตติ อาวุโส วุจติ ฯ เป ฯ โมหกขโยติ สตุตตปทสุส
อตุตติ อณณถา กเหตุวา นิปปริยายโต อรหตุตติ นาม กิณจิ
นตุตติ กิเลสปปหานเมว ตถา โวหริยติติ วทนุตา เสสผลลปิ
ปฏิกุขิปนุติ ฯ อิทั สตุตตมปิติ ปฏิสมุกิทามคคปาติมาห ฯ ปกกุโจ
อุกกุกุโจ โยโคติ ปโยโค อริยมคคโค ฯ ปโยคณิมิตตัม ชาตทิลเสทานัน
ปฏิปุสสุทธี ปโยคปฏิปุสสุทธี ฯ ยะ ปน อริยมคคสุส ภาวิตตุตา
ลพุกมานาปิ ยสุสา วิปากปณณาย นิปปชชมานาย นิปปชชติ ส
๑.ม. เสลปุกุเล. ๒.ม. ปเนตติ.

วิสุทธีมคฺค สัณฺณนาย

ปฏิบัติปสฺสทฺธิ นิปฺพาเตตฺตพฺพายํ ปณฺณตติ ปฏิบัติปสฺสทฺธิปณฺณตติ
วุตฺตา ฯ สมนฺมาทิกฺกุจฺจิมิจฺฉาทิกฺกุจฺจียา วุจฺจาทิตฺติ สมนฺมาทิกฺกุจฺจียา
อุชฺชวิปฺพจฺฉนิกทสฺสนวเสน วตฺวา ตทฺถลฺลโตปิ วุจฺจันนํ ทสฺเสตฺถํ
ตทฺทวตฺตตฺกเกเสหิตฺติ วุตฺตํ ฯ ตสฺสา มิจฺฉาทิกฺกุจฺจียา สมนฺปโยคโต
อุปนฺนิตฺตยโต จ อนฺนวตฺตตฺกเกเสหิ ฯ เตน ตทฺทกฺกุจฺจปฺพานมาห ฯ
ขณฺเฑหิตฺติ ตทฺทวตฺตตฺกขณฺเฑหิ ฯ ตาย มิจฺฉาทิกฺกุจฺจียา สมนฺปยฺยตฺตก-
ขณฺเฑหิ เจว ตปฺปจฺจยา อายตฺตี อุปฺปชฺชนกฺขณฺเฑหิ จาติ อตฺถโต ฯ
พหิทฺธา จ สพฺพนนิมิตฺเตหิตฺติ ยถาวตฺตตฺกเกเสกฺขณฺเฑหิ พหิทฺธาภูเตหิ
วิปฺสฺสนาย โคจฺรภูเตหิ สพฺพสฺงขารนิมิตฺเตหิ ฯ

เอวํ มคฺคกิจฺจํ ทสฺเสตฺถวา อิทานิ ตสฺส วเสน ผลํ ทสฺเสตฺถํ
ตปฺปโยคปฏิบัติปสฺสทฺธตฺตตติอาทิ วุตฺตํ ฯ ตตฺถ ตปฺปโยคปฏิบัติปสฺสท-
ธตฺตตติ ตสฺส อชฺฉมตฺตพหิทฺธา วุจฺจันนาทปฺปโยคสฺส ปฏิบัติปสฺสทฺธตฺตา ฯ
มคฺคโล หิ นิมิตฺตโต ปวตฺตโต จ วุจฺจหนฺโต กิเลส ปชฺชตฺติ อตฺตโน
ขณฺเฑ ตปฺปโยคํ กโรติ นาม ฯ ผลกฺขณฺเฑ ปนฺนสฺส โส ปโยโค
ปฏิบัติปสฺสทฺธโต วุสฺสนโต นาม โหติ ฯ เตน วุตฺตํ ตปฺปโยคปฏิบัติ-
ปสฺสทฺธตฺตตติ ฯ อุปฺปชฺชตฺติ มคฺคานนฺตรํ ทฺวิกฺขตฺตํ ติกฺขตฺตํ วา
อุปฺปชฺชตฺติ ฯ ผลสฺมาปตฺติกาเล ปนฺน พหุขตฺตํ นิโรธา วุจฺจหนฺตสฺส
ทฺวิกฺขตฺตํ อุปฺปชฺชตฺติ ฯ สพฺพมฺปิ ยถาวตฺตตปฺปโยคปฏิบัติปสฺสทฺธ-
นิมิตฺตํ อุปฺปชฺชนโต ตปฺปโยคปฏิบัติปสฺสทฺธตฺตา อุปฺปชฺชตฺติ วุตฺตํ ฯ
มคฺคสฺเสตฺถํ ผลนฺติ ยถาวตฺตตา วิปากา สมนฺมาทิกฺกุจฺจิมิจฺฉาทิกฺกุจฺจียา นาม เอตํ

ปณฺณากาวนํนิตฺเทศ วณฺณนา

อริยมคฺคสฺส ผลนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ วิตุถารตพฺพนฺติ โสตาปตฺติมคฺคกฺ-
ขณฺ อภินิโรปนฺนุเจณ สมฺมาสงฺกปโป มิจฺฉาสงฺกปโปติอาทินา
สงฺกปฺปาทิวเสน เสสมคฺควเสน จ วิตุถารโต เวทิตพฺพํ ฯ

จตุตฺตาริ จ สามณฺณผลานิ อิมํ ชมฺมา อปฺปมาณารมฺมณตฺติ
อปฺปมาณารมฺมณตฺตํ มคฺเคหิ นิตฺพิเสสตฺตํ ฯ ตถา เนวสณฺณนา
นาสณฺณายตนสงฺขาโต มหคฺคโต ชมฺโม นโรโรโต วุจฺจํจํนเวลาหิ
อปฺปมาณสฺส ชมฺมสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโยติ อริยผลสฺส
อนนฺตรปจฺจยตฺตํ จ ทิปฺนาคิ เอวมาทินิปี เอตฺถ อริยผลสฺส
สภาวชฺชมฺภาเวน อตฺถิตตฺตํ สาชกานิ น ยถาทสฺสิตปฺปฏิสมฺภิทา-
มคฺคปาลิเยวติ อธิปฺปาโย ฯ

[๓๕๖] ผลสมฺมาปตฺติยนฺติ ผลปฺปวตฺติสงฺขาตํ สมฺมาปตฺติยํ ฯ
อสุสฺสํ อริยผลสฺส ฯ สรฺูปกตฺตคฺคการณการณฺจิจิตฺตํ วุจฺจํจํนเวเลน
อิทํ ปณฺหํกมฺมํ ฯ อริยผลสฺส นโรโร อปฺปนาติ อริยสฺส
ผลชฺชมานสฺส นิตฺพฺพานํ อารมฺมณฺนุเต อปฺปนาการณํ ปวตฺติ ฯ

สพฺเพปี ปุณฺณชฺชนาติ ฉานสมฺมาปตฺติลาภินิปี ปุณฺณชฺชนา น
สมฺมาปชฺชนฺติ ปเคว อิตเร ฯ อริยา สพฺเพปี ผลสมฺมาปตฺติ
สมฺมาปชฺชนฺตีติ กามํ สามณฺณโจทฺนา สํ ปน วิเสสนิวิญฺจํจํนเว โหติ ฯ
อชฺคิตตฺตํ ปน เหตุกิตฺตํ ฯ อูปริมาณมฺปิ เหญฺจิมาย โลกียสมฺมา-
ปตฺติยา วีย สมฺมาปชฺชนํ สาเชนฺตํ วีย จิตฺตํ ตํ นิตฺตเตนฺโต
อูปริมา ปนาติอาทิมํ ฯ ตตฺถ อูปริมาติ สกทาคามิอาทโย ฯ

๑. ม. สามณฺณโชตนา.

วิสุทธีมคคส์วณณาย

เหตุจิมนุติ โสตาปตติผลาที ๑ น สมาเป็นชุนนุติ สติปี อธิคตตเต ๑
กสมมาติ เจ การณมาห ปุคคณนุตรภาวูปคมนน ปฏิปุตสสท-
ชตตตติ ๑ เอเตน อุปริโม อริโย เหตุจิมิ ผลสมมาปตตี สมาเป็นชชติ
อตุตนา อธิคตตตติ ยถาติ โลกียสมมาปตตินุติ เอว ปวตติ เหตุ
พุกิจาเรติ ๑ น หิ โลกียชฌาเนสุ ปุคคณนุตรภาวูปคมนน นาม
อตุติ วิเสสภาวโต ๑ อธิ ปน อสมุคฆาภูิตกมมกิลเสนิโรชเนน
ปุคคชเนหิ วิย โสตาปนุสส โสตาปนุนาทีหิ สกทาคามีอาทีน
ปุคคณนุตรภาวูปคมนน อตุติ ยโต เหตุจิมิ เหตุจิมิ ผลสมมา
อุปรูปริมคคชเมหิ นินวตติตา ปฏิปกุเขหิ วิย อภิกุตาอปวตติ-
ชมมตเตยว อาปนุนา ๑ เตนาห ปฏิปุตสสทชตตติ ๑ อปิจ
กุตลกริยปวตติ นาม อณูณาทิสี วิปากปวตติ จ อณูณาทิสี ๑
อนนุตรผลตตติ จ โลกุตตรกุตลนัน เหตุจิมโต อุปริโม ภวนุตรคโต
วิย โหติ ๑ ตตผลวเสเนว หิ อริยานัน โสตาปนุนาทีนามลาโก ๑
เต สเจ อณูณผลสมงกิโนปี โหนติ โสตาปนุนาทีนามมุปี เตส
อวภูจิติ สียา เตน เตน ฉาเนน กหิตปภูิสนุธิโก วิยาติ ตสส
ตสส อริยสส ตํ ตํ ผลํ ภวุงคสทิสนุติ น อุปริมสส เหตุจิมผลสมงกิตาย
เลโสปี สมภวติ กุโต ตสส สมาเป็นชชุนนุติ ทภูจพพิ ๑
เหตุจิมิ จ อุปริมินุติ เหตุจิมิ จ โสตาปนุนาทโย อริยา อุปริมิ
สกทาคามีผลาที น สมาเป็นชชุนนุติ สมนุชโร ๑ ตตุถ การณมาห
อนธิคตตตติ ๑ น หิ อนธิคต สมาเป็นตตี สมาเป็นชชิตุ สกกา ๑

ปณณากวนานิทเทศ วรรณนา

อตุตโน อตุตโนเยว ปน ผลั สม่ปชชนตติ อิมินา สพเพปี อริยา
อตุตโน อตุตโน ผลสมปตติ สม่ปชชนตติ อตุเถ อาปนุเน ตตุถ
เกสญจ มติเกทำ ทสเสตุ์ เกจ ปนาคีอาทิ วุตตุ์ ๑ เอเต หิ สม่ธิสมี
ปริปริการโนติ ๑ สม่มา หิ เต อุปริมา เทวติ วุตตา อนาคามีโน
อรหนโต จ สม่ธิสมี ปริปริการโน อิตเร ปน สีเสสุ ปริปริ-
การโน ตสมมา เทวเอว ผลสมปตติ สม่ปชชนตติ ๑ น หิ
สมัธิปริปริยา วินา สม่ปตติवलลชนั สม่ภวตติ อธิปโปโย ๑
ตनुติ สม่ธิสมี ปริปริการโนติ เตหิ วุตตุการณั ๑ อการณ-
เมวาคี อยตุติเยว ๑ กสมมาติ เจ อาห ปุถุชชนสสะปีติอาทิ ๑
ตสสตุโถ สพพโส อสมุจจินนิกิเลสสส ปุถุชชนสสะปี อตุตนา
ปฏิลทลโลกิยสมัธิสม่ปชชนั* ลพภติ กิมงคั ปน สม่จจินเน-
กจจกิลसानั เหฏฐิมานั อริยานั ตสมมา เตสั สม่ธิสมี
อปริปริการิตา อตุตโน ผลสมปตติ อสมปชชนสส อการณนุติ ๑

ยตุตติจินตนา นาม ปาลีอนารุพเห อตุเถ ยตุตตา อัย ปนตุโถ
ปาลีอารุพุโหติ การณปเทเส อนาทรกรรมมุขเน ปาลี ทสเสนโต
กิลยเจตุถาคีอาทิมาห ๑ โสตาปตติมคคปฏิลากตุถายาคี โสตาปตติ-
มคคสส สม่ธิมาย ๑ โสตาปตติผลสมปตตุถายาคี โสตา-
ปตติผลสมปตติยา สม่ปชชนตุลั ๑ เอส นโย เสเสสุปี ๑
เอตุถ จ สุลลตวิหารสมปตตุถาย อนิมิตตวิหารสมปตตุถาย-
ยาคีอาทินา สรูปโต อูทฐฎตุตตา ตโต ปุพเพ อากตามคค-
๑.ม. ปริปริการโนติ. เอวมุปริปี. ๒.ม. -โลกิยสมปตติสมปชชนั.

วิสุทธีมคฺค สังฆนณาย

ผลวารา อปฺปณฺหิตวเสน วุตฺตา ฯ ตตฺถ อนตฺตานุปฺปสฺสนามุเขน
อนิจฺจานุปฺปสฺสนามุเขน จ ปวตฺตานิ ผลสฺมาปตฺตินิ ปุเรจฺรา
โคตฺตฺรภูมฺมา นวทสฺภาเวน วุตฺตาทิ เวทิตฺตพฺพา ฯ โสตาปตฺตติผล-
สฺมาปตฺตตฺตถายาทิอาทินา ปน จตฺตสฺสปี ผลสฺส เอกสทิสฺส เทสฺนายน
อาคตตฺตฺตา โสตาปนฺนสททาคามิโน อตฺตโน ผลิ สฺมาปชฺชนตฺตติ
วิญญายติ ฯ มคฺคานนฺตรผลวเสน ตํ วุตฺตฺตฺตติ จ น สกฺกา วตฺตํ
วิปฺปสฺสนาวเสน ทสฺนํ โคตฺตฺรภูมฺมานํ ทสฺสนวเสน เทสฺนายน
อารทฺตตฺตฺตา มคฺควาเรเนว จ ตตฺตตฺตติทฺตโต ฯ น จ มคฺคานนฺตร
ผลิ ผลสฺมาปตฺตติ วุจฺจติ วิสุํ ปริกมฺมาภาวโต ฯ ตสฺมา
ผลสฺมาปตฺตติวเจเนว โสตาปนฺนาทินมฺปิ ผลสฺมาปตฺตติสฺมาปชฺชน
สิทฺธิ ฯ เตนหา ตสฺมาติอาทิ ฯ

[๑๕๕] ปโยชนมฺปิ ตตฺตถาย ปฏฺิปตฺตติยา การณํ โหติ
ตํนิมิตฺตํ ปฏฺิปชฺชนโตติ กสฺมา สฺมาปชฺชนตฺตติ การณํ ปุจฺจติว
ทิกฺกฐมฺมสุขวิหารตฺตฺตติ ปโยชนํ วิสชฺชิตํ ฯ กสฺมาติ วา สมฺปทาเน
นิสฺสทกฺกวจฺนํ ฯ กิสฺสาติ วุตฺตํ โหติ ฯ ทิกฺกฐมฺมสุขวิหารตฺตฺตติ ทิกฺกเจว
ธมฺเม กิเลสทฺรตฺตปริพาหุสฺสเมเน สนฺเตเน สุขวิหารเน วิหรณฺตฺตํ ฯ
สตีปี วิปากภาเว ปริกมฺเมเน วินา อนุปฺปชฺชนโต ผลสฺมาปตฺตติธมฺมานํ
ตสฺส ตสฺส อริยสฺส รุจิวเสเนว ปวตฺตติ ยโต เนสิ สาทิปตฺตติ
อาห อทฺธาน ฯเปฯ สฺมาปชฺชนตฺตติ ฯ

ทฺวิหิ ตาว อากาเรหิตี ทฺวิหิ การणेหิ ฯ ยถา หิ โลกิชฺ-

วิสุทธีมคคส์วณนาย

โคตรภูณานนุตรนุติ สงขารารมมณสฺส โวทานนุติ ลทฺชนามสฺส
โคตรภูณานสฺส อนนุตรํ ๑ กสฺมา ปเนตฺถ โคตรภูณานํ มคฺคณาน-
ปุเรจาริกํ วย นิพฺพานารมมณํ น โหตีติ ๑ ผลธมฺมานํ อนิยุยา-
นิกภาวโต ๑ อริยมคฺคธมฺมาเอว हि नियानिका ๑ วุตฺตญฺเหตํ
กตเม ธมฺมา नियานिका จตฺตารो มคฺคา อปริยาปนฺนาติ ๑* ตสฺมา
เอกนฺเตน नियานิกสภาวสฺส อุกฺโตวฺภูจฺจानภาเวน ปวตฺตมานสฺส
มคฺคณานสฺส อนนุตรปจฺจยญฺเตน ฌาเณน นิमितฺตโต วฺภูจฺจเเนว
ภวิตฺตพฺพนุติ ตสฺส นิพฺพานารมมณฺตา ยุตฺตา น ปน อริยมคฺคสฺส
ภวิตฺตจฺจ ตสฺส วิปากภาเวน ปวตฺตมานานํ กิเลสานํ อสมฺมุจฺฉิน-
ทนโต อนิยุยานิกจฺจตา อวฺภูจฺจानสภาวานํ ผลฌาณานํ ปุเรจาริก-
ณานสฺส กทาจิปี นิพฺพานารมมณฺตา อุกฺยจฺจ อนฺุโลมฌาณานํ
อตุลฺยาการโต ๑ อริยมคฺควิธิยํ हि अनुलोमणानि अनिपुपित्त-
पुपुपानं ฌฺจจฺจลลโลกกฺขนฺธาทีนํ สาคิสฺสํ ปทาลเนน โลกियฌาเณสฺ
อุกฺกิสฺสปารมิปฺตฺตทานิ มคฺคณานานุคฺคณานิ อฺุปฺปชฺชนุติ ๑ ผลสฺมา-
ปตฺตตีวิธิยํ ปน ตานิ เตน เตน มคฺเคน เตสํ เตสํ กิเลสานํ สฺมุจฺฉิน-
นจฺจตา ตจฺจ กิเลสวิกฺขมฺภเน นิรุสฺสูกฺกานิ เกวลํ อริยานํ ผลสฺมา-
ปตฺตีสฺสขสมฺมุจฺฉิกิภาวสฺส ปริกมฺมมตฺตทานิ หุตฺวา อฺุปฺปชฺชนุตีติ น เตสํ
กฺุโตจิ วฺภูจฺจानสมฺมุภโว ยโต เนสํ ปรีโยसानณานํ สงฺขารนิमितฺต-
วฺภูจฺจानโต นิพฺพานารมมณํ สียา ๑

๑. อภิ. สํ. ๓๔/๓๒๕ ๑

ปณณากวณานิทเทศ วณณน

เออญจ กตว เสขสุส อตฺตโน ผลสมปตฺติวลณชนตฺถาย
อุทฺทพฺพยาทิวเสน สงฺขารे सम्มสนฺตสุส วิปฺสฺสนาณณานุปฺพพิยา
ผลเมว อุปฺปชฺชติ น มคฺโคติ ฯ อิถญจ อญฺจกถาวจันํ สมตฺถิตํ
โหติ ฯ เตนาห เสขสุสาปี ผลเมว อุปฺปชฺชติ น มคฺโคติ ฯ
นิพฺพานารมฺมณ อุปฺปนชฺชณานวเสน ยถาปริจฺจिनฺนกาลํ นิรฺนตฺริ
ผลจิตฺตเสว ปวตฺตนํ สมปชฺชนํ ผลสมปตฺติตฺติ อหผล-
สมปตฺติวเสน นิโรเธ จิตฺตํ อปฺเปตฺติติ ฯ ยทิ อนุปฺพวิปฺสฺสนาวเสน
ผลสมปตฺตिसมาปชฺชนํ เตน นีหาเรณ เสขสุส อุปฺริมคฺเคนาปี
ภวิตฺตพฺพนฺติ อนฺุโยคํ สนฺุชยาห ผลสมปตฺตিনিรฺนตฺตายาทิอาทิ ฯ เตน
อญฺโณเยว วิปฺสฺสนาจาโร อริยมคฺคาวโห อญฺโณผลสมปตฺติ-
อวโหติ ทสฺเสตีติ ฯ สุวयํ วิปฺสฺสนาย วิภาโก วุตฺโตเอว ฯ

เย ปณนาคิ อภยคิรฺวาสีโน สนฺุชยาห ฯ เต हि มคฺคผล-
วิปฺสฺสนายอาโลเพตฺวา วทนฺุติ ฯ เตนเนว हि เอวํ สตีติอาทิ
วุตฺตํ ฯ อรหา ปจฺเจกพฺพุโธ ภวิสฺสตีติ ยทิ อิตฺตตฺถาปี วิปฺสฺสนา
ตทตฺถาย สํวตฺเตยฺยาตี อธิปฺปาโย ฯ ปาลิวเสเนว จ ปฏิกฺขิตฺตนฺุติ
ทส โคตฺตรภฺฐมฺมา วิปฺสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนตีติ มคฺคญฺจา ผลญฺจา
วิปฺสฺสนา วิสุํ กตว ปวตฺตปาลิวเสเนว เตสํ วจันํ ปฏิกฺขิตฺตนฺุติ
น คเหตุพฺพิ ฯ อญฺณถา ทส โคตฺตรภฺฐมฺมาตี วจันํ วิรุชฺเฌยฺยาตีติ ฯ
อิทเมว ปน คเหตุพฺพนฺุติ วุตฺตเสวตฺตสุส นิคมนํ ฯ ผลญจสุสาตีอาทิ
มหคฺคตวิปากานํ วิย โลกุตฺตรวิปากานํ [๒] กุสฺลสฺสริกฺขตาทสฺสนํ ฯ
๑.ม. มคฺคตฺถา ผลตฺถา. ๒.ม. เอตฺถนฺุตฺเร จสทฺโท ทิสฺสตี.

วิสุทธีมคฺคส์วณฺณนํย

ณํนโต สรทกขตํทสฺสเนนํว เจตฺต โปชฺฌนํคคฺคฺกขวเสนํปี สรทกขตํ
ทสฺสิตํยเววํติ เวทิตพฺพํ ฯ

[๑๕๕] จิตยํติ ปพฺนชฺฐจิตยํ ฯ ยถํปริจฺจณนํกํลณฺหิ
สมํปตฺตยํ ปพฺนชฺวเสนํวณฺจํ อธิ จิตฺติ ฯ จนฺเท วํ สฺริเย วํ
เอตฺตํ ฌํนํ คเต วุฏฺฐหิตฺสํมิตฺติ กํลวชฺคคฺคหณฺวเสนํ สมํปชฺชนํ
จิตฺตสฺส อภิสงฺขรณํ อภิสงฺขารํ ฯ สพฺพํเนเวตํนํติ รุพํนํมิตฺตํทํนํ
สพฺพํเนว เอตํนํ เอกโต กํมํ น มนสิกรโต อสมภวโต ฯ
สพฺพํสงฺกํหิกวเสนํติ อนวเสสฺปริยํทํนํวเสนํ ฯ สมุทํยสทฺทํ หิ
อวยเวสฺปี ปวตฺตณฺติ ฯ อวยวพฺยติเรเกน จ สมุทํโย น ลพฺภติติ
อวยวคตมฺปี กิจจํ สมุทํยวเสนํ วุตฺตํ ฯ ตสฺมํติ สพฺพเพสํ
สงฺขารนํมิตฺตํนํ เอกโต มนสิกรํทํนํวโต ฯ ยสฺมํ กวงฺกจิตฺเต
อุปฺปนฺเน ผลสมํปตฺตยํโต วุฏฺฐจโต นํม โหติ ตสฺมํ วุตฺตํ
ยํ กวงฺกสฺสํติอํทํ ฯ กวงฺกสฺส อารมฺมณํ นํม กมฺมํทํ ฯ
มนสิกรโตติ กวงฺกสทคเตน มนสิกรํเนน มนสิกรโต ตํ วํ
อํมมณํ กวงฺกมนสิกรโต ฯ

[๑๖๐][๑] ผลเมว วํ อนนฺตรํ โหติ ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺจิมํ
ปจฺจิมํ ฯ กวงฺกํ วํ สพฺพปจฺจิมสฺส ฯ ผลนํนฺตรํ มคฺควิธิยํ
ผลสมํปตฺตยํจจํ ฯ เยน ผลเนน นํโรชํ วุฏฺฐจํนํ โหติติ อิทํ
ผลปฺปตฺตยํ นํโรชํ วุฏฺฐจํนํทํนํวโต วุตฺตํ ฯ ตนฺติ นํโรชํ
วุฏฺฐจํนํทํนํวณํ วุตฺตํ อนํคํมํผลํ วํ อคฺคผลํ วํ ฯ เนวสณฺณนํ-
๑.ม. ผลสฺส.

ปณฺทวณานิทฺเทศ วรรณนา

สณฺทวณานนฺตรนฺติ เนวสณฺทานาสณฺทวณตนฺตฺส กุสฺลตฺส กิริยตฺส
วา อนนฺตรํ สติปี สตฺตวาทิกุกเม วิชาติเยน อนนฺตริกตฺตา ฯ

ปฏิบัติปฺตฺสทฺทธรณฺติ สพฺพโส ปตฺสทฺทกิลฺสทฺธํ ฯ อมต-
รณฺมณฺติ นิพฺพานารณฺมณฺํ ฯ สุกฺนฺติ อโสภนฺตาย กิลฺสทฺสปี
อภาวโต โสภนํ ฯ ตณฺหาสงฺฆาตํ โลกาภิํ วนฺตํ ฌทฺทิตํ เอเตนาติ
วนฺตโลกาภิํ ฯ วุปฺสนฺตฺสทฺทกิลฺสทฺธาย สฺตฺนฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ชฺมเมน โยคโต สมฺโณ นาม โหติ ตตฺส อริยมคฺคสงฺฆาตฺส
สามณฺตฺส ผลนฺติ สามณฺตฺสผลํ ฯ โอชวณฺเตนาติ สภาวสมฺปนฺเนน ฯ
สฺวจินาติ กิลฺสทฺสทฺทวิโรหโต ปริสฺทฺทเชน ฯ สฺวจเภาติ อนนฺตฺตรสฺวจเภาติ
อภิสนฺทิตนฺติ สพฺพโส ลุขภาวปคฺเมน สินฺทิตํ ฯ สาทาติสทาเตนาติ
มหคฺคตฺสทฺทโต โลกุตฺตรกุสฺลตฺสทฺทโต จ อติวีย สาทเนน มชฺฐเรณ ฯ
มคฺคสฺวทฺทปี หิ ผลสฺวํ สนฺตฺตรตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
สมฺโหมทิตํ ฯ มชฺฐํ วิทยาติ อิมินา สาทาติสทาตํเยว วิภาเวติ ฯ
ตตฺส อริยตฺส ผลตฺส รสทฺทํ [๑] ตํ สฺวํ ปณฺณํ ภาเวตฺวา ยสฺมา
ปณฺทฺทิตฺโต วินฺทิตฺติ ปฏิภตฺติติ โยชฺนา ฯ

[๑๖๑] ตตฺตราติ ตสฺมี นิโรธสมาปคฺติสมาปชฺชนสมตฺถตฺตฺติ
สงฺขิตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ภเว ฯ อนนฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
อาโรหณฺเตน ตํตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
นิโรธนฺวเสน ฯ ยถาปริจฺจฺจฺจฺจฺจ
๑.ม. สารทฺทํ.

วิสุทธีมคฺค สัวณณนาย

อัย นิโรธสมาปตฺตติ อตุโล ฯ

เก สมาปชฺชนติ เก น สมาปชฺชนตฺติ กามํ สมาปชฺชนสมตฺถา
ปธานตาย ปจํ ปุจฺจिता ตพฺพิสฺสชฺชนํ ปน คุรฺภาวโต ปจฺจ
วิสฺสชฺเชตฺตุ อสมาปชฺชนเก ตาว ทสฺเสนฺโต สพฺเพปี ฯเปฯ น
สมาปชฺชนตฺติ อาห ยถา วามํ มุญจ ทกฺขิณํ คณฺหาติ ฯ ตตฺถ
สพฺเพปีติ อิทํ ปุจฺจชฺชนาที่นํ ตินฺณํ วิเสสนํ ฯ เต หิ อฏฺฐนฺนํ
สมาปตฺตินํ ตาภินนํ อลาภินนํ วย สมာธิสฺสมี อปริปฺปรีการิตาย
นิโรธํ สมาปชฺชิตฺตุ น สกฺโกนฺติ ฯ กามจฺจนฺทาที่สมฺมุจฺจินฺทเนน หิ
สมာธิสฺสมี ปริปฺปรีการิตา น ฌานาธิคम्मตฺเตน ฯ อนาคามิอรฺหนฺโตติ
เอตฺถ สุกฺขวิปฺสฺสกา จ อนาคามิโน สุกฺขวิปฺสฺสกา จ อรฺหนฺโตติ
สुकฺขวิปฺสฺสกา สทฺโท ปจฺเจกํ โยเชตฺตพฺโพ ฯ อุกฺเขปี เจเต สติปี
วิปฺสฺสนาพลํ สมာธิพลํ อภาวโต นิโรธํ น สมาปชฺชนติ ฯ
อนุปฺพุทฺทวิหารสมฺภวตฺถเวเวตฺถ สมာธิพลํ อิจฺฉิตฺตพฺพิ ฯ ปฺริมกา
ปน ตโย สติปี สมာธิพลํ วิปฺสฺสนาพลํ อภาวโต อปริปฺนฺตฺตา
จ สมาปชฺชิตฺตุ น สกฺโกนฺติ ฯ อปริปฺนฺตฺตา จสฺส สงฺขารานํ น
สมฺมา ปฺริมทฺทิตฺตฺตา ฯ อฏฺฐสมาปตฺติ ฯเปฯ สมาปชฺชนตฺติ
วตฺวา ฯ ตโย จ สงฺขารานนฺติ เอตฺถ ตโยติ สามิอตุเถ ปจฺจตฺต-
วณฺนํ ฯ ตินฺณนฺติ อตุโล ฯ ฌานจฺริยาหิตี ฌานปฺปวตฺตีหิ ฯ
นิโรธสมาปตฺติยาติ นิโรธํ สมาปชฺชนาย* ฌานํ ฯ อยฺยจ สมฺปทาติ

๑. ม. นิโรธสมาปชฺชนาย.

ปณฺฑาภาวานานิทฺเตส วณฺณา

อัย พลทฺวยสมนฺนาคมาทิกา ยถาวุตฺตนิโรธสมาปฺตติอวหา สมฺปตฺติ ฯ

อนาคามีจีณาสเวติ อนาคามีโน เจว จีณาสเว จ ฯ

[๓๖๒] สมถพฺลนฺติ กามจฺจนฺตาทิกเก ปจฺจนิกฺขมฺเม สเมตฺติ
สมโถ โสเอว ปฏฺิปกฺเขหิ อกฺมฺปิยญฺเจน พลฺ ฯ อนิจฺจาทิวเสน
วิวิเรหิ อากาเรหิ ปสฺสตีติ วิปสฺสนา สาเอว วุตฺตนเยน พฺลนฺติ
วิปสฺสนาพลฺ ฯ เนกฺขมฺมวเสนาคิ อาทิสฺสุ กามจฺจนฺตวิกฺขมฺภนฺตส
เนกฺขมฺมสํกปฺปสฺส อโลภปฺปชานฺตส วา ตถापวตฺตกฺุสลจิตฺตฺุ-
ปาทสฺส วเสน จิตฺตสฺส เอกกฺุคตาสงฺขาโต โย อวิกฺเขโป ตํ
สมถพลฺ ฯ พุยาปาทวิกฺขมฺภนฺตส อพุยาปาทวตฺตกฺุสล อโทส-
ปชานฺตส วา ตถापวตฺตกฺุสลจิตฺตฺุปาทสฺส วเสนว ถินมิทฺทวิกฺขม-
ภิกาย วิภูตํ กตฺวา มนสิกรเณน อุปญฺจิตฺวาโลกสฺสญฺจาย วเสน
อุทฺทจจวิกฺขมฺภนฺตส อวิกฺเขปนฺตส สมารานฺตส วเสน สกฺลมิจฺฉา-
วิตกฺกวิกฺขมฺภนฺตส สิทฺธาปฺปตฺตอานาปานสฺสตีสิทฺธปฏฺินิสฺสคฺคาน-
ปสฺสือสฺสาสปสฺสาसानํ วเสน จิตฺตสฺส เอกกฺุคตาสงฺขาโต โย
อวิกฺเขโป ตํ สมถพฺลนฺติ อคฺคโยชฺนา ฯ

เอวํ อุปจารสฺส ฌานสฺส วเสน สมถพลฺ ทสฺเสตฺวา อิทานิ
ตํ อญฺจนํ สมฺปตฺตีนํ วเสน ปฏฺิปกฺเขหิ อนภิกาวนียตาย จ พล-
ปตฺติวเสน ทสฺเสตฺตุํ ปจฺมชฺฉาเนนาคิอาทิจ วุตฺตํ ฯ ตตฺถ นีวรเณติ
นีวรณนิมิตฺตํ นีวรณปจฺจยา ฯ น กมฺปติ ฌานสมฺกฺปิคฺคโล ฌาน-
สมฺปยุตฺตสมฺมาธิ วา ฯ โส หิ วิเสสโต อิท สมถพฺลนฺติ อธิปฺเปโต ฯ

วิสุทธีมคฺค สัวณณาย

ตถาหิ เกณภูเจณ สมถพลนฺติ พลภูโจ ปุจฺฉิตโต ฯ อุทฺทจฺเจติ
อุทฺทจฺจนิมิตฺตํ ฯ อุทฺทจฺจสหคตฺกิลเสติ อุทฺทจฺเจณ สมฺปยุตฺตโมห-
อหิริกาทิกิลเสเหตุ ฯ ขนฺเชติ อุทฺทจฺจสมฺปยุตฺตจตุกฺขนฺธนิมิตฺตํ ฯ น
กมฺปตีติอาทินิ อญฺญมญฺญเวจฺจนานิ ฯ กมฺปนํ วา จานาปกโม ฯ
จลนํ ปริพฺภมฺนํ ฯ เวชนํ สนฺตสนํ ฯ อุทฺทจฺเจ น กมฺปติ อุทฺทจฺจ-
สหคตฺกิลเส น จลติ อุทฺทจฺจสหคตฺกฺขนฺเช น เวชตีติ วา โยเช-
ตพฺพํ ฯ อุทฺทจฺจกฺกหณฺณเจตฺถ สมถสฺส อุชฺฐปฏิปกฺขตาย ตทภิกฺกเวณ
ผลปฺปตฺตติทสฺสนตฺตํ ฯ เตเนตฺตํ อญฺจนนฺมปิ สมฺปาตฺตินิ สาธารณโต
กิจฺจาติสยทสฺสนํ ทฏฺฐพฺพํ ฯ อิํทํ สมถพลนฺติ ยายํ เนกฺขมฺมาทิ-
วเสน ททฺชาย จิตฺเตกฺกตฺตาย นีวรณาทินิ อกมฺปนียตา ตานิ จ
อภิกฺกวิตฺวา อวฏฺฐานํ อิํทํ สมถพลํ ฯ

อิทานิ วิปฺสฺสนาพลํ นิทสฺเสนโต* ยสฺมา วิปฺสฺสนา สงฺเขปโต
สตุตฺทหิ อนุปฺสฺสนาหิ สงฺคหิตา ตสฺมา ตโต ตโต สมฺปาตฺติตโต
วฏฺฐาย ตาสํ วเสน อนุปฺสฺสนา กาทพฺพา ตตฺตเกเนว เจตฺถ
อนุปฺสฺสนากิจฺจํ ปริปุณฺณํ โหตีติ อนิจฺจานุปฺสฺสนา วิปฺสฺสนาพลํ
ฯเปฯ ปฏฺฐินิสฺสคฺคานุปฺสฺสนา วิปฺสฺสนาพลนฺติ สรฺูปโต ทสฺเสตฺวา
ปฺน ตา เหฏฺฐา วุตฺตนเยน วิสยวิภาเคน ทสฺเสตฺตํ รฺูเป อนิจฺจา-
นุปฺสฺสนาติอาทิ วุตฺตํ ฯ อิธปิ ปฏฺฐิปกฺขเหหิ อนภิกฺกวนียตาว พลภูโจติ
ทสฺเสตฺตํ เกณภูเจณ วิปฺสฺสนาพลนฺติอาทิ อารทฺธํ ฯ ตตฺถ อวิชฺ-
ชาชาติ ทฺวาทสฺส อกฺุสลจิตฺตฺตฺปาเทสฺส อวิชฺชานิมิตฺตํ ฯ อวิชฺชาสหคต-
๑.ม. สนฺธวานํ. ๒.ม. นิตฺทิสนฺโต.

ปณณากาวนานิทุเทส วณณนา

กิลเสติ อวิชชาสมปยุตตโลกโทสาทิกิลเสวตถุนิมิตต์ ๑ เสสิ เหฏฐา
วุดตณยตตะตา สุวิญญะเยเมว ๑ อวิชชาคหณั เจตถ วิปัสสนาย
อุชุปุฏิกขตย ตทภิกเวณ พลปุตตติทสสนตถั ๑ เตเนต สตตุนนัมปิ
อนุปัสสนานัน สาทารณโต กิจจาติสยทสสนัน ทฏฐพัพ ๑ อิท วิปัสสนา-
พลนติ ยายัน อนิจจานุปัสสนาทิวเสน ลทฐสส วิปัสสนาณาสส
นิจสญญาทินิมิตต์ อกมปนียตา ตา จ อภิกวิตฺวา อวฏฐานัน อิท
วิปัสสนาพลั ๑

[๑๖๓] วิตถกวิจยารา วจิสงขารา วาจัน สงขโรนติ ปวตเตนตีติ
กตฺวา ๑ เตนาห ปุพเพ โข อวฺโส วิสย วิตถเกตฺวา วิจยเรตฺวา
ปจฺฉา วาจัน ภินฺทติ ตสฺมา วิตถกวิจยารา วจิสงขาริตี ๑ เต
ปน ทุติยชฺฌานเ วุปสฺนตา โหนตีติ อห ทุติยชฺฌานัน ๑เป๑
ปฏฺธิปฺปสฺสทฺธา โหนตีติ ๑ กายเณ สงฺขริยนตีติ กายสงฺขารเ อสฺสาส-
ปฺปสฺสาสา ๑ ตถา หิ วุดตํ อสฺสาสปฺปสฺสาสา โข อวฺโส วิสย
กายิกา เอเต ฐมฺมา กายปฺปฏฺธิทฺธา ตสฺมา อสฺสาสปฺปสฺสาสา
กายสงฺขาริตี ๑ เต ปน ยสฺมา จตฺตถชฺฌานเ วุปสฺนตา โหนติ
ตสฺมา อห จตฺตถชฺฌานัน ๑เป๑ ปฏฺธิปฺปสฺสทฺธา โหนตีติ ๑
จิตฺเตน สงฺขริยนตีติ จิตฺตสงฺขารา สญฺญา เวทนา ๑ ตถาหิ วุดตํ
สญฺญา จ เวทนา จ เจตสิกกา เอเต ฐมฺมา จิตฺตปฺปฏฺธิทฺธา
ตสฺมา สญฺญา จ เวทนา จ จิตฺตสงฺขาราติ ๑ เต ปน ยสฺมา
นิโรธสมาปนฺนสฺส วุปสมฺนติ ตสฺมา วุดตํ สญฺญาเวทยิต ๑เป๑

๑.ม. ม. ๑๒/๕๕๐.

วิสุทธีมคคส์วณณาย

ปฏิบัติสัทธา โหนตติ ฯ

ฌาณจริยาสุ วิภูฏานุปัสสนาคุคหณเนว ตสฺส อาทิภูตาเสสา-
นุปัสสนาปี คหิตาว โหนติ ตทวินาภาวโต ฯ มกุโค ฌาณจริยา
ผลสมาปตฺติ ฌาณจริยาติ มคฺคผลสมาปตฺตินํ ฌาณจริยาภาวจัน
มคฺคผลธมฺมานํ ฌาณุปฺพานตฺตา ฌาณเน วา อินฺทฺริยาธิปฺติเหตฺ-
มคฺคปจฺจยาทิวเสน สาคิสยปจฺจยภูเตน เสสา มคฺคผลธมฺมา จริตา
ปวตฺติตาติ กตฺวา ตถา วุตฺตํ ฯ สมာธิจริยาสุปี เอเสว นโย ฯ
อิมานิ โสฬสหิติ อฏฺฐนฺนํ อนุปัสสนานํ อฏฺฐนฺนญจ มคฺคผล-
ฌาณานํ วเสน อิมานิ โสฬสหิ ฌาณปฺปวตฺตฺติหิ ฯ

นวหิ สมာธิจริยาหิติ อฏฺฐ สมาปตฺติโย อฏฺฐ สมာธิจริยา
ตาสํ อุปฺจารสมာธิ อุปฺจารสมာธิภาวนาสามญฺเณน เอกา สมာธิ-
จริยาติ เอวํ นวหิ สมာธิจริยาหิ ฯ เตนาห ปรมชฺชฺมานํ สมာธิ-
จริยาติอาทิ ฯ ปรมชฺชฺมานปฏฺิลาภตฺถาย วิตกฺโก จาติอาทินานา-
วชฺชนุปฺจารวเสน วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพิ อุปฺริสมาปตฺตินมฺปิ อุปฺจารสฺส
ตเถว วุตฺตตฺตา ฯ น หิ เอกาวชฺชเน จตฺตชฺชฺมานาทีอุปฺจาเร
ปิตฺติอาทโย สมฺภวณฺติ ฯ เอตฺถ จ ปรมชฺชฺมานปฏฺิลาภตฺถายาติ-
อาทิวจเนน อุปฺจารสมာธิสฺสาปี ปาริปุริ อิจฺฉิตพฺพาติ ทสฺเสติ ฯ

กึ ปเนตฺถ สมถพลสมာธิจริยานํ นานตฺตํ กึ วา วิปฺสฺสนา-
พลโลกิยฌาณจริยานํ ฯ ยถา สมถพลเปปี เนกขมฺมวเสนาคีอาทินา
อุปฺจารสมာธินา สทฺธิ อฏฺฐสฺส สมาปตฺตีสฺส อุปฺปนาสมာธิเยว วุตฺโต

ปลณภาวานานิทเทศ วรรณนา

ตถา สมาริจรียาสู วิปลสุสนาพลโลกียถาณจรียาสู จ วิปลสุสนาว
วุดตาคี ๑ กิลจาปี วุดตา วิวภูฏานุปสุสนา ปนสส* ปุเรจ-
ถาณาทวิปลสุสนาพล อวุดตาเอว ถาณจรียาสู วุดตา ๑ อปีจ
ปฎิปกขเหหิ อกมุปียภูโจ พลภูโจ ปลณจุนัน วสีภาวานัน วเสน
สุจิลณตถา จรียภูโจ ๑ เอเตเนว สมถพลสมาริจรียานมปี นานตต
ลัฒณณิตนตติ ทภูจพัพ ๑

[๓๖๔] วสีภาวตา ปลณถาติ เอตถ วโส เอตสส อตถิตติ
วสี ตสส ภาวो วสีภาวो สาทเว วสีภาวตา ๑ วสีโยติ
ปน ปาลิย อิตถิลิงกเวเสน วุดตตตถา ตาโย ทสเสตถ วสีติ ปลณจ
วสีโยติอาทิ วุดต ๑ ตตถ ฉานัน อวชเชนตสส นีรนตริ ฉานนงเกสุ
จิตตปปวตตคนสมตถตถา อวชชนวสี ๑ สมารปชชิตุกามสส สีฉ ฉานัน
สมารปชชนสมตถตถา สมารปชชนวสี ๑ อจจรามตต วา กติปยจจรามตต
วา ขณ ฉานัน จเปตถ สมตถตถา อธิฏจानวสี ๑ ตเถว
ลหุ วุฏจาคุ สมตถตถา วุฏจानวสี ๑ ปจจเวกขณวสี ปน อวชชน-
วสียาเอว สีชฉติ ๑ ปจจเวกขณชวนาเนว หิ ตตถ อวชชนา-
นनुตรานนิตติ ๑ อยเมตถ สงเขโป ๑ วิตถาโร ปน เหฏฐา อากโต-
เอว ๑ อยณจ วสีภาวो สมาริจรียานัน วเสน วุดโต ๑ ถาณ-
จรียาสู ปน โลกุตตรานัน ถาณจรียานัน วสีภาวาปาทนกิจจัน นาม
นตติ ๑ ปฎิปกขสส สุวิทตตถา สภาวสีทุโช ตตถ วสีภาวो ๑
โลกียานัน ปน ปคณพลวภาวาปาทนเนน วสีภาวो ลพภเตว ๑

๑. ม. ปน.

วิสุทธีมคฺคส์ถวณนาย

อุกุกญฺจนินุเทโสติ อนวเสสสินุเทโส ๑ จุฑุทสฺหิ ฃวณจฺริยหิ
โหติ อุกคฺมคฺคผลนํ อนนคิตตตฺต ๑ ยฺหิ เอวฺนฺติ ยฺหิอุกุกญฺจ-
นินุเทสวเสน โสพสฺหิ ฃวณจฺริยหิติ วุฑฺฒํ ตโต อวํสวเสนปี
อิจฺฉิตพฺพํ เอวํ สนฺเต กิ น โหติ นโรธสฺมาปชฺชนนฺติ อธิป-
ปาย ๑ ปญจ กามคฺคณา วตฺถุญฺจตา เอตฺตสฺส สนฺตีติ ปญจกามคฺคณโก
กามรเวค ๑ อปฺปหีนตฺตตา อสมฺมุจฺฉินฺนตฺตตา ๑ น หิ กามรเวคสฺส
วิกขมฺภนปฺปหณมตฺตํ นโรธสฺส อธิญฺจณํ ภวิตฺถุ สกฺโกติ ๑ ตสฺมาติ
สมฺมาธิปาริปฺนฺติกสฺส กามรเวคสฺส สฺสฺปหีนตฺตตา ๑ เอเตน กามํ มคฺค-
ผลฃวณจฺริยหิ โลกียฃวณสมฺมาธิจฺริยหิ วีย นโรธสฺมาปชฺชนเน สฺสรุเปน
น วินยฺชฺชนนฺติ ตทา อปฺปวตฺตนโต ตสฺส ตสฺส ปน ปฏฺิปกฺขสฺส
สมฺมุจฺฉินฺนเนน พลจฺริยณํ วิเสสปจฺจยตย นโรธสฺมาปคฺติยหิ อธิญฺจณํ
โหตีติ ทสฺเสติ ๑ เอสาคิ อนนาคามิ ๑ อิทฺถุหิ นโรธา วุญฺจหนฺตสฺสาคิ-
อาทิวจฺนํ อนนาคามิโนว นโรธา วุญฺจณํ สนฺชย วุฑฺฒํ เนวสญฺญณนสญฺญยตฺน-
กฺสลนฺติ วจฺนโต ๑ อญฺญถา เนวสญฺญณนสญฺญยตฺนกิริยาคิ วุจฺเจย ๑

[๑๖๕] ปญจโวการภเวติ กสฺมา วุฑฺฒํ นนุ จตุโวการภเวปี
อรุปชฺฃณนวเสน ยถารหํ อนฺนุพฺพสฺมาปคฺติ ลพฺภตีติ ๑ กามํ ลพฺภตี
สตา ปน อนฺนุพฺพสฺมาปคฺตีติ น วุจฺจติ เอกเทสภวโต ๑ อญฺจ-
สฺมาปคฺติวเสเนว จ อนฺนุพฺพสฺมาปคฺตีติ วุจฺจตีติ ทสฺเสนโต อห
ปจฺมชฺฃณนทินํ อุปฺปตฺติ นตฺถีติ ๑ วตฺถุสฺส อภวาคิ หทยวตฺถุโน

ปณฺทวณานิทฺเตส วณฺณนา

อภวตฺติ วทฺนฺติ ฯ กรชกายนฺสขทสฺส ปน วตฺถุโน อภวตฺติ
อตุโธ ฯ ยถิ หิ อารุปรเป นโรธํ สฺมาปชเชยฺย จิตฺตเจตฺตีกานํ
อณฺณสฺส จ กสฺสจฺจ อภวโต อปณฺณตฺติโกว ภเวยฺย อนฺุปาทิสฺสายน
นิพฺพานธวตฺตา ปรีนินฺนพฺพตฺสทิสฺโส ฯ กิณฺจายํ อฺุปาทายน นโรธํ
สฺมาปนฺโนติ วุจฺเจยฺย กิ วา เอตายน วตฺถุจฺจินฺนตฺตายน ฯ องฺกเวกฺกฺลฺลโต จ
นตฺถิ อารุปรเป นโรธสฺมาปตฺติสฺมาปชชนํ ฯ

สงฺขารานํ ปวตฺติเกเทติ สงฺขตฺตมฺมานํ ขณฺณ ขณฺณ อฺุปรชชน
กิชฺชน จ เตสํ วา กุสลาทิกภทฺทินฺนํ ยถารหํ ตีหิ ทฺกขตฺตาหิ
อฺุปรทฺตเต ปวตฺติวิภวเก ฯ จิตฺตเจตฺตีกวิคฺคเมหิ รุปรชมฺเมสฺส ลพฺภ-
มานาปี สงฺขารทฺกขตฺตา อพฺุโพหาริกตํ อปรชชติ ฯ อุกฺกณฺจิจิตฺวาติ
นิพฺพินฺนิตฺวา ฯ นิพฺพานํ ปตฺวาติ อนฺุปาทิสฺสณินฺนพฺพานํ ปตฺวา วिय ฯ
สฺวณฺนฺติ นิตฺกทฺกขํ ฯ

สมถวิปฺสฺสนานํ วเสนาติ ยฺุคนทฺธานํ วिय อณฺณมณฺณปรกิริตายน
สทิตานํ วเสน ฯ อฺุสฺสทฺกิตฺวาติ อุกฺกํสํ ปตฺวา ยาวเนวสณฺณนา-
นาสณฺณายตนา ยาว จ อนฺุโลมณฺณา อารุหิตฺวา ฯ นโรธยโตติ
เนวสณฺณานาสณฺณายตนํ สฺมาปชชิตฺวา ตํ นโรธเนตฺตสฺส ฯ อณฺณสฺส
กสฺสจฺจปี จิตฺตสฺส อนฺุปรชชนนํ เอวมสฺสา นโรธสฺมาปตฺติยา
สฺมาปชชนํ โหติ ฯ

โย หิตฺติอาทินา สมถวิปฺสฺสนาวเสนาติ วุตฺตเมวตฺถํ พฺยติเรก-
มฺเขน วิวริติ ฯ เนวสณฺณานาสณฺณายตนสฺมาปตฺติ ปตฺวา ติกฺกฺจติ

๑. ม. องฺกเวกฺกฺลฺลโตว.

ปณฺณภาวนานิทฺเทส วณฺณนา

สงฺขารเรสุ โทสทสฺสเน ผลสฺมาปตฺตินิกฺขจฺา โหติ ตสฺมา วุตฺตํ
นาติมฺนุทา นาตติกฺขฺา วฏฺฏตฺติ ๑ เอส นิโรธสฺมาปชฺชนโก ๑ เต
สงฺขารเต เต ปจฺมชฺฆานสงฺขาร ๑ ตเถวติ อิมินา นาติมฺนุทาย
นาตติกฺขฺายติ อิมมตฺถํ อากทฺฏมฺติ ๑ เอส นโย เสเสสุปี ๑
อากิลฺยจฺญายตฺนํ สฺมาปชฺชิตฺวา วฏฺฏาย ตตฺถ สงฺขาร เต
วิปฺสฺสตีติ วตฺตพฺพํ ๑ เหฏฺฐจฺา วุตฺตนยตฺตา ปน ตํ วตฺวา จตฺตพฺพิธํ
ปฺพพฺกิจฺจํ กโรตฺติจฺเจว วุตฺตนฺติ เกจฺิ ๑ ตํ เตสํ มตฺติมตฺตํ ๑
วิปฺสฺสนาจารโต หิ สฺมาธฺจาโร ตสฺมา สฺมาปตฺตโต วฏฺฏาย
ปฺพพฺกิจฺจํ กาทพฺพํ ๑ ตถา หิ ปฺรโตปี อากิลฺยจฺญายตฺนํ สฺมา-
ปชฺชิตฺวา วฏฺฏาย อิมํ ปฺพพฺกิจฺจํ กตฺวาติ อาทิ วกฺขติ น ปน
ตตฺถ สงฺขาร เตว วิปฺสฺสิตฺวาติ ๑ นานาพทฺธอวิโกปนฺนติ อตฺตนา
อสมฺพทฺธสฺส ปฺริกฺขารสฺส อวินาสนํ ๑ ยถา ตํ น วินสฺสตี ตถา
อธิฏฺฐานํ ๑ สงฺฆปฺฏิमानนฺนติ สงฺฆสฺส ปฺฏิमानนาวชฺชนํ ๑ สตฺถ
ปฺกโกสนนฺนติ สตฺถ ปฺกโกสนนาวชฺชนํ ๑ อทฺธานปฺริจฺเจทฺนติ ชีวิททฺ-
ธานปฺริจฺเจทํ ปฺพพฺกิจฺจํ กโรตฺตีติ สมฺพนฺโร ๑

[๑๖๖] อธิฏฺฐาทพฺพนฺติ จิตฺตํ อุปฺปาเทตพฺพํ ๑ ตถา จิตฺตฺอุปฺปา-
ทนเมว เหตุ อธิฏฺฐานํ ๑ จิตฺตชฺรูปาทินํ อนฺุปฺปชฺชนโต ปจฺจฺาชาต-
ปจฺจฺยาทีอุปตฺถมฺภาวโต จ สตฺตาทเมว ตถา สรฺริํ ปวตฺตตี
ตโต ปฺริํ กิลมตีติ สตฺตาทเมว ปฺริจฺฉินฺนิตฺวา นิโรธํ สฺมาปชฺชนตีติ
วทฺนติ ๑ สฺมาปตฺติวเสเนวติ นิโรธสฺมาปตฺติวเสเนว ๑ ตํ อกฺคิ-

วิสุทฺธิมคฺค สังฆคณนํ

อาทอนฺตรายํ รกฺขติ สฺมาปฺนฺนโก อธิจฺจนวเสนาติ อธิปฺปาโย ฯ
อายุสมฺโตะ สลฺยชีวสฺสชาติอาทิสฺสํ ยํ วตฺตพฺพํ ตํ เหฏฺฐา อิทฺธิกถายํ
วตฺตเมว ฯ

[๓๖๗] เอตฺสฺสชาติ นิโรธํ สฺมาปฺชฺชนตฺสฺส นิโรธสฺมาปฺชฺชนตฺส
วา ฯ ตสฺมี สฺมยฺเตติ ตสฺมี ตสฺส ภิกฺขุโน อุปฺสงฺกมฺนสมยฺ
วฺภูจฺาติเยว ฯ กาลปฺริจฺเจทสฺทิสฺสญฺเหตฺ ฯ เอวํ คุรฺกาทิ อคฺคิ-
อาทิตฺทิปี อนภิกฺขวนิยํ นิโรธสฺมาปฺนฺนํ สฺมาปฺตฺติโต วฺภูจฺาปฺนโต
เอวํ คุรฺกา ทิ สงฺฆสฺส อาณํ นาม ตสฺมา อตฺตโน หิตฺสํ
อากฺขณฺเตน ชีวิตฺเหตฺปิ สงฺฆสฺส อาณํ น อติกฺกมิตฺพฺพาทิ
อธิปฺปาโย ฯ น ปกฺโกสฺติ สตฺถา ตํ อาวฺโส อามฺนเตตฺติติ ฯ
วฺภูจฺหิตฺสํมิตฺติ อวฺชฺชิตฺพฺพนฺติ สฺมฺพฺนฺโธ ฯ

[๓๖๘] ชีวิตฺทฺธานสฺสชาติ อตฺตโน ชีวิตฺกาลสฺส ชีวิตฺปฺ-
ปวตฺติยา ฯ อายุเอว อายุสงฺขารํ ฯ อายุอุสฺมาวิญฺญานานีติ จ
วทฺนฺติ ฯ เต จสฺส ปกฺติจิตฺตสฺเสว อารมฺมณฺ โหนฺติ ฯ อนฺโตนิโรธ
มรณฺ นตฺถิ จริมฺภวฺจฺเคน มียนฺโต ฯ อวฺชฺชิตฺวาว สฺมาปฺชฺชิตฺพฺพ
สทฺสา มรณฺ มา อโหสฺสีติ ฯ สทฺสา ทิ มรณฺ อญฺญพฺยากรณ-
ภิกฺขุโธวาททานสฺสานนฺภาวทฺทิปฺนํ อนิสฺสโร สฺยา อนาคามิโน
วา อคฺคมคฺคานชฺคโม สฺยา ฯ อวเสสนฺติ นานาพฺทฺธอวิโกปฺนาทิตฺ-
ติวิธมฺปิ ปุพฺพกิจฺจํ ฯ วตฺตํ อญฺจกถายํ ฯ

กิลฺยจฺาปี เอกํ เทว วาติ อนิยเมตฺวา วิย วตฺตํ เทว วาเรเอว

ปณณากาวนานิทุเทศ วรรณนา

ปน นิยมโต วทนต์ ๑ จิตตวเรติ เนวสณณานาสณณายตนจิตตวเร ๑
นิโรธึ ผุสตีติ อจิตตกภาวเมวาท ๑ นิโรธสฺส ปโยคตตติ จิตตนิโรธาย
ปโยคภาวโต พลทวยสมภรณาทีปโยคสฺส จิตตนิโรธตตติ อตุโถ ๑
สมถวิปัสสนาพลสมนุณาคโม ฌาณสมาธิจริยาวสีภาโว เจตถ อณณ-
มณณานติวตตนวเสเนว อิจฉิตพุโพติ อาท เทว สมถวิปัสสนา-
ชมเม ยุกนทฺเช กตฺวาติ ๑ อนุปฺพุพนโรธสฺส ปโยโคติ ปจฺมช-
ณานาทินฺ ตทนุปฺสสนานณจ อนุปฺพุพโต นิโรธนสฺสายํ ปโยโค ๑
อิทํ วุตตนเยน อฏฺฐสมาปฺตติอาโรหนํ น เนวสณณานาสณณา-
ยตน-สมาปฺตติยา สมาเป็นชชนสฺส ๑ ตสฺมา ทฺวินฺนํ จิตฺตานํ อฺปริ
จิตฺตานํ นปฺปวตฺตนตีติ โยชนา ๑ ปฺรโต อจิตฺตโก ภวิตฺตํ น สกฺโกตีติ
สกลํ ยถาปฺริจฉินฺนํ กาลํ อจิตฺตโก ภวิตฺตํ น สกฺโกตีติ ตณฺจ โข
สงฺฆปฏฺฐิมานนสตถุปฺกโกสนอทฺธานปฺริจเจทาวชชนานํ อกรณฺน น
นानาพทฺธอวิโกปนสฺส ๑ ตสฺส หิ อกรณฺน กทาจิ เกวลํ ตาทิสสฺส
ปฺริกฺขารสฺส อวินาโส น สียา น นิโรธสมาปฺตติวิพฺนุโร ๑
อยณฺจ อตุโถ มหานาคตฺถเรวตฺถณฺนา วิภาวโตเอว ๑ เอวํ สนฺเตปี
ตีหิ อากาเรหิ นิโรธสมาปฺตติยา วุฏฺฐานํ โหตีติ อापชฺชติ ตสฺมา
ตํ น สารโต ปจเจตพุทฺ ๑ ปฏฺฐินิวตฺตติวา ปนํ อากิณฺณณณายตนเยว
ปตฺติฏฺฐาตีติ อิมินา สมาปฺตติยา วิพฺนุเช ชาเต เอวํ โหตีติ
ทสฺเสตี ๑ อวิพฺนุเชเนว ปน ยถาปฺริจฉินฺนกาลวீตฺติกมฺเน ผลจิตฺตฺต-
ปฺตติยา วุฏฺฐานํ โหตี ๑ เอวณฺจ กตฺวา คมฺภีรกนฺทโรรฺพฺพหตฺต-

๑. ม. ปฺน.

วิสุทธิมคค สังฆนายก

ปาสาณกณตปฐนิทสสนมปี สมตติติ โหตีติ เกจิ วทนต์ ๑ อปเร
ปน ปุพุกิจจสส ออกตตตต เนวสณณานาสณณายตน์ สมาเป็นน-
มตโตว ปฐนิวัตติตวา อากิจจณณายตเน ปติฐฐาตีติ วุตตตตต
สงฆปฏิมานนาทีกอกจจปุพุกิจจากรณ องคเวกกุลโต นิโรธสมา-
ปตติสมาปชชนัน น อิชฌตเววติ วทนต์ ๑ วุตตตทิสณเหตุ นิโรธ-
สมาปตติยา ยทิต์ ปุพุกิจจกรณ ๑ ตสุมมา ตตถ ยั กรุตร
ตสส อกรณ สมาเป็นชชนัน วิพนฐตีติ อปเร ๑ วิมัสิตวา กเหตุพพิ ๑
อากิจจณณายตเน ปติฐฐาตีติ จ อิท์ ปุน อากิจจณณายตนสส
สมาเป็นชชิตพตตต วุตติ ๑ สมาเป็นชชิตวา หิ วุญจาย ปุพุกิจจสส
กาทพตตต ๑ ยถา ปนาติอาทีกตปุพุกิจจตาสามณณเณ อุปมา-
ลัสนทนต์ ๑

[๑๖๕] อสสาติ นิโรธสมาปตติยา ๑ กาลปริจเจทวเสนาติ-
อาทินา จตุหิ อากาเรหิ นิโรธสมาปตติยา จานัน ทสเสติ ๑ วิเวก-
นินนุนติ นิสสรณวิเวกนินัน ปเคว สงฆารวิมุขตาย ผลจิตตปุ-
ปตติยวาทิ เวทิตพพิ ๑

[๑๗๐] สงฆารตตยปฏิปฐสทฐิยา อวเสสเจตสิกวิญญาณา-
ภาเวน รูปชมมมตตาวเสสตาย จ มตนิโรธสมาปนุนานัน อวิเสลล
คเหตุวา ปุจจา มตสส จ สมาเป็นนสส จ โก วิเสโสติ ๑
กามัน เนลล สงฆารตตยปฏิปฐสทฐิอาทีกอ อวิเสโส รูปชมมมตตาว-
วเสสตาย ปน आयอุสุมาอินทूरियานัน อปคมานปคมนัน วิเสโสติ
๑. ม. วุตตตทิสณเหตุ. ๒. ม. -จาทิ.

ปณณากาวนानิทเทศ วรรณ

ทสเสตุ ยวายนุตินาทิ วุตติ ๑

สกาวัตติ สกาธम्मโต ประมุขโตติ อตุโธ ๑ ประมุขโต
หิ วิชชमानัง สงขตาทิกาวน วุตตพพตัง ลภติ น อวิชชमानัง ๑
สมาปชชนุตสส วเสนาติ ยสฺมา สมาปชชนุตสส อริยปคฺคสส
สมถวิปสฺสนาธम्मเม ยุกนทฺเช กตฺวา อญฺจ สฺมาปตฺติโย อารโหนุตสส
อนุกกเมน สงขารานัง ปฏิปฺปสฺสมภนปฺปโยคนิพพตฺติยา นิโรธ-
สฺมาปตฺติ นิปฺพนนา นาม โหติ ตสฺมา ตัง ปโยคนิพพตฺตี อุปาทาย
นิปฺพนนาติ วุตตุ วฏฺฐติ ๑

สงขารวฺปสฺมโต สนนธम्मสมนฺวยโต จ สนนํ ๑ อริเยหิเอว
นิเสวิตพพตฺตา อริยนิเสวิตัง ๑ ติสฺสนนฺมปิ ทฺกขตानัง นิพพตฺติกาวัต-
ติ นิพพานมิตติ สงฺขํ อุปาทตัง ๑ อริยปณฺณนฺติ* สฺวิสฺสุทฺธํ มคฺคผลปณฺณํ ๑
อิมิสฺสาปิตติ นิโรธสฺมาปตฺติยา ๑ สฺมาปตฺติสมตฺถตฺตาติ สฺมาปชชน-
สมตฺถตฺตา ๑

อาหุเนยฺยภาวาทิสฺสิทฺติ อาหุเนยฺยปาหุเนยฺยทกฺขินฺเนยฺยอณฺชลิ-
กรณฺิยอนฺนุตฺตรปฺณณกฺเขตฺตภาวาทิสฺสิทฺติ ๑* อวิเสเสนาติ ทสฺสนมคฺค-
ปณฺณาทิวิเสเสน วินา ๑ เอติสฺสา โลกุตฺตรปณฺณาย ๑ อาเนตฺวา
หฺนุตฺตพพนฺติ อาหุณํ ทฺรโตปี อาเนตฺวา ทาทพพทานัง ตัง ปฏิกฺคเหตฺ
ยฺตุโตติ อาหุเนยฺโย ๑ ปาหุณํ วุจฺจติ อากนฺตูกทานัง ตัง ปฏิกฺคเหตฺ
ยฺตุโตติ ปาหุเนยฺโย ๑ ทกฺขินฺ อรหฺตฺติ ทกฺขินฺเนยฺโย ๑ อณฺชลิกรณฺ
อณฺชลิกมฺมํ ตัง อรหฺตฺติ อณฺชลิกกรณฺิโย ๑ อนฺนุตฺตรํ อุตฺตมํ

๑. ม. นิพพตฺติกาวัต. ๒. ม. อริยํ ปณฺณนฺติ. ๓. ม. -อณฺชลิ- เอวมฺปริปี.

วิสุทธีมคฺค สัวณฺณนํย

สตุตตํนํ ปุณฺณวิรุหนฺภูจฺจํนฺนุติ อนุตฺตํริ ปุณฺณกฺุเขตฺตํ โลกสฺสํสํติ
อยเมตฺถ สจฺเจโป ฯ วิตฺถํวโร ปนฺ เหนฺจฺจํ วุตฺโตเยว ฯ

[๓๗๑] มนุทํย วิปฺสฺสนํย อํคโถติ อติกฺุขํย วิปฺสฺสนํย วเสน
ปจฺมํ มคฺคปฺลยํ ภํเวตฺวํ โสตํปนฺนภํวํ อํคโถ ฯ สทฺฐํทํนํ
มฺุทฺนํ อินฺุทฺริยํนํ วเสน มฺุทํนุทฺริโยปี สมนํโน ฯ สตุตฺกขตุตฺปฺรโมติ
สตุตฺกขตุตฺ ปฺรมา ภวฺปฺตติ อตุตฺทํวคฺคหณฺํ ตโถ ปฺริ อญฺุจํมํ
ภํวํ นํทํยตีติ สตุตฺกขตุตฺปฺรโม ฯ สัสรํตีวํติ ปฺภูทิสฺนุทํคฺคหณฺวเสน
อปฺรํปฺริ คนฺตวํ ฯ ทฺุทฺยสฺสํนฺตํ กโรตีติ วญฺุทฺทฺุทฺยสฺส ปฺริยํนฺตํ
ปฺริโยสํนํ กโรติ ฯ อยํ กํเลน เทวโลกสฺส กํเลน มนุสฺส-
โลกสฺสํสํติ มิสฺสกสฺส ภวสฺส วเสน สตุตฺสคฺคิภเว สัสรํตีวํติ วุตฺโต ฯ

กฺุลโถ กฺุลํ กจฺจตฺตีติ โกลงฺโกโล ฯ โสตํปตฺติผลสจฺจํนํกิริยโถ
ปฺภูจฺจํย หิ นํจกฺุเล อฺุปฺตติ นํม นตฺถิ ฯ มหํภอคกฺุเลสุเยว
นํพฺุทฺเตตีติ อตุโถ ฯ เทว วํ ตีณํ วํ กฺุลํนํติ เทวมนุสฺสวเสน
เทว วํ ตโย วํ ภเว ฯ อิติ อยมฺุปี มิสฺสกภเวเนว กถิโถ ฯ
เทสํนํมตฺตเมว เจตํ เทว วํ ตีณํ วํติ ฯ ยํว นญฺุจภวํ
สัสรํนุโถปี โกลงฺโกโลว โหติ

อตุตฺทํวคฺคหณฺสจฺจํขํตํ เอกํเยว ขนฺุทฺพิชํ เอตฺสฺส อตุถิติ
เอกพิชํ ฯ มํนุสํกํ ภวํนุติ อิทมฺุปี เทสํนํมตฺตํ ฯ เทวภํวํ
นํพฺุทฺเตตีติปี วตฺตํ วญฺุทฺติเยว ฯ โภ ปเนเตสํ อิมํ ปภทํ นํยเมตีติ ฯ
ติณฺณํ มคฺคํนํ วิปฺสฺสนํ ฯ สเจ หิ อฺุปฺริ ตินฺณํ มคฺคํนํ

ปณณากาวานานิทเทศ วรรณนา

วิปัสสนา พลวดี โหติ เอกพีชี นาม โหติ ๑ ตโต มนุทาย

โกलगโกลโต ตโต มนุทตราย สตุตถุขตุตูปโรโม ๑

ปฏิสนธิวเสน สกั อากจตุตตี สกทาคามี ๑ สกิทเววติเอก-
วาริเยว ๑ อิมิ โลกั อากนตุวติ อิมินา ปณจสุ สกทาคามีสุ
จตุตารโ วชเชตวา เอโกว คหิตโต ๑ เอกจโจ หิ อิช สกทาคามีผลั
ปตุวา อิชเว ปรีนัพพาทิ เอกจโจ อิช ปตุวา เทวโลเก
ปรีนัพพาทิ เอกจโจ เทวโลเก ปตุวา ตตุเถว ปรีนัพพาทิ
เอกจโจ เทวโลเก ปตุวา อิช อุปปะชชิตวา* ปรีนัพพาทิ ๑ อิเม
จตุตารปี อิช น คหิตา ๑ โย ปน อิช ปตุวา เทวโลเก
ยาวตายุกั วสิตวา ปุน อิช อุปปะชชิตวา* ปรีนัพพาทิ อัย อิช
คหิตโต ๑

ปฏิสนธิวเสน อิช อนากมนโต อนากามี ๑ อินทุริยเวมตตุตา-
วเสนาคิ สทฐาทินิ วิมุตติปริปกุกินทุริยานั* ปโรปรียตุเตน ๑ ปณจธา
อิช วิหาย นิฏุโจ โหตีตี โส อนากามี อนุตตราปรีนัพพายิอาทิภาเวน
ปณจูปกาเรน อิมิ โลกั ปชหิตวา ปรีนัพพายนโก โหติ ๑ आय-
เวมชฺชสฺส อนุตตราเยว กิลสปรีนัพพานเนน ปรีนัพพายนโก อนุตตรา-
ปรีนัพพายี ๑ อุปหจจาติ วา อุปคนตุวา กาลกิริยั ๑ อปโปโยเคนาคิ
อธิมตตุปปโยเคน วินา อูปกสิเรเนว ติกุขินทุริยตาย สุเขเนว ๑
สปปโยเคนาคิ เอตถ วุตตวิปรียาเยน อตุโถ เวทิตพุโพ ๑ อุทุธั-
วาทิภาเวน อุทุธมสฺส ตณหาโสตั วฏฺฐโสตั วาติ อุทุธัโสโต ๑

๑. ม. อธิรูปปะชชิตวา. ๒. ม. วิมุตติปริปากอินทุริยานั.

วิสุทธิมคค์ สุวรรณาย

อุทฺธิ วา คนฺตุวา ปฏิลภิตพฺพโต อุทฺทมสฺส มคฺคโสตนฺติ อุทฺธิ-
 โสโต ฯ ปฏิสนฺธิวเสน อกฺนิภูจภวํ จจฺจตีติ อกฺนิภูจคามิ ฯ
 ยตฺตอุปฺปนฺโนติ* อวิหาทีสุ ยตฺถ ยตฺถ อุปฺปนฺโน^๒ ฯ อิมสํ ปน
 อนาคามีนิ ปภทฺชานนตฺถํ อุทฺธิโสตอกฺนิภูจคามิจตฺถกํ เวทิตพฺพิ ฯ
 โย หิ อวิหาโต^๓ ปฏฺจาย จตฺตาริ เทวโลเก โสเชตฺวา อกฺนิภูจํ
 คนฺตุวา ปรีนิตฺพพาทิ อโย อุทฺธิโสโต อกฺนิภูจคามิ นาม ฯ โย
 ปน เภจฺจทา ตโย เทวโลเก โสเชตฺวา สุทฺตสฺสีเทวโลเก จตฺวา
 ปรีนิตฺพพาทิ อโย อุทฺธิโสโตนอกฺนิภูจคามิ นาม ฯ โย อิตฺ
 อกฺนิภูจเมว คนฺตุวา ปรีนิตฺพพาทิ อโย นอุทฺธิโสโตอกฺนิภูจคามิ
 นาม ฯ โย ปน เภจฺจทา จตฺตสุ เทวโลเกสุ ตตฺถ ตตฺถเอว ปรี-
 นิตฺพพาทิ อโย นอุทฺธิโสโตนอกฺนิภูจคามิ นาม ฯ เอเต ปน
 อวิหเส อุปฺปนฺนสมนฺนตฺตรา อายุเวมฺชณฺมิ อปฺปตฺวา ปตฺวา จ ปรี-
 นิตฺพพายนวเสน ตโย อนตฺตราปรีนิตฺพพายินฺ อเอโก อุปฺพจฺจปรีนิตฺพพายี
 อเอโก อุทฺธิโสโตติ ปญฺจ ฯ เต อสฺสงฺขารสฺสงฺขารปรีนิตฺพพายีวิภาเคน
 ทส โหนฺติ ฯ ตถา อตฺตปฺปสุทฺตสฺสสุทฺตสฺสีสุติ จตฺตาริ ทสกา
 จตฺตาลีลํ ฯ อกฺนิภูเจ ปน อุทฺธิโสโต นตฺถิ ฯ ตโย อนตฺตรา-
 ปรีนิตฺพพายินฺ อเอโก อุปฺพจฺจปรีนิตฺพพายีติ จตฺตาริ ฯ เต อสฺสงฺขาร-
 สฺสงฺขารปรีนิตฺพพายีวิภาเคน อญฺจาทิ อญฺจจตฺตาลีลํ อนาคามีโน ฯ
 โสตาปฺนนา ปน ปฏิปทาภทฺเทน จตฺตาริ สตฺตกฺขตฺตปฺรมา
 จตฺตาริ โกลงฺโกลา จตฺตาริ เอกพิชฺชินฺติ สทฺธาธฺเรน ปฏิปฺนนา
 ๑.ม. ยตฺตอุปฺปนฺโนติ. ๒.ม. อุปฺปนฺโน. เอวมฺปรีปี. ๓.ม. อวิหาโต.

ปณณากาวนานิทุเทศ วณณนา

ทวาทส ตถา ปณณารุเรนาคี จตุวิสติ ฯ สกทากามิโน สุลลต-
วิโมกฺเขน วิมุตตทา ปฏิปทาวเสน จตุตารโ ตถา อนิมิตฺตอป-
ปณฺหิตวิโมกฺเขหิตี ทวาทส ฯ ตถา อรหนุโต ฯ เต ปน ทวาทส
ปณณาวิมุตตทา ทวาทส อุกฺโตภาควิมุตตทา ทวาทส เตวิชฺชา
ทวาทส ฉพฺภิลลนา ทวาทส ปณฺณิสมฺภิตปฺปตฺตาทิ สมนฺนุจฺจ โหนฺติ ฯ
เอวมเมเต สทฺธี ปจฺเจกสมฺพุทฺธสมฺมาสมฺพุทฺเธหิ ฉจตุตถาสาธิกสํ
อริยา ฯ ยสฺมา เตสํ อริยภาวสิทฺธิ อริยาย ปณณากาวนาย เตน
วุตฺตํ อานุเนยฺยภาวาทิสิทฺธิปี อิมิสฺสา โลกุตฺตรปณณากาวนาย
อานิสฺสโสติ ฯ โลกียวิชฺชาภิลลนาหิ วินาปี อุกฺโตภาควิมุตตทา โหตีติ
อุกฺโตภาควิมุตฺโต วิสฺสุ คหิโต ฯ ยํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ ยํ จตฺตถ-
มคฺคปณณากาวนํ สนฺธาย เหฏฺฐา สงฺเขปโต คาทาวณณาย
วุตฺตํ ตํ ปน วุตฺตาทาโร นิคมนวเสน ทสฺเสตฺถ มคฺคกฺขณฺเตอาทิ
วุตฺตํ ฯ กามํ จตุสฺสปี มคฺคกฺขณฺเส ตํ ชญฺญํ วิชฺเฐติ นาม
ผลกฺขณฺเสปี ยถารหํ วิชฺเฐตฺชโฏ อคฺคผลกฺขณฺเยว ปน สพฺพโส
วิชฺเฐตฺชโฏ ตโต ปรี วิชฺเฐตฺพพาย ชญฺญาย อภาวโต ฯ เตนฺตถ
เหฏฺฐา เหฏฺฐิมมคฺคปณณากาวนานิสฺสสฺส วุตฺตตฺตาว จตฺตถมคฺค-
ปณณากาวนาวเสน อตุโถ วุตฺโต ฯ รตฺนินฺติ อภิริตี อภิริจฺนินฺติ
อตุโถ ฯ ตตฺถาติ อริยาย ปณณากาวนาย ฯ

[๓๗๒] อิมิสฺสา คาทายาติ อิมิสฺสํ คาทายํ ฯ คาทา
หิ อตฺตโน อตฺตถุตฺตสฺส วิสุทฺธีมคฺคสฺส อาธารภาเวน วุตฺตา ฯ

วิสุทธิมคค์ สุวรรณาย

สามิจน วา เอต อตุส[๑] ตสมพนุธิภาวโต ๗

[๓๗๓] อิมิสทานิ คายาติอาทิน คานัน อตุโธ เหฐจ
วตุโตเอว ๗ สุวย วิสุทธิมคค์ ภาสิสนติ เอว ปญญาโต
วิสุทธิมคโค เอตดาวตา ภาสิต โหตีติ สมพนุโ ๗

ตตุลาติอาทิส อัย ปทสมพนุเชน สทฐี สงเขปตุโธ เตลล สีเล
ปติญายาติ คายย วุตตานิ สีลาทปเปทานัน อตุถานัน ปญจนนุปี
มหานิกายานัน อญจกถานเย อญจกถาตุนุติย ตตุถ ตตุถ วตุโต โย
วินิจโย เขญเยน ต สพพ สมาริตวา สมานตวานิกายนต-
รสสุ นิกายคตวาทโทสสงเรหิ มตุโต โส นิจโย ยสุมา
ปกาสิต ตสุมา วิสุทธิกาเมหิ โยลลิต ตตุถ* วิสุทธิมคเค อาทโร
กรณียเอววาติ ๗

เอตดาวตาว*

- สุวิสุทธิสมจาโร* วิสุทธินยมนุฑิต
- วิสุทธิมคค์ โลกสุส ยทจนุตวิสุทธิยา ๗
- อภาสิ กรุณาเวค- สมุสสาหิตมานโส
- มहेสิ วิปูลุพาร-* วิสุทธิมคคิปาญโว
- ตสุส อตุถ ปกาเสตุ กถามคค์ ปุราตน
- นิตุสย ยา สมารทฐา อตุถสุวรรณา มยา
- อายาจโต สิทฐคาม- ปรีเวณนิวาสินา
- เถเรน ทาจนาคเน สุตฐาจาเรน ชิมตา

๑.ม. ปญญาภวานานิสสนิทเทสวณณนา นิญจिता. อติ เตวีตติมปริจเจทวณณนา.

๒.ม. เอตสุมี. ๓.ม. เอตดาวตา จ. ๔.ม. สุวิสุทธิสมจาโร. ๕.ม. วิปูลุพาท-

ปณฺณาทวนานิทฺเทศ วรรณนา

สาเอสา ปรมตฺถานํ ตตฺถ ตตฺถ ยถารหํ
นิธานโต ปรมตฺถ- มณฑุสา นาม นามโต
สมปฺตฺตา ปรีนิจฺจํ อนาถวินิจฺจยา
อฏฺฐาสีตีปฺปมาณาย ปาถียา ภาณวารโต
อิตฺติ ตํ สงฺขโรนฺเตน ยนฺตํ อธิคตํ มยา
ปฺปญฺจํ ตสฺसानุภาเวน โลกนาถสฺส สาสเน
โอบคาเหตุวา วิสุทฺธาย สีลาทีปฏีปฺตฺติยา
สพฺเพปี เทหิโน โหนฺตุ วิมุตฺตีสภาคิโน
จิริ คิฏฺฐตฺถ โลกสฺมี สมมาสมฺพุทฺธสาสนํ
ตสฺมี สคารวา นิจฺจํ โหนฺตุ สพฺเพปี ปาถิโน
สมมา วสฺสตุ กาลเณ เทโว ราชา มหีปติ
สทฺธมฺมนิโรโต โลกํ รมเมเนว ปสาสตุติ ฯ

พทฺธตฺตวิหารวาสินา อจาริยรมฺมปาเลน กตา

ปรมตฺถมณฑุสา นาม วิสุทฺธิมคฺคฐีกา

ปรีสมตฺตา

[๑]

ทูกฺขปฺปตฺตา จ นิตฺทูกฺขา ภัยปฺปตฺตา จ นิตฺทูกฺขา
โสภปฺปตฺตา จ นิสฺโสภกา เขมํ ปปโปนฺตุ ปาถิโน ฯ

๑. วิสุทฺธิมคฺคมหาฐีกา สมตฺตา.